MUZEUL NAȚIONAL DE ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE A MOLDOVEI

Tyragetia

Arheologie
Istorie Antică

SERIE NOUĂ

Vol. III [XVIII] nr. 1

Chișinău
2009

ISSN 1857-0240 Categoria B

MUZEUL NAȚIONAL DE ARHEOLOGIE ŞI ISTORIE A MOLDOVEI

TYRAGETIA

Colegiul de redacţie

Redactor responsabil: dr. hab. Eugen Sava
Secretar de redacţie: dr. Aurel Zanoci
Redactor: Vlad Pohilă

Membri: dr. Marius Alexianu (Iaşi); dr. Ana Boldureanu (Chişinău); dr. Nikolaus Boroffka (Berlin); dr. Gheorghe Cojocaru (Chişinău); dr. Maria Danilov (Chişinău); dr. hab. Ion Eremia (Chişinău); dr. hab. Alexander Falileyev (Aberystwyth University Ceredigion); dr. Elke Kaiser (Berlin); dr. Maia Kašuba (Chişinău); dr. Igor Manzura (Chişinău); dr. Eugen Nicolae (Bucureşti); dr. hab. Ion Niculiţă (Chişinău); dr. Virgil Nițulescu (Bucureşti); dr. hab. Elena Ploşniţă (Chişinău); dr. Elena Postică (Chişinău); dr. hab. Gheorghe Postică (Chişinău); dr. Ion Tentiuc (Chişinău); dr. hab. Valentin Tomuleţ (Chişinău); dr. Victor Trifonov (Sankt Petersburg).

Toate lucrările publicate în revistă sunt recenzate de specialişti în domeniu.
All the papers to be published are reviewed by experts.

Revista „Tyragetia” apare de două ori pe an.
Journal „Tyragetia” appears twice a year.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite pe adresa Colegiului de redacţie al „Tyragetiei”: *Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989, nr. 121 ”A”, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova*. Tel. (0373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Manuscripts, books and reviews for exchange, as well as other papers are to be sent to the editorship of the „Tyragetia”: *Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989, nr. 121 ”A”, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova*. Tel. (0373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Design: Ivan Litsuk, Mihai Sava

© Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei

Verum ab Histro oppida Cremniscoe, Aepolium, montes Macrocremni, clarus amnis Tyra, oppido nomen inponens ubi antea Ophiusa dicebatur. In eodem insulam spatiosam incolunt **Tyragetae**; abest a Pseudostomo Histri ostio CXXX.

Plinii Secundi, *Naturalis Historia*, IV, 12 (26), 82

Iar de la Istru înainte se află oraşele Cremniscoe, Aepolium, munţii Macrocremni, vestitul fluviu Tyras, care dă numele şi oraşului, numit odinioară Ophiusa. Tot acolo este o insulă întinsă, locuită de **tirageţi**, la o depărtare de o sută treizeci de mii de paşi de braţul Pseudostomon al Istrului.

Pliniu cel Bătrân, *Istoria naturală*, IV, 12 (26), 82

CUPRINS
(Contents)

I. Studii (Researches)

Татьяна И. Демченко
Памятники типа Коржеуць в контексте истории центральной и восточной Европы раннего бронзового века (Monuments of the Corjeuţi type within the context of the Early Bronze Age History of Eastern and Central Europe) 9

Алла Николова, Юрий Рассамакин
Глиняная модель "колыбельки" из Каланчака и некоторые вопросы хронологии ранней и средней бронзы Днепро-Донецкого региона (Clay Model of the "Cradle" from Kalanchak town and Some Aspects of the Early-Middle Bronze Age Chronology in the Dnieper-Donetsk Region) 31

Элке Кайзер
Проблемы абсолютного датирования катакомбной культуры Северного Причерноморья (Die absolute Datierung der Katakombengrabkultur im Nördlichen Schwarzmeerraum) 59

Valeriu Banaru
Consideraţii cu privire la mediatorii relaţiilor comerciale şi de schimb dintre lumea greacă şi localnicii din nord-vestul Pontului Euxin pe baza izvoarelor arheologice şi scrise din secolele VII-V a. Chr. (Betrachtungen über die Vermittler der Handels- und Austauschbeziehungen zwischen der griechischen Welt und Einheimischen des nordwestlichen Pontos-Raumes auf der Grundlage archäologischer und schriftlicher Quellen des 7.-5. Jh. v. Chr.) 71

II. Materiale şi cercetări (Papers and surveys)

Николай К. Анисюткин
О специфических особенностях каменного инвентаря слоя 3а грота Тринка 1 (The stone industry particularities of the 3a layer from Trinca 1 grotto) 117

Sergiu Constantin Enea
Some observations on the Neolithic and Aeneolithic ornaments in the Romanian area (Consideraţii despre podoabele neo-eneolitice descoperite în spaţiul românesc) 133

Анна Никулицэ
Ювелирные изделия из золота и серебра, обнаруженные при раскопках памятников эпох энеолита и бронзы (по материалам из фондов НМАИМ) (Golden and silver adornment objects discovered at the Aeneolithic and Bronze Age monuments (on the materials from the NMAHM collections)..... 157

Eugen Sava, Mariana Sîrbu
Aşezări cu „cenuşare" în bazinul Răutului (Catalog) (The „ashpit" settlements in the basin of Răut (Catalog)..... 169

Ion Niculiţă, Andrei Nicic, Andrei Corobcean
Rezultatele investigaţiilor arheologice la aşezarea civilă Saharna „Dealul Mănăstirii" (campania 2008) (The results of the archaeological investigations at the civil settlement Saharna „Dealul Mănăstirii" (2008 campaign)..... 193

Florea Costea, Lucica Savu, Angelica Bălos
O fibulă hallstattiană cu valenţe cultuale descoperită la Ormeniş-„Tipia Ormenişului", judeţul Braşov (A „fibula" with cultural valences found at Ormeniş-„Tipia Ormenişului", Braşov county) 227

Viorel Stoian
O posibilă trusă magică din prima epocă a fierului descoperită în Câmpia Brăilei (One possible magic kit from first iron age discovered in Braila's plain)..... 231

Сергей Фидельский
Погребение железного века у г. Слободзея в Нижнем Поднестровье в контексте северо-фракийских памятников (Burial of the Early Iron Age near Slobodzeja at the lower bottom of the river Dniester)..... 235

Ion Tentiuc, Alexandru Levinschi
Cercetările arheologice de la Buzduganii de Jos, pe valea Ţuţorei, din anul 2008. Consideraţii preliminare (Archaeological researches from Buzduganii de Jos in the Ţuţora Valley conducted in 2008. Preliminary research results)..... 247

Natalia Mateevici
Unele modificări privind datarea ştampilelor amforistice ale Rhodosului descoperite în mediul barbar al spaţiului nord-vest pontic (Some changes in the chronology of the Rhodos amphorae seals discovered in the barbarian surroundings of the Northwestern Pontic space)..... 267

Marek Żyromski
The patterns of promotion within the roman army and administration – patronage versus experience and specialization (Metode de promovare în cadrul armatei şi administraţiei romane – patronatul faţă de experienţă şi specializare)..... 277

Mateusz Żmudziński
Trade contacts of Roman Dacia (Contactele comerciale ale Daciei Romane) 285

Ana Voloşciuc-Bîtcă
Unele consideraţii privind latina din Dacia (Certaines considerations concernant le latin de Dacie) ... 293

Petre Mocanu
Cripta şi bazilica de la Niculiţel – simboluri ale prezenţei creştinismului la nord de Balcani (The crypt and church from Niculiţel – symbols of Christian presence to the north of Balkans) 301

Theodor Isvoranu, Mircea Dabîca
O monedă de aur din sec. V p. Chr. descoperită la Histria (A gold coin from the 5th century A.D. discovered at Histria)..... 309

Иван Г. Власенко, Вячеслав М. Бикбаев
Средневековое погребение у с. Хыртопул Маре (An medieval grave near the village Hîrtopul Mare)..... 313

Valeriu Bubulici, Ion Tentiuc
Unele descoperiri monetare din cimitirul bisericii Adormirea Maicii Domnului de la Căuşeni (Some monetary discoveries in the cemetery of the Assumption Church from Căuşeni) 323

Ion Tentiuc
Cahle cu motive heraldice de la Căuşeni (Les carreaux des poêles avec l'images heraldiques de Căuşeni)..... 331

Ana Boldureanu
Cronica descoperirilor numismatice (III) (The chronicle of monetary discoveries (III)..... 345

Sergiu Musteaţă
Etica şi deontologia profesională în arheologie (Ethics and Professional Deontology in Archaeology) 353

III. Recenzii şi prezentări de carte (Paper and book review)

Natalia Mateevici, Amforele greceşti în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI - începutul sec. II a. Chr. Chişinău, 2007. 284 p. + 353 estampaje, 37 figuri şi 18 hărţi. ISBN 978-9975-80-080-8. (*Valeriu Banaru*) 361

Florin Curta, (Ed.), The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans, Florin Curta, General Editor, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, volume 2, Leiden/Boston: BRILL, 2008, ISSN 1872-8103, ISBN 978 90 04 16389 8. (*Sergiu Musteaţă*) 367

Gheorghe Postică, Civilizaţia medievală timpurie din spaţiul pruto-nistrean (sec. V-XIII). Cuvânt-înainte de Victor Spinei, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2007, 487 p. (*Andrei Eşanu*) 373

IV. Omagieri (Homage)

Profesorul Ion Niculiţă la 70 de ani (*Aurel Zanoci, Tudor Arnăut*) 377

Dr. Tudor Soroceanu la 65 de ani (*Nikolaus Boroffka*) 381

Lista abrevierilor (List of abbreviation) 392

Condiţiile de publicare în revista „Tyragetia” 395

The following conditions for publishing in the „Tyragetia” journal 396

Условия для публикации в журнале «Tyragetia» 397

ПАМЯТНИКИ ТИПА КОРЖЕУЦЬ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ РАННЕГО БРОНЗОВОГО ВЕКА

Татьяна Демченко

В 1989 году автором проводились раскопки курганной группы из девяти насыпей, расположенной в физико-географической зоне Северо-Молдавского лесостепного плато у с. Коржеуць Бричанского р-на (Leviţki, Demcenco 1994). При исследовании кургана 6, основное погребение которого относится к Ямной культуре и датируется 2-ой половиной – последней четвертью Ш тыс. до н.э. (Яровой 2000, 24), на уровне ДДП было обнаружено погребение 4, совершенное под каменным закладом (рис. 1/1). Оно было расположено у юго-западного края насыпи, представляло собой каменное кольцо диаметром около 5,2 м, сложенное из необработанных известняковых камней величиной от 0,04×0,1 м до 0,78×0,46 м. Это кольцо практически примыкало к кургану и та часть, которая была присыпана сползшей курганной насыпью, сохранилась лучше. Здесь ширина круга составляла 1,0-1,4 м (рис. 1/2).

Несколько восточнее центра свободной части внутри круга находилось скопление камней размером около 1,0×0,5 м, ориентированное по линии СВ-ЮЗ. Под ним были обнаружены кальцинированные человеческие кости и фрагменты керамики от разных сосудов. Из них удалось частично реставрировать миску (диаметр 25,4 см, высота 9,8 см, рис. 1/7), часть крупного сосуда, украшенного расчлененным валиком (диаметр около 28 см, рис. 1/3), часть сосуда с узкими налепными валиками (рис. 1/6) и часть миски на четырёх ножках, в одной из которых имеется отверстие (диаметр около 22 см, высота около 9 см, рис. 1/8). Керамика изготовлена из глины с примесью мелкотолченого шамота, поверхность кирпичного и сероватого цвета, тщательно обработана, покрыта ангобом. Среди камней круга были обнаружены кости животного. Рядом с погребением 4, вне кургана, было обнаружено еще одно погребение – № 5. Оно также было оконтурено необработанными известняковыми камнями, но такого четкого круга, как у погребения 4, они не образовывали, очевидно, были растасканы в процессе распашки. Однако с восточной стороны камни все же складывалась в довольно четкий полукруг (рис. 1/4). В центральной части предполагаемого круга располагалась платформа из средних и крупных камней, среди которых были найдены фрагменты керамики и кости животного. Под камнями была расчищена яма прямоугольной формы с сильно закругленными углами, ориентированная по линии север - северо-восток – юг - юго-запад, размерами 2,1×1,3 м. В заполнении ямы были крупные камни, а на дне камни располагались по четырём углам. Очевидно, погребение было потревожено в древности, кости были разрознены, однако по тем, что остались in situ, можно предположить, что погребенный лежал на правом боку, скорчено, головой на Ю-ЮЗ. Важно отметить, что фаланги пальцев руки и кости запястья были интенсивно окрашены в зеленый цвет, что предполагает наличие несохранившихся бронзовых предметов. В районе средней части костяка был найден каменный предмет (рис. 1/5). Он выполнен из тонкой пластины сланца серого цвета, которая немного выгнута в сечении, несколько сужаясь по краям. Предмет имеет подчетырехугольную в плане форму с продольными сторонами, зауженными в центральной части. В одном углу, с обеих сторон, друг над другом имеются круглые углубления диаметром 0,3-0,5 см. Очевидно, это – незавершенное отверстие. Поверхность тщательно обработана, внешняя – отполирована, на ней по краю и центру имеются темные полосы. Предмет нуждается в специальном анализе: возможно на нем сохранились отпечатки сгнивших органических материалов от крепления или специальная роспись тёмной краской (?). Размеры: длина 9 см, ширина 3,0-4,5 см, толщина 0,25-0,8 см.

Единственная существующая на сегодняшний день интерпретация этого предмета – это за-

Tyragetia, s.n., vol. III [XVIII], nr. 1, 2009, 9-30.

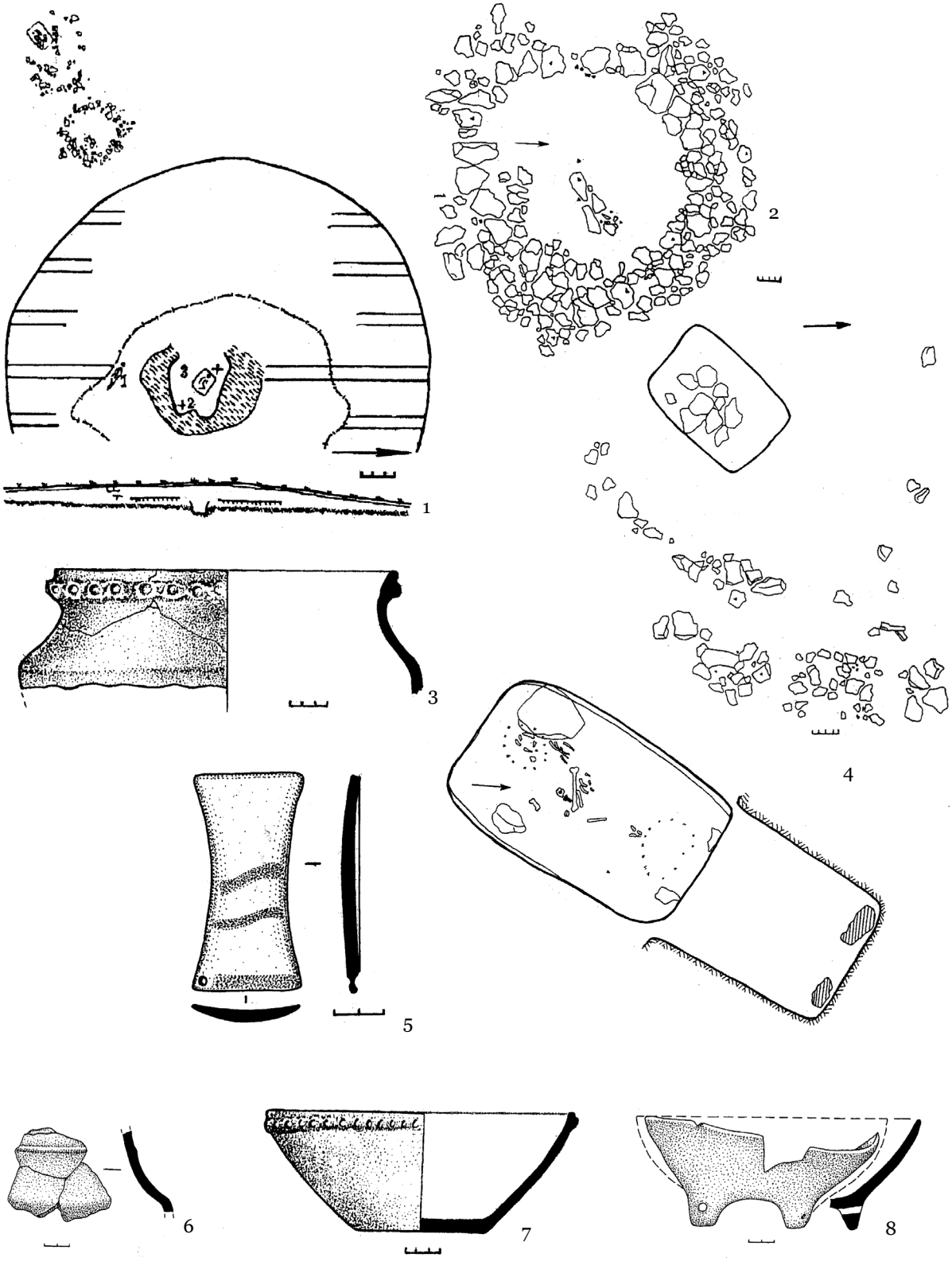

Рис. 1. Памятник у с. Коржеуць: 1 - общий план кургана 6 у с. Коржеуць; 2 - погребение 4, кургана 6; 3 - сосуд из погребения 4; 4 - погребение 5, кургана 6; 5 - «защита запястья» из погребения 5; 6 - фрагмент керамики из погребения 4; 7 - миска из погребения 4; 8 - миска из погребения 4.

щита руки лучника, параллели которому находят в сарматских памятниках I в. н.э. (Leviţki 1998, 44). В настоящей работе предлагается более полная интерпретация этого предмета, а также намечена новая культурная атрибуция самого памятника у с. Коржеуць.

Представляется, что этот довольно неординарный предмет является тем самым знаменитым символом, составной частью погребального пакета культуры (или феномена) Колоколовидных Кубков (в дальнейшем, возможно – КК), в англоязычной литературе – Bell Beaker[1]. В мировой литературе он известен как «защита запястья», в англоязычной – Wrist Guard (Harrison 1980, 53-54; Rassmann 2003, 189; Case 2004, 26). Культура Колоколовидных Кубков существовала длительный период времени (около 700 лет) с финала энеолита и в эпоху ранней бронзы на обширных территориях от Северной Африки до Дании, от Ирландии до Польши и Венгрии (Shennan 1977, 51; Convertini 1996, 12; Czebreszuk 1998, 161; Gallay 2001, 41; Müller, van Willigen 2001, 59; Vandkilde 2005, 32). Пик этой культуры по последним данным приходится на середину Ш тыс. до н.э., а значительная и очень динамичная экспансия датируется 2500-2200 гг.до н.э. (Heyd 2007, 91-98). В Карпатском бассейне этот феномен впервые появляются уже после того, как культура КК распространилась по Европе (Harrison 1980, 30).

Важнейшая черта феномена Колоколовидных Кубков проявляется во взаимодействии с местными культурами, иногда крайне отличными от него. Следует отметить, что, по крайней мере, на начальных этапах, эта культура не была самодостаточной и лишь в нескольких регионах смогла полностью абсорбировать местные предшествующие культуры (Heyd 2007, 92-95)[2].

Для феномена КК характерно быстрое распространение за относительно короткий период времени. Эта археологическая культура в основном представлена погребальными памятниками, хотя известны и поселения (Turek, Dvorák, Peška 2003; Turek, Peška 2001; Vander Linden 2004, 48). Достаточно распространена точка зрения, что малое количество поселений и множество погребальных памятников, в том числе могильников с небольшим числом захоронений, может свидетельствовать о мобильном образе жизни носителей культуры КК (Heyd 2001, 387). Интересно, что на отдельных поселениях значительное количество костей животных принадлежало именно лошади, например на поселении Csepel-Holland – 59,31% (Bökönyi 1978, 37). Погребальный инвентарь этой культуры состоит из определенного набора предметов, один из которых – так называемая «защита запястья». Дискуссии о назначении этого предмета продолжаются более стопятидесяти лет. Первоначально они рассматривались как каменные шлифованные перфорированные объекты, а их назначение интерпретировалось в зависимости от места обнаружения в погребении. Предполагалось, что это ожерелья, браслеты-нарукавники, точильные бруски и наконец – предмет экипировки лучника (см. обзор Smith 2006, 3). Этот предмет, как правило, находят у запястья, чаще в мужских погребениях. Поэтому было высказано предположение, что это защита запястья, основанное на том, что при стрельбе тетива лука имеет очень сильное натяжение и при отдаче возвращается с большой силой, при этом возникает возможность повреждения руки лучника. Действительно, часто «защиту запястья» находят в сопровождении других предметов вооружения, например, наконечников стрел. Однако, известны случаи, когда этот предмет находили и в женских захоронениях (Turek 2004, 150; Turek 2006, 355; Müller 2001, 595). Помимо простой, утилитарной интерпретации предмета существует и другое предположение, а именно – что в контексте погребального обряда так называемая «защита запястья» является своеобразным символом – индикатором богатства, патриархального авторитета, социального статуса и, возможно, половой принадлежности погребенного (Turek 2004, 151; Smith 2006, 19-24).

Этот предмет представляет собой небольшую тонкую каменную пластину, производство которой требовало значительной затраты труда и высокого уровня мастерства (Woodward et al. 2006, 540). Он вырезался из камня, поверхности шлифовались, затем сверлились отвер-

[1] См. также французский – Le phenomene Campaniforme, немецкий – Glockenbecherkultur.

[2] См. специальное исследование М. Вандер Линдена (Vander Linden 2006), где этот вопрос рассмотрен в деталях, а также ряд работ, посвященных отдельным регионам.

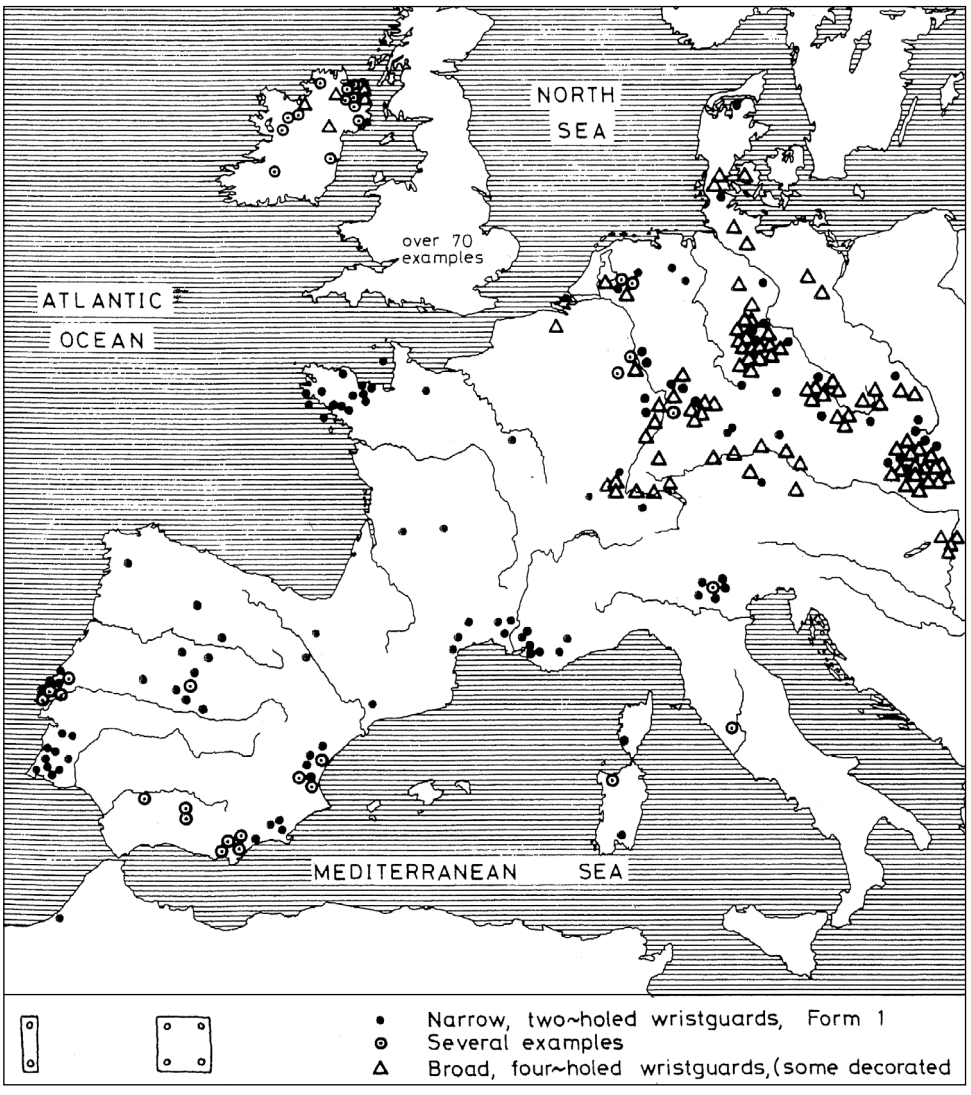

Рис. 2. Карта распространения «Защиты запястья» в Европе (по Harrison 1980, fig. 36).

стия, чаще они выполнялись с обеих сторон навстречу друг другу, обычно их 2-6, но есть, например, экземпляр с восемнадцатью отверстиями (Барнак, Британия) (Donaldson 1977, 197-201). Отверстия служили для фиксации предмета. Он крепился при помощи бронзовых заклепок, которые сохранились в отдельных случаях, или материалов органического происхождения: полосок кожи, веревок, следы от которых иногда фиксируются.

В настоящее время известны сотни экземпляров предполагаемой «защиты запястья». На карте их распространения в Европе, помещенной в работе Р. Харрисона «Beaker folk», указано более 300 мест нахождения этого предмета, в том числе на карте Центральной Европы их около 200 (рис. 2, 3). Открытие такого значительного количества однотипных предметов позволило исследователям приступить к их классификации (рис. 4). Первым, в 1964 году классификационную схему, в основе которой лежала форма предмета в плане, предложил Э. Сангмайстер. Он выделил три основные формы: форма 1 – четырехугольная в плане, форма 2 – с зауженными концами и форма 3 – с расширенными концами. Автор расположил эти формы на картах Европы, напечатал свод источников (100), указав известные размеры. В среднем они вписываются в интервал 7-10 см в длину, 3,5-5,5 см в ширину, самый крупный экземпляр с размером – 13,2×5,2 см, самый мелкий – 5,0×3,4 см (Sangmeister 1964). Р. Аткинсон выработал типологию предмета для Британии и Ирландии. Работа осталась

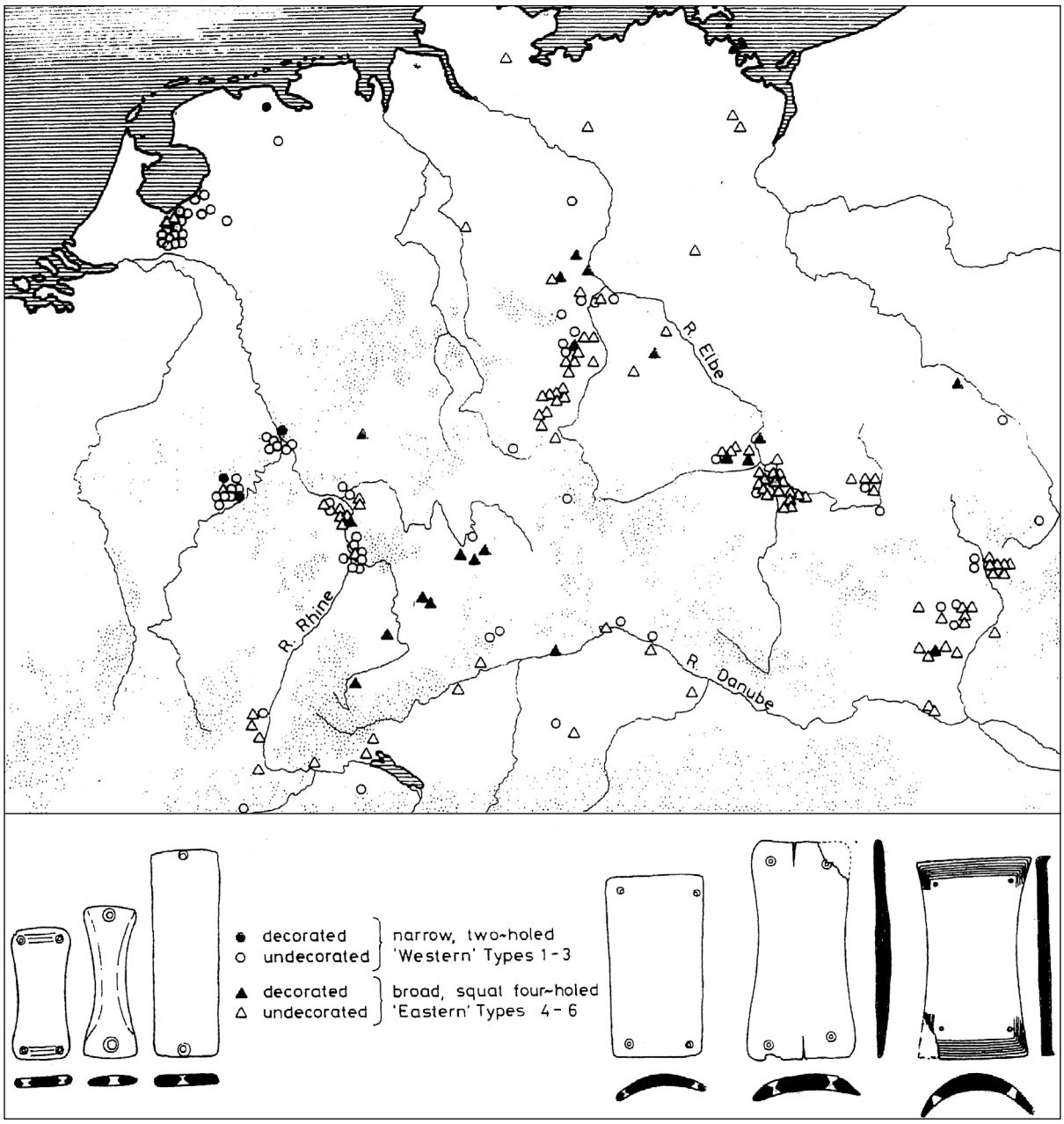

Рис. 3. Карта распространения «Защиты запястья» в Центральной Европе (по Harrison 1980, fig. 37).

неопубликованной, однако была использована в 1970 г. Д. Кларком в монографии «Beaker pottery of Great Britain and Ireland». Р. Аткинсон сохранил формы, предложенные Э. Сангмайстером, но зашифровал их буквами. Типология основана на форме предмета в плане и количестве отверстий, цифра, обозначающая их пары, ставилась рядом с буквой. Тип А – с выпуклыми боками, тип В – четырехугольный в плане, тип С – с вогнутыми боками. Так, например, А1 – это «Защита запястья» с выпуклыми боками и 2-мя отверстиями. Он сделал вывод, что типы А, С ассоциируются с развитым и финальным этапом КК (Clarke 1970, 261, 570).

В 1974 году вышла новая работа Э. Сангмайстера, где была значительно расширена источниковедческая база (301 экземпляр) и проведено более детальное рассмотрение предмета. Автор использовал 16 параметров: пропорции, размеры, форма, количество отверстий, цвет и др. Он вывел семь различных типов предмета, зашифровав их буквами от А до G, составил

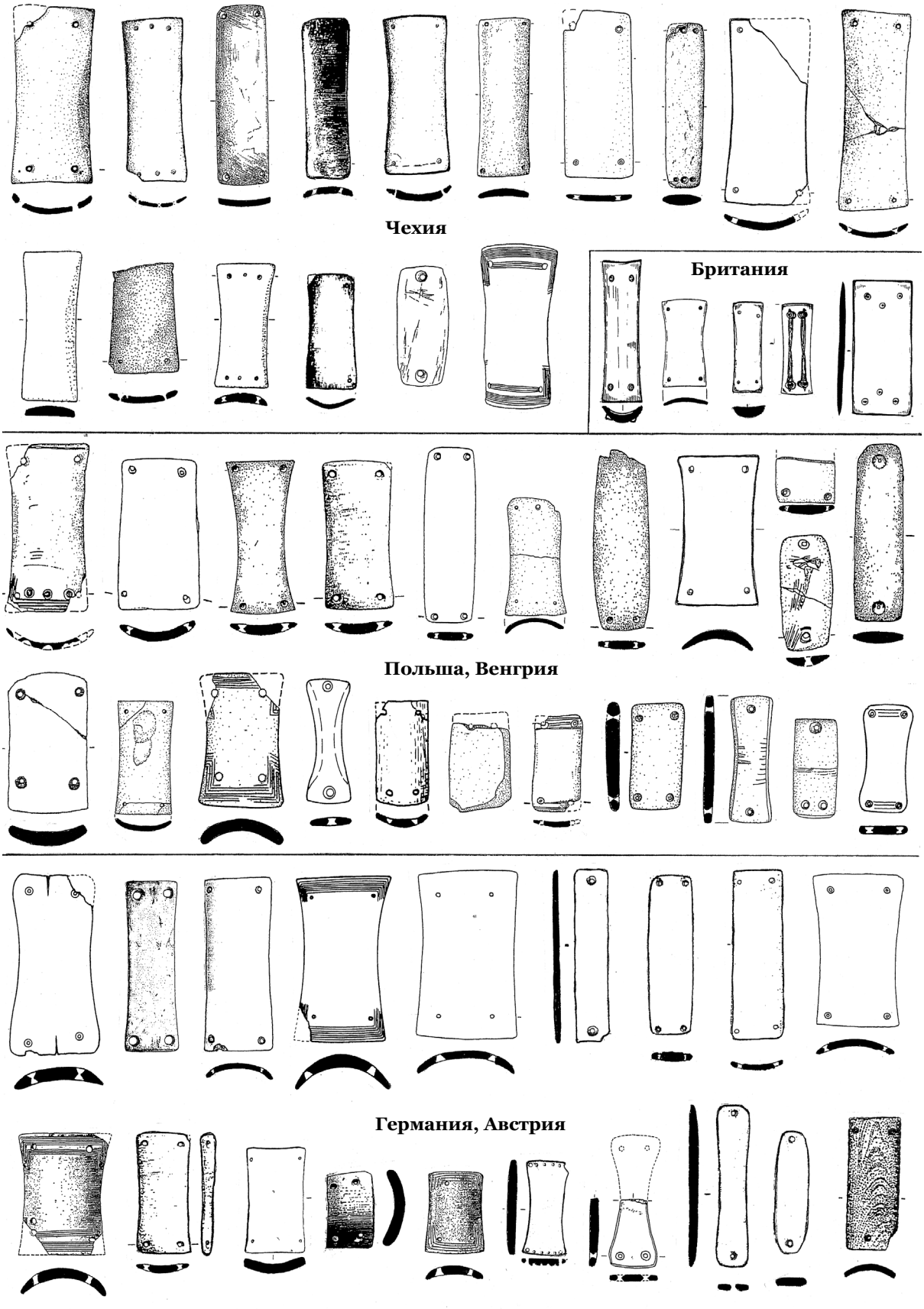

Рис. 4. Различные экземпляры «Защиты запястья».

карты распространения различных типов, разработал 10 таблиц, где вывел наиболее встречающиеся типы и признаки, опубликовал все известные экземпляры «Защиты запястья» с указанием типа, страны, места находки и места опубликования. Э. Сангмайстер обратил внимание на то, что большинство отверстий сверлилось с двух сторон и на преобладание двух цветов камня: серого и красноватого (Sangmeister 1974). А. Хилл, используя типологию Э. Сангмейстера (тип А и В/Д), выделил для Германии два типа «Защиты запястья» и предложил новый параметр – площадь поверхности предмета (Hill 2001, 615). В 2006 году появилась работа Д. Смита, специально посвященная «Защите запястья» – «Early Bronze age stone Wrist Guards in Britain – archer's bracer or social symbol?», где в том числе была разработана новая классификационная схема. В её основе был использован ранее предложенный принцип, но дополнительно Д. Смит предложил учитывать форму предмета в разрезе и ввёл новое буквенное обозначение. На первом месте он расположил количество отверстий; на втором – форму в плане: W – утонченная средняя часть, T – зауженные концы, S – четырехугольная в плане; и на третьем – форму в разрезе: C – вогнутая, в формае полумесяца, P – выпуклая, с плоским основанием, F – плоская (Smith 2006, 1-2).

Согласно последней классификации, предмет из погребения 5 у с. Коржеуць можно отнести к типу 4(?)WC. Знак вопроса вызван незавершенностью отверстий на нашем экземпляре, однако этот факт находит параллели в других погребениях, надежно ассоциируемых с КК. Только в Британии известно три подобных экземпляра (Smith 2006, 17, см. ссылки, Turek 2006, 283). Классификация материала позволила упорядочить форму предполагаемой «Защиты запястья». Однако, между внешним видом этих предметов, их местом в погребении, степенью сохранности и т.д. имеются различия. Есть экземпляры, которые, как показал микроанализ, никогда не носились; есть незавершенные, как наш, а есть наоборот – обломленные или с трещинами, со следами долгого использования. Есть экземпляры из золота, есть с резным орнаментом, а также украшенные золотыми заклепками или росписью. Предметы были обнаружены как у запястья, так и у других частей тела и даже в предполагаемом мешке за спиной погребенного. Чаще они выявлены в мужских погребениях, но есть, как наш, – в предполагаемом женском и т.д.

Интерпретировав предмет из погребения 5 у с. Коржеуць как «Защиту запястья», мы получили возможность связать его появление с возможным проявлением культуры КК. В этой связи целесообразно остановится более детально на самом феномене Колоколовидных Кубков. Как видно на карте (рис. 5), особенность этой культуры заключается в том, что она не имеет географически сплошного ареала, а слагается из отдельных небольших территорий, которые условно объединены в ряд провинций, ближайшая к нам, естественно – Восточная провинция (Harrison 1980, 42; Müller 1998, 121; Besse 2004, 130; Vander Linden 2006; Heyd 2007, 92). Ее составляют ареалы в Богемии, Моравии (Чехия), Нижней Австрии, Баварии и Саксонии (Германия), Малой Польше и Силезии (Польша) и в Венгрии (Harrison 1980, 42; Turek 1998, 107; Bertemes, Heyd 2002, 210; Budziszewski, Haduch, Włodarczak 2003,

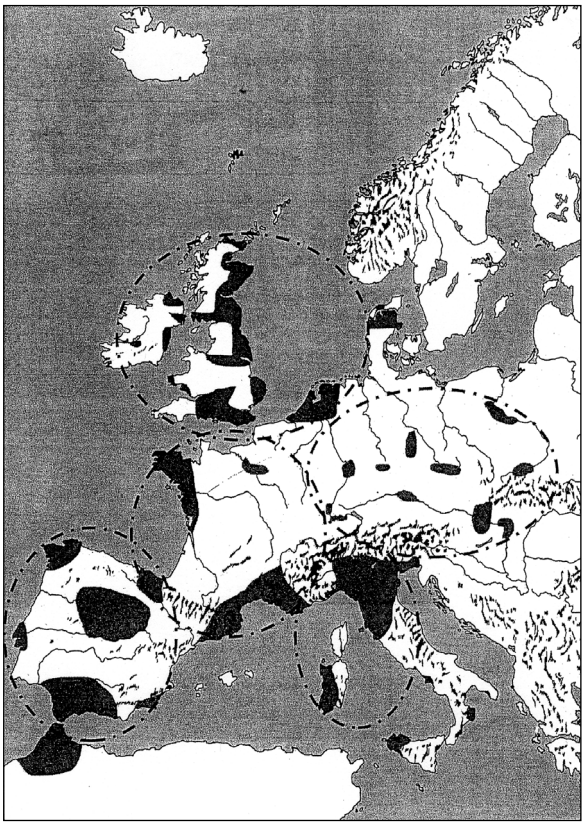

Рис. 5. Карта распространения феномена культуры Колоколовидных Кубков.

Рис. 6. Погребальные памятники культуры Колоколовидных Кубков: 1 - планы могильников культуры КК; 2 - планы погребений культуры КК.

155; Besse 2004, 136; Conrad 2007, 1). Объединяющим признаком территорий, где прослежен этот феномен, является погребальный обряд с определенным инвентарным пакетом, в котором, как правило, обязателен кубок (рис. 7). Собственно сам кубок, напоминающий перевернутый колокол, тщательно изготовленный, с богато украшенной орнаментом поверхностью и дал в XIX веке название самой культуре. Есть мнение, что он имел необычный статус и специальную функцию и становится желанным среди элитных групп (Harrison 1980, 9). Впрочем, некоторые авторы считают, что это была посуда для повседневного употребления и делалась на местной основе региональными группами населения. На это указывают различные примеси в глиняной массе и остатки внутри кубков (Case 1995, 57). Существует также мнение, что плохое качество изготавления отдельных кубков может свидетельствовать об их специальном изготовлении для обряда погребения (Boast 1995, 75).

За более полуторовековой период изучения этого феномена накопился значительный объём материала и литературы. Был выдвинут ряд гипотез, объясняющий его. В раннем варианте, до 50-х годов прошлого века, в этом феномене видели передвижения людей, в частности, с Иберийского полуострова в Центральную и Западную Европу (Бош Гимпера, Сангмайстер). Позднее было высказано предположение, что передвигались не люди, а идеи, и распространение культуры Колоколовидных Кубков могло быть связано с определенной модой (Кларк). Д. Энтони, например, считает, что КК это археологический горизонт и больше похож на моду, он определяется, в первую очередь популярным стилем оформления кубков, который распространяется с новой модой на общественное возлияние (Anthony 2007, 132). В последнее время (Вандер Линден, Хайд) распространение комплексов КК связывают с инфильтрацией небольших мобильных групп людей с идеями и технологиями[3]. В этой связи отметим, что последние данные с учетом радиокарбонного анализа свидетельствуют, что наиболее ранние памятники КК находятся на Иберийском полуострове и датируются 2700 г. до н.э. (Harrison, Mederos Martin 2001, 111; Turek 2006, 316). Однако, это не доказывает, что Испания является родиной этого феномена (Heyd 2007, 91).

Следует отметить, что в современной литературе, посвященной феномену Колоколовидных Кубков, ведется оживленная дискуссия по целому ряду важнейших вопросов, но цель и объём настоящей работы позволяет лишь сослаться на ряд последних работ (Jong-Li Kim 2005, 35-37; Vander Linden 2003; Ibidem 2006a; Ibidem 2007).

Вернемся к исследованию погребального обряда; естественно, что в данной работе, в основном, ориентация будет на материалы Восточной провинции. Для КК характерны захоронения как под курганной насыпью, так и на грунтовых могильниках, однако последние более многочисленны. Известны крупные могильники с более чем 150 захоронениями и очень небольшие (семейные) из 4-6. Наиболее характерны могильники из приблизительно двадцати погребений, вероятно являвшихся местом погребения членов одной – двух семей (Harrison 1980, 50). Отмечен биритуализм с преобладанием трупоположения, но для Восточной провинции трупосожжение является достаточно типичным. Под курганной насыпью можно встретить погребения с трупоположением и с трупосожжением, в урнах и без. Есть смешанные могильники, например Bekasmedytr в Венгрии – всего 154 погребения. Большинство из них – это простые урны с кремацией (92), кремация без урн (28), погребения с трупоположением (30) и 4 – вероятно кенотафы (Kalicz-Schreiber, Kalicz 2001, 443). Есть случаи биритуальных погребений, где кремированные кости одного человека лежали рядом с костяком другого (Harrison 1980, 55; Turek 2004, 150). Известны случаи, когда погребения культуры КК были зафиксированы на многокультурных могильниках, например, могильник Morefy в Моравии, где часть погребений относятся к Унитицкой культуре (современной КК), другие – к более позднему времени (Sébela, Škrdla 2003, 231).

Наблюдается полярная поза погребенных, а именно: мужчин укладывали на левый бок или с разворотом на левый бок, головой в северном направлении; женщин – на правый бок, головой в южном направлении. В обоих

[3] О миграциях в доисторический период см. Anthony 1990; Price, Grupe, Scröter 1998; Sládek, Berner, Sailer 2006.

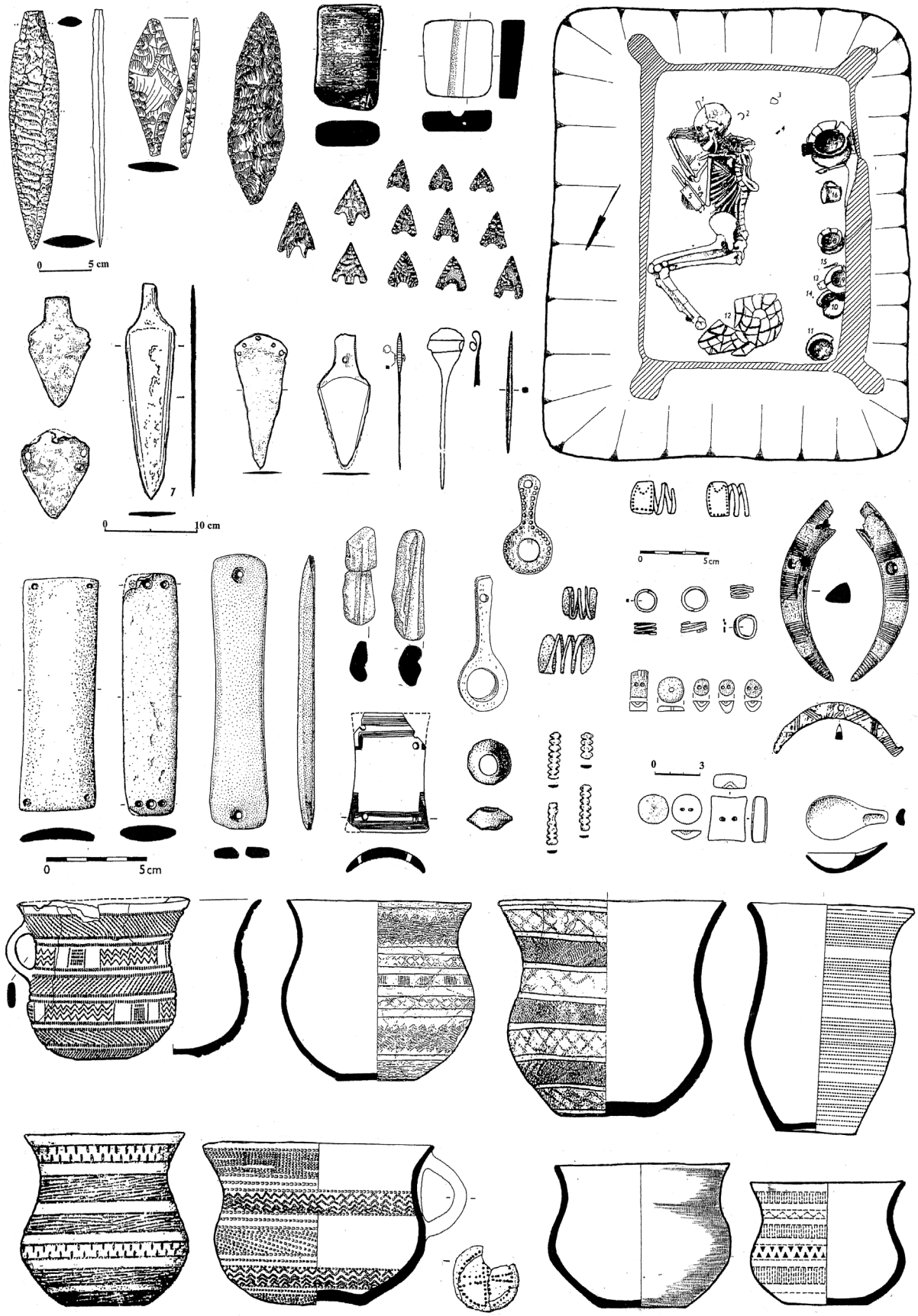

Рис. 7. План погребения и инвентарь культуры КК.

вариантах – лицом на восток. Ноги были согнуты в коленях с разной степенью, положение рук могло быть различным: и согнутые, и вытянутые, и перед лицом (рис. 6). Известны парные захоронения взрослых и взрослых с детьми, причем, в таких случаях поза и ориентировка погребенных могли отличаться от обычных. Для детей специальной позы не существовало (Müller 2001, 592). Что касается могильной ямы, то здесь наблюдается значительная вариабельность, основанная, вероятно, на локальных особенностях погребального обряда и, возможно, статуса погребенного. Есть захоронения, где обнаружены сложные погребальные конструкции. Это ямы, оформленные как подземные дома с каменным дном и бревенчатыми стенами, есть погребения в деревянных гробах, есть состоящие из каменных плит, сложенных в цисты или заложенные камнями, как в случае у с. Коржеуць, и напротив – есть захоронения, где ямы зафиксировать не удалось.

Открыты отдельные могилы оконтуренные небольшими рвами, другие – под насыпями диаметром около 5 м, предполагается также наличие каких-либо маркеров над погребениями. Есть мнение, что различия в масштабности и богатстве захоронений на одном памятнике связано не с хронологическим разрывом, а с социальной дифференциацией (Harrison 1980, 49, 67; Turek, Černý 2001, 601; Krut'ová 2003, 210; Nicolis 2004, 117-119; Jong-Li Kim 2005, 86; Tchérémissinoff 2006, 125-130).

В литературе существует понятие о «классическом» погребальном пакете культуры Колоколовидных Кубков. В него входит сам кубок, предметы вооружения: кремневые и медные / бронзовые кинжалы, кремневые наконечники стрел, «Защита запястья»; украшения: серьги, браслеты, бусы; детали одежды: костяные пуговицы и пряжки; орудия труда: шила, точильные камни (Strahm 2004, 113; Heyd 2007, 92-93; Czebreszuk 2003, 29 и др.) (рис. 7).

В различных погребениях отдельные предметы этого пакета составляют определенный набор, который, вероятно, свидетельствует о социальном, половом или возрастном статусе погребенного. Престижными считаются так называемые погребения мастеров, то есть людей, владеющих новыми технологиями (Turek 2004, 147, 150). Прослежены определенные закономерности в подборе погребального инвентаря. Так, если в погребении обнаружена «Защита запястья», будет большая вероятность наличия здесь же наконечников стрел и пуговиц, и это будет мужской набор. Женский набор обычно небогат: кроме кубка, в него входят простые украшения и орудия труда (Merser 1977, fig. 1/4; Thomas 1982, 33).

Визитной карточкой феномена КК является колоколовидный кубок, это единственный вид керамики, который универсален для захоронений КК на всей обширной территории её распространения. Отметим, что такой кубок имеется не в каждом погребении соотносящимся с культурой Колоколовидных Кубков. Однако, и это крайне важно, это не единственный вид посуды, сопровождающей погребенных в захоронениях культуры КК, существует и целый ряд другой керамики. Это так называемая «сопутствующая керамика», известная в литературе по немецкому термину «Begleitkeramik» и являющаяся характерной особенностью культуры Колоколовидных Кубков (Besse 1996) (рис. 8). Её характеризует многообразие типов посуды, методов её производства, качества и способов украшения. Типы и формы посуды, относящейся к «Begleitkeramik», находят прямые аналогии среди керамики местных культур, современных феномену КК. Для Восточной провинции, например, есть аналогии в культурах Венгрии – Мако, Негирев, в Польше – Ивно и др. (Strahm 2004, 101-126; Heyd 2001, 395-397; Besse-Strahm 2001, 105-110; Vollmann 2005). Это чаши, двуручные вазы, кувшины, миски, они составляют от 80% до 90% от всей керамики, найденной в погребениях КК в Восточной провинции (Harrison 1980, 30; Kalicz-Schreiber 1998, 250-53) (рис. 9).

Есть мнение, что существуют три типа набора погребального добра: 1 – включает классический кубок, 2 – кубок и «сопутствующая керамика» и 3 – только «сопутствующая», обычно керамика местного облика (Neugebauer, Neugebauer-Maresch 2001, 432-437).

Очевидно, что на основании интерпретации лишь одного предмета из погребения у с. Коржеуць было бы неправомерно делать вывод о его причастности к феномену КК. Но, по нашему мнению, этот памятник имеет прямые

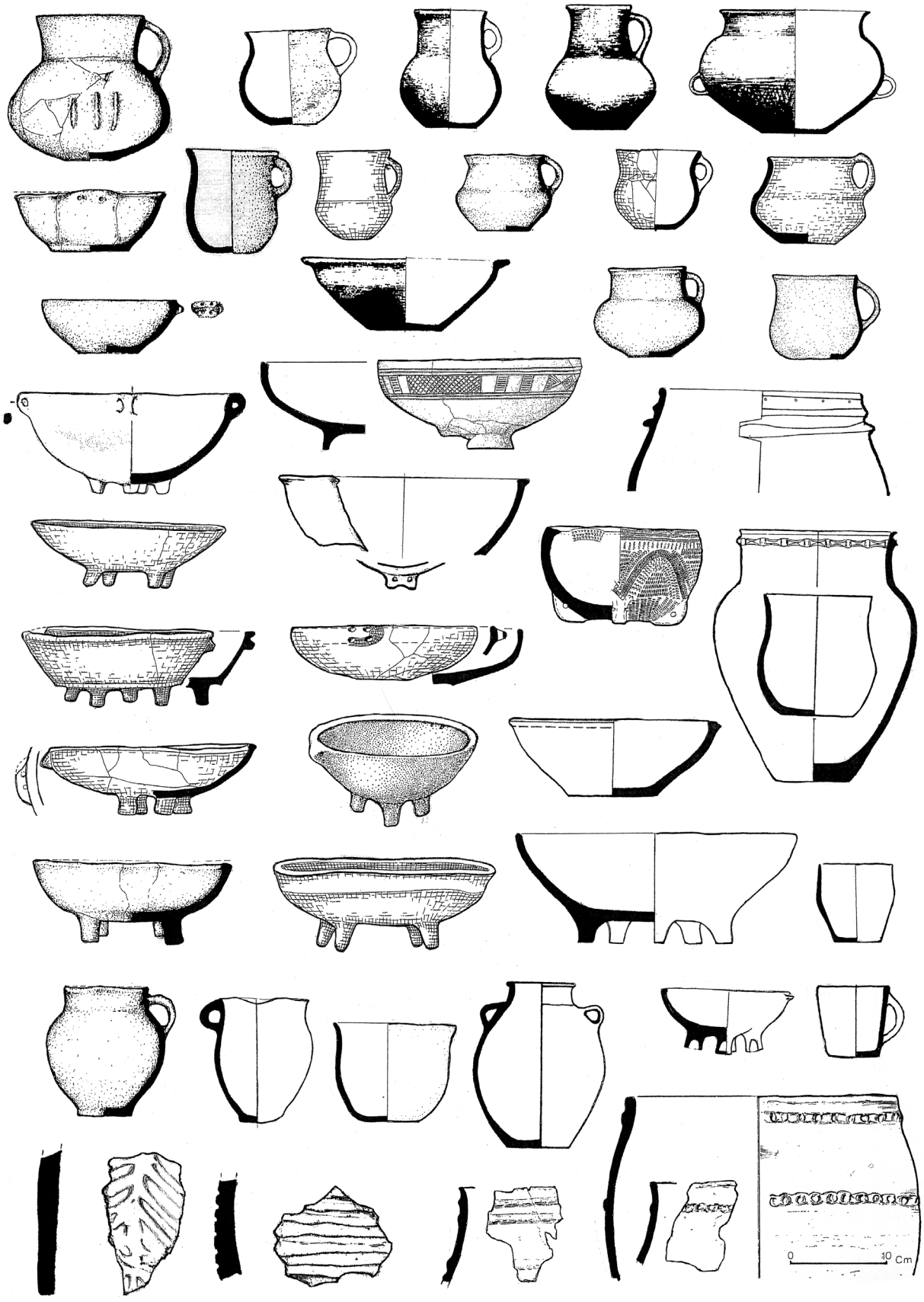

Рис. 8. Образцы «Сопровождающей» керамики.

параллели с культурой Колоколовидных Кубков и в погребальном обряде (использование камня в погребальных конструкциях, биритуализм, поза в трупоположении), и сопутствующей керамике (форма, способ украшения). Наиболее показательной в этом отношении является миска на четырёх ножках. Ранее этот сосуд рассматривался как крышка, не имеющая точных паралелей (Leviţki 1998, 43), однако, по нашему мнению, это широко распространенный тип посуды, связанный с культурой Колоколовидных Кубков (Besse 1996, 132; Ibidem 2004, 132). Отверстиям в ножках миски также имеются аналогии (Manby 1995, 86). По мнению отдельных исследователей такой тип посуды даже входит в пакет культуры КК (Strahm 2004, 113) и является датирующим (Budziszewski, Haduch, Włodarczak 2003, 170). Таким образом, памятник у с. Коржеуць можно рассматривать как имеющий сходство с материалами феномена Колоколовидных Кубков. Напомним, что на левом берегу Среднего Прута известно еще несколько памятников, имеющих сходство с Коржеуцкими по ряду признаков.

В 1987 году автором проводились раскопки курганной группы из шести насыпей у с. Бурлэнешть Единецкого р-на (Демченко, Левицкий 2006). При исследовании кургана 3, основное погребение которого относится к Ямной культуре и датируется 2-ой половиной – последней четвертью III тыс. до н.э. (Яровой 2000, 24) на уровне ДДП было обнаружено погребение 22, совершенное под каменной конструкцией (рис. 10/7). Оно было расположено у восточного края насыпи, представляло собой каменное кольцо диаметром около 5 м из необработанных известняковых камней средних размеров (рис. 10/5). В центре кольца было расчищено скопление камней, размером 0,9×0,6 м, среди которых были найдены кости животного и фрагменты керамики от крупного сосуда, толщина стенок около 0,6 см, поверхность кирпичного цвета с ангобом, украшена рельефным елочным орнаментом (рис. 10/8).

Под каменным закладом обнаружено парное захоронение, контуры ямы которого не прослеживались. Оба погребенных лежали скорчено на боку с разворотом на грудь, взрослый головой на С-СЗ, на правом боку; ребенок – головой на С-В, на левом боку (рис. 10/5). Рядом с ними был найден слабопрофилированный сосуд (высота 10,6 см, диаметр венчика 11,4 см), поверхность заглажена, сероватого цвета (рис. 10/9). Этот памятник рассматривался в контексте могильника культуры Ноуа, который с восточной полы кургана 3 перешёл в грунтовый (Leviţki, Demcenco 1997). Погребения эпохи поздней бронзы располагались в непосредственной близости от погребения 22 в каменном кольце, что очевидно послужило основанием его культурной атрибуции, так как прямые аналогии в материалах культуры Ноуа не известны (Sava 2002, 173, 193).

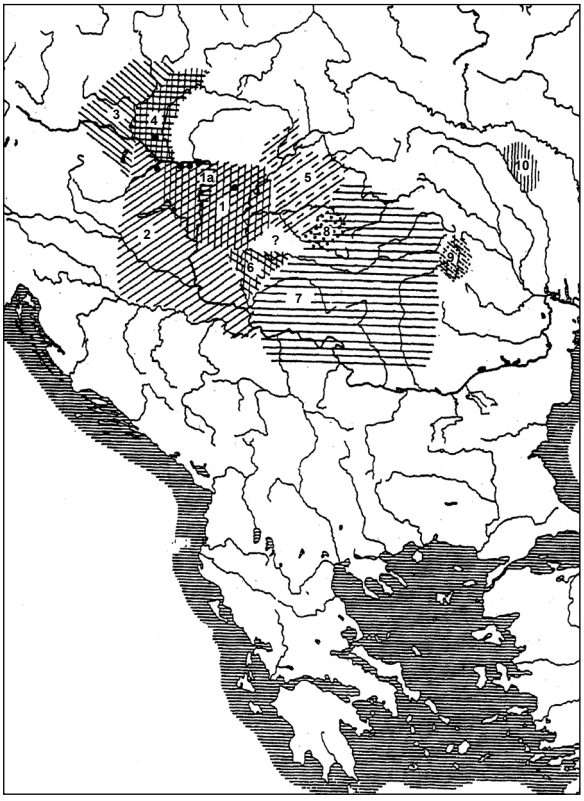

Рис. 9. Карта расположения культур эпохи ранней бронзы Юго-Восточной и Центральной Европы (по Kalitcz-Scheiber, Kalitcz 1998, Abb. 2):
1 - Nagyrev (Frűh.); 1a - Bell Beaker-Csepel; 2 - Somogyvar-Vinkovci (Spät.); 3 - Bell-Beaker kultur; 4 - Chlopice-Vesele; 5 - Nyirseg; 6 - Maros (Frűh.); 7 - Schneckenberg-Glina III (Spät.); 8 - Rosia kultur; 9 - Jigodin kultur; 10 - Edinetz kultur; ? - Bell Beaker kultur.

С юго-западной стороны края насыпи кургана 3, на уровне ДДП были найдены фрагменты сосуда, который частично удалось отреставрировать. Это двуручный кубок вытянутых пропорций, ручки которого слегка выступают

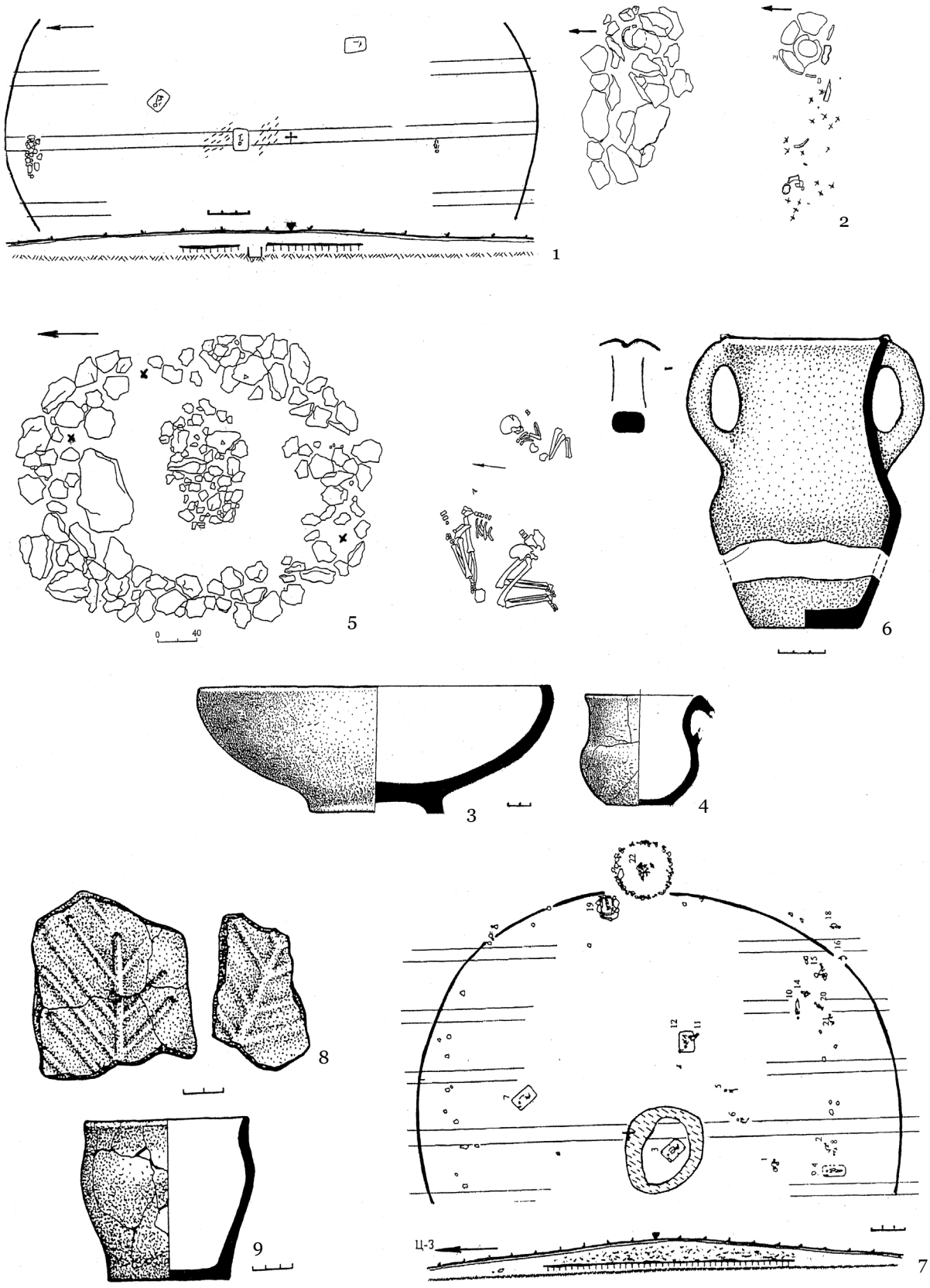

Рис. 10. Памятники у с. Бурлэнешть: 1 - план кургана 5; 2 - погребение 5, кургана 5; 3 - миска из погребения 5; 4 - чашечка из погребения 5; 5 - погребение 22, кургана 3; 6 - сосуд из насыпи кургана 3; 7 - план кургана 3; 8 - фрагменты керамики из заклада над погребением 22; 9 - сосуд из погребения 22.

над краем венчика, образуя в месте перехода бугорки-возвышения (рис. 10/6). Морфологически этот сосуд аналогичен двуручным кубкам с памятников Единецкой культурной группы (Демченко 2008, 197), но значительно отличается от них технико-технологическими характеристиками (кирпичный цвет поверхности, ангоб, примесь песка и шамота); с другой стороны, именно эти особенности схожи с керамикой найденной в погребении 4 у с. Коржеуць.

Еще одно погребение подобного типа – № 5 – было обнаружено в кургане 5 у с. Бурлэнешть, основное погребение которого также относится к Ямной культуре. У северного края насыпи был расчищен каменный заклад размером 2,0×1,1 м из известняковых камней, вытянутый по линии запад-восток. (рис. 10/1) Под ним были обнаружены мелкие кальцинированные человеческие кости и два раздавленных сосуда (рис. 10/2). Один – небольшая чашечка (диаметр венчика 9,9 см, высота 9 см, рис. 10/4), внутри которой находилась земля и мелкие кальцинированные кости. Другой – крупная миска на поддоне (диаметр 28 см, высота 10,4 см, рис. 10/3). Керамика изготовлена из хорошо отмученной глины, миска с примесью шамота. Поверхность тщательно заглажена, с ангобом, кирпичного цвета. По технико-технологическим характеристикам эта посуда аналогична керамике из погребения 4 у с. Коржеуць. Имеется также ряд параллелей материалов из Бурлэнешть с памятниками культуры КК. Это: каменные конструкции, биритуализм в погребельном обряде и схожие формы посуды (чашечка и миска) в «сопутствующей керамике» и аналогии фрагменту с «ёлочным» орнаментом (Green 1976, 25).

Представляется, что памятники у с. Бурлэнешть имеют существенное сходство с погребениями у с. Коржеуць и могут быть объединены в единую группу. Этот факт признавался и ранее, но памятники были интерпретированы как относящиеся к Западно Подольской культурной группе. При этом было отмечено наличие специфических черт погребального обряда и форм керамики вышеуказанных памятников, не имеющих параллелей ни в Западно Подольской группе, ни к культурах скифского времени степей Северо-Западного Причерноморья, ни в других культурных группах периода позднего Гальштата Карпато-Балканского пространства (Leviţki 1998, 39-41).

Однако, на основании проведенного анализа памятников Коржеуцкой группы, мы можем предположить их «западное» происхождение. Ряд аналогий в погребальном обряде и керамике, а также уникальная находка «Защиты запястья» указывают на их возможную связь с феноменом КК. Эта связь могла быть прямой или опосредованной, и только дальнейшие археологические исследования могут способствовать установлению истины. На сегодняшний день у нас имеется уверенность, что подобный подход является обоснованным, в том числе и благодаря существующим разработкам по дистрибуции феномена КК.

Типология распространения культуры Колоколовидных Кубков в Восточной провинции разрабатывалась несколькими учеными. В одной из самых недавних работ Ф. Хайд (Heyd 2007) предложил следующую схему: основу Восточной провинции КК составляет культурная группа Чепел (Венгрия), которая связана с Западной и Южной провинциями КК и датируется 2500 гг. до н.э. (Machnic 1991, 85-103; Kalicz-Schreiber 2001, 439-458; Endrődi 2003, 265) (рис. 11/1). Далее на Восток, по 20 градус восточной долготы, располагаются синкретические культуры, например, Ивно и эпишнуровая культура в Малой Польше (Makarowicz 2003, 137), которая распространяется до верхнего течения Днестра; Питварош, Марош в Венгрии (Machnic 1991, 125-133) и др. Они являются периферией культурного ядра, появляются двумя столетиями позже и заимствуют различные компоненты идеологии и погребального пакета культуры КК с возможными трансформациями. Хотя Ф. Хайд и определяет восточную границу этой провинции 20 градусом восточной долготы, он допускает, что новые археологические исследования могут расширить этот ареал далее на Восток (Heyd 2007, 101). Затем Ф. Хайд выделяет две стадии развития феномена КК, который географически распространяется на Восток до 25 градуса восточной долготы. Это изолированные находки настоящих кубков КК и еще более маргинальные области, где обнаруживают только отдельные элементы феномена КК, изготовленные из нетрадиционных материа-

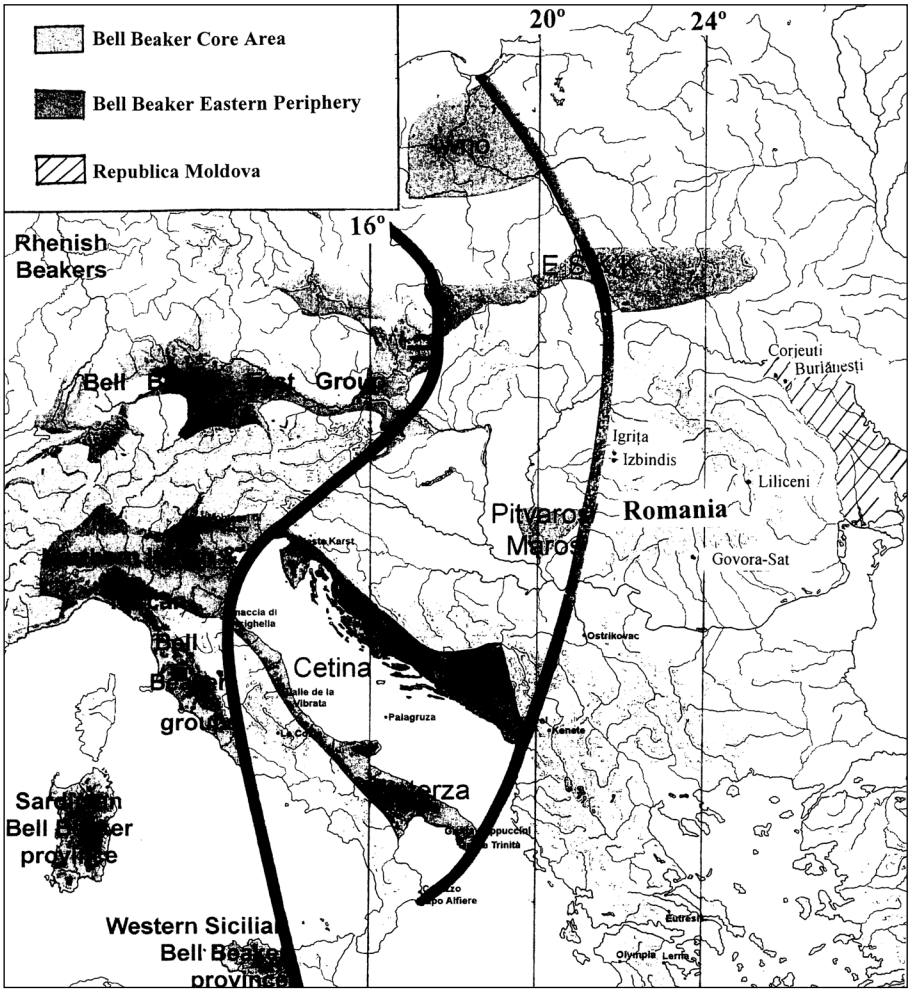

1

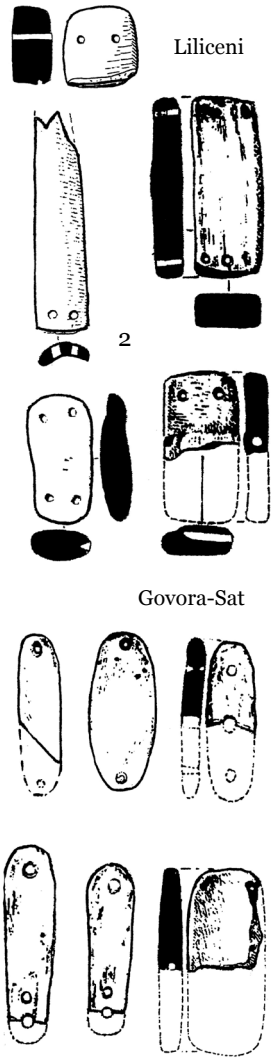

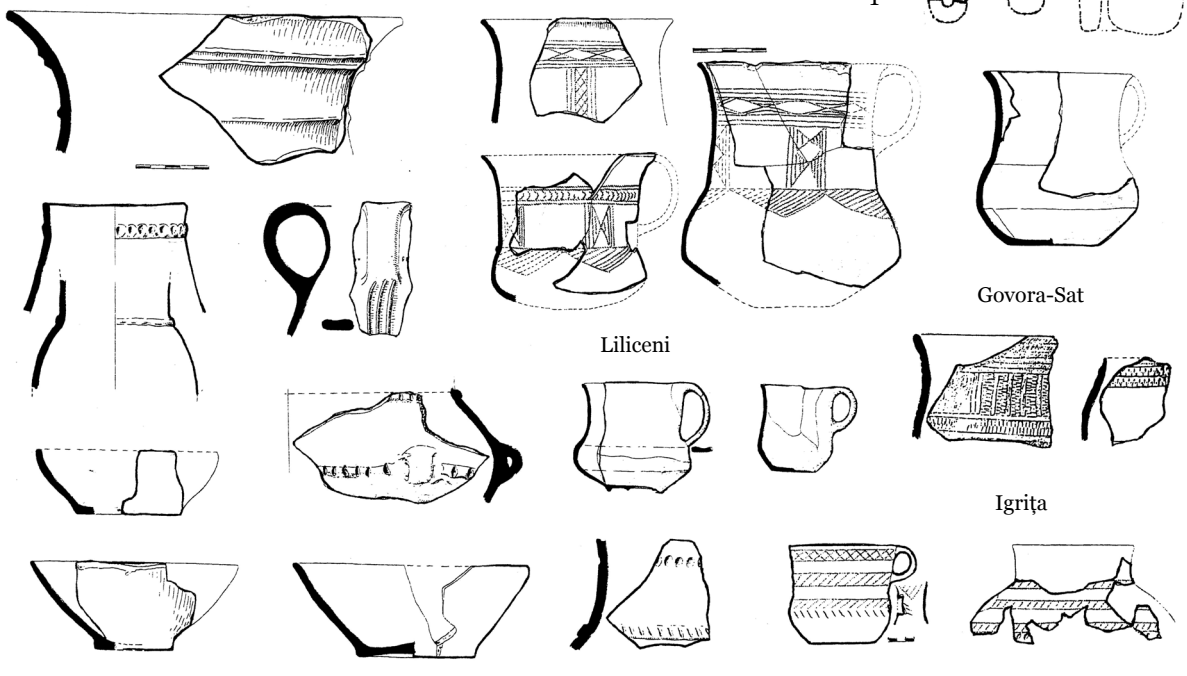

3

Рис. 11. 1 - карта распространения памятников КК в Восточной провинции (по Heyd 2007, 100);
2 - экземпляры «Защиты запястья» с памятников Румынии; 3 - керамика с памятников Румынии.

лов и отдаленно напоминающие оригиналы (Heyd 2007, 102).

В этой связи стоит вспомнить, что еще более четверти века назад В.С. Титов –первооткрыватель Единецкой культурной группы (Титов 1975, 447) говорил о возможности появления на северо-западе Республики Молдова феномена КК (Titov 1981). Напомню, что Единецкая культурная группа бытовала в период раннего бронзового века, имеет «западное» происхождение и ареал на Северо-Молдавском плато (Титов 1975а, 28; Дергачёв 1986, 208, 214; Демченко 2008, 189).

Обращает на себя внимание ряд специфических черт Коржеуцкой группы, имеющих сходство с материалами Единецкой культурной группы, особенно это касается памятника Костешты VIII. На этом могильнике захоронения (2 – трупосожжение, 1 – трупоположение и кенотаф) были совершены внутри крупных каменных конструкций диаметром около 5-6 м (Дергачёв 1982, 71).

Наиболее географически близкие к Республике Молдова памятники с находками, обнаруживающими влияние КК и находящимися в маргинальной зоне, мы имеем в Румынии, точнее, в Трансильвании и Олтении. Ф. Хайд имел в виду находки «Защиты запястья» из Лиличен и Говора Сат (Liliceni, Govora Sat), но в отличие от оригиналов КК, они выполнены не из камня, а из кости, и глины и являются слабым отражением, имитацией идеи знаменитого символа культуры Колоколовидных Кубков – защиты запястья (Heyd 2007, 100) (рис. 11/2). На этих памятниках также была найдена небольшая коллекция посуды, форма и орнаментация которой находит определённые параллели в керамике культуры КК (рис. 11/3).

Поселение Лиличены является наиболее информативным памятником группы Жигодин (Jigodin), компактно расположенной на р. Олт (Roman, Dodd-Opritescu, János 1992, 135). П. Роман видит аналогии керамике группы Жигодин, богато орнаментированной отпечатком шнура в керамике со шнуровым орнаментом из Центральной Европы, особенно Богемии (Roman, Dodd-Opritescu, János 1992, Taf. 96, 136, 146-7; Machnik 1991, 20, 178-8), отмечая, что движение феномена КК по Дунаю привело к появлению таких памятников на севере Олтении и в восточной Трансильвании, правда, несколько позже (Roman 1986, 42). В северо-западной Румынии в бассейне реки Криш расположены памятники эпохи ранней бронзы типа Игрица и Избындиш (Igriţa, Izbîndiş), имеющие аналогии в керамике с группой Жигодин и составляющие группу Рошия (Roşia). Обе группы относятся к периоду раннего бронзового века (Roman, Nemeţi 1990, 35, Machnik 1991, 37) (рис. 9).

Следует подчеркнуть, что рассматриваемые нами памятники расположены в зоне Карпато-Поднестровья, которая тысячелетиями проявляется как контактная зона (Dergačev 1998; Дергачёв 1999, 170, 212), в непосредственной близости от левого берега реки Прут, на плодородных землях (рис. 11/1). Такие географические условия характерны для большинства инфильтратов культуры Колоколовидных Кубков в периферийных областях Восточной провинции феномена КК (Shennan 1977, 66, fig. 3/4; Turek 2004, 419). Как и в нашем случае, они занимают весьма ограниченный ареал, например, на острове Чепел (Harrison 1980, 64), или вдоль стратегически важного участка по р. Дунай, через который проходили важнейшие пути со времен неолита (Kalicz-Schreiber, Kalicz 2001, 441). Расстояние между группами иногда исчисляется сотнями километров. Часто их разделяют горы или возвышенные области, а связывают речные системы рр. Дунай, Висла, Одер (Heyd 1998, 87; Ibidem 2001, 403; Makarowicz 2003, 152; Bátira, Marková, Vladar 2003, 255).

Проведенное исследование и сопоставление памятников типа Коржеуць с материалами культуры Колоколовидных Кубков Европы дают основание определить время их существования эпохой ранней бронзы и отнести их к позднему периоду существования феномена Колоколовидных Кубков в Восточной провинции.

Являются ли памятники типа Коржеуць собственно частью феномена Колоколовидных Кубков, открывая нам новый ареал, или его отражением на далекой периферии, смогут показать лишь новые археологические исследования.

Библиография

Демченко 2008: Т.И. Демченко, К вопросу о круге памятников Единецкой культурной группы. Tyragetia S.N. 1, vol. II (XVII), 2008, 189-203.

Демченко, Левицкий 2006: Т.И. Демченко, О.Г. Левицкий, Курганы у села Бурлэнешть. Revista arheologică S.N. 1-2, vol. II, 2006, 293-327.

Дергачёв 1982: В.А. Дергачёв, Материалы раскопок археологической экспедиции на Среднем Пруте (1975-1976 гг.) (Кишинев 1982).

Дергачёв 1986: В.А. Дергачёв, Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Кишинёв 1986).

Дергачёв 1999: В.А. Дергачёв, Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья. К проблеме взаимодействия древних обществ Средней, Юго-Восточной и Восточной Европы. Stratum Plus 2, 1999, 169-221.

Титов 1975: В.С. Титов, Открытие новой культуры ранней бронзы в Молдавии. В сб.: АО 1974 года (Москва 1975), 447.

Титов 1975а: В.С. Титов, Некоторые итоги исследований Пруто-Карпатской экспедиции Института Археологии АН СССР в 1974 г. В сб.: 150 лет Одесского археологического музея АН УССР (Киев 1975), 28-30.

Яровой 2000: Е.В. Яровой, Скотоводческое население Северо-Западного Причерноморья эпохи раннего металла. Автореферат дисс. докт. ист. наук (Москва 2000).

Anthony 1990: D.W. Anthony, Migration in Archeology: The baby and the bathwater. American Anthropologist 92/4, 1990, 23-42.

Anthony 2007: D.W. Anthony, The horse, the wheel and language (Oxford 2007).

Bátora, Marková, Vladar 2003: J. Bátora, K. Marková, J. Vladar, Die Glockenbecherkultur in kontext der kulturhistorischen Entwicklung in der Südwestslowakei. In: The Northeast frontier of Bell Beakers, BAR 1155 (Oxford 2003), 255-264.

Bertemes, Heyd 2002: F. Bertemes, V. Heyd, Der Übergang kupferzeit/frühbronzezeit am Nordwestrand des Karpatenbeckens – Kulturgeschichtliche und paläometallurgische Betrachtung. In: Die Anfänge der Metallurgie in der Alten Welt (Rahden/Westfalen 2002), 185-228.

Besse 1996: M. Besse, Le Campaniforme en France: Analyse de la ceramique d'accompagnement, BAR 635 (Oxford 1996).

Besse 2004: M. Besse, Bell Beaker common ware during the third millennium BC in Europe. In: Similar but different. Bell Beaker in Europe (Poznań 2004), 127-148.

Besse, Strahm 2001: M. Besse, Ch. Strahm, The components of the Bell Beaker complex. In: Bell Beakers today. Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe (Trento 2001), 103-110.

Boast 1995: R. Boast, Fine pots, pure pots, Beaker pots. In: Unbaked urns of rudely shape. Essays on British and Irish pottery, Oxbow Monograph 55 (Oxford 1995), 70-81.

Bökönyi 1978: S. Bökönyi, The earliest waves of domestic horses in east Europe. The Journal of Indo-European studies 6, 1978, 18-76.

Budziszewski, Haduch, Włodarczak 2003: J. Budziszewski, E. Haduch, P. Włodarczak, Bell Beaker culture in South-Eastern Poland. In: The Northeast frontier of Bell Beakers, BAR 1155 (Oxford 2003), 155-182.

Case 1995: H. Case, Beakers: loosening a stereotype. In: Unbaked urns of rudely shape. Essays on British and Irish pottery, Oxbow Monograph 55 (Oxford 1995).

Case 2004: Humphrey Case, Beakers and Beaker Culture. In: Similar and different. Bell Beaker in Europe (Poznan 2004), 11-34.

Clarke 1970: D.L. Clarke, Beaker pottery of Great Britain and Ireland (Cambridge 1970).

Conrad 2007: M. Conrad, Glockenbecherzeitliche Grabber in Nordwestsachsen – vom Becher (-n) zur Tasse. Leipriger online – Beiträge zur Ur-und Frühgeschichtlichen Archäologie 25, 2007, 1-17.

Convertini 1996: F. Convertini, Production et signification de la ceramique campaniforme á la fin du 3eme millénaire av. J.-C. dans le sud et le Centre-Ouest de la France et en Suisse occidentale, BAR 656, (Oxford 1996).

Czebreszuk 1998: J. Czebreszuk, The Nord-Eastern borderland of the Bell Beakers. The case of the Polish Lowland. In: Some new approaches to the Bell Beaker 'Phenomenon' Lost Paradise...?, BAR 690 (Oxford 1998), 161-174.

Czebreszuk 2003: J. Czebreszuk, Bell Beakers in the Sequence of the Cultural changes in South-Western Baltic Area. In: The Northeast frontier of Bell Beakers, BAR 1155 (Oxford 2003), 21-38.

Dergačev 1998: V. Dergačev, Kulturille und historische Entwicklungen im Raum zwischen Karpaten und Dnepr. Zu den Beziehungen zwischen frühen Gesellschaften im norlichen und Osteuropa. In: Karpatenbecken und die osteuropäische steppe (München 1998), 27-64.

Donaldson 1977: P. Donaldson, The excavation of a multiple round barrow at Barnak, Cambridgeshire 1974-1976. Antiquaries Journal, 1977, 197-231.

Endrödi 2003: A. Endrödi, The late phase of the Bell Beaker – Csepel group in Hungary. In: The Northeast frontier of Bell Beakers, BAR 1155 (Oxford 2003), 265-276.

Gallay 2001: A. Gallay, L' enigma campaniforme. In: Bell Beakers today. Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe (Trento 2001), 41-57.

Green 1976: H.St. Green, The excavation of a late Neolithic settlement of Stacey Bushes, Milton Keynes and its significance. In: Settlement and economy in the third and second Millennia B.C., BAR 33 (Oxford 1976), 11-27.

Harrison 1980: R.J. Harrison, Beaker Folk. Cooper Age archaeology in Western Europe (London 1980).

Harrison, Mederos Martin 2001: R.J. Harrison, A. Mederos Martin, Bell Beakers and social complexity in Central Spain. In: Bell Beakers today. Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe (Trento 2001), 111-124.

Heyd 1998: V. Heyd, Die Glockenbecherkultur in Süddeutschland zum stand der Forschung einer Regionalprovinz entlang der Donau. In: Some new approaches to the Bell Beaker 'Phenomenon' Lost Paradise...?, BAR 690 (Oxford 1998), 87-106.

Heyd 2001: V. Heyd, On the earliest Bell Beakers along the Danube. In: Bell Beakers today. Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe (Trento 2001), 387-409.

Heyd 2007: V. Heyd, When the West meets the East: the eastern periphery of the Bell Beaker phenomenon and its relation with the Aegean early Bronz Age. In: Between the Aegean and Baltic Seas: prehistory across borders (Liege 2007), 91-104.

Hille 2001: A. Hille, Cremation burials at the periphery of the distribution area (Nordharzvorland). In: Bell Beakers today. Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe (Trento 2001), 613-616.

Jong-Il Kim 2005: Jong-Il Kim, Formation and change in individual identity between the Bell Beaker Culture and the early Bronze Age in Bavaria, South Germany, BAR 1450 (Oxford 2005).

Kalicz-Schreiber 1998: R. Kalicz-Schreiber, Die älteste Bronzezeit in Nordwestungarn und ihre Beziehungen. In: Das Äneolithikun und die früheste Bronzezeit (C14 3000-2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologiche Beziehungen, PRÆHISTORICA XV (Praha 1998), 249-259.

Kalicz-Schreiber, Kalicz 2001: R. Kalicz-Schreiber, Hándor Kalicz, Were the Bell Beakers as social indicators of the early Bronze Age in Budapest? In: Bell Beakers today. Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe (Trento 2001), 439-458.

Krutóvá 2003: M. Kruť ová, Bell Beaker and Únětice buriale rites. Continuity and change in funerary practices at the beginning of Bronze Age. In: The Northeast frontier of Bell Beakers, BAR 1155 (Oxford 2003), 209-214.

Leviţki, Demcenco 1994: O. Leviţki, T. Demcenco, Grupul tumular de la Corjeuţi-Briceni (R. Moldova). Memoria Antiqvitatis XIX, 1994, 213-233.

Leviţki, Demcenco 1997: O. Leviţki, T. Demcenco, Necropola tumulo-plană a culturii Noua de la Burlăneşti. Augustia II, 1997, 155-187.

Leviţki 1998: O. Leviţki, Consideraţii asupra monumentelor funerare din perioada hallstattiană târzie de pe teritoriul Moldovei. Revista Arheologică 2, 1998, 28-59.

Machnik 1991: J. Machnik, The earliest Bronze Age in the Carpathian Basin (Bradford 1991).

Makarowicz 2003: P. Makarowicz, Northern and Southen Bell Beakers in Poland. In: The Northeast frontier of Bell Beakers, BAR 1155 (Oxford 2003), 137-154.

Manby 1995: T.G. Manby, Skeuomorphism: leather, wood and basketry in early Bronze Age pottery. In: Unbaked urns of rudely shape. Essays on British and Irish pottery, Oxbow monograph 25 (Oxford 1995), 81-88.

Mercer 1977: R. Mercer (ed.), Beakers in Britain and Europe, BAR 26 (Oxford 1977).

Müller 1998: A. Müller, Geschlechtssperifische totenlage und geschlechtsspezifische beigaben bei der Böhmisch-Mährischen gruppe bzw. Ostgruppe der Glockenbecherkultur. In: Some new approaches to the Bell Beaker 'Phenomenon' Lost Paradise...?, BAR 690 (Oxford 1998), 121-128.

Müller 2001: A. Müller, Gender differentiation in burial rites and grave-goods in the Eastern or Bogemian-Moravian Group of the Bell Beaker Culture. In: Bell Beakers today. Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe (Trento 2001), 589-599.

Müller, van Willigen 2001: J. Müller, S. van Willigen, New radiocarbon evidence for European Bell Beakers and the consequnces for the diffusion of the Bell Beakers phenomen. In: Bell Beakers today. Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe (Trento 2001), 59-80.

Neugebauer, Neugebauer-Maresch 2001: J.-W. Neugebauer, Ch. Neugebauer-Maresch, Bell Beaker Culture in Austria. In: Bell Beakers today. Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe (Trento 2001), 429-437.

Nicolis 2004: F. Nicolis, Le evidenze funerarie dell'antica età del Bronzo in Ilalia settentrionale. In: Graves and funerary ritualts during the late Neolitic and the early Bronze Age in Europe (2770-2000 B.C.), BAR 1284 (Oxford 2004), 111-145.

Price, Grupe, Schröter 1998: T.D. Price, G. Grupe, P. Schröter, Migration in the Bell Beaker period in central Europe. Antiquity 72, 1998, 405-411.

Rassmann 2003: K. Rassmann, Glockenbechereinflüsse regionale Gliederung Nordostdeutschlands im Spätneolithikum. In: Die Anfänge der Metallurgie in der Alten Welt (Rahden/Westfalen 2002), 185-228.

Roman 1986: P. Roman, Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României. SCIVA 1, 37, 1986, 29-55.

Roman, Németi 1990: P. Roman, I. Németi, Epoca bronzului în nord-vestul României. In: Sympozia Thracologica, al XIII-lea simpozion de Tracologie (Satu Mare 1990), 34-41.

Roman, Dodd-Opritescu, János 1992: P. Roman, A. Dodd-Opritescu, P. János, Beiträge zur problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas (Mainz 1992).

Sangmeister 1964: Ed. Sangmeister, Die schmalen "Armschutzplatten". In: Studien aus Alteuropa, Teil 1, Festschitt für K. Tackenberg (Köln 1964), 93-122.

Sangmeister 1974: Ed. Sangmeister, Zwei Neufunde der Glockenbecherkultur in Baden-Württemberg, ein Beitrag zur Klassifizierung der Armschutzplatten in Mitteleuropa. In: Fundberichte aus Baden-Württemberg (Stuttgart 1974), 103-156.

Sava 2002: E. Sava, Die Bestattungen der Noua-kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten (Kiel 2002).

Sěbela, Škrdla 2003: L. Sěbela, P. Škrdla, A cemetery of the Bell Beaker Culture in Marefy and its contribution to studies of the chipped stone industry of the Moravian late Eneolitic period. In: The Northeast frontier of Bell Beakers, BAR 1155 (Oxford 2003), 231-248.

Shennan 1977: S.J. Shennan, The appearance of the Bell Beaker assemblage in central Europe, Beakers in Britain and Europe, BAR 26 (Oxford 1977), 51-57.

Sládek, Berner, Sailer 2006: Vl. Sládek, M. Berner, R. Sailer, Mobility in Central European late Eneolithic and early Bronze Age: femoral cross-sectional geometry. American Journal of physical anthropology 130, 2006.

Smith 2006: J.D. Smith, Early Bronz Age stone wrist-guards in Britain: archer´s bracer or social symbol?, http://www.geocities.com/archchaos 1/1.htm, 1-37.

Strahm 2004: Ch. Strahm, Das Glockenbecher-Phänomen aus der Sicht der Komplementär-Keramik. In: Similar but different. Bell Beaker in Europe (Poznań 2004), 101-126.

Tchérémissinoff 2006: Y. Tchérémissinoff, Les sépultures simples et plurielles du Campaniforme et du Bronze ancien dans le bassin rhodanien et ses zones d´influence, BAR 1531 (Oxford 2006).

Thomas 1982: J. Thomas, Reading the Body: Beaker funerary practice in Britain. In: Sacred and profane (Oxford 1982), 33-42.

Titov 1981: V.S. Titov, A new group of the early Bronze Age in northern Moldavia (The Edintsy group). In: Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten, Internationales symposium, Budapest-Velem 1977 (Budapest 1981).

Turek 1998: J. Turek, The Bell Beaker period in north-west Bohemia. In: Some new approaches to the Bell Beaker 'Phenomenon' Lost Paradise...?, BAR 690 (Oxford 1998), 107-120.

Turek, Peška 2001: J. Turek, J. Peška, Bell Beaker settlement pattern in Bohemia and Moravia. In: Bell Beakers today. Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe (Trento 2001), 411-428.

Turek, Černý 2001: J. Turek, V. Černý, Society, gender and sexual dimorphism of the Corded Ware and Bell Beaker population. In: Bell Beakers today. Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe (Trento 2001), 601-612.

Turek, Dvořák, Peška 2003: J. Turek, P. Dvořák, J. Peška, Arhaeology of Beaker settlements in Bohemia and Moravia. An outline of the current state of knowledge. In: The Northeast frontier of Bell Beakers, BAR 1155 (Oxford 2003), 183-208.

Turek 2004: J. Turek, Craft symbolism in the Bell Beaker burial customs. Resources, production and social structure at the end of Eneolithic period. In: Graves and funerary rituals during the late Neolithic and early Bronze Age in Europe (2700-2000 B.C.), BAR 1284 (Oxford 2004), 147-156.

Turek 2006: J. Turek, Období zvoncovitých pohárú v Evrope. Archeologie ve střednich Čechách 10, 2006, 275-368.

Vander Linden 2003: M. Vander Linden, Competing cosmos. On the relationship between Corded Ware and Bell Beaker mortuary practice. In: The Northeast frontier of Bell Beakers, BAR 1155 (Oxford 2003), 11-19.

Vander Linden 2004: M. Vander Linden, Polythetic networks, coherent people: A new historical hypothesis for the Bell Beaker phenomenon. In: Similar but different. Bell Beaker in Europe (Poznań 2004), 35-62.

Vander Linden 2006: M. Vander Linden, Le phenomene companiforme dans l´Europe du 3eme millenaire avant notre ere, BAR 1470 (Oxford 2006).

Vander Linden 2006a: M. Vander Linden, For whom the Bell tolls: social hierarchy as social integration in the Bell Beaker Culture of southern France (Third millennium B.C.). Cambridge Archaeological Journal 16:3, 2006, 317-332.

Vander Linden 2007: M. Vander Linden, What linked the Bell Beakers in third millennium BC Europe? Antiquity 81, 2007, 343-352.

Vandkilde 2005: H. Vandkilde, A review of early late Neolithic period in Denmark: Practice, identity and connectivity, www.jungstein SITE, de., 1-51.

Vollmann 2005: D. Vollmann, Studien zum Übergang von der Kupferzeit zur frühen Bronzezeit in Mitteleuropa (Bonn 2005).

Woodward et al. 2006: A. Woodward, J. Hunter, R. Ixer, F. Roe, P.J. Potts, P.C. Webb, J.S. Watson, M.C. Jones, Beaker age bracers in England: sources, function and use. Antiquity 80, 2006, 530-543.

Siturile de tip Corjeuţi în contextul istorie Europei Centrale şi de Vest în epoca bronzului timpuriu

Rezumat

În urma cercetărilor efectuate în anii 1987, 1989 în regiunea Prutului Mijlociu, in preajma satelor Burlăneşti şi Corjeuţi s-a descoperit un şir de situri, care prezentau multiple similitudini, fapt ce a permis evidenţierea lor într-o grupă aparte. În complexele funerare au fost dezvelite construcţii ce reprezentau ringuri de piatră cu diametrul de 5 m. În două cazuri au fost descoperite înmormântări prin inhumaţie, intr-un caz – prin incineraţie. Un interes deosebit prezintă două înmormântări de lângă s. Corjeuţi, una dintre care s-a făcut într-o groapă rectangulară în plan, cu scheletul in poziţie chircită, orientat sud–sud-vest. Printre piesele ce însoţeau defunctul evidenţiem o piesă din şist, cvazirectangulară în plan, cu marginile laterale concave. Piesa reprezintă aşa-numita „apărătoare a încheieturii mâinii" – renumitul simbol, din „pachetului funerar" al culturii „Cupelor în formă de clopot". Acest fenomen a existat circa 700 de ani, de la sfârşitul eneoliticului până în bronzul timpuriu, pe un vast teritoriu al Europei Centrale şi celei de Vest. Apogeul acestuia se manifestă la mijlocul mileniului III a. Chr. E prematur, bineînţeles, doar pe baza unui singur obiect de a face unele concluzii privind apartenenţa acestui complex culturii respective, dar cu certitudine, acest sit are tangenţe cu cele ale culturii „Cupelor în formă de clopot" şi prin construcţiile funerare, şi biritualismul înmormântării, şi prin ceramica ce însoţea defunctul. Una din particularităţile acestei culturi este lipsa unui areal unic, compunându-se din mai multe teritorii, unite convenţional în „provincii". Unele analogii cu cultura „Cupelor în formă de clopot" le întâlnim la siturile grupurilor Jigodin şi Rosia din România.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Monumentul arheologic din preajma s. Corjeuţi: 1 - planul general al tumulului 6; 2 - mormântul 2; 3 - vas din mormântul 4; 4 - mormântul 5; 5 - „apărătoare" din mormântul 5; 6-8 - ceramică din mormântul 4.

Fig. 2. Harta răspândirii „apărătoarelor" în Europa (după Harrison 1980, fig. 36).

Fig. 3. Harta răspândirii „apărătoarelor" în Europa Centrală (după Harrison 1980, fig. 37).

Fig. 4. „Apărătoare" din diferite regiuni ale Europei.

Fig. 5. Harta răspândirii „fenomenului" culturii Cupelor în formă de clopot.

Fig. 6. Monumente funerare ale culturii Cupelor în formă de clopot: 1 - planuri de necropole; 2 - planuri de morminte.

Fig. 7. Planul şi inventarul unui mormânt al culturii Cupelor în formă de clopot.

Fig. 8. Tipuri de ceramică din înmormântările culturii Cupelor în formă de clopot.

Fig. 9. Harta răspândirii culturilor din epoca bronzului timpuriu în Europa Centrală şi de Sud-Est (după Kalitcz-Scheiber, Kalitcz 1998, Abb. 2): 1 - Nagyrev (Frűh.); 1a - Bell Beaker-Csepel; 2 - Somogyvar-Vinkovci (Spät.); 3 - Bell-Beaker kultur; 4 - Chlopice-Vesele; 5 - Nyirseg; 6 - Maros (Frűh.); 7 - Schneckenberg-Glina III (Spät.); 8 - Rosia kultur; 9 - Jigodin kultur; 10 - Edinetz kultur; ? - Bell Beaker kultur.

Fig. 10. Monumentele din preajma s. Burlăneşti: 1 - planul tumulului 5; 2 - mormântul 5, tumulul 5; 3 - strachină din mormântul 5; 4 - ceaşcă din mormântul 5; 5 - mormântul 22, tumulul 3; 6 - vas din mantaua tumulului 3; 7 - planul tumulului 3; 8 - fragmente ceramice din mormântul 22; 9 - vas din mormântul 22.

Fig. 11. 1 - Harta răspândirii monumentelor culturii Cupelor în formă de clopot în provinciile de est (după Heyd 2007, 100); 2 - „apărătoare" din monumentele de pe teritoriul României; 3 - ceramică din monumentele de pe teritoriul României.

Monuments of the Corjeuţi type within the context of the Early Bronze Age History of Eastern and Central Europe.

Abstract

As a result of excavations of the early Bronze Age tumuli located on the left Bank of the Middle Prut (villages Burlăneşti and Corjeuţi) in Moldova held in 1987-9 (see figure 11/1) by the author of this article a number of monuments was unearthed which show considerable resemblance and allow their treatment as a distinctive group. The burials are found at the edges of embankments of the tumuli, the main burials of which are identified with the Yamnaja Culture and are dated to the second half – last quarter of the III millennium BC. The burials under consideration make use of stone constructions: circles of medium-sized limestones up to 5 m in diameter and stony platforms. There are two cases of inhumation and two cases of cremation excavated (figures 1, 10). Items of pottery found at these burials also show certain resemblances and point to technological parallelism. Two burials found at the village of Corjeuţi (figure 1/2, 4) are particularly important. One of these was arranged in a rectangular pit, with the deceased lying on his / her right side with the head towards south / south-west. Clear traces of bronze objects which have not been preserved are visible on the wrists and phalanxes. A stone rectangular item was found at the place presumably occupied by the middle of the body. It was made out of a thin plate of grey slate, is narrowed in its central part and a hole is marked in one corner from either side (figure 1/5). The measurements of the object are as follows: length - 9 см, breadth 3-4,5 см, thickness - 0, 25 – 0, 8 см. The object may be interpreted as one of the famous symbols and part of a package of the Bell Beaker Culture - the wrist-guard. The Culture (*resp*. Phenomenon) in question existed for ca 700 years from the end of the Eneolithic period well into the Early Bronze age in wide areas of Western and Central Europe, and reached its height in the middle of the III millennium BC. It is obvious that a single object from the Corjeuţi burial does not make the site automatically belonging to this culture. However, there are further parallels which make such an attribution possible: funeral rites (biritualism, the pose of diseased, the usage of stone) and the forms of the so-called *Begleitkeramik*, cf. particularly the bowl on four stems (figure 1/8). A peculiarity of the Bell Beaker Phenomenon is that it did not cover a continuous region, but consists of several distinct areas which are analysed as belonging to different provinces. According to the current views the eastern border of the Phenomenon is located by the 20° of eastern longitude, but a possibility of further finds to the east of it and therefore to the further spread of the area has been admitted (cf. Titov 1981, Heyd 2007, 101). It should be noted that a number of parallels to the Bell Beaker Phenomenon have been found on the sites of Jigodin and Roşia groups (northern Oltenia and north-western and eastern Transylvania) in neighbouring Romania. Further conclusions – whether the monuments of the Corjeuţi type are part of the Eastern Bell Beaker province or are just reflection of it in a far periphery – will be possible only with the further excavations in the area.

List of illustrations:

Fig. 1. 1 - Plan of tumulus № 6, Corjeuţi; 2 - plan of the burial 4 of the tumulus; 3, 6, 7, 8 - pottery from the burial; 4 - plan of the burial 5, tumulus № 6; 5 - objects from burial 5.

Fig. 2. Distribution of wrist-guards in Europe (following Harrison 1980, fig. 36).

Fig. 3. Distribution of wrist-guards in Central Europe (following Harrison 1980, fig. 37).

Fig. 4. Wrist-guards from Great Britain, Austria and Germany, Poland and Hungary, Czech Republic.

Fig. 5. Distribution of the Bell Beaker Phenomenon (following Vander Linden 2006, fig. 116).

Fig. 6. Plans of several Bell Beaker burials.

Fig. 7. Bell Beaker Funerary Assemblage.

Fig. 8. "Begleitkeramik".

Fig. 9. Archaeological Cultures of South-Eastern and Central Europe (following Kalicz-Schreiber 1998, Abb. 2)

Fig. 10. 1 - Plan of tumulus № 5, Burlăneşti; 2 - plan of burial 5, tumulus № 5; 3, 4 - pottery from burial 5, tumulus № 5; 5 - plan of burial 22, tumulus № 3; 6 - pot from the embankment of the tumulus 3; 7 - plan of tumulus 3.

Fig. 11. 1 - Bell Beakers. Eastern Province. Map; 2 - imitations of wrist-guards (Romania); 3 - pottery from Jigodin and Roşia groups (Romania).

15.12.2008

Татьяна Демченко, Национальный Музей Археологии и Истории Молдовы, ул. 31 Августа 1989 121А, МД-2012 Кишинэу, Республика Молдова

ГЛИНЯНАЯ МОДЕЛЬ «КОЛЫБЕЛЬКИ» ИЗ КАЛАНЧАКА И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ХРОНОЛОГИИ РАННЕЙ И СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ ДНЕПРО-ДОНЕЦКОГО РЕГИОНА

Алла Николова
Юрий Рассамакин

Введение

В настоящее время сохраняет свою актуальность проблема культурно-хронологического соотношения северокавказской и катакомбной культур и, в частности, участие первой на формирование второй. Иногда, для решения этой проблемы используются погребальные комплексы с неординарными наборами артефактов (Избицер 2004). В этом контексте интерес представляет редкая для северопричерноморской степной зоны находка глиняной поделки, аналогии которой часто называют «люльками», «колыбельками», а также «повозочками». Эта моделька сопровождала одно из катакомбных погребений кургана эпохи бронзы, исследованного авторами в 1978 году, недалеко от г. Каланчак Херсонской области.

1. Результаты раскопок кургана[1]

Курган № 2 входил в группу из 3 курганов, располагавшихся на степном плато правого берега р. Каланчак, в 3,5 км к северо-западу от г. Каланчак, справа от трассы Каховка-Симферополь. Курган занимал центральное положение в группе (рис. 1).

Насыпь кургана круглая в плане, распахана. Сохранившаяся высота 0,2 м от современной поверхности, диаметр 12 м. Западная пола кургана разрушена оросительным каналом.

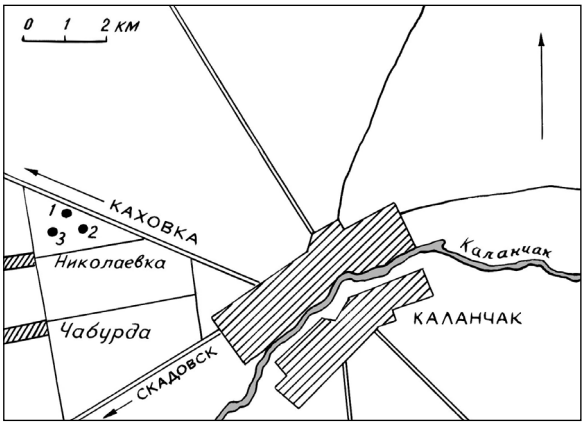

Рис. 1. Схема расположения кургана № 2.

Исследовано 10 погребений: № 6 – ямной; №№ 7, 8, 9, 10 – катакомбной; № 2 – бабинской (культура многоваликовой керамики)?; №№ 1, 3, 4 – срубной культур и № 5 – позднесредневековое. Черноземная насыпь сооружена над погребением 6 ямной культуры (рис. 2/1).

Погребение 1 (срубной культуры, рис. 2/3) находилось в центре кургана, на глубине 0,6 м. Погребение разрушено. Судя по сохранившимся костям, скелет лежал на левом боку, ориентированный головой на восток. У черепа стоял лепной плоскодонный сосуд баночной формы. Край венчика слегка отогнут, у дна небольшая закраина. Высота сосуда 11 см, диаметр венчика 10,2 см, корпуса – 10 см, дна – 8 см (рис. 2/2).

Погребение 2 (бабинской культуры?, рис. 2/5) находилось в 4 м к юго-западу от условного центра. Яма овальной формы, размерами 1,0×0,5 м, ориентирована по линии юго-восток - северо-запад. Дно на глубине 0,62 м. Судя по сохранившимся костям, скелет лежал скорченно на правом боку, головой на юго-восток. Левая рука согнута в локте, кости правой руки не сохранились.

[1] Описание приводится согласно отчету о раскопках с небольшими уточнениями (Евдокимов и др. 1978, 69-72). Еще одна находка головки полусферической формы с остатками обломанного в древности (?), круглого в сечении стержня бронзовой булавки, возможно, посоховидной, была найдена в погребении ингульской катакомбной культуры вместе с типичной для этой культуры чашей с ушком у с. Большая Белозерка, Каменско-Днепровского р-на, Запорожской обл. (к. 21, погр. 36) (рис. 5). Это погребение было в кургане одним из наиболее ранних впускных погребений в кругу других захоронений ингульской катакомбной культуры, однако, ему предшествовали погребения не только ямной культуры, но и раннекатакомбное (погр. 9), что четко отражено в профилях кургана (Отрощенко и др. 1978, 37-64).

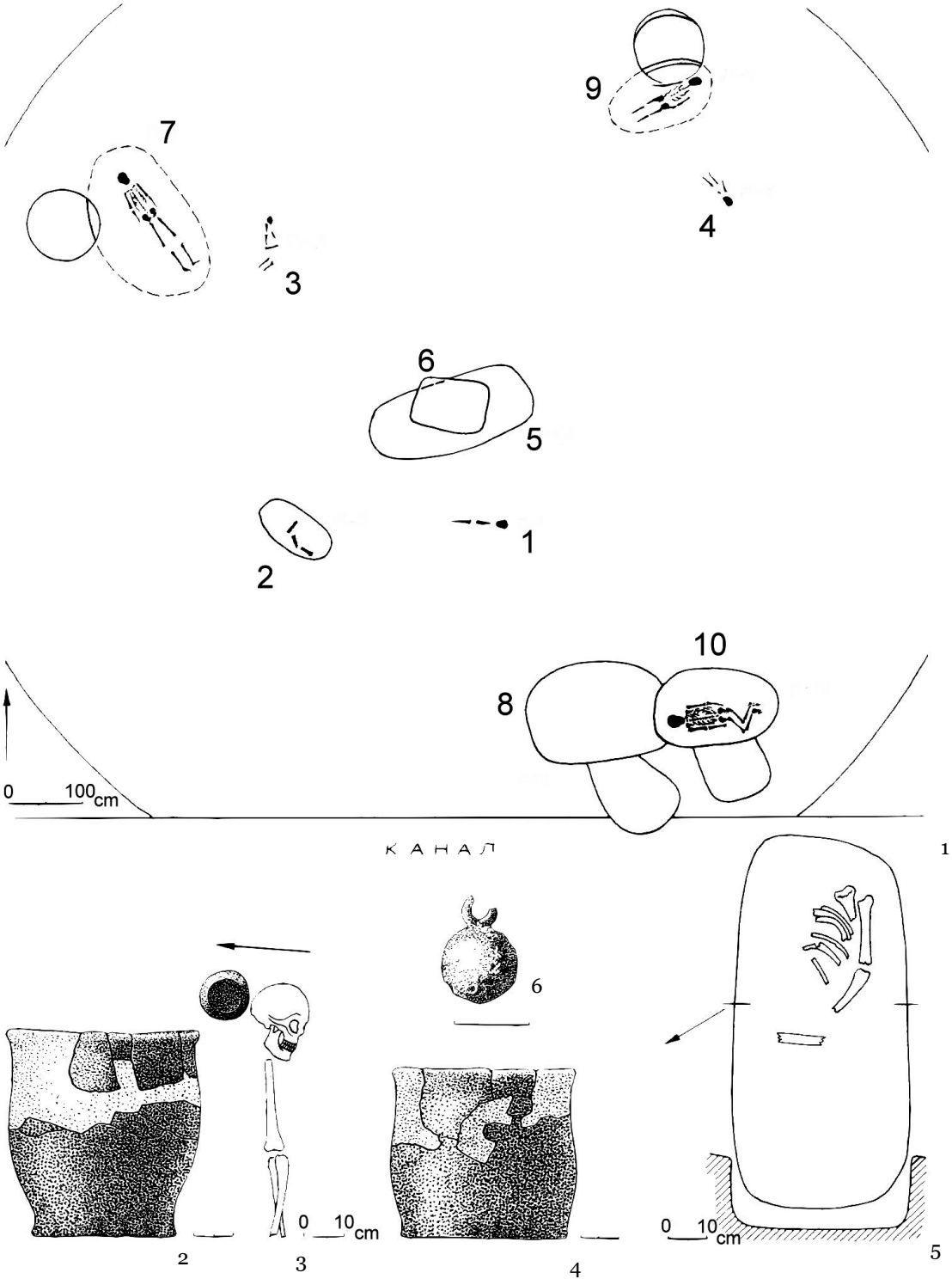

Рис. 2. г. Каланчак, курган № 2: 1 - общий план кургана; 2, 3 - план и сосуд погр. 1; 4 - погр. 4; 5 - погр. 2; 6 - бронзовая пуговица из погр. 5.

Погребение 3 (срубной культуры) находилось в 6 м к северо-западу от условного центра, на глубине 0,37 м. Погребение разрушено. Судя по сохранившимся костям, скелет лежал скорченно на левом боку, головой на север. Правая рука согнута в локте, кости левой руки не сохранились.

Погребение 4 (срубной культуры) находилось в 8 м к северо-востоку от центра, на глубине 0,35 м. Погребение разрушено, положение

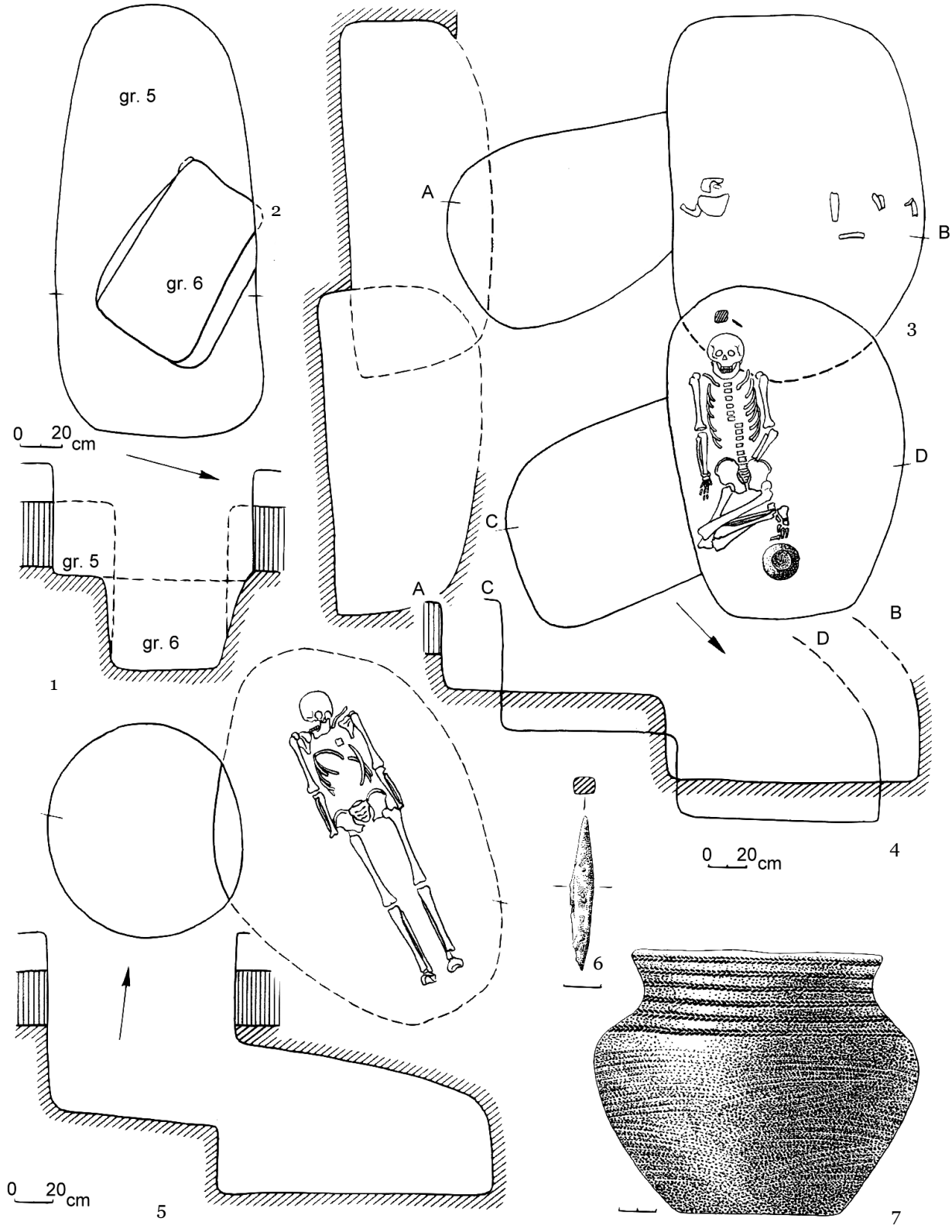

Рис. 3. г. Каланчак, курган № 2: 1 - погр. 5; 2 - погр. 6; 3 - погр. 8; 4, 6, 7 - погр. 10: 4 - план и разрез погребения, 6 - бронзовое шило, 7 - сосуд; 5 - погр. 7ю

скелета установить не удалось. Погребение сопровождалось лепным плоскодонным сосудом баночной формы. Высота сосуда 9 см, диаметр венчика 10 см, дна 9 см (рис. 2/4).

Погребение 5 (позднесредневековое, рис. 3/1) находилось в центре кургана. Яма овальной формы, размерами 2,3×1,05 м, ориентирована по линии северо-восток - юго-запад. Дно на глубине 0,6 м. Полностью ограблено. В заполнении ямы обнаружены фрагменты бронзового изделия и бронзовая пуговица шаровидной формы с петелькой. Диаметр 1 см (рис. 2/6).

Погребение 6 (основное, ямной культуры, рис. 3/2) находилось под погребением 5. Яма прямоугольной в плане формы, размерами 1,0×0,55 м, ориентирована по линии восток-запад. Дно на глубине 0,9 м от уровня погребенного чернозема. На дне остатки посыпки охрой. Очевидно, разрушено при ограблении погребения 5.

Погребение 7 (катакомбной культуры, рис. 3/5) находилось в 8 м к северо-западу от центра. Входная яма округлая в плане, диаметром 1, 1 м. Дно на глубине 1,05 м. Вход в камеру находился в северо-восточной стенке ямы. Камера овальной формы, размерами 2,1×1,45 м, ориентирована по линии северо-запад - юго-восток. Дно на глубине 1,4 м. Высота свода 0,8 м. Скелет ребенка лежал, вытянуто на спине, головой на северо-запад. Руки вытянуты.

Погребение 8 (катакомбной культуры, рис. 3/3) находилось в 7 м к юго-востоку от центра. Входная яма овальной в плане формы, размерами 1,5×1,0 м, ориентирована по длине с юго-востока на северо-запад. Дно на глубине 0,9 м. Вход в камеру расположен в северной стенке. Свод камеры не сохранился. Камера овальной в плане формы, размерами 1,75×1,25 м, ориентирована по длине с востока на запад. Дно на глубине 1,35 м. Скелет разрушен, отдельные кости встречались в заполнении.

Погребение 9 (катакомбной культуры, рис. 4/1) находилось в 9 м к северо-востоку от центра. Входная яма округлой в плане формы, диаметром 1,1 м. Дно на глубине 1,05 м. Вход в камеру находился в южной стенке ямы. Камера овальной в плане формы, размерами 1,42×0,9 м, ориентирована по длине с востока на запад с небольшим отклонением. Дно камеры на глубине 1,4 м. Высота свода камеры 0,7 м. Скелет подростка лежал вытянуто на спине головой на северо-восток. Левая рука слегка согнута, от правой сохранилась лишь плечевая кость. Возле правого плеча лежала лепешка смолы, диаметром 3 см, кусок охры, 4 костяные трубочки (1) и глиняная моделька (2).

1. Трубочки из обработанных птичьих костей. Края их ровно обрезаны, поверхности заполированы. Длина соответственно 5,5 см; 7 см; 3,5 см; 3,2 см, последняя распалась (рис. 4/2).

2. Глиняная моделька имела форму вытянутого прямоугольника с невысокими, слегка выпуклыми длинными бортиками. Верхняя часть по краю торцов повреждена. К передней торцевой стенке поделка расширяется, а ее бортики слегка приподнимаются. Дно внутри слегка округлое, без четко выраженных, в отличие от внешних контуров, углов. Особенно остро выделены торцевые углы. Внешняя поверхность по периметру украшена врезным орнаментом. На продольных стенках, под краем бортиков, нанесена горизонтальная линия, ниже которой расположен горизонтальный зигзаг. Ближе к передней стенке нанесены два вертикальных зигзага, разделенные вертикальной линией, образуя «елочную» фигуру. На передней стенке вертикальный зигзаг обрамлен двумя вертикальными линиями. В дне, ближе к передней стенке, проделаны три сквозные отверстия. Еще одно отверстие расположено у одного из краев торцевой стенки. Длина модельки 7 см, ширина дна соответственно 1,4 см и 1,2 см, высота 2,5 см и 2 см (рис. 4/3).

Погребение 10 (катакомбной культуры, рис. 3/4) находилось рядом с погребением 8 и частично его перерезало. Входная яма овальной в плане формы, размерами 1,0×0,9 м. Дно на глубине 1,1 м. Вход в камеру находился в северной стенке ямы. Камера овальной в плане формы, размерами 1,75×1,25 м, ориентирована по линии юго-запад - северо-восток. Дно на глубине 1,55 м. Свод камеры сохранился на высоту 0,8 м. Скелет лежал скорченно на спине головой на запад. Правая рука вытянута, левая согнута в локте, кистью на тазе. Согнутые в коленях ноги лежали коленями вправо. За черепом обнаружены комок красной охры и бронзовое шило (1)[2]. У ног стоял перевернутый вверх дном сосуд (2).

[2] Анализ металла не проводился.

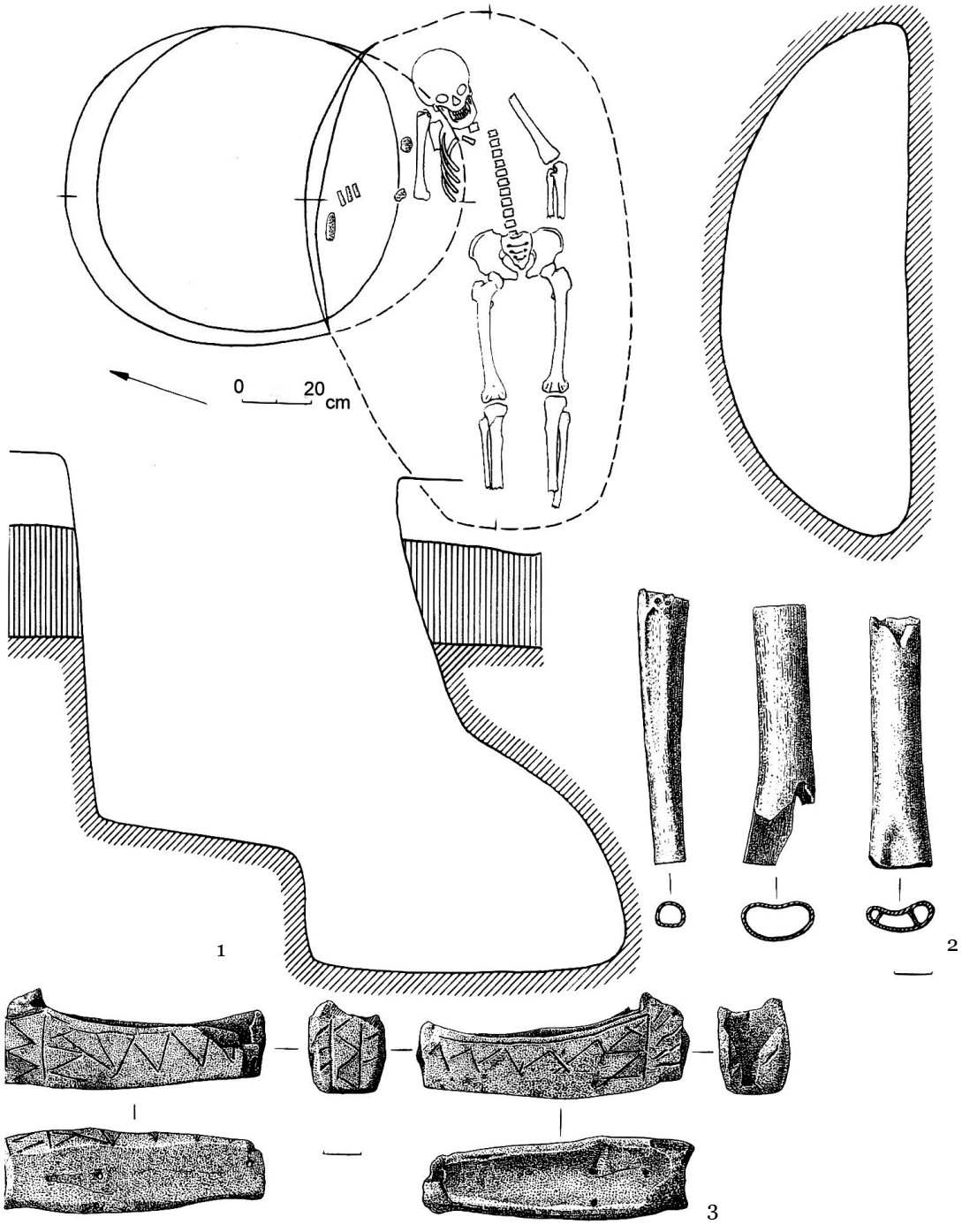

Рис. 4. г. Каланчак, курган № 2, погр. 9: 1 - план и разрез погребения; 2 - костяные трубочки (“флейта Пана”); 3 - глиняная модель “колыбели”.

1. Бронзовое четырехгранное шило, длиной 4,5 см (рис. 3/6).

2. Лепной плоскодонный сосуд с раструбным горлом, округлыми плечиками. Край венчика уплощен. По горлу и плечикам сосуд украшен шестью горизонтальными оттисками тесьмы. Внешняя и внутренняя поверхности покрыты горизонтальными расчесами. Высота сосуда 15 см, диаметр венчика 14 см, корпуса 18 см, дна 9 см (рис. 3/7).

2. Анализ источника

Среди публикуемых погребений наибольший интерес вызывает катакомбное погребение 9, сопровождавшееся глиняной моделькой. Она относится к первому из четырех типов, выделенных Е.В. Избицер, а именно, к предметам,

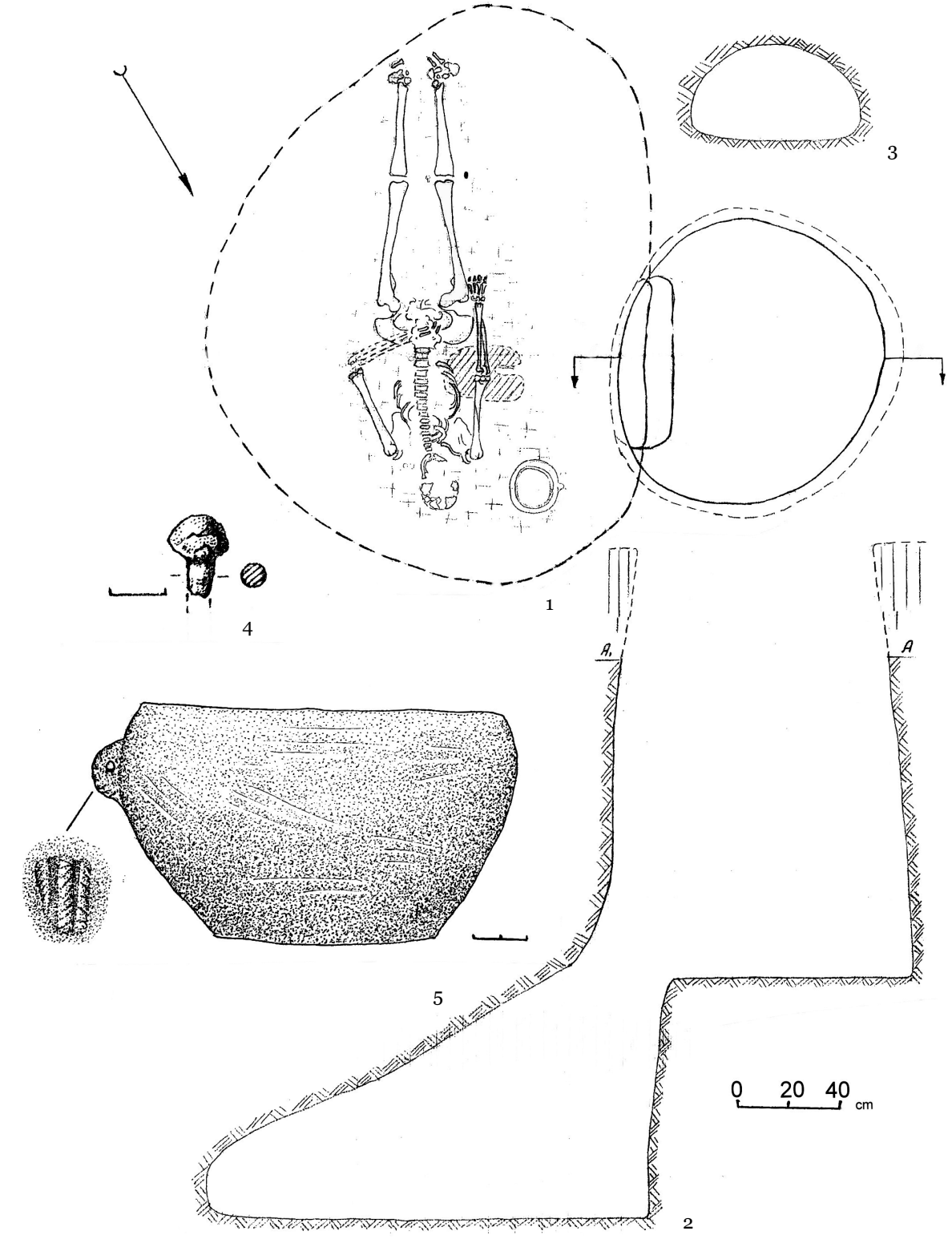

Рис. 5. с. Большая Белозерка, курган № 21, погр. 36: 1-2 - план и разрез погребения; 3 - вход в камеру (вид с входной ямы); 4 - фрагмент бронзовой булавки; 5 - сосуд.

аналогичным модели из Уляп 5/1, открытой Н.И. Веселовским (Избицер 1993, 23; 2004, 410). Три первых из этих типов, по данным Е.В. Избицер, «...непосредственно или опосредственно входят в круг памятников северокавказской культуры, т.е. относятся к культурному пласту, не использовавшему в обряде повозку» (Избицер 1993, 23).

Исследовательница уже тогда исключила модельки первого типа из числа моделей повозок и считала их моделями саней (Избицер 1993, 23), хотя это прозвучало, видимо, не совсем убедительно. Поэтому одни авторы, продолжают рассматривать аналогичные изделия в качестве моделей повозок (Кульбака, Качур 2000, 24-26, рис. 4), другие, интерпретируют как детские игрушки типа «люльки» - «колыбели», в частности, на основании орнамента, имитирующего плетение лозой (Федяев, Татаринов 1997, 22), или же предпочитают называть их просто «колыбель» (Kaiser 2003, 242). Последняя интерпретация, на наш взгляд, более реальна, этому не противоречит система отверстий в бортиках этих изделий и на дне, как на каланчакской модельке. Очевидно, доказательством именно такой интерпретации служит находка аналогичной модели – «колыбели» внутри глиняной модели крытой повозки (второй тип по Е.В. Избицер) в погребении могильника Чоград VIII, 3/3 (Андреева 1984, 204), что отражает, очевидно, реальное использование детских колыбелей в кибитках.

Относительную хронологическую позицию этого типа моделей Е.В. Избицер определяет раннекатакомбным горизонтом (Избицер 1993, 24). В свою очередь, С.Н. Братченко датирует часть комплексов вне северокавказского и предкавказского регионов (например, Ростов-на-Дону 6/11; Каланчак 2/9 и Покровское 3/8) средним периодом развития катакомбных культур, в частности, донецкой (Братченко 2001, 44). В то же время, последний из этих комплексов авторы публикации отнесли к наиболее позднему этапу донецкой катакомбной культуры (Федяев, Татаринов 1997, 22).

В настоящее время Е.В. Избицер оперирует 15 погребальными комплексами, в которых были найдены модельки первого типа, включая комплекс из Каланчака (Избицер 2004, 410), но, к сожалению, опубликованный свод погребальных комплексов с этими предметами отсутствует, что усложняет их изучение. Из 15 учтенных комплексов Е.В. Избицер упоминается восемь, а иллюстративно представлены только пять из них (Избицер 2004, 410, рис. 1; 3; 4; 5; 6). Мы приводим список из 12 комплексов, известных нам по литературе (Табл. 1).

При сопоставлении с другими однотипными предметами модель из Каланчака отличается формой с резко выраженными гранями и углами, слабо выраженным «навесом» в передней, более широкой части (полностью не сохранился), достаточно небрежным исполнением орнамента. В свою очередь, общая композиционная схема в виде зигзаговидного орнамента сближает каланчакскую модель с находкой из Ростова-на-Дону (Западный) 6/11, в меньшей степени, с находкой из могильника Лысянский II, 5/1 (Избицер 2004, рис. 3/3; 4/7). Свойственны этому типу моделей и отверстия, функциональная нагрузка которых еще требует специального изучения.

На территории Украины находка из Каланчака не единственная. Известно еще три погребальных комплекса, где найдены подобные поделки, территориально охватывающие вместе с каланчакской Днепровское Левобережье и Подонцовье. Одна из моделек найдена в погребении раннекатакомбного типа на левом берегу Днепра, у г. Васильевка Запорожской обл. – курган 16 погр. 7 (Kaiser, Plešivenko 2000, 188, Abb. 41,5; Kaiser 2003, Abb. 87). Последняя не орнаментирована и наиболее близка известной модельке из ст. Уляп 5/1, но особенно из Чоград VШ 3/3 (Андреева 1984, Рис. 2,7; Избицер 2004, рис. 1/9; 5/6). Две другие происходят из катакомбных погребений Подонцовья: Кондратьевка 1/4 (Кульбака, Качур 2000, 48, рис. 18/1-3) и Покровское 3/8 (Федяев, Татаринов 1997, 22; Кульбака, Качур 2000, 25, рис. 4/5).

Находка модельки из Васильевки имеет особенно важное значение для выяснения нижней хронологической границы появления аналогичных поделок, так как в погребении она сопровождалась характерным для Нижнего Поднепровья сосудом раннекатакомбного типа и костяной молоточковидной булавкой (Kaiser, Plešivenko 2000, 198-199, Abb. 41/1-3; Kaiser 2003, 240-242; Abb. 87). Погребение Чоград VШ 3/3, единственное, которое С.Н. Братченко рассматривает как погребение раннекатакомбного времени, исходя из известных ему полных комплексов (Братченко 2001, 44), также сопровождалось костяной булавкой, но другого типа – с сигаровидным стержнем и рожковидной головкой (Андреева 1984, рис. 3/3; 1989, рис. 4/2). Собственно, раннекатакомбным временем этот комплекс датировала уже М.В. Андреева (Андреева 1984, 204; 1989,

72), что соответствовало, очевидно, горизонту С по периодизации В.Н. Сафронова (Андреева 1989, 70). Комплексы же из Каланчака, Кондратьевки и Покровского, как упоминалось выше, С.Н. Братченко относит к среднему периоду развития катакомбных культур (Братченко 2001, 44).

В погребении Уляп 5/1 найдены бронзовые посоховидные булавки, появление которых на других территориях (Нижний Дон, степное Предкавказье), как предполагают исследователи, относится ко времени исчезновения из погребального обряда костяных молоточковидных булавок, что соответствует третьему, раннедонецкому периоду развития катакомбной культуры на Нижнем Дону по периодизации А.В. Кияшко (Кияшко 1999, 81-82, 163-166). Модель из этого комплекса Е.В. Избицер называет наиболее ранней из известных (Избицер 2004, 416). В то же время по В.А. Трифонову, комплекс Уляп 5/1 относится к началу второго этапа северокавказской культуры, что соответствует, по его мнению, раннекатакомбной группе на Правобережье Кубани, в Калмыкии и в Центральном Ставрополье (Трифонов 1991, 140-141; 144, рис. 19).

В свою очередь, А.В. Кияшко синхронизирует прикубанские раннекатакомбные памятники с третьим периодом своей периодизации катакомбной культуры Нижнего Дона, то есть раннедонецким, занимающим место между собственно раннекатакомбными (второй период развития культуры позднеямного-раннекатакомбного времени) и классическими донецкими памятниками, а материалы Калмыкии и Ставрополья с горизонтом С по В.А. Сафронову, но с определенными поправками в отношении к последнему (Кияшко 1999, 81-82; 162-166; табл. 7).

С другой стороны, согласно А.В. Кияшко (Кияшко 1999, 170-171, табл. 6), этот период в Подонцовье соответствует ранней фазе среднего периода донецкой катакомбной культуры со ссылкой на схему С.Н. Братченко, предварительно опубликованную им в качестве тезисов в 1989 году (Братченко 1989, 27-29) или собственно раннедонецким (кубковый этап), по более поздней периодизации А.М. Смирнова (Смирнов 1996, рис. 48). А.В. Кияшко использует терминологию А.М. Смирнова, который наиболее ранние катакомбы Северского Донца интерпретирует как раннекатакомбные преддонецкие, синхронные позднеямным, в то время как С.Н. Братченко определял их уже как ранний этап донецкой катакомбной культуры, которому предшествуют позднеямные погребения (Кияшко 1999, 171).

Что касается Северного Приазовья, то А.В. Кияшко упоминает в этой связи комплексы из Каланчака и Кондратьевки в контексте возможного выделения на этой территории памятников раннего этапа азово-днепровской культуры, по терминологии, предложенной С.Н. Братченко и О.Г. Шапошниковой еще в 1985 году (Братченко, Шапошникова 1985, 412-415)[3], и который мог бы соответствовать третьему, раннедонецкому периоду Нижнего Дона (Кияшко 1999, 174), и, следовательно, ранней фазе среднего периода развития донецкой культуры на Северском Донце по С.Н. Братченко или раннедонецкому (кубковому) этапу по С.А. Смирнову. Тем не менее, подобная относительная хронология катакомбных памятников Приазовья при сопоставлении с нижнедонской, представленной А.В. Кияшко, пока маловероятна. Например, согласно периодизации С.Н. Санжарова для Северо-Восточного Приазовья, погребения с моделькаами, за исключением васильевского, должны соответствовать катакомбным памятникам позднего этапа, куда включены памятники ингульского и бахмутского типов и небольшое количество погребений донецкой катакомбной культуры (Санжаров 2001, 70-128). Тогда, комплекс из Васильевки, очевидно, может соответствовать второму периоду развития культуры позднеямного-раннекатакомбного времени на Нижнем Дону по А.В. Кияшко, т.е. преддонецкому периоду, учитывая наличие ребристости на плечиках сосуда и горизонтальной схемы построения его орнамента (Кияшко 1999, 79).

На этом фоне раннекатакомбный погребальный комплекс из Васильевки на Левобережье Днепра с моделькой первого типа, сопровождавшийся выразительным набором предметов, приобретает важное значение для построения сравнительных хронологических схем для разработки в будущем более детальной периодизации катакомбных памятников Поднепровья и степного Приазовья.

[3] Точнее, днепро-азовская катакомбная культура.

В.А. Трифонов и А.В. Кияшко подчеркивают, что на Нижнем Дону и в степном Предкавказье, в частности, в Прикубанье, погребения с костяными и бронзовыми молоточковидными булавками предшествуют погребениям с посоховидными (Трифонов 1991, 141; Кияшко 1999, 163-164)[4]. Можно ли в этом случае предположить, что комплекс из Васильевки может быть древнее комплекса Уляп 5/1, где представлены посоховидные булавки и который В.А. Трифонов относит к началу второго этапа северокавказской культуры (Трифонов 1991, 144), а В.И. Марковин причисляет к ранним, но несколько более поздним, чем наиболее древние северокавказские погребения с «майкопскими» чертами (Марковин 1994, 261)? Не исключено, что здесь необходимо учитывать возможные региональные особенности хронологии отдельных категорий вещей, но сделать это достаточно сложно в настоящий момент[5].

Более поздним, чем васильевский представляется также погребальный комплекс со скорченным на правом боку скелетом, в яме с уступами из могильника Лысянский II, 5/1 (Парусимов 1997, 20-21, рис. 29-31). На этом фоне комплекс Чограй VIII, 3/3, сочетающий катакомбу и вытянутый обряд северокавказской культуры, возможно, следует рассматривать, в целом, как относительно синхронный васильевскому комплексу.

В этом контексте, очевидно, попытка Е.В. Избицер наметить эволюцию глиняных моделей второго типа от находки в комплексе Уляп 5/4 к находке в комплексе Чограй VIII, 3/3 (где такая модель была найдена вместе с моделью первого типа), основанная прежде всего на особенностях орнамента и техники его нанесения (Избицер 2004, 416-417), нуждается в дополнительной аргументации, так как нет уверенности, что модель второго типа из Уляп 5/4 действительно наиболее ранняя из них. Но, при этом, нельзя отрицать продолжительность существования обряда сопровождения умерших глиняными модельками, прежде всего, первого типа, по Е.В. Избицер, временную изменчивость которых трудно установить. Тем не менее, исходя из известных нам комплексов, можно предположить, что неорнаментированные модельки первого типа могли быть наиболее ранними. Но это предположение требует дополнительной аргументации.

О том, что катакомбные погребения, сопровождавшиеся модельками первого типа, могли существовать в широком хронологическом диапазоне свидетельствуют сравнительные материалы нижнедонских, предкавказских и приднепровских погребений, где определяющее значение имеет хронологическая «оппозиция» васильевского и каланчакского комплексов. Последний, как мы отмечали выше, в отличие от раннекатакомбного комплекса из Васильевки, С.Н. Братченко относит к значительно более позднему времени, а именно, к среднему этапу развития катакомбных памятников (Братченко 2001, 44). Но дело в том, что позднекатакомбный период для С.Н. Братченко по сути отвечает уже началу перемен, приведших к смене культур (Братченко 1989, 29), а следовательно, началу становления бабинской культуры[6]. Этот период исследователями характеризуется по-разному, включая

[4] Хотя В.А. Трифонов оговаривает этот момент, упоминая комплекс Константиновское плато, 2/7 (Трифонов 1991, 141, примечание 41).

[5] Ко времени распространения посоховидных булавок на территории Украины относится катакомбный комплекс из Присамарья, на Левобережье Днепра, у с. Богдановка 7/11, в котором помимо бронзовой посоховидной булавки, характерных бронзовых биконических бус и ложковидной подвески были найдены также и костяные трубочки, раскрашенные красной краской (Марина, Фещенко 1989, рис. 2, 2-7). Авторы отнесли этот комплекс к манычскому типу и рассматривают его как несомненное свидетельство миграции носителей этой культурной группы в Днепровское Левобережье (Марина, Фещенко 1989, 59-60). Сопровождающая это погребение керамика также свидетельствует о достаточно позднем времени этого погребения (Марина, Фещенко 1989, рис. 2, 3). Еще одна находка головки полусферической формы с остатками обломанного в древности (?), круглого в сечении стержня бронзовой булавки, возможно, посоховидной, была найдена в погребении ингульской катакомбной культуры вместе с типичной для этой культуры чашей с ушком у с. Большая Белозерка, Каменско-Днепровского р-на, Запорожской обл. (к. 21, погр. 36) (рис. 5). Это погребение было в кургане одним из наиболее ранних впускных погребений в кругу других захоронений ингульской катакомбной культуры, однако, ему предшествовали погребения не только ямной культуры, но и раннекатакомбное (погр. 9), что четко отражено в профилях кургана (Отрощенко и др. 1978, 37-64).

[6] По сути, трехступенчатую периодизацию катакомбной культуры, в частности, для территории степного Поднепровья, отстаивал одно время С.Ж. Пустовалов: ранний горизонт – раннекатакомбные погребения, средний – ингульские, поздний – предмноговаликовый (предбабинский), как компонент в сложении бабинской культуры (Пустовалов 1979; 1982). Но находясь в плену абстрактно построенной сословно-кастовой модели и желания ее доказать любыми методами, он отказался от своих выводов в последующих работах (Telegin et al. 2003).

и терминологию. Для зоны северопричерноморских степей аналогичные каланчакскому погребения давно известны в литературе как погребения ингульской (днепро-азовской) катакомбной культуры (Шапошникова и др. 1977, 33; Братченко, Шапошникова 1985, 415-417). Их более поздний возраст по отношению к раннекатакомбным комплексам подтверждается многочисленными стратиграфическими наблюдениями в курганах, включая неоднократные случаи прямой стратиграфии, где раннекатакомбные погребения всегда предшествовали ингульским с вытянутым обрядом положения умерших (например, Шапошникова и др. 1977, 29). Это, в свое время, доказал Г.Л. Евдокимов, выделив общий раннекатакомбный (преддонецкий) горизонт катакомбных памятников и предположив также наличие соответствующего ему раннего, «доклассического» этапа в развитии донецкой катакомбной культуры (Евдокимов 1979), что подтвердилось исследованиями последующего времени.

Е.В. Избицер отмечает связь костяных трубочек или так называемых «флейт Пана», которые часто встречены в одних комплексах с модельками, с глиняными антропоморфными статуэтками (Избицер 2004, 410-415), что представляется крайне интересным наблюдением. Отметим только, что «флейты» появляются в «позднеямных» погребениях, связанных со скорченным на боку обрядом. Причем, основной ареал их распространения связан с территорией Приазовья, включая Нижнее Подонье (Кияшко 1999). По подсчетам одного из авторов, например, среди 589 ямных погребений бассейна р. Молочной, «флейты» из 4-6 трубочек сопровождали пять погребений, из них: три детских, одно кенотаф (возможно, детское с истлевшим скелетом) и одно взрослое (Рассамакин 1992, 103-104). Полный обзор таких комплексов не входит в задачу данной статьи.

Нельзя исключить предположение, что в некоторых случаях в «позднеямных» погребениях вместе с «флейтами Пана» могли находиться и «колыбельки» - игрушки, изготовленные из органических материалов, которые в силу плохой сохранности органики не могли быть идентифицированы. Однако, вопрос заключается в том, действительно ли «флейты Пана» в качестве антропоморфных символов и глиняные модельки – «колыбельки», как пишет Е.В. Избицер «…отражают элемент непосредственного участия северокавказской культуры в сложении раннекатакомбных памятников на территории Предкавказья и Поднепровья», которые, к тому же, дополнительно маркируют продвижение части северокавказского населения на Нижний Дон и в Поднепровье (Избицер 2004, 418-419)? На наш взгляд, этот тезис нуждается в более детальной аргументации, поскольку возникает следующий вопрос, действительно ли речь идет о непосредственном участии населения северокавказской культуры или же о влияниях, формы которых нужно еще установить, во всяком случае, для территории северопричерноморских степей? Так, например, для северокавказской культуры катакомбный обряд не характерен, но типичным является вытянутое положение погребенных, что, в свою очередь, было не свойственно обряду донецкой катакомбной культуры и раннекатакомбным памятникам понтийских степей. Очевидно, в данном случае необходимо указывать о какой катакомбной культуре идет речь. В Северном Причерноморье вытянутый обряд в катакомбах типичен для ингульской катакомбной культуры. С другой стороны, В.И. Марковин, считает, что на формирование северокавказской культуры определенное влияние имели степные племена, в первую очередь, катакомбной культуры (Марковин 1994, 258). Следовательно, можно ли говорить в данном случае о восприятии населением северокавказской культуры катакомбы как погребального сооружения от соседей еще в раннекатакомбный период, исходя из датировки комплекса Чонград VIII, 3/3?

Совершенно очевидно, что в контексте территориального распространения глиняных моделек за пределами Северного Кавказа и Предкавказья культурно-хронологическое соотношение комплексов из Васильевки и Каланчака может отражать продолжительность существования традиции помещения «флейт Пана» и глиняных моделек в местных катакомбных культурах, имевших, в отличие от северокавказской, устойчивую традицию использовать колесный транспорт в погребальном обряде. Об относительной разновременности представляемых ими раннекатакомбных

комбных и ингульских (средне/позднекатакомбных) памятников мы упомянули выше. Поэтому в этом контексте интересно сравнить имеющиеся радиоуглеродные даты для этих территорий.

3. Радиоуглеродная хронология

Имеющиеся в нашем распоряжении радиоуглеродные даты (76 определений) представлены в таблицах 2, 3, 4 и 5[7]. В таблице 5 представлены известные нам даты северокавказской культуры для трех погребений из Усть-Джегутинского могильника, которые, согласно В.И. Марковину, представляют первый этап развития культуры (Марковин 1994, 293). Но необходимо отметить, что эти три даты были получены достаточно давно по образцам дерева в Ленинградской лаборатории и требуют крайне осторожного использования, до получения новой серии дат, с использованием новых технологий и техники. Кроме того, даты для погребений 1 (более древняя) и 2 (более поздняя) кургана 24 не соответствуют стратиграфическому положению этих погребений, поскольку погребение. 2 предшествовало погребению 1, частично перекрыв его (Нечитайло 1978, 15). Однако, разница радиоуглеродных дат настолько значительная, что при калибрации их интервалы при 68,2% вероятности не пересекаются (Табл. 5). Это дает основания для сомнений в достоверности обеих дат или же одной из них.

Фактор достоверности дат актуален для многих культур энеолита-бронзы. Иногда некорректность ^{14}C дат достаточно очевидна на фоне имеющихся повторных, более современных дат для одних и тех же погребений или же просто на фоне уже имеющихся серий дат. Достаточно наглядно это наблюдается при сопоставлении ^{14}C дат катакомбных погребений Сватовского могильника (Табл. 4). Но и тут нельзя не заметить, что новые даты для этого могильника, повторно полученные по старым образцам дерева, все же достаточно ранние и резко контрастируют с тремя новыми датами для погребений из территориально близких курганов у с. Невское, полученных по костным образцам (Табл. 4). Объяснить такую ситуацию лишь фактором «старого дерева» нет оснований, даже с учетом вероятного искусственного удревления таких дат на 50-150 лет. На возможность такого удревления указывают Н.Н. Ковалюх и С.В. Назаров, но и они оставляют решение этой проблемы открытым (Ковалюх, Назаров 1999, 9; Kovalyukh, Nazarov 1999, 17-18).

При сравнительном анализе ^{14}C дат для погребальных комплексов вне их стратиграфического контекста вообще трудно учесть фактор «старого дерева» для радиокарбонных дат, полученных по образцам от перекрытий, представленных иногда частями повозок (см., например, Табл. 2: Виноградное, 24/22, 34; Каменка-Днепровская, 11/9). Установить реальные расхождения таких дат с радиокарбонными датами, полученными в последние годы по костным образцам, практически невозможно и мы можем лишь строить всевозможные предположения о сомнительных случаях. Э. Кайзер, например, не отрицает возможности такого удревления, учитывая тот факт, что повозки могли использоваться длительное время (Kaiser 2003, 74-75). Но, с другой стороны, ^{14}C даты дерева, из которого делались повозки, очевидно, отражают период существования соответствующей культуры, помимо того, что часть повозок могла быть изготовлена непосредственно до или для совершения погребения. Главным вопросом является, собственно, качество образцов дерева и здесь необходимо надеяться на даты, которые могут быть скорректированы с помощью дендрохронологического анализа.

Сравнение ^{14}C дат, представленных в таблицах, можно считать формальным, так как сопоставляются даты погребений, находящиеся вне четкой стратиграфической взаимосвязи в рамках одного кургана. Проверка достоверности радиокарбонных дат может осуществляться лишь при наличии общих закономерностей стратиграфического соотношения различных типов, полученных на разных памятниках и сравнительного анализа сопутствующего инвентаря, особенно импортов, если таковые имеются. Исключение составляют четыре раннекатакомбные погребения (п. 15, 19, 22, 34) из кургана 24 у с. Виноградного на р. Молочной, для которых зафиксировано четкое

[7] В Табл. 4, кроме дат для погребений донецкой катакомбной культуры Подонцовья, включены также две даты для погребений из курганов на р. Молочной, которые, судя по обряду и инвентарю, представляются как погребения мигрантов на эту территорию.

стратиграфическое соотношение как между собой, так и с предшествующими и близкими по времени погребениями ямной культуры этого же кургана (Görsdorf et al. 2004). В этой связи, правомерность метода сравнения дат на уровне их исходного радиоуглеродного значения (BP), представленного в Таблице 6, может быть оправдана, так как мы не можем сузить и скорректировать их значения при калибрации, как это было бы возможно при наличии ^{14}C дат для всей стратиграфической колонки того или иного кургана. При этом четко определяются некорректные и ошибочные даты. Именно наличие такой колонки в упомянутом кургане 24 у с. Виноградного (Görsdorf et al. 2004, 131-133) дало возможность скорректировать некоторые из полученных C14 дат, например, для ямных погр. 31 и 7, раннекатакомбного погр. 19, которые явно не соответствовали стратиграфическому положению датированных погребений. Если бы мы не имели четкой стратиграфической колонки, тогда формальное использование этих дат могло привести к некорректным выводам[8].

Имеющиеся даты представлены на графике 1[9], на котором достаточно отчетливо вычленяются аномальные (ошибочные) даты. Сравнивая их распределение по трем культурным группам нельзя не заметить, что даты погребений раннекатакомбного типа, полученные в основном по образцам дерева, лишь в двух случаях по кости (Табл. 2), а также, даты донецкой катакомбной культуры, полученные исключительно по образцам дерева (Табл. 4), охватывают большей частью 2950-2350 гг. до н.э.[10]. Для более корректного представления хронологической позиции катакомбных памятников был составлен график 2, из которого были исключены явно ошибочные даты, а для погребений, имеющих несколько ^{14}C дат, получены комбинированные даты при помощи соответствующей программы OxCal v3.8 (см.: Табл. 6). В этом случае хронологический диапазон существования раннекатакомбных памятников сузился до 28-24 вв. до н.э., исключение составила дата Виноградное 24/19, на некорректность которой указывалось ранее. В свою очередь, памятники донецкой культуры, имеющие более широкий хронологический диапазон, охватывают 28-19 вв. до н.э.

Согласно С.Н. Братченко, в Сватовском могильнике представлены погребения донецкой культуры среднего и позднего периодов (Bratchenko 2003, 185-186, 191; Братченко 2004, 179). Судя по представленным радиоуглеродным датам, наблюдаеся частичная синхронизация раннекатакомбных памятников Днепровского Левобережья, Приазовья и Крыма (График 2) со средним периодом донецкой катакомбной культуры, по С.Н. Братченко, или же с раннедонецким (кубковым) этапом, по А.М. Смирнову, на Северском Донце[11]. Значит ли это, что в таком случае собственно раннедонецкий период по С.Н. Братченко или раннекатакомбный (преддонецкий) по А.М. Смирнову, который по особенностям обряда и материального комплекса погребений должен был бы соответствовать раннекатакомбным памятникам Северного Причерноморья и их аналогам, должен предшествовать им, тем самым являться древнейшим локальным раннекатакомбным горизонтом?[12] Естественно, такая ситуация требует внимательного и объективного анализа всех имеющихся материалов. Определенное предостережение уже высказал и С.Н. Братченко (Братченко 2004, 186).

На фоне раннекатакомбных ^{14}C дат и дат среднего периода донецкой катакомбной культуры, явно более молодыми выглядят ^{14}C даты[13]

[8] В Табл. 2 приведены ^{14}C даты и их калибрация для раннекатакомбных погребений кургана 24 у с. Виноградного без корректировки в соответствии со стратиграфической колонкой.

[9] При 68,2% вероятности использовался наиболее представительный хронологический диапазон.

[10] Существуют еще две даты по костным образцам для двух раннекатакомбных погребений из кургана «Тарасова Могила» у г. Орехов на Конке, которые хорошо укладываются в этот интервал. Даты получены в лаборатории Гейдельберга (Германия). Материалы подготовлены к печати. Очевидно, что при сравнительной характеристике ^{14}C дат определенное значение имеют технологические аспекты. На таблицах 2 и 3 можно заметить, что даты Берлинской (Bln) и Белфастской (ИВ) лабораторий имеют всегда значительно меньшие значения ошибки, чем даты Киевской лаборатории. Небольшие значения имеют ^{14}C даты лаборатории Гейдельберга.

[11] Интересно, что оба погребения «донецких» мигрантов на Молочной также имеют очень ранние C14 даты. Более того, обе они являются наиболее ранними среди всех наиболее достоверных дат донецкой культуры. При этом одна из них, более ранняя, относится, скорее всего к погребению бахмутского типа (Виноградное, 2/20) (Табл. 2). Что позволяет сомневаться в корректности этих дат.

[12] Это отметила также Э. Кайзер (Kaiser 2003, 73), но она использовала старые даты по Сватовскому могильнику.

[13] Подавляющее их большинство получено по костным останкам человека.

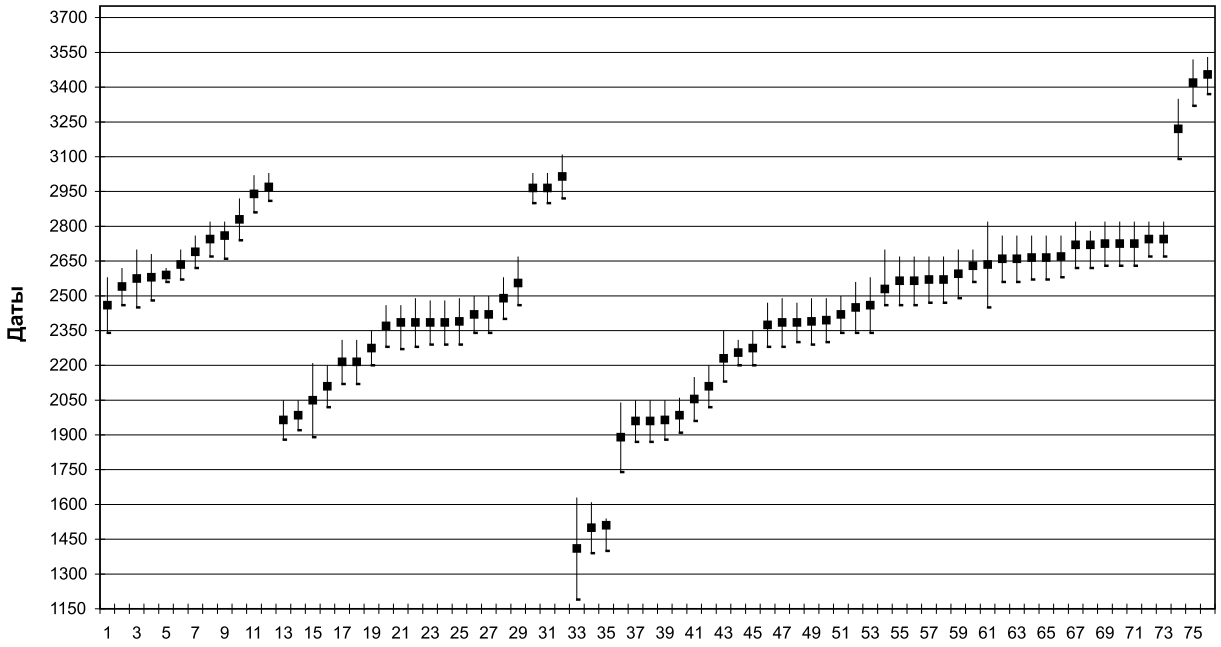

График 1. Датировка катакомбных памятников Днепро-Донецкого междуречья.

погребений ингульской культуры (Граф. 1; 2). За исключением трех из них (Граф. 1), они лежат в диапазоне 25-19 вв. до н.э. Что определенно соответствует концу среднего (с элементами позднего периода) и позднему периодам донецкой культуры, по С.Н. Братченко, или позднедонецким, по А.М. Смирнову (Граф. 2). Сомнения возникают относительно наиболее поздних дат, близких концу 37 в. ВР (Табл. 3; 6). Эта проблема должна решаться в контексте изучения бабинской культуры и ее радиоуглеродной датировки. В настоящее время этот вопрос еще слабо исследован.

Что касается трех ^{14}C дат для двух погребений (Заможное 5/2 и Белорецкое 1/12) (Табл. 3; Граф. 2), то они не могут рассматриваться как достоверные, как с точки зрения имеющихся ^{14}C дат для всех катакомбных комплексов, включая раннекатакомбные памятники и донецкую катакомбную культуру, так и с точки зрения относительной хронологии и анализа материальных комплексов. Могильники ингульской катакомбной культуры у с. Заможное, так же, как и у с. Виноградное, представлявшие по сути единую цепь курганов, как по обрядовым характеристикам, так и по достаточно устойчивым наборам инвентаря, не дают оснований для их четкой хронологической дифференциации и уж тем более, для утверждения об их возможном существовании более 1000 лет, если исходить из имеющихся ^{14}C дат (Табл. 3, Граф. 2) без их необходимого критического анализа, как это пытается утверждать С.Ж. Пустовалов (Telegin et al. 2003). Две С14 даты для погребений (№№ 30 и 36) кургана 3 у с. Виноградного (Табл. 3) необходимо оценивать в контексте реальной, а не придуманной стратиграфии кургана, где стратиграфически более раннее ямное погребение 25 имеет две несколько более поздние даты, чем ингульские, и одну слишком позднюю, явно ошибочную ^{14}C дату (Рассамакін 2005). При калибрации радиокарбонных дат с учетом стратиграфических данных, катакомбные погребения этого кургана могут получить значительно более поздние хронологические рамки, при минимальной надежности построения общего графика.

Заключение

В целом, приведенные даты, в некоторой степени, соответствуют намеченной В.А. Трифоновым схеме абсолютной хронологии степных культур энеолита-бронзы. Так, раннекатакомбные погребения Прикубанья, синхронные памятникам раннего этапа северокавказской культуры в Закубанье и Ставрополье, соответствуют периоду 2900-2500 гг. до. н.э. (ВС), в то время как позднекатакомбные памятники Предкавказья, вплоть до появления между Северским Донцом и Днепром ранних памят-

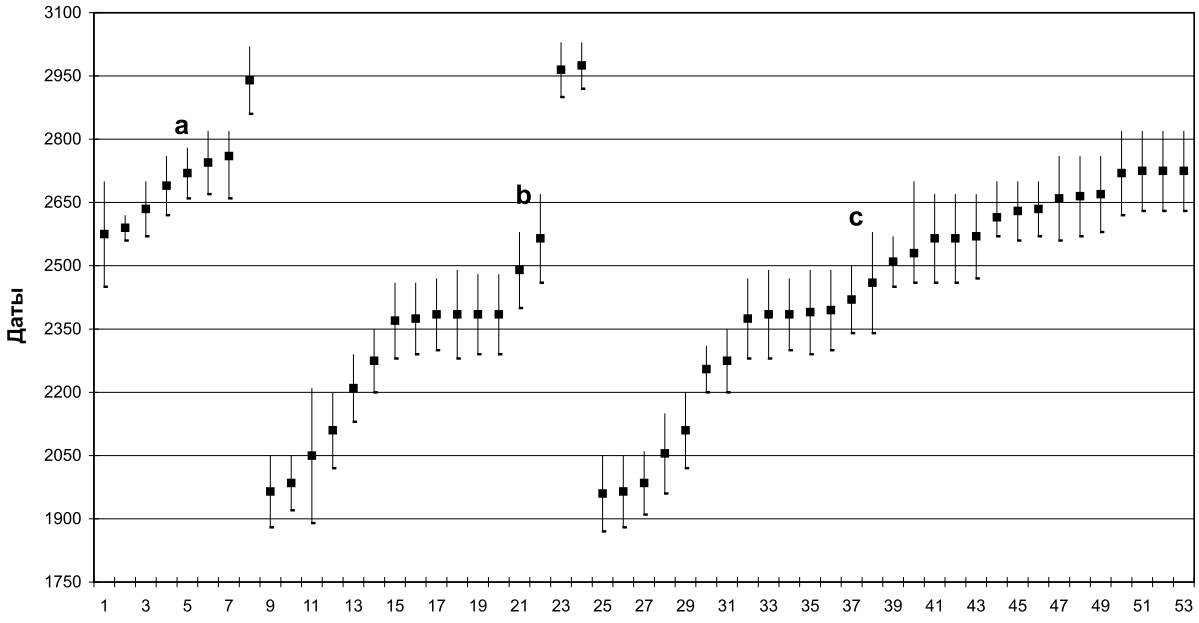

График 2. Абсолютная датировка катакомбных памятников Днепро-Донецкого междуречья.

ников бабинской культуры были датированы периодом 2500-2100 гг. до н.э. (ВС) (Трифонов 1996, 47-48). Несколько позже, для более широкой зоны, включая степи Северного Причерноморья, В.А. Трифонов уточнил хронологические рамки интересующих нас периодов. Первый из них он разделяет на два отдельных периода, на сто лет удревняя датировку его начала и на столько же омолаживая его завершение. В результате, период появления раннекатакомбных памятников на Нижнем Дону и Северском Донце был датирован 3000-2700 гг. до н.э. (ВС). В этот же период, в северокавказских степях вплоть до юга Калмыкии, распространяются памятники северокавказской культуры. В период 2700-2500 гг. до н.э. (ВС) раннекатакомбные памятники занимают зону от Нижнего Дона до Днепра и Прикубанья, а северокавказская культура ограничивается территориально предгорьями Центрального Кавказа (Трифонов 2001, 79-80). В последующий период, 2500-2200 гг. до н.э. (ВС) исследователь включает различные степные катакомбные культуры – предкавказскую, батуринскую, манычскую, бахмутскую и ингульскую, синхронные с поздними памятниками северокавказской культуры (Трифонов 2001, 80). Правда, В.А. Трифонов не упоминает донецкую катакомбную культуру и остается неясным, к какому из периодов она относится или как она распределяется по этим периодам. Нуждаются в уточнении и хронологические границы выделенных периодов, поскольку пока они выглядят слабо аргументированными.

В целом, из вышеизложенного достаточно очевидно, что раннекатакомбный комплекс с глиняной моделькой «колыбельки» из Васильевки и «раннекатакомбно-северокавказский» комплекс из Чограй VIII, 3/3 являются более ранними, чем ингульские из Каланчака и Кондратьевки. Вопрос о комплексах с мо-дельками донецкой катакомбной культуры должен быть уточнен как на региональном уровне, так и в контексте развития степных культур средней бронзы, так как нет оснований для полной синхронизации раннекатакомбного горизонта памятников Днепровского Левобережья, Приазовья и Северного Крыма со средним периодом донецкой катакомбной культуры. С другой стороны, весьма заманчивой выглядит возможность поиска связей в развитии северокавказской культуры (средний и поздний этапы) с процессом формирования и/или развитием ингульской катакомбной культуры. Не исключено, что погребения ингульской катакомбной культуры с моделькими «колыбелек» и упомянутый комплекс из Большой Белозерки с фрагментом бронзовой посоховидной (?) булавки (см. примечание 5 и рис. 5) могут очертить как раз раннюю фазу в развитии собственно ингульской культуры, но не раннекатакомбный период в целом.

Табл. 1

Список глиняных моделей первого (по Е.В. Избицер) типа или т.н. “колыбелек”

№	Пункт	Культура	Публикация или упоминание
	Закубанье (Лаба)		
1	Уляп (Ульский аул), 5/1	северокавказская	
2	Уляп (Ульский аул), 5/4	северокавказская	
	Маныч		
3	м-к “Чограй VIII”, Арзгирский р-н, Ставропольский край, РФ, 3/3,	катакомбно - северокавказского типа	Андреева 1984, рис. 2/7; 1989, рис. 4/1-7
4	м-к “Чограй IX”, Арзгирский р-н, Ставропольский край, РФ, 2/8	?	Избицер 2004, 410
5	м-к “Лысянский II”, с. Киевка, Ремонтненский р-н, Ростовская обл., РФ, 5/1	скорченное на правом боку, в яме с уступами	Парусимов 1997, 20-21, рис. 29-31
	Нижний Дон		
6	г. Ростов-на-Дону, РФ, 6/5	донецкая катакомбная (?)	Избицер 2004, 410
7	г. Ростов-на-Дону, РФ, 6/11	донецкая катакомбная	Братченко 1976, 142, рис. 72/19; Избицер 2004, 410, рис. 3
	Северо-Западное Приазовье		
8	район Таганрога (?), РФ	?	Кульбака, Качур 2000, 25
	Северский Донец		
9	с. Кондратьевка, Константиновский р-н, Донецкая обл., Украина, 1/4	ингульская катакомбная	Кульбака, Качур 2000, 48, рис. 18/1-3
10	с. Покровское, Артемовский р-н, Донецкая обл., Украина, 3/8	донецкая катакомбная	Федяев, Татаринов 1997, 22; Кульбака, Качур 2000, 25, рис. 4,5
11	г. Васильевка, Запорожская обл., Украина, 16/7	ранний катакомбный тип	Kaiser, Plešivenko 2000, 188, Abb. 41
12	г. Каланчак, Херсонская обл., Украина, 2/9	ингульская катакомбная	Евдокимов и др. 1978, 69-72

Табл. 2

Радиоуглеродные даты погребений раннекатакомбного типа Северного Приазовья, Левобережья Днепра и Северного Крыма

№	Пункт и год раскопок	Кург./ погр.	Образцы	№ лаборат.	BP	BC (OxCal v.3.8)	Литература
1	г. Каменка-Днепровская, 1986 Запорожская обл.	11/9	дерево	Ki-3368	3960±70	68.2% probability 2580 (68.2%) 2340 95.4% probability 2850 (1.0%) 2800 2700 (94.4%) 2200	Telegin et al. 2003, 164-165; Маллорі, Телегін 1994, 31[14]
2			дерево	Ki-7098	4015±60	68.2% probability 2620 (68.2%) 2460 95.4% probability 2900 (5.8%) 2800 2750 (89.6%) 2300	
3			дерево	ИВ-3135	4062±19	68.2% probability 2620 (56.7%) 2560 2520 (11.5%) 2500 95.4% probability 2840 (5.8%) 2810 2660 (68.4%) 2560 2540 (21.2%) 2490	

[14] В первой публикации дана дата 3900±50, а не 3960±70 (Маллорі, Телегін 1994, 31). Определить точную даты нам не удалось, поэтому приводим здесь дату по последней публикации.

№	Пункт и год раскопок	Кург./ погр.	Образцы	№ лаборат.	BP	BC (OxCal v.3.8)	Литература
4			дерево	Ki-3592	4370±50	68.2% probability 3090 (5.7%) 3060 3030 (62.5%) 2910 95.4% probability 3320 (4.3%) 3230 3110 (91.1%) 2880	
5	с. Виноградное, 1982, Токмакский р-н, Запорожская обл.	2/6	кость	Ki-9394	4230±70	68.2% probability 2920 (26.2%) 2840 2820 (28.3%) 2740 2730 (13.7%) 2670 95.4% probability 3010 (95.4%) 2580	Telegin et al. 2003, 164
6			кость	Ki-9544	4060±70	68.2% probability 2840 (7.4%) 2810 2680 (60.8%) 2480 95.4% probability 2880 (95.4%) 2460	
7	с. Виноградное, 1983, Токмакский р-н, Запорожская обл.	4/6	дерево	Ki-7094	4150±65	68.2% probability 2880 (13.1%) 2830 2820 (51.5%) 2660 2650 (3.6%) 2630 95.4% probability 2900 (95.4%) 2570	Назаров, Ковалюх 1999, 76
8	с. Виноградное, 1984, Токмакский р-н, Запорожская обл.	24/15	дерево	Bln-4696	4113±42	68.2% probability 2860 (18.3%) 2810 2750 (9.0%) 2720 2700 (40.9%) 2570 95.4% probability 2880 (95.4%) 2570	Görsdorf et al. 2004, Table 1
9		24/19	кость	Ki-9401	4280±70	68.2% probability 3020 (57.2%) 2860 2810 (11.0%) 2760 95.4% probability 3100 (69.9%) 2830 2820 (25.5%) 2660	Telegin et al. 2003, 164
10		24/22	дерево	Bln-4692	4131±39	68.2% probability 2870 (19.6%) 2800 2760 (48.6%) 2620 95.4% probability 2880 (95.4%) 2580	Görsdorf et al. 2004, Table 1
11	с. Виноградное, 1985, Токмакский р-н, Запорожская обл.	24/34	дерево	ИВ-3133	4160±19	68.2% probability 2880 (12.2%) 2840 2820 (31.8%) 2740 2730 (24.1%) 2670 95.4% probability 2880 (19.1%) 2830 2820 (76.3%) 2660	Маллорі, Телегін 1994, с. 30
12	с. Болотное, 1978, Джанкойский р-н, Автономная Республика Крым	14/28	дерево	Ki-1200	4020±90	68.2% probability 2860 (6.7%) 2810 2750 (2.2%) 2720 2700 (58.5%) 2450 2420 (0.7%) 2250 95.4% probability 2900 (95.4%) 2250	Telegin et al. 2003, 165

Табл. 3

Радиоуглеродные даты погребений ингульской катакомбной культуры бассейна р. Молочной и Днепро-Молочанского междуречья

№	Пункт и год раскопок	Кург./ Погр.	Образцы	№ лабор.	BP	BC (OxCal v.3.8)	Литература
1	с. Жовтневое, 1980, Токмакский р-н, Запорожская обл.	3/3	кость	Ki-9405	3910±60	68.2% probability 2480 (68.2%) 2290 95.4% probability 2570 (6.7%) 2510 2500 (88.7%) 2200	Telegin et al. 2003, 164
2	с. Заможное, 1981, Токмакский р-н, Запорожская обл.	5/2	кость	Ki-9418	4370±60	68.2% probability 3090 (11.6%) 3050 3030 (56.6%) 2900 95.4% probability 3330 (9.9%) 3210 3180 (1.1%) 3150 3120 (84.4%) 2880	Telegin et al. 2003, 164
3		6/2	кость	Ki-9416	3920±60	68.2% probability 2480 (68.2%) 2290 95.4% probability 2570 (89.7%) 2270 2260 (5.7%) 2200	
4		8/1	кость	Ki-9403	3780±60	68.2% probability 2300 (61.2%) 2130 2090 (7.0%) 2050 95.4% probability 2460 (7.3%) 2360 2350 (88.1%) 2030	
5			кость	Ki-9522	3780±70	68.2% probability 2340 (2.0%) 2320 2310 (56.6%) 2120 2090 (9.6%) 2040 95.4% probability 2460 (95.4%) 2020	
6	с. Заможное, 1985, Токмакский р-н, Запорожская обл.	15/4	кость	Ki-9391	3605±70	68.2% probability 2130 (7.4%) 2090 2050 (60.8%) 1880 95.4% probability 2150 (95.4%) 1750	
7	с. Виноградное, 1982, Токмакський р-н, Запорізька обл.	3/36	кость	Ki-9390	4020±70	68.2% probability 2840 (3.5%) 2810 2670 (64.7%) 2460 95.4% probability 2900 (95.4%) 2300	Telegin et al. 2003, 64
8		3/30	кость	Ki-9417	3980±70	68.2% probability 2620 (1.2%) 2610 2580 (59.5%) 2400 2390 (7.6%) 2340 95.4% probability 2850 (2.8%) 2800 2750 (92.6%) 2200	
9	с. Виноградное, 1983, Токмакский р-н, Запорожская обл.	8/1	кость	Ki-9543	3950±60	68.2% probability 2570 (16.5%) 2520 2500 (51.7%) 2340 95.4% probability 2620 (94.2%) 2270 2250 (1.2%) 2230	

№	Пункт и год раскопок	Кург./ Погр.	Образцы	№ лабор.	BP	BC (OxCal v.3.8)	Литература
10			кость	Ki-9397	3780±70	68.2% probability 2340 (2.0%) 2320 2310 (56.6%) 2120 2090 (9.6%) 2040 95.4% probability 2460 (95.4%) 2020	
11	с. Виноградное, 1984, Токмакский р-н, Запорожская обл.	23/5	кость	Ki-9393	3920±70	68.2% probability 2490 (68.2%) 2290 95.4% probability 2580 (95.4%) 2190	
12			кость	Ki-9407	3860±70	68.2% probability 2460 (59.5%) 2270 2250 (8.7%) 2210 95.4% probability 2570 (1.4%) 2530 2500 (94.0%) 2130	
13	с. Виноградное, 1985, Токмакский р-н, Запорожская обл	33/4	кость	Ki-9408	3910±80	68.2% probability 2550 (1.6%) 2530 2490 (64.9%) 2280 2250 (1.8%) 2230 95.4% probability 2620 (95.4%) 2140	
14		33/3	кость	Ki-9400	3710±60	68.2% probability 2200 (68.2%) 2020 95.4% probability 2290 (95.4%) 1940	
15		34/9	кость	Ki-9410	3640±60	68.2% probability 2130 (15.8%) 2080 2050 (52.4%) 1920 95.4% probability 2200 (95.4%) 1870	
16	с. Белорецкое, 1980, Веселовский р-н, Запорожская обл.	1/12	кость	Ki-9546	4420±60	68.2% probability 3310 (12.3%) 3230 3110 (55.9%) 2920 95.4% probability 3340 (31.9%) 3150 3140 (63.5%) 2910	Telegin et al. 2003, 164
17			кость	Ki-9398	4360±60	68.2% probability 3090 (6.5%) 3060 3030 (61.7%) 2900 95.4% probability 3330 (7.2%) 3220 3120 (88.2%) 2880	
18	с. Старобогдановка, 1980, Михайловский р-н, Запорожской обл.	1/8	дерево	Ki-2092	3670±110	68.2% probability 2210 (68.2%) 1890 95.4% probability 2450 (95.4%) 1700	Телегин 1992, 71
19	г. Запорожье, курган “Вознесенский”	5	кость	Bln-5240	3835±38	68.2% probability 2390 (1.5%) 2380 2350 (66.7%) 2200 95.4% probability 2460 (93.7%) 2190 2170 (1.7%) 2150	Görsdorf 2003, 400
20		14	кость	Bln-5209	3866±32	68.2% probability 2460 (33.8%) 2360 2350 (34.4%) 2280 95.4% probability 2470 (86.8%) 2270 2260 (8.6%) 2200	

Табл. 4

Радиоуглеродные даты погребений донецкой катакомбной культуры бассейнов р. Северский Донец и р. Молочной[15]

№	Пункт и год раскопок	Кург./ погр.	Образцы	№ лаборат.	BP	BC (OxCal v.3.8)	Литература
Северский Донец							
1	г. Сватово, 1973-74, Луганская обл..	2/2	дерево	Ki-620	3560±120	68.2% probability 2120 (3.7%) 2090 2040 (64.5%) 1740 95.4% probability 2300 (95.4%) 1550	Bratchenko 2003, 186, Table 1
2		3/2	дерево	Ki-621	3150±180	68.2% probability 1630 (65.5%) 1190 1180 (1.5%) 1160 1150 (1.2%) 1130 95.4% probability 1900 (95.4%) 900	
3		4/5	дерево	Ki-892	3820±35	68.2% probability 2340 (5.0%) 2320 2310 (63.2%) 2200 95.4% probability 2460 (10.0%) 2360 2350 (78.1%) 2190 2180 (7.2%) 2140	
4		5/1	дерево	Ki-906	3710±60	68.2% probability 2200 (68.2%) 2020 95.4% probability 2290 (95.4%) 1940	
5		7/5	дерево	Ki-1568	3200±70	68.2% probability 1610 (4.4%) 1580 1540 (63.8%) 1400 95.4% probability 1640 (95.4%) 1310	
6		8/2	дерево	Ki-1564	3600±75	68.2% probability 2130 (7.1%) 2090 2050 (57.9%) 1870 1840 (2.1%) 1820 95.4% probability 2150 (95.4%) 1740	Телегин 1992, 71
7		12/2	дерево	Ki-1558	3800±90	68.2% probability 2440 (7.9%) 2370 2350 (56.1%) 2130 2090 (4.2%) 2050 95.4% probability 2480 (95.4%) 1970	Bratchenko 2003, 186, Table 1
8			дерево	Ki-9857	3960±70	68.2% probability 2580 (62.8%) 2340 95.4% probability 2850 (1.0%) 2800 2700 (94.4%) 2200	Bratchenko 2003, 187, Table 2
9		12/4	дерево	Ki-1559	4200±80	68.2% probability 2900 (19.9%) 2830 2820 (48.3%) 2670 95.4% probability 3050 (95.4%) 2450	Bratchenko 2003, 186, Table 1

[15] Знаком вопроса отмечены погребения, которые могут относиться к бахмутскому или манычскому типам катакомбных погребений.

№	Пункт и год раскопок	Кург./ погр.	Образцы	№ лаборат.	BP	BC (OxCal v.3.8)	Литература
10			дерево	Ki-9858	4055±70	68.2% probability 2840 (5.7%) 2810 2670 (62.5%) 2470 95.4% probability 2880 (95.4%) 2450	Bratchenko 2003, 187, Table 2
11		12/5	дерево	Ki-9859	4090±70	68.2% probability 2860 (14.4%) 2800 2760 (7.9%) 2720 2700 (41.6%) 2560 2520 (4.3%) 2490 95.4% probability 2880 (95.4%) 2480	
12		12/9	дерево	Ki-1560	4200±65	68.2% probability 2900 (18.9%) 2830 2820 (49.3%) 2670 95.4% probability 2920 (95.4%) 2580	Bratchenko 2003, 186, Table 1
13			дерево	Ki-9860	4020±70	68.2% probability 2840 (3.5%) 2810 2670 (64.7%) 2460 95.4% probability 2900 (95.4%) 2300	Bratchenko 2003, 187, Table 2
14		13/2	дерево	Ki-1561	4600±75	68.2% probability 3520 (49.0%) 3320 3230 (10.4%) 3170 3160 (8.8%) 3110 95.4% probability 2650 (95.4%) 3050	Bratchenko 2003, 186, Table 1
15			дерево	Ki-1561a	4070±80	68.2% probability 2860 (10.4%) 2810 2750 (4.1%) 2720 2700 (53.6%) 2490 95.4% probability 2890 (95.4%) 2450	Telegin et al. 2003, 166
16			дерево	Ki-9861	4140±70	68.2% probability 2870 (19.8%) 2800 2780 (48.4%) 2620 95.4% probability 2900 (92.7%) 2560 2530 (2.7%) 2490	Bratchenko 2003, 187, Table 2
17		16/1	дерево	Ki-1562	4100±80	68.2% probability 2870 (15.5%) 2800 2760 (50.1%) 2560 2520 (2.7%) 2500 95.4% probability 2880 (25.4%) 2480	Bratchenko 2003, 186, Table 1
18			дерево	Ki-9862	4110±80	68.2% probability 2870 (16.6%) 2800 2760 (51.6%) 2570 95.4% probability 2890 (95.4%) 2480	Bratchenko 2003, 187, Table 2
19		18/1	дерево	Ki-1229	3200±90	68.2% probability 1610 (68.2%) 1390 95.4% probability 1690 (95.4%) 1260	Bratchenko 2003, 186, Table 1[16]

[16] В другой публикации в одном и том же издании дата с тем же лабораторным номером представлена как: 3990±80 (Telegin et al. 2003, 166).

№	Пункт и год раскопок	Кург./ погр.	Образцы	№ лаборат.	BP	BC (OxCal v.3.8)	Литература
20			дерево	Ki-9863	4030±70	68.2% probability 2840 (4.1%) 2810 2670 (64.1%) 2460 95.4% probability 2900 (95.4%) 2300	Bratchenko 2003, 187, Table 2
21		18/3	дерево	Ki-1584	4200±80	68.2% probability 2900 (19.9%) 2830 2820 (48.3%) 2450 95.4% probability 3050 (95.4%) 2450	Bratchenko 2003, 186, Table 1
22			дерево	Ki-9864	3920±70	68.2% probability 2490 (68.2%) 2290 95.4% probability 2580 (95.4%) 2190	Bratchenko 2003, 187, Table 2
23		18/4	дерево	Ki-1564	3600±75	68.2% probability 2130 (7.1%) 2090 2050 (57.9%) 1870 1840 (2.1%) 1820 1800 (1.1%) 1780 95.4% probability 2150 (95.4%) 1740	Bratchenko 2003, 186, Table 1
24			дерево	Ki-9865	3890±70	68.2% probability 2470 (66.3%) 2280 2250 (1.9%) 2230 95.4% probability 2570 (5.1%) 2510 2500 (88.3%) 2190 2170 (2.0%) 2140	Bratchenko 2003, 187, Table 2
25		19/1	дерево	Ki-1565	4700±70	68.2% probability 3630 (14.3%) 3580 3530 (14.3%) 3490 3470 (39.5%) 3370 95.4% probability 3640 (94.4%) 3360	Bratchenko 2003, 186, Table 1
26			дерево	Ki-9866	4155±60	68.2% probability 2880 (13.2%) 2830 2820 (55.0%) 2630 95.4% probability 2890 (95.4%) 2570	Bratchenko 2003, 187, Table 2
27		20/1	дерево	Ki-1566	4500±80	68.2% probability 3350 (68.2%) 3090 95.4% probability 3500 (1.0%) 3450 3400 (94.4%) 2900	Bratchenko 2003, 186, Table 1
28			дерево	Ki-9867	4100±70	68.2% probability 2860 (15.6%) 2800 2760 (50.9%) 2570 2520 (1.7%) 2500 95.4% probability 2880 (95.4%) 2480	Bratchenko 2003, 187, Table 2
29		20/3	дерево	Ki-1567	3900±50	68.2% probability 2470 (68.2%) 2300 95.4% probability 2560 (1.7%) 2530 2500 (93.7%) 2200	Bratchenko 2003, 186, Table 1

№	Пункт и год раскопок	Кург./ погр.	Образцы	№ лаборат.	BP	BC (OxCal v.3.8)	Литература
30			дерево	Ki-9868	4050±60	68.2% probability 2840 (5.0%) 2810 2670 (63.2%) 2470 95.4% probability 2870 (11.9%) 2800 2780 (83.5%) 2460	Bratchenko 2003, 187, Table 2
31	с. Невское, 1998, Луганская обл.	2/5	кость	Ki-9520	3610±70	68.2% probability 2130 (7.6%) 2090 2050 (60.6%) 1880 95.4% probability 2200 (1.4%) 2170 2150 (94.0%) 1760	Klochko, Sanzharov 2003, 209, Table 1
32		2/10	кость	Ki-9521	3640±70	68.2% probability 2140 (16.7%) 2080 2060 (51.5%) 1910 95.4% probability 2210 (91.3%) 1870 1850 (4.1%) 1770	
33		5/6	кость	Ki-9522	3680±70	68.2% probability 2200 (3.3%) 2170 2150 (64.9%) 1960 95.4% probability 2290 (95.4%) 1880	
34	с. Николаевка, 1971, Станично-Луганский р-н, Луганская обл.	5/4	дерево	Ki-890	3840±40	68.2% probability 2430 (0.8%) 2420 2400 (6.7%) 1380 2350 (60.7%) 2200 95.4% probability 2470 (95.4%) 2190	Телегин 1992, 70
35		5/5	дерево	Ki-616	3910±70	68.2% probability 2490 (68.2%) 2280 95.4% probability 2580 (95.4%) 2190	Telegin et al. 2003, 166
36		5/10	дерево	Ki-618a	3950±70	68.2% probability 2570 (16.8%) 2510 2500 (51.4%) 2340 95.4% probability 2650 (95.4%) 2200	
37	с. Привольное, Луганская обл.	1/3	дерево	Ki-1706a	4030±90	68.2% probability 2860 (7.4%) 2810 2750 (2.5%) 2720 2700 (58.3%) 2460 95.4% probability 2900 (95.4%) 2300	
38	с. Войково, Луганская обл.	4/4	дерево	Ki-2093a	3960±70	68.2% probability 2580 (68.2%) 2340 95.4% probability 2850 (1.0%) 2800 2700 (94.4%) 2200	
39	г. Луганск	2/1	дерево	Ki-583a	3930±60	68.2% probability 2550 (2.8%) 2530 2490 (65.4%) 2300 95.4% probability 2580 (91.5%) 2270 2260 (3.9%) 2200	

№	Пункт и год раскопок	Кург./ погр.	Образцы	№ лаборат.	BP	BC (OxCal v.3.8)	Литература
40	с. Астахово, 1975 Свердловский р-н, Луганская обл.	18/9	дерево	Ki-854	4180±100	68.2% probability 2890 (16.2%) 2830 2820 (52.0%) 2620 95.4% probability 3050 (95.4%) 2460	Телегин 1992, 70[17]
41		22/3	дерево	Ki-2809	4180±90	68.2% probability 2890 (16.4%) 2830 2820 (51.8%) 2630 95.4% probability 3000 (95.4%) 2450	
42			дерево	Ki-2600	4100±80	68.2% probability 2870 (15.5%) 2800 2760 (50.1%) 2560 2520 (2.7%) 2500 95.4% probability 2880 (95.4%) 2480	Telegin et al. 2003, 166
Молочная							
43	с. Жовтневое, 1980, Токмакский р-н, Запорожская обл.	12/2	дерево	Ki-9409	4120±60	68.2% probability 2870 (17.8%) 2800 2760 (50.4%) 2580 95.4% probability 2880 (91.9%) 2560 2530 (3.5%) 2490	Telegin et al. 2003, 164
44	с. Виноградное, 1982, Токмакский р-н, Запорожская обл.	2/20 (?)	кость	Ki-9389	4145±70	68.2% probability 2880 (12.3%) 2830 2820 (55.9%) 2630 95.4% probability 2900 (93.2%) 2560 2520 (2.2%) 2490	

Табл. 5

Радиоуглеродные даты погребений северокавказской культуры

№	Пункт и год раскопок	Кург./ Погр.	Образец	№ лабор.	BP	BC (OxCal v.3.8)	Литература
1	Усть-Джегутинская, (г. Усть-Джегута), 1980, Ставропольский край.	24/2 (гл. 2,2 м)	дерево	Ле-692	3900±60	68.2% probability 2470 (68.2%) 2290 95.4% probability 2570 (4.4%) 2520 2500 (91.0%) 2200	Черных и др. 2000, 88
2		24/1 (гл. 2,7 м)	дерево	Ле-687	4040±60	68.2% probability 2840 (3.3%) 2820 2640 (64.9%) 2470 95.4% probability 2870 (10.3%) 2800 2780 (85.1%) 2450	
3		32/10	дерево	Ле-693	4110±60	68.2% probability 2860 (16.7%) 2800 2760 (10.0%) 2720 2710 (41.5%) 2570 95.4% probability 2880 (90.4%) 2560 2540 (5.0%) 2490	

[17] Комплекс Астахово, к. 18, погр. 8, дату которого (Ki-2090; 4140±60 BC) опубликовал Д.Я. Телегин в качестве катакомбной, в действительности относится к срубной культуре (Евдокимов 1992, 13-14, Рис. 23/4,5). Это также отметила Э. Кайзер (Kaiser 2003, 73). Дата ошибочная, что дает основание сомневаться и в достаточно глубоких датах астаховских катакомбных погребений.

Табл. 6

Сравнительная таблица исходных радиоуглеродных дат (BP), представленных в таблицах 2 - 5[18]

№ Табл. 2-5	Погребения раннего катакомбного типа (Табл. 2)	Погребения донецкой катакомбной культуры (Табл. 4)	Погребения ингульской катакомбной культуры (Табл. 3)	Погребения северокавказской культуры (Табл. 5)	Некорректные, сомнительные даты
25		4700±70 (д)*			**X**
14		4600±75 (д)**			**X**
27		4500±80 (д)***			**X**
16			4420±60 (к)*		**X**
4	4370±50 (д)*				**X**
2			4370±60 (к)		**X**
17			4360±60 (к)*		**X**
9	4280±70 (к)				**?**
5	4230±70 (к)**				**X**
9		4200±80 (д)****			**X**
21		4200±80 (д)*****			**X**
12		4200±65 (д)******			**X**
40		4180±100 (д)			**?**
41		4180±90 (д)			**?**
11	4160±60 (д)				
26		4155±60 (д)*			
7	4150±60 (к)				
44		4145±60 (к)			
16		4140±70 (д)**			
10	4131±39 (д)				
43		4120±60 (д)			
8	4113±42 (д)				
18		4110±80 (д)*******			
3				4110±60 (д)	**?**
42		4100±80 (д)			
17		4100±80 (д)*******			
28		4100±70 (д)***			
11		4090±70 (д)			
15		4070±80 (д)			
3	4062±19 (д)*				
6	4060±80 (к)**				
10		4055±70 (д)****			
30		4050±60 (д)********			
2				4040±60 (д)	
37		4030±90 (д)			
20		4030±70 (д)*********			
12	4020±90 (д)				
13		4020±70 (д)******			
7			4020±70 (к)		
2	4015±60 (д)*				
8			3980±70 (к)		
38		3960±70 (д)			

[18] Звездочки в каждой колонке показывают, что существуют другие даты для того же погребения, которые также обозначены таким же количеством звездочек; (к) и (д) - образцы, по которым получены даты (дерево или кость); а номера в первой колонке отражают номера дат в соответствующий сводных таблицах (2 - 5).

№ Табл. 2-5	Погребения раннего катакомбного типа (Табл. 2)	Погребения донецкой катакомбной культуры (Табл. 4)	Погребения ингульской катакомбной культуры (Табл. 3)	Погребения северокавказской культуры (Табл. 5)	Некорректные, сомнительные даты
8		3960±70 (д)**********			
1	3960±60 (д)*				**?**
36		3950±70 (д)			
9			3950±60 (к)*		**?**
39		3930±60 (д)			
22		3920±70 (д)*****			
11			3920±70 (к)**		**?**
3			3920±60 (к)		
13			3910±80 (к)		
35		3910±70 (д)			
1			3910±60 (к)		
1				3900±60 (д)	**?**
29		3900±50 (д)********			**?**
24		3890±70 (д)*********			
20			3866±32 (к)		
12			3860±70 (к)**		
34		3840±40 (д)			
19			3835±38 (к)		
3		3820±35 (д)			
7		3800±90 (д)**********			**?**
5			3780±70 (к)***		
10			3780±70 (к)*		
4			3780±60 (к)***		
14			3710±60 (к)		
4		3710±60 (д)			
33		3680±70 (к)			
18			3670±110 (д)		**?**
32		3640±70 (к)			**?**
15			3640±60 (к)		**?**
31		3610±70 (к)			**?**
6			3605±70 (к)		**?**
6		3600±75 (д)			**?**
23		3600±75 (д)*********			**X**
1		3560±120 (д)			**X**
19		3200±90 (д)			**X**
5		3200±70 (д)			**X**
2		3150±180 (д)			**X**

Библиография

Андреева 1984: М.В. Андреева, Глиняная модель повозки из погребения катакомбного времени. СА 3, 1984, 201-205.

Андреева 1989: М.В. Андреева, Курганы у Чограйского водохранилища (материалы раскопок экспедиции 1979 г.). В сб.: (Отв. ред. Р.М. Мунчаев) Древности Ставрополья (Москва: Наука 1989), 24-124.

Братченко 1976: С.Н. Братченко, Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы (периодизация и хронология памятников) (Киев: Наукова думка 1976).

Братченко 1989: С.Н. Братченко, Катакомбные культуры Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья. В сб.: Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе (тезисы докладов научно-практического семинара) (Донецк 1989), 27-29.

Братченко 2001: С.Н. Братченко, Донецька катакомбна культура раннього етапу (Луганськ: Шлях 2001).

Братченко 2004: С.Н. Братченко, Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н.е. та майдани. В сб.: (Гол. редактор С.М. Санжаров) Матеріали та дослідження з археології Східної України, вип. 2 (Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля 2004), 65-190.

Братченко, Шапошникова 1985: С.Н. Братченко, О.Г. Шапошникова, Катакомбная культурно-историческая общность. В: Археология Украинской ССР. Первобытная археология, том 1 (отв. ред. Д.Я. Телегин) (Киев: Наукова думка 1985), 405-420.

Евдокимов 1979: Г.Л. Евдокимов, О раннем этапе катакомбной культуры в Северном Причерноморье. В сб.: (Отв. ред. А.А. Моруженко) Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов конференции (Донецк 1979), 45-46.

Евдокимов 1992: Г.Л. Евдокимов, Погребения эпохи поздней бронзы Астаховского могильника (Киев: Институт археологии АН Украины 1992) (Препринт).

Евдокимов и др. 1978: Г.Л. Евдокимов, А.В. Николова, Ю.Я. Рассамакин, С.В. Полин, Отчет о раскопках Краснознаменской археологической экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства Краснознаменской оросительной системы в 1978 году. Научный архив Института археологии НАН Украины, № 1978/16.

Избицер 1993: Е.В. Избицер, Погребения с повозками степной полосы Восточной Европы и Северного Кавказа. III - II тыс. до н.э. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук (Санкт-Петербург 1993).

Избицер 2004: Е.В. Избицер, Модели «повозок», «флейты Пана» и северокавказская культура. В сб.: (Отв. ред. Л.Б. Вишняцкий, А.А. Ковалев, О.А. Щеглова) Археолог: детектив и мыслитель (Санкт-Петербург 2004), 409-421.

Кияшко 1999: А.В.Кияшко, Происхождение катакомбной культуры Нижнего Подонья (Волгоград: изд-во Волгоградского государственного университета 1999).

Ковалюх, Назаров 1999: Н.Н. Ковалюх, С.В. Назаров, О калибрации радиоуглеродных дат в археологических исследованиях. В сб.: Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, tom XX (Rzeszów 1999), 5-13.

Кульбака, Качур 2000: В. Кульбака, В. Качур, Індоєвропейські поемена України епохи палеометалу (Маріуполь: Рената 2000).

Маллорі, Телегін 1994: Д.Р. Маллорі, Д.Я. Телєгін, Поява колесного транспорту на Україні за радіокарбонними данними. В сб.: (Отв. ред. И.Ф. Ковалева) Проблемы хронологии культур энеолита - бронзового века Украины и юга Восточной Европы. Тезисы докладов международной конференции (Днепропетровск: изд-во ДГУ 1994), 30-32.

Марина, Фещенко 1989: З.П. Марина, Е.Л. Фещенко, Новые погребения манычского типа в Днепровском Левобережье. В сб.: (Отв. ред. И.Ф. Ковалева) Проблемы археологии Поднепровья (Днепропетровск: изд-во ДГУ 1989), 50-61.

Марковин 1994: В.И. Марковин, Северокавказская культурно-историческая общность. В: (Отв. ред. К.Х. Кушнарева, В.И. Марковин) Археология. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа (Москва: Наука 1994), 254-286.

Назаров, Ковалюх 1999: С.В. Назаров, М.М. Ковалюх, Київська радіовуглецева калібраційна програма. В сб.: Археометрія та охорона історико-культурної спадщини, вип. 3 (Київ 1999), 70-80.

Нечитайло 1978: А.Л. Нечитайло, Верхнее Прикубанье в бронзовом веке (Киев: Наукова думка 1978).

Отрощенко и др. 1978: В.В. Отрощенко, Я.И. Болдин, С.Ж. Пустовалов, Ю.Я. Рассамакин и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции ИА АН Украины в 1978 году. Научный архив Института археологии НАН Украины, № 1978/3.

Парусимов 1997: И.Н. Парусимов, Археологические раскопки в Ремонтненском районе. В сб.: Труды Новочеркасской археологической экспедиции, вып. 1 (Новочеркасск: Музей истории донского казачества 1997).

Пустовалов 1979: С.Ж. Пустовалов, К сложению культуры многоваликовой керамики в степном Поднепровье. В сб.: (Отв. ред. А.А. Моруженко) Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов конференции (Донецк 1979), 102-103.

Пустовалов 1982: С.Ж. Пустовалов, К методике периодизации катакомбной культуры по данным погребального обряда. В сб.: (Отв. ред. В.Ф. Генинг) Новые методы археологических исследований (Киев: Наукова думка 1982), 87-109.

Рассамакин 1992: Ю.Я. Рассамакин, Энеолит и ранний бронзовый век Северо-Западного Приазовья. Рукопись диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Научный архив Института археологии НАН Украины, № 1992/718.

Рассамакін 2005: Ю.Я. Рассамакін, Курган біля с. Старобогданівка та деякі проблеми абсолютної хронології доби ранньої бронзи басейну р. Молочної. В сб.: (Відп. ред. С.М. Санжаров) Матеріали і дослідження з археології Східної України, № 5 (Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля 2005).

Санжаров 2001: С.Н. Санжаров, Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья (Луганск: изд-во ВНУ 2001).

Смирнов 1996: А.М. Смирнов, Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце (Москва: Наука 1996).

Телегин 1992: Д.Я. Телегин, Об абсолютном возрасте катакомбной культуры по радиокарбонным определениям. В сб.: Новые открытия и методологические основы археологической хронологии (тезисы докладов конференции). Археологические изыскания, вып. 7 (Санкт-Петербург 1992), 68-73.

Трифонов 1991: В.А. Трифонов, Степное Прикубанье в эпоху энеолита-средней бронзы (периодизация). В сб.: (Отв. ред. В.М. Массон) Древние культуры Прикубанья (по материалам археологических работ в зонах мелиорации Краснодарского края) (Ленинград: Наука 1991), 92-166.

Трифонов 1996: В.А. Трифонов, Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита - бронзы Северного Кавказа. В сб.: (Науч. ред. Ю.Ю. Пиотровский) Между Азией и Европой. Кавказ в IV - I тыс. до. н. э. (материалы конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А.А. Иессена) (Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж 1996), 43-49.

Трифонов 2001: В.А. Трифонов, Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита - средней бронзы Кавказа, степной и лесостепной зон Восточной Европы (по данным радиоуглеродного датирования). В сб.: (Отв. ред. Ю.И. Колев) Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация (материалы международной научной конференции) (Самара 2001), 71-82.

Федяев, Татаринов 1997: С.В. Федяев, С.И. Татаринов, Уникальное погребение катакомбной культуры с «игрушкой». В сб.: (Отв. ред. В.И. Кадеев) Проблемы истории и археологии Украины (к 140-летию со дня рождения академика Д.И. Багалея). Тезисы докладов научной конференции (Харьков: АО «Бизнес-Информ», 1997), 22.

Черних и др. 2000: Е.Н. Черных, Л.И. Авилова, Л.Б. Орловская, Металлургические провинции и радиоуглеродная хронология (Москва: Институт археологии РАН 2000).

Шапошникова и др. 1977: О.Г. Шапошникова, В.С. Бочкарев, И.Н. Шарафутдинова, О памятниках эпохи меди - ранней бронзы в бассейне р. Ингула. В сб.: (Отв. ред. О.Г. Шапошникова) Древности Поингулья (Киев: Наукова думка 1977), 7-36.

Bratchenko 2003: S.N. Bratchenko, Radiocarbon Chronology of the Early Bronze Age of the Middle Don. Svatove, Luhansk Region. In: The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC. Baltic-Pontic Studies, vol. 12, 2003, 185-208.

Görsdorf 2003: J. Görsdorf, C-14 Datierungen von Menschenknochen aus dem Kurgan Voznesenskij, Zaporož'e. In: E. Kaiser. Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut. Archäologie in Eurasien, Band 14. Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung (Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern 2003), 399-400.

Görsdorf et al. 2004: J. Görsdorf, Y. Rassamakin, A. Häusler, ^{14}C Dating of Mound 24 of the Kurgan Group near Vinogradnoe Village, Ukraine. In: (Eds. T.F.G. Higham, C. Bronk Ransey and D.C. Owen) Radiocarbon and Archaeology: Proceeding of the Fourth International Symposium, St Catherine's College, Oxford (9-14th April, 2002). Oxford: Oxford University School of Archaeology, Oxbow Books. Monograph 62, 2004, 127-134.

Kaiser 2003: E. Kaiser, Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut. In: Archäologie in Eurasien, Band 14. Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung (Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern 2003).

Kaiser, Plešivenko 2000: E. Kaiser, A.G. Plešivenko, Die bronzezeitichen Grabsitten im unteren Dneprgebiet. Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens 6, 2000, 125-208.

Klochko, Sanzharov 2003: V.I. Klochko, S.N. Sanzharov, Radiocarbon Dating of Early and Middle Bronze Age Relicts of the Siversky Donets (Luhansk Region). A Preliminary Report. In: The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC. Baltic-Pontic Studies, vol. 12, 2003, 209-211.

Kovalyukh, Nazarov 1999: N.N. Kovalyukh, S.V. Nazarov, Radiocarbon Dating Calibration in Archaeological Studies. In: The Foundation of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 3150-1850 BC. Baltic-Pontic Studies, vol. 7, 1999, 12-26.

Telegin et al. 2003: D.Y. Telegin, S.Z. Pustovalov, N.N. Kovalyukh, Relative and Absolute Chronology of Yamnaya and Catacomb Monuments the Issue of Co-Existence. In: The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC. Baltic-Pontic Studies, vol. 12, 2003, 132-184.

Modelul de lut al „leagănului” din oraşul Kalančak şi câteva aspecte ale cronologiei epocii bronzului timpuriu şi mijlociu în regiunea Nipru-Donețk

Rezumat

Autorii publică mormintele din tumulul nr. 2, cercetat în anul 1978 lângă localitatea Kalančak din regiunea Herson, Ucraina. Modelul de lut al „leagănului” a fost descoperit în mormântul nr. 9, ce aparţine variantei Ingul a culturii Katakombnaja. Autorii investighează problemele de interpretare a artefactelor precum „leagăne” şi de studiu al problemelor controversate ale cronologiei relative şi absolute a culturii catacombelor din regiunea stepelor Mării Negre.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Harta grupului de tumuli cu tumulul nr. 2 din apropierea oraşului Kalanchak.

Fig. 2. Kalančak, tumulul nr. 2: 1 - planul tumulului; 2, 3 - planul mormântului nr. 1 şi vas din mormântul nr. 1; 4 - vas din mormântul nr. 4; 5 - mormântul nr. 2; 6 - nasturi din mormântul nr. 5.

Fig. 3. Kalančak, tumulul nr. 2: 1 - mormântul nr. 5; 2 - mormântul nr. 6; 3 - mormântul nr. 8; 4, 6, 7 - mormântul nr. 10 (4 - planul şi profilul mormântului, 6 - sulă din bronz, 7 - vas); 5 - mormântul nr. 7.

Fig. 4. Kalančak, tumulul nr. 2, mormântul nr. 9: 1 - planul şi profilul mormântului; 2 - obiecte din os („flautul lui Pan”); 3 - modelul de lut al „leagănului”.

Fig. 5. Bol’šaja Belozerka, tumulul nr. 21, mormântul nr. 36: 1-2 - planul şi profilul mormântului; 3 - incinta.

Clay Model of the “Cradle” from Kalanchak town and Some Aspects of the Early-Middle Bronze Age Chronology in the Dnieper-Donetsk Region

Abstract

Authors are publishing the graves from mound № 2 excavated in 1978 near Kalanchak town in the Kherson region of Ukraine. The clay model of “cradle” has been found in grave № 9 of the Ingul Catacomb culture. The authors investigate the problems of the interpretation such artifacts as “cradles” and study the disputable questions of the relative and absolute chronology of the Catacomb culture in the Black Sea steppe area.

List of illustrations:

Fig. 1. Map of the kurgans group with kurgan 2 near Kalanchak town.

Fig. 2. Kalanchak town, kurgan 2: 1 - plan of the kurgan; 2, 3 - plan of the grave 1 and vessel from grave 1; 4 - vessel from grave 4; 5 - grave 2; 6 - bronze button from grave 5.

Fig. 3. Kalanchak town, kurgan 2: 1 - grave 5; 2 - grave 6; 3 - grave 8; 4, 6, 7 - grave 10 (4 plan and profile of grave, 6 - bronze awl, 7 - vessel); 5 - grave 7.

Fig. 4. Kalanchak town, kurgan 2, grave 9: 1 - plan and profile of the grave; 2 - objects from bonse (“flute of Pan”); 3 - clay model of “cradle”.

Fig. 5. Bol’shaia Belozerka village, kurgan 21, grave 36: 1-2 - plan and profile of the grave; 3 - entrance to the catacomb; 4 - fragment of the bronze pin; 5 - vessel.

12.12.2008

Др. Алла Николова, Институт археологии НАН Украины, пр. Героев Сталинграда 12, 04210 Киев, Украина;

Др. Юрий Рассамакин, Институт археологии НАН Украины, пр. Героев Сталинграда 12, 04210 Киев, Украина, e-mail: eneolith@i.com.ua

ПРОБЛЕМЫ АБСОЛЮТНОГО ДАТИРОВАНИЯ КАТАКОМБНОЙ КУЛЬТУРЫ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ*

Элке Кайзер

В прошедшем десятилетии было много сделано, чтобы при помощи естественнонаучных методов предложить абсолютные датировки для культур эпохи бронзы степей Восточной Европы. В самом деле, общее число ^{14}C-дат, например, для катакомбной культуры сильно возросло, что усиливало ожидания в получении уточнённой абсолютной датировки этой культуры. К сожалению, имеющиеся к настоящему времени даты привели больше к замешательству, чем способствовали размещению культур на шкале абсолютного датирования.

Причины такого замешательства различны: часто исследователи выбирают суммарную оценку из многих дат (ср. Черных, Орловская 2004), или даты отдельных комплексов растягиваются в подтверждение неких общих, большей частью субъективных гипотез; большое количество дат явно опубликовано не полностью; достаточно часто не введены в научный оборот и сами комплексы, откуда эти даты были взяты.

В дальнейшем я остановлюсь исключительно на датах катакомбной культуры Северного Причерноморья – между Северским Донцом и Карпатами. Только для этого региона мною было собрано 127 дат[1]. Такая масса данных сама по себе может являться вполне достаточной, чтобы определить абсолютные хронологические рамки всей ККИО и также продатировать её разделение на этапы в отдельно взятых регионах.

В противовес предыдущим исследованиям мной надежно и обоснованно были выделены только два хронологических этапа в Нижнем Поднепровье: ранние катакомбы с конструкцией Т-формы и скорченным положением погребённых и поздние катакомбы с погребёнными в вытянутом положении на спине (последние могут быть охарактеризованы как ингульская культура).

На Нижнем Дону и Северском Донце ситуация иная – здесь выделяются три хронологических этапа (Братченко 1976; Смирнов 1996). Для найденных там катакомб до сих пор имеется небольшое количество абсолютных дат, особенно по сравнению с Нижним Поднепровьем и Северным Приазовьем, однако так или иначе связанные с этими датами проблемы являются в своей основе такими же, как и для остальных регионов.

Критическая перепроверка имеющихся ^{14}C-дат

Первоначально сам материал для проб, опробированные комплексы (контексты) и сами даты должны самостоятельно подвергаться критической перепроверке. Однако анализ опубликованных дат показывает, что только за редким исключением они представлены таким образом, что могут соответствовать международным стандартам. В большинстве случаев указывается только погребение, лабораторный номер, материал, из которого была взята проба, а также даты в BP и cal BC, при этом отсутствуют содержание ^{14}C и другая информация (ср. Telegin et al. 2003). Исключение составляют даты из Северо-Западного Прикаспия (к сожалению, не имеющие важного значения для рассматриваемого здесь региона), для которых в новейшей публикации ^{14}C-лабораторией представлена самая полная информация (van der Plicht et al. 2006). Только при соблюдении таких требований специалист получает реальную возможность критически оценить представленные датировки.

* Мне хочется искренно поблагодарить докт. Майю Кашуба (г. Кишинэу, Республика Молдова) за помощь с переводом рукописи. Эта статья представляет собой слегка расширенный вариант моего доклада, прочитанного на конференции «Круглый стол по катакомбной культуре», состоявшейся в апреле 2007 г. в г. Москва (Россия). Особую благодарность автор статьи выражает докт. Александру Гей (г. Москва, Россия) за приглашение на эту конференцию.

[1] Общее количество дат было подсчитано на уровень 2007 г. Между тем, число ^{14}C-дат по катакомбной культуре ещё возросло, что, однако, не повлекло за собой какого-либо существенного изменения в их доказательности.

Для специалистов-археологов, которые привлекают даты для дальнейшего анализа при помощи калибрационных программ, встают, однако, совсем другие, не менее сложные проблемы. Х.Т. Ватеболк первый предложил параметры для критической перепроверки материалов для проб, опробированных комплексов (контекстов) и полученных ^{14}C-дат (Waterbolk 1983). Им и впоследствии другими авторами (ср. Czebreszuk, Szmyt 1998) были предложены разные параметры, по которым можно оценивать качество образцов.

Что касается *проб из катакомбных погребений Северного Причерноморья*, то их можно разделить на следующие два класса качества:

Первый класс: образцы, взятые из костей (или других материалов с коротким сроком жизни/существования);

Второй класс: образцы, взятые из дерева (или других материалов с длинным сроком жизни/существования).

Так как все пробы для анализов ^{14}C были взяты из погребальных памятников, то внутри этих двух выделенных классов можно предложить следующую градацию для качества проб:

«A» – имеется полная информация о погребении и его стратиграфической позиции в кургане;

«B» – имеется информация только о погребении, но отсутствуют данные о его стратиграфической позиции в кургане;

«C» – погребение не опубликовано.

Как показывает предложенный график (рис. 1), почти одна треть продатированных комплексов может быть причислена к классу IA, но при этом немалое количество комплексов относится к классу IIC. Строго говоря, даты, происходящие из до сих пор неопубликованных комплексов, должны быть изъяты из обсуждения вплоть до их публикации, так невозможна сама перепроверка их контекстов, которая является обязательной для оценки и анализа этих дат. В последующем можно также увидеть, что мы всё же вновь и вновь вынуждены обращаться к датам из неопубликованных комплексов, так как их доля слишком велика, чтобы её просто игнорировать.

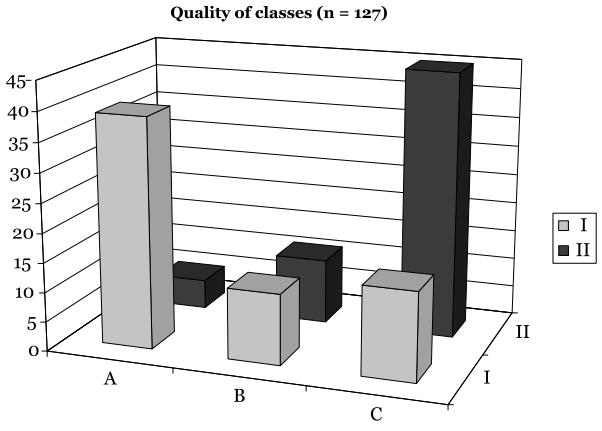

Рис. 1. Классы качества проб радиокарбонных дат для катакомбных погребений Северного Причерноморья.

Экспериментально каждая суммарная калибрация (функция „Summarize“ программы OxCal) первоначально была разделена на 6 классов качества. При этом для всех опубликованных катакомб, пробы из которых были с коротким сроком жизни, получился сравнительно узкий временной промежуток 2430-2030 cal BC (с вероятностью 68,2 %) или 2850-1850 cal BC (с вероятностью 95,4 %). Даты класса Ib рассеиваются уже значительно шире (2600-2000 cal BC, с вероятностью 68,2 %), а даты класса IC дают слишком широкие временные рамки (3100-1900 cal BC, с вероятностью 68,2 %), которые для конкретной систематизации культуры мало чем могут помочь.

Даты, полученные из дерева как долгоживущего материала, напротив, не показывают практически никакой разницы в отношении критерия – достаточно ли полно опубликован соответствующий контекст: IIA = 2900-2450 cal BC, как и IIC = 2900-2200 cal BC (в обоих случаях с вероятностью 68,2 %). Верхняя граница существования катакомбной культуры получается по пробам из дерева отчётливо древнее, чем по пробам из материалов с коротким сроком жизни. Однако в этом случае может присутствовать эффект использования старой древесины. Тем не менее, последующая обработка показывает, что широкое рассеивание дат археологически более или менее синхронных комплексов и связанная с этим их временная систематизация оказались лишь в

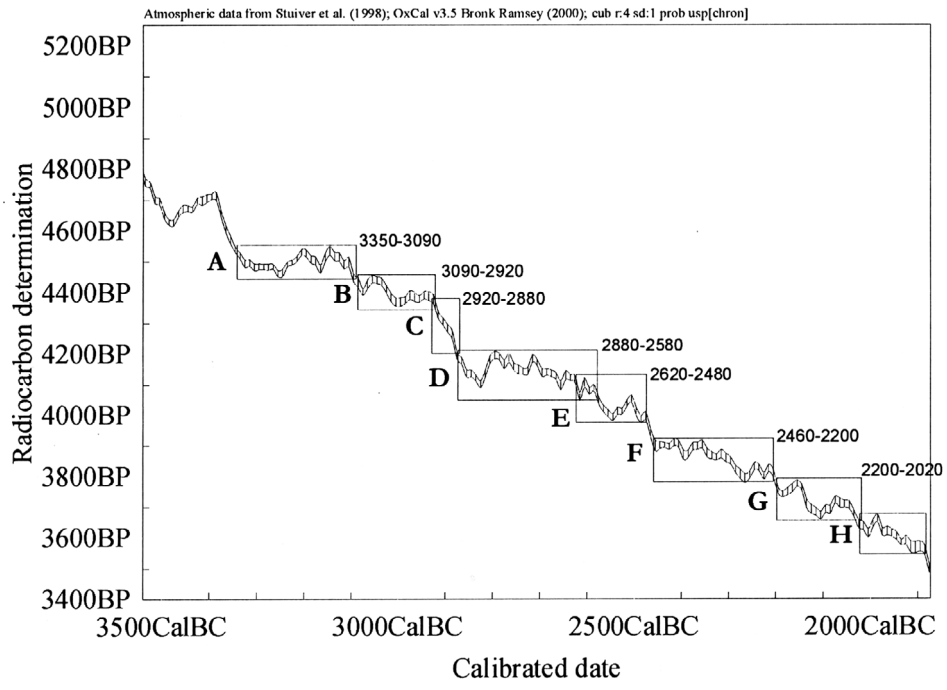

Рис. 2. Плоская и крутые области калибрационной кривой для III тыс. до н.э. (по Furholt 2003).

незначительной степени зависимы от качества самих проб[2].

В прямой связи, нередко с очень широкими временными отрезками, находится, напротив, плоская область калибрационной кривой для III тыс. до н.э. (рис. 2). Крутые части кривой попадают в этом промежутке времени только между 2920-2860 cal BC и 2480-2460 cal BC (Furholt 2003, Abb. 1). Если дата попадает за пределы одного из этих отрезков – и вероятность при этом очень высока – то только при самой калибрации из-за плоского участка калибрационной кривой действительно получаются широкие временные интервалы более чем в 100 лет. Эти временные отрезки расширяются ещё дальше из-за распространённых ошибок для дат высокой точности в Северном Причерноморье. Так, только 6 % дат для катакомбной культуры имеют стандартное отклонение менее 35 лет. Стандартное отклонение у четверти дат колеблется от 36 до 50 лет, почти для половины дат отклонение составляет более 66 лет (рис. 3). Если же ^{14}C-даты даже с незначительным стандартным отклонением в 23 или 25 лет, как это видно на примере Тарасовой Могилы (рис. 5), попадают в плоскую область калибрационной кривой, то они дают в итоге интервалы в 200 и более лет, в течение которых могли быть сооружены захоронения.

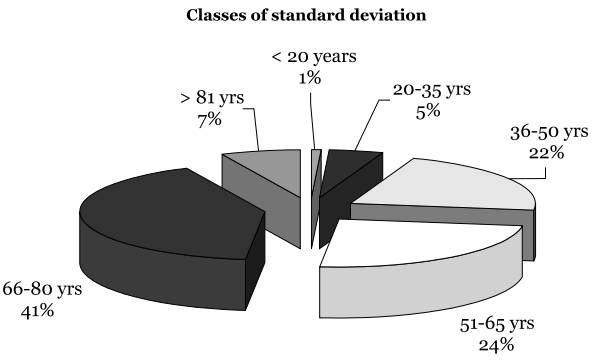

Рис. 3. Стандартные отклонения радиокарбонных дат для катакомбных погребений Северного Причерноморья.

[2] Интересно отметить, что для многих дат ямной культуры вырисовывается несколько иная картина. Рассмотренные Ю.Я. Рассамакиным и А.В. Николовой даты ямной культуры, полученные из костей, дают не такой большой разброс, как даты, полученные их дерева (Rassamakin, Nikolova 2008, 64, fig. 8).

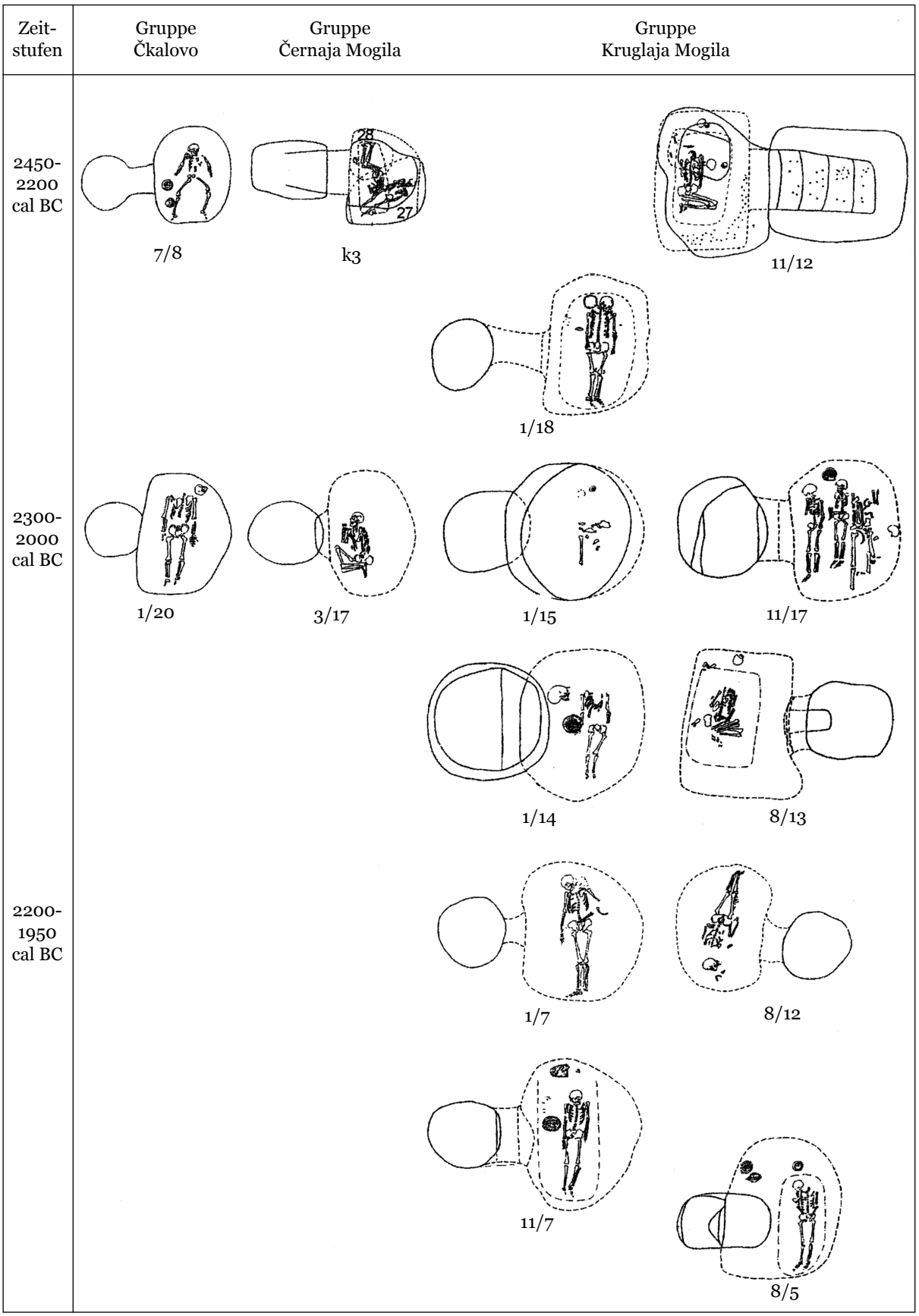

Рис. 4. Распределение ранних погребений катакомбной культуры и катакомб ингульской культуры из курганных групп возле г. Орджоникидзе согласно калиброванным временным интервалам.

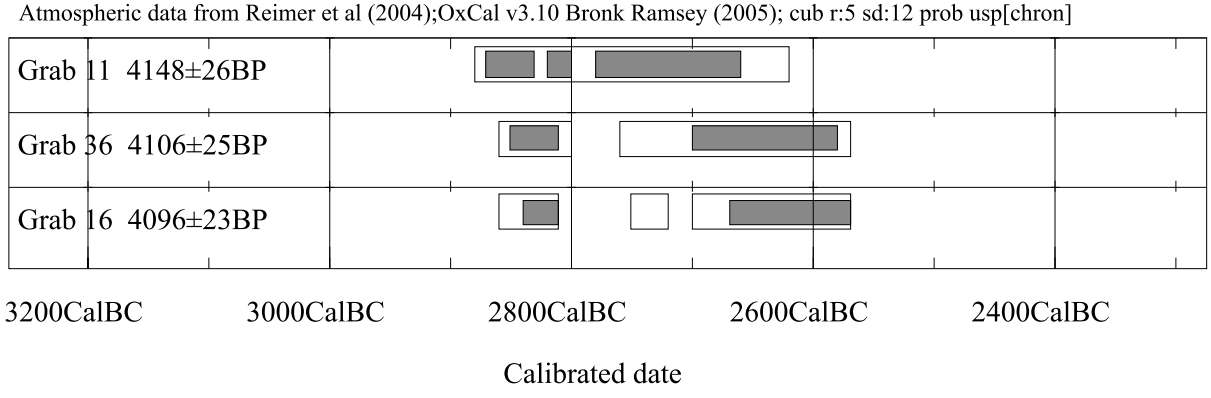

Рис. 5. Калибрация радиокарбонных дат из кургана Тарасова Могила, Запорожская область.

Абсолютная датировка ранней катакомбной культуры в Северном Причерноморье

Прежние разработки охватывали все продатированные комплексы в рассматриваемом регионе без критического отбора, к какому этапу катакомбной культуры эти даты относятся. Для дальнейших исследований необходимо теперь отделить ранний этап катакомбной культуры от позднего. Как было уже отмечено, в Северо-Западном Причерноморье, Побужье, Нижнем Поднепровье и Северном Приазовье мною были выделены два этапа в развитии катакомбной культуры – ранний и поздний.

Как известно, имеет место довольно обширная дискуссия не только по хронологии культуры, но и относительно культурно-исторической интерпретации ранних катакомбных захоронений. В частности, украинские коллеги уже давно обсуждают вопрос о принадлежности ранних катакомбных погребений к ямной культуре (так называемые ямно-катакомбные погребения).

Казалось бы в этой дискусии могли кое-что прояснить ^{14}C-даты из погребений *курганных групп возле г. Орджоникидзе* (Днепропетровская область Украины), откуда была получена сравнительная большая их серия. Так как там наряду с катакомбами ингульской культуры (соответственно, поздний этап) с вытянутыми на спине погребёнными были обнаружены также и захоронения раннего этапа со скорченным положением скелетов, то ожидалось, что относительная хронология этих катакомб могла бы подтвердиться абсолютными естественнонаучными датами (Kaiser 1999; Kaiser 2003; Nikolova 1999). Однако составленная таблица (рис. 4) показывает, что даты ранних и поздних катакомб из курганных групп возле г. Орджоникидзе перекрывают друг друга и не отражают предполагаемой последовательности. Хотя две ранние катакомбы (погребение № 28, курган 3 группы Чёрная Могила и погребение № 12, курган 11 группы Круглая Могила) относятся к древнейшему горизонту (2450-2200 cal BC) представленных продатированных комплексов, однако для погребения № 13 кургана 8 группы Круглая Могила (катакомба раннего этапа) была получена омоложенная ^{14}C-дата и, согласно ей, оно синхронно захоронениям ингульской культуры. Из того же кургана 8 было продатировано погребение № 12, относящееся, в любом случае, к ингульской культуре, и которое, в свою очередь, ясно ещё моложе, чем погребение № 13. Так что относительнохронологическая последовательность всё же подтверждается. Тем не менее, все даты в целом для ранней катакомбной культуры выглядят слишком омоложенными, также как и отдельные – для ингульской культуры.

Недавно были опубликованы другие новые даты для ранней катакомбной культуры. *Курган Тарасова Могила* был исследован в 1992 г. на восточной окраине г. Орехов, Запорожской области Украины (Govedarica et al. 2006). Среди 36 погребений эпохи энеолита-бронзы 15 относятся к ямной культуре и 8 – к катакомбной культуре. Последовательность погребений в кургане исследована частично. В период ямной культуры были также сооружены насыпи II и III. Собственно, насыпь III являлась последней, которая окончательно

сформировала курган. Для ямного погребения № 11, впущенного в уже существующую насыпь III, была получена радиоуглеродная дата, согласно которой оно датируется 2880-2620 BC (рис. 5). По инвентарю и другим элементам обряда три катакомбы (погребения № 7, № 16 и № 36) относятся к раннему этапу катакомбной культуры, а другие (погребения № 10, № 28 и № 31) – к её развитому этапу, что означает ингульская культура. По погребальным конструкциям, кенотаф № 15 и частично разрушенное захоронение № 32 могут с оговоркой быть причислены к развитому этапу. Согласно двум радиоуглеродным датам, ранние катакомбные погребения № 16 и № 36 датируются первой половиной III тыс. до н.э. и, таким образом, одновременны погребению № 11 ямной культуры (рис. 5).

На первый взгляд неожиданные датировки, в сравнении с датами из курганных групп у г. Орджоникидзе, получились для недавно опубликованных ^{14}C-дат из ямных и катакомбных погребений *кургана 24 у с. Виноградное* Запорожской области Украины (Görsdorf et al. 2004). К сожалению, и этот курган полностью до сих пор не опубликован. Но один из авторов отчёта Ю.Я. Рассамакин подтверждает, что ямные захоронения находились в шести разных насыпях, которые были зафиксированы при раскопках этого кургана. В шестой насыпи этого кургана, помимо ямных погребений, была сооружена и катакомба (погребение № 15) ранней фазы культуры. К следующему горизонту относятся только ямные захоронения, и лишь в последнем горизонте были зафиксированы другие ранние катакомбные погребения – как, например, опробированный комплекс № 22. Радиоуглеродные даты ямных и катакомбных погребений попадают в широкий хронологический диапазон и, на первый взгляд, не соответствуют ожидаемой археологической датировке (Görsdorf et al. 2004, fig. 1). Однако Гёрсдорф с соавторами при использовании метода „Sequencing“ программой OxCal получили довольно удовлетворительный результат. Со статистической вероятностью более 75 % все эти даты образуют колонку, которая соответствует стратиграфической последовательности опробированных погребений в кургане (Görsdorf et al. 2004, fig. 3; Govedarica et al. 2006, Abb. 44). Таким образом, и в кургане 24 у с. Виноградное ранние катакомбы синхронны поздним ямным захоронениям (погребения № 18, № 25, № 14 и № 31).

Из *курганов в бассейне р. Молочная*, где находится с. Виноградное, известны и многие другие раскопанные катакомбные и ямные захоронения. С.Ж. Пустовалов (2003) опубликовал большое количество дат для катакомбных захоронений, в том числе и с погребёнными в скорченном положении. Однако он не признает хронологическое разделение на раннюю и позднюю фазы катакомбной культуры на Нижнем Днепре, интерпретируя различие в положении погребённых региональными или этносоциальными элементами и выделяя скорченные захоронения в им т.н. Восточную катакомбную культуру (Пустовалов 2003, 49). Из катакомбных захоронений бассейна р. Молочная к этому этапу он надёжно причисляет пять комплексов, но погребение № 39 кургана 3 у с. Виноградное стоит под вопросом (Telegin et al. 2003). Это осталось без объяснений, и, возможно, неясность в культурном определении этого комплекса кроется в его слишком омоложенной датировке.

Ю.Я. Рассамакин (Рассамакін 2006, табл. 2), который принимал участие в работах тех же экспедиций, что и С.Ж. Пустовалов, и также раскапывал обсуждаемые здесь погребальные комплексы, приходит отчасти к другим интерпретациям, чем С.Ж. Пустовалов. Шесть калиброванных комплексов из бассейна р. Молочная (рис. 6) он относит к ранней катакомбной культуре, погребение № 5 кургана 15 Виноградное (1983) причисляет к ямной культуре, а погребение № 2 кургана 12 Жовтневое (1980) он рассматривает как результат миграции из области донецкой культуры поздней ККИО. Если следовать данным Ю.Я. Рассамакина, то датировка ранней катакомбной культуры бассейна р. Молочная приходится на период между 2900 и 2500 cal BC, что существенно не отличается от результатов, которые были получены при калибровке по данным С.Ж. Пустовалова (Govedarica et al. 2006, Abb. 43). В последнем случае для калибровки использовались 4 даты из трёх комплексов, в то время как, следуя данным Ю.Я. Рассамакина, были взяты 6 дат из пяти погребений (рис. 6). Ни одно из погребений не опубликовано, так

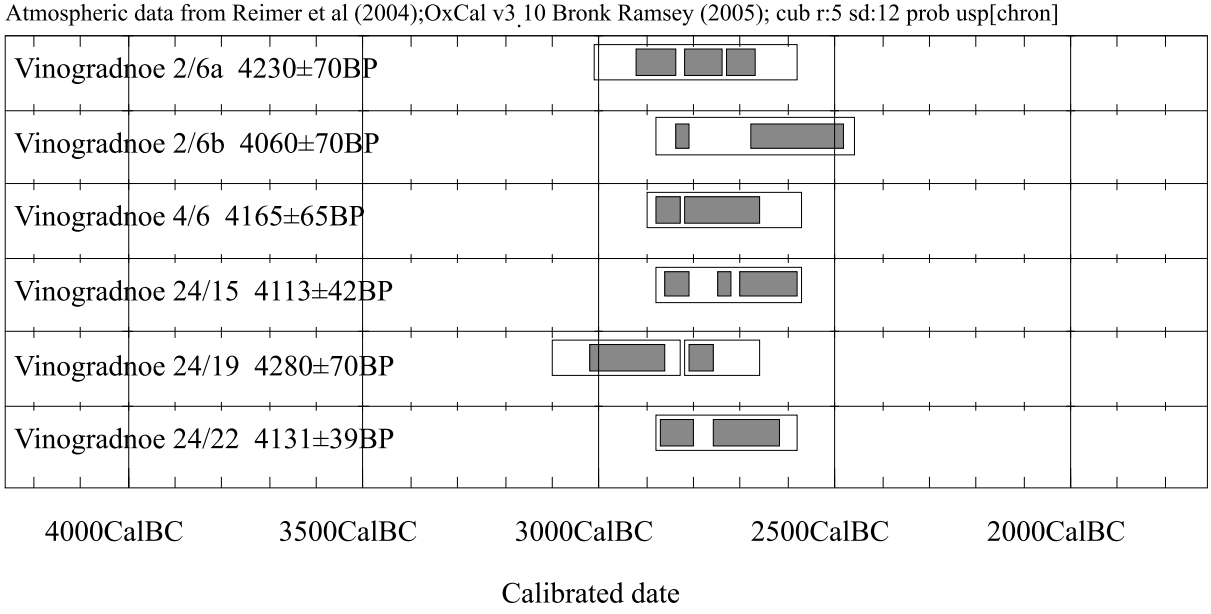

Рис. 6. Даты для ранних катакомбных погребений из бассейна р. Молочная (по Рассамакін 2006).

что невозможно независимо перепроверить их культурно-хронологическое определение. Однако, для ранней катакомбной культуры они, помимо уже упомянутых дат Тарасовой Могилы, являются в Нижнем Поднепровье и Северном Приазовье до сих пор единственными датами, которые могут быть привлечены для уточнения и подтверждения её абсолютных датировок. Поэтому отрицательно сказывается, что большинство комплексов продолжают оставаться неопубликованными.

Тот факт, что ранняя катакомбная культура в западной части её ареала, в Нижнем Поднепровье, должна быть помещена в XXVIII-XXV вв. до н.э., подтверждают также даты из *кургана Ипатово в Центральном Предкавказье*. В этом большом, хорошо сохранившемся кургане была прослежена надёжная стратиграфия, причём погребения ранней катакомбной культуры (в которых помимо всего прочего находились повозки с дисковидными колесами) были обнаружены в насыпях с пятой по десятую. Многочисленные полученные ^{14}C-даты обнаруживают, правда, также большие стандартные отклонения и зачастую сильно друг с другом расходятся. Несмотря на это, авторы приходят к заключению, что ранние катакомбы после калибрации могут быть помещены в интервал с XXVIII до XXV вв. до н.э. (Кореневский и др. 2007, 92-97). Явно поздняя катакомба (№ 32) западноманычской культуры была продатирована XXIII-XXII вв. до н.э.

В целом вырисовывается картина, что ранняя катакомбная культура возникла в Нижнем Подонье и затем достаточно быстро распространилась (Кияшко 1999). Бассейн Днепра является её западной границей. Если даже и имеются на Правобережье Днепра ранние катакомбы, то всё равно в регионе западнее Ингульца известны только одиночные погребальные комплексы. Критическая перепроверка имеющихся на сегодняшний день дат вместе с анализом погребального инвентаря позволяет с определённой долей вероятности допустить, что ранние катакомбы всё же синхронны поздним ямным захоронениям в период, который только с оговоркой может быть продатирован 2800-2500 cal BC.

Абсолютная датировка ингульской культуры

Для катакомбных погребений ингульской культуры в Северном Причерноморье характерно вытянутое положение на спине. Для них существует бóльшее количество ^{14}C-дат, чем для захоронений раннего этапа катакомбной культуры. Большинство из них приходится на вторую половину III тыс. до н.э., хотя есть исключения. Когда рассматриваются доступ-

ные для анализа курганы, тогда полученные из них даты для ямных погребений и поздних катакомб часто чётко отличаются по времени. Как пример можно упомянуть ямное погребение № 3 и катакомбные захоронения № 5 и № 14 из *Вознесенского кургана в г. Запорожье*, который был раскопан в 90-х гг. XX в. (Kaiser 2003, Abb. 109). Даты были сделаны в Берлинской лаборатории и датируют ямное погребение первой половиной, а катакомбные захоронения второй половиной III тыс. до н.э.

Как было уже отмечено, радиоуглеродные даты для ямных и поздних катакомбных комплексов из курганных групп возле г. Орджоникидзе часто не соответствовали археологическим ожиданиям. Усугубляет ситуацию и то, как это выше упоминалось, что сами даты часто попадают в уплощённые сектора кривой калибрации (с этим связаны затем и довольно длинные хронологические отрезки после калибрации, которые создают впечатление, будто бы ямные комплексы и поздние катакомбные комплексы синхронны – см. ниже).

На первый взгляд такие же размежевания показывают и даты из *кургана 11 группы Чкаловской*, которая принадлежит к курганным группам возле г. Орджоникидзе. Для ямных погребений № 9 и № 11 были сделанные по четыре даты, которые после калибрации не всегда совпадали. Опробированные катакомбные погребения по обряду принадлежат к поздней фазе, для каждого из них имеется по две даты. К сожалению, стратиграфия кургана очень простая, так как сохранилась лишь одна насыпь (Nikolova 1999). Ямное погребение № 9 являлось основным, все остальные захоронения были впущены в курган. Исходя из этого можно предположить, что между сооружением ямного погребения № 9 и впущенного в курган ямного захоронения № 11 прошёл какой-то промежуток времени. Поэтому, их можно относить к двум разным фазам. Катакомбные погребения этого кургана не представляется возможным разделить согласно стратиграфической последовательности. С очень высокой долей статистической вероятности после калибрации методом „Sequencing“ программой OxCal можно датировать сооружение ямных погребений XXVI и XXV вв. до н.э. (рис. 7). Поздние катакомбы ингульской культуры этого кургана строились в период с 2400 по 2000 гг. до н.э.

Проблема «омоложенных» дат

Пока невозможно объяснить, почему, например, у дат из погребений курганных групп возле г. Орджоникидзе получилось такое размежевание (рис. 4). Особенно даты ямной и ранней катакомбной культуры часто являются слишком омоложенными. Когда ямные и катакомбные комплексы из одного кургана анализируются методом „Sequencing“, тогда результат часто соответствует их стратиграфической последовательности. При этом даты для более древних захоронений часто также являются слишком омоложенными, как это оказалось для дат из недавно опубликованных ямных погребений Северо-Западного Причерноморья (Иванова и др. 2005).

В Буго-Днестровском междуречье было раскопано большое количество курганов, и при этом были получены радиокарбонные даты для 6 ямных и 9 катакомбных захоронений. Относительно катакомбных погребений, то это исключительно ингульская культура, а ямные – были причислены к буджакской культуре. Даты для кургана Любаша и кургана 3 у с. Ревово, обработанные методом „Sequencing“, дают статистически важную закономерность, которая соответствует культурно-хронологической последовательности от ямной к поздней катакомбной культуре и, в одном случае, ещё и культуре Бабино (КМК) (Govedarica et al. 2006, Abb. 48-49). При этом временные отрезки для ямной культуры приходятся на XXV-XXIV вв. до н.э., в одном случае датировка попадает даже в XXIII в. до н.э. Вместе с тем, эти погребения кажутся синхронными датам поздней катакомбной культуры.

Вытекающее как-будто отсюда заключение, как это предложил С.Ж. Пустовалов (2003), что ямная и катакомбная культуры являются не отдельными культурами, а представляют собой различные погребальные обряды некоего одного «этносоциального» организма, всё же является недостаточно обоснованным. С одной стороны, такую гипотезу не подтверждают материал и стратиграфические наблюдения, как, например, это было зафиксировано в погребениях № 23, № 24 и № 29 кургана 9 группы Завадские Могилы у г. Орджоникидзе (Bunjatjan et al. 2007, Abb. 84). С другой стороны, этому также противоречат выше обсуждённые даты, которые отчётливо указывают

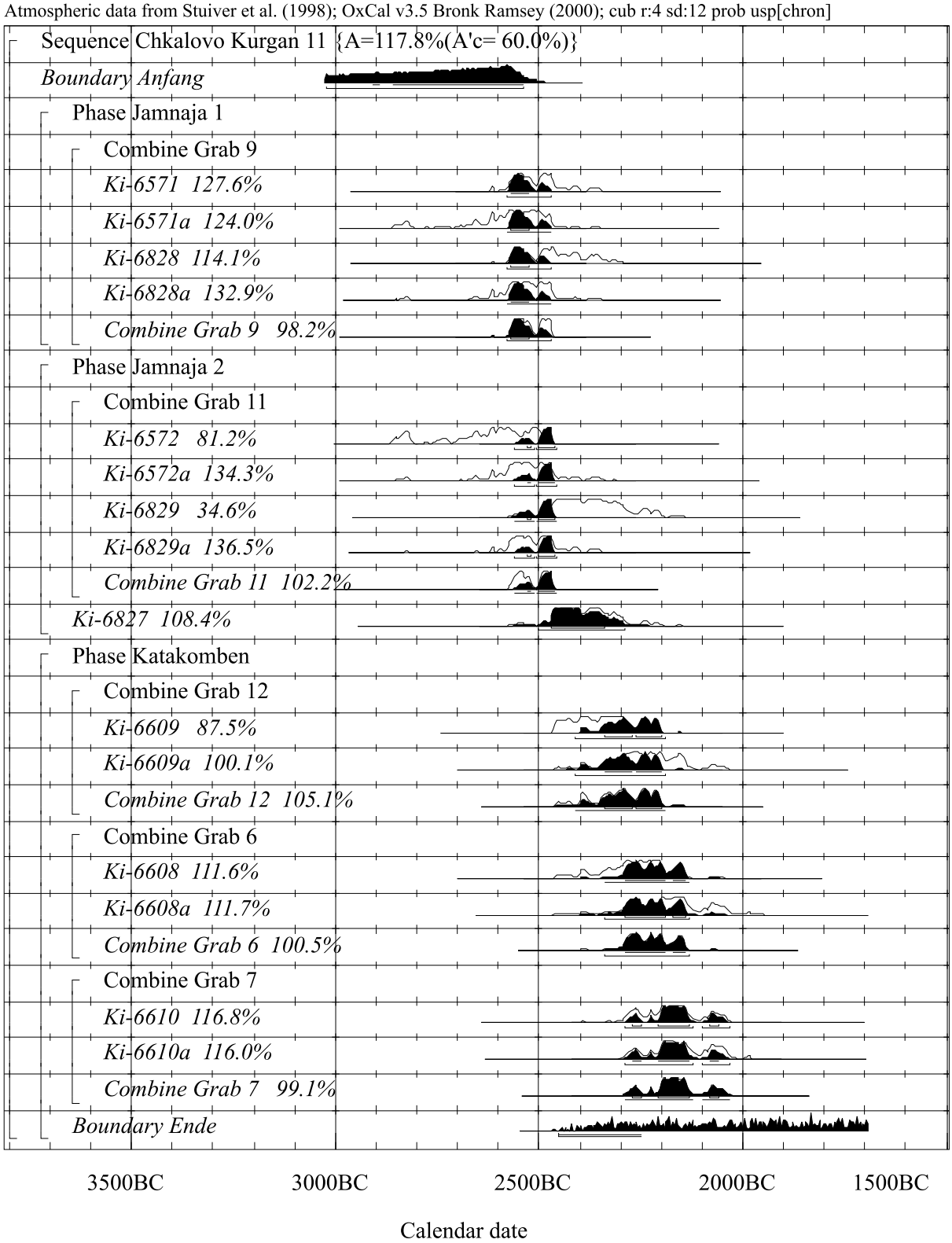

Рис. 7. Калибрационные интервалы для ямных захоронений и катакомб ингульской культуры из кургана 11 группы Чкаловская возле г. Орджоникидзе.

на более раннее время для ямной и ранней катакомбной культур. Однако часть абсолютных дат не соответствует археологическим ожиданиям, и этому надо искать объяснения.

Возможно, что такое размежевание дат связано с природными эффектами, которые влияли на опробированные кости. Как, например, резервуарный эффект (*Reservoir-Effekt*), который был установлен Н.И. Шишлиной и ван дер Плихтом для образцов из Северо-Западного Прикаспия (van der Plicht et al. 2006), или же совсем другие эффекты, влияние которых нам пока ещё не известно.

Также не исключено, что именно в Правобережном Поднепровье и Северо-Западном Причерноморье ямная культура могла существовать дольше – ведь здесь гораздо меньше ранних катакомбных погребений, чем в Приазовье. Но это предположение может быть доказано только при условии использования большого числа радиоуглеродных анализов, обработанных так, как это было оговорено выше.

Выводы

Хотя отсутствуют ^{14}C-даты высокой точности (= *Hochpräzisionsdaten*), статистические методы программы OxCal позволяют сокращать длительность калиброванных отрезков. Использование таких методов позволяет иногда даже на первый взгляд противоречивые даты выстроить на временной шкале, но при условии наличия стратиграфических данных.

Представленная в работе попытка новой интерпретации ^{14}C-дат если и не окончательно доказывает, то, по крайней мере, более чётко выявляет тот факт, что ранняя катакомбная культура определённый промежуток времени существовала синхронно с ямной культурой. Их период сосуществования условно можно датировать в пределах с 2800 до 2500 гг. до н.э.

Радиоуглеродные даты поздних катакомбных погребений доказывают, что последние следовали за ямными захоронениями и не могут рассматриваться как одновременные с ними. Это соответствует и археологическим данным (скорее даже, «археологическим ожиданиям»), которые вытекают из стратиграфических наблюдений и аналогий для погребального инвентаря.

В целом, представляется необходимым качественно улучшать публикации и, соответственно, относящиеся к ним ^{14}C-даты по периоду средней бронзы. Все результаты, поступившие из ^{14}C-лабораторий, уже при первой публикации должны быть общедоступными. Отдельные радиоуглеродные даты одиночных погребений не смогут пригодиться в дальнейшей обработке и интерпретациях абсолютной датировки катакомбной культуры. По возможности, должны браться пробы из материалов с коротким сроком жизни и из нескольких погребений одного кургана, желательно из захоронений, составляющих стратиграфическую последовательность. В случае, если даты из стратиграфически последовательных погребений одного кургана полностью опубликованы, а из публикации можно извлечь все данные для перепроверки этих дат и всего контекста в целом, тогда при статистической обработке программой калибрации зачастую достигаются дальнейшие, весьма удовлетворительные результаты.

Недавно в Берлинской лаборатории была установлена дендрохронологическая дата дерева из перекрытия одного ямного захоронения из Северного Причерноморья (Nikolova, Kaiser, im Druck). Таким образом, будут представлены до года уточнённая дата времени рубки отобранных для перекрытия погребальной камеры деревьев и, следовательно, также время сооружения самого захоронения. Если удастся в дальнейшем обнаруживать хорошо сохранившееся дерево из погребений эпохи бронзы, тогда в перспективе возможно и дальнейшее уточнение абсолютных датировок.

Используя датировку по ^{14}C можно размещать на абсолютной шкале те степные культуры бронзового века, «скромный» погребальный инвентарь которых большей частью препятствует другим возможностям надёжного датирования. Однако работа с ^{14}C-датами должна быть как критической и осторожной, так и соотнесена с иным археологическим материалом. Только через увязки археологического контекста и абсолютного датирования можно будет выстроить в перспективе надёжную хронологическую колонку степных культур бронзового века.

Библиография

Братченко 1976: С.Н. Братченко, Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы (Киев 1976).

Иванова и др. 2005: С.В. Иванова, В.Г. Петренко, Н.Е. Ветчинникова, Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра (Одесса 2005).

Кияшко 1999: А.В. Кияшко, Происхождение катакомбной культуры Нижнего Подонья (Волгоград 1999).

Кореневский и др. 2007: С.Н. Кореневский, А.Б. Белинский, А.А. Калмыков, Большой Ипатовский курган на Ставрополье как археологический источник по эпохе бронзового века на степной границе Восточной Европы и Кавказа (Москва 2007).

Пустовалов 2003: С.Ж. Пустовалов, Анализ радиокарбонных дат из погребений ямной и катакомбной общностей, опубликованных в Baltic-Pontic Studies No. 7 (1999). In:Vita Antiqua 5-6, 2003, 45–59.

Рассамакін 2006: Ю.Я. Рассамакін, Курган біля села Старобогданівка та деякі проблеми абсолютної хронології доби ранньої бронзи басейну р. Молочної. В сб.: Материалы и исследования по археологии Восточной Украины 5 (Луганск 2006), 122-156.

Смирнов 1996: А.М. Смирнов, Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце (Москва 1996).

Черных, Орловская 2004: Е.Н. Черных, Л.Б. Орловская, Радиоуглеродная хронология катакомбной культурно-исторической общности. РА 2, 2004, 15-29.

Bunjatjan et al. 2007: K.P. Bunjatjan, E. Kaiser, A.V. Nikolova, Bronzezeitliche Bestattungen aus dem unteren Dneprgebiet. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraums 8 (Langenweisbach 2007).

Czebreszuk, Szmyt 1998: J. Czebreszuk, M. Szmyt, Der Epochenumbruch vom Neolithikum zur Bronzezeit im Polnischen Tiefland am Beispiel Kujawiens. Prähistorische Zeitschrift, Bd. 73, H. 2, 1998, 167-232.

Furholt 2003: M., Furholt, Die absolutchronologische Datierung der Schnurkeramik in Mitteleuropa und Südskandinavien. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 101 (Bonn 2003).

Görsdorf et al. 2004: J. Görsdorf, A. Häusler, Y. Rassamakin, ^{14}C Dating of Mound 24 of the Kurgan Group near Vinogradnoe Village, Ukraine. In: Higham, T. et al. (ed.), Radiocarbon and Archaeology. 4th internat. Symp. St. Catherine's College, Oxford 9-14 April 2002. Oxford Univ. school of Arch. Monogr. 62 (Oxford 2004), 127-134.

Govedarica et. al 2006: B. Govedarica, E. Kaiser, Ju. Rassamakin, V. Samar, Der Grabhügel „Tarasova Mogila" bei der Stadt Orechov. Neue Angaben zur Periodisierung und Chronologie der äneolithischen und bronzezeitlichen Steppenkulturen im Azovgebiet. Eurasia Antiqua 12, 2006, 63-112.

Kaiser 1999: E. Kaiser, Radiocarbon Dates from Catacomb Graves. In: Baltic-Pontic Studies 7, 1999, 129-150.

Kaiser 2003: E. Kaiser, Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut. Archäologie in Eurasien 14 (Mainz 2003).

Nikolova 1999: A.V. Nikolova, Radiocarbon Dating of Graves of the Yamnaya and Catacomb Cultures on the Dnieper Right Bank. In: Baltic-Pontic Studies 7, 1999, 103-128.

Nikolova, Kaiser, im Druck: A.V. Nikolova, E. Kaiser, Die absolute Chronologie der Jamnaja-Kultur im nördlichen Schwarzmeergebiet auf der Grundlage erster dendrochronologischer Daten. Eurasia Antiqua (im Druck).

Rassamakin, Nikolova 2008: Yu.Ya. Rassamakin, A.V. Nikolova, Carpathian Imports and Imitations in Context of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Black Sea Steppe Area. In: P.F. Biehl, Y.Ya. Rassamakin (ed.), Import and Imitation in Archaeology. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 11 (Langenweißbach 2008), 51-87.

Telegin et al. 2003: Dm. Y. Telegin, S.Z. Pustovalov, N.N. Kovalyukh, Relative and absolute Chronology of Yamnaya and Catacomb Monuments. The Issue of Co-Existence. In: Baltic-Pontic Studies 12, 2003, 132-208.

Waterbolk 1983: H.T. Waterbolk, Ten guidelines for the archaeological interpretation of radiocarbon dates. PACT 8, 1983, 57-70.

Datarea absolută a culturii înmormântărilor în catacombe din nordul Mării Negre

Rezumat

Pentru complexele culturii mormintelor în catacombe au fost realizate, în ultimele două decenii, numeroase datări prin metoda carbonului radioactiv ^{14}C. Cele 127 de date, aflate azi la îndemână, ar fi, de fapt, suficiente pentru datarea absolută sigură a culturii însuşi şi a fazelor ei, precum şi, cel puţin, a grupelor regionale care o definesc. Cu toate acestea, în locul clarificărilor aşteptate au survenit, mai degrabă, alte confuzii. Printre multiplele cauze pot fi menţionate publicarea doar a datărilor fără contextul arheologic la care se referă, indicarea de către laboratoare numai a datelor în BP şi BC fără careva informaţii suplimentare ş.a.m.d. În prima parte a acestei contribuţii se

atrage atenţie asupra neajunsurilor frecvente la folosirea datărilor pe baza carbonului radioactiv ^{14}C. În pofida documentaţiei insuficiente, se întreprinde, în continuare, delimitarea cronologică absolută a culturii mormintelor în catacombe din nordul Mării Negre, care, cu rezervele de rigoare, poate fi încadrată actualmente între 2800-2500 a. Chr. În regiunea Niprului Inferior ea este urmată de cultura Ingul, datată, la fel cu prudenţă, între 2500-2000 a. Chr. În cele din urmă, se atrage atenţia la folosirea mai precaută a unora dintre datările cu izotopul carbonului radioactiv (^{14}C), se insistă asupra publicării exhaustive a informaţiilor arheologice şi a rezultatelor cercetărilor din domeniul ştiinţelor naturale, precum şi datării tuturor complexelor funerare din tumulii cu o succesiune cronologică clară a mormintelor.

Lista figurilor:

Fig. 1. Calitatea probelor datelor radiocarbon pentru înmormântările în catacombe din nordul Mării Negre.

Fig. 2. Porţiunile plane şi abrupte ale curbei de calibrare pentru mileniul III a. Chr. (după Furholt 2003).

Fig. 3. Devierile standard ale datelor radiocarbonice pentru înmormântările în catacombe din nordul Marii Negre.

Fig. 4. Repartizarea înmormântărilor timpurii ale culturii de catacombe şi a catacombelor culturii Ingul din grupul tumular din preajma or. Ordžonikidze, după intervalele de timp calibrat.

Fig. 5. Calibrarea datelor radiocarbonice din tumulul Tarasova Mogila, regiunea Zaporožie.

Fig. 6. Date pentru înmormântările în catacombe timpurii din bazinul r. Moločnaja (după Рассамакин 2006).

Fig. 7. Intervalele calibrate pentru înmormântările de tip „jamnaja" şi a catacombelor culturii Ingul din tumulul 11 al grupului tumular Čkalovsk din preajma or. Ordžonikidze.

Die absolute Datierung der Katakombengrabkultur im Nördlichen Schwarzmeerraum

Zusammenfassung

In den letzten zwei Jahrzehnten sind zahlreiche ^{14}C-Datierungen für Komplexe der Katakombengrabkultur durchgeführt worden. Die mehr als 127 vorliegenden Daten müssten eigentlich ausreichen, um sowohl die Kultur selbst als auch ihre einzelnen Phasen als auch zumindest einige der Regionalgruppen relativ sicher absolut zu datieren. Doch statt eine Klärung zu bringen, ist eher weitere Verwirrung entstanden. Die Gründe hierfür sind vielfältig, so wurden oft Datierungen ohne archäologischen Kontext publiziert, meist wurden von den Laboren nur die Jahreszahlen in BP und BC ohne weitere Information angegeben usw. Im ersten Teil des Beitrags wird auf die häufigen Missstände beim Umgang mit ^{14}C-Datierungen eingegangen. Danach wird trotz oft unzureichender Vorlage eine absolute Eingrenzung der frühen Katakombengrabkultur im Nördlichen Schwarzmeergebiet versucht, die derzeit mit Vorbehalt von 2800 bis 2500 v.Chr. datiert werden kann. Auf sie folgen im unteren Dneprgebiet Komplexe der Inguler Kultur, die ebenso vorsichtig in die Zeit 2500-2000 v.Chr. zu stellen ist. Als Letztes wird der vorsichtige Umgang mit ^{14}C-Datierungen angemahnt, die vollständige Publikation der naturwissenschaftlichen und archäologischen Angaben sowie die Datierung mehrerer Grabkomplexe aus einem Kurgan, der am besten eine noch klar erkennbare Abfolge chronologisch unterschiedlicher Gräber enthält.

Abbildungsnachweis:

Abb. 1. Anteile der Qualitätsklassen der Radiokarbondatierungen für Katakombengräber im Nördlichen Schwarzmeergebiet.

Abb. 2. Flache und steile Abschnitte der Kalibrationskurve im 3. Jt. v.Chr. (nach Furholt 2003).

Abb. 3. Standardabweichungen der Radiokarbondatierungen für Katakombengräber im Nördlichen Schwarzmeergebiet.

Abb. 4. Verteilung der frühen Katakombengräber und Katakomben der Inguler Kultur aus Kurgansgruppen um die Stadt Ordžonikidze auf kalibrierte Zeitintervalle.

Abb. 5. Kalibration der Radiokarbondatierungen aus dem Hügel Tarasova Mogila, Zaporožskaja oblast´.

Abb. 6. Daten für frühe Katakombengräber aus dem Becken der Moločnaja (nach Рассамакин 2006).

Abb. 7. Phasenkalibration für Jamnaja- und Katakombengräber der Inguler Kultur aus dem Hügel 11, Čkalovskaja Gruppe bei der Stadt Ordžonikidze.

20.05.2009

Dr. Elke Kaiser, Koordinatorin Research Area A II, TOPOI – Exzellenzcluster, Freie Universität Berlin, Hittorfstr. 18, D-14195 Berlin.

CONSIDERAŢII CU PRIVIRE LA MEDIATORII RELAŢIILOR COMERCIALE ŞI DE SCHIMB DINTRE LUMEA GREACĂ ŞI LOCALNICII DIN NORD-VESTUL PONTULUI EUXIN PE BAZA IZVOARELOR ARHEOLOGICE ŞI SCRISE DIN SECOLELE VII-V A. CHR.

Valeriu Banaru

Datele oferite de documentaţia arheologică şi de sursele scrise confirmă stabilirea definitivă a coloniştilor greci în câteva puncte ale litoralului de nord şi de nord-vest al Pontului Euxin deja în a doua jumătate a secolului al VII-lea a. Chr. De acum încoace, noile aşezări greceşti fondate aici – atât cele timpurii ca Histria, Orgame şi Berezan, cât şi unele, întemeiate ceva mai târziu, ca Olbia, Tomis, Callatis, Nikonion, Tyras etc. – vor deveni pe durata mai multor secole un factor deosebit de important în dezvoltarea comunităţilor locale, fie că acestea existau aici deja la venirea primilor colonişti, ori au apărut mai târziu în urma numeroaselor transformări demografice, atât de caracteristice pentru istoria acestei regiuni pontice. La momentul colonizării greceşti, aşa cum se poate constata destul de convingător pe baza mărturiilor arheologice şi datelor etimologice, în acest spaţiu geografic locuiau, cu preponderenţă, triburi sedentare de origine tracică şi, într-o măsură mai mică, cele nomade de origine scitică[1].

După cum aceste populaţii se deosebeau, de la o regiune la alta, prin originea lor etnică şi lingvistică, gradul de civilizaţie, religie, modul de viaţă şi ocupaţii, prin voinţa şi capacitatea lor de a favoriza sau a ignora relaţiile cu nou-veniţii, tot aşa şi raporturile stabilite cu lumea greacă în procesul de colonizare au luat forme extrem de variate.

Din izvoarele care ne stau la îndemână, desprindem în prezent dovezi clare despre importanţa deosebită a comerţului şi a schimbului cu diverse produse la stabilirea şi, mai ales, la perpetuarea întregului sistem de raporturi greco-indigene. Astfel, fiind stimulate de avantajul reciproc – chiar dacă acesta a vizat, de cele mai multe ori, elitele sociale –, relaţiile comerciale şi cele de schimb au fost menţinute cu o intensitate diferită pe întreaga durată de existenţă a coloniilor greceşti, ele contribuind substanţial la apropierea şi conlucrarea structurilor economice greceşti şi locale. Luate în ansamblu, acestea se deosebeau între ele nu numai sub aspectul etnic şi cultural, dar şi prin felul de obţinere şi redistribuire a bunurilor materiale de la faţa locului sau a celor de origine străină.

Dacă e să încercăm să definim noţiunea de comerţ, atunci, deja la prima vedere, este destul de limpede că această formă de activitate economică prezintă un mecanism mult mai complicat decât numai un simplu schimb de mărfuri între indivizi şi colective de oameni[2]. Reconstituirea paletei şi a originii produselor importate şi exportate, identificarea căilor de pătrundere, de difuzare şi de re-

[1] Dacă ţinem cont de materialul arheologic care ne stă actualmente la dispoziţie pentru întregirea tabloului demografic din spaţiul nord-vest-pontic în ajunul şi în faza timpurie a colonizării greceşti, atunci avem aici semnalate până în prezent doar puţine monumente scitice datate între sfârşitul secolului al VII-lea şi secolul al VI-lea a. Chr. (Ильинская, Тереножкин 1983, 89-118; Скифские погребальные памятники 1986, 7-29, harta 1; Niculiţă 1992, 107-108; Бруяко 1993, 61). Prin urmare, este lipsită de temei ipoteza unei prezenţe masive a populaţiilor scitice în acest spaţiu în secolele VIII-VI a. Chr., aşa cum aceasta s-a dorit – şi se mai doreşte încă – să se vadă în istoriografia ex- şi post-sovietică. Un exemplu recent ne oferă, în acest sens, cele expuse în nota introductivă din catalogul expoziţiei organizate de Muzeul *Ermitaj* din St. Petersburg, cu prilejul împlinirii a 120 de ani de la începutul cercetării arheologice a aşezării greceşti de pe insula Berezan. Astfel, vorbind despre importanţa factorului local în procesul de colonizare, S.L. Solov'ev, autorul textului şi promotorul expoziţiei respective, susţine că vasele ceramice de lux de origine microasiatică descoperite la Berezan trebuie interpretate drept daruri oferite de coloniştii greci *vârfurilor aristocraţiei nomade scitice* (s. n. – V.B.) (Кат. Березань 2005, 15 [... найденные на Березани фрагменты богато орнаментированных столовых сосудов можно было бы рассматривать как остатки даров для скифской кочевой верхушки.]). A se vedea aici şi observaţiile noastre pe marginea acestui volum (Banaru 2008b, 287-296).

[2] Este meritul numeroşilor istorici, arheologi şi etno-sociologi de a fi supus unei analize profunde noţiunea comerţului şi a schimbului de mărfuri la diferite popoare. Dintre contribuţiile esenţiale privind definirea şi evoluţia acestor termeni în literatura de specialitate a se vedea, mai cu seamă, Polanyi, Arensberg, Pearson 1957; Dalton 1961; Polanyi 1963, 30-45; Polanyi 1968; Polanyi 1975, 133-154; Earle, Ericsson 1977; Hopper 1982; Garsney, Hopkins, Whittaker 1983; Austin, Vidal-Naquet 1984; Stjernquist 1985, 56-83; Timpe 1985, 181-213; Köhler 1985, 13-55.

distribuire a acestora în afara ariei lor de producţie, stabilirea sistemelor de transport şi a echivalentelor de schimb utilizate, identificarea originii negustorilor, a sferei lor de activitate şi a razei lor de acţiune, toate acestea prezintă doar câteva dintre componentele esenţiale ale acestui proces. Aşa cum se poate înţelege şi din titlul demersului nostru, problema luată aici în discuţie vizează unul din aceste aspecte, şi anume cercul de persoane implicat nemijlocit la medierea relaţiilor comerciale şi de schimb dintre lumea greacă şi populaţiile locale din nordul şi nord-vestul Pontului Euxin[3]. Aşa cum s-a arătat în numeroase studii dedicate terminologiei profesionale care desemna activitatea comercială în lumea greacă, este vorba de acei ’εμποροι, ναὐκληροι şι κἀπηλοι, despre care aflăm din informaţiile autorilor antici consacrate, în special, situaţiei economice din Atena (Ziebarth 1934; Finley 1935; Ziebarth 1936).

Din câte cunoaştem, chiar dacă asupra raporturilor greco-indigene din acest spaţiu s-au aplecat numeroşi cercetători din diferite ţări, problema celor care au mijlocit circulaţia produselor greceşti şi locale nu a constituit până în prezent un subiect aparte de investigaţie, ea fiind examinată în literatura de specialitate, de obicei, în complex cu alte aspecte ale relaţiilor comerciale şi de schimb. Pornind de la această constatare vom încerca, în cele ce urmează, să facem o sistematizare a informaţiilor care se referă la faza timpurie a comerţului şi a schimbului greco-indigen din acest spaţiu[4]. Fiind conştienţi de dificultăţile legate de caracterul foarte sumar al bazei documentare pentru această perioadă de timp[5], în atenţia noastră au stat datele arheologice oferite, mai întâi de toate, de descoperirile ceramice şi numismatice. Pe măsura în care ne-au permit cunoştinţele noastre, aceste categorii de surse au fost completate cu alte informaţii de ordin arheologic, şi, nu în cele din urmă, cu unele date oferite de sursele scrise, acestea fiind transmise de autorii antici sau ajunse la noi prin intermediul diverselor monumente epigrafice din coloniile nord-vest-pontice. Documentaţia arheologică şi scrisă cu care vom opera în continuare se încadrează în epoca arhaică şi, parţial, clasică, adică în spaţiul cronologic dintre fondarea primelor colonii greceşti în a doua jumătate a secolului al VII-lea şi sfârşitul secolului al V-lea a. Chr. Dacă începutul cercetării noastre, odată cu stabilirea coloniştilor greci în nordul şi nord-vestul Pontului Euxin, este atât de evident, încât nu mai necesită lămuriri, atunci fixarea limitei cronologice superioare la data respectivă, adică sfârşitul secolului al V-lea a. Chr., credem că necesită o explicaţie suplimentară.

Drept punct de plecare am luat aici modificările survenite în sistemul de relaţii economico-comerciale, care, împreună cu cele de ordin politic, au influenţat esenţial evoluţia întregului sistem de raporturi greco-indigene din spaţiul aflat în atenţia noastră. Pe de o parte, în ultima treime a secolului al V-lea a. Chr., adică după aproape trei sferturi de la colapsul produs cândva la începutul acestui veac, când zeci de aşezări agrare din *chora* mai multor colonii nord-vest-pontice îşi încetează complet activitatea (Виноградов, Доманский, Марченко 1990, 75-98), are loc refacerea şi chiar lărgirea teritoriului rural, în special a coloniilor greceşti din regiunea limanelor bugo-niprean şi nistrean (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990; Охотников 1990). Pe de altă parte, începând cu această perioadă se constată şi o restructurare radicală a relaţiilor comerciale dintre regiunile nord-vest-pontice şi restul lumii greceşti. Schimbările produse au vizat, mai întâi de toate, legăturile economice cu lumea greco-orientală, tradiţionale pentru perioada arhaică şi clasică timpurie. În timp ce ponderea unor centre exportatoare ca Chiosul scade în mod considerabil, iar mărfurile altora încetează chiar să mai pătrundă în acest spaţiu (Lesbos, Samos, Milet, Clazomenae, Corint), concomitent asistăm aici la o creştere treptată, mai ales în secolele care vor urma, a rolului Atenei, Thasosului şi Rhodosului. Pe lângă aceste trei centre menţionate la urmă, mărfurile cărora sunt atestate, în cantităţi diferite, şi în perioada

[3] Pentru delimitarea şi clarificarea limitelor geografice ale spaţiului nostru de cercetare, adică *nord-vestul Pontului Euxin*, a se vedea Banaru 2003, 9-11; Banaru 2007, 65, nota 1.

[4] Pentru problema comerţului grecesc timpuriu rămâne în continuare foarte folositor studiul semnat de J. Boardman. Chiar dacă cercetările recente au adus unele precizări noi, tabloul întregit de prestigiosul cercetător englez, cât şi modul de abordare a problemei rămân în continuare destul de actuale (Boardman 1988). În traducerea românească a acestei lucrări P. Alexandrescu vine cu o contribuţie specială privind documentaţia arheologică şi realităţile istorice din spaţiul pontic (Alexandrescu 1988a, 409-428), tablou completat şi prin numeroase note şi observaţii critice pe marginea capitolului dedicat teritoriilor limitrofe Mării Negre (Boardman 1988, 308-348).

[5] În literatura de specialitate s-a menţionat în repetate rânduri că reconstituirea fazei de început a relaţiilor greco-indigene este destul de dificilă. Problema de bază constă, de cele mai multe ori, în faptul că, din punct de vedere cronologic, la dispoziţia cercetătorului modern stau informaţii scrise şi arheologice mai târzii, acestea ilustrând, de fapt, efectele unor procese deja consumate, dar nu şi modul lor treptat de desfăşurare (astfel Avram 1989, 72).

precedentă, este notabilă, de asemenea, apariţia pe piaţa locală a unor centre noi mediteranene (Peparethos, Kos, Knidos, Akanthos, Amphipolis, etc.). Nu mai puţin semnificativ este şi faptul că, dacă până la acest moment nu se poate vorbi despre o participare activă a centrelor din bazinul Mării Negre la comerţul timpului, începând cu ultima treime a secolului al V-lea a. Chr. asistăm, prin prezenţa mărfurilor din Heracleea, Sinope, iar ceva mai târziu şi din Chersones, la profilarea unei noi direcţii, şi anume, cea pontică în comerţul timpului. De acum înainte, ea va prezenta un concurent demn de luat în consideraţie pentru mărfurile greceşti provenite din centrele de producţie plasate în afara Pontului Euxin.

Materialul arheologic. Este bine cunoscut că produsele de origine greacă descoperite în mediul local constituie o sursă deosebit de valoroasă pentru elucidarea diferitor aspecte ale relaţiilor greco-indigene[6]. Aceste piese oferă, mai întâi de toate, datorită încadrării lor într-un sistem cronologic bine fixat, repere relativ sigure pentru datarea complexelor traco-getice şi scitice în care ele sunt semnalate puţin timp după fondarea primelor colonii greceşti pe litoralul pontic[7]. Pornind de la faciesul etnic – tracic, scitic, grecesc sau mixt – şi caracterul funcţional al monumentelor arheologice în care materialele greceşti îşi fac apariţia – aşezare, cetate, mormânt sau descoperire fortuită –, putem surprinde şi unele aspecte mai subtile ale procesului de aculturaţie greco-barbar. Ne referim aici la posibilităţile preluării reciproce a modului de viaţă, portului sau obiceiurilor, fenomene mai puţin sau chiar deloc sesizabile pe baza altor categorii de izvoare. Anticipând lucrurile, amintim că pentru perioada care ne interesează aici, izvoarele literare şi epigrafice sunt mult mai reduse la număr. Prin urmare, aportul produselor greceşti la reconstituirea tabloului relaţiilor comerciale dintre lumea colonială şi cea barbară este, şi din acest considerent, deosebit de relevant. Descoperite uneori în cantităţi apreciabile, materialele greceşti sunt de natură să ofere, spre deosebire de sursele scrise, posibilităţi statistice şi cantitative pentru evaluarea volumului, etapelor, direcţiilor şi intensităţii comerţului şi a relaţiilor de schimb.

Aşa cum am subliniat şi în altă parte (Banaru 2003, 17 urm.), materialul arheologic de origine greacă care ne stă la dispoziţie – fie că acesta provine din centrele greceşti mediteraneene sau din coloniile pontice –, este reprezentat, în primul rând, prin obiecte lucrate din materiale puţin perisabile, adică argilă, metal, os, piatră, sticlă etc. Anume acestea au rezistat agresivităţii solului, unde ele au nimerit întâmplător sau au fost depuse intenţionat, ori au supravieţuit incendiile distrugătoare, foarte răspândite în antichitate. Negativ a influenţat cota de transmitere a obiectelor care s-au aflat atunci în circulaţie şi factorul uman, mai ales cât priveşte obiectele preţioase care din antichitate şi până în zilele noastre au căzut pradă lăcomiei şi actelor de vandalism ale diferitor generaţii. Pe de altă parte, de data aceasta mai mult din cauze obiective, şi totul ce era odinioară alterabil – stofe, produse naturale şi animaliere, cereale sau alte soiuri de alimente – la fel nu a ajuns până în zilele noastre. Este binevenit să amintim că mai ales produsele locale nu au lăsat urme arheologice, despre majoritatea dintre ele având cunoştinţă doar din sursele literare şi, doar în cazuri rare, din cele epigrafice[8]. Prin urmare, obiectele de origine greacă, adică *pâinea cea de toate zilele a arheologului*, reflectă doar hazardul descoperirilor şi nu constituie decât doar o parte – după cum înclină să creadă unii specialişti, nici pe departe cea mai mare – din adevăratul trafic de mărfuri din comerţul timpu-

[6] Adevărul este că modalităţile de difuzare a produselor greceşti în mediul barbar nu pot fi stabilite întotdeauna cu certitudine. Ne referim aici, în special, la cazurile când pătrunderea lor poate fi pusă pe seama altor fenomene social-culturale şi politice decât cele legate de schimbul sau comerţul organizat. În principiu, trebuie să pornim de la constatarea că nu oricare piesă de origine străină poate fi tratată drept mărturie pentru existenţa relaţiilor comerciale dintre greci şi băştinaşi. Graţie numeroaselor cercetări etno-sociologice s-a arătat că la difuzarea unor produse în afara ariei lor de fabricare trebuie să luăm în calcul mai mulţi factori (Köhler 1985, 13-55). Astfel, pe lângă comerţ un anumit rol au jucat sistemul de daruri private şi colective, tributurile şi jafurile, relaţiile matrimoniale şi xenogamia, mercenăritul, mişcările de populaţie şi de trupe militare, mobilitatea meşteşugarilor etc. Cu privire la căile *necomerciale* de difuzare a produselor greceşti în mediul indigen cf. Banaru 2004a, 94-95; Banaru 2004b, 279-281.

[7] În comparaţie cu alte regiuni ale Pontului Euxin, produsele greceşti vor ajunge la localnicii din spaţiul de nord-vest, cu preponderenţă, după fondarea coloniilor. Aici se au în vedere, în primul rând, monumentele cu importuri greceşti de la Nemirov, Boltyška, Trachtemirov, Bel'skoe, Chopersk, Žabotin, Pastyrskoe, Krivorož'e etc., unele din ele fiind plasate la o distanţă de 300-350 km de litoralul Mării Negre (cf. Онайко 1960, 25-41, рис. 1; Онайко 1966, 14-16, cu literatura mai veche privind descoperirile menţionate; Alexandrescu 1972a, 165-174; Alexandrescu 1975, 65-72; Островерхов 1980, 23-39; Boardman 1988, 316, fig. 283 şi 284; Вахтина 1981, 108-109; Вахтина 1989, 74-88; Вахтина 1993, 53-55; Вахтина 1996, 83-93; Вахтина 2004, 204-211; recent Русяева 1999, 84-97, cu toată bibliografia problemei).

[8] O încercare de a reconstitui paleta produselor locale din comerţul greco-indigen în spaţiul cercetat aici la Banaru 2003, 218-227.

lui. Or, ceea ce ne stă azi la dispoziţie creează, la prima vedere, impresia unui comerţ greco-indigen unilateral, care s-ar fi derulat doar într-o singură direcţie, adică de la greci spre băştinaşi. Această situaţie trebuie luată neapărat în consideraţie la elucidarea relaţiilor comerciale dintre lumea greacă şi barbară, inclusiv la identificarea categoriei de persoane antrenate la mijlocirea mărfurilor greceşti şi locale.

Amforele greceşti de transport. În calitate de ambalaje pentru transportarea, mai ales a vinului şi uleiului de măsline, amforele au prezentat dintotdeauna o sursă foarte valoroasă pentru studiul diverselor aspecte ale vieţii economice din lumea greacă[9]. Totodată, prin prezenţa lor la distanţe apreciabile de locul de fabricare se pune la dispoziţia cercetătorului o bază informativă deosebit de preţioasă şi pentru studiul relaţiilor comerciale cu populaţia băştinaşă din regiunile colonizate. Dat fiind faptul că materialul amforistic descoperit în spaţiul nostru de cercetare constituie cea mai numeroasă şi diversă categorie de importuri recuperată din complexele indigene[10], se poate accentua, o dată în plus, preferinţa tracilor şi sciţilor pentru produsele transportate în ele. Mai mult decât atât, difuzarea largă a acestor recipiente în mediul barbar sugerează şi ideea că vinul, ca un conţinut de bază al amforelor greceşti difuzate aici[11], prezenta în perioada respectivă unul din puţinele produse de import accesibile unor pături mai largi de populaţie, şi nu numai exclusiv vârfurilor aristocratice locale, aşa cum este cazul pentru alte obiecte de origine sud-mediteraneană. Astfel, această afirmaţie se referă doar într-o măsură mică la ceramica greacă pictată, arme sau podoabe, vase şi diverse obiecte din metale preţioase. Deoarece, aşa cum reiese şi din conţinutul inventarului funerar al unor morminte aristocratice, tracice sau scitice, asemenea piese au făcut parte, de cele mai multe ori, din categoria obiectelor menite să sublinieze statutul social al posesorilor.

Pe lângă posibilităţile de ordin statistico-cantitativ puse la dispoziţia cercetătorului de amforele greceşti de transport pentru evaluarea comerţului antic, importanţa lor ştiinţifică sporeşte şi datorită elementelor de identificare şi reperelor cronologice pe care le oferă acest tip de vase. Forma buzei, mânerelor şi picioruşului, volumul şi standartul metric al ambalajelor, semnele de producător, iar în unele cazuri şi de negustor, culoarea argilei din care au fost lucrate şi ingredientele pe care le conţine ea, permit – de cele mai multe ori fără prea mari dificultăţi – ca marea majoritate a amforelor de transport să fie atribuită unui sau altui centru producător din lumea greacă. Cunoscând oraşele producătoare de amfore, precum şi ponderea diferitor ramuri în activitatea lor economică, obţinem informaţii suplimentare despre conţinutul transportat în ele. În acest fel, putem judeca şi despre predilecţia băştinaşilor din diferite regiuni pentru un produs importat sau altul. Nu în cele din urmă, determinarea producătorului oferă şi posibilitatea de a stabili volumul producţiei din fiecare centru în comerţul greco-indigen, iar pe această bază, şi ponderea grupului de negustori care au participat la difuzarea acestor produse.

Materialul arheologic de care dispunem actualmente arată că în perioada şi în spaţiul aflate în atenţia noastră au circulat numeroase tipuri de amfore, situaţia dată fiind caracteristică, în linii

[9] Pentru difuzarea amforelor de transport în nordul şi nord-vestul Pontului Euxin a se vedea Banaru 2003, 88-174; Mateevici 2007.

[10] Conform unor calcule statistice bazate pe materialul amforic din aşezările de pe cursul inferior al râurilor Nipru, Bug şi Nistru, această categorie ceramică ar constitui circa 80% din întregul import grecesc descoperit aici (Крыжицкий, Бураков, Буйских, Рубан 1980, 6, 17; Охотников 1990, 90). În aşezarea de la Vişina, din Dobrogea, numărul amforelor este evaluat la 50,3% din întregul lot ceramic (Mănucu-Adameşteanu 1980, 157-160). Nu mai puţin importante sunt şi datele acumulate în timpul cercetărilor cetăţii traco-getice de la Butuceni, unde, în unele complexe închise, amforele constituie între 40-50% (Niculiţă, Banaru 1997, 373-383; Банару 1997, 174-179; Niculiţă, Teodor, Zanoci 2002, 48-60). Dat fiind faptul că numărul de fragmente provenite în urma spargerii amforelor este, de obicei, mult mai mare decât de la alte vase ceramice, cifrele menţionate trebuie privite cu anumite rezerve. În caz contrar, evaluările statistice şi cantitative ar putea conduce la afirmaţii şi concluzii eronate (cf. în special Брашинский 1984; Кац 1992, 205-228).

[11] Pornind de la forma şi volumul recipientelor, semnele de pe corpul, gâtul şi mânerele amforelor, analizele chimice ale resturilor găsite în ele, precum şi diversele informaţii literare (Demosth., Lakrit 34, § 35) şi epigrafice despre produsele destinate transportului în amfore, se consideră că în afară de vin şi ulei, în aceste vase au fost comercializate, de asemenea, măsline, oţet, must de poamă, smoală, răşină, miere, sare, peşte sărat, sosuri şi conserve de peşte, vopsea, cereale, făină, nuci, lână ori chiar alte produse încă neidentificate. Cf. Штаерман 1951, 46 (măsline din Sinope şi Akanthos); Граков 1957, 16-18 (măsline de pe Thasos; cu privire la aceasta vezi şi părerea lui В.Д. Блаватский, Отчет о раскопках Фанагории в 1936-1937 гг. Труды ГИМ 16, 1941, 16 [*non vidi*] apud Зеест 1960, 11 сл. и ссылка 7); Danoff 1962, 984 (peşte sărat, sosuri şi conserve de peşte); Кадеев 1970, 20 urm. (sare în amfore din Chersones); Swing, Katzev 1973, 341 (răşină în amfore din Cyrene; pentru aceasta vezi şi Garlan 1983, 37, nota 1); Виноградов, Онайко 1975, 86-93 (nuci din Heracleea); Debidour 1979, 306 (făină şi cereale; cf. aici şi Garlan 1986, 272); Hopper 1982, 56, nota 7 (măsline din Atena).

generale, şi pentru alte regiuni pontice[12]. Sistematizând datele cu privire la difuzarea lor în *Hinterland*-ul coloniilor nord-vest-pontice (fig. 1)[13], putem constata cu certitudine că produsele în amforele de transport din centrele greco-orientale Chios (fig. 2)[14], Clazomenae (fig. 3), Lesbos (fig. 4), Samos (fig. 5) au ocupat un loc dominant în comerţul timpului. Dimpotrivă, prezenţa amforelor din Grecia continentală, reprezentate de Atena, Corint sau Egina, din *Magna Graecia* (Massalia) sau alte regiuni greceşti (Thera) este foarte redusă, astfel încât produsele lor se prezintă doar ca un *curent discret* pe fundalul întregului lot amforic (Dupont 1995-1996, 85). Atragem aici atenţia că, pentru perioada în discuţie, printre centrele importatoare nu sunt prezente şi recipientele unor centre din Pontul Euxin, aşa cum se va întâmpla spre sfârşitul secolului V – începutul secolului al IV-lea a. Chr., când sunt semnalate primele importuri în amfore din Heracleea Pontică, Sinope şi Chersones. După cum se vede din tabelul nostru, această situaţie este semnalată atât în coloniile greceşti, cât şi în afara lor.

După cum se vede şi din tabelul nostru, majoritatea amforelor poate fi atribuită cu certitudine unui sau altui centru de producţie. Totodată, datorită progreselor permanente din domeniul *amforologiei*, numărul centrelor determinate poate suporta nu numai precizări, dar şi completări importante[15]. Faptul se datorează, în special, amforelor care până în prezent, din anumite considerente, nu au putut fi încă identificate cu siguranţă[16]. Avem în vedere aici, mai intâi de toate, două tipuri relativ numeroase de amfore, şi anume cele de „*protothasos*" (fig. 6)[17] şi „*cu piciorul tronconic*" (fig. 7)[18], proveniența şi localizarea geografică a cărora prezintă, de mai mult timp, obiectul unor discuţii aprinse între cercetătorii din diferite ţări. La această categorie se referă şi amforele de tipul „SOS" şi „*à la brosse*". Deşi ele sunt atribuite, în general, atelierelor de producţie atice[19], o parte din cercetători nu exclud posibilitatea fabricării unora din aceste recipiente şi în unele centre din Chalcedon, Laconia[20], precum şi pe Eubeea (Boardman 1988, 59, fig. 2 şi nota 5). Anumite divergenţe există şi în privinţa amforelor de pe Egina, considerate de unii cercetători ca fiind fabricate în sfera econo-

[12] Un exemplu deosebit de relevant oferă descoperirile din colonia greacă Patrasys, din nord-estul Pontului Euxin. Conform unor date recente, materialul amforic este reprezentat aici prin 40 de tipuri şi 73 de variante de amfore din aproximativ 14 centre de producţie (Абрамов, Паромов 1993, 27-28).

[13] La baza tabelelor şi hărţilor întocmite aici stau datele sistematizate de noi în catalogul unui studiu recent dedicat relaţiilor comerciale şi de schimb dintre lumea greacă şi populaţiile indigene din spaţiul nord-vest-pontic (Banaru 2003, 448-614).

[14] Pentru lista monumentelor cu diverse categorii de descoperiri, în baza cărora am întocmit hărţile respective, a se vedea aici şi în continuare Banaru 2003, 615-634.

[15] Rezultate deosebite cu privire la determinarea şi localizarea amforelor timpurii au fost înregistrate de Абрамов 1993b, 78-93; Cook, Dupont 1998; Dupont 1995-1996, 85-98; Dupont 1999a, 143-162; Dupont 1999b, 9-17; Monachov 1999, 163-194; Монахов 1999a, 129-148; Монахов 1999b.

[16] Pe baza catalogului întocmit de noi cu altă ocazie (Banaru 2003, 448-614), am putut constata că, în peste 30 de monumente din *Hinterland*, materialul amforic a fost inclus de cercetători în categoria aşa-numitelor *amfore nedeterminate*. De cele mai multe ori ele au apărut în contexte arheologice împreună cu amforele de Chios sau, în general, cu cele aşa-numite „ioniene". După cum reiese din materialul publicat, în aceste cazuri este vorba fie de amforele unor centre încă neidentificate, fie de recipiente foarte fragmentare, determinarea cărora este practic imposibilă (cf. Banaru 2003, nota 501). – Cu privire la amforele din centre greceşti nedeterminate a se vedea Dupont 1995-1996, 91 şi nota 53 (amfore nedeterminate din centre nord-egeene şi cu decor pseudo-„SOS").

[17] Pentru identificarea amforelor de tip „*protothasos*" pe Samos s-au pronunţat I.B. Zeest (Зеест 1960, 70, pl. I, 3), S. Dimitriu (Dimitriu 1966, Nr. 531-532 [pe Samos ori în centre neidentificate]), N.A. Lejpunskaja (Лейпунська 1973, nr. 8; Лейпунская 1981, 51) şi N.M. Sekerskaja (Секерская 1989, 36 [indică asupra volumului mic al acestor amfore, caracteristic pentru recipientele de pe insula Samos]). Pentru fabricarea lor în Abdera, Theron ori Egina a optat A. Абрамов (1992, 248). O nouă abordare a acestei problematici a întreprins recent P. Dupont (Dupont 1999a, 153-157, Pl. 5, 1-7; 7, 1-10; 6, 1-7; 7, 11-21). Accentuând faptul că amforele de tipul „*protothasos*" lipsesc în complexele arheologice de pe Samos, cercetătorul francez este de părerea că centrul lor de fabricare trebuie căutat fie în spaţiul nord-egeic, fie în Macedonia şi Tracia, printre potenţialii producători considerând oraşele Abdera, Theron, Pangeea etc.

[18] Luând în discuţie problema localizării amforelor „*cu piciorul tronconic*", au fost propuse până în prezent mai multe centre de producţie. Pe baza reprezentărilor de pe vasele cu figuri roşii atice ele au fost atribuite producţiei amforice a Atenei (Зеест 1960, 18, 74). Această părere a fost acceptată în continuare şi de alţi cercetători (Охотников 1981, 44; Охотников 1990, 51), drept punct de plecare servind aici atât difuzarea geografică a acestui tip de amfore, cât şi situaţia economică a Atenei din perioada dată. Cu toate acestea, dat fiind faptul că amforele „*cu piciorul tronconic*" sunt atestate foarte rar ori chiar deloc pe agora ateniană, I.B. Brašinskij s-a pronunţat împotriva introducerii noţiunii de „amfore atice" în circuitul ştiinţific (Брашинский 1984, 49 сл.). În cele din urmă, s-a mai optat pentru localizarea acestor amfore pe Lesbos (Лейпунская 1981, 53-54) şi pe Thasos (Абрамов 1989, 7-8).

[19] Pentru producţia acestor amfore a se vedea Jonston, Jones 1978, 103-141; Dupont 1983, 42, nota 68 bis; Valvaniss 1986, 453-460; Абрамов 1993a, 12; Dupont 1995-1996, 85-90; Caravale, Toffolette 1997, 62-63.

[20] Referindu-se la această problemă, P. Dupont pune sub semnul întrebării aceste două localizări (Dupont 1995-1996, 85). Vezi aici şi menţiunea unui fragment de amforă de tipul „*à la brosse*", descoperit în cartierul de locuinţe de pe platoul din vestul cetăţii Histria, clasificat de P. Dupont ca fiind o variantă a formei laconiene (Dupont 1995-1996, 86 urm., fig. 7; cf. aici şi p. 90, cu referinţe la descoperirile din Kepoi).

Locul descoperirii / Centrele de producţie şi tipurile de amfore	Coloniile nord-vest-pontice (în special Histria, Berezan şi Olbia)	Descoperirile din *Hinterland*-ul coloniilor nord-vest-pontice				
		numărul total de monumente	aşezări	cetăţi	complexe funerare	descoperiri fortuite
Chios	+	117	108	5	4	–
amfore de „protothasos“ (posibile centre de producţie: Samos, Thasos, Abdera, Theron, Pangeea, Egina)	+	45	37	2	6	–
Clazomenae	+	43	41	1	–	1
Lesbos	+	40	36	1	1	2
amfore cu „piciorul tronconic“ (posibile centre de producţie: Atena, Lesbos ori Thasos)	+	33	27	1	5	–
Samos	+	26	19	2	5	–
Milet	+	11	11	–	–	–
Korinth	+	8	8	–	–	–
Egina (ca centru de producţie nu se exclude Thasos)	+	6	6	–	–	–
Thasos	+	6	6	–	–	–
Thera	+	1	1	–	–	–
Massalia	–	1	1	–	–	–
amfore de tipul „SOS” şi „à la brosse” (posibile centre de producţie: Atena, Chalcedon [?], Laconia [?])	+	–	–	–	–	–

Fig. 1. Repartizarea amforelor de transport greceşti din secolele VII-V a. Chr. descopeprite în nord-vestul Pontului Euxin după tipurile de monumente.

mică a Thasosului[21]. În cele din urmă, credem că este cazul să amintim aici şi de existenţa unor recipiente care imită tipurile de amfore din centre mai cunoscute[22].

Din informaţiile de care dispunem noi la moment reiese clar că unele tipuri de amfore s-au răspândit doar în coloniile greceşti sau în aşezările rurale din apropierea lor. Spre exemplu, amforele atice de tipul „SOS” şi „*à la brosse*” au apărut doar la Histria (Lambrino 1938, 132-141)[23], Olbia şi Berezan (Hind 1983-1984, 79, fig. 10; Dupont 1995-1996, 89), uneori în contexte arheologice de la sfârşitul secolului al VII-lea a. Chr.[24] Demne de luat în consideraţie sunt descoperirile de la Histria, unde amforele de tipul „SOS” constituie 2,6 % din întregul lot de amfore arhaice, numărul lor real fiind probabil şi mai mare[25]. În celelalte colonii nord-vest-pontice ca Nikonion, Tyras, Callatis, Tomis, ele nu au fost încă semnalate. Nu este exclus că situaţia dată trebuie pusă pe con-

[21] Dupont 1995-1996, nota 1: „Nous avons délibérément écarté de cet inventaire (este vorba de amforele de transport din Grecia continentală descoperite în bazinul Mării Negre – V.B.) une tierce catégorie d'emballages attribuée à tort à l'île d'Egine par certains collègues ex-soviétiques (I.B. Brašinskij, N.E. Lejpunskaja, etc.). En réalité, ces récipients correspondent de la *Pérée* thasienne”.

[22] Încă din antichitate se ştia această practică: unele centre mai puţin cunoscute, pentru a-şi vinde mai bine propria marfă, au imitat amforele din centrele, produse ale căror se bucurau de o popularitate mare la cumpărători. Un exemplu deosebit de relevant ne oferă în această privinţă Corcyra (Corfu) din Marea Adriatică. După cum vom vedea şi mai jos, sursele literare menţionează că negustorii de pe această insulă propuneau pentru schimb produse în amfore de tip corintian (De Mirabilibus Auscultationibus 104, 833b, 8 *apud* Келлер 1992, 272, nota 26). Într-o serie de studii speciale consacrate tipologiei amforelor corintiene s-a demonstrat că, din epoca arhaică până în cea elenistică, Corcyra a produs, cu adevărat, amfore după tipuri asemănătoare celor din Corint (D. Kourkoumelis-Rodostamos, Recherches archéologique a Corfou: topographie, questions historiques, amphores de transport et commerce antique [Aix-en-Provence 1988] 142-144, fig. 19 a-b [*non vidi*] apud Dupont 1995-1996, 92, nota 56 cu alte referinţe bibliografice; recent Келлер 1992, 272-273 cu bibliografia acestei probleme).

[23] Asupra unor identificări eronate ale acestor două tipuri de amfore atrage atenţia P. Dupont, 1995-1996, 85 urm.

[24] Pentru un prim bilanţ al difuzării acestor amfore în bazinul Mării Negre, vezi studiile recente întocmite de P. Dupont (Dupont 1995-1996, 85-89; Dupont 1999a, 143 şi nota 2 cu alte referinţe bibliografice).

[25] În acest sens Dupont 1995-1996, 87 („... Toutefois, d'après notre expérience personnelle, ces chiffres ne doivent pas représenter la situation réelle et sont a minorer sensiblement.”).

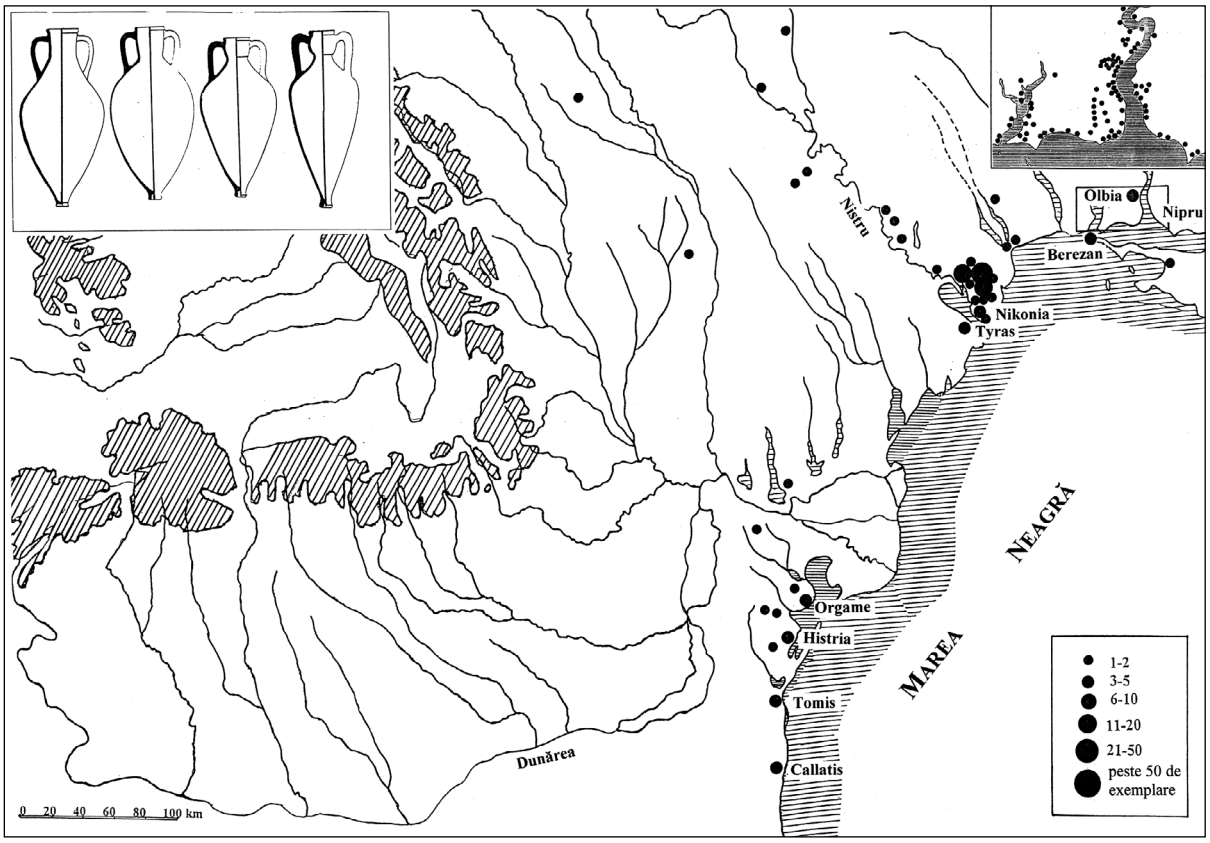

Fig. 2. Difuzarea amforelor de transport din Chios.

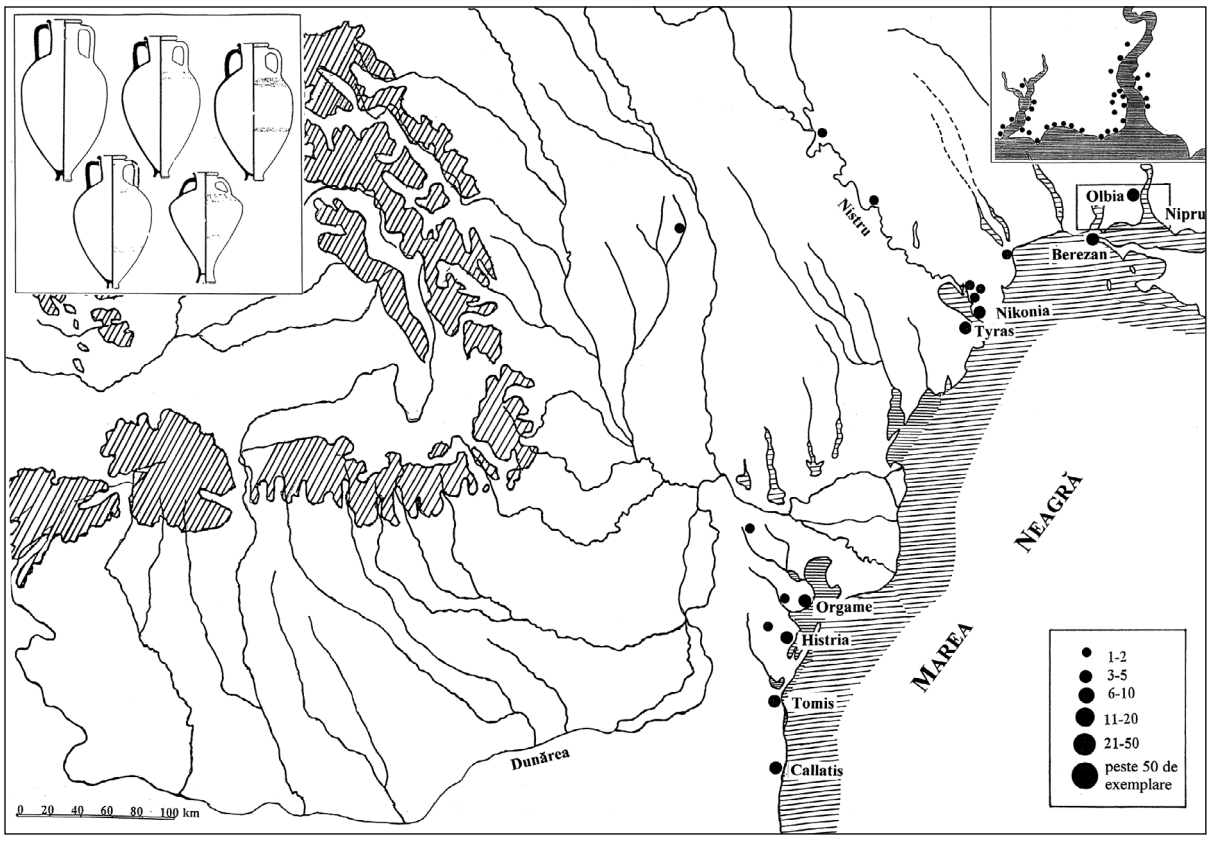

Fig. 3. Difuzarea amforelor de transport „ioniene” – Clazomenae (?)

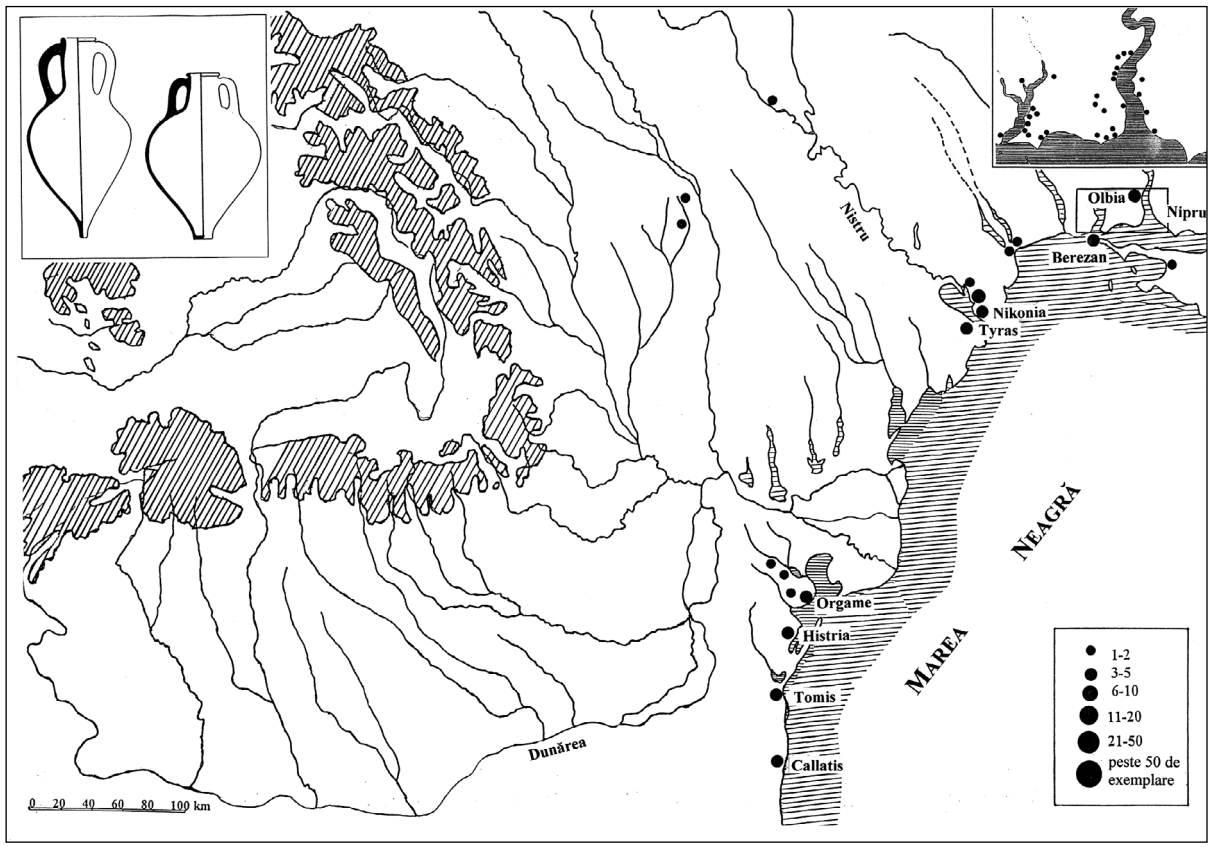

Fig. 4. Difuzarea amforelor de transport din Lesbos.

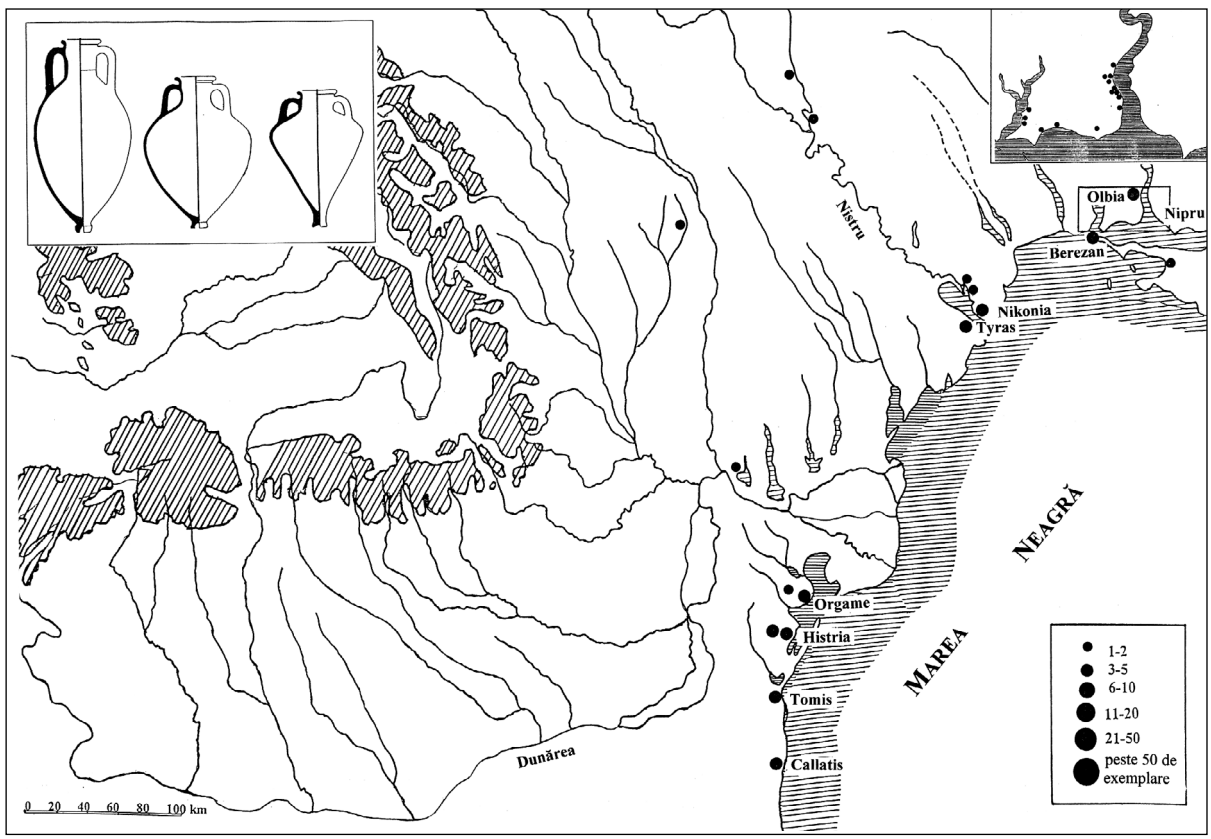

Fig. 5. Difuzarea amforelor de transport din Samos.

tul fondării mai târzii a acestor aşezări greceşti, când amforele respective nu mai erau fabricate[26]. În comparaţie cu amforele din alte centre, aceste recipiente nu au fost descoperite până în prezent nici în mediul indigen. Fiind binecunoscut faptul că ele au servit, mai întâi de toate, pentru transportul uleiului de măsline[27], nu se exclude că acest produs nu s-a bucurat de popularitate prea mare în rândul indigenilor, aceştia preferând să folosească în bucătăria lor produse locale tradiţionale de origine vegetală sau animalieră[28].

Doar printr-un singur fragment descoperit în aşezarea de la Tariverde şi datat pe la mijlocului secolului al VI-lea a. Chr. sunt cunoscute amforele din Massalia, ele lipsind până acum chiar şi în coloniile greceşti din regiunea noastră[29]. Acelaşi lucru se referă şi la amforele de pe Thera, acestea fiind descoperite doar în aşezarea Jagorlyck, care ţinea în această perioadă de teritoriul agrar al coloniei Berezan (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, 41). În şase puncte din apropierea Olbiei – Kozyrka IX, Kozyrka XV, Kozyrka XXV, Petuchovka I, Širokaja Balka I şi Varvarovka III – au fost semnalate amforele de pe Egina, care, după cum s-a considerat şi pe baza unor ştampile descoperite în această colonie, au pătruns în acest spaţiu în a doua jumătate a secolului al VI-lea a. Chr.[30] Tot aşa şi amforele din Corint şi cele înrudite cu ele au fost semnalate doar în opt aşezări rurale de la gurile Bugului şi Niprului, ele ajungând încoace, probabil, prin intermediul coloniilor Berezan şi Olbia[31]. În alte regiuni din adâncul continentului aceste amfore nu au fost descoperite. Situaţia este deosebit de interesantă, dacă luăm în consideraţie că amforele corintiene au fost semnalate la Histria şi Nikonion[32], dar nu şi în regiunile din vecinătatea lor. Atragem aici atenţie şi faptului că amforele din Corint nu au fost descoperite în coloniile greceşti din vestul Mării Negre (Odessos, Sozopol), ceea ce nu se poate spune despre amforele de tipul „SOS" şi „*à la brosse*" (Dupont 1995-1996, 91 urm). Dacă este aşa, atunci situaţia dată este de natură să confirme pătrunderea amforelor corintiene şi a celor atice de tipul „SOS" şi „*à la brosse*" în cadrul unor curente independente unul de altul. Altfel spus, ele au fost difuzate încoace prin intermediul diferitor grupe de negustori.

Constatând o dominare clară a produselor din centrele est-greceşti, am pornit, mai întâi de toate, de la numărul de complexe cu amfore din secolele VII-V a. Chr., atestate în *Hinterland*. Adevărul este că, datorită fragmentării materialului amforistic provenit din monumentele indigene şi a proporţiilor limitate ale investigaţiilor arheologice în marea majoritate a lor, afirmaţia noastră nu se bazează pe numărul exact de exemplare din fiecare centru, ci pe numărul de semnalări geografice. Chiar şi aşa, veridicitatea ei îşi găseşte confirmare în materialul arheologic de la Nikonion şi aşezările rurale din regiunea Nistrului Inferior, de unde ne parvin unele statistici privind circulaţia amforelor din perioada în discuţie (fig. 8). Dat fiind faptul că nu mai puţine amfore din această perioadă conţin semne de identificare – ştampilarea mai mult sau mai puţin regulată fiind, după cum se cunoaşte azi, un fenomen caracteristic epocii clasice târzii şi, în special, celei elenistice –, evidenţa statistică se bazează, de obicei, pe numărul de picioruşe, iar mai rar, şi pe cel de mânere sau buze de amfore.

[26] O cauză similară este semnalată de P. Dupont pentru difuzarea amforelor din Grecia continentală în coloniile greceşti din nord-estul Mării Negre (Dupont 1995-1996, 90).

[27] J. Boardman nu exclude posibilitatea că, cel puţin amforele de tipul „SOS", au servit şi pentru transportarea vinului (Boardman 1988, 59, fig. 2).

[28] Herodot (IV, 2) ne relatează despre folosirea grăsimilor animaliere la sciţi; cf. Dupont 1999a, 143. – Despre importanţa uleiului de măsline pentru greci, în comparaţie cu popoarele nomade, vezi şi observaţia lui M.I. Finley, care este de părerea că, drept habitat, spaţiul mediteraneean nu este potrivit pentru populaţiile nomade (Finley 1977, 25 „... der Mittelmeerraum ist daher auch kein Lebensraum für Nomadenvölker.").

[29] Dupont 1995-1996, 88, fig. 3 (aria principală de difuzare a acestui tip de amfore este spaţiul vest-mediteranean); vezi aici la p. 91 şi critica lui P. Dupont pentru unele descoperiri amforice din norul Mării Negre, considerate ca provenind din Massalia (Абрамов 1992, 249 urm., 255, tabelul 1 şi 4). Într-un studiu de mai târziu, semnat de A. Abramov (Абрамов 1993a), o specificare a tipului massaliot de amfore, aşa cum menţionează şi P. Dupont (Dupont 1995-1996, nota 50), nu mai apare.

[30] Pentru problema pătrunderii acestor amfore în regiunea bugo-nipreană vezi Брашинский 1963, 20-24; Крыжицкий 1987, 101; Колтухов, Андрух 1995, 146-152; cf. şi Dupont 1995-1996, 85, nota 1.

[31] Bol'šaja Černomorka II, Čertovatoe II, Jagorlyk, Kaborga I, Kozyrka XV, Malaja Černomorka II (Bejkuš), Petuchovka I, Staraja Bogdanovka. Atragem aici atenţia că P. Dupont menţionează doar descoperirile de amfore corintiene de la Bejkuš (= Malaja Černomorka II) (Крыжицкий 1987, 104; Dupont 1995-1996, 89 şi nota 39). – Pentru descoperirile din coloniile Berezan şi Olbia vezi Лейпунская 1981, 55-56, fig. 7; Крыжицкий 1987, 101, fig. 34, 7; Dupont 1995-1996, 89 şi notele 36 şi 37.

[32] După unele informaţii, de la Nikonion provin circa 20 de amfore corintiene (Секерская 1976, 84-86; Охотников 1990, 22; Dupont 1995-1996, 89). – La Histria amforele din Corint constituie 5,3 %, fără ca acestea să fie semnalate şi în cartierul de locuinţe din zona de vest (Dupont 1995-1996, 87 şi nota 20, fig. 9-11 [cu referire la evidenţa statistică a amforelor arhaice autorul susţine următoarele: „... la part de Corynthe, notamment, nous apparait disproportionnée."]).

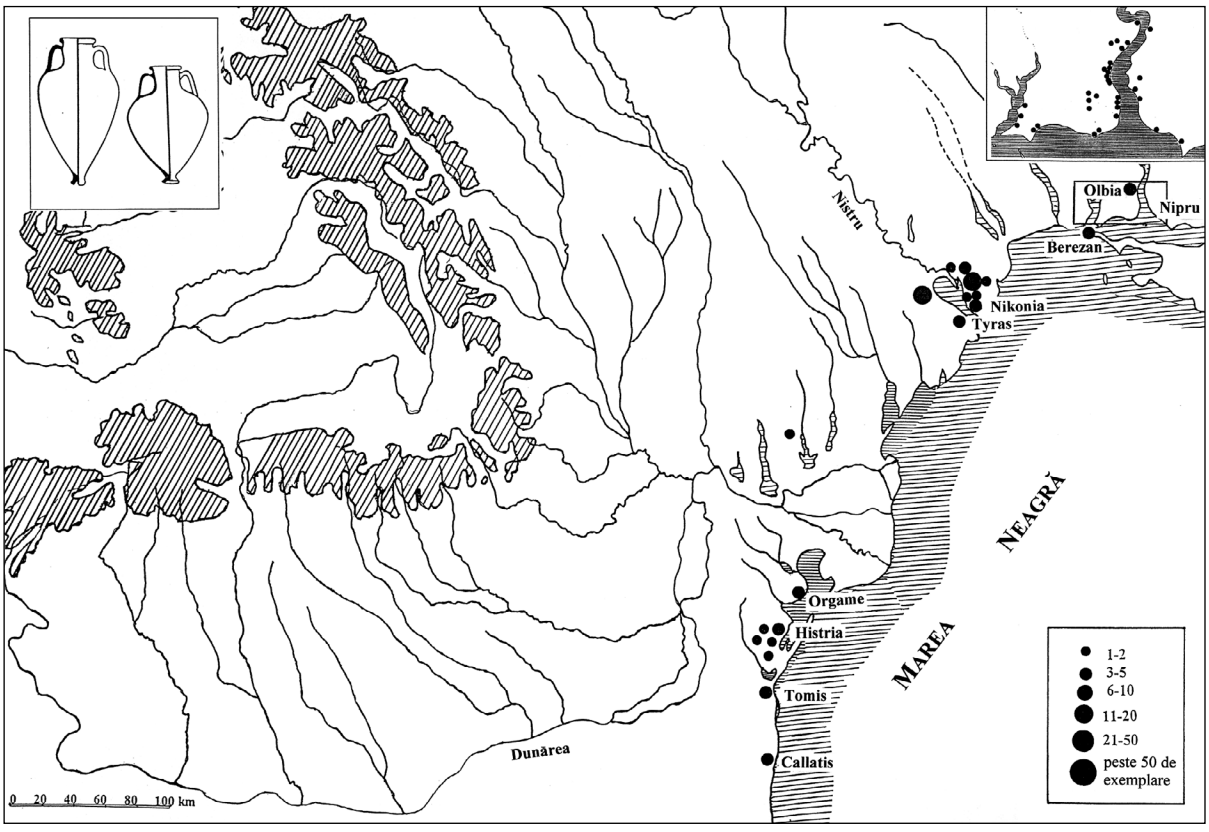

Fig. 6. Difuzarea amforelor de transport de tipul „protothasos”.

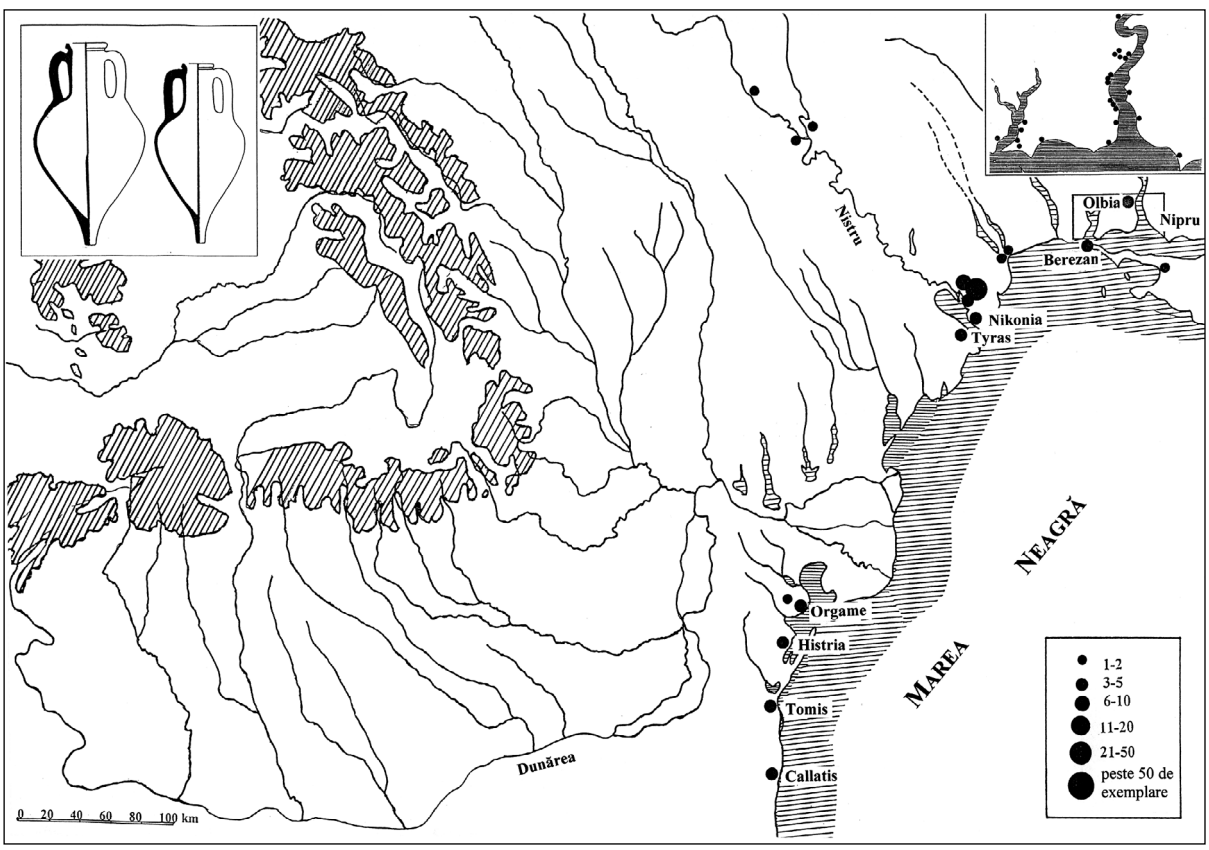

Fig. 7. Difuzarea amforelor de transport cu „piciorul tronconic”.

Locul descoperirii / Centrele de producţie şi tipurile de amfore	Nikonion (Sekerskaja 1989, 35, 71)				Nikonion (Prisjažnjuk 1976, 185-189)	Aşezările rurale (Ochotnikov 1990, 51, tab. 4)
	550-450 a. Chr.		450-375 a. Chr.		Numărul de exemplare în %	Numărul de exemplare în %
	Numărul de picioare	%	Numărul de picioare	%		
Chios	202	29,2	435	29,8	18	40
Amfore de „protothasos“	157	22,7	–	–	25	13
Amfore cu „piciorul tronconic“	114	16,5	–	–	14	20
Lesbos	105	15,2	29	2	8	4
Thasos şi cercul său	59	8,4	419	28,7	–	8
Samos	56	8	–	–	–	–
Corint	–	–	–	–	2	–
„ionice“-Clazomenae	–	–	–	–	6	1
Centre necunoscute					11	14
Centre neidentificate	44	–	366	–	16	–

Fig. 8. Repartizarea amforelor din epocile arhaică şi clasică timpurie descopeprite în coloniile greceşti şi în aşezările rurale din regiunea Nistrului Inferior.

Prin urmare, utilizarea unor metode diferite de prelucrare a materialului arheologic poate influenţa nu numai rezultatele finale, ci şi concluziile care sunt trase pe baza lor. Aşa cum se vede şi din tabelul nostru, datele sistematizate pentru regiunea Nistrului Inferior diferă de la un cercetător la altul. Astfel, datele întocmite de V.P. Prisjažnjuk (Присяжнюк 1976, 185-189) diferă de cele oferite de N.M. Sekerskaja (Секерская 1989, 35, 71) – la determinarea raportului procentual cercetătoarea din Odessa nu a luat în calcul amforele din centrele necunoscute –, şi cele la care ajunge S.B. Ochotnikov (Охотников 1990, 51, таб. 4). După părerea celui din urmă, aceste deosebiri ar putea fi explicate atât prin folosirea materialului amforic din complexe arheologice diferite, cât şi prin utilizarea diferitor metode la prelucrarea lui statistico-cantitativă. Nu mai puţin importantă este şi lipsa unor criterii metodologice unanim acceptate privind identificarea amforelor greceşti din această perioadă (Охотников 1990, 50 şi nota* de la această pagină)[33]. Dacă admitem că criteriile de evaluare statistică folosite de specialiştii la care ne referim aici au fost aceleaşi pentru fiecare centru luat în parte, atunci rezultatele lor finale confirmă în întregime constatarea noastră de mai sus, adică predominarea producţiei centrelor greco-ioniene.

În acelaşi context se înscriu şi datele oferite de materialul amforic descoperit la Histria, în cartierul de locuinţe de pe platoul din vestul cetăţii şi în complexul *„zona sacră”* (fig. 9). Prin urmare, pe baza acestor două tabele putem constata cât de elocvente sunt datele statistice pentru importurile din Chios. Acestea prevalează în mod clar şi sub aspectul procentual al numărului de exemplare descoperite atât la Histria, cât şi în aşezările de la gurile Nistrului. Tabloul dat este confirmat întrutotul şi de materialele amforice din *Hinterland*, unde, conform datelor de care dispunem noi, amforele din Chios au fost identificate în 117 monumente, depăşind cu mult semnalările din celelalte centre greceşti.

Foarte relevante sunt evaluările statistice, iar pe baza lor, şi constatările recente ale lui P. Dupont cu privire la materialul amforic descoperit în bazinul Mării Negre. Sprijinindu-se pe datele oferite de unele complexe arheologice din nord-vestul şi nord-estul acestui spaţiu – Histria, Nadlimanskoe III, Nikonion, Olbia, Jagorlyck, Kepoi, Patrasys, Torik, Anapa etc. –, prestigiosul cercetător francez susţine că amforele din Chios constituie circa

[33] Pentru această problemă în alte regiuni pontice vezi Dupont 1995-1996, 90, nota 42 (critică datele statistice întocmite de A. Abramov pentru unele colonii din nord-estul Mării Negre); Dupont 1999a, 144 şi nota 5 cu unele observaţii privind constatările de ordin statistic făcute de V.V. Ruban pentru aşezarea de la Jagorlyck (Рубан 1983, 285-291), de A. Abramov şi Ja. Paromov pentru unele aşezări greceşti de pe peninsula Taman (Абрамов 1992; Абрамов 1993a; Абрамов, Паромов 1993), de E. Alekseeva pentru Kepoi (Алексеева 1991), precum şi cele întocmite de N.A. Onajko pentru Torik (Онайко 1980).

Locul descoperirii / Centrele de producţie şi tipurile de amfore	Histria – cartierul de locuinţe „X” %	Histria – Zona sacră %
Chios	25	15,8
Amfore de „protothasos“	–	1,3
Amfore cu „piciorul tronconic“	14,3	10,6
Amfore „samiene“ după Zeest	10,7	7,9
Milet	9,5	–
Lesbos	8,3	11,8
„Cercul thasian“ după Zeest	2,4	–
Samos		2,6
Atena – „à la brosse“	2,4	–
Atena – „SOS“	–	2,6
Corint	–	5.3
Clazomenae	20,2	21,1
Centre neidentificate	7,1	–

Fig. 9. Repartizarea amforelor de transport din epoca arhaică în complexele arheologice de la Histria (după Dupont 1999, 144, nota 5)

30% din volumul întregului material amforic din perioada arhaică. Nu mai puţin interesante sunt şi observaţiile sale pentru alte centre greco-ioniene. Astfel, producţia insulei Lesbos şi cea înrudită cu ea prezintă circa 25-30%, iar cea din Clazomenae şi cercul său circa 20-30%. Un alt tablou prezintă amforele din Milet şi Samos, care sunt doar foarte puţin răspândite în bazinul Mării Negre[34]. Această situaţie îşi găseşte confirmare, în linii mari, şi în descoperirile din spaţiul nord-vest-pontic. Deosebit de concludentă este ea pentru producţia amforică din Milet, care, după cum se ştie, se consideră metropola mai multor colonii greceşti din acest spaţiu. Fiind semnalate în *Hinterland* doar în 11 puncte, toate plasate în teritoriul rural al coloniilor Berezan şi Olbia, amforele milesiene cedează cu mult celor din alte centre greco-orientale. În afară de coloniile bugo-niprene, amforele din Milet au fost descoperite şi la Histria (Lambrino 1938, 175, fig. 127; Dimitriu 1966, 103-105, таб. 53, 425-427, 54, 523, 531, 55, 532, 56, 558; Dupont 1999a, 148 urm.), dar nu şi în teritoriile aferente coloniei, aşa cum se cunoaşte pentru descoperirile din alte centre. Ele lipsesc, de asemenea, şi în regiunea Nistrului Inferior. Referindu-ne la descoperirile din aşezările plasate la gurile râurilor Bug şi Nipru, trebuie să menţionăm şi faptul că aici descoperirile din unele aşezări le întrec pe cele din coloniile din apropiere. Astfel, după datele sistematizate de V. Ruban, în timp ce la Olbia a fost descoperit doar un picior de amforă milesiană, în aşezarea de la Kozyrka V avem 11, Malaja Černomorka II şapte şi la Jagorlyck cinci (Рубан 1991, 182-194, рис. 1-8)[35]. Dacă este aşa, atunci nu se exclude posibilitatea că amforele milesiene au pătruns în aceste aşezări direct, şi nu prin intermediul coloniilor.

Ca şi amforele ateniene, cele din Milet au servit, în special, pentru transportarea uleiului de măsline[36]. De aceea, din cauze similare, lipsa lor în adâncul continentului am putea-o explica prin faptul că acest produs nu se bucura de popularitate prea mare în rândul băştinaşilor. Totodată, numărul mic de recipiente milesiene în colonii şi în aşezările din vecinătatea lor, unde locuiau cu preponderenţă greci, pare să aibă la bază alte cauze. Atragem aici atenţie că amforele din Milet, împreună cu cele de Samos, constituie în bazinul mediteraneean până la 50-60 % din întregul lot de amfore (Dupont 1999a, 143, 148-153), regiu-

[34] Dupont 1999a, 143 („...Dans le détail également, la représentation des divers centres de Grèce de l'Est révèle des différences sensibles: sur le pourtour de la Mer Noire, le productions chiotes (c. 30 % du total) viennent généralement en tête, quoique suivies de près par celles de Lesbos et apparentées (c. 25-30%) et celles de Clazomènes et de son cercle (c. 20-30%), tandis que les séries milésiennes et, surtout, samiennes sont beaucoup moins répandue...".).

[35] Împotriva unei asemenea clasificări Dupont 1999a, 152. – Pentru situaţia de la Olbia vezi şi Крыжицкий 1987, 93-94.

[36] P. Dupont menţionează, în legătură cu aceasta, aşa-numitele amfore milesiene de volum mic, „sous modules“ şi „amphorettes de table“. Pe cele provenite din unele morminte scitice el le consideră că ar fi servit pentru transportarea vinului (Dupont 1999a, 151 urm.).

nea dată constituind, probabil, debuşeul principal al producţiei milesiene în amfore. După cum vom vedea în continuare, această situaţie nu se referă şi la ceramica milesiană de lux şi de uz comun.

În fine, o problemă care rămâne de amintit aici este şi cea care ţine de volumul recipientelor, care, de la caz la caz, erau fabricate după standarde metrice diferite. Luând în consideraţie acest fapt, este adevărat că în amforele diferitor centre puteau fi transportate cantităţi diferite de produse. Cu toate acestea, nu credem că tabloul schiţat mai sus pe baza numărului de complexe arheologice şi exemplare pe centre de producţie va suferi schimbări prea mari, dacă se va lua în calcul şi capacitatea recipientelor pe centre aparte (Охотников 1990, 51 şi nota*).

Ceramica greacă de lux şi de uz comun. Schimbul cu vase ceramice – la o etapă mai evoluată şi comerţul organizat cu ele – a prezentat întotdeauna un element important în relaţiile dintre diferite comunităţi umane. Aduse, de cele mai multe ori, ocazional, cu alte produse din comerţul timpului, ele au stimulat interesul cumpărătorilor, în comparaţie cu amforele, atât graţie conţinutului transportat în ele, cât şi prin valoarea lor intrinsecă, ca piese de artă sau veselă de lux. După cum reiese şi din studiul materialului arheologic din spaţiul nord-vest-pontic[37], colonizarea greacă a stimulat într-o măsură mare această formă de activitate economică, astfel încât regiunile noupopulate au devenit debuşee importante pentru producţia ceramică din diferite centre greceşti din spaţiul mediteranean[38].

Dacă e să pornim de la repartizarea geografică a descoperirilor, atunci putem susţine actualmente cu certitudine că, în faza iniţială de existenţă a coloniilor, importul vaselor greceşti era destinat, mai întâi de toate, pentru asigurarea necesităţilor cotidiene ale coloniştilor greci stabiliţi aici. Totodată, difuzarea lor nu a rămas neobservată în mediul populaţiilor tracice şi scitice. Fascinată de calitatea înaltă a diverselor ceramici greceşti, mult prea deosebită de cea a vaselor locale lucrate încă cu mâna, precum şi de varietatea formelor de vase cu o funcţionalitate foarte diversă, mai cu seamă elita locală a dat dovadă de un interes mare pentru ele. Având, de cele mai multe ori, destinaţia să sublinieze statutul social al posesorilor, vasele greceşti vor fi răspândite în afara coloniilor pe întreaga durată a relaţiilor cu lumea greacă, constituind, astfel, şi un element important în difuzarea culturii greceşti în mediul indigen.

După materialul amforic, ceramica greacă de lux şi de uz comun constituie, din punct de vedere numeric, cea de-a doua categorie de importuri descoperită în mediul indigen, ea contribuind esenţial la reconstituirea tabloului legăturilor comerciale din această perioadă. Trebuie, totuşi, să menţionăm că mai multe din vasele greceşti descoperite în *Hinterland* ajung la noi – nu rareori datorită gradului înalt de fragilitate – într-o stare foarte fragmentară. Această stare a lucrurilor face, deseori, dificilă atribuirea lor cronologică sau tipologică. Alte dificultăţi la determinarea vaselor după centre de producţie apar şi din considerentul că, ca şi în cazul deja menţionat al unor grupe de amfore, printre piesele originale se întâlnesc, deseori, şi imitaţii din alte centre de producţie. Dat fiind faptul că analizele petrochimice au luat în consideraţie până în prezent doar o cantitate extrem de mică de ceramici descoperite în spaţiul nostru de cercetare, mai multe din centrele imitatoare rămân încă neidentificate sau localizarea lor se presupune, în cel mai bun caz, în spaţii geografice destul de largi. De exemplu, pe baza materialului descoperit la Histria, alături de centre bine determinate ca Lesbos, Chios, Clazomenae, Samos, Milet, Corint, P. Dupont identifica şi vase eoliene[39], unele dintre ele fiind produse histriene cu trăsături comune ceramicii din Larisa. Cercetătorul francez menţiona, de asemenea, şi două grupe ceramice, „nord-ionian 2" şi „sud-ionian 3", ambele incluzând şi ceramică pictată în stilul „*caprei sălbatice*"[40].

[37] Pentru difuzarea diverselor categorii ale ceramicii de lux şi de uz comun în spaţiul nord-vest-pontic a se vedea Banaru 2003, 175-200.

[38] Chiar dacă noile cercetări aduc dovezi şi detalii suplimentare la tabloul schiţat anterior, deosebit de important pentru problema difuzării ceramicii greceşti în regiunile colonizate rămâne, în continuare, studiul lui J. Boardman (Boardman 1988, în special 308-348, cu o privire specială asupra spaţiului pontic). Diverse aspecte ale pătrunderii ceramicii greceşti în spaţiul pontic în diferite epoci sunt analizate şi la J. Bouzek (Bouzek 1990, în special p. 13-53 pentru descoperirile din perioada arhaică).

[39] Pentru vasele eoliene din zona „extra muros" de la Histria cf. Dimitriu 1966, 97, cat. 436, pl. 27; Dimitriu 1967, 227.

[40] Cf. Dimitriu 1966, 19-131; Dimitriu 1967, 233 (localizează unele grupe ceramice de la Histria în aşa-numitele κοινὴ - „*arii de proveniență*" din nord-vestul şi sud-vestul Asiei Mici, dintre care cea din urmă „... pare a constitui sursa cea mai însemnată de import"); Dupont 1979, 290-297; Dupont 1983, 19-43; Coja, Dupont 1983, 65-165; Bouzek 1990, 21 urm.

Sistematizând datele cu privire la difuzarea acestei grupe de descoperiri în afara coloniilor nord-vest-pontice (fig. 10), putem constata că, ca şi în cazul amforelor de transport, la dispoziţia noastră stau diverse categorii de vase, care se deosebesc între ele atât după locul de fabricare, cât şi după felul realizării tehnologice. Specificarea locului de producţie sau a tipului ceramic arată că prezenţa lor în *Hinterland*, atât sub aspect cantitativ cât şi al numărului de monumente în care ele îşi fac apariţia, este mai redusă decât cea a amforelor. La momentul actual al cercetării se impune şi concluzia că paleta centrelor de producţie nu este aşa de variată ca şi în cazul amforelor, deşi, aşa cum se vede şi din tabelul întocmit de noi, mai multe din vasele greceşti au provenit din centre cunoscute şi prin descoperiri amforice. Elocvent este acest fapt pentru producţia din centrele ioniene, de unde îşi trăgeau originea majoritatea coloniştilor. Prin urmare, nu este deloc întâmplător că asemenea amforelor, majoritatea descoperirilor din această perioadă se concentrează în apropierea litoralului, cele din adâncul continentului fiind, dimpotrivă, foarte rare. Deosebit de semnificativ este acest fapt pentru aşa-numita ceramică „est-grecească" (fig. 11), atestată în afara coloniilor nord-vest-pontice, după datele de care dispunem noi, în 54 de puncte geografice. Cunoscută în literatura de specialitate şi ca ceramică „ionică", „greco-orientală" sau „rhodo-ioniană", sub această noţiune cumulativă se înţelege, de obicei, producţia mai multor ateliere şi centre de producţie est-greceşti localizate pe Rhodos, Samos, Thasos, Chios, la Clazomenae, Smyrna, şi, nu în cele din urmă, la Milet (Schiering 1957, 1)[41]. Mai mult decât atât, analizele petrochimice întreprinse de P. Dupont au arătat că unele din aceste vase au putut fi imitate în atelierele coloniilor nord-vest-pontice, printre care deosebit de active au fost cele de la Histria şi Olbia (Dupont 1979, 290-297; Dupont 1983, 19-43; Coja, Dupont 1983, 65-165)[42]. Astfel, nu se exclude originea histriană în cazul fragmentelor de vase „greco-orientale" de la Curteni-Valea Merilor, care au corespondenţe directe în materialul ceramic de la Histria (Iconomu 1978-1979, 216, nota 222). Amintim aici şi vasele de tip *olpe,* descoperite în necropolele de la Enisala (mormântul 18) (Simion 1971, 86, fig. 16, c; Alexandrescu 1976, 119-120, cat. 28; Alexandrescu 1978a, cat. 670-675), Corbu de Jos (mormintele 1 şi 10) (Bucovală, Irimia 1971, 44, fig. 3; Irimia 1975, 98-100; Alexandrescu 1976, 118, cat.10), Histria-Sat (mormântul 11) (Zirra 1970, 213-220), şi cele din unele aşezări din regiunea Nistrului Inferior (Охотников 1980, 92, рис. 7, 4-6), produse, cu mare probabilitate, în atelierele Histriei. Menţionăm aici şi *vasele-coroană* descoperite în mormântul 2 de la Corbu de Jos (Bucovală, Irimia 1971, 48-50, fig. 6, a-b), în mormintele 39, 57 şi în complexul funerar „X" din necropola de la Histria-Sat (Zirra 1970, 216), care au analogii în descoperirile de la Olbia şi Histria (Lambrino 1938, fig. 160-167; Alexandrescu 1978a, 107, cat. 698-699).

Analizând datele tabelului nostru, constatăm şi faptul că ceramica de lux şi de uz comun din unele centre ioniene ca Samos şi, mai ales, Chios, este atestată în mediul indigen într-un număr mult mai redus de monumente decât amforele lor. Pornind de la criterii similare, o situaţie complet diferită se face observată pentru centrele din Grecia continentală. Astfel, vasele de lux din Corint şi, într-un mod special, cele din Atena depăşesc numeric cu mult descoperirile de amfore din aceste centre. Mai mult ca atât, aşa după cum arată descoperirile din colonii, vasele din aceste două centre au pătruns în unele regiuni mai devreme decât amforele lor. De exemplu, în sortimentul ceramic de la Histria au fost semnalate vase corintice din a doua jumătate a secolului al VII-lea a. Chr., adică din prima fază de existenţă a acestei colonii, ele fiind mai vechi decât vasele milesiene de tipul „Middle Wild Goat Style II" descoperite aici[43].

[41] Dimitriu 1967, 233 (propune să se renunţe la termenul „ceramică ioniană" „folosit cu o nuanţă de etnizare" şi să se utilizeze cel de „ceramică grecească orientală"). Cf. Крыжицкий 1987, 35-36; Cook, Dupont 1998, 32-70; Boardman 1988, 314; Alexandrescu 1988a, 418-419.

[42] Pentru existenţa producţiei ceramice la Histria încă din prima jumătate a secolului al VI-lea a. Chr. a se vedea Dimitriu 1966, 56; Alexandrescu 1972b, 131-133; Dupont 1979, 292, 294, 296 (Histria a imitat vasele de tip Fikellura, cele de tip *caliciu* din Chios şi elemente arhitectonice milesiene); Dupont 1983, 36; Mănucu-Adameşteanu 1995-1996, 103-111. – Pentru Olbia cf. Гайдукевич 1955, 41 (presupune existenţa unei producţii ceramice locale încă de la sfârşitul secolului al VI-lea a. Chr.).

[43] Printre cele mai vechi descoperiri corintiene se consideră fragmentele unui *aryballos* şi, posibil, ale unui capac de la un vas de tip *pyxis* datate între 640-625 a. Chr. (Alexandrescu 1962, 59; cf. aici şi Dimitriu 1966, 52 şi nota 100, cu privire la fragmentul menţionat de *aryballos*). Alte vase din Corint datează între 625-600 a. Chr., în timp ce vasele din grupa „Middle Wild Goat Style II", atribuite Miletului (Dupont 1979, 290-297; Dupont 1983, 19-43; Dupont 1985, 3-8), datează începând cu 620 a. Chr. – Pentru ceramica arhaică de la Histria cf. Lambrino 1938; Dimitriu, Coja 1958, 69-92; Alexandrescu 1962, 54-63; Dimitriu 1965, 663-674; Dimitriu 1966, 19-

Locul descoperirii / Centrele de producţie şi tipuri ceramice	Coloniile nord-vest-pontice	Descoperirile din *Hinterland*-ul coloniilor nord-vest-pontice				
		Numărul total de monumente	Aşezări	Cetăţi	Complexe funerare	Descoperiri fortuite
Ceramica „est-grecească“ (Rhodos, Samos, Thasos, Chios, Clazomenae, Smyrna, Milet)	+	54	44	2	8	–
Corinth	+	16	14	–	1	1
Clazomenae	+	3	3	–	–	–
Ceramica de tipul Fikellura	+	3	3	–	–	–
Samos	+	2	1	–	1	–
Chios	+	7	6	1		
Atena – ceramică cu figuri negre	+	42	31	3	6	2
Atena – ceramică cu figuri roşii	+	6	6	–	–	–
Atena – ceramică cu firnis negru	+	83	73	1	8	1

Fig. 10. Repartizarea principalelor categorii a ceramicii de lux şi de uz comun din secolele VII-V a. Chr. descoperite în nord-vestul Pontului Euxin după tipurile de monumente.

Din ultimul sfert al acestui secol datează la Histria şi primele importuri ale ceramicii cu figuri negre din Atena, care vor deţine aici în continuare un rol dominant[44]. Astfel, după cum se vede şi din tabelul nostru, vasele din Atena, în special cele pictate cu figuri negre (fig. 12) şi acoperite cu firnis negru (fig. 13), iar începând cu ultimul sfert al secolului al VI-lea a. Chr. şi cele cu figuri roşii (Banaru 2007, 63-87, fig. 2; Banaru 2008a, 79-118), au constituit un element important în comerţul cu *Hinterland*-ul coloniilor nord-vest-pontice. Primele două categorii ceramice menţionate mai sus sunt prezente în 42 şi, respectiv, 83 de monumente, marea majoritate a lor concentrându-se în apropierea coloniilor greceşti, îndeosebi, a celor din regiunea bugo-nipreană. Cât priveşte vasele pictate cu figuri roşii, cele mai timpurii piese, adică cele datate cu sfârşitul secolului al VI-lea a. Chr., sunt atestate la fel în coloniile Berezan şi Olbia, precum şi pe insula Leuke, în timp ce la Histria şi Nikonion ele nu sunt mai vechi de primul sfert şi respectiv al doilea sfert al secolului următor. Cu secolul al V-lea a. Chr. datează şi câteva vase cu figuri roşii din afara coloniilor greceşti. Din câte ne este cunoscut nouă, ele au fost semnalate doar în câteva puncte geografice, dintre care trei (Kozyrka IX sau XI, Kucurub şi poate Luparevo II) în regiunea bugo-nipreană, unul în regiunea Nistrului Inferior şi o descoperire în necropola de pe Bulevardul Odessa, în timp ce marea majoritate a acestei ceramici a fost importată în spaţiul nostru în secolul al IV-lea a. Chr. (Banaru 2008, 92-112).

Ca şi în cazul materialului amforic, descoperirile vaselor ceramice de lux şi de uz comun din colonii ne oferă – nu în cele din urmă graţie densităţii lor numerice – informaţii suplimentare pentru reconstituirea diferitor aspecte ale comerţului şi schimbului cu ele. După cum am menţionat şi mai sus, în oraşele greceşti se întâlnesc produsele ceramice din centre şi spaţii geografice care nu au fost semnalate încă în *Hinterland*. O imagine mai completă despre componenţa şi gradul de participare a furnizorilor de vase ceramice în nord-vestul Pontului Euxin ne pot oferi descoperirile din zona de vest a cetăţii Histria, numită convenţional şi „extra-muros” (fig. 14)[45]. În afară de lotul de descoperiri histriene, un interes deosebit pentru evaluarea

131; Alexandrescu 1978a, 35-66; Alexandrescu 1978b, 52-61; Dupont 1983, 19-43; Coja, Dupont 1983, în special 65-165; Alexandrescu 1990a, 53-56; Bouzek 1990, 21-23, fig. 7; Vulpe 1990, 600.

[44] Este vorba de un fragment de la un vas atenian de tip *dinos*, datat între 620-600 a. Chr. (Alexandrescu 1962, 58, cat.27; Alexandrescu 1978a, cat. 302). Abundenţa ceramicii atice la Histria, în comparaţie cu alte colonii pontice, se explică, după părerea lui Hr. Danov, prin interesele pronunţate ale atenienilor faţă de gurile Dunării (Danov 1984, 257). – În zona Bugului Inferior ceramica atică datează de la începutul secolului al VI-lea a. Chr. (Крыжицкий 1987, 57). O situaţie deosebită a fost înregistrată în zona Nistrului Inferior, unde primele importuri atice datează la hotarul secolelor VI-V a. Chr., cu precădere însă din primele două sferturi ale secolului al V-lea a. Chr. (Охотников 1990, 31-34, 51, рис. 16, 14-16, 18, 21; фото 8, 1-10; 9, 1-4, 6, 9; 10, 1-10; 11, 2, 10). La Nikonion, de exemplu, din aproximativ 20 de fragmente atice, numai două au fost datate cu secolul al VI-lea a. Chr. (Секерская 1986, 70), situaţia fiind explicată prin colonizarea relativ târzie a acestei regiuni.

[45] La întocmirea tabelului de faţă am inclus numai fragmentele vaselor de lux şi de uz comun, fără a lua în calcul şi pe cele de amfore menţionate în catalogul întocmit de S. Dimitriu, care include şi unele descoperiri din sectorul T al cetăţii (cf. Dimitriu 1966, 19-131; Dimitriu 1967, 223-234).

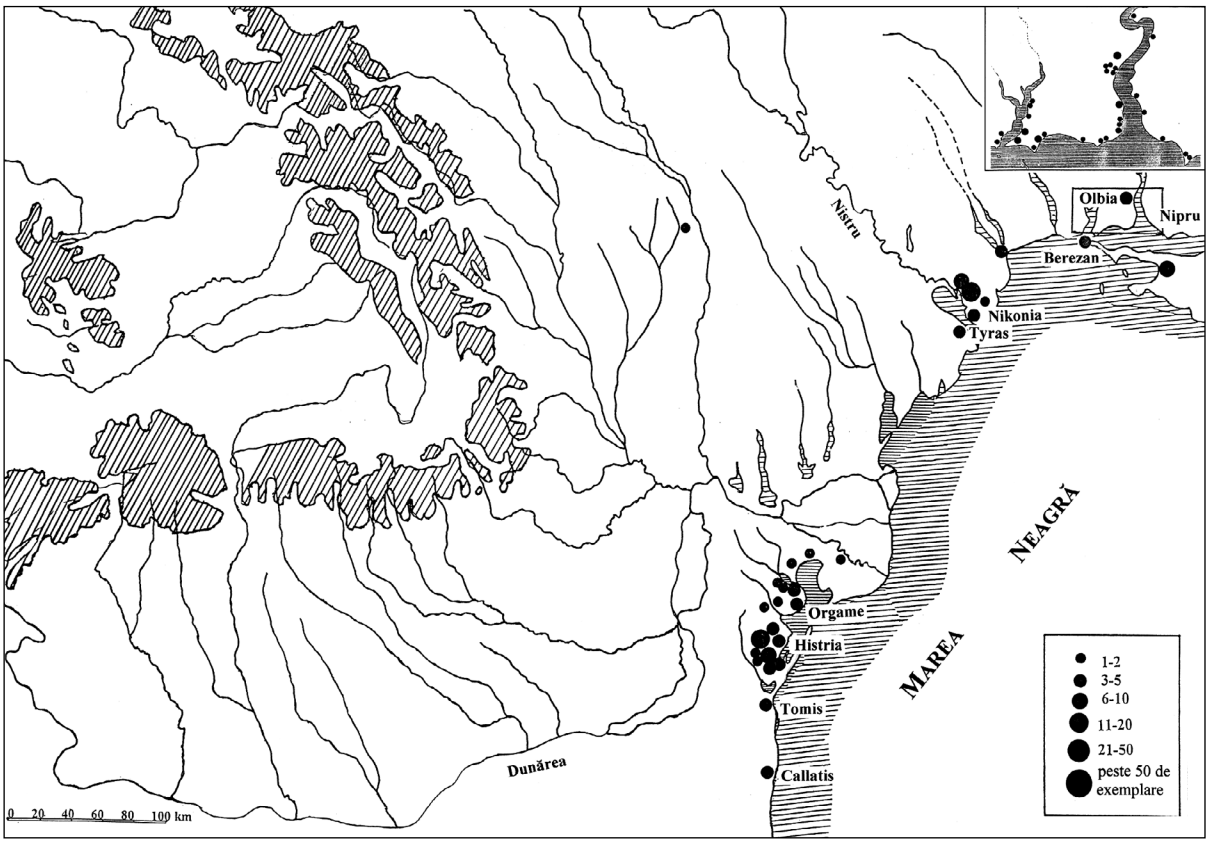

Fig. 11. Difuzarea ceramicii „est-greceşti" de lux şi de uz comun.

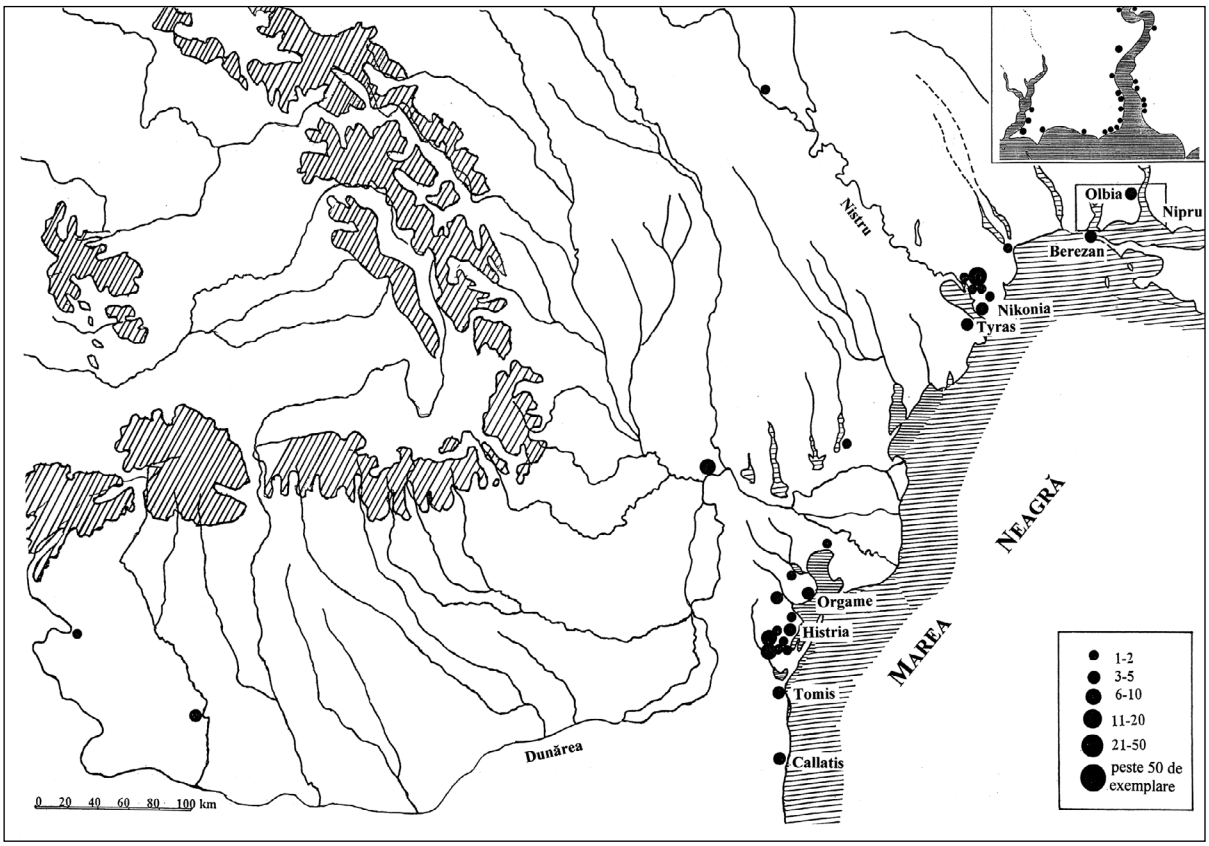

Fig. 12. Difuzarea ceramicii atice cu figuri negre.

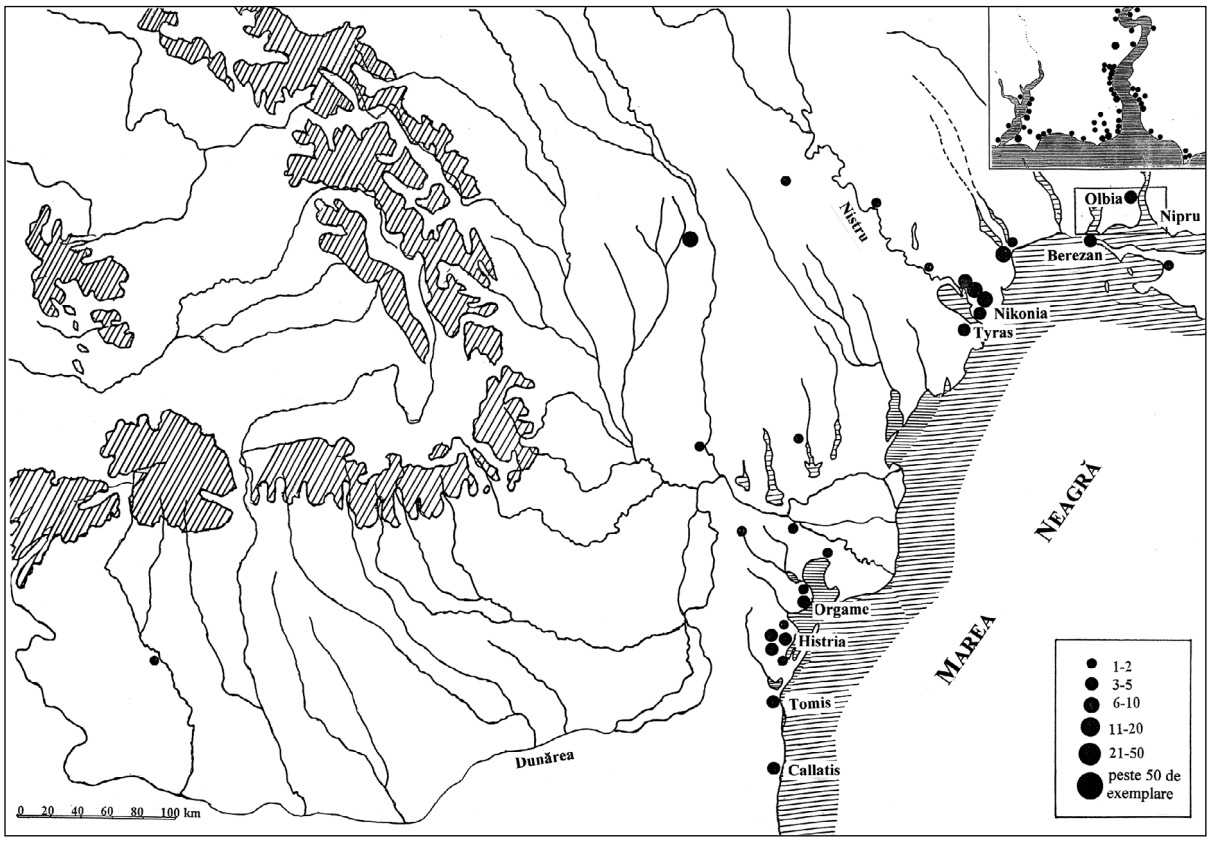

Fig. 13. Difuzarea ceramicii atice cu firnis negru din secolele VI-V a. Chr.

statistico-cantitativă a comerţului cu vase oferă materialul de la Berezan (fig. 15) (Копейкина 1986, 27-47, în special p. 41 urm.; Bouzek 1990, 23 urm.). Sistematizarea datelor oferite de materialul ceramic din aceste două colonii nord-vest-pontice (fig. 16) arată, cu unele excepţii mici, că principalele categorii ceramice se repartizează relativ proporţional. Acest fapt confirmă că la difuzarea acestor importuri în ambele regiuni nord-vest-pontice au participat aceleaşi contingente de negustori, dintre care un rol important l-au jucat cei din centrele ioniene. De un interes deosebit este, în acest sens, apariţia unui recipient chiot de tipul *chiup* la Berezan. Deoarece este greu de închipuit folosirea acestui vas la transportarea vinului sau uleiului, descoperirea lui ar sugera, după părerea lui J. Boardman, „mai degrabă prezenţa unei familii din Chios pe la 600 a. Chr." (Boardman 1988, 327)[46]. Alte direcţii, de unde pătrundeau importurile greceşti în nord-vestul Pontului Euxin, atestă vasul eretrian de la Olbia şi cele trei vase beoţiene de la Olbia şi Berezan, considerate de acelaşi autor – probabil nu în cele din urmă datorită raritătţii lor – drept „importuri neaşteptate" (Boardman 1988, 315 urm.).

În fine, menţionăm aici şi descoperirile ceramice, care, din punct de vedere cronologic, se plasează înainte de stabilirea definitivă a coloniştilor greci pe litoralul nord-vest-pontic. Astfel, de la Histria se presupune provenienţa fragmentelor de buză şi de perete de la un *skyphos* din Eubeea (*Euboean Late Geometric*), care datează încă din secolul al VIII-lea a. Chr.[47] Ca provenind de la Berezan este menţionată şi o *hydrie* atică din perioada geometrică (*Attic Middle Geometric II*) (Coldstream 1968, 377; Alexandrescu 1988c, 114; Bouzek 1990, 17 şi nota 14), nefiind exclus că este vorba, mai degrabă, de o copie eubeică şi nu de un vas atic original (Боузек 1981, 69). De la Histria provine un fragment de vas de tipul Troia G 2-3 de la începutul secolului al VII-lea a. Chr.

[46] Cf. la aceeaşi pagină şi nota ** semnată de P. Alexandrescu („...Ar putea fi vorba mai degrabă de meşteri itineranţi decât de venirea unor familii întregi, adică a unui nou grup de colonişti.").

[47] Alexandrescu 1978a, 21, nota 15; Alexandrescu 1988, 111-121, cu bibliografia mai veche pe marginea acestor descoperiri, şi, în special, p. 116, unde autorul ar înclina să creadă că acest fragment provine de la Al Mina şi a nimerit, în condiţii neclare, într-un lot cu fragmentele ceramice de la Histria.

Locul descoperirii / Centrele de producţie şi tipuri ceramice	Histria – zona „extra muros”			
	Nivelul arhaic I (sf. sec. VII – înc. VI a. Chr.)	Nivelul arhaic II (înc. sec. VI – 570/560 a. Chr.)	Nivelul arhaic III (560/550 – 510 a. Chr.)	Numărul total de fragmente cu cele din sectorul T
Ceramica „rhodiană“ A şi înrudită (= Middle Wild Goat Style [650-600 a. Chr.] după Cook): centre din sudul Greciei de Est	+	+ (în foarte mică măsură)		22
Ceramica „rhodiană“ B şi înrudită, de lux şi curentă (= Late Wild Goat Style [ca 600-570 a. Chr.] după Cook): centre din sudul Greciei de Est	+	+ (în foarte mare măsură)	+	104
Ceramica greacă-orientală înrudită cu bolurile „rhodiene“			+	181
Chios, de lux şi curentă	+	+	+	80
Ceramica de uz curent greacă-orientală: Chios, Samos, Lesbos, Thasos, Histria	+	+	+	27
Ceramica de uz curent, cenuşie	+	+	+	68
Ceramica de uz curent, cu decor de benzi sau fără decor	+	+	+	64
Ceramica „lydiană“		+	+	6
Corint / de influenţă corintiană		+ (faza mijlocie)	+ (faza târzie)	20 / 4
Ceramica atică cu figuri negre		+	+	91
Ceramica de tipul Fikellura			+	35
Clazomenae			+	3
Eolia				1

Fig. 14. Difuzarea principalelor categorii de ceramică de lux şi de uz comun din epca arhaică descoperite la Histria (după Dimitriu 1966; Dimitriu 1967).

(Alexandrescu 1978a, 62 urm.; Bouzek 1990, 17 şi nota 18). Mai multe fragmente de vase de pe Cipru (*Cypriot White Painted IV*) provin de la Histria şi Berezan, cele de la Histria datând, probabil, de la sfârşitul secolului VIII – începutul secolului al VII-lea a. Chr.[48] Încercând să facă o legătură între *skyphos*-ul eubeic din descoperirile histriene şi ceramica cipriotă de la Histria şi Berezan, P. Alexandrescu lansa ipoteza că ele „ar putea sluji ca un început de dovadă a prezenţei grecilor în Marea Neagră înaintea pătrunderii milesienilor”. Având relaţii strânse cu insula Cipru, aceşti greci ar fi fost probabil eubeenii (Alexandrescu 1988c, 115), deşi s-a considerat că ceramica cipriotă ar fi nimerit încoace şi prin intermediul fenicienilor (Bouzek 1990, 17).

Materialul numismatic. Semnalate izolat sau în cadrul tezaurelor, monedele formează, din punct de vedere numeric, cea de-a doua categorie de piese greceşti după vasele ceramice[49]. Fiind analizate din diverse perspective, ele oferă posibilităţi mari pentru reconstituirea întregului complex de relaţii greco-indigene[50]. Pornind de la premisa că, prin valoarea lor intrinsecă, monedele au servit, mai întâi de toate, la mijlocirea schimbului de mărfuri, deosebit de important este rolul lor la elucidarea comerţului antic.

Cercetările arheologice din spaţiul nord-vest-pontic au scos la lumina zilei o cantitate însemnată de monede, deosebite între ele atât după metalul din care au fost lucrate – electrum, aur, argint, aramă

[48] Alexandrescu 1978a, 63, cat. 253 (?), pl. 1; cat. 256; Alexandrescu 1988, 114 urm. şi nota 2 (cu trimitere la informaţia orală a X. Gorbunova despre descoperiri similare la Berezan).

[49] Pentru circuitul monetar în spaţiul nord-vest-pontic cf. recent Banaru 2003, 289-340.

[50] Circulaţia monedelor greceşti în mediul indigen a fost determinată de diferite cauze. Având o funcţionalitate variată, monedele au servit ca însemne de prestigiu social, ca mijloc de tezaurizare şi de plată pentru diverse servicii, pradă de război, plată pentru răscumpărarea ostatecilor etc. Adesea, imaginile de pe monede reprezintă personificarea relaţiile dintre emitenţi şi destinatari, făcând, astfel, dovada unei conlucrări active dintre cele două lumi venite în contact. Pentru discuţia unora din problemele menţionate aici a se vedea, îndeosebi, lucrările de sinteză semnate de V. Mihăilescu-Bîrliba (1990) şi C. Preda (1998).

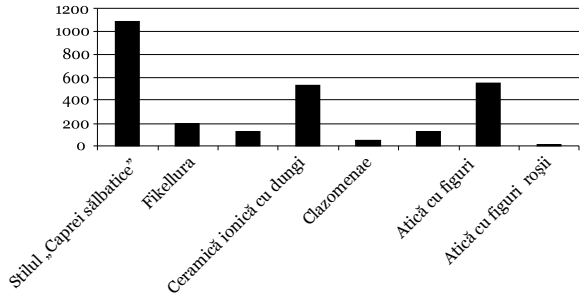

Fig. 15. Difuzarea principalelor categorii de ceramică de lux şi de uz comun din epca arhaică descoperite la Berezan (după Kopejkina 1986).

sau bronz –, cât şi după locul de emisie. Datorită datelor iconografice şi epigrafice pe care le conţin, monedele pot fi încadrate în serii tipologice şi cronologice pe centre emitente. Pe lângă aceasta, prezenţa lor în colonii şi în mediul indigen ne permite să stabilim direcţiile şi intensitatea relaţiilor comerciale cu locurile de proveniență, iar pe această cale, şi a persoanelor care au mijlocit circulaţia lor.

Monede din afara spaţiului pontic. Cele mai timpurii monede din regiunea pe care o studiem provin dintr-un depozit de pe insula Berezan. Un stater şi trei trite, toate din electrum, au fost depuse într-un ulcior pictat – după autorii descoperirilor vasul face parte din categoria ceramicii „rhodo-ioniene” –, împreună cu o pereche de cercei şi două pandantive în formă de ghindă de stejar de aur. Pe baza reprezentării unei protome de felină (leu?) în profil pe aversul staterului s-a considerat că acesta a fost emis la Milet încă în ultima treime a secolului VII - începutul secolului al VI-lea a. Chr. Deşi, după cum menţionau şi autorii descoperirilor, nu se exclude posibilitatea că depozitul a constituit averea unuia din primii colonişti milesieni stabiliţi la Berezan (Карышковский, Лапин 1979, 105), este dificil să ne expunem în privinţa funcţionalităţii monedelor, după cum şi a modalităţilor de tezaurizare a lor. Luând în consideraţie raritatea unor asemenea descoperiri în spaţiul nostru de cercetare – o altă monedă ioniană ar fi provenit de la Olbia (Загинайло 1976a, 169, nota 2) – este într-adevăr greu să admitem că monedele din electrum din acest tezaur au servit în spaţiul nord-vestpontic în calitate de echivalente în cadrul relaţiilor comerciale. Cele spuse se referă şi la monedele lydiene din tezaurul de la Burgas, precum şi la daricii de aur descoperiţi în regiunea oraşului Kirovograd (Загинайло 1976a, 169).

Zăbovind asupra tezaurului de la Berezan, ţinem să atragem totuşi atenţia la valoarea intrinsecă a metalului din care erau făcute ele, fapt care ne duce la gândul că sursa principală de acumulare a monedelor ar trebui căutată în activitatea economică a posesorului lor, care era probabil un negustor de origine microasiatică, ori mai precis milesiană. O altă modalitate de tratare a acestei probleme ar putea să ne ofere celelalte obiecte din tezaur, precum şi proveniența vasului în care ele au fost depozitate. Piesele de podoabă menţionate mai sus puteau aparţine unei femei, originară din Asia Mică, fapt care ar contribui, într-un fel, şi la elucidarea problemei legate de componenţa

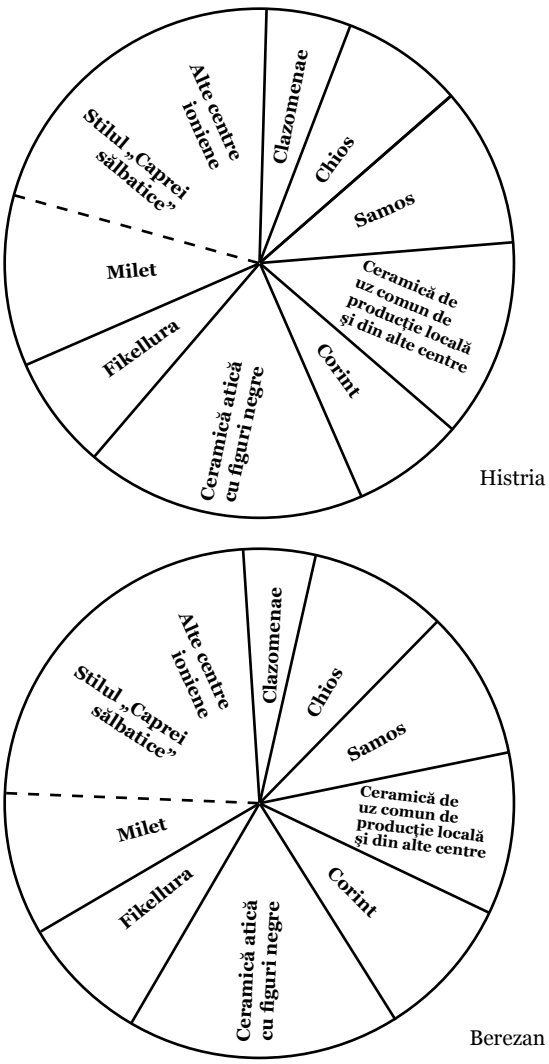

Fig. 16. Difuzarea principalelor categorii de ceramică de lux şi de uz comun din epca arhaică descoperite la Histria şi Berezan (după Bouzek 1990, fig. 7).

primului grup de colonişti stabiliţi la Berezan. Cât priveşte vasul în care a fost depus tezaurul, acesta face parte din grupa *Reifenware*, locul de producere al căreia ar fi, după cum consideră unii cercetători, atât Miletul, cât şi unele ateliere din Caria[51]. Dacă este aşa, atunci am obţine un argument suplimentar privind participarea carienelor la colonizarea ţărmurilor Pontului Euxin, precum şi participarea lor la difuzarea unor importuri din Grecia de Est în acest spaţiu.

Datorită unor condiţii şi împrejurări favorabile, cyzicienii şi-au asigurat de timpuriu un rol important în circulaţia monetară antică, influenţa lor ajungând până la obţinerea statutului de monedă „internaţională“[52]. Răspândirea lor largă în spaţiul pontic a fost favorizată de neajunsul sau lipsa pieselor din metale preţioase. În acelaşi timp, valoarea stabilă a cyzicienilor şi pătrunderea mai lenta a monedelor macedonene, au determinat aflarea lor mai îndelungată în circuitul monetar, decât în alte regiuni ale lumii antice. Pentru procentul mare de aur pe care-l conţineau, cyzicienii au fost folosiţi, în primul rând, pentru tranzacţiile mari dintre coloniile greceşti[53]. Cei mai vechi cyzicieni din spaţiul nord-vest-pontic au fost semnalaţi în coloniile greceşti Histria, Berezan, Olbia şi pe insula Leuce. Descoperirile de aici datează încă din prima jumătate a secolului al VI-lea a. Chr.[54], circulaţia lor în acest timp fiind confirmată şi de un *graffito* de la Berezan (Виноградов 1971b, 66 urm.), iar mai târziu, de o inscripţie de la Olbia (IOSPE I² 24). Majoritatea pieselor descoperite în *Hinterland*, aşa cum reiese, de exemplu, din componenţa tezaurului de la Orlovka[55], au circulat în secolele V-IV a. Chr. (fig. 19).

După unele informaţii mai vechi o monedă de bronz emisă la **Corcyra** între 450-400 a. Chr. a fost descoperită la est de Carpaţi în localitatea Costişa. Aşa cum s-a arătat în unele studii mai recente, atât identificarea monedei, cât şi cronologia ei nu sunt sigure[56].

O privire de ansamblu asupra monedei străine descoperită în spaţiul nostru de cercetare ne permite să constatăm că, cu excepţia Miletului, lipsesc piese din centrele cunoscute deja prin amfore de transport sau ceramică de lux. Atragem aici atenţia şi asupra faptului că aici lipsesc şi monede din Sinope, răspândite pe larg în alte regiuni pontice[57].

Monedele coloniilor nord-vest-pontice. Afilierea regiunilor colonizate la civilizaţia antică a creat premise importante pentru intensificarea relaţiilor economice atât în cadrul lumii greceşti, cât şi la periferiile ei. Lărgirea pieţei de desfacere, diversificarea paletei de mărfuri, precum şi sporirea tranzacţiilor comerciale cu restul lumii greceşti, pe de o parte, şi cu lumea barbară, pe de alta, au creat condiţii propice pentru emiterea monedei în coloniile greceşti. Înainte de a trece la analiza monedelor propriu-zise, ne vom opri succint asupra semnelor cu valoare monetară din spaţiul nostru de cercetare.

Semnele monetare. Descoperirile numismatice din nord-vestul Pontului Euxin atestă, de altfel ca şi în alte regiuni ale lumii antice, o perioadă de tranziţie de la schimbul natural la cel mijlocit de piesele cu valoare bănească. Pentru dezvoltarea relaţiilor comerciale în această etapă este carac-

[51] Виноградов 1989, 37 urm. şi nota 27 cu informaţii bibliografice suplimentare pentru vasele de acest tip descoperite în Asia Mică.

[52] Printre acestea se numără plasarea geografică de o deosebită importanţă strategică a oraşului Cyzic în sudul Propontidei şi accesul la minele de aur de pe continent. Un rol aparte în acest proces l-a jucat şi politica sa oscilatorie în diferite împrejurări istorice. În comparaţie cu alte centre greceşti, Cyzicul s-a supus benevol dominaţiei persane, evitând, astfel, soarta tragică a celorlalte, dar a profitat imediat de circumstanţe favorabile pentru a reveni la baterea monedelor proprii. Cyzicul a profitat în continuare de hegemonia Atenei şi intrarea în liga maritimă de la Delos, devenind în scurt timp o filială a casei monetare ateniene (cf. Mihăilesacu-Bîrliba 1990, 41).

[53] Pentru problema circulaţiei monedelor din Cyzic în spaţiul nostru de cercetare cf. Булатович 1976, 95-108; Schönert-Geiss 1971, 109 urm.; Mihăilescu-Bîrliba 1990, 40-43 şi Preda 1998, 87-88 cu literatura problemei.

[54] Histria: o hectă din prima jumătate a secolului al VI-lea a. Chr. (Dimitriu 1957, 101-111, fig. 1); Berezan: o hemihectă (Булатович 1976, nr. 29); Olbia: şase hecte, două hemihecte şi trei hecte sau hemihecte ca descoperiri izolate şi într-un tezaur cu opt monede (Карышковский 1960b, 3-13; Булатович 1976, 101, nr. 31-41; cf. Schönert-Geiss 1971, 110, nota 28); Insula Leuce: o hemihectă (Булатович 1976, nr. 26).

[55] Кравченко 1969, 274-277, рис. 1, 1-3; Булатович 1970, 73-86; IGCH 1973, 100, nr. 726; Булатович 1976, 101, 103, таб. I, 99; Preda 1974, 142; Нудельман 1985, 158, нр. 2; Mihăilescu-Bîrliba 1990, 126, nr. 3; Preda 1998, 88.

[56] Mătasă, Mitrea 1957, 474; Teodor 1983-1984, 161, nr. 32; Mihăilescu-Bîrliba 1990, 131, nr. 54 (identificare nesigură); cf. recent şi Preda 1998, 92 urm., unde această monedă este datată în secolul al II-lea a. Chr. Tot aici (p. 93, nota 1) se indică şi asupra altei monede de la Corcyra, descoperită în tezaurul de la Cisnădie. – Că monedele din Corcyra erau cunoscute în circuitul monetar pontic din secolul al V-lea a. Chr., confirmă semnalarea unei piese emise după 450 a. Chr. în tezaurul descoperit în împrejurimile coloniei Sinope (Pfisterer 2000, 37 urm.).

[57] Cele mai multe din acestea au fost semnalate în jurul Sinopei (Pfisterer 2000, 37 urm. [593 monede din Sinope tezaurizate]), în Colchida (Tsetskhladze 1992, 92) şi în nord-estul Mării Negre (Абрамзон, Фролова, Горлов 1999, 39-51).

teristică, de obicei, utilizarea diferitor obiecte la mijlocirea schimbului de mărfuri. În spaţiul nostru această funcţie au îndeplinit-o ***vârfurile de săgeţi*** (fig. 17) şi ***delfinaşii*** ori ***peştişorii*** (fig. 18) cu valoare monetară.

Datorită formei originale şi numeroaselor probleme ridicate de circulaţia lor, aceste două categorii de piese sunt incluse printre cele mai interesante antichităţi numismatice din perioada veche[58]. Importanţa lor majoră pentru elucidarea comerţului timpuriu constă în faptul că, anticipând circulaţia monedelor, ambele tipuri premonetare au fost emise de coloniile nord-vest-pontice[59]. Astfel, pentru spaţiul nostru s-a presupus că vârfurile de săgeţi au fost emise independent la Histria, Orgame-Argamum, Borysthenes-Berezan şi poate Olbia, iar „delfinaşii" la Olbia[60]. Dat fiind faptul că aceste piese sunt semnalate, deopotrivă, în colonii şi în regiunile populate de indigeni din apropierea lor, se impune concluzia că ele au servit, începând cu mijlocul secolului VI şi până prin prima jumătate a secolului al V-lea a. Chr., atât la mijlocirea relaţiilor comerciale dintre greci, cât şi a celor greco-indigene (Avram, Poenaru-Bordea 2001, 557-559).

Monedele Histriei. La momentul actual al cercetării Histria se numără printre primele colonii din spaţiul pontic care au emis propriile monede. Cele mai vechi emisiuni histriene sunt cele ***„cu roata" şi „IΣT"*** (fig. 20), marea majoritatea din ele fiind turnate încă în ultima fază de circulaţie a vârfurilor de săgeţi cu valoare monetară, adică pe la sfârşitul secolului al VI-lea a. Chr.[61] Puţin după anul 480 a. Chr. cetatea Histria a bătut şi **monede de argint**, având reprezentate pe avers două capete umane inversate – unul în poziţie normală şi celălalt răsturnat – încadrate într-un pătrat inclus, iar pe revers un vulture pe delfin, emblema cetăţii, cu legenda IΣTP ori IΣTPI (Avram, Poenaru-Bordea 2001, 559 urm.). Atât datorită numărului destul de mare al pieselor descoperite, cât şi difuzării lor largi în adâncul continentului, uneori la distanţe apreciabile de Histria, nu încape îndoială că aceste monede au jucat un rol deosebit în cadrul circuitului monetar din spaţiul nostru de cercetare (Banaru 2003, 304-309, Karte 34). Astfel, luate în ansamblu, piesele de bronz şi de argint histriene au constituit un element important la mijlocirea relaţiilor comerciale greco-indigene din perioada care ne interesează aici[62].

Monedele Olbiei. Deşi înfiinţată ceva mai târziu decât Histria, Olbia s-a impus activ în comerţul timpului, punând în circulaţie numeroase tipuri de monede, atât în ce priveşte materialul folosit –

[58] Chiar dacă sursele scrise nu sunt prea edificatoare în privinţa utilizării practice şi a funcţionalităţii acestor obiecte, marea majoritate a cercetătorilor le atribuie la categoria semnelor cu valoare monetară care au circulat în acest spaţiu înaintea monedelor greceşti obişnuite. Un anumit interes pentru această problemă prezintă inscripţia-*graffito* de pe un vas de tipul *skyphos* descoperit la Olbia (Граков 1968, 115; Граков 1971, 125-127; Schönert-Geiss 1987, 413; Карышковский 1988, 30). Deşi în inscripţie este vorba de o amendă de 11 vârfuri (de săgeţi), nu este clar dacă se au în vedere semne cu valoare monetară sau alte obiecte. Pe baza analizei paleografice, Ju.G. Vinogradov este de părerea că, deşi vasul datează din secolele VI-V a. Chr., inscripţia a fost realizată doar la mijlocul secolului al V-lea a. Chr., când monedele-săgeţi nu se mai aflau în circulaţie (Vinogradov 1997a, 18, nota 69). – Informaţii suplimentare despre funcţionalitatea vârfurilor de săgeţi şi a delfinaşilor în calitate de semne monetare ne poate oferi, uneori, contextul lor de descoperire. Astfel, în unele cazuri, ele au fost tezaurizate în vase ceramice împreună cu alte obiecte, ca de exemplu la Athia (Balabanov 1982, 40-56; Балабанов 1986, 3), sau cu monede greceşti emise mai târziu, ca în cazul tezaurului de la Tomis, unde 54 de vârfuri de săgeţi au fost depuse împreună cu 24 de monede histriene „cu roata" (Scorpan 1980, 25-34). Nu mai puţin semnificativă este apariţia ambelor tipuri monetare în inventarul unor morminte, probabil având funcţia de „*obolul lui Charon*" (Ebert 1913, 34; Фабрициус 1951, 72; Козуб 1974, 105-106; Анохин 1986, 77; Скуднова 1988, 31; Solovyov 1999, 84), aşa cum este cunoscută ea pentru monedele mai târzii.

[59] Din cadrul literaturii, de altfel foarte bogate, care discută diverse aspecte ale circulaţiei acestor semne monetare a se vedea în special Balabanov 1982, 40-56; Рубан, Урсалов 1986, 31-53; Schönert-Geiss 1987, 406-442; Mihăilescu-Bîrliba 1990, 36-39; Preda 1991, 20-27; Рубан, Урсалов 1992, 29-44; Banaru 2003, cu alte referinţe bibliografice.

[60] Preda 1961, 8; Лапин 1966, 142, 145-146; Preda, Nubăr 1973, 17-19; Димитров 1975, 43-48; Aricescu 1975, 22-23; Wasowicz 1975, 60; Загинайло 1976b, 71; Загинайло 1976a, 171; Oberländer-Târnoveanu 1978, 62-63; Рубан, Урсалов 1978, 33-36; Alexandrescu 1986, 23-24; Русяева 1986, 49; Шелов 1987, 124-131; Анохин 1986, 80, 85; Карышковский 1988, 34-40; Анохин 1989, 8-11; Mihăilescu-Bîrliba 1990, 37-39; Preda 1991, 25; Рубан, Урсалов 1992, 35; Отрешко 1997, 112-117; Отрешко, Наумов 1997, 117-122; Poenaru-Bordea, in Dacia 40-42, 1996-1998, 425.

[61] În prezent nu există un punct de vedere comun privind începutul circulaţiei acestor monede, datarea lor fiind mai sigură doar în cadrul unei cronologii relative (cf. Mihăilescu-Bîrliba 1990, 44-46 şi Preda 1998, 61-65 cu întreaga literatură a problemei). – Într-un studiu recent, N. Conovici şi A. Avram au reluat în discuţie problema începuturilor emiterii acestor monede. Aducând unele precizări de ordin stratigrafic şi bazându-se pe emisiunile paralele din monetăria Olbiei, cercetătorii bucureşteni plasează emiterea acestor monede înainte de sfârşitul secolului al VI-lea a. Chr. (Conovici, Avram 1996, 253-258; cf. şi Gh. Poenaru-Bordea [Dacia 40-42, 1996-1998, 425], care nu acceptă această datare).

[62] Vorbind despre o primă etapă de circulaţie a monedelor histriene, cuprinsă între 480-380 sau poate chiar până la 360-350 a. Chr., Gh. Poenaru-Bordea menţiona 36 de puncte geografice cu asemenea descoperiri, acestea „având ca puncte extreme Atena la sud, Chersonesul Tauric la est şi Elveţia la vest" (Avram, Poenaru-Bordea 2001, 561, nota 3).

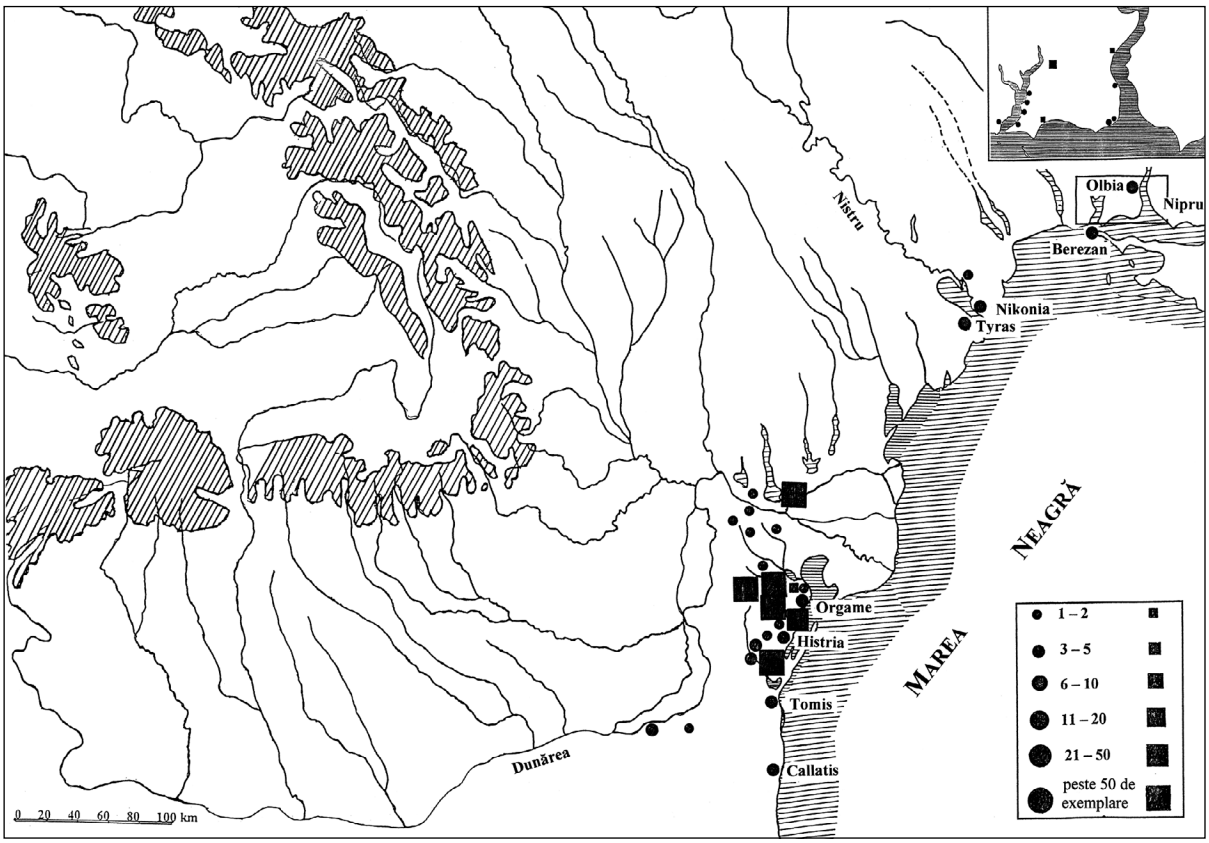

Fig. 17. Difuzarea „vârfurilor de săgeți” cu valoare monetară (cerc – descoperiri izolate; pătrat – depozite).

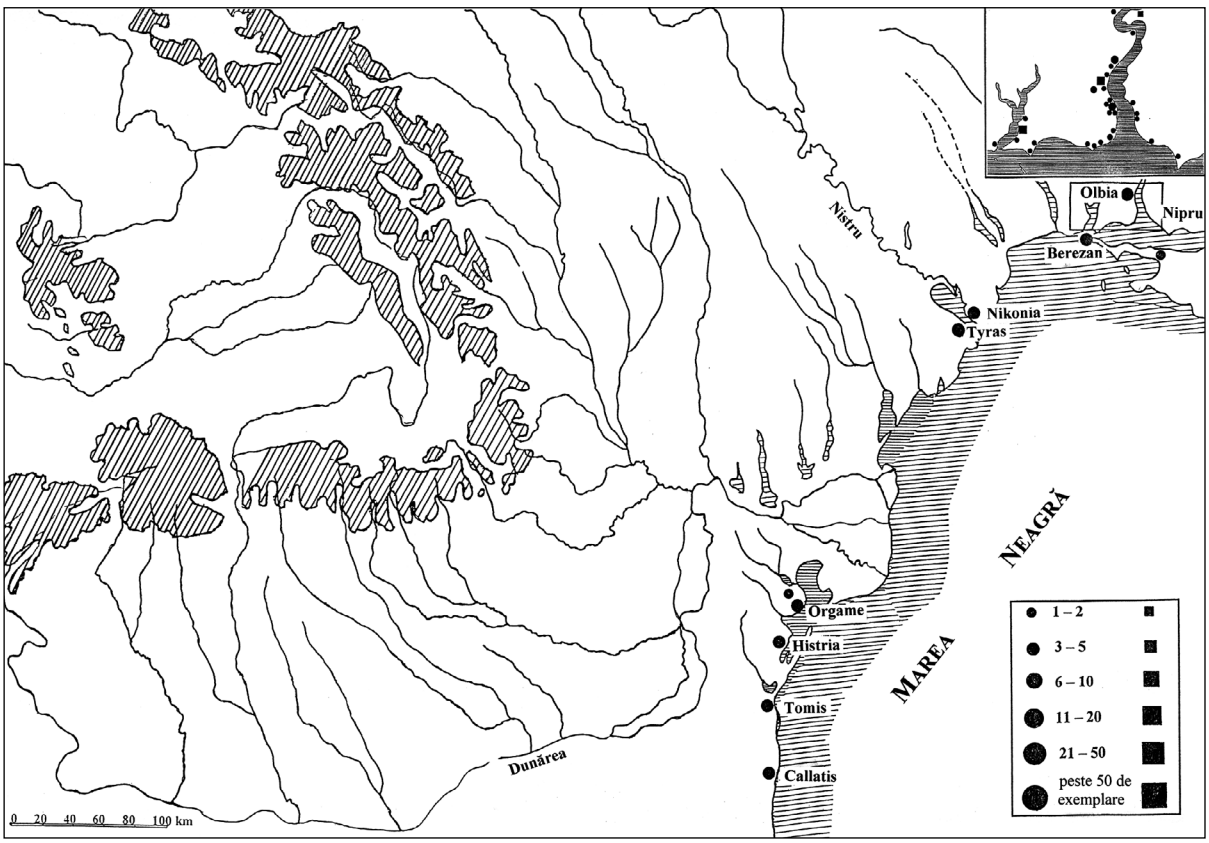

Fig. 18. Difuzarea „delfinaşilor” cu valoare monetară (cerc – descoperiri izolate; pătrat – depozite).

aur, argint, aramă sau bronz –, cât şi după reprezentările de pe efigiile acestora. Încă din al doilea sfert al secolului al V-lea a. Chr. Olbia emite **aşi** (*aes grave*), care, ca şi primele monede histriene, circulă o perioadă de timp împreună cu delfinaşii cu valoare premonetară[63].

În aceeaşi perioadă, Olbia pune în circulaţie şi primele monede de argint. Printre ele un interes deosebit îl prezintă cele cu inscripţia **EMINAKO**, emise în perioada dintre 460 şi 430 a. Chr. Acest antroponim ar fi, după unii cercetători, numele unui conducător local de origine negreacă, care îşi avea reşedinţa în apropierea Olbiei[64]. Atât cât putem susţine pe baza materialului care ne stă azi la dispoziţie, apare ca cert faptul că aceste monede nu au fost difuzate pe larg în afara Olbiei, unde se concentrează majoritatea descoperirilor.

Monedele regelui Skyles de la Nikonion. Conform datelor recente de la Nikonion, printre cantitatea mare de monede bronz „cu roata" au fost semnalate şi unele cu inscripţia **ΣKY**, care, aşa cum se susţine unanim, nu este altceva decât prescurtarea numelui regelui scit Skyles[65], cunoscut din *Istoriile* lui Herodot în anumite circumstanţe la Histria şi Olbia, cât şi din alte categorii de surse arheologice[66]. Aşa cum se poate deduce pe baza perioadei foarte scurte de emitere a lor, după unele opinii între 460 şi 455/450 a. Chr. (Avram, Poenaru-Bordea 2001, 561 urm.), cât şi pe baza faptului că ele nu au fost descoperite decât în oraşul emitent, monedele regelui Skyles nu au jucat un rol prea mare în cadrul relaţiilor comerciale din spaţiul nostru, fiind mai degrabă expresia unor manifestări politice şi ideologice ale dinastului de origine greco-scitică.

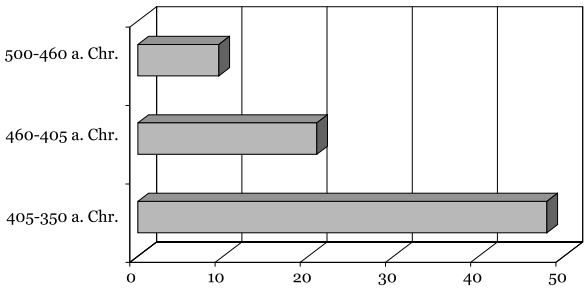

Fig. 19. Diagrama repartizării cronologice a cyzicienilor din tezaurul de la Orlovka (pe axa X – numărul de monede).

Sursele literare. Atât tracii, cât şi sciţii nu au dezvoltat un sistem de scriere proprie, prin urmare de la aceste popoare nu ne-a parvenit o literatură specifică lor[67]. De aceea, încercând să utilizăm sursele scrise la reconstituirea tabloului relaţiilor greco-indigene, suntem puşi în situaţia să apelăm doar la informaţiile oferite de autorii antici greci şi latini. Că aceste informaţii, fiind destinate unui anumit public interesat şi adaptate la un mod de gândire caracteristic grecilor şi latinilor, trebuie privite critic, am menţionat şi în altă parte (Banaru 2003, 12-15).

Herodot (VII, 147, 2-3). Descriind într-o formă anecdotică pregătirile celui de-al doilea război medic, părintele istoriei ne relatează despre regele persan Xerxes, care, aflându-se la Abydos, privea trecerea prin Dardanele a mai multor corăbii greceşti încărcate cu grâne, acestea îndreptându-se din Marea Neagră spre Egina şi Peloponesos[68]. Deşi din această informaţie nu reiese clar din ce regiuni anume provin cerealele transportate spre Grecia continentală, câştigăm, totuşi, un argument suplimentar privind direcţiile comerţului timpului şi persoanele care au mediat aceste relaţii. Deşi regiunile din nord-estul Pontului Euxin au constituit, cel puţin în perioada mai târzie, unul dintre grânarele importante pentru aprovizionarea Atenei cu cereale[69], nu putem exclude posibilitatea

[63] Урсалов 1986, 111-112; recent Карышковский 1988, 41-49, 52-53, 58-59, cu întreaga discuţie a bibliografiei pe această temă.

[64] Зограф 1951, 125; Карышковский 1960a, 179-195; Карышковский 1962, 220-227; Виноградов 1981b, 56 сл.; Виноградов 1983, 398-404; Карышковский 1984, 78-89; Карышковский 1988, 49-52 cu literatura problemei (susţine că a aparţinut unui rege scit din împrejurimile Olbiei); o părere contrară la Анохин 1989, 14-15, unde se consideră că acest nume este de origine greacă; recent Dubois 1996, 9 urm. şi nota 40, cu informaţii suplimentare privind numărul de exemplare de acest tip, cunoscute până în prezent. – Pentru menţiunea acestui antroponim în sursele epigrafice de la Olbia cf. Яйленко 1980b, 78 urm.

[65] Загинайло 1989, 27-29; Загинайло, Карышковский 1990, 3-15.

[66] Herodot, IV, 78-80. După unele opinii, cazul lui Skyles reprezintă un exemplu tipic pentru pătrunderea timpurie a aristocraţiei scitice şi tracice în societatea greacă (cf. Danov 1960, 76; pentru critica acestei concepţii a se vedea Ehrhardt 1988, 298, nota 43). – Pentru „*inelul lui Skyles*" cf. Виноградов 1980, 92-108; recent Dubois 1996, 11-14.

[67] Cu privire la această problemă pentru populaţiile tracice cf. recent Werner 1999, 63 urm. şi nota 11 cu bibliografia suplimentară.

[68] În legătură cu acest pasaj cf. Noonan 1973, 231-242, unde se consideră că înainte de sfârşitul secolului al VI-lea a. Chr. nu se poate vorbi de un comerţ regulat între regiunile pontice şi cele mediteraniene; Austin, Vidal-Naquet 1984, 58, 254 şi textul 80; Alexandrescu 1988b, 25-27.

[69] Din sursele literare şi epigrafice mai târzii cunoaştem că furnizorul principal al cerealelor pentru Atena constituiau regiunile Bosforului asiatic (Syll. I³ 212; Demosth. Or. XX, 30-33). Astfel, Leukon, cârmuitorul Regatului bosporan, trebuia pe la

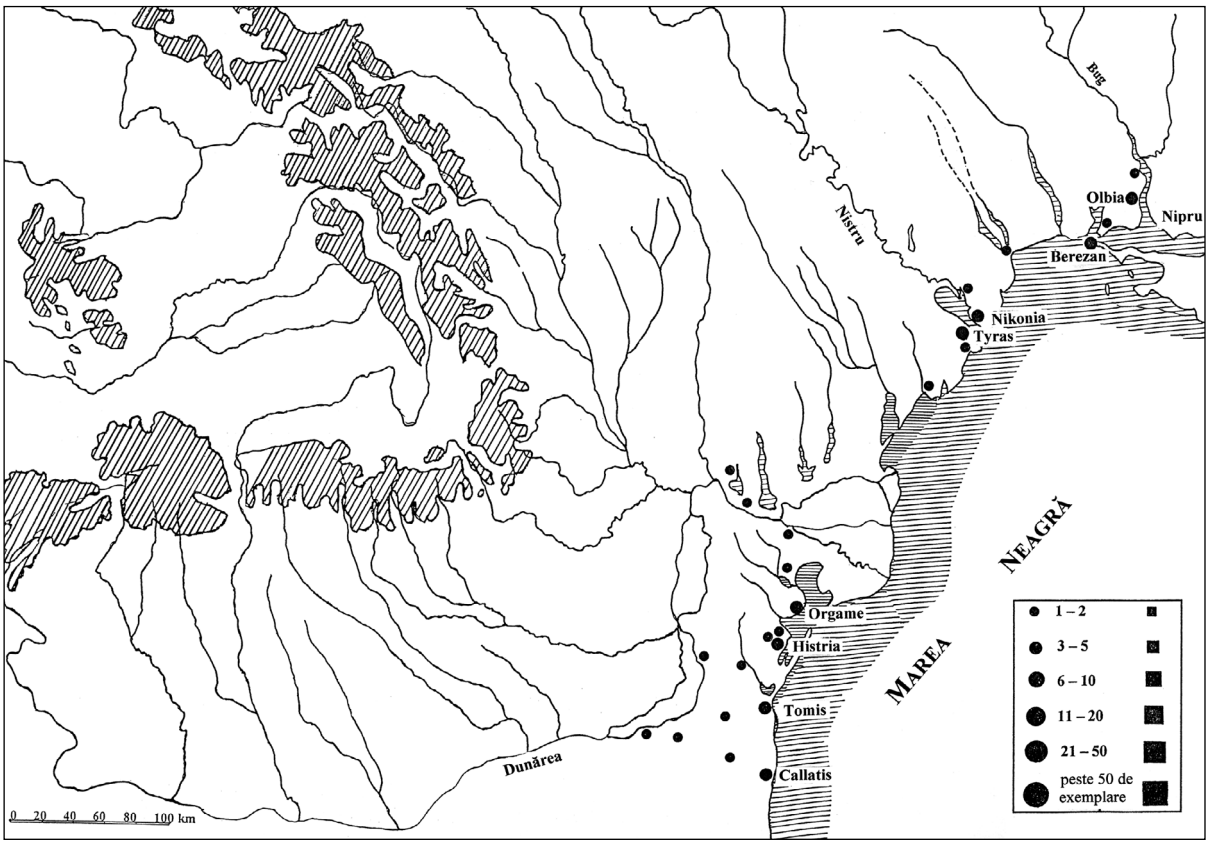

Fig. 20. Difuzarea monedelor histriene de bronz „cu roata" (cerc – descoperiri izolate; pătrat – depozite).

că transporturile menţionate de Herodot puteau fi achiziţionate din/şi prin intermediul coloniilor nord-vest-pontice. În altă parte a *logos*-ului scitic aflăm de la Herodot că populaţia din jurul Olbiei cultiva grâu, nu atât pentru consum, cât pentru vânzare (IV, 17, 2)[70], fapt confirmat şi de caracterul pronunţat agrar al unor aşezări din apropierea coloniilor greceşti, unde cerealele păstrate în gropi întreceau cu mult necesităţile consumului curent. Aşa cum se va vedea şi mai jos, în sprijinul achiziţionării unor loturi importante de cereale din coloniile plasate în regiunea bugo-nipreană ar putea să vină şi unele informaţii de ordin epigrafic de la Berezan (Виноградов 1971b, 67 urm.).

Thucidide (III, 2, 2). Într-un pasaj al *Istoriilor* sale Tucidide ne transmite că reprezentanţii insulei Lesbos, hotărând să pună capăt dependenţei faţă de Atena, fac pe la 428 a. Chr. achiziţii de cereale şi alte lucruri necesare, ca de exemplu arcaşi-mercenari, din Pontul Euxin[71]. Deşi aici, ca şi în cazul de mai sus, nu sunt specificate regiunile pontice furnizoare de cereale şi ostaşi, nu se exclude o activitate directă a negustorilor de pe Lesbos în nord-vestul Pontului Euxin. Cu atât mai mult, aşa cum am arătat şi mai sus, mai ales în regiunea bugo-nipreană se înregistrează din ultima treime a secolului al V-lea a. Chr. o nouă creştere a teritoriului agrar, numărul aşezărilor rurale aproape dublându-se în comparaţie cu perioada precedentă.

De Mirabilibus Auscultationibus 104, 833b, 8. Într-un text atribuit şcolii aristotelice se vorbeşte despre o piaţă de desfacere a mărfurilor din Grecia de Nord, unde, printre negustorii veniţi din Pontul Euxin, sunt amintiţi cei din Lesbos, Chios şi Thasos. Printre mărfurile din spaţiul adriatic oferite pentru schimb pe piaţa de aici, sunt menţionate şi produsele din Corcyra,

355 a. Chr. să livreze Atenei 400 000 *médimne* de cereale, adică aproximativ 16 000 de tone.

[70] Într-un studiu recent, A. Ščeglov propune o nouă tratare nu numai a acestui pasaj, dar şi a întregului comerţ pontic cu cereale din secolele VII-V a. Chr., considerând că coloniile din acest spaţiu exportau propriul grâu, şi nu pe cel colectat de la populaţia locală (Щеглов 1987, 99-121).

[71] Asupra faptului că, cel puţin în epocile ulterioare, unul din furnizorii importanţi de cereale pentru Lesbos era Regatul Bosporan, ar putea să indice un decret de la Mytilene în cinstea regelui Leukon (Heisserer 1984, 131 urm.).

acestea fiind vândute în amfore de transport asemănătoare cu cele corintiene (apud Келлер 1992, 272, nota 26).

Sursele epigrafice. În cele ce urmează am luat în consideraţie atât informaţiile care conţin mărturii directe despre personajele care au mijlocit comerţul greco-barbar, cât şi unele care, doar în mod indirect indică asupra legăturilor spaţiului nostru de cercetare cu alte regiuni greceşti în perioada care ne interesează aici. În acest scop, înainte de a ne opri mai detaliat asupra unor inscripţii pe care le-am crezut mai importante pentru problema noastră, am găsit de cuviinţă să aruncăm o privire de ansamblu şi asupra tabloului prosopografic oferit de materialul epigrafic din coloniile nord-vest-pontice. Drept punct de plecare ne-au servit datele onomastice sistematizate de Victor Cojocaru într-un studiu de sinteză dedicat populaţiei din nordul şi nord-vestul Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. (Cojocaru 2004). Aşa cum se poate deduce din capetele de tabel întocmite de epigrafistul ieşean, care, datorită informaţiilor pe care le conţin, prezintă, aşa cum susţine şi autorul, un instrument preţios de lucru pentru elucidarea diferitor aspecte ale problematicii relaţiilor greco-indigene[72], pentru secolele VI-V a. Chr., care ne interesează aici, numărul de personaje menţionate este mult mai redus decât cel din perioadele următoare. Această situaţie confirmă, o dată în plus, cât de dificilă este încercarea de a elucida problema relaţiilor dintre lumea greacă şi populaţia locală în faza timpurie, chiar dacă, aşa cum se poate judeca din lucrarea dată, cele mai multe din antroponimile păstrate în inscripţiile din această perioadă provin anume din coloniile aflate în spaţiul nostru de cercetare.

Făcând lectura catalogului cu nume greceşti (Cojocaru 2004, 153-341), am putut constata că aproximativ 137 de personaje sunt menţionate în diverse tipuri de inscripţii – în cea mai mare parte *graffiti*, dar şi inscripţii votive şi funerare, monede, scrisori pe plumb, *ostrakoane*, *tabellae defixionum* etc. – datate în secolele VI-V a. Chr., cele mai vechi dintre ele fără a depăşi limita cronologică inferioară. Dintre acestea doar 26 datează din secolul al VI-lea, zece din secolele VI-V, iar restul din secolul al V-lea a. Chr., cu menţiunea că 16 din ele se plasează la hotarul acestui secol şi începutul celui următor. Din punctul de vedere al locului de descoperire marea majoritate a personajelor atestate a fost înregistrată în regiunea bugo-nipreană, 94 fiind semnalate la Olbia[73], 31 la Berezan[74] şi unul în sanctuarul de la Bejkuš[75], unde, pe parcursul anilor au fost descoperiţi mai bine de 100 de *graffiti* (Русяева, 1968, 146-150). Şase personaje au fost depistate pe graffiti la Tyras[76], trei pe insula Leuke[77], doar două la Histria[78] şi unul într-o inscripţie de pe un vas provenit din necropola de la Histria-Bent (Zirra 1970, 215, fig. 26; ISM I 351).

Un interes aparte prezintă numele negreceşti semnalate în spaţiul sus-menţionat şi catalogate în acest studiu. Astfel, din cele 83 de nume iraniene şi 34 nume tracice dispersate pe parcursul a şase secole până la era noastră (Cojocaru 2004, 127-151), doar 11 se înscriu, din punct de vedere cronologic, în perioada care ne interesează aici[79]. La acestea am putea adăuga şi cele patru nume tracice, semnalate la Olbia în inscripţii din „perioada antică timpurie", fără a se da şi o precizare cronologică mai clară pentru ele[80]. Amintim aici şi cele câteva nume de provenienţă microasiatică, semnalate în secolul al V-lea a. Chr. şi începutul celui următor la Olbia şi Berezan, un etnonim la Histria şi un toponim la Tyras, ambele cu funcţie de antroponime, precum şi câţiva purtători de nume de la Olbia, a căror origine nu poate fi

[72] Amintim aici că cele câteva secţiuni ale catalogului includ aproximativ 1873 nume semnalate în nordul şi nord-vestul Pontului Euxin, cât şi în alte părţi ale *oicumenei*, acestea fiind purtate de 4241 personaje de provenienţă etnică şi lingvistică diversă (Cojocaru 2004, 123-380).

[73] Cojocaru 2004, cat. 1, 65, 80, 94, 122 (două personaje), 169, 177, 186, 189, 230, 242, 274, 297, 307, 308, 316, 320, 321, 331, 337, 345 (două personaje), 351, 353, 375, 393, 394, 433, 472, 476, 491, 502, 504, 514, 524, 531, 566, 569, 621 (două personaje), 630, 636, 678, 695, 699 (trei personaje), 756, 757, 758, 766, 769 (trei personaje), 785, 834, 837 (două personaje), 889, 894, 896 (două personaje), 922, 936, 939, 942 (două personaje), 945, 980, 1022 (trei personaje), 1027, 1045, 1056, 1073 (două personaje), 1075, 1078, 1085, 1114 (două personaje), 1117, 1135, 1146, 1187, 1229, 1266, 1318, 1320, 1324, 1326 (două personaje), 1327, 1336, 1378.

[74] Ibidem, cat. 44, 83 (două personaje), 136, 175, 185, 196, 218, 40, 463, 523, 562, 569, 680, 699, 717, 732, 755, 760, 809, 821, 942, 956 (două personaje [?]), 1003, 1043, 1073, 1231, 1244, 1311.

[75] Ibidem, cat. 24.

[76] Ibidem, cat. 168, 232, 1164, 1168, 1218, 1257.

[77] Ibidem, cat. 254, 758, 941.

[78] Ibidem, cat. 925, 1049.

[79] Ibidem, nume iraniene de la p. 127 urm., cat. 11 (Berezan), 21, 23 (Olbia), 38 (Berezan), 45, 48 (Olbia), 61 (Histria şi Nikonion), 71, 79, 81 (Olbia); nume tracice de la p. 140 urm., cat. 33 (Berezan).

[80] Ibidem, 140 urm., cat. 8, 13, 15, 19.

stabilită pe baza etimologiei[81]. Printre străinii de oraşele nord-vest-pontice atestaţi aici în sursele epigrafice sunt semnalaţi în decrete de proxenie olbiene din a doua jumătate a secolului al V-lea a. Chr. două personaje din Heracleea Pontică şi altele trei din Sinope, precum şi un atenian la Olbia şi un chiot pe insula Leuke[82]. În fine, pentru întregirea tabloului schiţat aici, trebuie menţionate şi personajele din spaţiul nord-vest-pontic atestate în alte regiuni ale lumii greceşti în perioada care ne preocupă. Printre aceştia se numără câţiva sclavi din inscripţiile de la sfârşitul secolului al V-lea a. Chr. de la Atena, sau, cu anumite rezerve, şi meşterii unor vase ateniene, etimologia numelor cărora ar indica originea lor getică sau scitică[83].

Deoarece catalogul menţionat conţine, pe lângă numele păstrate în inscripţii, datarea şi locul de descoperire a lor, de altfel informaţii caracteristice studiilor tradiţionale onomastice, şi unele date suplimentare despre „calitatea în care este atestat personajul în cauză şi divinităţile pe care le adoră... şi categoria din care face parte inscripţia de referinţă", am găsit potrivit să atragem atenţie şi faptului în ce măsură aceste referinţe ne pot ajuta la clarificarea problemei personajelor care au mijlocit relaţiile comerciale şi de schimb greco-indigene în secolele VII-V a. Chr. Astfel, pe lângă faptul că pentru a doua jumătate a secolului al VII-lea ne lipsesc oarecare date onomastice, unica sursă pentru reconstruirea tabloului propus rămânând a fi documentaţia arheologică, nici în cazul unuia din personajele menţionate în sursele din secolul VI-V a. Chr. nu avem şi indicaţii directe despre participarea lor la activitatea comercială. Prin urmare, aşa cum menţionam şi mai sus, vom încerca în continuare să analizăm unele din epigrafele nord-vest-pontice, care, după părerea noastră, sunt în stare să ne ofere informaţii suplimentare pe marginea acestei probleme.

***Graffito* de la Olbia** (primul sfert al secolului al VI-lea a. Chr.). Inscripţie pe două fragmente dintr-o cupă lustruită lucrată la roată, probabil de producţie olbiană, din care s-a păstrat doar începutul şi sfârşitul ei: Χσάνθας έδōκε [——] τίμ ίας. Pe baza diverselor analogii cu alfabetul rhodian, Ju. Vinogradov consideră că Xanthas este originar de pe insula Rhodos[84]. Deşi această părere a fost acceptată în continuare şi de alţi cercetători (Ehrhardt 1983, 76, nota 601; Dubois 1996, 135 urm., nr. 86), A. Johnston nu exclude, pe baza analizei paleografice a inscripţiei, şi posibilitatea că dedicantul ar fi fost un originar de pe insula Egina (Johnston 1989-1990, 313-314). Dacă este aşa, atunci în sprijinul prezenţei unor originari de pe Egina la Olbia este confirmată nu numai de informaţia lui Herodot discutată mai sus, ci şi de o altă dedicaţie a unui oarecare Telon de la Histria (Bîrzescu 2007, 136, Anm. 21), la care ne vom referi în continuare.

Din cuvintele păstrate se poate conchide, că titularul a făcut un dar sau a dedicat ceva, lipsind totodată alte detalii importante aflate în mijlocul inscripţiei, atât cu privire la persoana onorată, cât şi la obiectul ce i s-a oferit, în legătură cu acesta stând adjectivul τιμια (preţios). Astfel, nu este pe deplin clar dacă este vorba de o dedicaţie pentru o zeitate sau, după cum susţine Ju. Vinogradov, de un cadou, tocmai vasul în cauză, acordat de Xanthas unei persoane private, după el tot de pe Rhodos. În afară de originea titularului, o problemă la fel complicată este şi cea legată de circumstanţele aflării acestui personaj la Olbia. Din cele ce cunoaştem azi – desigur fără a exclude şi alte posibilităţi mai greu de verificat – pot fi enunţate două teze principale, şi anume, fie că acesta, ca fondator al coloniei, era pentru moment un locuitor al Olbiei, sau că el se afla în oraş în scopul unor afaceri comerciale[85]. Dacă se acceptă teza că acesta provenea din Rhodos, în epoca arhaică un concurent serios pentru milesieni în bazinul Mării Negre, nu se exclude posibilitatea că Xanthas era un negustor, care a participat activ la

[81] Ibidem, 342 urm., cat. 12, 14 (Olbia), 16 (Berezan), 18 (Olbia); 348 urm., cat. 1 (Histria), 28 (Tyras); 353 urm., cat. 3, 34 (Olbia).
[82] Ibidem, 358 urm., cat. 48, 52, 82, 86, 115, 123.
[83] Ibidem, 369 urm., cat. 44, 61, 159.

[84] Виноградов 1971a, 232-238; Vinogradov 1979, 295 urm.; Виноградов 1989, 36, nota 19. Unele argumente noi împotriva datării propuse pentru inscripţia dată aduce V.P. Jajlenko, pledând pentru mijlocul ori a doua jumătate a secolului al VI-lea a. Chr. (Яйленко 1983, 137, nota 23).
[85] Pornind de la descoperirile arheologice mai vechi cu analogii directe pe Rhodos, s-a optat, încă până la descoperirea acestui *graffito*, pentru ideea unei participări active a rhodienilor la procesul de fondare a coloniilor din spaţiul bugo-niprean, fie în cadrul unui val independent de colonizare înaintea milesienilor sau împreună cu aceştia, fără a se putea însă determina şi amploarea acestui proces (Колобова 1951, 164 urm.; Капошина 1956, 233 urm.; urmată de Wasowicz 1975, 30 urm.); spre aceasta înclina la momentul publicării inscripţiei şi Ju. Vinogradov (Виноградов 1971a, 236), părere, de altfel, modificată în studiile următoare. – Pentru o părere contrarie privind participarea rhodienilor la procesul de colonizare a se vedea Лапин 1966, 112; Копейкина 1982, 33; Vinogradov 1979, 295 urm.; Ehrhardt 1983, 76, nota 602; Виноградов 1989, 37-39.

difuzarea mărfurilor atât rhodo-ioniene, cât şi a celor din alte centre greceşti. Numai în baza faptului că inscripţia a fost plasată nu pe un vas de lux rhodian, ci pe unul modest produs la Olbia, căruia nu-i poate corespunde epitetul *preţios*, nu se poate susţine, aşa cum o face Ju. Vinogradov, că titularul era o persoană săracă de pe insula Rhodos, participant la fondarea Olbiei, şi nicidecum un negustor (Виноградов 1971a, 235 urm.). După cum arătam mai sus, din conţinut nu reiese că anume acest vas a prezentat obiectul dedicaţiei lui Xanthas.

***Graffito* de la Berezan** (prima jumătate a secolului al VI-lea a. Chr.). Aplicată iniţial pe toată partea exterioară a unui *kylix* ionic din prima jumătate a secolului al VI-lea a. Chr., inscripţia, din care s-au păstrat doar două fragmente, constă din nouă sau zece coloane cu menţiuni de vânzări şi achiziţii de mărfuri. Dacă în cinci sau şase cazuri preţurile realizate de pe urma vânzărilor sunt indicate în *hecte* şi *hemihecte*, probabil fracţiuni ale staterului din Cyzic, atunci într-un caz se menţionează un schimb natural, în urma căruia un localnic achita posesorului inscripţiei în locul unei sume de bani 20 de măsuri în grâu. Pornind de la dialectul ionic al textului, Ju. Vinogradov consideră că inscripţia prezintă registrul unui negustor ionian, care negocia la Berezan cu ceramică pictată, iar pe banii încasaţi în urma tranzacţiilor cumpăra cereale (Виноградов 1971b, 64-76).

***Graffito* din „zona sacră" de la Histria** (al doilea - treilea sfert al secolului al VI-lea a. Chr.). Pe gâtul unei amfore de tipul „SOS" târzie, producţia cărora, aşa cum am arătat şi mai sus, se atribuie Atenei, a fost zgâriată după ardere litera beta din alfabetul megaro-corintic. Contextul în care a fost semnalat fragmentul este contemporan cu cel din templul Afroditei şi poate fi datat cu al doilea – începutul celui de-al treilea sfert al secolului al VI-lea a. Chr. Pornind de la considerentele menţionate, P. Dupont interpretează acest semn drept marcă comercială a unui negustor din Corint sau Megara, aplicată în timpul transportului unui lot de ulei atenian. Dacă această încărcătură ocazională, care completa, probabil, un lot mai mare de mărfuri corintiene, a fost însoţită de negustorul în cauză personal până în coloniile din Marea Neagră – în cazul de faţă până la Histria –, sau, aşa după cum înclină să creadă cercetătorul francez, ea a fost destinată iniţial coloniilor megariene din Propontida, fiind acolo în continuare redistribuită[86], nu se poate susţine aici cu certitudine. Cu toate acestea, dacă luăm în consideraţie şi alte categorii de surse deja menţionate, prezenţa efectivă a negustorilor corintieni şi megarieni în spaţiul pontic nu este deloc imposibilă.

***Graffito* de pe insula Leuke** (mijlocul - a doua jumătate a secolului al VI-lea a. Chr.). Dedicaţie pe un fragment pictat de origine „rhodo-ioniană" din care s-au păstrat doar trei litere [ὁ δεῖνα ἀνέθ]ηκε (Яйленко 1980a, 84, nr. 1, таб. I, *14*). Deşi, atât numele posesorului, cât şi scopul dedicaţiei, nu mai pot fi restabilite, se poate presupune că ea a aparţinut unui vizitator al sanctuarului lui Achilles de pe insulă. Aşa cum se cunoaşte şi din alte inscripţii de aici, nu se exclude că acesta era un navigator sau negustor ori o persoană privată, care conform facturii vasului era, probabil, originar din unul din centrele ioniene.

Dedicaţie de la Histria (a doua jumătate a sec. VI a. Chr.) (ISM I 102). Pe ambele părţi ale unui disc de granit de formă elipsoidală, una din ele cu o adâncitură rotundă, au fost gravate două inscripţii: A (partea netedă) Τέλονος ἐμί; B (partea cu gaură) în boustrophedon Τέλον (nom.) (Cojocaru 2004, 311, cat. 1049; Bîrzescu 2007, 133-135). Deoarece, aşa cum se poate deduce şi din publicaţiile anterioare, acest unicat din epigrafia pontică a ridicat mai multe întrebări privind funcţionalitatea, cronologia, paleografia, cât şi determinarea originii etnice a personajului menţionat, Iulian Bîrzescu a reluat recent discuţia asupra acestui obiect. Analizând problemele enunţate, epigrafistul bucureştean conchide că piesa lucrată dintr-un material scump a avut un caracter votiv, considerând-o a fi o dedicaţie, aşa cum reiese şi din paleografia inscripţiei, a unui oarecare Telon, fiul lui Telon, originar de pe insula Egina. Asemănările stilistice cu inscripţia de la Gravisca, o dedicaţie a binecunoscutului negustor eginet Sostratos, cât şi cu alte piese ale negustorilor de pe Egina, descoperite în sanctuarele ioniene, în care atât etniconul dedicanţilor, cât şi numele divinităţilor cărora le erau destinate piesele

[86] Dupont 1995-1996, 87, fig. 1, 88 („La présence d'une telle marque commerciale sur un récipient attique soulève ipso facto le problème du circuit d'acheminement de cet emballage. En effet, ce graffite na pu être apposé que par quelque emporos corinthien ou mégarien, qui, sans s'être nécessairement aventuré jusqu'en mer Noire, ni même jusqu'en Ionie, serai venu écouler un lot d'huile attique, embarqué en cours de route, par exemple vers l'un des établissements mégariennes de Propontide, d'où il aurait été redistribué.").

date nu sunt menţionate, confirmă veridicitatea acestei ipoteze.

***Graffito* de la Berezan** (al treilea sfert al secolului al VI-lea a. Chr.). Pe baza fragmentului păstrat a fost întregit patronimicul Ῥύνδα[ξ] ori Ῥύνδα[κος], care putea să aparţină unui originar din Cyzic, fără a se putea stabili scopul aflării acestuia la Berezan[87]. Nu este exclus, că este vorba de o dedicaţie.

Scrisoare privată pe plumb de la Berezan (pe la 540-510 a. Chr.). Cu toate dificultăţile şi discuţiile legate de citirea ei, această inscripţie prezintă unul dintre cele mai importante documente privind organizarea şi derularea comerţului din epoca arhaică, nu numai în spaţiul nord-vest-pontic, ci şi în restul *oecumenei* antice[88]. Având în vedere acest fapt, am hotărât să prezentăm conţinutul acestei scrisori private în întregime[89]:

„(*partea exterioară*) Foiţă de plumb a lui Achillodoros către fecioru-său şi Anaxagoras.

(*partea interioară*) Protagoras, tatăl tău [Achillodoros] îţi spune: e nedreptăţit de Matasys, căci (acesta) umblă să-l robească şi l-a lipsit de locul de hamal (în port?). Du-te la Anaxagoras şi spune-i că (Matasys) pretinde că el (Achillodoros) ar fi sclavul lui Anaxagoras, zicând: „Anaxagoras are toate bunurile mele, sclavi, sclave şi locuinţe”. Dar el (Achillodoros) se opune şi tăgăduieşte că ar fi ceva între el şi Matasys şi pretinde că e om liber şi că nu-i nimic între el şi Matasys. Ce-i între Matasys şi Anaxagores, numai ei între ei ştiu. Spune-i astea lui Anaxagoras şi nevestei (lui Achillodoros). Şi încă ceva pentru tine: pe maică-ta şi pe fraţii aflaţi la Arbinatai du-i la oraş. Cât priveşte pe Euneuros, o să vină la el singur (la Achillodoros) şi o să coboare direct”.

Luând ca punct de plecare traducerea întocmită de D.M. Pippidi, care, la rândul său, se baza pe comentariul prestigios al lui J. Chadwick, trebuie să atragem, totuşi, atenţie asupra unor deosebiri de principiu faţă de alte tălmăciri mai recente, acestea fiind şi pentru problema noastră de o importanţă majoră. Astfel, aşa cum înclină să creadă unii dintre specialiştii din domeniu, activitatea lui Achillodoros nu trebuie privită, în mod direct, în calitate de hamal, ci mai degrabă de cea a unui agent comercial, în cazul de faţă în slujba lui Anaxagoras, aşa cum arăta deja primul editor al inscripţiei. În acest fel, el este lipsit de Matasys nu de această muncă, ci, mai degrabă, de un lot de marfă sau chiar de mijlocul de transport pe care era încărcată ea. Nu mai puţin importantă este şi tălmăcirea ultimului rând al inscripţiei. În timp ce, după unii, aici ar fi vorba de o persoană de contact Euneuros, după alţii este menţionat aici tribul scitic al neurilor, spre care pleca cu marfa sa Achillodoros. Pornind de la pasajul lui Herodot, în care printre alte triburi scitice din jurul Olbiei este menţionat şi cel al neurilor (Herodot IV, 17), R. Merkelbach comentează conţinutul inscripţiei în felul următor: Anaxagoras, unul din destinatarii scrisorii, este un negustor bogat de la Olbia, mărfurile căruia sunt comercializate în mediul scitic de Achillodoros, care apare din contextul inscripţiei drept negustor itinerant. În timpul unei asemenea expediţii, un oarecare Matasys, după etimologia numelui probabil un scit semi-elenizat, încearcă, din motive necunoscute din conţinutul scrisorii[90], să confişte marfa transportată de Achillodoros prin teritoriile scitice. Spunând că acţionează din ordinul lui Anaxagoras, Achillodoros încearcă să intervină prin intermediul feciorului său Protagoras cu o scrisoare pe lângă acesta, pentru clarificarea situaţiei create şi restituirea mărfurilor confiscate. El însuşi pleacă mai departe până la neuri, pentru ca mai apoi, să revină, pe un alt drum, la Olbia. Dacă acest comentariu corespunde cu adevărat realită-

[87] Vinogradov 1997b, 336-340; Vinogradov 1997a, 16 (nu exclude de asemenea posibilitatea, că numele aparţine unui locuitor de la Berezan). – Ῥύνδα[ξ] ori Ῥύνδα[κος] este cunoscut la Atena în calitate de patronimic al unui originar din Cyzic (IG II² 9096).

[88] Importanţa majoră a inscripţiei a determinat, din momentul publicării ei iniţiale, de către Ju. Vinogradov (Виноградов 1971c, 74-100), apariţia unui număr impunător de studii pe marginea problemelor ridicate de conţinutul ei: Chadwick 1973, 35-37; Яйленко 1974, 132-152; Bravo 1974, 111-187; Pippidi 1974, 253-255; Яйленко 1975, 133-150; Miller 1975, 157-160; Merkelbach 1975, 160-162; Bravo 1977, 1-59; Brodersen, Günther, Schmitt 1992, nr. 27; Murray 1998, 281 urm.; recent Dubois 1996, 50-55 cu alte informaţii bibliografice.

[89] Din câte cunoaştem, unica traducere a acestei inscripţii în limba română se datorează lui D.M. Pippidi (1974, 253-255). Am acceptat-o şi am reprodus-o aici cu anumite rezerve, la care ne vom opri în continuare. – Informaţii bibliografice suplimentare şi unele sugestii cu privire la conţinutul inscripţiei le datorăm dr. Victor Cojocaru (Iaşi), căruia ţinem să-i mulţumim şi pe această cale.

[90] Într-o scrisoare din 20 aprilie 2006, Victor Cojocaru ne-a comunicat părerea că Anaxagoras, fiind stăpânul sau patronul lui Matasys, îi datora acestuia din urmă ceva. Dorind să-şi recupereze datoria, Matasys încearcă să confişte bunurile aflate in răspunderea lui Achillodoros. Acesta din urmă ar fi susţinut, la rândul său, că nu ar fi sclavul lui Anaxagoras şi, într-o asemenea situaţie, Matasys nu ar avea dreptul să-i confişte încărcătura, chiar dacă aceasta era administrată de Achillodoros în numele lui Anaxagoras.

ţii, atunci avem o dovadă deosebit de concludentă despre negustorii olbieni în calitate de mijlocitori a relaţiilor comerciale şi de schimb dintre lumea greacă şi băştinaşi.

***Graffito* comercial de la Olbia** (sfârşitul secolului al VI-lea a. Chr.). Pe gâtul unei amfore de Clazomenae, găsită într-un mormânt olbian datat în ultima treime a secolului al VI-lea, a fost semnată după ardere cu vopsea roşie litera E retrograd din alfabetul corinto-megarian (Книпович 1940, 95 urm., fig. 6; Граков 1957, 16-18; Зеест 1960, 72; Monachov 1999, 179). Ca şi în cazul unui *graffito* deja menţionat de la Histria, şi acest semn ar putea fi interpretat drept marcă comercială a unui negustor corintian sau megarian, care transportase o încărcătură cu vin sau ulei din Clazomenae. Prin urmare, ca şi în alte cazuri deja semnalate, avem o dovadă suplimentară că mărfurile unui centru puteau fi difuzate de negustori străini de oraşul producător.

***Graffito* de pe insula Leuke** (începutul secolului al V-lea a. Chr.). Pe suportul unui *lekythos* cu firnis negru au fost aplicate două inscripţii: a) Glaukos, păzeşte-te să ieşi în mare; b) Glaukos, feciorul lui Posideos, m-a dedicat lui Achilles, stăpânitor pe Leuke. După cum considera V. Jajlenko, ambele inscripţii au fost făcute de o singură persoană, adică de Glaukos, personajul menţionat în ambele texte, când acesta se aflase pe insulă. Acelaşi autor susţine că, în primul caz, este vorba de un oracol către Achilles, căruia de obicei i se adresau cei care navigau în apele pontice, iar în al doilea, de o dedicaţie acestui *heros*-zeu (Яйленко 1980a, 84 urm., nr. 3, таб. III, *1* şi *1a*). Deoarece mai mulţi dintre vizitatorii insulei erau negustori, nu se exclude posibilitatea că şi Glaukos făcea parte din această categorie. Două momente legate de această descoperire ar putea, din punctul nostru de vedere, să prezinte un interes deosebit pentru problema discutată aici, şi anume, vasul şi dialectul inscripţiei. Deşi epigrafistul rus nu face nici o precizare în legătură cu *lekythos*-ul pe care au fost aplicate inscripţiile (Яйленко 1980a, nota 58), se cunoaşte, totuşi, că în această perioadă majoritatea vaselor cu firnis negru difuzate în spaţiul pontic erau de origine atică. Acest lucru ar fi deosebit de relevant, deoarece caracterul inscripţiei este ionian, altfel spus, ea a fost aplicată pe vas de un originar din regiunile est-greceşti. Dacă judecăţile noastre sunt corecte, atunci prin acest document am obţine o informaţie foarte preţioasă despre mecanismul difuzării mărfurilor greceşti în Pontul Euxin. Şi anume, că o parte din mărfurile atice au fost difuzate prin intermediul negustorilor din alte centre greceşti. Aşa cum ne arată unele exemple din bazinul mediteranean (Johnston 1979; Johnston 2006), mai multe *graffiti* cu caracter comercial de pe vasele atice aparţin negustorilor ionieni. Prin urmare, trebuie să admitem şi posibilitatea că produsele ceramice din Atena au fost transportate spre Pontul Euxin şi de negustorii ionieni, fiind aduse încoace intenţionat sau ocazional împreună cu mărfurile altor centre greceşti din spaţiul mediteranean. Totuşi, până la apariţia unor dovezi mai explicite în această privinţă, reconstrucţia noastră nu poate avea decât un caracter ipotetic.

***Graffito* de la Olbia** (secolul al V-lea a. Chr.). Pe un fragment de *skyphos* cu firnis negru a fost aplicată dedicaţia „vasul aparţine Atenei” (Яйленко 1980b, 75, nr. 61, таб. XI, 10). Deoarece dialectul inscripţiei este ionian – autorul indică analogii apropiate în materialul din Milet –, iar vasul, după toate probabilităţile, este de origine atică, considerăm că ar putea fi vorba de o situaţie similară cu inscripţia lui Glaukos găsită pe Leuke, prezentată de noi ceva mai sus.

***Graffito* de la Olbia** (secolul al V-lea a. Chr.). Inscripţie pe un *kylix* cu firnis negru, care indică că vasul a fost dedicat lui Hermes cu epiclesa Ἐμπολαῖος (protectorul comerţului) (Яйленко 1980b, 77, nr. 68, таб. VI, 2). Aşa cum s-a arătat şi aici, asemenea dedicaţii erau făcute, de obicei, de către negustori (Bravo 1977, 36 urm.), prin urmare, înclinăm să vedem şi în dedicantul inscripţiei pe unul dintre ei, chiar dacă originea ne rămâne necunoscută.

***Graffito* de la Olbia** (490-470 a. Chr.). Pe un vas de tipul *kylix* cu figuri negre, descoperit într-un sanctuar de la Olbia, a fost semnat conţinutul „Pentru Hermes de la Igdampaios” (Яйленко 1980b, 77 urm., nr. 69, таб. VI, 3 и рис. 1). S-a considerat că numele dedicantului aparţine unui scit din păturile sociale înalte, iar dedicaţia către Hermes pare să indice că activitatea comercială ocupa un loc foarte important în viaţa acestui personaj.

Decret de proxenie de la Olbia pentru Ietrokleitos din Sinope (475-450 a. Chr.). Epigrafa respectivă se consideră printre cele mai timpurii decrete olbiene de proxenie. Deoarece în text nu sunt indicate şi motivele de cinstire, nu putem face decât presupuneri în privinţa domeniului de

activitate, prin care cel onorat aici s-a învrednicit de *proxenia* comunităţii olbiene şi celelalte drepturi care decurgeau din ea. Pe de o parte, deşi nu fără anumite rezerve faţă de formula banală a dispozitivului, printre drepturile acordate lui Ietrokleitos este menţionată şi scutirea de impozite pentru toate mărfurile importate şi exportate la Olbia, aceste drepturi extinzându-se şi asupra urmaşilor săi. Prin urmare, nu putem exclude posibilitatea că printre activităţile lui Ietrokleitos cea comercială ocupa un loc destul de important. Pe de altă parte, în perioada când a fost cinstit Ietrokleites – indiferent dacă este vorba de primul, al doilea sau al treilea sfert al secolului al V-lea a. Chr.[91] –, importurile sinopiene sunt la Olbia foarte rare. Este vorba, în primul rând, de puţine fragmente de ceramică de lux şi de uz comun din secolul al V-lea a. Chr., prezenţa cărora nu ar confirma existenţa unui comerţ intens între cele două colonii pontice (Скуднова 1958, 82, рис. 11, urmată de Виноградов 1981b, 80). Cu toate acestea, faptul menţionat de noi şi mai sus, că sursele arheologice cu care operăm noi astăzi oglindesc doar o parte a întregului trafic de mărfuri din comerţul timpului, primeşte un suport suplimentar şi graţie următorului *graffito* de la Olbia.

***Graffito* cu caracter comercial de la Olbia** (începutul secolului al V-lea a. Chr.). Aplicată pe un fragment de farfurie de la începutul secolului al V-lea a. Chr., inscripţia ΣΙΝΩΠ nu este, în viziunea unor specialişti, altceva, decât prescurtarea pentru aşa-numitul „ocru din Sinope” (σινοπικὴ μίλτος). Renumită prin calităţile sale farmaceutice şi în calitate de colorant, argila de culoare roşie-închisă extrasă în Capadocia era bine cunoscută şi pe larg exportată în lumea greacă, inclusiv pe coasta de nord ale Mării Negre (Виноградов 1981a, 80; Dubois 1996, 6 şi nota 23 cu sursele literare privind exportul acestui produs din Sinope).

***Graffito* comercial de la Berezan** (secolul al V-lea a. Chr.). Pe un vas ionic cu dungi a fost aplicat preţul, probabil al vasului în cauză, de patru oboli şi jumătate (Яйленко 1980b, 95, nr. 48, tab, II, 27). Aşa cum menţiona şi V. Jajlenko, inscripţiile de acest gen sunt atribuite, de obicei, negustorilor. Luând în consideraţie originea vasului, putem presupune că personajul care a făcut inscripţia provenea dintr-un centru ionian.

Inscripţie votivă de la Olbia (al doilea sfert al secolului al V-lea a. Chr.). Este semnalată pe baza unui altar sau tripod de marmură închinat de un oarecare Xanthos divinităţii Ἀπόλλων Ἰητρὸς cu epitetul Ἴστρο μεδέοντι (*stăpânul Histriei*). După cum susţine Ju. Vinogradov, epicleza în cauză ar desemna nu râul Istru, ci, mai degrabă, cetatea eponimă (Vinogradov 1981, 22; Vinogradov 1997a, 30 şi nota 119)[92]. Dat fiind faptul că numele titularului este însoţit de etniconul Ὀλβιοπολίτης – după cum se ştie, acesta apare în decrete onorifice, pe pietre votive şi funerare pentru a indica originea unei persoane, de obicei în afara oraşului de baştină –, s-a considerat că monumentul nu era destinat pentru un templu olbian, ci urma să fie transportat şi expus probabil în sanctuarul lui Apollon Tămăduitorul – în calitate de protector al cetăţii era una din cele mai respectate zeităţi la Histria –, deseori menţionat în diferite perioade ca loc de expunere a unor decrete însemnate[93].

[91] În literatura de specialitate nu există un punct de vedere unic cu privire la datarea acestui decret onorific: NO 1 (al doilea sfert al secolului al V-lea a. Chr., dată acceptată şi de Dubois 1996, 5 urm.); Яйленко 1985, 217 (al treilea sfert al secolului al V-lea a. Chr.); Vinogradov 1997a, 14 şi nota 41 (primul sfert al secolului al V-lea a. Chr.).

[92] Deşi, din punct de vedere cronologic, se depăşesc limitele cercetării de faţă, credem demn de a menţiona aici anumite tangenţe cu un document epigrafic de la Histria din primele două decenii ale secolului al IV-lea a. Chr. Avem în vedere inscripţia de pe baza unei statui de cult, dedicată, de asemenea, lui Apollon Ἰητρὸς de către Theoxenos, fiul lui Hippolochos, nepotul lui. După cum menţiona D.M. Pippidi (Pippidi 1969, 238-243; ISM I 169, cu întreaga discuţie a problemei) nu se exclude faptul că statuia, baza căreia a fost găsită la Histria, reproducea un model creat de sculptorul atenian Stratonides, descoperit în necropola Olbiei (NO 65). Dacă este aşa, atunci cel care comandase executarea acestei statui, adică Theoxenos, vizitând Olbia cunoştea personal sau era bine informat despre statuia de acolo, fapt care ne duce la gândul că acesta se afla într-o relaţie deosebită faţă de colonia de la gurile bugoniprene. În legătură cu aceasta nu mai puţin interesant ni se pare şi faptul că acest Theoxenos făcea parte dintr-o „dinastie” histriană foarte bogată, aflată în slujba lui Apollon (cf. ISM I, nr. 144), care-şi trăgea rădăcinile de la un oarecare Theodotos. Deşi nu cunoaştem care au fost sursele de îmbogăţire a acestei familii, credem că nu vom greşi prea mult dacă vom admite aici comerţul şi cămătăria drept cele mai profitabile activităţi economice din acel timp. Epigrafele olbiene menţionează un histrian cu numele Theodotos (Карышковский 1958, 152-161; NO 7), care în secolul al IV-lea a. Chr. este onorat cu proxenie, întrebându-ne dacă acesta nu cumva este întemeietorul bogatei familii histriene. Ca urmaş al său, Theoxenos, putea oricând profita de dispozitivul decretului onorific. Moştenind în calitate de rudă anumite drepturi (οἷς κοινὰ τὰ πατρῶια), el putea în orice timp (καὶ ἐμ πολέμωι καὶ ἐν εἰρήνηι) să viziteze Olbia, fie pentru a face comerţ, fie în alte scopuri. Dacă această ipoteză se va confirma, atunci avem aici un exemplu, care elucidează foarte elocvent rolul negustorilor nu numai la difuzarea mărfurilor, ci şi ca promotori ale valorilor culturale.

[93] ISM I, nr. 1, r. 7; 34, r. 3-4; 54, r. 28; 63, r. 3 (întregit); nr. 104 (întregit); nr. 144, r. 2 (întregit); nr. 169, r. 1-2; 314 A (întregit); cf. şi nr. 6, r. 3; nr. 18, r. 21; nr. 21, r. 3-4; nr. 28, r. 9; nr. 65, r. 39 şi nr. 44.

Nu cunoaştem motivul de cinstire a acestei divinităţi de către Xanthos, de altfel bine cunoscută la Olbia şi în majoritatea coloniilor pontice (Bilabel 1920, 81 urm.)[94], totodată, se poate presupune că aceasta l-ar fi ajutat în aducerea la bun sfârşit a unei activităţi importante. Luând în consideraţie legăturile strânse economice dintre Histria şi Olbia, mai bine documentate în perioada ulterioară atât în sursele epigrafice cât, mai cu seamă, în cele numismatice, nu se exclude, că olbianul Xanthos era unul din negustorii ce au mijlocit legăturile comerciale dintre cele două colonii milesiene în această perioadă[95].

***Graffito* de la Frumuşiţa** (mijlocul secolului al V-lea a. Chr.). După ardere, pe suportul unui *kylix* atic cu firnis negru a fost zgâriată inscripţia grecească NAY, care poate fi, aşa cum arăta şi M. Peterscu-Dîmboviţă, prescurtarea unui nume propriu, de exemplu, al proprietarului vasului, dar şi a unor calificative aflate în legătură directă cu activitatea comercială pe mare cum ar fi ναυκληρία, ναύκληρος etc.[96]

Concluzii. Din analiza principalelor categorii de surse arheologice şi scrise se poate stabili cu certitudine că la comerţul timpuriu greco-barbar au participat diferite centre greceşti pontice şi mediteraniene. În special pătrunderea produselor transportate în amfore şi a ceramicii de lux şi de uz curent, uneori în cantităţi demne de luat în consideraţie, vorbeşte, chiar dacă de cele mai multe ori indirect, despre rolul mare al negustorilor greci în procesul de difuzare a lor. Deşi era legată de pericole mari, activitatea acestui grup de persoane era stimulată de profitul imediat adus de schimbul cu amănuntul sau cu ridicata, de multe ori neechivalent pentru popoarele *barbare*. Din relatarea lui Demosthene – chiar dacă cele spuse aici vizează o perioadă mai târzie decât cea care ne interesează aici, situaţia era cu siguranţă caracteristică şi pentru o fază mai timpurie a relaţiilor comerciale şi de schimb – ne putem face o închipuire despre lăcomia cu care negustorii greci încărcau corăbiile care veneau în Pont (XXXIV, 10), fapt care dovedeşte în mod clar, cât de profitabil era comerţul cu regiunile periferice ale lumii greceşti. Din cele relatate mai sus se desprinde şi concluzia că mai multe din informaţiile privind persoanele care au participat la pătrunderea mărfurilor greceşti în nord-vestul Pontului Euxin poartă un caracter indirect. Ele reflectă, în unele cazuri, doar direcţiile de unde proveneau mărfurile străine, fără să ne ofere şi argumente suficiente pentru problema caracterului relaţiilor cu aceste centre sau a personajelor care au mijlocit difuzarea lor. Prin urmare, trebuie să ţinem cont de faptul că prezenţa unor produse într-un mediu străin de cel unde ele au fost fabricate, nu înseamnă, nemijlocit, şi comercializarea lor de către originarii din centrele respective de producţie (Виноградов 1971b, 64). Fiind conştienţi de acest fapt, credem, totuşi, că o delimitare între producătorii de mărfuri şi mediatorii acestora este posibilă pe baza corelării surselor arheologice şi scrise, sistematizate de noi pe baza materialelor discutate mai sus (fig. 21). Un alt element important este şi prezenţa cantitativă a importurilor în spaţiul nostru de cercetare. De asemenea, credem că pe baza acestor criterii este posibilă şi determinarea gradului de participare a negustorilor dintr-un centru sau altul la comerţul timpului.

Aşa cum s-a văzut, prezenţa în nord-vestul Pontului Euxin a unor importuri de origine mediteraneană dintr-o perioadă anterioară fondării aici a celor mai vechi colonii greceşti, ridică problema începutului navigaţiei în Marea Neagră. Pe baza mărturiilor scrise s-a presupus o navigaţie pontică deja din secolele XIV-XIII a. Chr., adică mult înainte de războaiele troiene (Петерс 1982, 26). Mai apoi, cercetările subacvatice din zona litoralului pontic au scos la lumina zilei numeroase ancore trapezoidale din piatră, considerate şi ele drept mărturii şi accesorii ale unei navigaţii timpurii în acest spaţiu al cretanilor, pelasgilor, carienilor, micenienilor, hitiţilor, egiptenilor, babilonenilor, fenicienilor etc.[97] Cu toate acestea, la momentul actual al cercetării, doar în cazul eubeenilor şi al fenicienilor se poate susţine o posibilă navigaţie în aceste ape înainte de stabilirea coloniştilor greci. Dacă prezenţa eubeenilor este mai puţin relevan-

[94] Pentru o analiză fundamentală a întregii baze documentare despre cultul lui Apollon în coloniile milesiene vezi Ehrhardt 1983, 130-147, şi recent Rusjaeva, Vinogradov 2000, 229-234.

[95] Histrienii Theodotos (Карышковский 1958, 152-161; NO 7) şi Dionysios (IOSPE I², nr. 21 = NO 15; Соломоник 1970, 427-436) sunt onoraţi la Olbia în secolul al IV-lea şi, respectiv, în prima jumătate a secolului al III-lea a. Chr., cu calitatea de proxeni.

[96] Peterscu-Dîmboviţă 1953, 497-511; Alexandrescu 1976, 120, nr. 36; Alexandrescu 1978a, 83, nr. 519; Teodor 1983-1984, 162, nr. 47.

[97] Danoff 1962 1052; Lazarov 1974, 107-113, fig. 7-10; Лазаров 1984; Porogeanov 1985, 196-207; Порожанов 1989, 6-15. – Împotriva unei navigaţii pontice înainte de secolul al VIII-lea a. Chr. s-a pronunţat Alexandrescu 1988a, 412.

Tipurile de surse / Centrele de producţie şi regiuni geografice	Materialul amforic	Ceramica de lux şi de uz comun	Monede	Surse epigrafice	Surse literare
Milet	+	+	+		+
Chios	+	+			+
Clazomenae	+	+			
Lesbos	+				+
Samos	+	+			
Rhodos		+		+	
Atena	+	+			+?
Corint	+	+		++	
Egina	+?				+
Thasos	+?	+			+
Thera	+				
Massalia	+				
Eubeea	+?	+?			
Eolia		+			
Beoţia		+			
Eretria		+			
Cipru		+			
Troia		+			
Sinope		+		++	
Fenicia		+?			
Caria		+?		+	+
Corcyra	+?		+		
Cyzic			+		
Chalcedon	+?				
Laconia	+?				
Abdera	+?				
Theron	+?				
Pangeea	+?				
Histria		+	+		
Olbia		+	+		
Nikonion			+		

Fig. 21. Repartizarea surselor arheologice şi scrise după centrele de producţie greceşti atestate în nord-vestul Pontului Euxin.

tă pe fundalul numărului redus al materialelor ceramice, cea a fenicienilor este susţinută, pe lângă vasele ceramice cipriote, difuzarea cărora a fost pusă pe seama activităţii lor în Pont, şi de menţiunea hidronimului Tina, corespunzător râului Tanais (Danoff 1962, 950-951, 1052-1053). În fine, conform descoperirilor mai vechi de la Histria, nu se exclude şi faptul că de activitatea fenicienilor sunt legate şi cele trei statuete syriano-feniciene din secolul al VI-lea a. Chr. (Alexandrescu-Vianu 1994, 137-144)[98]. Mai mult decât atât, tradiţia literară romană ar dori chiar să-i vadă pe aceştia drept fondatori ai coloniei Tyras de la gurile Nistrul Inferior (Amm. Marc. XXII 8, 41)[99]. Luate în ansamblu, toate aceste informaţii ne permit să-i vedem pe eubeeni şi, mai ales, pe fenicieni nu numai printre primii navigatori în apele pontice, ci şi printre primii mijlocitori a produselor mediteraneene în acest spaţiu.

După cum s-a văzut mai sus, majoritatea surselor arheologice, în special materialul ceramic, şi, într-o măsură mai mică, monedele, provin din

[98] Recent Bouzek 2000, 134-137, cu informaţii suplimentare privind activitatea comercială a fenicienilor în bazinul Mării Negre.

[99] Cu privire la prezenţa fenicienilor în Pontul Euxin cf. şi Luc. Tox. 4.

centrele ioniene. În sprijinul lor vin, de asemenea, şi unele informaţii oferite de sursele epigrafice din coloniile greceşti. Predominarea centrelor ioniene în comerţul nord-vest-pontic nu este deloc întâmplătoare, dacă luăm în consideraţie că majoritatea coloniştilor proveneau din aceste regiuni. Deosebit de elocventă este în acest sens difuzarea amforelor de transport. Deoarece majoritatea descoperirilor ioniene sunt semnalate în coloniile greceşti şi în aşezările din apropierea lor, se poate susţine că o cantitate considerabilă de produse în amfore a fost destinată, în primul rând, pentru îndestularea necesităţilor coloniştilor[100]. În mod sigur, o parte din ei au activat în calitate de negustori, participând activ la difuzarea atât a produselor din oraşele de unde proveneau, cât şi a celor străine.

Dintre ionienii participanţi la comerţul timpului trebuie să menţionăm, în primul rând, pe cei **milesieni**. În mod sigur, aceştia au adus încoace, mai întâi de toate, mărfurile din oraşul lor de baştină, faptul fiind confirmat prin prezenţa amforelor de transport şi monede şi, într-un mod cu totul deosebit, prin cantitatea mare de ceramică pictată în stil oriental. Chiar dacă prezenţa lor nu apare explicit în sursele scrise, un interes mare prezintă informaţiile literare care atestă pe milesieni drept fondatorii mai multor colonii din spaţiul nostru de cercetare. Astfel, în calitate de fundaţii primare milesiene sunt menţionate, în primul rând, Histria[101], Borysthenes-Berezan[102] şi Olbia[103]. Despre faptul că locuitorii viitoarei metropole posedau încă în secolul al VIII-lea a. Chr., adică până la colonizare, anumite cunoştinţe despre Pont, ne vorbeşte informaţia lui Arktinos din Milet despre Insula Şerpilor (Leuke) (Латышев 1992-1993, 44 şi nota 1; Яйленко 1980a, 84 şi nota 57). Actualmente se poate susţine, că milesienii, pe lângă difuzarea propriilor mărfuri, au mijlocit şi pe cele din alte centre greceşti orientale şi din Grecia continentală. Printre acestea putem numi, mai cu seamă, centrele cu care metropola se afla în relaţii prieteneşti, adică Chiosul, Lesbosul şi Atena[104]. Este interesant să menţionăm aici că producţia Samosului şi a Corintului, ambele, pentru anumite perioade istorice, ostile Miletului, nu au cunoscut o difuzare largă, în comparaţie cu cele din cercul *pro-milesian*.

Luând în consideraţie volumul mare de mărfuri chiote, un rol deosebit l-au avut, cu siguranţă, **originarii din Chios**. Chiar dacă admitem că o parte din acestea putea fi mijlocită şi de personaje de altă origine, cum ar fi fost, de exemplu, milesieni, este greu, totuşi, să punem la îndoială participarea directă a negustorilor din Chios la difuzarea propriilor produse. Prezenţa masivă a acestora nu exclude, aşa cum s-a menţionat şi anterior, participarea chioţilor la fondarea unor colonii pontice[105]. Pe lângă materialele ceramice de la Olbia deja menţionate, care atestă prezenţa efectivă a reprezentanţilor de pe Chios în această colonie, este demn de luat în consideraţie şi faptul că, tot aici, cele mai vechi urme de arhitectură timpurie ioniană fuseseră realizate în stilul şcolii din Chios (Boardman 1988, 314).

Vorbind de negustorii din Ionia, trebuie să admitem că un rol important printre aceştia au deţinut **carienii**, prezenţa cărora este susţinută de diverse categorii de surse. Pe lângă materialele arheologice deja menţionate, un interes deosebit prezintă sursele scrise. După cum s-a văzut şi mai sus, nu se exclude posibilitatea că carienii au participat la colonizarea litoralului pontic, fie independent, sau împreună cu alte valuri de coloniști

[100] Conform datelor de care dispunem în prezent nu se poate vorbi despre existenţa în această perioadă a unei producţii locale a vinului sau mai cu seamă a uleiului de măsline în coloniile nord-vest-pontice (cf. Пелях 1967, 19-22 cu o privire de ansamblu asupra dezvoltări producţiei vinicole în nordul şi nord-estul Mării Negre). Dat fiind faptul că ambele produse jucau un rol deosebit atât în raţionul zilnic al grecului, cât şi în diferite practici medicinale, igienice sau, nu în cele din urmă, rituale (pentru aceasta cf. Billiard 1913; Vaisiere 1941; Seltman 1957; Finley 1977, 25; Amouretti 1992, 77-86; Amouretti 1998, 15-23; numeroase contribuţii la această problemă în culegerile *In vino veritas* [London 1995] şi *Vin et Santé en Grèce Ancienne* [Paris 2002]), se poate conchide că anume vinul şi uleiul au constituit încărcătura principală a amforelor importate în spaţiul nostru de cercetare.

[101] Herodot II, 33, 4; Ps.-Skymnos 766-770; Strabon XII, 6, 1; Plin. NH IV 44. – Pentru sursele epigrafice cf. Ehrhardt 1983, 71, 102, 108, 118, 121,138-139, 153, 160, 164, 198, notele 541 şi 542.

[102] Ehrhardt 1983, 74-78, notele 576-581 cu alte indicaţii bibliografice.

[103] Ps. Skymnos, 809-814; Herodot IV, 78, 3; Strabon VII, 3, 17; Plinius NH IV, 82; Steph. Byz. s.v. Βορυσθενης. – Pentru sursele epigrafice cf. Ehrhardt 1983, 75-76, nota 583.

[104] Cf. Dimitriu 1966, 41, 46 (în legătură cu prezenţa mărfurilor chiote la Histria autoarea făcea următoarea constatare: „Având în vedere bunele relaţii care se pare că au existat între Milet şi Chios, nu este exclus ca marfa respectivă să fi parvenit la Histria prin intermediul marii metropole.").

[105] Pentru participarea activă a coloniştilor din Chios la procesul de colonizare a litoralului pontic vezi Данов 1969, 241, urmat de Лазаров 1982, 14; Лейпунская 1981, 58-59; cf. şi Брашинский 1982, 189 urm. (este de părerea că contingentul primilor coloniști era foarte redus la număr); Dupont 1999a, 143.

din Ionia[106]. În acest sens, un interes mare prezintă informaţia lui Plinius despre thalasocraţia lor în regiunea Tanaisului, din care aflăm că oraşul a fost ocupat iniţial de carieni, urmaţi de clazomeneni, apoi de meoni şi, numai după aceea, de pantikapeeni, adică de milesieni (NH VI, 20). Despre activitatea lor comercială în Dobrogea, regiune care după unele opinii s-ar mai fi numit Caria (Danoff 1962, 1052), indică şi menţionarea unui port al carienilor, undeva între Callatis şi Dionysopolis, în sursele literare (Arrian, Pr. Pont. Euxini 24, 3; 35; Pr. Anonim. 75), precum şi a unei localităţi Aphrodision, considerată tot de origine cariană (Iliescu 1970, 93, nota 62). Carienii au îndeplinit rolul de traducători între greci şi indigeni, presupunându-se că însuşi informatorul lui Herodot, Tymnes, aflat în slujba regelui scit Ariapeithes, ar fi fost de această origine (Herodot IV 76). Despre feciorul acestuia, Histiaios (Herodot V 37 şi VII 98), aflăm că era originar din Termera, un oraş din Caria (Откупщиков 1980, 65-78). În viziunea aceluiaşi autor, şi mama regelui Skyles, care provenea de la Histria, ar fi fost de origine cariană. Dacă este aşa, atunci ipoteza despre o posibilă participare a carienilor la colonizarea pontică, în cazul dat printre primii fondatori ai Histriei, obţine un suport în plus. În fine, menţionăm aici că şi toponimul *Arbinatai* din scrisoarea de plumb a lui Achillodoros este considerat a fi de origine cariană (Chadwick 1973, 36 ff; Яйленко 1974, 133-151 şi în special 146), deşi etimologia respectivă nu a întâlnit asentimentul şi altor cercetători preocupaţi de acest monument epigrafic de la Berezan (Виноградов 1989, 29).

După cum am văzut mai sus, atât sursele arheologice, cât şi cele scrise confirmă existenţa unei direcţii aparte în comerţul timpului, şi anume cea cu centrele Greciei continentale Egina, Corint şi Atena. Mărcile comerciale discutate mai sus par să confirme prezenţa efectivă a negustorilor din Corint în nord-vestul Pontului Euxin, care, probabil împreună cu produsele din oraşul de origine, de altfel mai puţine la număr, au difuzat şi pe cele din alte centre, în cazul de faţă fiind vorba de cele în amfore din Clazomenae şi Atena. Cu toate că avem prezente mai multe importuri atice în spaţiul de cercetare, s-a considerat că pentru perioada timpurie rolul Atenei în spaţiul pontic nu a fost prea mare. Prin urmare, credem că mărfurile din acest centru de producţie au ajuns încoace prin intermediul negustorilor corintieni şi al celor de pe Egina. Importând cereale pontice, aşa cum am văzut mai sus, în special negustorii din Egina au propus la sigur în schimb ceramica atică, aşa cum au făcut-o şi în alte regiuni ale spaţiului mediteranean, în special în Italia. Ne mulţumim aici să amintim de renumitul negustor de pe Egina Sostratos, menţionat de Herodot în *Istoriile* sale (Herodot IV 152), de numele căruia sunt legate mai multe vase atice cu iniţialele SO descoperite în bogatele morminte etrusce (Johnston 1972, 416-423; Hiller 2000, 461-469).

Anumite categorii de surse analizate mai sus, atestă în mod cert faptul că la comerţul timpului un rol important au jucat şi **negustorii din colonii**. Astfel, componenţa monedelor arată că majoritatea din ele aparţin coloniilor nord-vestpontice, în special, Histria şi Olbia. După cum s-a văzut, şi o bună parte a ceramcii de uz comun a fost produsă în coloniile de aici. Toate acestea confirmă cu certitudine că grecii din colonii au fost principalul partener în relaţiile cu băştinaşii. Lipsa monedelor din majoritatea centrelor greceşti care au exportat în acest spaţiu cantităti importante de mărfuri, confirmă ideea că coloniile pontice au mediat difuzarea mărfurilor altor oraşe printre indigeni. Informaţiile relatate de Herodot, obţinute din experienţa proprie a grecilor din colonii, atestă pătrunderea negustorilor pe căile fluviale şi terestre departe în adâncul continentului. De exemplu, Herodot ne relatează despre cazanul scitic, asemănător cu craterul de pe Lesbos (IV, 61), sau despre poporul argipeilor, care mănâncă un fruct asemănător cu smochina, pe care sciţii nu o cunoşteau (VI, 23). După cum reiese din unele inscripţii olbiene de mai târziu (IOSPE, I², 32), oraşele greceşti dispuneau de nave proprii de transport care, însoţite de agenţii comerciali, ajungeau până la hotarul dintre silvostepă şi stepă, unde, la distanţa de patru zile de navigaţie pe râu, erau localizate de către Herodot „locurile sfinte“ – Ἐξαμπαῖος (IV, 52, 81). Navigarea corăbiilor pe râuri este dovedită şi de descoperirile unor ancore la Cătălui-Căscioarele şi Adamclisi (Scarlat 1976, 101-114; Trohani 1985, 51-54). În afară de corăbii, negustorii greci au utilizat şi bărcile găsite la Pesčannoe (Ганіна 1970) şi în regiunea Bugului Inferior (Ostroverchov 1981, 88).

[106] Teza unei colonizări cariene a fost înaintată încă de Bilabel 1920, 61-62, şi susţinută în continuare de Откупщиков 1980, 65-78 şi Beševliev 1981, 266; împotrivă s-au pronunţat Cook 1946, 82; Roebuck 1959, 118; Belin de Ballu 1972, 11 urm.; Ehrhardt 1983, 97 nota 765; Ehrhardt 1985, 89, nota 41.

Alături de greci în comerţul timpului au fost angrenaţi şi **negustori indigeni**, numărul şi rolul cărora creştea proporţional cu volumul produselor aduse în mediul indigen (Preda 1973, 61; Sîrbu 1979, 131). Rolul principal al negustorilor locali a constat în difuzarea ulterioară a mărfurilor greceşti printre băştinaşi, fie direct din colonii sau din aşezările indigene unde se stoca marfa. Antrenarea acestora de timpuriu în comerţul timpului – datorită veniturilor pe care le aducea, în special, reprezentanţilor păturilor sociale înalte –, este dovedită de menţiunea lui Matasys din scrisoarea pe plumb de la Berezan, cât şi de dedicaţia lui Igdampaios de la Olbia. De un interes deosebit sunt realităţile arheologice din necropola coloniei Karkinitida, din vestul Crimeei, unde au fost semnalate mai multe morminte ale unor negustori bogaţi de origine scitică (Ланцов 1988, 75-84). Conform unor opinii recente (Ehrhardt 1985, 97 şi nota 97), negustorii indigeni alcătuiau o parte integră a societăţilor din colonii, locuind în/sau la marginea oraşelor greceşti, după cum ne informează mai târziu Ovidiu despre situaţia de la Tomis (Ovidiu, Tristii V, 7, 13-20, 45-54; 10, 15-38). Nu este exclus că intensificarea relaţiilor economice a creat premise favorabile pentru constituirea unei pături specializate la desfacerea atât a produselor greceşti, cât şi la colectarea celor locale, care se va transforma cu timpul în adevăraţi negustori.

Bibliografie

Alexandrescu 1962: P. Alexandrescu, Autour de la date de fondation d'Histria. Studii clasice 4, 1962, 49-69.

Alexandrescu 1972a: P. Alexandrescu, Importurile greceşti în bazinul Niprului şi Bugului. Studii clasice 14, 1972, 165-174.

Alexandrescu 1972b: P. Alexandrescu,Un groupe de céramique fabrique a Istros. Dacia n. s. 16, 1972, 113-131.

Alexandrescu 1975: P. Alexandrescu, Les importations grecques dans les bassins du Dniepr et du Bug. Revue archéologique 12, 1975, 63-72.

Alexandrescu 1976: P. Alexandrescu, Pour une chronologie des Ve-IVe siècles. Thraco-Dacica 1, 117-126.

Alexandrescu 1978a: P. Alexandrescu, La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe-IVe s.). Histria IV (Bucureşti 1978).

Alexandrescu 1978b: P. Alexandrescu, La céramique de Grèce de l'Est dans les cites pontiques. In: La céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident (Paris - Naples 1978), 52-61.

Alexandrescu 1986: P. Alexandrescu, Histria în epoca arhaică (II). Pontica 19, 1986, 19-30.

Alexandrescu 1988a: P. Alexandrescu, Dosar pentru Marea Neagră. In: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988), 409-428.

Alexandrescu 1988b: P. Alexandrescu, Introducere. In: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988), 5-37.

Alexandrescu 1988c: P. Alexandrescu, Însemnări arheologice. Eubeenii şi începuturile navigaţiei greceşti în Marea Neagră. Studii clasice 26, 1988, 111-121 (= In: Melanges Pierre Leveque 5, 1990, 1-7).

Alexandrescu 1990: P. Alexandrescu, Histria in archaischer Zeit. In: (Hrsg. P. Alexandrescu und W. Schuler) Histria. Histria in archaischär Zeit. Xenia, Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 25, 1990, 47-101.

Alexandrescu-Vianu 1994: M. Alexandrescu-Vianu, Trois statuettes archaïques syro-phéniciennes à Histria. Il Maro Nero 1, 1994, 137-144.

Amouretti 1992: M.-Cl. Amouretti, Oleiculture et viticulture dans la Grece antique. In: (ed. B. Wells) Agriculture in Ancient Greece. Actes du 7e symposium international de l'Institut suédois d'Athènes, 16-17 mai 1990 (Stockholm 1992), 77-86.

Amouretti 1998: M.-Cl. Amouretti, La viticulture antique en Mediterranée et ses rapports avec la vinification. In: El vi a l'Anguitat, economia, produccio i comerç al Mediterrani occidental. II colloqui international d'arqueologia romana (Badalona 1998), 15-23.

Aricescu 1975: A. Aricescu, Tezaurul de semne de schimb premonetare de la Enisala. Studii şi Cercetări de Numismatică 6, 1975, 17-25.

Austin, Vidal-Naquet 1984: M. Austin, P. Vidal-Naquet, Gesellschaft und Wirtschaft im Alten Griechenland (München 1984).

Avram 1989: A. Avram, Pentru o fenomenologie a raporturilor dintre geţi şi greci. Symosia Thracologica 7 (Tulcea 1989), 70-93.

Avram, Poenaru-Bordea 2001: A. Avram, Gh. Poenaru-Bordea, Coloniile greceşti din Dobrogea. In: Istoria românilor, vol. I (Bucureşti 2001), 533-634.

Balabanov 1982: P. Balabanov, Nouvelle étude des monnaies-pointes de flèche de la péninsule d'Athia. Thracia Pontica 1, 1982, 40-56.

Banaru 2003: V. Banaru, Die Beziehungen von Griechen und Barbaren im nordwestlichen Pontos-Gebiet. Untersuchungen zu Handel- und Warenaustausch vom 7. bis. 3. Jh. v. Chr. auf Grundlage der archäologischen Funde und schriftlichen Quellen im Nordwesten des Schwarzen Meeres. Diss. (Mannheim 2003) (http://www.uni-mannheim.de/diss).

Banaru 2004a: V. Banaru, Einige Bemerkungen zu Austausch- und Distributionsformen griechischer Importe im nordwestlichen Gebiet des Schwarzen Meeres. In: Tracii şi lumea circumpontică, Congresul al IX-lea Internaţional de Tracologie (Chişinău - Vadul lui Vodă 2004), 92-95.

Banaru 2004b: V. Banaru, Echter Handel oder einfacher Warentausch? Überlegungen zu den Austausch- und Distributionsformen griechischer Importe im nordwestlichen Pontos-Hinterland. In: Thracians and circumpontic World II. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology (Chişinău 2004), 263-289.

Banaru 2007: V. Banaru, Cu privire la difuzarea ceramicii cu figuri roşii în nord-vestul Pontului Euxin (reflecţii pe marginea unei cărţi recente despre comerţul şi funcţionalitatea vaselor atice în spaţiul pontic). Tyragetia s.n. 1, vol. I [XVI], 2007, 63-87.

Banaru 2008a: V. Banaru, Cu privire la decorul vaselor cu figuri roşii din nordul şi nord-vestul Pontului Euxin. Tyragetia s.n. 1, vol. II [XVII], 2008, 79-118.

Banaru 2008b: V. Banaru, Observaţii pe marginea unui volum recent privitor la aşezarea antică de pe insula Berezan. ArhMold XXX, 2008, 287-296.

Belin de Balu 1965: P. Belin de Ballu, L'histoire des colonies grecques du littoral Nord de la Mer Noire. Bibliographie annotée des ouvrages et articles publies en U.R.S.S. de 1940 e 1962 (Leiden 1965).

Beševliev 1981: V. Beševliev, Die Westküste des Schwarzen Meeres. Klio 63/1, 1981, 261-266.

Bilabel 1920: F. Bilabel, Die ionische Kolonisation. Untersuchungen über die Gründungen der Ionier, deren staatliche und kulturelle Organisation und Beziehungen zu den Mutterstädten (Leipzig 1920).

Billiard 1913: R. Billiard, La vigne dans l'antiquité (Lyon 1913).

Bîrzescu 2007: Iu. Bîrzescu, Zu den ältesten Steininschriften aus Istros. Dacia N.S. LI, 2007, 133-137.

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).

Bouzek 1990: J. Bouzek, Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area (Prague 1990).

Bouzek 2000: J. Bouzek, Les Pheniciens en Mer Noire? In: (eds. A. Avram, M. Babeş) Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire (Bucarest 2000), 134-137.

Bravo 1974: B. Bravo, Une lettre sur plomb de Berezan': colonisation et modes de contact dans le Pont. Dialogues d'histoire ancienne 1, 1974, 111-187.

Bravo 1977: B. Bravo, Remarques sur les assises sociales, les formes d'organisation et la terminologie du commerce maritime grec à l'époque archaïque. Dialogues d'histoire ancienne 3, 1977, 1-59.

Brodersen, Günther, Schmitt 1992: K. Brodersen, W. Günther, H.H. Schmitt, Historische griechische Inschriften in Übersetzung, Band I. Die archaische und klassische Zeit (Darmstadt 1992).

Bucovală, Irimia 1971: M. Bucovală, M. Irimia, Cimitirul din sec. VI-V î. E. N. de la Corbu, jud. Constanţa. Pontica 4, 1971, 41-55.

Caravale, Toffolette 1997: A. Caravale, I. Toffolette, Anfore Antiche (Formello 1997).

Chadwick 1973: J. Chadwick, The Berezan Lead Letter. Proceedings Cambridge Philological Society 199, 1973, 35-37.

Coja, Dupont 1983: M. Coja, P. Dupont, Histria V. Ateliers céramiques (Bucureşti 1983).

Cojocaru 2004: V. Cojocaru, Populaţia zonei nordice şi nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice (Iaşi 2004).

Coldstream 1968: J.N. Coldstream, Greek Geometric Pottery (London 1968).

Conovici, Avram 1996 : N. Conovici, A. Avram, Le plus ancien dépôt de monnaies histriennes a la roue découverte à Histria. In: (ed. Otar Lordkipanidzé, Pierre Léveque) Sur les traces des Argonautes: actes du 6e symposium de Vani (Colchide), 22-29 septembre 1990 (Paris 1996), 253-258.

Cook 1946: R.M. Cook, Ionia and Greece in the eighth and seventh centuries B. C. Journal of Hellenic Studies 65, 1946, 67-98.

Cook, Dupont 1998: R.M. Cook, P. Dupont, East Greek pottery (London - New York 1998).

Dalton 1961: G. Dalton, Economic Theory and Primitive Society. American Anthropologist 63, 1961.

Danoff 1960: Chr.M. Danoff, Thracian Penetration into the Greek Cities on the West Coast of the Black Sea. Klio 38, 1960, 75-80.

Danoff 1962: Chr.M. Danoff, Pontos Euxeinos. Sonderdruck aus Pauly-Wissowa. Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Supplementband IX (Stuttgart 1962).

Danov 1984: Chr. Danov, Tracia antică (Bucureşti 1984).

Debidour 1979: M. Debidour, Réflexions sur les timbres amphoriques thasiens. Bulletin de correspondance hellénique, Suppl. V, 1979, 269-314.

Dimitriu 1957: S. Dimitriu, O monedă divizionară din Cyzic la Histria. SCIV 8/1-4, 1957, 101-111.

Dimitriu 1965: S. Dimitriu, Poziţia Histriei arhaice în cadrul cronologiilor secolelor VII-VI î. e. n. SCIV 16/4, 1965, 663-674.

Dimitriu 1966: S. Dimitriu, Cartierul de locuinţe din zona de vest a cetăţii în epoca arhaică. Săpături 1955-1960. In: Histria II (Bucureşti 1966), 19-131.

Dimitriu 1967: S. Dimitriu, Despre circulaţia unor catregorii de ceramică curentă la Histria, în perioada arhaică. SCIV 18/2, 1967, 223-235.

Dimitriu, Coja 1958: S. Dimitriu, M. Coja, La céramique archaïque et le début de la cité pontique d'Histria. Dacia n. s. 2, 1958, 69-92.

Dubois 1996: L. Dubois, Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont (Genève 1996).

Dupont 1979: P. Dupont, Une approche en laboratoire des problèmes de la céramique de Grèce de l'Est. In: La céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident (Paris-Neaples 1979), 290-297.

Dupont 1983: P. Dupont, Classification et détermination de provenance des céramiques grecques orientales archaïques d'Istros, Rapport préliminaire. Dacia N. S. 27, 1983, 19-43.

Dupont 1985: P. Dupont, A propos d'un fragment d'amphore „ionienne" de la chora d'Istros. In: Bulletin de liaison de la Société des Amis de la Bibliothèque Salomon Reinach 3, 1985, 3-8.

Dupont 1995-1996: P. Dupont, Amphores archaïques de Grèce propre en Mer Noire. Etat de la question. Il Maro Nero 2, 1995-1996, 85-98.

Dupont 1999a: P. Dupont, La circulation amphoriques en Mer Noire a l'époque archaïque. Spécificités et problèmes. In: (ed. Y. Garlan) Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire (Aix-en-Provence 1999), 143-162.

Dupont 1999b: P. Dupont, Marques signalétiques avant-cuisson sur les amphores ioniennes archaïques. Pontica 32, 1999, 9-17.

Düwel, Jakuhn 1985: K. Düwel, H. Jakuhn u. a. (Hrsg.), Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa I. Methodische Grundlagen und Darstellungen zum Handel in vorgeschichtlicher Zeit und in der Antike. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge, Nr. 143 (Göttingen 1985).

Earle, Ericsson 1977: T.K. Earle, J.E. Ericsson (eds.), Exchange Systems in Preisthory (New York-London 1977).

Ebert 1913: M. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson (Süd-Russland). Praehistorische Zeitschrift 5, 1913, 1-80.

Ehrhardt 1983: N. Ehrhardt, Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen (Frankfurt-Main - Bern - New York - Paris 1983).

Ehrhardt 1985: N. Ehrhardt, Probleme der griechischen Kolonisation am Beispiel der milesischen Gründungen. Eos 73, 1985, 81-99.

Ehrhardt 1988: N. Ehrhardt, Konstanten in den politischen Beziehungen zwischen Thrakien und Griechen auf dem Balkan. Eos 76, 1988, 289-304.

Finley 1935: M.I. Finley, Ἔμπορος, Ναύκληρος and Κάπηλος: Prolégomena to the Study of Athenian Trade. Classical Philology 30, 1935, 320-336.

Finley 1977: M.I. Finley, Die antike Wirtschaft (München 1977).

Garlan 1983: Y. Garlan, Le commerce des amphores grecques. In: Trade and Family in classical Antiquity (Cambridge 1983), 37-44.

Garlan 1986: Y. Garlan, Quelques nouveaux ateliers amphoriques a Thasos. In: (eds. J.-Y. Empereur, Y. Garlan) Recherches sur les amphores grecques. BCH, Suppl. XIII (Athen - Paris 1986), 201-276.

Garsney, Hopkins, Whittaker 1983: P. Garsney, K. Hopkins, C.R. Whittaker (eds.), Trade in the Ansient Economy (London 1983).

Heisserer 1984: A.J. Heisserer, IG XII, 2, 1 (The Monetary Pact between Mytilene and Phokaia). Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 55, 1984, 115-132.

Hiller 2000: S. Hiller, Die Handelsbeziehungen Äginas mit Italien. In: (Hrsg. F. Krinzinger), Die Ägäis und das westliche Mittelmeer. Beziehungen und Wechselbeziehungen 8.-5. Jh. v. Chr. (Wien 2000), 461-469.

Hind 1983-1984: J.G.F. Hind, Greeks and Barbarian Peoples around the Black Sea. Archaeological Reports 30, 1983-1984, 71-97.

Hopper 1982: R.J. Hopper, Handel und Industrie im klassischen Griechenland (München 1982).

Iliescu 1970: Vl. Iliescu, Cu privire la coloniile greceşti din Dobrogea şi la data constituirii teritoriului lor rural. Pontica 3, 1970, 87-97.

Johnston 1972: Alan.W. Johnston, The Rehabilitation of Sostratos. La parola del passato 27, 1972, 416-423.

Johnston 1979: Alan.W. Johnston, Trademarks on Greek Vases (London 1979).

Johnston 1989-1990: Alan.W. Johnston, „Anotherathema". Scienze dell'Antichita 3-4, 1989-1990, 313-314.

Johnston 2006: Alan.W. Johnston, Trademarks on Greek Vases. Addenda (Oxford 1979).

IOSPE²: Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae Edidit B. Latyšev, Bd. I, Petersburg 1916²; Bd. II, Petersburg 1890; Bd. IV, Petersburg 1901.

Johnston, Jones 1978: A-.W. Johnston, R.E. Jones, The „Sos" amphora. BSA 73, 1978, 103-141.

Iconomu 1978-1979: C. Iconomu, Cercetările arheologice de la locuirea hallstatiană târzie de la Curteni-Vaslui. Cercetări istorice 9-10, 1978-1979, 177-236.

IG: Inscriptiones Graecae (1903 sqq.).

Irimia 1975: M. Irimia, Observaţii privind arheologia secolelor VII-V î. e. n. în Dobrogea. Pontica 8, 1975, 89-114.

ISM I: (ed. D.M. Pippidi) Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine I. Histria şi împrejurimile ei (Bucureşti 1983).

Köhler 1985: U. Köhler, Formen des Handels in ethnologischer Sicht. In: Düwel, Jakuhn 1985, 13-55.

Lambrino 1938: S. Lambrino, Les vases archaïques d'Histria (Bucureşti 1938).

Lazarov 1974: M. Lazarov, Localités pregrecques sur la littoral de la Mer Noire au sud du Balkan. Thracia 3, 1974, 107-113.

Lazarov 1984: M. Lazarov, La navigation le long du littoral thrace du Pont Euxin avant la colonisation grecque. In: Dritter Internationaler Thrakologischer Kongress ehren W. Tomascheks, 6. Juni, 1980 (Wien - Sofia 1984).

Mateevici 2007: N. Mateevici, Amforele greceşti în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI - începutul sec. II a. Chr. (Chişinău 2007).

Mănucu-Adameşteanu 1980: M. Mănucu-Adameşteanu, Sondajul efectuat în aşezarea antică de la Vişina, com. Jurilovca, jud.Tulcea. In: MCA (Tulcea 1980), 157-160.

Mănucu-Adameşteanu 1984: M. Mănucu-Adameşteanu, Tezaurul de semne premonetare în formă de vârf de săgeată de la Vişina. Studii şi Cercetări de Numismatică 8, 1984, 17-24.

Mănucu-Adameşteanu 1995-1996: M. Mănucu-Adameşteanu, Un'officina istriana per la produzione della ceramica a figure nere? Il Maro Nero 2, 1995-1996, 103-111.

Mătasă, Mitrea 1957: C. Mătasă, B. Mitrea, Câteva tezaure şi descoperiri monetare în regiunea Bacău. Studii şi Cercetări de Numismatică 1, 1957, 474-476.

Merkelbach 1975: R. Merkelbach, Nochmals die Bleitafel von Berezan. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 17, 1975, 161-162.

Mihăilescu-Bîrliba 1990: V. Mihăilescu-Bîrliba, Dacia răsăriteană în secolele VI-I î. e. n. Economie şi monedă (Iaşi 1990).

Miller 1975: A.P. Miller, Notes on the Berezan Lead Letter. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 17, 1975, 157-160.

Monachov 1999: S.Ju. Monachov, Quelques séries d'amphores grecques des VII-V av. n. e. au Nord de la Mer Noire. In: (ed. Y. Garlan), Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire (Aix-en-Provence 1999), 163-194.

Murray 1998: O. Murray, Das frühe Griechenland (München⁶ 1998).

Niculiţă 1992: I. Niculiţă, Traco-geţii la est de Prut. Carpica 23/1, 1992, 107-113.

Niculiţă, Banaru 1997 : I. Niculiţă, V. Banaru, Les importations grecques de la forteresse getique de Butuceni, Republique de Moldavie. In: The Thracian world at the crossroads of civilisations 1 (Bucharest 1997), 373-383.

Niculiţă, Teodor, Zanoci 2002: I. Niculiţă, S. Teodor, A. Zanoci, Butuceni. Monografie arheologică (Bucureşti 2002).

Noonan 1973: T.S. Noonan, The grain trade of the Northern Black Sea in Antiquity. American Journal of Philology 94/3, 1973, 231-242.

Oberländer-Târnoveanu 1978: E. Oberländer-Târnoveanu, Aspecte ale circulaţiei monedei greceşti în Dobrogea de Nord (sec. VI î. e. n - I e. n.). Pontica 11, 1978, 60-86.

Petrescu-Dîmboviţă 1953: M. Petrescu-Dîmboviţă, Descoperirile arheologice de la Frumuşiţa (raionul Galaţi). Studii şi cercetări ştiinţifice (Iaşi) 4/1-4, 1953, 497-511.

Pfisterer 2000: M. Pfisterer, Ein Silberschatz vom Schwarzen Meer. Beobachtungen zum Geldumlauf im Achamenidenreich (Paris 2000).

Pippidi 1969: D.M. Pippidi, O familie de histrieni la Atena în secolul al IV-lea. Studii clasice 11, 1969, 238-243.

Pippidi 1974: D.M. Pippidi, O nouă scrisoare pe plumb descoperită la Olbia. Studii clasice 16, 1974, 253-255 (= In: D. M. Pippidi, Studii de istorie şi epigrafie (Bucureşti 1988), 114-116.

Polanyi 1963: K. Polanyi, Ports of Trade in Early Societies. Journal of Economic History 23, 1963, 30-45.

Polanyi 1968: K. Polanyi, Primitive, Archaic and Modern Economies (New York 1968).

Polanyi 1975: K. Polanyi, Traders and Trade. In: (eds. J.A. Sabloff, C.C. Lamberg-Karloffsky) Ancient Civilisation and Trade (Albbuquerque 1975), 133-154.

Polanyi, Arensberg, Pearson 1957: K. Polanyi, C.M. Arensberg, H.W. Pearson, Trade and Market in the Early Empires (New York 1957).

Porogeanov 1985: K. Porogeanov, Les ports anciens de la ville de Sozopol (d'après les données d'archeologie sous-marine). Thracia Pontica 2, 1985, 196-207.

Preda 1961: Fl. Preda, Vârfuri de săgeţi cu valoare premonetară descoperite pe litoralul de Nord-Vest al Mării Negre. Analele Universităţii Bucureşti (Bucureşti), ist. 9, 1961, 7-16.

Preda 1973: Fl. Preda, Procesul pătrunderii mărfurilor greceşti şi consecinţele acestuia în Dacia extracarpatică. Apulum 11, 1973, 37-80.

Preda 1974: C. Preda, În legătură cu circulaţia staterilor din Cyzic la Dunărea de Jos. Pontica 7, 1974, 139-145.

Preda 1991: C. Preda, Prämonetäre Zahlungsmittel in Form von Pfeilspitzen an der West- und Nordküste des Schwarzen Meeres. Klio 73/1, 1991, 20-27.

Preda 1998: C. Preda, Istoria monedei în Dacia preromană (Bucureşti 1998).

Preda, Nubăr 1973: C. Preda, H. Nubăr, Histria III: descoperirile monetare 1914-1970 (Bucureşti 1973).

Roebuck 1959: C. Roebuck, Ionian Trade and Colonisation (New York 1959).

Rusjaeva, Vinogradov 2000: A.S. Rusjaeva, Ju.G. Vinogradov, Apollon Ietros, Herrscher von Istros in Olbia. In: (eds. A. Avram, M. Babeş), Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire (Bucarest 2000), 229-234.

Scarlat 1976: C. Scarlat, Investigaţii istorico-arheologice şi geografico-hidrologice asupra căilor navigabile de acces în interiorul vechiului teritoriu geto-dac din Dobrogea. Muzeul Naţional 3, 1976, 101-114.

Schiering 1957: W. Schiering, Werkstätten orientalisierender Keramik auf Rhodos (Berlin 1957).

Schönert-Geiss 1971: E. Schönert-Geiss, Die Wirtschafts- und Handelbeziehungen zwischen Griechenland und der nördlichen Schwarzmeerküste im Spiegel der Münzfunde. Klio 53, 1971, 105-117.

Schönert-Geiss 1987: E. Schönert-Geiss, Einige Bemerkungen zu den prämonetären Geldformen und zu den Anfängen der Münzprägung. Klio 69/2, 1987, 406-442.

Scorpan 1980: C. Scorpan, Vârfuri de săgeţi-semne premonetare şi monede histriene cu „roata" descoperite la Tomis. Studii şi Cercetări de Numismatică 7, 1980, 25-34.

Seltman 1957: C. Seltman, Wine in the Ancient World (Londres 1957).

Simion 1971: G. Simion, Despre cultura geto-dacă din nordul Dobrogei în lumina descoperirilor de la Enisala. Peuce 2, 1971, 63-129.

Sîrbu 1979: V. Sîrbu, Consideraţii privind importul amforelor elene şi elenistice pe teritoriul României (sec. VI-I î. e. n.). Danubius 8-9, 1979, 123-144.

Solovyov 1999: S.L. Solovyov, Ancient Berezan. The Architecture, History and Culture of the First Colony in the Northern Black Sea (Brill - Leiden - Boston - Köln 1999).

Stjernquist 1985: B. Stjernquist, Methodische Überlegungen zum Nachweis von Handel aufgrund archäologischer Quellen. In: Düwel, Jakuhn 1985, 56-83.

Swing, Katzev 1973: H.W. Swing, M.L. Katzev, The Kyrenia shipwreck: A fourth-century B. C. Greek merchant ship. In: (ed. D.J. Blackman), Marine Archaeology 23 (London 1973), 339-359.

Teodor 1983-1984: S. Teodor, Cu privire la relaţiile dintre geţii est-caratici şi lumea greco-macedoniană. Acta Moldaviae Meridionalis 5-6, 1983-1984, 155-168.

Timpe 1985: D. Timpe, Griechischer Handel nach den nördlichen Barbaricum (nach historischen Quellen). In: Düwel, Jakuhn 1985, 181-213.

Trohani 1985: Gh. Trohani, O probabilă ancoră descoperită în aşezarea geto-dacică de la Cătălui-Căscioarele, judeţul Călăraşi. In: Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos I (Călăraşi 1985), 51-54.

Tsetskhladze 1992: G.R. Tsetskhladze, Kolchis im System des antiken Handels (6.-2. Jh. v. u. Z.). Münsterische Beiträge zur antiken Handelsgeschchte 11/1, 1992, 80-107.

Vaisiere 1941: M. Vaisiere, Etude sur le traitment des vins grecs (Louvian 1941).

Valvaniss 1986: P. Valvaniss, Les amphores panathénaïques et le commerce athénien de l'huile. In: (eds. J.-Y. Empereur, Y. Garlan), Recherches sur les amphores grecques. Bulletin de correspondance hellénique, Suppl. XIII (Athen-Paris 1986), 453-460.

Vinogradov 1979: Ju.G. Vinogradov, Griechische Epigraphik und Geschichte des nördlichen Pontosgebietes. In: Actes du VII-e Congres Internationale d'épigraphie grecque et latine (Bucureşti-Paris 1979), 294-318.

Vinogradov 1981: Jurij G. Vinogradov, Olbia. Geschichte einer altgriechischen Stadt am Schwarzen Meer. Xenia 1 (Konstanz 1981).

Vinogradov 1997a: Ju.G. Vinogradov, Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomische und kulturelle Einheit und die Epigrahik. In: (Hrsg. H. Heinen) Jurij G. Vinogradov, Pontische Studien (Mainz 1997) 1-73 (= In: Actes du IX-e Congres International d'épigraphie grecque et latine, 1 [Sofia 1987] 9-77; = In: Antičnye polisy i mestnoe naselenie Pričernomor'ja [Sevastopol' 1995] 5-55).

Vinogradov 1997b: Ju.G. Vinogradov, Vom Rhyndakos zum Borysthenes. In: (Hrsg. H. Heinen) Jurij G. Vinogradov, Pontische Studien (Mainz 1997) 336-340 (= Археологія 2, 1994, 144-148).

Vulpe 1990: Al. Vulpe, Archäologische und schriftliche Quellen über die Gründung der Stadt Istros und ihre Bedeutung für die Chronologie der donaukarpatischen Hallstattzeit. In: Akten des XIII. internationalen Kongresses für klassische Archäologie Berlin 1988 (Mainz 1990), 600-601.

Wasowicz 1975: A. Wasowicz, Olbia Pontique et son territoire. L'aménagement d'espace (Paris 1975).

Werner 1999: R. Werner, Aspekte der thrakischen Kultur. Chiron 29, 1999, 59-121.

Ziebarth 1934: E. Ziebarth, Der griechische kaufmann im Altertum (München 1934).

Ziebarth 1936: E. Ziebarth, Eine Handelsrede aus der Zeit des Demosthenes. Die Rede XXXIV gegen Phormion (Heidelberg 1936).

Zirra 1970: Vl. Zirra, Punctul Histria-Sat. MatCercA 9, 1970, 213-220.

Абрамов 1989: А.П. Абрамов, К вопросу о локализации центра амфор со стаканообразным дном. В сб.: Проблемы исследования античных городов. Тезисы докладов (Москва 1989), 7-8.

Абрамов 1992: А.П. Абрамов, Новые данные о торговых связях Боспора в VI-V вв. до н. э. В сб.: Очерки археологии и истории Боспора (Москва 1992), 247-259.

Абрамов 1993a: А.П. Абрамов, Античные амфоры. Периодизация и хронология. Боспорский сборник 3, 1993, 4-135.

Абрамов 1993b: А.П. Абрамов, Классификация и периодизация амфор второй половины VI – первой половины V в. до н. э. Российская археология 4, 1993, 78-93.

Абрамов, Паромов 1993: А. П. Абрамов, Я.М. Паромов, Раннеантичные поселения Таманского полуострова. Боспорский сборник 2, 1993, 25-98.

Абрамзон, Фролова, Горлов 1999: М.Г. Абрамзон, Н.А. Фролова, Ю.В. Горлов, Таманский клад серебряных монет VI-IV вв. до н. э. Вестник древней истории 3, 1999, 39-51.

Алексеева 1971: Е.М. Алексеева, Греческая колонизация Северо-Западного Кавказа (Москва 1991).

Анохин 1986: В.А. Анохин, Монеты-стрелки. В сб.: Ольвия и ее округа (Киев 1986), 68-89.

Анохин 1989: В.А. Анохин, Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья (Киев 1989).

Балабанов 1986: П. Балабанов, Нови изследования върху стрелите-пари. Нумизматика 20/2, 1986, 3-14.

Банару 1997: В. Банару, К вопросу об экономических связях населения Пруто-Днестровского междуречья с греческим миром. В сб.: Никоний и античный мир Северного Причерноморья (Одесса 1997), 174-179.

Брашинский 1963: И.Б. Брашинский, К вопросу о торговых связях Ольвии с Эгиной. В сб.: Памятники Античного времени по исследованиям советских археологов. Краткие сообщения Института Археологии 95 (Москва 1963) 20-24.

Брашинский 1982: И.Б. Брашинский, Импорт вина из Средиземноморья в Причерноморье в архаическую эпоху. Thracia Pontica 1, 1982, 189-196.

Брашинский 1984: И.Б. Брашинский, Методы исследования античной торговли (Ленинград 1984).

Бруяко 1993: И.В. Бруяко, Северо-Западное Причерноморье в VII-V вв. до н. э. Начало колонизации Нижнего Поднестровья. Античный мир и археология 9, 1993, 60-79.

Боузек 1981: Я. Боузек, Кавказ, Греция, и гальштатская Европа в VIII-VII вв. до н. э. В сб.: Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой Греческой колонизации. Материалы II Всесоюзного симпозиума. Цхалтубо 1979 (Тбилиси 1981), 68-76.

Булатович 1970: С.А. Булатович, Клад кизикинов из Орловки. ВДИ 2, 1970, 73-86.

Булатович 1976: С.А. Булатович, Обращение электровых монет Малой Азии в Эгейском бассейне и Причерноморье. В сб.: Материалы по археологии Северного Причерноморья 8, 1976, 95-108.

Вахтина 1981: М.Ю. Вахтина, О связях греков с местным населением степной зоны Северного Причерноморья в VII-VI вв. до н. э. В сб.: Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой Греческой колонизации. Материалы II Всесоюзного симпозиума, Цхалтубо 1979 (Тбилиси 1981), 108-109.

Вахтина 1989: М.Ю. Вахтина, Греческие поселения Северного Причерноморья и кочевники в VIII-VI вв. до н.э. (к проблеме первых контактов). В сб.: Кочевники Евразийских степей и античный мир (проблемы контактов). Материалы 2-го археологического семинара (Новочеркасск 1989), 74-88.

Вахтина 1993: М.Ю. Вахтина, К вопросу о влиянии демографической ситуации на становление и развитие греко-варварских связей в различных районах Северо-Западного Причерноморья. Петербургский археологический вестник 6, 1993, 53-55.

Вахтина 1996: М.Ю. Вахтина, Греческая расписная керамика из раскопок Немировского городища. Археологія (Киев) 4, 1996, 83-93.

Вахтина 2004: М.Ю. Вахтина, О начале распространения южноионийского керамического импорта в варварском мире Северного Причерноморья. В сб.: Боспорский феномен: Проблемы хронологии и датировки памятников. Материалы Международной научной конференции 2 (Санкт-Петербург 2004), 204-211.

Виноградов 1971a: Ю.Г. Виноградов, Из истории архаической Ольвии. Советская археология 2, 232-238.

Виноградов 1971b: Ю.Г. Виноградов, Новые материалы по раннегреческой экономике. Вестник древней истории 1, 1971, 64-76.

Виноградов 1971c: Ю.Г. Виноградов, Древнейшее греческое письмо с о. Березань. Вестник древней истории 4, 1971, 74-100.

Виноградов 1980: Ю.Г. Виноградов, Перстень царя Скила. Политическая и династийная история скифов первой половины V в. до н. э. Советская археология 3, 1980, 92-108 (= Rivista italiana di epigraphia 43, 1981, 9-37).

Виноградов 1981a: Ю.Г. Виноградов, Синопа и Ольвия в V в. до н. э. Проблема политического устройства. Вестник древней истории 2, 1981, 65-90 (= In: (Hrsg. H. Heinen) Jurij G. Vinogradov, Pontische Studien [Mainz 1997], 165-194).

Виноградов 1981b: Ю.Г. Виноградов, Синопа и Ольвия в V в. до н. э. Проблема политического устройства (часть II). Вестник древней истории 3, 1981, 49-75 (=In: (Hrsg. H. Heinen) Jurij G. Vinogradov, Pontische Studien [Mainz 1997], 195-224).

Виноградов 1983: Ю.Г. Виноградов, Полис в Северном Причерноморье. В кн.: (ред. Е.С. Голубцова, Л.П. Маринович, А.И. Павловская) Античная Греция: проблемы развития полиса, том I (Москва 1983), 366-420.

Виноградов 1989: Ю.Г. Виноградов, Политическая история ольвийского полиса VII-I вв. до н. э.: историко-эпиграфическое исследование (Москва 1989).

Виноградов, Онайко 1975: Ю.Г. Виноградов, Н.А. Онайко, Об экономических связях Гераклеи Понтийской с Северным и Северо-Восточным Причерномоьем в эллинистическое и римское время. Советская археология 1, 1975, 86-93.

Виноградов, Доманский, Марченко 1990: Ю.Г. Виноградов, Я.В. Доманский, К.К. Марченко, Сопоставительный анализ письменных и археологических источников по проблеме ранней истории Северо-Западного Причерноморья. В сб.: Причерноморье в VII-V вв. до н. э. (Тбилиси 1990), 75-98.

Гайдукевич 1955: В.Ф. Гайдукевич, История античных городов Северного Причерноморья. В кн.: Античные города Северного Причерноморья (Москва - Ленинград 1955), 23-147.

Ганіна 1970: О.Д. Ганіна Античні бронзи з Піщаного: сервіз античного бронзового посуду, знайденого в торфовищі на річці Супій поблизу с. Піщаного Черкаської області (Київ 1970).

Граков 1957: Б.Н. Граков, Клеймо на амфоре VI в. до н.э. Нумизматический сборник 2, 1957, 16-18.

Граков 1968: Б.Н. Граков, Легенда о скифском царе Арианте (Геродот, кн. IV, гл. 81). В сб.: История, археология и этнография Средней Азии (Москва 1968), 101-115.

Граков 1971: Б.Н. Граков, Еще раз о монетах-стрелках. Вестник древней истории 3, 1971, 125-127.

Данов 1969: Хр. Данов, Древна Тракия (София 1969).

Димитров 1975: Б. Димитров, За стрелите-пари от Западното и Северното крайбрежне. Археология (София) 17/2, 1975, 43-48.

Загинайло 1976a: А.Г. Загинайло, Предпосылки возникновения денежного обращения в Северо-Западном Причерноморье. В сб.: Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины (Киев - Одесса 1976), 162-171.

Загинайло 1976b: А.Г. Загинайло, К вопросу об экономических связях Западного и Северного Причерноморья по нумизматических данным. Материалы по археологии Северного Причерноморья 8, 1976, 70-83.

Загинайло 1989: А.Г. Загинайло, Литые монеты царя Скила из Никония. В сб.: Древности Причерноморья. Доклады конференции (Одесса 1989), 27-29.

Загинайло, Карышковский 1992: А.Г. Загинайло, П.О. Карышковский, Монеты скифского царя Скила. В сб.: Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы (Кишинев 1990), 3-15.

Зеест 1960: И.Б. Зеест, Керамическая тара Боспора (Москва 1960).

Зограф 1951: А.Н. Зограф, Античные монеты (Москва - Ленинград 1951).

Фабрициус 1951: И.Б. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР 1 (Киев 1951).

Ильинская, Тереножкин 1983: В.А. Ильинская, А.И. Тереножкин, Скифия в VII-IV вв до н.э. (Москва 1983).

Кадеев 1970: В.И. Кадеев, Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I-IV вв. н.э. (Харьков 1970).

Капошина 1956: С.И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья. Материалы и исследования по археологии СССР 50, 1956, 211-254.

Карышковский 1958: П.О. Карышковский, Утеренная ольвийская надпись. СА 2, 1958, 152-161.

Карышковский 1960a: П.О. Карышковский, О монетах с надписью EMINAKO из Ольвии. СА 1, 1960, 179-195.

Карышковский 1960b: П.О. Карышковский, Об обращении кизикинов в Ольвии. Нумизматика и эпиграфика 2, 1960, 3-13.

Карышковский 1962: П.О. Карышковский, О надписях на ранних монетах Ольвии. Материалы по археологии северного Причерноморья 4, 1962, 220-227.

Карышковский 1984: П.О. Карышковский, Новые материалы о монетах Еминака. В сб.: Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья (Киев 1984), 78-89.

Карышковский 1988: П.О. Карышковский, Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху (Киев 1988).

Карышковский, Лапин 1979: П.О. Карышковский, В.В. Лапин, Денежно-вещевой клад эпохи греческой колонизации, найденный на Березани в 1975 г. В сб.: Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья (Тбилиси 1979), 105.

Кат. Березань 2005: (авторы кат.: С.Л. Соловьев, С.Р. Тохтасьев) Борисфен-Березань. Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. К 120-летию археологических раскопок на острове Березан. Каталог выставки в Государственном Эрмитаже 23 июня - 11 сентября 2005 г. (Санкт-Петербург 2005).

Кац 1992: В.И. Кац, Методика сравнительной оценки экспорта-импорта товаров в керамической таре из одного производственного центра. В сб.: (ред. В.И. Кац, С.Ю. Монахов) Греческие амфоры (Саратов 1992), 205-228.

Келлер 1992: К. Келлер, Общая типология и хронология коринфских транспортных амфор. В сб.: (ред. В.И. Кац, С.Ю. Монахов) Греческие амфоры (Саратов 1992), 265-283.

Книпович 1940: Т.Н. Книпович, Некрополь в северо-восточной части Ольвийского городища: по раскопкам 1937 г. Советская археология 6, 1940, 92-106.

NO: (ред. Т.Н. Книпович, Е.И. Леви) Надписи Ольвии (1917-1965) (Ленинград 1968).

Колобова 1951: К.М. Колобова, Из истории раннегреческого общества: о. Родос IX-VII вв. до н.э. (Ленинград 1951).

Колтухов, Андрух 1995: С.Г. Колтухов, С.И. Андрух, Скифские погребение V в. до н.э. из Северо-Западного Крыма. Археологические вести 4, 1995, 146-152.

Копейкина 1982: Л.В. Копейкина, Родосско-ионийская керамика VII в. до н. э. с о. Березань и ее значение для изучения раннего периода существования поселения. В сб.: Художественные изделия античных мастеров (Ленинград 1982), 6-35.

Копейкина 1986: Л.В. Копейкина, Расписная керамика архаического времени из поселений Нижнего Побужья и Поднепровья как источник для изучения торговых и культурных связей. Археологический сборник Государственного Эрмитажа 27, 1986, 27-47.

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н. е. (Київ 1974).

Кравченко 1969: А.А. Кравченко, Клад кизикских статеров из Одесской области. Советская археология 1, 1969, 274-277.

Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990: С.Д. Крыжицкий, С.Б. Буйских, В.М. Отрешко, Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта) (Киев 1990).

Крыжицкий 1987: С.Д. Крыжицкий (ред.), Культура населения Ольвии и её округи в архаическое врем (Киев 1987).

Крыжицкий, Бураков, Буйских, Ruban 1980: С.Д. Крыжицкий, А.В. Бураков, С.Б. Буйских, В.В. Рубан, К истории ольвийской сельской округи. В сб.: Исследования по античной археологии Северного Причерноморья (Киев 1980), 3-18.

Лазаров 1982: М. Лазаров, Търговията на Хиос със западнопонтийските градове. Известия на Народния музей Варна 18 (33), 1982, 5-15.

Ланцов 1988: С.Б. Ланцов, Материали з некрополя Керкинтиди. Археологія 63, 1988, 75-84.

Лапин 1966: В.В. Лапин, Греческая колонизация Северного Причерноморья. Критический очерк оттечественных теорий колонизации (Киев 1966).

Латышев 1992-1993: В.В. Латышев, Scythica et Caucasica. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе I-II (Санкт-Петербург 1992-1993).

Лейпунська 1973: Н.О. Лейпунська, Класифікація амфор архаїчного часу з Ольвії. Археологія 8, 1973, 43-58.

Лейпунская 1981: Н.А. Лейпунская, Керамическая тара из Ольвии (Киев 1981).

Монахов 1999a: С.Ю. Монахов, Заметки по локализации керамической тары (II): амфоры и амфорные клейма центров северной Эгеиды. Античный мир и археология 10, 1999, 129-148.

Монахов 1999b: С.Ю. Монахов, Греческие амфоры в Причерноморье: комплексы керамической тары (Саратов 1999).

Нудельман 1985: А.А. Нудельман, Очерки истории монетного обращения в Днестровско-Прутском регионе (Кишинев 1985).

Онайко 1960: Н.А. Онайко, Античный импорт на территории Среднего Приднепровья. Советская археология 2, 1960, 25-41.

Онайко 1966: Н.А. Онайко, Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII-V вв. до н. э. (Москва 1966).

Онайко 1980: Н.А. Онайко, Архаический Торик. Античный город на северо-востоке Понта (Москва 1980).

Островерхов 1980: А.С. Островерхов, Этапы и характер греко-скифских экономических связей в Поднепровье и Побужье. В сб.: Исследования по античной археологии юго-запада Украинской ССР (Киев 1980), 23-39.

Островерхов 1981: А.С. Островерхов, Ольвия и торговые пути Скифи. В сб.: Древности Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 84-94.

Откупщиков 1980: Ю.В. Откупщиков, Карийцы в Причерноморье. В сб.: Кавказ и Средиземноморье (Тбилиси 1980), 65-78.

Отрешко 1997: В.М. Отрешко, Клад дельфиновидных монет на поселении Козырка (Бугский лиман). В сб.: Никоний и античный мир Северного Причерноморья (Одесса 1997), 112-117.

Отрешко, Наумов 1997: В.М. Отрешко, В.И. Наумов, Клад дельфиновидных монет на поселении Большая Черномока II (Березанский лиман). В сб.: Никоний и античный мир Северного Причерноморья (Одесса 1997), 117-122.

Охотников 1980: С.Б. Охотников, Поселения VI-V вв до н.э. в Нижнем Поднестровье. В сб: Исследования по античной археологии Юго-Запада Украинской ССР (Киев 1980) 84-96.

Охотников 1981: С.Б. Охотников, Из истории торговых связей архаических поселений Нижнего Поднестровья. В сб: Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 42-51.

Охотников 1990: С.Б. Охотников, Нижнее Поднестровье в VI-V вв. до н.э. (Киев 1990).

Пелях 1967: М.А. Пелях, Виноградорство и виноделие Причерноморья в древности. В сб: Тезисы докладов Всесоюзной сессии посвящённой итогам археологических исследований 1966 г. (Кишинев 1967), 19-22.

Петерс 1982: Б.Г. Петерс, Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья (Москва 1982).

Порожанов 1989: К. Порожанов, Датировка на каменните котви с отвори от българското Черноморие. Археология (София) 1, 1989, 6-15.

Присяжнюк 1976: В.П. Присяжнюк, Экономические связи Никония в 6-5 вв. до н.э.: по амфорной таре. В сб.: Археологические и археографические исследования на территории ЮжнойУкраины (Киев - Одесса 1976), 185-189.

Рубан 1983: В.В. Рубан, Керамика Ягорлыцкого поселения из собрания Херсонского музея. Советская археология 1, 1983, 285-293.

Рубан 1991: В.В. Рубан, Опыт классификации так называемых милетских амфор из Нижнего Побужья. Советская археология 2, 1991, 182-194.

Рубан, Урсалов 1978: В.В. Рубан, В.Н. Урсалов, Ольвийские монеты из античных сельскохозяйственных вилл Бугского лимана. Вестник древней истории 3, 1978, 82-89.

Рубан, Урсалов 1986: В.В. Рубан, В.Н. Урсалов, История денежного обращения на сельской территории Борисфениды и Ольвии догетского времени. Вестник древней истории 4, 1986, 31-53.

Рубан, Урсалов 1992: В.В. Рубан, В.Н. Урсалов, Из истории денежного обращения в Нижнем Побужье доримского времени. В сб.: Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы (Кишинев 1992), 29-44.

Русяева 1968: А.С. Русяева, Раскопки Бейкушского поселения близ Ольвии. Археологические исследования на Украине в 1967 г. (Киев 1968), 146-150.

Русяева 1986: А.С. Русяева, Милет – Дидимы – Борисфен – Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья. Вестник древней истории 2, 1986, 25-64.

Русяева 1999: А.С. Русяева, Проникновение эллинов на территорию Украинской Лесостепи в архаическое время (К постановке проблемы). Вестник древней истории 4, 1999, 84-97.

Секерская 1986: Н.М. Секерская, Архаическая керамика из Никония. Материалы по археологии Северного Причерноморья 8, 1976, 84-95.

Секерская 1986: Н.М. Секерская, Керамика группы St.-Valentin из Никония. В сб.: Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья (Киев 1986), 70-79.

Секерская 1989: Н.М. Секерская, Античный Никоний и его округа в VI-IV вв. до н. э. (Киев 1989).

Скифские погребальные памятники 1986: Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья (Киев 1986).

Скуднова 1958: В.М. Скуднова, К вопросу о торговых связей Синопы с Боспором в V в. до н. э. Труды Государственного Эрмитажа 2, 1958, 82.

Скуднова 1988: В.М. Скуднова, Архаический некрополь Ольвии (Москва 1988).

Соломоник 1970: Е.И. Соломоник, Новые данные о связях Ольвии с Истрией. Klio 52, 1970, 427-436.

Урсалов 1986: В.Н. Урсалов, Новые данные по истории монетного искусства Ольвии. В сб.: Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья (Киев 1986) 110-115.

Шелов 1987: Д.Б. Шелов, Монеты-стрелки в Нижнем Побужье. Вестник древней истории 4, 1987, 124-131.

Штаерман 1951: Е.М. Штаерман, Керамические клейма из Тиры (в связи с вопросом о клеймах неизвестных центров). Краткие сообщения Института истории материальной культуры 36, 1951, 31-49.

Щеглов 1990: А.Н. Щеглов, Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII-II вв. до н.э.: письменные источники и археология. В сб.: Причерноморье в V-VIII вв. до н. э. (Тбилиси 1990), 99-121.

Яйленко 1974: В.П. Яйленко, К датировке и чтению березанского письма Ахиллодора. Вестник древней истории 1, 1974, 133-151.

Яйленко 1975: В.П. Яйленко, Вопросы интерпретации Березанского письма Ахиллодора. Вестник древней истории 3, 1975, 133-150.

Яйленко 1980a: В.П. Яйленко, Граффити Левки, Березани и Ольвии. Вестник древней истории 2, 1980, 72-99.

Яйленко 1980b: В.П. Яйленко, Граффити Левки, Березани и Ольвии. Вестник древней истории 3, 1980, 75-116.

Яйленко 1983: В.П. Яйленко, Архаическая Греция. В кн.: (ред. Е.С. Голубцова, Л.П. Маринович, А.И. Павловская) Античная Греция: проблемы развития полиса, том I (Москва 1983) 128-193.

Яйленко 1985: В.П. Яйленко, Материалы к корпусу лапидарных надписей Ольвии. В сб.: (отв. ред. Т.В. Блаватская) Эпиграфические памятники Древней Малой Азии и античного Северного и Западного Причерноморья, как исторический и лингвистический источник (Москва 1985), 187-188.

Betrachtungen über die Vermittler der Handels- und Austauschbeziehungen zwischen der griechischen Welt und Einheimischen des nordwestlichen Pontos-Raumes auf der Grundlage archäologischer und schriftlicher Quellen des 7.-5. Jh. v. Chr.

Zusammenfassung

Ganz allgemein stehen im Mittelpunkt der vorliegenden Untersuchung die Handels- und Austauschbeziehungen zwischen Griechen und Barbaren, dessen Bedeutung als Mittel und Weg des griechisch-barbarischen Kulturtransfers unumstritten ist. Da eine eingehende Erörterung dieses komplexen Fragenkreises vielerlei zu berücksichtigen hat - die verhandelten Produkte, Handelsrouten, Transportsysteme, Handels-, Austausch- und Distributionsfor-

men, Handelsäquivalente, -partnerschaften und -unternehmer, etc. -, wird hier nur auf den zuletzt erwähnten Aspekt eingegangen. Ausgehend von der vorhandenen Quellenbasis und dem bisherigen Stand der Forschung versucht der Verfasser, durch eine eingehende Betrachtung der wichtigsten Quellen das gesamte Bild der Träger des griechisch-barbarischen Handels im nordwestlichen Gebiet des Pontos Euxeinos herauszuarbeiten. Es ist bekannt, dass die Handels- und Tauschbeziehungen zwischen den Griechen und Barbaren in diesem Küstenteil des Schwarzen Meeres in den schriftlichen Quellen nur beschränkt erwähnt wurden, daher nehmen die griechischen Importe bei der Erörterung dieser Frage eine besondere Stellung ein. Dennoch, die Präsenz einer fremden Ware kann zwar anzeigen, dass der Produzent in seiner Heimat Unternehmer war, setzt aber keineswegs voraus, dass er selbst sie bis zum Endabnehmer brachte. Mit Rücksicht auf diese Tatsache unternimmt der Verfasser hier den Versuch, die wichtigsten archäologischen Quellen aus dem Arbeitsgebiet, nämlich Transportamphoren, Luxus-, Gebrauchskeramik sowie Münzen mit den literarischen und epigraphischen Angaben zu verknüpfen, um dem Kreis der einst wirkenden *Naukleroi* und *Emporoi* nachzuspüren. In Bezug darauf wird auch versucht, die Frage zu klären, inwieweit sich die Ethnika der Namensträger mit der Verbreitung der Importwaren und Münzen ihrer Städte geographisch verknüpfen lässt. Schließlich wird die Frage nach den Einheimischen als Vermittler des Handels erörtert.

Abbildungsliste:

Abb. 1. Zusammensetzung der Fundstellen mit griechischen Transportamphoren des 7.-5. Jhs. v. Chr. im nordwestlichen Pontos-Raum.

Abb. 2. Verbreitungskarte der Transportamphoren von Chios.

Abb. 3. Verbreitungskarte „ionischer“ Transportamphoren von Klazomene (?).

Abb. 4. Verbreitungskarte der Transportamphoren von Lesbos.

Abb. 5. Verbreitungskarte der Transportamphoren von Samos.

Abb. 6. Verbreitungskarte der Transportamphoren vom „Prototh asos“-Typus.

Abb. 7. Verbreitungskarte der Transportamphoren „mit dem kegelförmigen Fuß“.

Abb. 8. Zusammensetzung der griechischen Transportamphoren in den griechischen Kolonien und Agrarsiedlungen am Dnestr-Unterlauf.

Abb. 9. Zusammensetzung archaischer Transportamphoren in Fundkomplexen von Histria (nach Dupont 1999, 144, Anm. 5).

Abb. 10. Zusammensetzung der Fundstellen mit den wichtigsten Kategorien griechischer Luxus- und Gebrauchskeramik des 7.-5. Jhs. v. Chr. im nordwestlichen Pontos-Raum.

Abb. 11. Verbreitungskarte „ostgriechischer“ Luxus- und Gebrauchskeramik.

Abb. 12. Verbreitungskarte attisch-schwarzfiguriger Keramik.

Abb. 13. Verbreitungskarte attisch-schwarzgefirnisster Keramik des 6.-5. Jhs. v. Chr.

Abb. 14. Zusammensetzung der Luxus- und Gebrauchskeramik archaischer Zeit aus Histria (nach Dimitriu 1966; Dimitriu 1967).

Abb. 15. Zusammensetzung der Luxus- und Gebrauchskeramik archaischer Zeit aus Berezan (nach Kopejkina 1986).

Abb. 16. Zusammensetzung der Luxus- und Gebrauchskeramik archaischer Zeit aus Histria und Berezan (nach Bouzek 1990, Abb. 7).

Abb. 17. Verbreitungskarte der vormonetären Pfeilspitzen (Kreiß - Einzelfunde; Quadrat - Horte).

Abb. 18. Verbreitungskarte der vormonetären Delphinchen (Kreiß - Einzelfunde; Quadrat - Horte).

Abb. 19. Diagramm der chronologischen Verteilung der Kyzikiner aus dem Fundschatz von Orlovka (auf der X-Achse Fundstücke in absoluten Zahlen).

Abb. 20. Verbreitungskarte der Bronzemünzen „mit dem Rad“ von Histria (Kreiß - Einzelfunde; Quadrat - Horte).

Abb. 21. Zusammensetzung archäologischer und schriftlicher Quellen nach den im nordwestlichen Pontos-Raum bezeugten Produktionszentren

Соображения о посредниках торгово-обменных отношений между греческим миром и местным населением северо-западного региона Понта Эвксинского на основании археологических и письменных источников 7-5 вв. до Р. Х.

Резюме

В центре данного исследования стоят торговые и обменные отношения между греками и варварами, значение которых как средство и путь греко-варварского культурного трансфера бесспорно. Так как подробное обсуждение этой комплексной проблемы должно учитывать различные аспекты, как например ввозимые и вывозимые товары, торговые пути, транспортные системы, формы обмена и торговли, механизмы распределения товаров, торговые эквиваленты, посредники торгово-обменных отношений и т. д., в центре вни-

мания находиться тут последний из упомянутых вопросов. Исходя из источниковой базы и современного состояния исследования автор пытается на основании самых важных источников разрабатывать картину носителей греко-варварских торгово-обменных отношений в северо-западном регионе Понта Эвксинского. Известно, что торговые и обменные отношения между греками и варварами в этой части побережья Черного моря упоминались в письменных источниках только ограниченно. Исходя из этого, греческие импорты занимают при обсуждении данного вопроса особенное положение. Тем не менее, присутствие чужих товаров хотя может указать на то что производитель был предпринимателем на его родине, однако ни в коем случае не предполагает автоматически что он сам доставал их до конечного потребителя. С учетом этого факта автор предпринимает здесь попытку рассмотреть самые важные археологические источники из исследуемого тут пространства, а именно транспортные амфоры, роскошную и простую керамику, а также монеты и согласововать их с литературными и эпиграфическими данными, чтобы выслеживать круг когдато действующих *naukleroi* и *emporoi* в этом пространстве. На этом основании пытается выяснять вопрос, в какой мере этническое происхождение персон упомянутых в источниках согласуется с распространением импортных товаров и монет тех производственных центров из которых они происходят. Наконец, обсуждается вопрос о местных посредников греко-варварской торговли.

Список иллюстряций:

Рис. 1. Распределение греческих транспортных амфор 7-5 вв. до н.э. найденных в северо-западном регионе Понта Эвксинского по функциональной принадлежности памятников.

Рис. 2. Карта распространения транспортных амфор Хиоса.

Рис. 3. Карта распространения „ионийских" транспортных амфор – Клазомены (?).

Рис. 4. Карта распространения транспортных амфор Лесбоса.

Рис. 5. Карта распространения транспортных амфор Самоса.

Рис. 6. Карта распространения „протофасосских" транспортных амфор.

Рис. 7. Карта распространения транспортных амфор со „стаканообразным дном ".

Рис. 8. Распределение греческих транспортных амфор найденных в греческих колониях и на аграрных поселениях Нижнего Поднестровья.

Рис. 9. Распределение греческих транспортных амфор архаической эпохи найденных в археологических комплексах Истрии (по Dupont 1999, 144, ссылка 5).

Рис. 10. Распределение главных категорий греческой роскошной и обыденной керамики 7-5 вв. до н.э. найденной в северо-западном регионе Понта Эвксинского по функциональной принадлежности памятников.

Рис. 11. Карта распространения „восточногреческой" роскошной и обыденной керамики.

Рис. 12. Карта распространения чернофигурной аттической керамики.

Рис. 13. Карта распространения чернолаковой аттической керамики 6-5 вв. до н.э.

Рис. 14. Распределение главных категорий греческой роскошной и обыденной керамики архаической эпохи найденных в археологических комплексах Истрии (по Dimitriu 1966; Dimitriu 1967).

Рис. 15. Распределение главных категорий греческой роскошной и обыденной керамики архаической эпохи найденных в археологических комплексах Березани (по Копейкина 1986).

Рис. 16. Распределение главных категорий греческой роскошной и обыденной керамики архаической эпохи найденных в археологических комплексах Истрии и Березани (по Bouzek 1990, fig. 7).

Рис. 17. Карта распространения „стреловидных" денежных знаков (круг – единичные находки; квадрат – клады).

Рис. 18. Карта распространения „дельфиновидных" денежных знаков (круг – единичные находки; квадрат – клады).

Рис. 19. Диаграмма хронологического распределения кизикинов из Орловского клада (на оси X – число находок).

Рис. 20. Карта распространения истрийских „колесиков" (круг – единичные находки; квадрат – клады).

Рис. 21. Распределение археологических и письменных источников по греческим производственным центрам засвидетельствованных в северо-западном регионе Понта Эвксинского.

01.04.2009

Dr. Valeriu Banaru, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989, 121A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: valeriubanaru@hotmail.com

О СПЕЦИФИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ КАМЕННОГО ИНВЕНТАРЯ СЛОЯ 3А ГРОТА ТРИНКА 1[1]

Николай К. Анисюткин

Введение

Среди известных памятников, обнаруженных на территории северо-западной Молдовы, большой научный интерес представляет грот Тринка 1, где в нескольких слоях выявлены культурные остатки палеолитического времени (рис. 1). Наибольшее внимание, естественно, вызвал относительно прилично сохранившийся нижний или 4 мустьерский слой, в то время как остальные оказались недостаточно оцененными и мало востребованы (Анисюткин, Борзияк, Кетрару 1986; Анисюткин 2001).

Однако, спустя более 20-лет, в связи с новыми данными, существенный интерес приобрел кремневый инвентарь именно слоя 3а, где ранее было отмечено абсолютное преобладание в коллекции различных пластин и пластинчатых сколов при малочисленности и недостаточной выразительности изделий со вторичной обработкой. Здесь же найдено интересное острие, которое сопоставимо с аналогичными орудиями, характерными для индустрии так называемого «ежмановицкого типа». В свое время я не обратил на данное сочетание никакого внимания, объясняя необычность кремневого инвентаря особенностью памятника, представляющего собой кратковременный охотничий лагерь.

Комплексы с преобладанием пластин и пластинчатых форм были выявлены в данном гроте в лежащих выше слоях 2 и 3 (Анисюткин 1974; Анисюткин, Борзияк, Кетрару 1986). Они также были интерпретированы как кратковременные охотничьи лагеря верхнепалеолитического времени. Аналогичные памятники, где выявлены аналогичные культурные слои, хорошо известны не только в верхнем палеолите, но и в мустье (Любин 1977).

Необходимость вновь обратиться к ранее опубликованному археологическому материалу, представленному своеобразной кремневой индустрией из слоя 3а грота Тринка 1 (Анисюткин 1974), связана с моей исследовательской работой над проблемой перехода от среднего палеолита к верхнему Этой проблемой я занимался в течение ряда лет совместно с М.В. Аниковичем, который, возглавляя исследовательскую программу, привлек меня также к раскопочным работам на соответствующих палеолитических памятниках (нижние слои Костенок 1 и 12) в Костенках. Основные результаты данных исследований были представлены в ряде публикаций, в коллективной монографии, вышедшей в 2007 году (Аникович, Анисюткин, Вишняцкий 2007), а также в книге, посвященной известной палеолитической стоянке Стинка 1 (Анисюткин 2005).

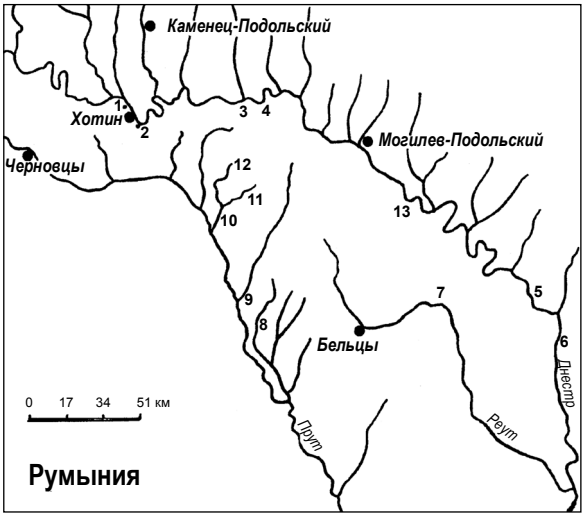

Рис. 1. Карта расположения стоянок раннего и среднего палеолита в долинах Днестра и Прута: 1 - Стинка 1; 2 - Кетросы; 3 - Молодова I и V; 4 - Кормань IV; 5 - Хоробра; 6 - Выхватинцы (Офатинец); 7 - Бобулешты V и VI; 8 - грот и пещера Бутешты; 9 - грот Старые Дуруиторы; 10 - Мерсына; 11 - Буздужаны 1; 12 - гроты Тринка 1-3.

[1] Работа выполнена в рамках программы Призидиума РАН «Адаптация народов и культур к изменениям природной среды, социальным и техногенным трансформациям» (П-21), по проекту «Адаптация культур среднего/верхнего палеолита Восточной Европы к изменениям природно-климатических условий» (руководитель М.В. Аникович).

Удалось установить, что относительно небольшая коллекция, происходящая из данного слоя грота, обладает рядом черт, которые свойственны такой известной в Европе индустрии как «Линкомб-Ранис-Ежмановице», расположенной западнее и северо-западнее Молдовы. Прежде всего, обращает на себя внимание, что в слоях 3 и 3а грота Тринка 1 представлена преимущественно пластинчатая индустрия, сочетающая главным образом верхнепалеолитическую технологию и среднепалеолитическую, включая присутствие в данном случае единичного острия на пластине леваллуа, сопоставимого с остриями ежмановицкого типа. В этой связи достойны внимания два отщепа от обивки бифасов, указывающие на возможность наличия здесь орудий с двусторонней обработкой. Последние обычно рассматриваются в качестве своеобразных «руководящих ископаемых», способствующих обоснованному выделению данной «культуры».

В предлагаемой публикации вновь рассмотрены археологические материалы из совокупности слоев 3 и 3а, где наибольшее внимание уделено стратиграфическому положению острия «ежмановицкого» типа, а также составу фауны.

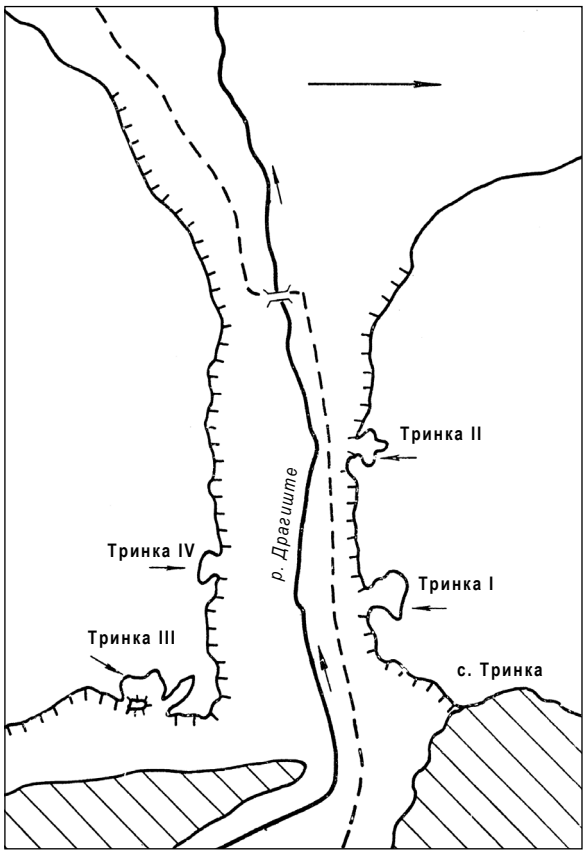

Рис. 2. Схематический план расположения гротов у села Тринка.

Особенности расположения гротов и краткая история их исследования

Три грота, известные у населения под названием «Голубиный», «Исаака» и «Скридона» (рис. 1) находятся в скальном массиве в районе с. Тринка, Единецкого района, расположенного на северо-западе республики Молдовы. Здесь небольшая река Драгиште рассекает известняковый холм, в котором имеются карстовые полости, включая гроты с культурными слоями палеолитического времени (рис. 2).

На плоской вершине известнякового холма и на крутых склонах четвертичные отложения ничтожны, достигая 10-20 см мощности. На вершине в суглинках постоянно встречается галька, включая карпатскую, которая в большом количестве типична для древних террас. На поверхности, непосредственно над гротами Голубиным и Исаака, получившими в дальнейшем названия Тринка 1 и 2, встречается подъемный материал палеолитического облика, состоящий из кремневых изделий с интенсивной патиной белого цвета. На их поверхностях прослеживаются следы повреждений двух типов: 1) механические повреждения, связанные с сельскохозяйственной деятельностью человека, 2) морозобойные повреждения. Этот подъемный материал не является гомогенным, он смешан, представляя, если иметь в виду только интенсивно патиннзированные изделия, мустье и верхний палеолит. У подножья холма, на северо-западной окраине села, у родника, впадающего в реку, хорошо выражено многометровое обнажение четвертичных отложений мощностью до 7 м, в основании которого, на поверхности слабо выраженного аллювиального слоя, встречаются обломки костей животных и отдельные кремневые изделия мустьерского облика.

Перед толтром (в пределах села) долина реки Драгиште весьма широкая, а ее русло сильно меандрирует. В стороне от скального массива, на юго-востоке, прослеживается длинный валообразный холм, распространяющийся на юг, в котором в 8 км находится грот Буздужаны 1, но уже в долине реки Рэковец. Обе реки являются

левобережными притоками Прута. Протягиваясь на северо-запад и север, скалистый массив частично исчезает и почти не прослеживается в рельефе, так как этот водораздел совсем не расчленен. Только в 5 км севернее села Тринка, у села Коржеуцы вновь обнажаются скалы, где имеются гроты, но в них пока не найдено культурных слоев (Кетрару 1965, 60-77).

Грот расположен на правом склоне реки Драгиште. На противоположном же склоне находится грот Скридона или Тринка 3, а в 55 м ниже по течению от грота Тринка 1, также на правом склоне, грот Исаака или Тринка 2. Склоны известнякового массива, в котором находятся гроты, достаточно крутые

Высота грота над уровнем реки достигает 55 м, ширина у входа более 5 м, в глубине 11 м, максимальная глубина карстовой полости превышает 12 м. Общая площадь карстовой полости составляет около 76 кв. м. Высота и форма потолка различны: у входа он имеет двускатную форму при высоте около 2-х м, а в глубине грота потолок куполообразный, превышая местами 3 м. В потолке имеется, на месте пересечения двух наклонных скальных стен, глубокая трещина, затампонированная суглинком. Трещина начинается у входа и протягивается в глубину до 4-х метров. Грот открыт на юго-восток. Карстовая полость подразделена на три части: 1) привходовую площадку около 20 кв. м (А-Д – 3-7); 2) западную камеру – до 25 кв. м (Е-М – 1-5) и 3) северную камеру площадью до 25 кв. м. (Е-Н – 7-12). Между привходовой или юго-восточной частью грота, северной и западной камерами можно выделить своеобразный коридор по линиям 6, 7. Современная дневная поверхность грота была ровной. Падение поверхности пола начинается с центральной осевой линии (5-6), что отчасти совпадает с трещиной в потолке. Основная часть отложений была под капельной линией.

В гроте Тринка 1 выявлены культурные слои, относящиеся к различным этапам регионального каменного века, включая мезолит, верхний палеолит и мустье. Бесспорно, к верхнему палеолиту относятся слои 2 и 3, а к мустье – слой 4. Кремневая индустрия слоя 3а может рассматриваться как «переходная» или соответствовать ранней поре регионального верхнего палеолита.

Гроты Тринка 1 и 2 обнаружены впервые Н.А. Кетрару в 1960 году. Находки каменных изделий из шурфов были справедливо отнесены к палеолитическому времени (Кетрару 1965; 1973). По предложению Н.А. Кетрару первые стационарные раскопки проведены в 1973 году Н.К. Анисюткиным (Анисюткин 1974), который продолжил их в 1975, 1978, 1979-1981 годах. С 1978 работы проводились совместно с И.А. Борзияком. Результаты исследований трех гротов опубликованы в коллективной монографии (Анисюткин, Борзияк, Кетрару 1986).

Стратиграфия

Первоначально, в раскопе 1973 г., заложенному у входа в грот, была выявлена следующая стратиграфическая колонка (сверху вниз):

Слой 1 представлен горизонтом *а* кизячным, перекрывающим средневековый слой с прослойками очагов и горизонтом *б* суглинком темно-серого цвета с включениями мелких и мельчайших обломков известняка, а также костей животных и мезолитических кремневых изделий;

Слой 2 также состоит из двух горизонтов: *а* – суглинок желтовато-серого цвета с небольшим количеством остроугольного щебня малых и средних размеров, *б* –суглинок того же цвета, но насыщенный остроугольным щебнем средних и мелких размеров. В обоих горизонтах выявлены редкие находки верхнего палеолита;

Слой 3 представлен суглинком желтого цвета со щебнем, количество и размеры которого изменяются сверху вниз, в этом слое обнаружены кости животных и кремневые изделия верхнепалеолитического и мустьероидного облика;

Слой 4 – суглинок бурый со щебнем крупных и средних размеров, включает мустьерский культурный слой мощностью до 15 см. В раскопе 1973 года слой 4 был весьма маломощным, залегая сразу же под слоем 3.

Тогда же удалось обнаружить древние кости, явно плейстоценового облика, в голоценовых отложениях и даже на поверхности, что указывало на то, что они происходили из разрушенных слоев. Далее было найдено несколько

поздних ям, нарушивших слой местами почти до слоя 4 (Анисюткин 1974).

В 1975 г. на кв. Е-3, 4 выявлена яма плохой сохранности с нарушенными костями человека, представленными обломками черепа, отдельными зубами и фрагментами трубчатых костей. На некоторых из них наблюдались следы погрызов. Вместе с костями найдены железный наконечник копья, бронзовая пряжка, серебряный перстень и 2 монеты. Последние описаны известным молдавским нумизматом А.А. Нудельманом как польские полугроши и датировались концом XV началом XVI веков. Как можно допустить труп человека, который был, вероятно, неглубоко захоронен (?), оказался извлеченным из могилы и разрушенным хищными животными (волками, лисицами или собаками).

В 1975 году, по мере продвижения раскопок в глубину грота, где отложения имели более значительную мощность, появилась возможность расчленения прежнего слоя 3 на два самостоятельных. Достаточно указать, что отложения на привходовой площадке, где проводились раскопочные работы в 1973 году, достигали мощности лишь 80-90 см, в то время как в глубине грота – около 150 см. Здесь слой 3 имел наибольшую мощность и относительно более четко подразделялся на две части.

Нижняя часть, более мощная, содержащая заметную примесь кремневых изделий архаичного облика, получила название слой 3а. Последний отличался от лежащего выше слоя 3 более темным цветом с марганцовистыми примазками черного цвета и менее обильным щебнем, который имел преимущественно крупные и средние размеры. Контакт между слоями был нечетким.

Ниже слоя 3а был выявлен горизонт, представленный тонкой прослойкой глины зеленовато-желтого цвета, названный горизонтом А, который четко отделял слой 3а от подстилающего мустьерского слоя 4. Эта прослойка наиболее отчетливо выделяется в глубине грота.

Более полно и хорошо отложения сохранились в западной камере (рис. 3). Здесь разрез можно считать наиболее показательным. Голоценовые горизонты, представляющие слой 1, здесь существенно нарушены, удовлетворительно сохранившись на квадратах при входе в грот.

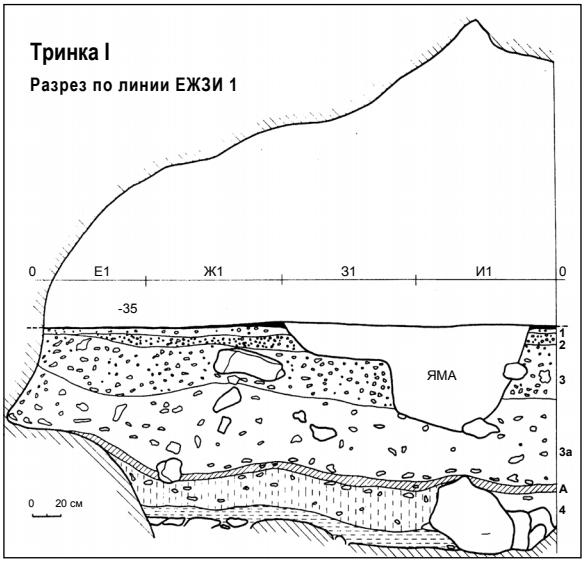

Рис. 3. Стратиграфия грота Тринка 1. Номера (справа) и описания слоев даны в тексте.

Приведу продольный профиль северо-восточной стенки квадратов Е, Ж, З, И-1, где стратиграфия грота представлена наиболее полно.

Слой 1 представлен двумя горизонтами – кизяка и серого суглинка, из которых последний очень плохо сохранился. Общая мощность слоя не превышает 10 см.

Слой 2 заполнен мельчайшим щебнем и дресвой (встречаются обломки костей и кремневые изделия верхнего палеолита) – общая мощность не превышает 15 см.

Слой 3 представлен суглинком коричневого цвета с желтоватым оттенком, заполнен многочисленным щебнем с включениями отдельных блоков известняка (встречаются кости животных и кремневые изделия верхнего палеолита) – общая мощность до 40 см.

Слой 3а – суглинок коричневый (несколько более темно окрашен), с марганцовистыми примазками черного цвета и щебнем средних и крупных размеров (встречаются крупные обломки костей и кремневые изделия с элементами верхнего и среднего палеолита) – мощность местами до 75 см.

Горизонт А – глинистая прослойка зеленовато-желтого цвета – мощность от 5 до 7 см.

Характер отложений совокупности слоев 3 и 3а, а также горизонта А, указывает на увеличение влажности климата, что характерно

для средневалдайского мегаинтерстадиала (кислородно-изотопная стадия 3), длившегося от 55000 до 20000 лет назад (Величко и др. 2002, 35-37). Скорее всего, время формирования этих отложений соответствует началу и середине верхнего палеолита (примерно 30000-23000 лет назад).

Слой 4 – представлен двумя горизонтами, из которых верхний – суглинок светло-коричневый со щебнем мелких и средних размеров (выветрелая поверхность последнего разрушена, имея часто черную и ржавую окраску), нижний – суглинок коричневого, порой рыжеватого, цвета, плотный, местами слоистый с редкими обломками разложившегося щебня черного цвета и пористой поверхностью (встречаются многочисленные фрагменты костей животных и мустьерские кремневые изделия) – мощность до 45 см.

Скальное дно состояло из глыб и крупных обломков известняка.

На привходовой площадке, ниже слоя 4, в трещинах между крупными блоками местами выявляется суглинок желтого и желто-коричневого цвета, глинистый, плотный с единичными обломками костей и зубами пещерного медведя, который можно определить как остатки слоя 5.

Отложения грота повреждены в средние века, когда в глубинной части находилась полуземлянка (?), которая уничтожила около половины мустьерского культурного слоя. В нарушенной части грота выделяются два горизонта – золистый и заполнение полуземлянки, в основании которой иногда прослеживаются остатки мустьерского культурного слоя. Этот факт указывает на то, что место полуземлянки не было образовано только водной эрозией, значимость который нельзя отрицать. Видимо в этой части грота отложения были нарушены преимущественно лишь в верхней части (видимо до уровня глинистой прослойки).

Краткое описание культурных слоев

Если в целом охарактеризовать слои с культурными остатками, то следует отметить, что подлинно сохранившимся культурным слоем мы можем считать только мустьерский слой 4. В остальных случаях мы имеем либо остатки слоев (мезолит и верхний палеолит в слое 2), либо слои, где культурные остатки находятся «во взвешенном» положении. Это, прежде всего, относится к слою 3а.

Древнейшие находки голоценового возраста относятся к мезолиту. Стратиграфически они связаны с нижнем горизонтом слоя 1. Этот слой лучше выделялся на привходовой площадке. Основные находки, включая кремневую трапецию, были сделаны еще в 1973 году. Отдельные кремневые изделия, главным образом единичные обломки пластинок, найдены также в западной камере. Единичные обломки костей животных не удалось привязать непосредственно к мезолитическому комплексу. Вероятно, стоянка мезолитического времени была кратковременной, а культурный слой подвергся разрушению, что сказалось на его качестве и сохранности.

Находки триполья и эпохи бронзы представлены единичными фрагментами керамики. Они были найдены на участке при входе в грот.

Средневековое поселение занимало почти половину площади грота, концентрируясь в северной части, где выявлены остатки полуземлянки. В заполнении последней найдены кости животных, серебрянные серьги и подвески, керамика, железные наконечники стрел и копья.

Слой 2 распространен на небольшой площади грота, где он сохранился лишь частично. Он разрушен, прежде всего, потому, что залегал неглубоко от современной дневной поверхности. Этот маломощный слой, отличавшийся насыщенностью мелким щебнем и дресвой, был представлен обломками костей и единичными изделиями из кремня. Если учесть, что почти все находки представлены пластинками и их фрагментами, то можно утверждать о наличии здесь остатков кратковременного охотничьего лагеря эпохи верхнего палеолита.

Слой 3 сохранился лучше слоя 2 и распространен шире, но явно недостаточно. Мощность литологического слоя различна, достигая порой 35 см. Контакт со слоем 3а нечеткий. Кости из слоя имеют темный цвет. Они находятся очень часто в вертикальном положении. Кремневые изделия рассеяны по всей литологической толще, где иногда отмечались отдельные древесные угольки.

Коллекция кремневых изделий представлена преимущественно пластинками и их обломками, что также указывает на наличие здесь охотничьего лагеря эпохи верхнего палеолита.

Слой 3а занимает почти около половины грота (рис. 4). Он сохранился лучше, чем слои 2 и 3. Его мощность различна, часто превышая все остальные, но подлинного культурного слоя нет. У входа в грот суглинок имеет более светлый оттенок, чем в глубине. Щебень был обильнее у стен, что характерно для остальных слоев. Все крупные куски известняка также находились в самых разнообразных положениях, и не обязательно на уплощенной или длинной плоскости. Это же характерно и для костей животных, которые, как правило, также рассеяны по всей толще отложений слоя. Фрагменты костей животных, как и в выше лежащем слое 3, имеющих темный, почти черный цвет, находились в самых разнообразных положениях, порой вертикально. Известны случаи, когда крупные кости пронизывали чуть ли не всю литологическую толщу. Так же располагались и кремневые изделия. Например, орудие, напоминающее острие «ежмановицкого типа» с кв. В-4, залегало в слое почти вертикально, большая часть этого кремневого изделия находилась в слое 3а, а верхняя – в слое 3, который отличался от лежащего ниже более обильным щебнем и марганцовистыми примазками. Так глубина верхнего конца составляла – 69 см, а нижнего достигала – 75 см. Первоначально, когда еще не выделялся слой 3а, это орудие было включено, повторю еще раз, в слой 3 (Анисюткин 1974; Анисюткин, Борзияк, Кетрару 1986, 24). С учетом того, что контакт между указанными слоями не является четким (он проходил, если брать во внимание привходовую площадку, где-то на глубине – 70-72 см), а значительная часть орудия без сомнения залегала в слое 3а, то позднее было принято решение включить эту находку именно в данный слой (Анисюткин 2001, 134). Этому обстоятельству косвенно способствовало и то, что заготовкой для рассматриваемого орудия, послужила типичная пластина леваллуа. В слое же 3 бесспорных леваллуазских форм нет.

Участок с сохранившимся слоем 3а поврежден в двух местах поздними ямами. Одна из них расположена у стены на кв. И-1, а вторая (кв. И, Ж-3-4) представляла разведывательный

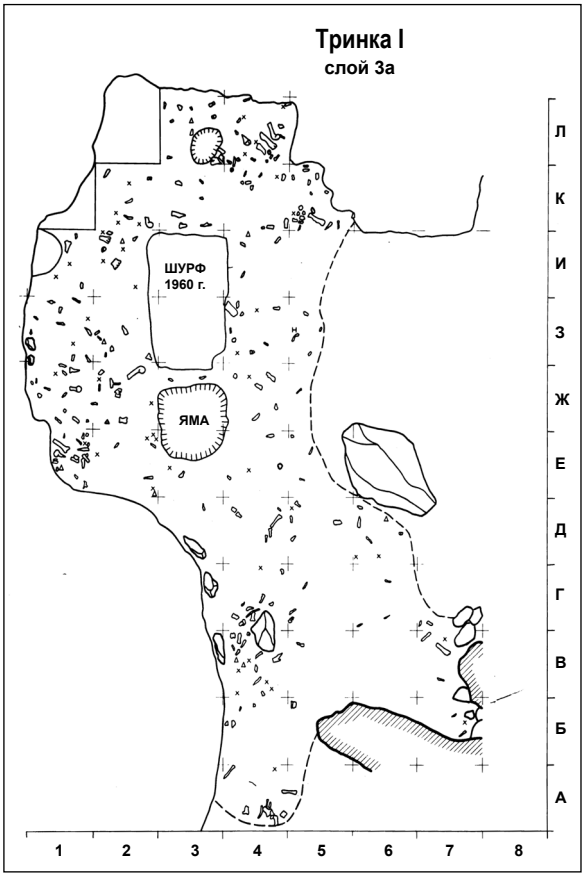

Рис. 4. Распространение находок кремневых изделий и обломков костей животных в культурном слое 3а. Треугольниками и крестиками отмечены каменные орудия и кремневые изделия.

шурф Н.А. Кетрару (Анисюткин, Борзияк, Кетрару 1986, 16).

На участке с сохранившимся слоем 3а можно выделить три скопления: почти у входа (кв. Г, В-4), в глубине у южной стенки (кв. Е, Ж, З-1,2) и у западной (кв. Л, К-4,5). На остальной площади наблюдаются единичные обломки костей животных и редкие кремневые изделия.

На квадратах с относительно мощными отложениями слоя 3а, расположенными в глубине грота, удалось отметить, что кремневые изделия чаще всего встречаются в середине или в основании слоя.

В заключение отмечу, что вероятная примесь изделий из слоя 3 должна быть ничтожной. Участок, на котором подобное смешение возможно, расположен у входа. Здесь на трех квадратных метрах (кв. Б, В, Г-4) выявлено не-

большое скопление, представленное десятком кремневых изделий, из которых спорными могут быть 3-4 артефакта.

Фаунистические остатки

Фаунистические остатки довольно многочисленны. Почти все кости разбиты, но сильно раздробленных нет. По итоговому заключению палеонтолога А.И. Давида представлены следующие млекопитающие (Давид 1986, 114-115):

Таблица 1

Фауна грота Тринка 1 (Давид 1986).

Вид:	слой 2	слой 3	слой 4
волк	2/1	-	-
лисица	1/1	10/3	1/1
песец	1/1	3/1	1/1
медведь пещерный	10/1	187/7	246/7
гиена пещерная	2/1	4/1	8/1
хорек			1/1
куница лесная	1/1		
росомаха	2/1		
лев пещерный			1/1
заяц		3/1	
пищуха степная	5/2	12/3	4/3
сурок степной	4/1	50/4	4/2
бизон	8/1	48/3	57/3
олень северный	53/3	126/4	54/3
олень благородный	-	1/1	1/1
носорог шерстистый	-	2/1	-
лошадь широкопалая	38/2	114/3	100/3
олень гигантский	-	-	3/1
хомяк	5/2	2/1	-
слепыш малый	1/1	3/2	-
полевка водяная	2/1	1/1	-
полевка обыкновенная	2/2	-	-
неопределимые	361	598	873

Понятие «слой 3» включает здесь не только этот слой, но также и кости слоя 3а. Подобное объединение слоев можно объяснить, как мне кажется, сходством фаунистических комплексов. Налицо представители холодолюбивой фауны, включая обломки костей северного оленя.

Для более полного представления о характере фауны приведу таблицу, основанную на ежегодных списках фауны, которые по завершению сезона раскопок мне присылал палеонтолог А.И. Давид. В приведенных сведениях фауна «слоя 3» подразделена на собственно слой 3 и слой 3а. Фаунистические остатки представлены в таблице только количеством обломков костей.

Таблица 2

Фауна грота Тринка 1 (с учетом слоя 3а)

Вид	слой 2	слой 3	слой 3а	слой 4
пещерный лев (Panthera spelaea)	-	-	2	-
пещерная гиена (Crocuta spelaea)	-	-	4	10
пещерный медведь (Ursus spelaeus)	14	47	125	318
волк (Canis lupus L.)	2	-	-	-
лисица (Vulpes sp.)	1	5	7	3
носорог шерстистый (Coelodonta antiquitatis)	-	1	1	-
бизон (Bison priscus Boj.)	8	12	35	58
лошадь (Equus latipes Grom.)	38	19	61	109
олень гигантский (Megaloceros euryceros Aldr.)	-	-	3	-
олень благородный (Cervus elaphus L.)	-	-	1	1
олень северный (Rangifer tarandus L.)	53	30	64	68
заяц (Lepus sp.)	1	2	1	1
сурок (Marmota bobac)	4	4	36	8
пищуха (Ochotona pusilla Pal).	5	12	-	4
неопределимые	71	158	516	828

Отсутствие в таблице данных по слою 1 связано с тем, что фауна этого слоя непоказательна. Она смешана: в результате сооружения здесь полуземлянки в слой попали находки из лежащих ниже слоев. Здесь среди обломков костей имеются как кости пещерного медведя, так бобра и даже домашней свиньи.

Данный список указывает на значительное сходство между собой фаунистических остатков слоев 3 и 3а[2]. Это сходство проявляется даже в некоторых показательных деталях. В частности процент костей пещерных хищников практически полностью совпадает, составляя, если вычислять его от общего числа промысловых животных, исключая неопределимые обломки и кости мелких грызунов, 35,1% для слоя 3 и 38,9% для слоя 3а. Это же

[2] Правда, здесь нет обломков костей песца, представленного в итоговом списке А.И. Давида.

в какой-то мере характерно и для процента костей северного оленя: слой 3 – 22,7%, слой 3а – 19,3%. В этом плане, учитывая сходство литологии слоев, можно полагать, что индустрии этих слоев близки во времени.

В целом, можно отметить, что изменения в фауне грота соответствуют общей закономерности, установленной А.И. Давидом, согласно которой фаунистические комплексы из верхнего палеолита Молдовы отчетливо указывают на постоянное сокращение количества пещерных хищников. Последние были особенно многочисленными в мустьерское время, постепенно исчезая в конце верхнего палеолита (Давид 1980).

Кремневые изделия слоев 3 и 3а

Слой 3. Кремневая индустрия этого слоя представлена 60 предметами. Большинство изделий относится к пластинам и их обломкам, для изготовления которых использовалась только верхнепалеолитическая технология.

Среди орудий выделено два скребка, два резца, один нож с естественным обушком, два зубчатых орудия, три пластинки и одна микропластинка с крутой ретушью. Набор изделий, где абсолютно преобладают пластинчатые формы верхнепалеолитического облика, заметно отличается от комплекса слоя 3а.

Можно указать на присутствие в коллекции некоторых ориньякских черт, включая резец-каренэ (рис. 5/5) и микропластинку типа дюфур (рис. 5/1).

Слой 3а. Коллекция представлена всего 67 предметами, изготовленных из кремня хорошего качества. Поверхность изделий различна, но часто встречаются предметы с незначительной патиной и легким люстражем поверхностей. Таким образом, исходя из сохранности поверхностей каменных изделий и особенности их залеганий, можно утверждать, что они происходят из частично деформированного культурного слоя. Нельзя исключать того, что слой был представлен несколькими горизонтами обитания, выделение которых невозможно по причине недостаточной его сохранности.

В коллекции имеется три нуклеуса. Первый с плоскостным скалыванием и тщательно подготовленной ударной площадкой может быть отнесен к одноплощадочным среднепалеолитического облика (рис. 7/1). Второй предмет можно описать как остаточный, грубо призматический. Третье ядрище также остаточное, удлиненной формы, которое относится к двусторонним, леваллуазским формам. Все эти образцы, учитывая их сильную сработанность, не дают достаточно полного представления о технологии.

Более определенный ответ можно получить при анализе сколов, представленных преимущественно пластинами и их обломками. Мельчайших отщепов, которые обычно описывают как чешуйки, выявлено всего 11. Любопытно отметить присутствие в коллекции тонкого отщепа от оббивки бифаса с микрозубчатой обработкой и скребковидным краем (рис. 6/2). Эта находка подтверждается вторым аналогичным предметом, что указывает на возможность наличия в индустрии изделий с двусторонней обработкой. Среди отщепов единичны массивные со скошенными и гладкими ударными площадками. Всего удалось выделить 25 пластин, пластинок и их обломков, включая 6 дистальных, 6 проксимальных и 2 медиальных. Размеры их варьируют от 37 мм до 92 мм. Среди пластин отмечены как типично призматические формы, так и леваллуазские (рис. 5/8; 6/5). К последним уверенно можно отнести острие «ежмановицкого типа».

Выявлена обработанная зубчатой ретушью пластина с усеченным крутой ретушью поперечным концом (рис. 6/5). Любопытно, что данное усечение нанесено со спинки на брюшко, что характерно для усечения так называемого «ядрищного типа», которое особенно типично для среднепалеолитических индустрий данного региона (Анисюткин, 2001).

В коллекции выделено 19 различных орудий, в их числе четыре скребла, два скребка, один резец, одно резцевидное орудие («параре-зец»), три ножа с естественными обушками, один раклет, два выемчатых и четыре зубчатых орудия, один чоппер с двусторонней обработкой.

Сюда же можно включить и острие «ежмановицкого типа», которое все же следует отнести к атипичным. В качестве заготовки орудия отобрана крупная леваллуазская пластина с

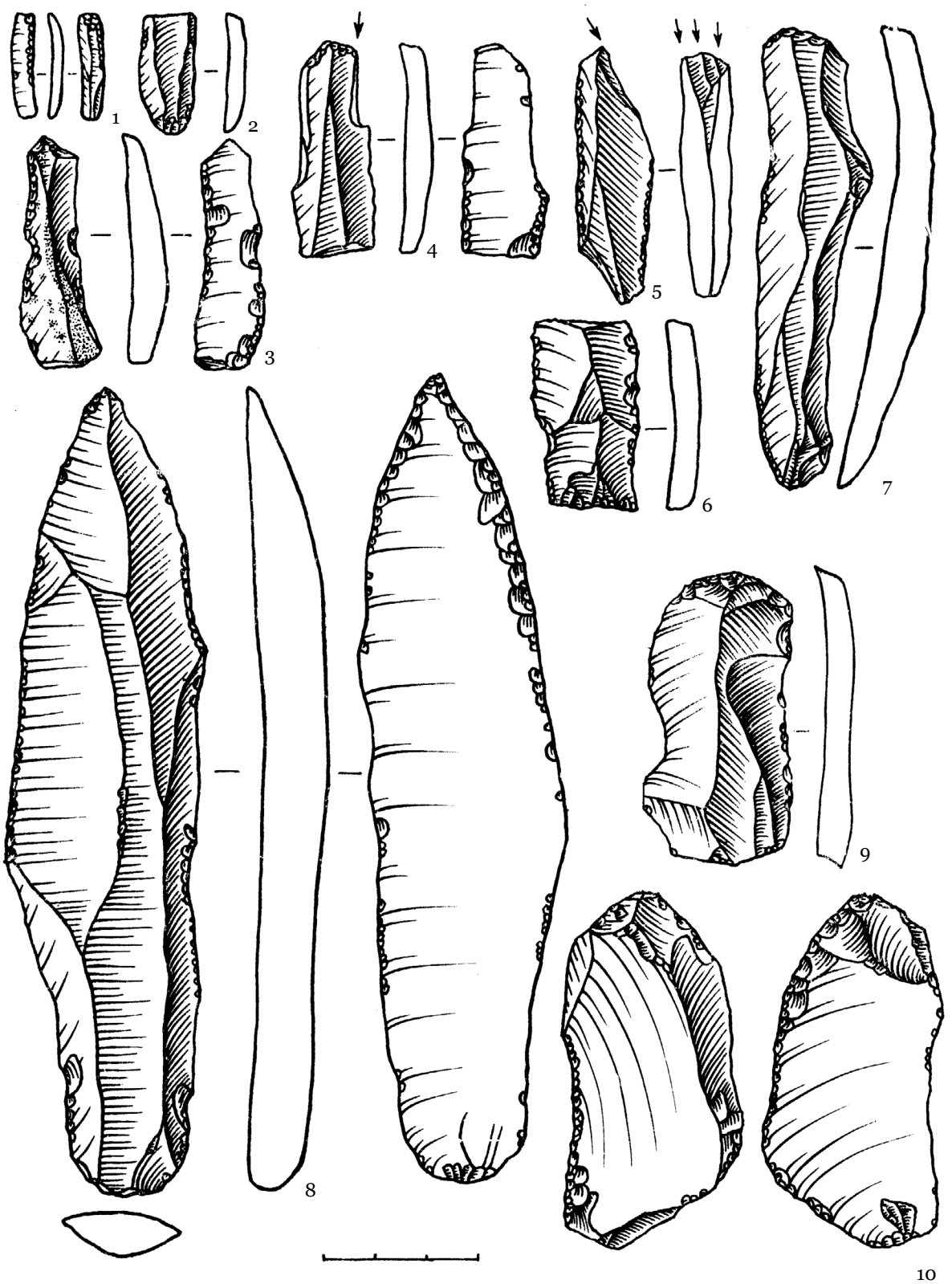

Рис. 5. Кремневые изделия слоев 3 и 3а. 1-7 - кремневые изделия слоя 3: 1 - микропластинка с ретушью; 2, 3, 6, 7 - пластинки с ретушью; 4-5 - резцы (4 - поперечноретушный, 5 - каренэ). Кремневые изделия слоя 3а: 8 - ретушированное острие на пластине леваллуа («ежмановицкое»); 9 - концевой скребок; 10 - скребло.

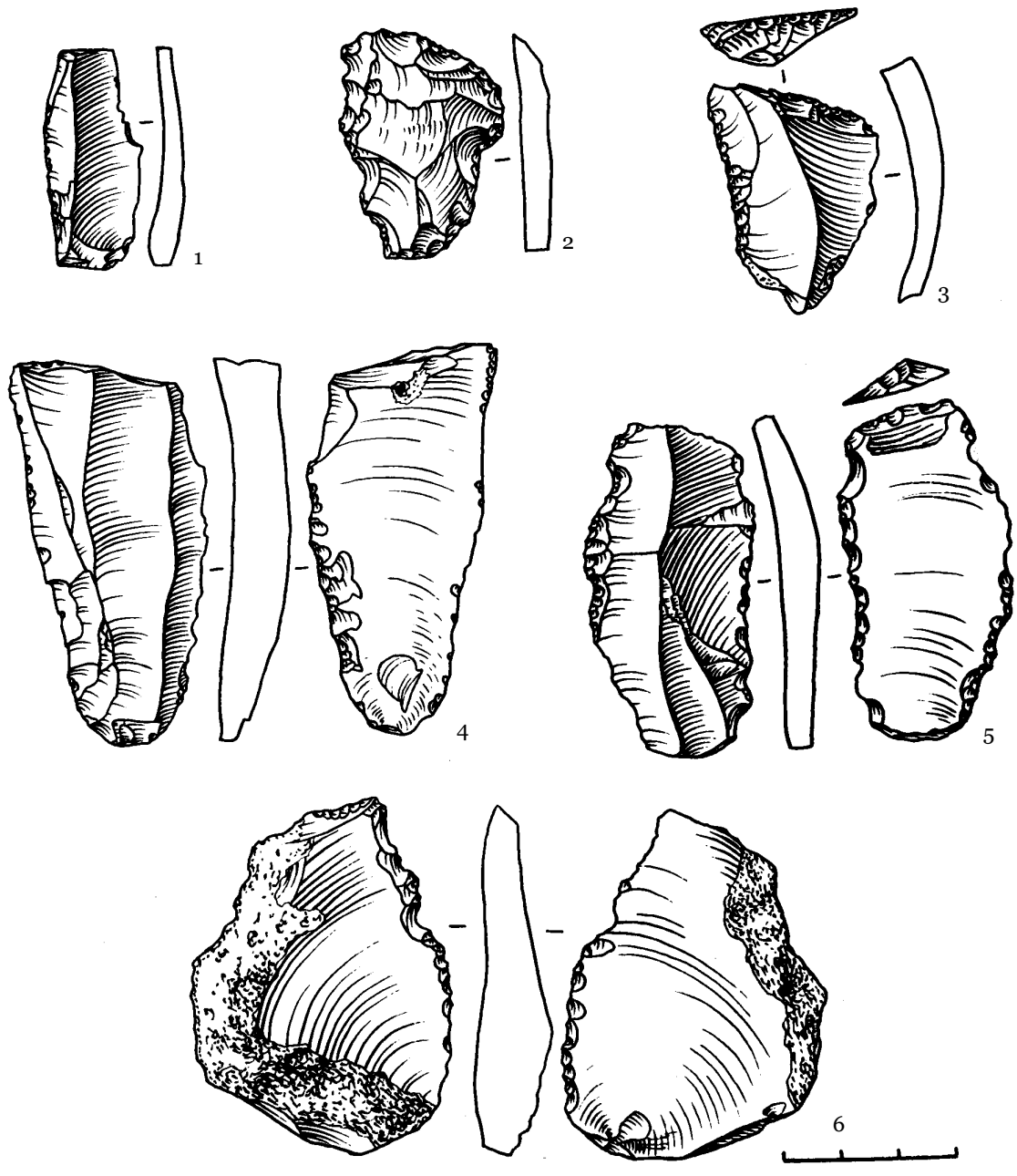

Рис. 6. Кремневые изделия слоя 3а: 1, 4 - пластинки с ретушью; 2 - скребковидное орудие на отщепе обивки бифаса; 3 - «парарезец»; 5 - пластина леваллуа с зубчатой ретушью и усечением поперечного конца; 6 - нож с естественным обушком на отщепе.

выпуклой и фасетированной ударной площадкой (15,3×3,7×0,9 см). Острие образовано вентральной ретушью. Не исключено, что данное изделие имело выделенную рукоятку, на что указывает мелкая и крутая ретушь на приплощадочном участке предмета (рис. 5/8).

Скребла подразделяются на простое с выпуклым рабочим краем, двойное с выпукловогнутым рабочим краем, двулезвийное на пластинчатом отщепе (рис. 7/4) и атипичное скребловидное орудие. Ни одно из этих орудий не является типичным. Скребло, рассматриваемое как выпукло-вогнутое, имеет частичную двустороннюю обработку, позволяя видеть здесь частично двусторонне обработанную форму (рис. 5/10).

Все скребки можно рассматривать как не достаточно типичные, исключая концевой на

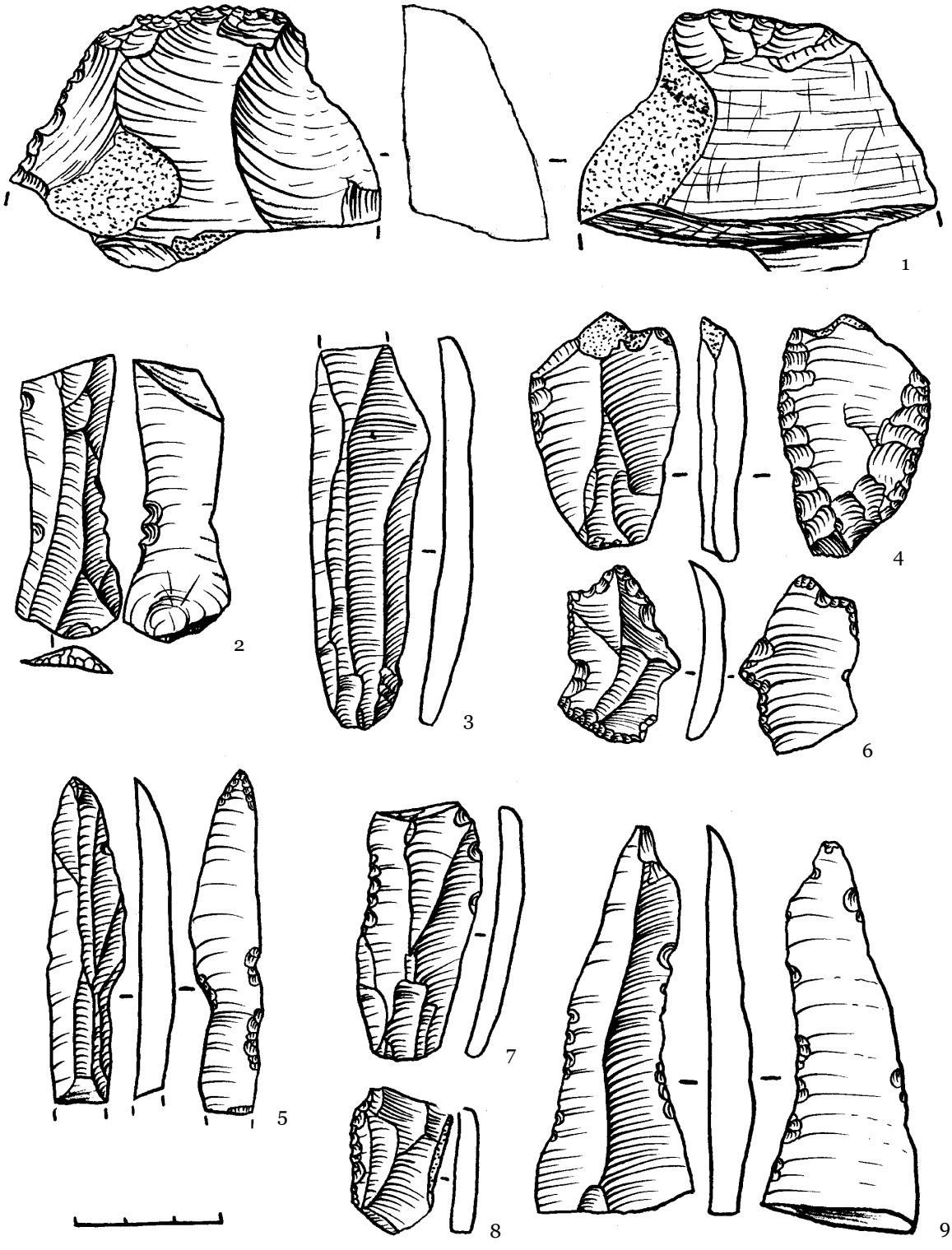

Рис. 7. Тринка 1. Кремневые изделия слоя 3а: 1 - нуклеус одноплощадочный; 2 - пластина леваллуа с зубчатой ретушью; 3 - призматическая пластинка; 4 - скребло двойное; 5 - пластинка призматическая с ретушью; 6, 8 - обломки пластинок с ретушью; 7 - призматическая пластинка с ретушью; 9 - верхний конец обломанной пластинки.

тонкой пластинке. В двух случаях это комбинированные орудия, где сочетаются элементы скребка и зубчатых орудий. В одном случае в качестве заготовки использован отщеп оббивки бифасов.

Единственный резец можно отнести к поперечноретушным формам. Резцовый скол находится на вентральной поверхности обломка отщепа. Сюда же можно добавить резцевидное орудие с плоскими сколами, нанесенными на поперечный конец (рис. 5/3). Подобные формы обнаружены в региональном среднем палеолите, где они описаны как своеобразные долотовидные орудия с «пararезцовыми» сколами (Анисюткин 2005, 104).

Ножи с естественными обушками изготовлены на сравнительно крупных отщепах (рис. 6/6), но не на пластинах.

Выемчатые орудия имеют преимущественно небольшие размеры. Все выемки образованы ретушью.

Для зубчатых орудий использовались разнообразные по размерам и форме заготовки. Это недостаточно типичные формы, обработанные преимущественно микрозубчатой ретушью. Последняя могла быть результатом использования этих предметов, а не преднамеренной обработкой. На это указывает сходство выявленной «ретуши» с эталонными образцами из экспериментов, проведенных В.Е. Щелинским, где вариации наблюдаемой вторичной «обработки» находились в прямой зависимости от времени и степени использования конкретных кремневых изделий (Щелинский 1992, 206-207).

Весьма интересной формой является чоппер (чоппинг) с двусторонней обработкой. Орудие, длиной до 10 см изготовлено на относительно массивном обломке кремневой породы. Рабочая кромка сильно забита. Эта архаичная форма найдена в ясных стратиграфических условиях на кв. И-4.

Пластин и отщепов с мелкой ретушью краев выделено 11, в их числе 6 пластин. Микропластинок не обнаружено.

В целом, кремневая индустрия данного слоя содержит недостаточно выразительные элементы среднего палеолита.

Каменная индустрия этого слоя, в общем, и целом непосредственно перекрывается слоем 3. Порой их очень сложно расчленить. Это, напомню еще раз, в первую очередь касается участка квадратов А, Б, В-4, где мощность отложений невелика. В данном случае к слою 3 отнесены все кремневые изделия, глубинные отметки которых соответствуют верхней половине отложений (в среднем менее -70). На прочих участках раскопа, особенно в глубине грота, особых проблем при выделении слоев не возникало.

Каков временной разрыв между ними? На этот вопрос сложно дать однозначный ответ: они вне сомнения связаны с отложениями так называемого «среднего вюрма» или КИС 3.

К вопросу о культурной принадлежности индустрии

Вопрос выявления «культурной» принадлежности рассматриваемых комплексов остается далеким от своего однозначного решения по причине малочисленности коллекций и отсутствием бесспорных «руководящих ископаемых», происходящих из слоев 3 и 3а.

Правда, если сопоставить основные технико-типологические показатели коллекций рассматриваемых слоев, то можно указать на их заметное различие. Вне сомнения коллекция слоя 3 относится к верхнему палеолиту с некоторыми ориньякоидными чертами. Общее для коллекций из обоих слоев – необычно высокий процент пластин и орудий из них. Однако на этом их сходство и завершается. В этом плане можно сказать, что перед нами остатки двух охотничьих лагерей с кремневыми индустриями, представленными главным образом пластинчатыми формами, имеющими сходную фауну, и происходящими из весьма близких по ряду признаков четвертичных отложений, которые видимо даже близки во времени. Однако, кремневая индустрия верхнего слоя 3 относится к несомненному развитому верхнему палеолиту без архаичных элементов, в то время как в индустрии нижнего слоя четко прослеживаются признаки среднего палеолита, представленные наиболее зримо техникой леваллуа.

В общем и целом, коллекция кремневых изделий в некоторой мере сопоставима, на мой

взгляд, с каменными индустриями, относящимися к так называемой «ежмановицкой культуре»[3]. Эту культуру выделил и обосновал на материалах Нетопежовой пещеры в Ежмановицах (недалеко от Кракова) польский ученый Вольдемар Хмелевский, который предложил название этому явлению именно «культура», а не «индустрия» (Chmielewski 1961). Для слоя 6 была получена абсолютная дата 38160 +/- 1250 BP (GRN 2181), указывающая на значительную древность отложений данного слоя. Позднее остатки этой «культуры» были выявлены в ряде стран Европы и получили новое называние – Линкомб-Ранис-Ежмановице (ЛРЕ).

Здесь общими элементами можно считать преимущественно пластинчатую технологию получения заготовок, включая реберчатые и леваллуазские сколы, сочетание орудий средне- и верхнепалеолитического облика (Flas 2002). К сожалению, в коллекции слоя 3а нет типичных бифасиальных форм: косвенно двусторонне обработанные формы представлены отщепами оббивки и отчасти ретушированным с вентральной плоскости острием, которое по форме и обработке напоминает острия-ножи «ежмановицкого» типа. Сходная форма острия, но отличающаяся тем, что уплощенная ретушь нанесена на приплощадочную часть, найдена ранее при разведывательных раскопках пещеры Бутешты (Кетрару 1965, рис. 13/13). Последнее скорее всего относится к верхнепалеолитическому времени.

В общем и целом индустрия слоя 3а может быть весьма условно отнесена к так называемой «культуре ежмановицкого типа».

Заключение

Кремневые индустрии из слоев 3 и 3а, имеющие сходную фауну и литологию, представлены немногочисленными изделиями, большая часть которых относится к пластинчатым сколам, включая подлинные пластины и пластинки. Единичные микропластинки с ретушью выявлены только в слое 3.

Индустрии слоев весьма существенно различаются присутствием элементов среднего палеолита: в слое 3 их нет, в то время как в лежащем ниже слое 3а они обычны, хотя и недостаточно хорошо выражены.

Это обстоятельство с учетом сходства литологии и фауны, которая, к тому же, весьма архаична, сохраняя в значительном количестве все виды пещерных хищников (медведя и гиены), исчезающими во второй половине верхнего палеолита (Давид 1980, 163), дает основание полагать, что временной разрыв между слоями невелик. Достаточно указать на то, что в богатом фаунистическими находками нижнем слое грота Брынзены 1, несомненно, относящегося к ранней поре верхнего палеолита (Кетрару 1973; Борзияк 1983, 43), количество костей пещерного медведя и пещерной гиены ничтожно (Давид 1980)[4]. В этом плане полезно напомнить, что наиболее ранние абсолютные даты из этого слоя равны 26 000 лет назад (Синицын и др. 1997, 60; Аникович, Анисюткин, Вишняцкий 2007, 165), соответствуя средневюрмскому интерстадиалу паудорф или второй половине КИС 3.

В данном случае, если иметь в виду индустрию слоя 3а, возможно условное сопоставление ее с комплексом ЛРЕ (так называемый «линкомбьен»). Разумеется, этот вывод недостаточно подтвержден археологически, а именно – в коллекции нет ни одного типичного бифаса. И тем не менее, можно взять на себя смелость предполагать, что такие формы могли быть, но не найдены по причине малочисленности коллекции слоя 3а. Косвенное подтверждение – наличие соответствующего острия и двух отщепов от оббивки бифасов. Можно в этой связи предположить, что перед нами самая юго-восточная стоянка комплекса, принадлежащего к «ежмановицкой культуре».

Правда, уже давно А.Н. Рогачев обратил внимание на значительное сходство изделий из Нетопежовой пещеры с кремневыми орудиями верхнего слоя Тельманской стоянки, расположенной на Среднем Дону близ Воронежа. Данное наблюдение вскоре получило поддержку у коллег (Анисюткин, Григорьев 1970). Эти факты вполне могут указывать на

[3] Помимо прочих сходных признаков для тринковской индустрии слоя 3а характерной чертой является также малочисленность коллекции и при обилие пластин.

[4] Здесь необходимо принять во внимание то обстоятельство, что этот грот, как и грот Тринка 3, имеет северную экспозицию, а поэтому мог быть малопригоден для обитания здесь пещерных хищников, на которых охотились древние люди. Это явление типично для Тринки 3, где кости пещерных хищников также малочисленны.

существовании в верхнем палеолите каких-то форм общений между далеко расположенными друг от друга коллективами, обитавшими на территории Европы.

На природу этой индустрии (кроме этнокультурной) может быть предложен и иной взгляд, основывающийся на специфике памятников, представленных преимущественно кратковременными охотничьими лагерями, а также присутствием только одной формы орудия – листовидного острия, которую можно рассматривать в качестве культурного показателя. Ряд исследователей предлагает видеть здесь фацию селета, объясняя пластинчатый характер заготовок, а следовательно и формы листовидных острий, просто более высоким качеством сырья (Аникович, Анисюткин, Вишняцкий 2007, 106). На мой же взгляд своеобразие удлиненных форм листовидных острий-бифасов объясняются прежде всего тем, что они изготовлены из типичных пластин. Подтверждением являются формы листовидных бифасов богунисьена, включая острия «ежмановицкого» типа (Svoboda 1990, 211), где значительная часть изделий выполнена из пластинчатых заготовок. По моему мнению богунисьен следует рассматривать как селетоидный технокомплекс (Анисюткин 2005, 161), единство которого покоится на трех характерных для селета элементах: наличии листовидных острий-бифасов, орудий мустьерского и верхнепалеолитического облика.

Библиография

Аникович, Анисюткин, Вишняцкий 2007: М.В. Аникович, Н.К. Анисюткин, Л.Б. Вишняцкий, Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии (Санкт-Петербург: Нестор-История 2007).

Анисюткин 1974: Н.К. Анисюткин, Раскопки грота Тринка 1. В сб.: АИМ в 1973 г. (Кишинев: Штиинца 1974), 12-20.

Анисюткин 2001: Н.К. Анисюткин, Мустьерская эпоха на Юго-Западе Русской равнины (Санкт Петербург: Европейский Дом 2001).

Анисюткин 2005: Н.К. Анисюткин, Палеолитическая стоянка Стинка 1 и проблема перехода от среднего палеолита к верхнему на Юго-Западе Восточной Европы. В: Труды Костенковско-Борщевской археологической экспедиции, вып. 2 (Санкт-Петербург 2005).

Анисюткин, Борзияк, Кетрару 1986: Н.К. Анисюткин, И.А. Борзияк, Н.А. Кетрару, Первобытный человек в гротах Тринка I-III (Кишинев: Штиинца 1986).

Анисюткин, Григорьев 1970: Н.К. Анисюткин, Г.П. Григорьев, Chmielewski W. Civilization de Erzmanowice. Рецензия. CA 4, 1970, 269-275.

Борзияк 1983: И.А. Борзияк, Поздний палеолит Днестровско-Карпатского региона (Опыт систематизации). В сб.: Первобытные древности Молдавии (Кишинев: Штиинца 1983), 33-64.

Величко и др. 2002: А.А. Величко, О.К. Борисова, Ю.Н. Грибченко, Э.М. Зеликсон, Г.Д. Морозова, В.П. Нечаев, В.В. Писарева, В.В. Семенов, М.А. Фаустова, Корреляция событий в ледниковой и перигляциальных областях Восточно-европейской равнины в плейстоцене. В сб.: Третье Всероссийское совещание по изучению четвертичного периода. Материалы совещания, том I (Смоленск 2002), 35-37.

Давид 1980: А.И. Давид, Териофауна плейстоцена Молдавии (Кишинев: Штиинца 1980).

Давид 1986: А.И. Давид, Остатки млекопитающих их гротов у с. Тринка. В: Первобытный человек в гротах Тринка I-III (Кишинев: Штиинца 1986).

Кетрару 1965: Н.А. Кетрару, Исследования палеолитических гротов северо-запада Молдавии. В сб.: Охрана природы Молдавии, вып. 3 (Кишинев: Картя Молдовеняскэ 1965), 60-76.

Кетрару 1973: Н.А. Кетрару, Памятники эпох палеолита и мезолита. В: Археологическая карта Молдавской ССР, вып. 1 (Кишинев: Штиинца 1973).

Любин 1977: В.П. Любин, Мустьерские культуры Кавказа (Ленинград: Наука 1977).

Синицын и др. 1997: А.А. Синицын, Н.Д. Праслов (ред.) Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы. Археологические изыскания, вып. 52 (Санкт-Петербург 1997).

Хмелевский 1965: В. Хмелевский, Археологические культуры верхнего плейстоцена на территории Польши. В сб.: Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы (Москва: Наука 1965), 15-23.

Щелинский 1992: В.Е. Щелинский, Функциональный анализ орудий труда нижнего палеолита Прикубанья. В сб.: Вопросы археологии Адыгеи (Майкоп 1992), 194-209.

Chmielewski 1961: W. Chmielewski, Civilization de Erzmanowice (Wroclaw-Warszawa-Krakow 1961).

Flas 2002: D. Flas, Les debuts du Paleolithique superieur dans le Nord-Ouest de l'Europe: le Lincombien-Ranisien-Jerzmanowicien. Anthropologica et Prehistorica 113, 2002, 25-49.

Svoboda 1990: J. Svoboda, The Bohunician. In: Feuilles de pierre. Les industries a pointes du Paleolitique superieur Europeen. Krakow. E.R.A.U.L. № 42 (Liege 1990), 199-211.

Particularităţile industriei de piatră al stratului 3a din grota Trinca 1

Rezumat

Industria pietrei din stratul 3a al grotei Trinca 1 ocupă un loc special printre monumentele paleoliticului din Moldova şi se caracterizează printr-un număr deosebit de mare de lamele şi un număr mic de unelte din lamele care îmbină elemente ale Paleoliticului Mijlociu şi Târziu. Printre unelte un loc deosebit ocupă vârful unei lamele Levalois, ce are analogii complete printre formele culturii Jerzmanowice, care a existat în Europa cu mai bine de 30 mii de ani în urmă. Stratigrafia acestui strat, particularităţile litografiei şi a faunei sale indică plasarea lui într-o etapă timpurie a Paleoliticului Superior.

Luând în consideraţie acestea, articolul abordează posibilitatea legăturilor dintre inventarul de piatră din stratul 3a al grotei Trinca 1 cu descoperirile aparţinând culturii Jerzmanowice.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Harta amplasării staţiunilor Paleoliticului timpului şi mijlociu în văile râurilor Nistru şi Prut: 1 - Stînca 1; 2 - Chetrosu; 3 - Molodova I şi V; 4 - Cormani IV; 5 - Horobra; 6 - Vâhvatinţi (Ofatinţi); 7 - Bobuleşti V şi VI; 8 - grota şi peştera Buteşti; 9 - grota Duruitoarea Veche; 10 - Mersina; 11 - grota Buzdugeni 1; 12 - grota Trinca 1-3.

Fig. 2. Planul schematic al grotei de lângă satul Trinca.

Fig. 3. Stratigrafia grotei Trinca 1. Numerele (dinspre dreapta) şi descrierea straturilor sunt date în text.

Fig. 4. Distribuirea descoperirilor de obiecte din silex şi fragmente din oase de animale în stratul cultural 3a. Uneltele din piatră şi obiectele din silex sunt indicate prin triunghiuri şi cruci.

Fig. 5. Obiecte din silex din straturile 3 şi 3a. 1-7 - obiecte din silex din stratul 3: 1 - lamelă cu retuşe; 2, 3, 6, 7 - lamele cu retuşei; 4-5 - burine (4 - retuşate transversal, 5 - carenat). Obiecte din silex din stratul 3a: 8 - vârf retuşat pe o lamelă Levalois («Jerzmanowice»); 9 - gratoar pe vârf; 10 - gratoar.

Fig. 6. Obiecte din silex din stratul 3a: 1, 4 - lamele cu retuşe; 2 - unealtă de tip gratoar pe aşchie cu cioplire bifacială; 3 - «para-burin»; 5 - lamelă Levalois cu retuşe denticulate şi pe trunchiere transversala; 6 - cuţit à dos natural pe aşchie.

Fig. 7. Trinca 1. Obiecte din silex din stratul 3a: 1 - nucleu cu o singură suprafaţă de talonare; 2 - lamelă Levalois cu retuşe denticulate; 3 - lamelă prismatică; 4 - racloar dublu; 5 - lamelă prismatic cu retuşe; 6, 8 - fragmente de lamele cu retuşe; 7 - lamelă prismatic cu retuşe; 9 - capătul de sus al unei lamele distruse.

The stone industry particularities of the 3a layer from Trinca 1 grotto

Abstract

The stone industry of the 3a layer from Trinca 1 grotto holds a special place among the Paleolithic monuments from Moldova and is characterized by an unusually big number of blades and a small number of tools from blades combining elements of the Late and Middle Paleolithic. The point on a Levalois blade has a special place among the tools, being completely analogous to the forms of the Jerzmanowice culture which existed in Europe more than 30 thousand years ago. The stratigraphy of this layer, the particularities of its lithography and fauna indicated to its quite early stage within the Upper Paleolithic.

Considering the above, the article approaches the connection possibility between the stone inventories from 3a layer of the Trinca 1 grotto with the findings of the Jerzmanowice culture.

We show in the article data on microstratigraphy and layer fauna, based on the field documentation held by the author which conducted the excavations at the grottos during a few field seasons.

List of illustrations:

Fig. 1. The map of the early and middle Paleolithic sites in the valleys of rivers Dniester and Prut: 1 - Stînca 1; 2 - Chetrosu; 3 - Molodova I and V; 4 - Cormani IV; 5 - Horobra; 6 - Vâhvatinţi (Ofatinţi) grotto; 7 - Bobuleşti V and VI; 8 - Buteşti grotto and cave; 9 - Duruitoarea Veche grotto; 10 - Mersina; 11 - Buzdugeni grotto; 12 - Trinca grotto 1-3.

Fig. 2. Schematic plan of the grotto near the village Trinca.

Fig. 3. Stratigraphy of the Trinca 1 grotto. The numbers (from the right) and the description of the layers are given in the text.

Fig. 4. The distribution of the flint objects findings and the fragments of animal bones in the cultural layer 3a. The stone tools and the flint objects are marked by triangles and crosses.

Fig. 5. The flint objects from the layers 3 and 3a. 1-7 - flint pieces from the layer 3: 1 - bladelet with retouch; 2, 3, 6, 7 - blades with retouch; 4-5 - burins (4 - on straight retouched truncation, 5 - caréné). Flint pieces from the layer 3a: 8 - point with retouch on Levallois blade («Jerzmanowice»); 9 - end scraper; 10 - scraper.

Fig. 6. Flint pieces from the layer 3a: 1, 4 - blades with retouch; 2 - scraper-like tool on bifacial trimming flake; 3 - «para-burin»; 5 - Levallois blade with denticulate retouch and straight truncation; 6 - natural backed knife on the flake.

Fig. 7. Trinca 1. Flint pieces of the layer 3a: 1 - nucleus with one striking platform; 2 - Levalois blade with a denticulate retouch; 3 - prismatic blade; 4 - double side-scraper; 5 - prismatic blade with retouch; 6, 8 - blade fragments with retouch; 7 - prismatic blade with retouch; 9 - distal end of a broken blade.

17.03.2009

Др. Николай Анисюткин, Институт истории материальной культуры Российской Академии наук, Дворцовая наб., 18, 191186 Санкт-Петербург, Россия

SOME OBSERVATIONS ON THE NEOLITHIC AND AENEOLITHIC ORNAMENTS IN THE ROMANIAN AREA

Sergiu Constantin Enea

In this text, we intend to make some observations concerning the role and functions of the Neolithic and Aeneolithic ornaments discovered in the Romanian area. We must say, right from the beginning, that we didn't want to discuss here about the problems related to the technology of making these objects.

The classical meaning of the term ornament/ornaments denotes something which is used in order to adorn someone or something (Micul dicţionar academic 2003, 1128), a valuable thing or object (Dicţionar enciclopedic 2004, 403). The ornament is used to adorn the human body and we can talk about the jewel as being a language. The use of the ornament can denote the belonging to a certain social group (tribe, caste, clan) or the developing stage of a person (adolescence, maturity etc).

Offering a vast registration of statutory marks, the ornament has both the role of setting off the physical traits of a person and the role of displaying the bearer's reputation. Each community selectively appeals to its own material resources, first to the local ones and then to the others, which come from exchanges, and that's why the ornament constitutes an extremely diverse aspect of the material culture (Bonte, Izard 1999, 529-530).

Considering the raw material they were made of, we can distinguish many types of ornaments such as those made of gold, copper and other materials than the preceeding ones. If for the first two types of ornaments we tried to include the pieces that have been published so far in Romania, using tables and maps, this thing was impossible to do for the ornaments made of bones, shells, teeth, rocks etc. because of the great number of discoveries[1].

Supplementary data for studying ornaments can be offered by the decorated anthropomorphous representations, especially for those made of clay (for the way the ornaments were worn) (Comşa 1995, 94). Regarding their function, besides their role in clothing and displaying of the statute, there are also interpretations which correlates the adornment of the statues with gods, resulting the sacred function of the ornaments (Gimbutas 1991, 228; Monah 1997, 199).

Gold ornaments[2]

Being found in nature as a native material, gold began being tooled since the beginning of the Early Aeneolithic. At the beginning it might have been searched on the bottom of the rivers and after then exploited from the gold deposits. If we accept the fact that within the Romanian area we can talk about a metallurgy of gold, then it had developed during the Aeneolithic, at the same time with the metallurgy of copper and due to the progress it recorded. The first gold object known within the Romanian area is a gold wire discovered in 1945, at Glina (the Vidra phase of the Boian culture) (Comşa 1974a, 17), but the Aeneolithic goldsmith's craft appears together with the ornaments. Due to its rarity and to the qualities of this material, gold has been used even since its discovery, for making ornaments and prestige goods.

Regarding the number and the distribution of the gold ornaments (appendix 1, map 1) one may see that the discoveries are reduced and unequal distributed within the area of our country. In all, from the data that we have, we know almost 45-50 gold objects[3], most of them being ornaments,

[1] We consider that in order to do such a thing the sustained effort of more researchers from different parts of the country is needed. In the present text we mainly classified the ornaments discovered in the Neolithic and Aeneolithic necropoles and the most representative ones from some sites.

[2] Because our text addresses especially to the specialists and because the information is taken from the archaeological literature, we considered that there is no need of loading up the text with pictures for any of the types of ornaments, and instead of this we used maps and appendixes.

[3] The number of the gold objects is higher if we consider the Aeneolithic pieces with doubtful cultural bordering from the Moigrad treasure.

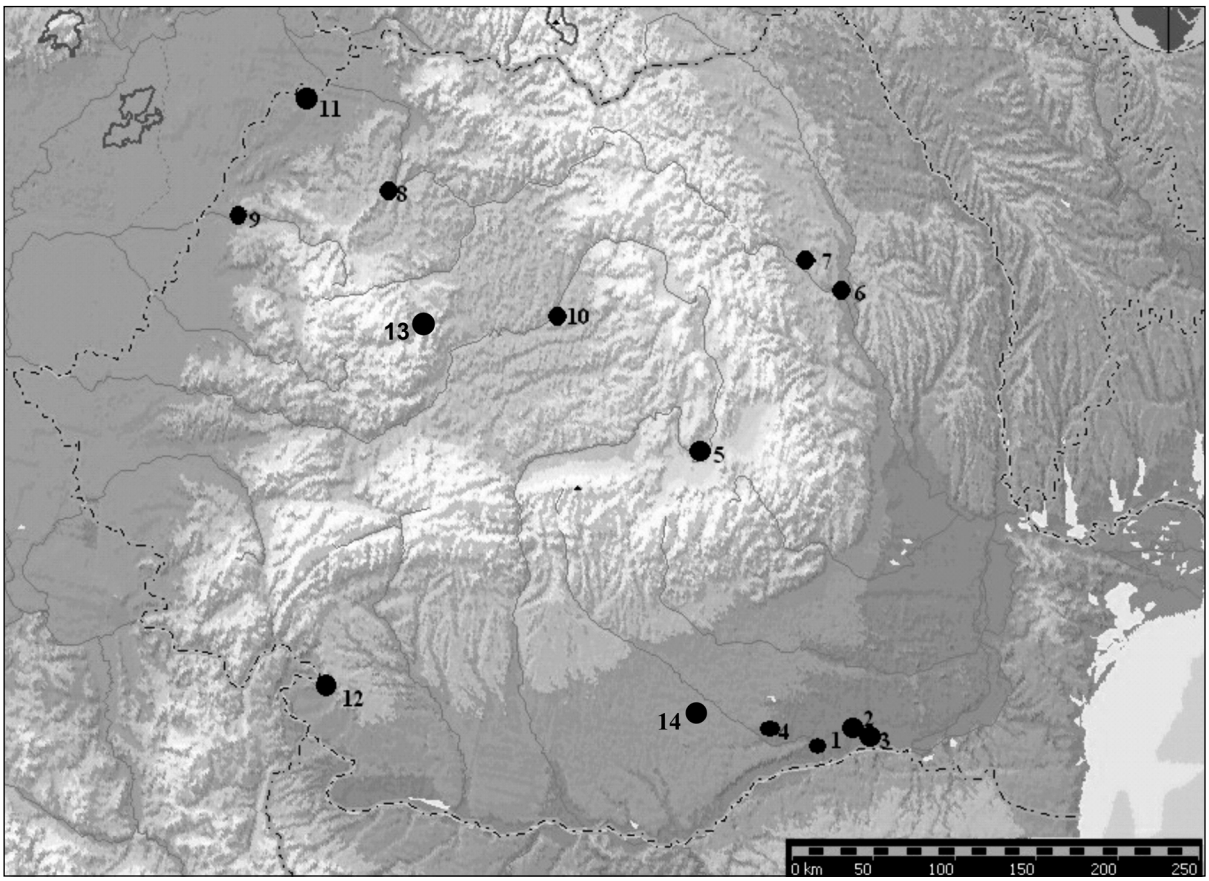

Map 1. The distribution of the Neo-Aeneolithic gold ornaments on the territory of Romania: 1 - Gumelniţa; 2 - Sultana-*Malu Roşu*; 3 - Vărăşti-*Grădiştea Ulmilor*; 4 - Vidra; 5 - Ariuşd; 6 - Brad; 7 - Traian-Dealul Fântânilor; 8 - Moigrad; 9 - Oradea; 10 - Târgu Mureş; 11 - Cămin-*Podul Crasnei*; 12 - Ostrovul Corbului; 13 - Petreştii de Jos-*Peştera Ungurească*.

distributed in three cultural areas: Gumelniţa (phases A_2 and B_2), Cucuteni (phases A and A-B) and Bodrogkeresztúr, partially contemporary. On the present area of Romania there have been found fewer and less varied gold objects in comparison to the neighbouring areas.

Gold ornaments were discovered in different conditions: **sites**: Gumelniţa (Comşa 1974a, 15; 1974b, 181), Vidra (Comşa 1974a, 15; 1974b, 181), Ariuşd (Comşa 1974a, 16), Sultana-*Malu Roşu* (Andreescu et al. 2004), Traian-*Dealul Fântânilor* (Dumitrescu 1961, 70), **necropoles**: Vărăşti-*Grădiştea Ulmilor* (Comşa 1995, 75, 91; 1974b, 184), Cămin-*Podu Crasnei* (Németi 1988, 123-126), Ostrovul Corbului (Roman, Dodd-Opriţescu 1989, 17-18), **deposits**: Brad (Ursachi 1991, 335-386; 1992, 51-76) in association with other pieces, Sultana (Hălcescu 1995, 11-17) only gold objects, and, possibly, Moigrad (Horedt 1977, 289-293), **accidental**: Oradea (Comşa 1974a, 17), Târgu Mureş (Comşa 1974a, 16).

It is interesting the discovery of many gold ornaments (beads, plates) in a cave dwelling (Petreştii de Jos-*Peştera Ungurească*); together with these pieces an oven was also discovered, and this makes the discoverers believe that there was a work-room where such objects were made (Lazarovici et al. 2004; 2006, 259-261).

The most frequent ornaments are the pendants; even if they belong to some special cultures, they are related between them from a typological point of view, having as an origin the Southern types which come from Anatolia and Greece. The pendants had, most of the times, a magical – apotropaic meaning (Dumitrescu 1974, 268; Andreescu 2002, 71), but because of their significant values, we believe that the meaning of some symbols of the social statute cannot be excluded.

The big number of ornaments within Gumelniţa's area might be explained through the imports from a southern centre of gold processing (which

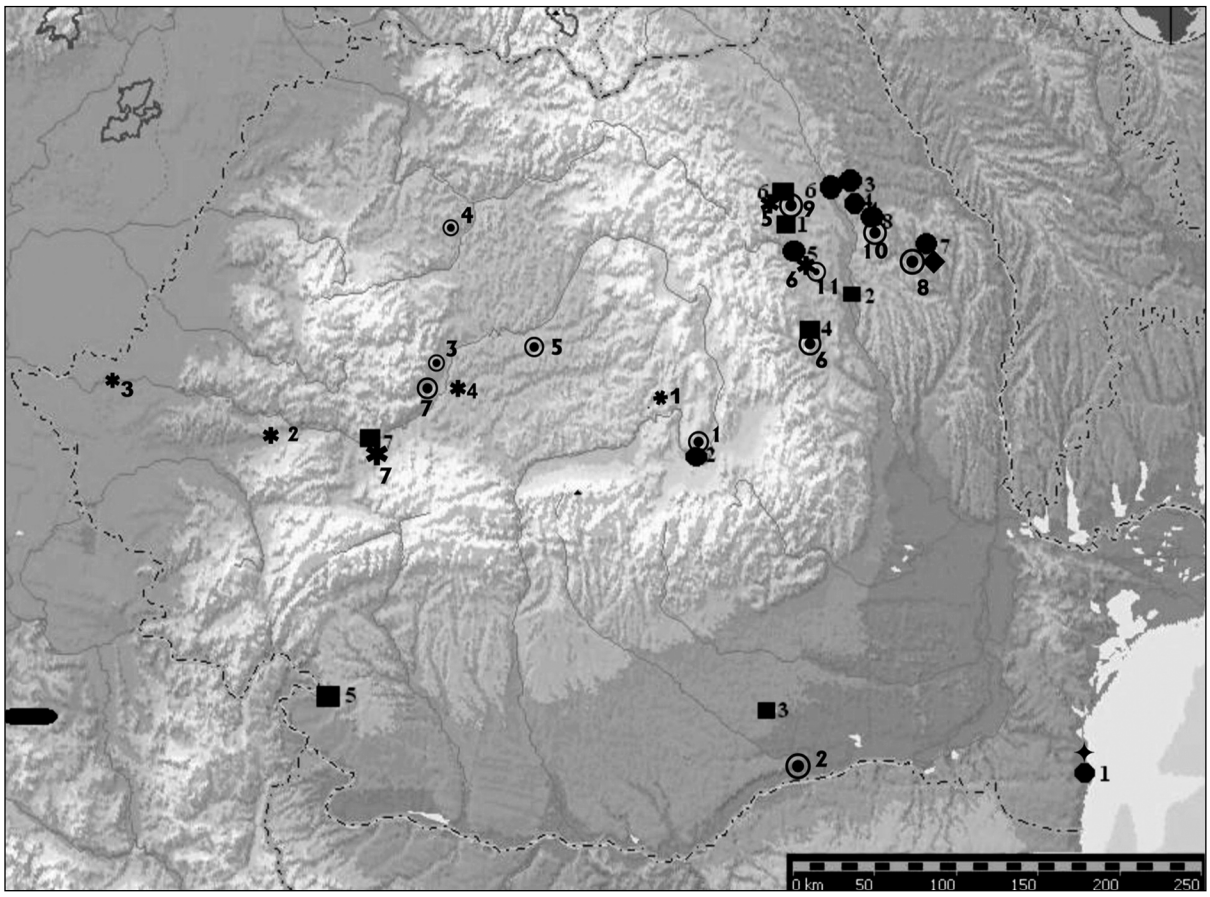

Map 2. The distribution of the Neo-Aeneolithic copper bracelets on the territory of Romania:
● **Curved bracelets**: 1 - Agigea; 2 - Ariuşd; 3 - Cucuteni; 4 - Hăbăşeşti; 5 - Izvoare; 6 - Ruginoasa; 7 - Scânteia; 8 - Târgu Frumos. ■ **Bracelets with superimposed ends**: 1 - Bodeşti; 2 - Brad; 3 - Bucureşti; 4 - Poduri; 5 - Rogova; 6 - Târpeşti; 7 - Turdaş. ✱ **Open bracelets**: 1 - Cata; 2 - Curtea; 3 - Pecica; 4 - Sebeş; 5 - Târpeşti; 6 - Traian; 7 -Turdaş. ✦ **Close bracelets**: Agigea. ◆ **Assembled bracelets**: Scânteia.
⊙ **Unknown shape bracelets**: 1 - Bod; 2 - Căscioarele; 3 - Cetea; 4 - Corneşti; 5 - Găneşti; 6 - Poduri; 7 - Poiana Ampoiului; 8 - Scânteia; 9 - Târpeşti; 10 - Târgu Frumos; 11 - Traian.

would explain the richness of the pieces from the South of Danube) due to the distance relatively reduced from this, but Eugen Comşa considered that the respective pieces are of local production (Comşa 1995, 72)[4]. The same opinions referring to the exchange or to the local production exist in the case of isolated appearances on the territory of Moldavia, in the Cucuteni area, but, if we accept the local production of these pieces, the problem of the gold deposits for their production is questioned (H. Dumitrescu 1961, 84-85); the presence of the big gold idols within the Bodrogkeresztúr area may be explained through the monopoly on the gold deposits from Apuseni mountains which was exercised by the bearers of this culture (Luca 1999, 4); maybe the chemical analyses of the gold pieces found in Romania would explain the problem of the origin and the processing of these, but, in their absence, we have to be satisfied only with the assumptions.

Copper ornaments

The use of copper is certificated in the late Neolithic, but it is possible that this material had been used even earlier. We can talk about a copper metallurgy only since the early Aeneolithic, when bigger objects which are more difficult to make, appear (Sangmeister 1975), such as the bracelets from Agigea (Comşa 1990, 8-9) (Hamangia culture) or Târgu Frumos (Ursulescu, Boghian 1997-1998, 16-17; Ursulescu, Boghian, Cotiugă 2005, 217-260) (Precucuteni III). Initially, because of

[4] An identical piece to that from Vidra (Gumelniţa A_2) was discovered in the area of Salcuta culture, south from Danube, in the upper level of Danevo Moghila site, many figurines being known in the area of Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr.

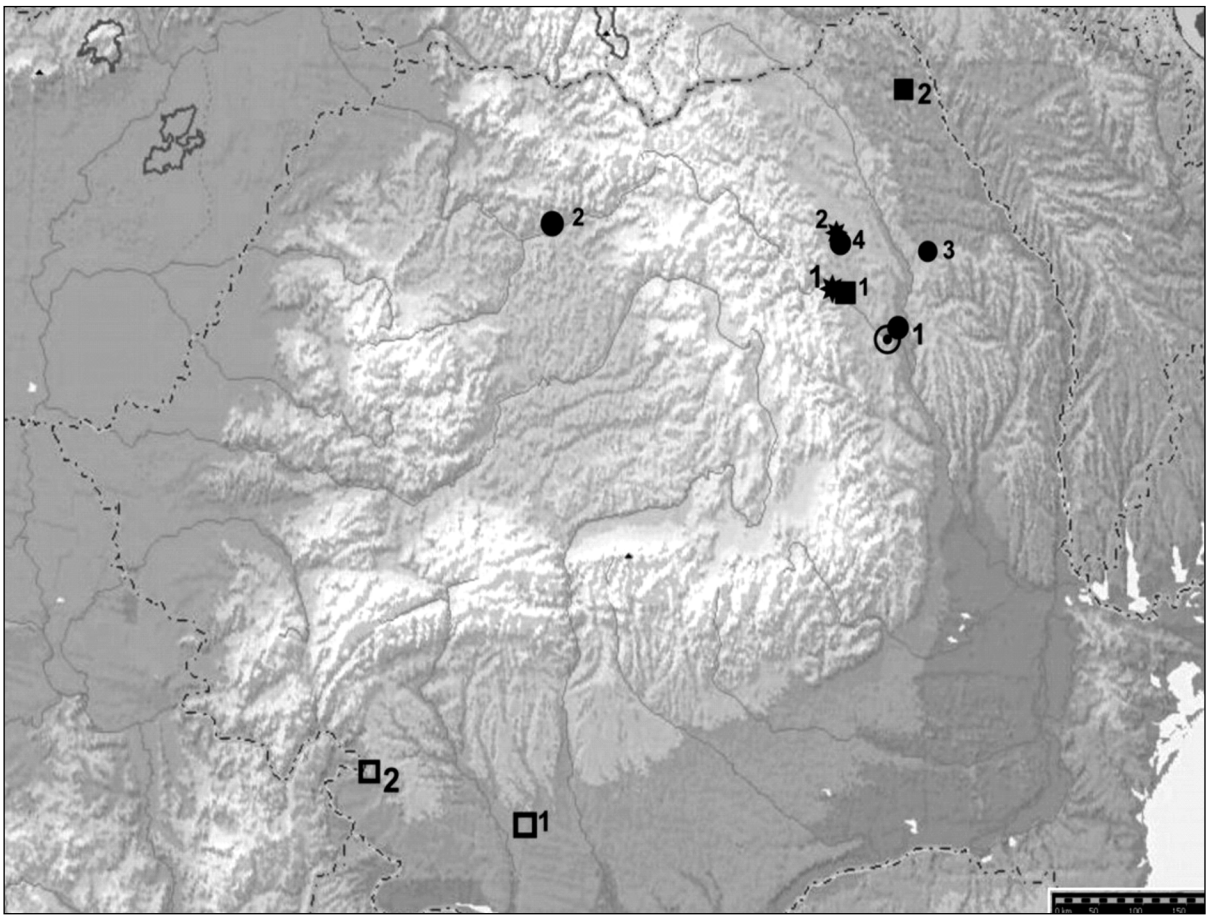

Map 3. Neo-Aeneolithic copper pendants/amulets discovered in Romania:
● **Anthropomorphous pendants with full disc**: 1 - Brad; 2 - Coldău; 3 - Hăbăşeşti; 4 - Târpeşti.
■ ***En violon* anthropomorphous pendants**: 1 - Traian; 2 - Truşeşti. ⊙ **Disc-button pendant:** Brad
✸ **Simple pendants**: 1 - Izvoare; 2 -Târpeşti. □ **Pendants of unknown shapes**: 1 - Gârleşti; 2 - Ostrovul Corbului.

its novelty, rarity and quality, copper was considered to be a material of great value, comparable to gold, and only towards the end of the Aeneolithic it lost from its value.

Copper ornaments come from: **sites** (level of culture, dwellings, complexes), a big number of pieces, typologically different, **deposits/treasures**, **tombs** (single or in necropoles), **isolated findings**.

From a typological point of view, one can distinguish more categories[5]:

Bracelets: curved with superimposed ends, open, close, which can be assembled: Scânteia (Mantu, Ţurcanu 1999, 17), of unknown shapes (in this category there are the bracelets whose type cannot be recognized anymore) (appendix 2). In most of the cases, the bracelets are made of copper wires (having a round/circular, eliptic, plano-convex cut), of round bars or of sheet copper. The big bracelets might have been worn by the grown - ups at their wrists, as it is proved by some findings within the funerary inventories (Giurgiuleşti) (Haheu, Kurciatov 1993, 102), and the small ones were for children. Bracelets were discovered in sites (Scânteia, Târpeşti, Cucuteni, Izvoare, Târgu Frumos), deposits (Brad, Ariuşd, Hăbăşeşti) or in tombs (Agigea).

Chronologically speaking, the earliest bracelets are from the early Aeneolithic (Precucuteni and Hamangia) but they appear in Aeneolithic in other cultures or regions (map 2)[6]: Cucuteni-Tripolie

[5] We use the typology proposed by I. Mareş (Mareş 2002, 124 şi urm).

[6] From our knowledge, during the campaign from 2003 a new spiral bracelet was discovered in the Cucuteni resort, Hoisesti (Iasi county), but from different reasons it has remained unpublished until today.

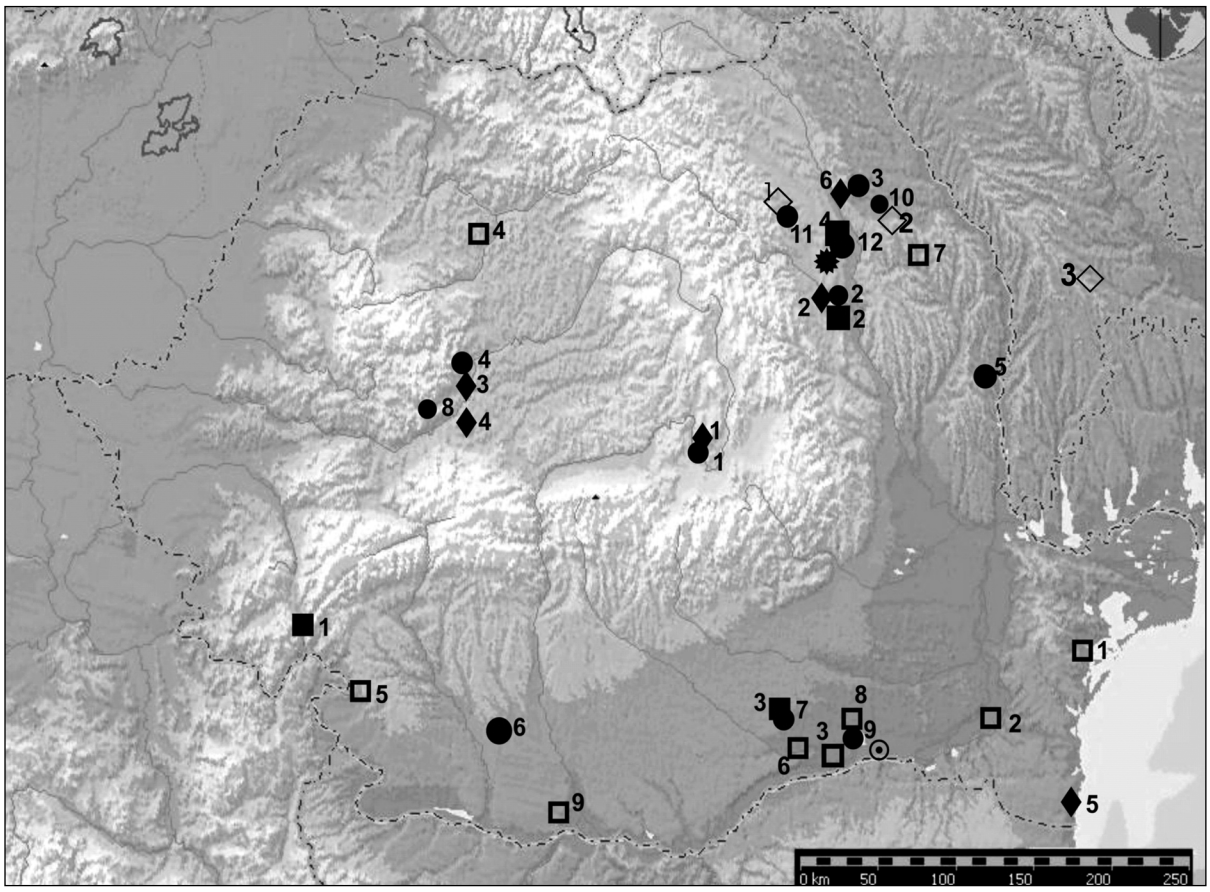

Map 4. Neo-Aeneolithic copper beads discovered in Romania:
● **Tubular beads (cylindric):** 1 - Ariuşd; 2 - Brad; 3 - Cucuteni; 4 - Decea; 5 - Fălciu; 6 - Gârleşti; 7 - Glina; 8 - Poiana Ampoiului; 9- Sultana; 10 - Târgu Frumos; 11 - Târpeşti; 12 - Traian. ■ **Round beads (pearls)**: 1 - Băile Herculane; 2 - Brad; 3 - Cernica; 4 - Traian. ♦ **Ring beads (circular)**: 1 - Ariuşd; 2 - Brad; 3 - Decea; 4- Ghirbom; 5 - Limanu; 6 - Hăbăşeşti. ⊙ **Eliptic beads**: Andolina. ✹ **Bead with a shape of a stag tooth**: Traian. □ **Beads of unknown shape:** 1 - Baia; 2 - Cernavodă; 3 - Chirnogi; 4 - Ostrovul Corbului; 5 - Popeşti; 6 - Scânteia; 7 - Sultana; 8 - Vădastra.

(in different stages), Gumelniţa, Petreşti, Herculane–Cheile Turzii, Coţofeni. The biggest concentration of copper bracelets (of different types) can be seen in Cucuteni area, on the eastern side of the Oriental Carpathians, a region which can indicate a production centre (perhaps on the basis of the existence of the deposits from Bălan or Sândominic, or of other deposits which are still unexplored, map 8), from where, they might have been spread in other cultural backgrounds through exchanges (map 2)[7].

The bracelets had also a symbolic function, besides the aesthetic function, of displaying the social statute of the bearer, since they had rarely been used, and as objects, they were considered as being valuable, only if we think at the big quantity of material they were made of (for example the bracelet from Brad of 255 g, and one of the pieces from Cărbuna being of 266 g).

Pendants/Amulets: anthropomorphous, with full discs (round, elliptic, convex discs), button discs, *en violon*, simple pendants (apendix 3). Copper pendants were mainly found in Cucuteni-Tripolie area (map 3), but these pieces which had gold and bone replicas were spread on a bigger area which included the centre and the south – east of Europe. They were probably used with apothropaic functions; they were sewed on clothes or they were worn at the neck, thus being considered necklaces, as it is proved by the presence of holes.

[7] Although it seems hard to believe, we cannot rule out the deficiencies of researches within the spatial distribution of the copper ornaments.

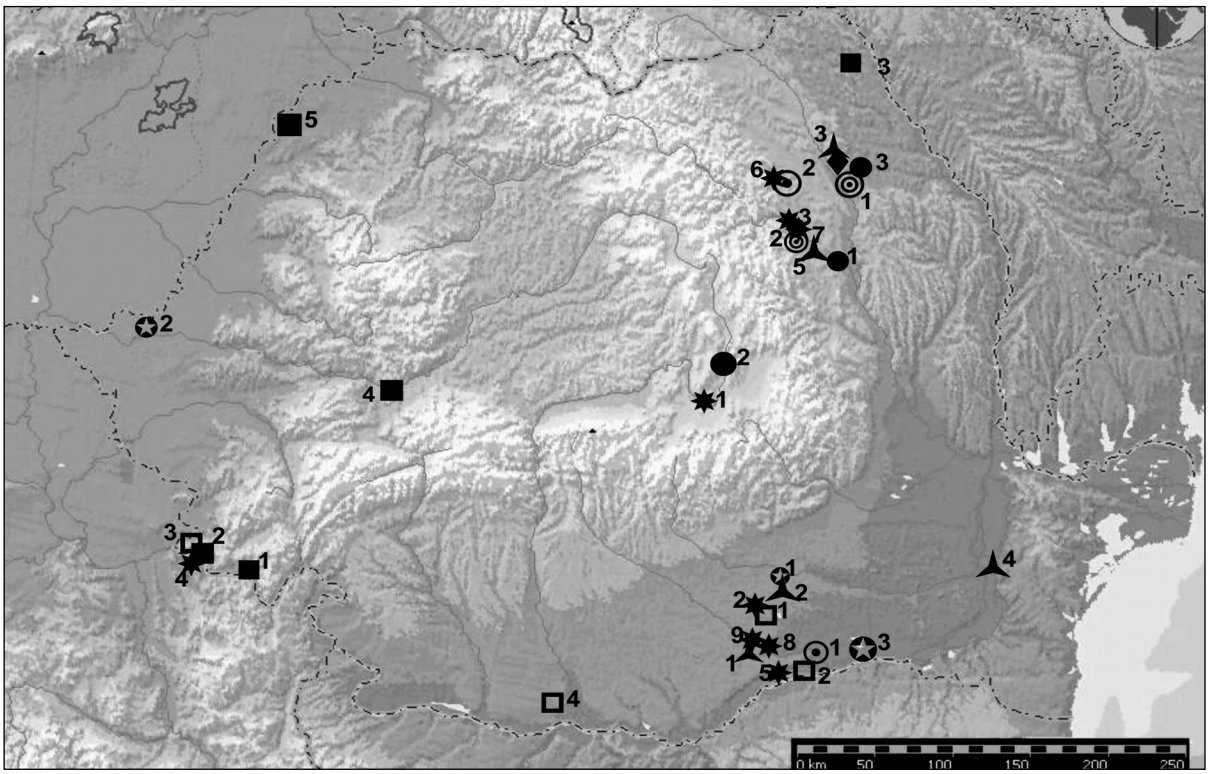

Map 5. Neo-Aeneolithic copper links and rings discovered in Romania:
● **Links with superimposed ends:** 1 - Brad; 2 - Malnaş; 3 - Târgu Frumos. ⊙ **Open links**: 1 - Radovanu; 2 - Târpeşti. ♦ **Close links**: Hăbăşeşti. ■ **Links of unknown type:** 1 - Liubcova; 2 - Moldova Veche; 3 - Truşeşti; 4 - Turdaş; 5 - Valea lui Mihai. □ **Rings with superimposed ends:** 1 - Glina; 2 - Gumelniţa; 3 - Moldova Veche; 4 - Vădastra. ✸ **Open rings:** 1 - Ariuşd; 2 - Glina; 3 - Izvoare; 4 - Moldova Veche; 5 - Pietrele; 6 - Târpeşti; 7 - Traian; 8 - Vărăşti; 9 - Vidra. ◎ **Close rings:** 1 - Ruginoasa; 2 - Traian. ⅄ **Curved rings (spirals)**: 1 - Căscioarele; 2 - Glina; 3 - Hăbăşeşti; 4 - Hârşova; 5 - Traian. ✪ **Rings of unknown shape:** 1 - Glina; 2 - Pecica; - 3 Sultana.

Pendants were found: in deposits toghether with other valuable objects (Brad, Cărbuna[8], Hăbăşeşti), in sites (Târpeşti, Izvoare, Truşeşti), or in tombs (Gârleşti and Ostrovul Corbului).

En violon pendants, spread within the Cucuteni A_3 şi A-B Moldovian area, are included in the anthropomorphous art and they are strongly schematized female representations in relation to the fertility and fecundity practices. Due to the fact that these pendants aren't similar to others from other cultures, because they were found in the Precucuteni III – Cucuteni-Tripolie area, one may say that they are local productions and can be considered as being types or specific versions of the cultures mentioned above (Mareş 2002, 133; Dergačev 1998, 24).

Links and rings[9]: with superimposed ends, open, close, curled, of unknown types (appendix 5). They are made of copper wires with a round or eliptic cut. In Romania, the oldest samples are those found at Glina (Boian culture, Vidra phase) (Nestor 1928, 110-143), Traian-*Dealul Fântânilor* (Precucuteni III) (Marinescu-Bîlcu 1974, 51) and Târgu Frumos (Ursulescu, Boghian 1997-1998, 16) (Precucuteni III), but they appear during the whole period of Aeneolithic. On map 5, one can notice three concentrations: in Precucuteni-Cucuteni area (on the eastern side of the Oriental Carpathians), in Boian-Gumelniţa and Sălcuţa areas. In most of the cases, the rings appear in association with other copper objects and their concentrations seem to indicate the production

[8] It seems that the pendants from Carbuna are the earliest appearances of this type of pieces.

[9] It is difficult to establish which pieces are rings and which are links, so, in order not to commit errors, we take them together.

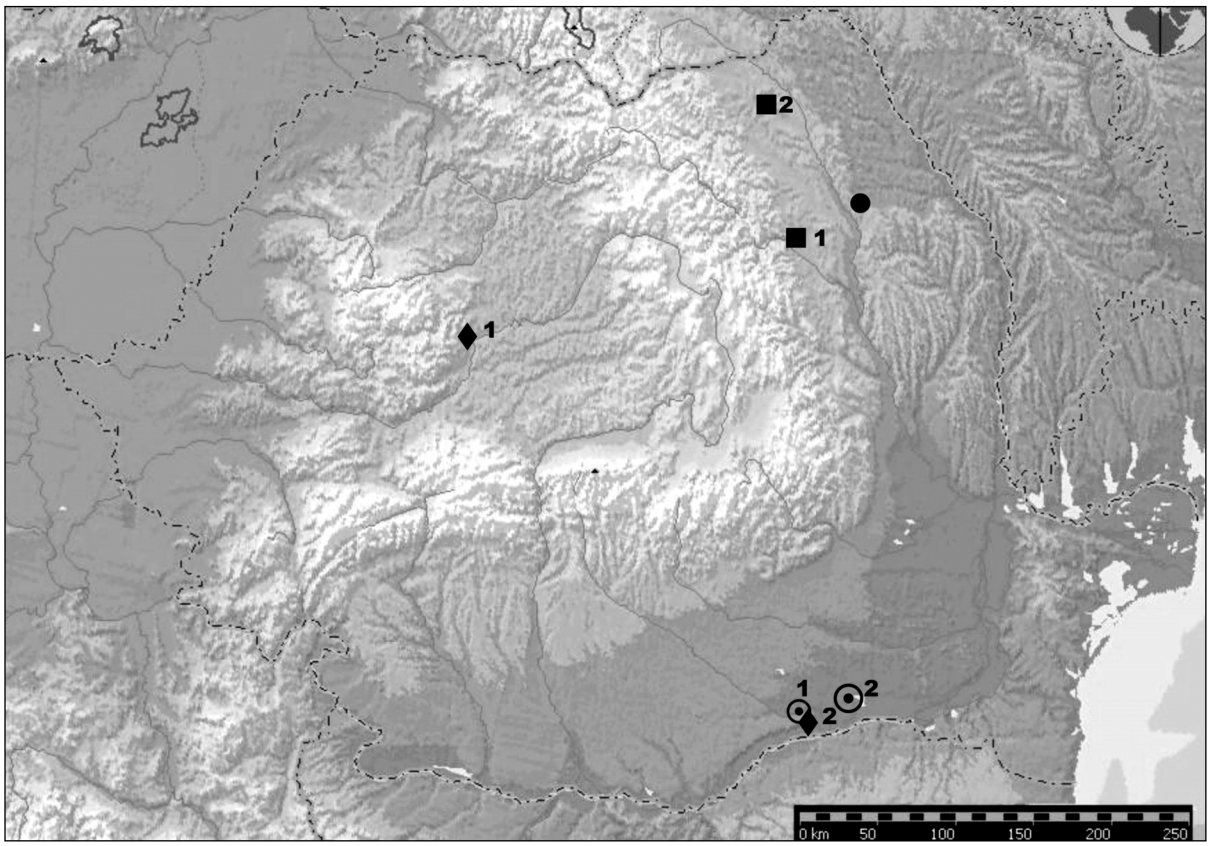

Map 6. Other Neo-Aeneolithic copper ornaments discovered in Romania:
● **Buttons**: Hăbăşeşti. ■ **Earings**: 1 - Izvoare; 2 - Suceava. ♦ **Necklaces**: 1 - Decea; 2- Căscioarele.
⊙ **Belts**: 1 - Căscioarele; 2 - Sultana.

areas (or maybe the level of researches?). The rings were found in sites: Malnaş (Mareş 2002, 262), Târgu Frumos (Ursulescu, Boghian 1997-1998, 16), Hăbăşeşti (Vl. Dumitrescu *et alii* 1954, 465), Căscioarele (Mareş 2002, 207), in cineration tombs from the late Aeneolithic, as a funerar list: Valea lui Mihai (Roman, Németi 1978, 38), Baden culture, a little deposit of four rings at Moldova Veche (Roman 1976, Pl 8/19a-D; Ciugudean 2000, 36), Vučedol culture. The function of the rings was an ornamental one.

Beads: tubular, round, ring shaped, eliptic, with the shape of a stag teeth, of unknown shapes (appendix 4). In the shape of necklaces, single or in association with beads from other materials, the beads were worn at the neck and they were found mainly in tombs, as funerary inventories, in children's tombs: Glina (Comşa 1974, 202), Decea (Dodd-Opriţescu 1978, 88), or in grown-ups tombs: Cernica (Comşa, Cantacuzino 2001, 22, 27), Andolina (Comşa 1974b, 203-206), Popeşti (Şerbănescu 1999, 14), Ostrovul Corbului (Roman, Dodd-Opriţescu 1989, 14, tomb 15), Brăiliţa (Harţuche 2002, 55-56, tomb 33), but also as a list for some dwellings: Traian-*Dealul Fântânilor* (Mareş 2002, 319), Scânteia (Mantu, Ţurcanu 1999, 17), Vădastra (Mareş 2002, 331/1682), or in deposits: Brad (Ursachi 1990, 339-340; 1992, 55-56) and Ariuşd (Sztáncsuj 2005, 91).

Copper beads had been made beginning with the late Neolithic, the discoveries covering almost the entire present surface of Romania (map 4).

Besides the copper ornaments mentioned above, there are others: buttons, earrings, columns (appendix 6, map 6), which have the same aesthetic function.

Ornaments from other materials

We only make here some observations about the ornaments made of other materials than gold and copper, without claiming the fact that we want to re-join all the discoveries of the same type (appendix 7); for such a measure it is needed the sus-

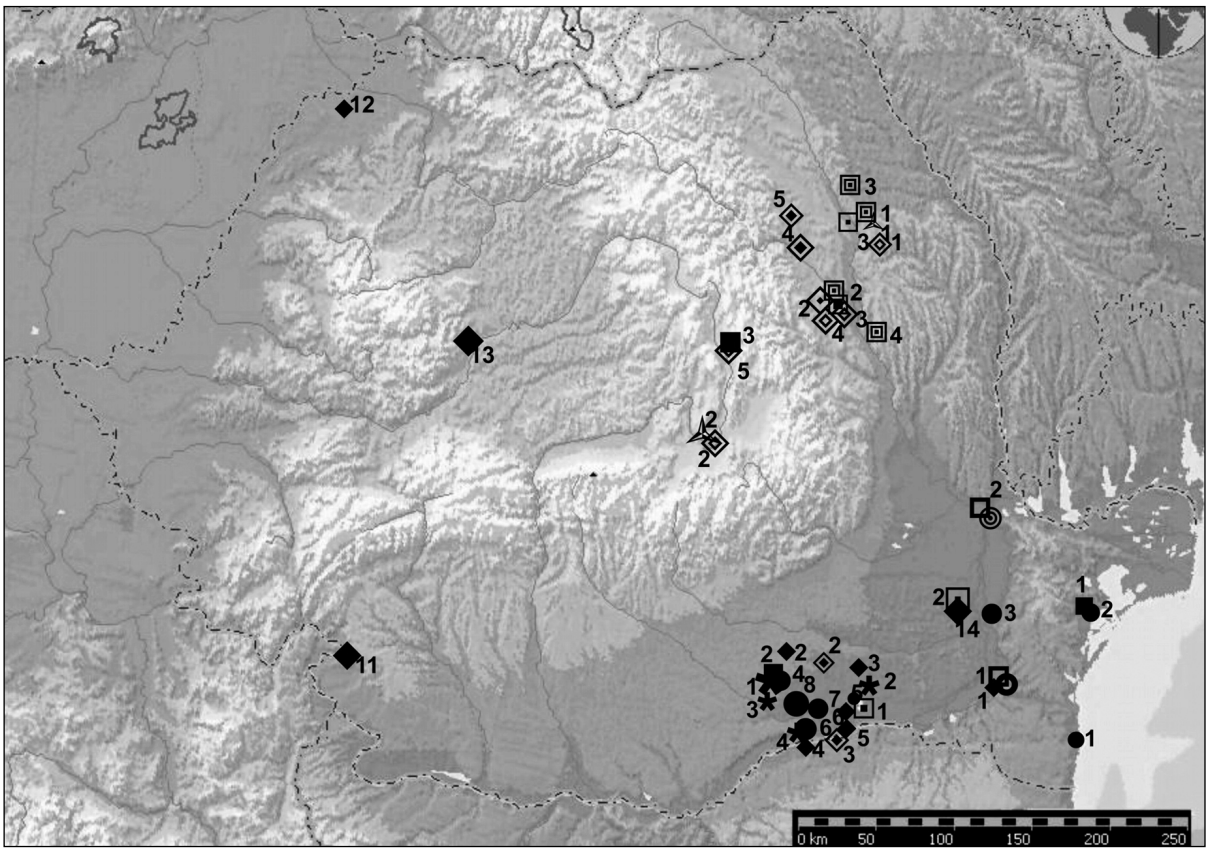

Map 7. The distribution of the Neo-Aeneolithic ornaments made of other materials than gold and copper; on the territory of Romania: ● **Shell bracelets**: 1 - Agigea; 2 - Ceamurlia de Jos; 3 - Hârşova; 4 - Cernica; 5 - Sultana; 6 - Căscioarele; 7 - Radovanu; 8 - Chirnogi. ◉ **Marble bracelet**: Cernavodă. ◎ **Bone bracelet**: Brăiliţa. ■ **Bone pendants**: 1 - Ceamurlia de Jos; 2 - Cernica; 3 - Păuleni. ◘ **Marble pendants:** 1 - Cernavodă; 2 -Brăiliţa. ▣ **Boar teeth pendants**: 1 - Hăbăşeşti; 2 - Mărgineni; 3 - Cucuteni; 4 - Fulgeriş. ☐ **Stag teeth pendants:** Mărgineni. ▣ **Shell pendants**: 1 - Sultana; 2 - Însurăţei; 3 - Hăbăşeşti. ✱ **Bone rings**: 1 - Cernica; 2 - Sultana; 3 - Popeşti; 4 - Chirnogi. ◆ **Shell beads**: 1 - Cernavodă; 2 - Cernica; 3 - Sultana; 4 - Popeşti; 5 - Andolina; 6 - Vărăşti; 7 - Glina; 8 - Radovanu; 9 - Căscioarele; 10 - Chirnogi; 11 - Ostrovul Corbului; 12 - Urziceni-*Vamă*; 13 - Decea Mureşului; 14 - Brăiliţa. ◊ **Bone beads**: 1 - Cernica; 2 - Sultana; 3 - Popeşti; 4 - Vlădiceasca; 5 - Gumelniţa. ◈ **Marble beads**: 1 - Sultana; 2 - Brad. ◈ **Plants seeds beads**: 1 - Radovanu; 2 - Vlădiceasca; 3 - Ulmeni; 4 - Izvoare; 5 - Frumuşica. ⅄ **Limeston beads**: 1 - Hăbăşeşti; 2 - Ariuşd. ◈ **Teeth beads**: 1 - Hăbăşeşti; 2 - Ariuşd; 3 - Mărgineni; 4 - Brad; 5 - Păuleni.

tained effort of more researchers from more sides of the country.

Typologically speaking, we classified these ornaments in: bracelets, pendants, rings and beads. The materials used for making these ornaments are diverse, the most used ones being shells (we identified six types of shells), bones, horns, stag and boar teeth, marble, limestone and other types of rocks, plants' seeds (*Lithospermum purpureo*) and others.

The bracelets were mainly made of *Spondylus* shells and not so often of *Pectunculus pilosus* and *Ostrea*, of marble: in the Cernavodă necropole (Berciu 1966, 82) and of bone in the Brăiliţa necropole (Harţuche 2002, 69-70). Using maps for placing these artefacts (map 7) one may observe their appearance in the area of southern cultures (Hamangia, Boian, Gumelniţa and Cernavodă I), as a result of their spreading area, but, also, as a result of our research deficiencies.

The pendants of many types and shapes are made of more materials (appendix 7), such as: shell (*Spondylus, Pectunculus pilosus, Ostrea, Unio crassus*), bone, marble, boar and stag teeth, and their copies. Besides the cultures mentioned

above, pendants were also found in the area of other Aeneolithic cultures, such as Turdaş and Cucuteni (map 7).

The rings were found in more areas and cultures, mentionning here those made of bone from the tombs of the Boian culture bearers.

The beads are the most spread ornaments probably because they were made easily than other ornaments. We can distinguish a great variety of materials which the beads were made of: shells, bones, different rocks (marble, limestone, amber), plants'seeds (true deposits of *Lithospermum purpureo*), boar and stag teeth. The necklaces were made only of beads of a certain type and shape, or of beads different as shape and raw material. The beads have the longest use and the widest spread (map 7); in fact, we don't believe that there is a Neo-Aeneolithic culture in which beads weren't discovered.

The place of findings is varied, ornaments from other materials than gold being discovered both in **sites**: Hârşova (Galbenu 1963, 501-503), Fulgeriş (Istina 2006, 20/3), **necropoles**: Cernica (Comşa, Cantacuzino 2001, 169), Sultana (Şerbănescu 2002, 71), **deposits**: Vlădiceasca (Şerbănescu 1987, 35-38), Ariuşd (Sztáncsuj 2005), Izvoare (Marinescu-Bîlcu, Cârciumaru 1992, 355-370), and also **accidental**: Agigea (Slobozianu 1959, 737, 741, fig. 2/3-5). Even if we didn't make the inventory of all the shell, bone, horn ornaments, hence, we can say that their share becomes more and more important as the Neo-Aeneolithic cultures come along. Most of these types of ornaments are of local production (bone, horn), but, the appearance of shell ornaments (at Decea Mureşului, Ostrovul Corbului, Urziceni-*Vamă* (Virag 2004, 41-70; Virag et al. 2006, 384 (tomb 23) at considerable distances from the source, no matter if these would be the Eastern Mediterrana (Egee and Adriatica) (Siklósi 2004, 9-10) or the Black Sea (Haimovici 2008; Hodder 1982, 202)[10], assumes the existance of some inter-tribal exchanges with valuable objects. We believe that the function of these pieces, besides the ornamental one, was symbolic too. It seems that the ornaments made of different raw materials had almost the same symbolic value, if we take into consideration the associations of copper ornaments within the funerary inventories, and not only these, with the ones made of shell, bone, horn or rock.

In conclusion, we believe that the function of the ornaments (not taking into consideration the raw material they were made of) was double, symbolic, of showing off the social statute but also of adorning, the two roles being complementary and functioning at the same time.

Appendix 1.

Neo-Aeneolithic gold ornaments

The place of discovery	The type of discovery	The shape (type) of the ornament	Cultural bordering	Characteristics
Gumelniţa (Olteniţa, Ilfov county)	Site	Horns	Gumelniţa A_2	Overhead horns with the central part relatively rectangular and the two horns easily twisted.
		Figure		A convex piece, round shape having a big hole in the centre.
		Link		Made of wire in four edges, with the diameter of 1,8 cm.
		Ingot of gold		Weight 22 g

[10] Information given by Sergiu Haimovici. In some studies people talk about a distance of over 1000 Km for the exchange of such objects.

The place of discovery	The type of discovery	The shape (type) of the ornament	Cultural bordering	Characteristics
Sultana-*Malu Roşu* (Călăraşi county)	Deposit	Pendants	Gumelniţa A_2	Three curved statues, convex – concave, of a round shape having a big hole in the centre and at the edge a trapeze shaped extension.
		Pendants		Two discoidal statues, convex – concave with two small holes.
		Saltaleoni		Four pieces made of gold sheets. Total weight of 7,350 g
		Chain		Made of seven gold wire links, with a circular cutting.
		Link		Made of gold sheet with the diametre of 0,7 cm
	Site	Pendant		In the dwelling L2 a small pendant like a flat punctured tube, made of gold sheet near the fireplace was found
Vărăşti-*Grădiştea Ulmilor* (Ialomiţa county)	Necropole	Pendant	Gumelniţa B_1	Round, with a curved face, a little conic with a small trapeze shaped extension; it has two holes on the horizontal side. It doesn't have a hole in the centre, the diametre of 2,4 cm, weight of 1,96g.
		Tube		Cylindrical shape; it has two round opposite holes in the centre; length of 2,1 cm, weight of 1,38 g, diametre of 0,9 cm
		Beads		Three small beads, weight of 0,46 g
		Earring ?		Small dimensions, made of a gold wire with rectangular cutting, bended twice.
Vidra (Ilfov county)	Site	Figure	Gumelniţa A_2	Cuted from gold sheet, round shape, with a big hole in the centre and a trapeze shaped extension; the diametre of 2,6 cm.
		Figure	Gumelniţa B_1	Round shape, with a convex front part and with a big hole in the centre. On the upper side, the piece has two small holes on the horizontal. It has a diametre of 2,6 cm.
Ariuşd (Covasna county)	Site	Link	Cucuteni A	It has joined ends; the diametre of 1,2 cm, the weight of 2,75 g.;
Brad (Bacău county)	Deposit	Convex disc	Cucuteni A	Of an eliptic shape, made of gold sheet, with two holes on the upper side of the piece; the curved middle of the piece is flat, having an unequal hole. The diametre is of 6,3 cm, the weight of 17,5 g.
		Convex disc		Of an eliptic shape, made of gold sheet, thinner than the previous piece. It has two holes on the upper side. The diametre is of 4,8 cm, the weight of 9 g. Both discs are made through hammering.

The place of discovery	The type of discovery	The shape (type) of the ornament	Cultural bordering	Characteristics
Traian-*Dealul Fântânilor* (Neamţ county)	Site	Pendant	Cucuteni A-B	Made of gold thin and wide sheet. On the upper side the pendant has a high trapeze shape, and in the bottom it has a narrow ring; the diametre of 2,5 cm, weight of 1,16 g.
Moigrad[11] (Sălaj county)	Deposit (treasure)	Pendant	Bodrogkeresztúr	A round gold plate having a hole in the centre. On the upper side the pendant has four holes. The diametre is of 24,1 cm, the weight is of 750 g.
		Link		Of a round shape, with a trapeze shaped extension at the upper side and two small holes sideways. The diametre is of 2,8 cm.
		Idols		Made of gold sheet and with complicated shapes, being cut in cross; these idols with crossed arms were called pendants because of the shape of some birds with wide wings.
Oradea (Bihor county)	Accidental	Tube	Bodrogkeresztúr	Made of thin gold sheet.
		Saltaleon ?		Length of 1,6 cm
		Pendant		Round shape, made of gold sheet; length of 3,3 cm
		Pendant		Round shape, made of gold sheet
		Needle ?		It has a wide and wrapped end, the length of 7,4 cm
		Bead		Extinded form, the middle side is a little curved, length of 2,1 cm
Târgu Mureş (Mureş county)	Accidental	Pendant	Bodrogkeresztúr?	Round shape with an unequal hole in the centre. At the upper side the piece presents a rectangular extension; the diametre of 10,2 cm, weight of 82,42 g
Cămin-*Podul Crasnei* (Satu Mare county)	Necropole	Ornament ?	Bodrogkeresztúr	Ornamental object with notched lines, made of gold sheet; length of 4,5 cm
Ostrovul Corbului (Mehedinţi county)	Necropole	Buttons	Bodrogkeresztúr	Three buttons made of thin gold table the first has the diametre of 1,7 cm,weight of 1,05 g, the second has the diametre of 0,7 cm and the weight of 0,55 g, and the third has the diametre of 0,8 cm and the weight of 0,46 g
Petreştii de Jos-*Cheile Turzii. Peştera Ungurească* (Cluj county)	Site	Beads, plates	Bodrogkeresztúr	Many beads were found inside a cave which had different dimensions, and gold plates, smaller or bigger which were probably sewed on clothes.
Bucşani -*La Pod* (Giurgiu county)	Site	Saltaleon	Gumelniţa B_1	One saltaleon

[11] Over 105 gold beads of bitronconic shapes and rarely cylindric, of different dimensions belonged to the same range of objects. K. Horedt, *Tezaurul de aur de la Moigrad*, Pontica, 10, 1977, p. 290.

Appendix 2.

Neo-Aeneolithic copper bracelets (after I. Mareş, completed)

Types of bracelets	The place of discovery	The type of discovery	Cultural bordering	Diametre (cm)	Section
Curved bracelets (17 samples)	Agigea (CT)	Accidental	Hamangia ?		Circular
	Ariuşd (CV) (5 samples)	Site	Cucuteni A	7,5	
		Site		8	
		Deposit discovery		8,5	Cilindric
		Deposit discovery		6,5	Cilindric
		Deposit discovery		5,5	Rectangular
	Cucuteni (IS)	Site	Cucuteni B	2,5	
	Hăbăşeşti (IS) (3 samples)	Deposit	Cucuteni A_3	6,8	Circular
		Deposit		7	
		Deposit		Frag.	
	Izvoare (NT) (3 samples)	Site	Cucuteni A_3	9	Circular
		Site		9	Circular
		Site		Frag.	Circular
	Ruginoasa (IS)	Site	Cucuteni A_3	4	Circular
	Scânteia (IS)	Archaeologic layer	Cucuteni A_3	3,9	
	Târgu Frumos (IS) (2 samples)	Site	Precucuteni III	5,5	Rectangular
		Site		4,5	Transversal lenticular
Bracelets with superimposed ends (9 samples)	Bodeşti (NT)	Site	Cucuteni A	5	Round
	Brad (BC) (2 samples)	Deposit	Cucuteni A	6,6	Rhombus
		Deposit		6,2	Rhombus
	Bucureşti	Site	Gumelniţa		Convex
	Poduri (BC) (2 samples)	Site	Cucuteni A_2	5,3	Transversal lenticular
		Site		5,3	Transversal lenticular
	Rogova (MH)	Site			
	Târpeşti (NT)	Site	Cucuteni A	3,7-4	Semicircular
	Turdaş (HD)	Site ?			
Open bracelets (9 samples)	Caţa (BV)		Petreşti		Rectangular
	Curtea (TM)	Site	Coţofeni ?		
	Pecica (AR) (2 samples)		Herculane-Cheile Turzii	5,4	Rectangular
				3,3	Rectangular
	Sebeş (AB)		Coţofeni III		Rectangular
	Târpeşti (NT) (2 samples)	Site	Cucuteni A_2-A_3	4,1	Round
		Site		3,6	Round
	Traian (NT)	Site	Cucuteni A-B_2		
	Turdaş (HD)	Site			Letter T shaped
Close bracelets (1 sample)	Agigea (CT)	Tomb ?	Hamangia?		Transversal lenticular
Assembled bracelets (1 sample)	Scânteia (IS)	Site	Cucuteni A_3	Two plates	

Types of bracelets	The place of discovery	The type of discovery	Cultural bordering	Diametre (cm)	Section
Unknown shape bracelets (14 fragments)[12]	Bod (BV)	Site	Cucuteni A		
	Căscioarele (CL) (3 fragments)	Archaeologic layer	Gumelnița A_2		Circular
		Archaeologic layer			Rectangular
		Dwelling	Gumelnița B_1		Rectangular
	Cetea (AB)				
	Corneşti (CJ)	Accidental			
	Găneşti (MS)	Deposit ?			
	Poduri (BC) (2 fragments)	Site	Cucuteni A_2		
		Site	Cucuteni A (or A-B)		
	Poiana Ampoiului (AB)		Coțofeni III		Circular
	Scânteia (IS)	Archaeologic layer	Cucuteni A		
	Târpeşti (NT)	Site	Cucuteni A_2-A_3		Double concave
	Târgu Frumos (IS)	Site	Precucuteni III		
	Traian (NT)	Site	Cucuteni A-B_2		

Appendix 3.

Neo-Aeneolithic copper pendants / amulets (after I. Mareş, completed)

The type of the pendants / amulets	The place of discovery	The type of discovery	Cultural bordering	Characteristics
Anthropomorphous pendants / amulets with full disc	Brad (BC)	Deposit	Cucuteni A_4	Convex, round disc made of copper sheet with a diametre of 3,2 cm
		Deposit		An eliptic slightly convex disc made of copper sheet with a diametre of 5,3cm
	Coldău (BN)	?	Aeneolithic?	Round shape, flat surface with wrinkles and with a hole in the centre
	Hăbăşeşti (IS)	Deposit	Cucuteni A_3	Convex disc with a strongly curved centre having the diametre of 9,4 cm
	Târpeşti (NT)	Site	Cucuteni A_1-A_2	Two fragments convex discs made of round sheet
			Cucuteni A	
Disc – button pendants	Brad (BC)	Deposit	Cucuteni A_4	Round, convex disc made of copper sheet with a diametre of 2,9 cm. It distinguishes from the othersthrough the existance of a small ear soldered almost in the concave centre of the piece, suggesting a button, but it is possible that it had another use.
En violon anthropomorphous pendants / amulets	Traian (BC)	Site	Cucuteni A-B (or Precucuteni III)	Made of copper sheet folded twice, the upper end (the head) is rounded and it has a hole for fixing.
	Truşeşti (BT)	Site	Cucuteni A_3	Made of white metal (silver ?, silver copper ?) and it has the height of 4,3 cm
Simple pendants / amulets	Izvoare (NT)	Site	Precucuteni III	It has an ellipsoidal shape and it has a hole in the upper side.
	Târpeşti (NT)	Site	Cucuteni A_1	It is of rectangular shape and it has two small holes, assymetrically laid at the upper side.
Pendants / amulets of unknown shapes	Gârleşti (DJ)	Tomb	Bodrogkeresztúr	Of small dimensions, having a green colour.
	Ostrovul Corbului (MH)	Tomb	Bodrogkeresztúr	Of small dimensions with two holes.

[12] The pieces mentioned in the archaeological literature and fragments which cannot be determined are included in this category.

Appendix 4.

Neo-Aeneolithic copper beads (after I. Mareş, completed)

The type of the beads	The place of discovery	The type of discovery	Cultural bordering	Number of beads
Tubular beads (cylindric)[13]	Ariuşd (CV)	Deposit	Cucuteni A	
	Brad (BC)	Deposit	Cucuteni A_4	12
	Cucuteni (IS)	Site	Cucuteni B	
	Decea (AB)	Tomb	Decea Mureşului	308-310
	Fălciu (VS)	Tomb	Cernavodă I?	3
	Gârleşti (DJ)	Tomb	Sălcuţa III	40-50
	Glina (B)	Tomb	Boian, faza Vidra	
	Poiana Ampoiului (AB)	Site	Coţofeni III	2
	Sultana (CL)	Tomb	Boian, faza Bolintineanu and Giuleşti	10-15
	Târgu Frumos (IS)	Site	Precucuteni III	1
	Târpeşti (NT)	Site	Cucuteni A	
	Traian (NT)	Site	Cucuteni A-B	1
Round beads (pearls)[14]	Băile Herculane (CS)	Site	Herculane-Cheile Turzii	1
	Brad (BC)	Deposit	Cucuteni A_4	15
	Cernica (IF)	Tomb	Boian, Bolintineanu phase	80
	Traian (BC)	Site	Cucuteni A-B	
Ring beads (circular)[15]	Ariuşd (CV)	Deposit	Cucuteni A	
	Brad (BC)	Deposit	Cucuteni A_4	262
	Decea (AB)	Tomb	Decea Mureşului	308-310
	Ghirbom (AB)	Site	Petreşti A-B	1
	Limanu (CT)	Tomb	Hamangia	
	Hăbăşeşti (IS)	Deposit	Cucuteni A_3	aprox. 20
Eliptic beads	Andolina (CL)	Tomb	Boian, Vidra phase	28
Bead with a shape of a stag tooth	Traian (NT)	Site	Cucuteni A-B	1
Beads of unknown shape	Agigea (CT)	Accidental	Hamangia	
	Baia (TL)	Tomb	Cernavodă I	1
	Cernavodă (CT)	Tomb	Hamangia	1
	Chirnogi (CL)	Tomb	Gumelniţa A_2	
	Corneşti (CJ)	?		
	Ostrovul Corbului (MH)	Tomb	Bodrogkersztúr	26
	Popeşti (CL)	Tomb	Boian, Vidra phase	
	Scânteia (IS)	Site	Cucuteni A_3	
	Sultana (CL)	Tomb	Boian, Bolintineanu and Giuleşti phase	23
	Vădastra (OT)	Site	Vădastra II	1

[13] The difference from these beads and the ring ones stays only in dimensions: less wider are the last ones.
[14] Between these pieces and the eliptic beads there are no changes
[15] The beads of this type are similar to the tubular ones, but they have smaller dimensions.

Appendix 5.

Neo-Aeneolithic copper links and rings[16] (after I. Mareş, completed)

The type of the link / ring	The place of discovery	The type of discovery	Cultural bordering	Diametre (cm)	Section
Links with superimposed ends (4 samples)	Brad (BC) (2 samples)	Deposit	Cucuteni A	1,4	Round
		Deposit		1,4	Round
	Malnaş (CV)	Site	Cucuteni A		
	Târgu Frumos (IS)	Site	Precucuteni III	1,2	Round
Open links	Radovanu (CL)	Site	Boian, Spanţov phase	1,5	round
	Târpeşti (NT)	Site	Precucuteni III	1,5	Rhombic
Close links	Hăbăşeşti (IS)	Site	Cucuteni A_3		Round
Links of unknown type (5 samples)	Liubcova (CS)	Site	Vinča A or B_2	1,7	Round
	Moldova Veche (CS)	Cineration tomb	Vučedol		
	Truşeşti (BT)	Site	Cucuteni A_3?		
	Turdaş (HD)	Dwelling	Petreşti A-B		
	Valea lui Mihai (BH)	Cineration tomb	Baden		
Rings with superimposed ends (7 samples)	Glina (2 ex.) (B)	Site	Gumelniţa A_2		
	Gumelniţa (CL)	Site	Gumelniţa A		
	Moldova Veche (CS) (3 samples)	Cineration tomb	Vučedol	2,8	Round
		Cineration tomb		3,4	Round
		Cineration tomb		2,6	Rectangular
	Vădastra (OT)	Site	Sălcuţa II	2	Round
Open rings (10 samples)	Ariuşd (CV)	Site	Cucuteni A	2,8	Round
	Glina (B)	Site	Gumelniţa A_2		
	Izvoare (NT)	Site	Cucuteni A_1	2	Rhombic
	Moldova Veche (CS)	Cineration tomb	Vučedol	3,8	
	Pietrele (GR)	Site	Gumelniţa A_2	1	Round
	Târpeşti (NT)	Site	Cucuteni A_2-A_3	2,4	Round
		Site	Cucuteni A	2	Round
	Traian (NT)	Site	Cucuteni A-B		
	Vărăşti (CL)	Site	Boian, faza Vidra	3	Round
	Vidra (IF)	Site	Gumelniţa A_2		
Close rings	Ruginoasa (IS)	Site	Cucuteni A_3	1	Round
	Traian (NT)	Site	Cucuteni A-B	0,5	Round
Curled rings (spirals)	Căscioarele (CL)	Site	Gumelniţa A_2		
	Glina (B)	Site	Gumelniţa A_2		
	Hăbăşeşti (IS)	Site	Cucuteni A_3	2	
		Site		2,3	
	Hârşova (CT) (5 ex.)[17]	Dwelling	Gumelniţa A_1		
	Traian (NT)	Site	Precucuteni III		
Rings of unknown shape	Glina (B)		Boian, Vidra phase		
	Pecica (AR)		Sălcuţa IV-Herculane-Cheile Turzii		
	Sultana (CL)		Gumelniţa B_1		

[16] Between the typological group of the links and of the rings are not significant differences, but differences can be made concerning the use of pieces; the two terms denote, for many times, the same object and they are used in the specialised literature, separately or together.

[17] In dwelling number 5 five curled rings were discovered; two rings are made of wire and three are made of thin copper sheet.

Appendix 6.

Other Neo-Aeneolithic copper ornaments (after I. Mareş)

The type of the ornament	The place of discovery	The type of discovery	Cultural bordering	Characteristics
Buttons	Hăbăşeşti (IS) (2 piese)	Site	Cucuteni A3	Made of copper sheet twisted in spiral having the shape of some small discs.
Earrings	Izvoare (NT)	Site	Precucuteni III (or Cucuteni A1)	
	Suceava (SV)	Tomb		Three fragments of earrings.
Necklaces	Decea Mureşului (AB)	Tomb	Decea Mureşului	Made of copper sheet thicker in the centre and thinner at the ends.
	Căscioarele (CL)	Site	Gumelniţa B1	Made of copper plates with a rectangular cut
Belts	Căscioarele (CL)	Site	Gumelniţa B1	The plate samples are made of plates with rectangular cuts.
	Sultana (CL)	Site	Gumelniţa B1	

Appendix 7.

Neo-Aeneolithic ornaments[18]

The type of the ornament	The place of discovery	Material and dimensions	The type of discovery	Cultural bordering	Characteristics
	Ceamurlia de Jos (TL)	*Spondylus* shell	Site	Hamangia	Small fragments of bracelets; a small fragment of a dark grey bracelet is interesting.
	Hârşova (CT)	*Spondylus* shell	Site	Gumelniţa A_1	Four undivided bracelets and 26 fragments found in a pot.
	Cernavodă (CT)	Marble, diameter of 10,5 cm	Tomb	Hamangia (Goloviţa and Ceamurlia)	White marble, worked carefully and very delicatelly
		Spondylus shell			Undivided and fragments of bracelets, their exact number is not specified.
	Cernica (IF)	*Spondylus* and *Pectunculus pilosus* shell valves	Tomb	Boian (Bolintineanu and Giuleşti)	There have been found 22 bracelets altogether in nine tombs (of children and women).
	Sultana-*Valea Orbului* (CL)	*Spondylus, Ostrea, Pectunculus pilosus* shell valves	Tomb	Boian (Bolintineanu and Giuleşti)	Neither the exact number of found bracelets nor the material the bracelets are made of, is not specified; an oblique, high bracelet of Hamangia type is mentioned from the 2006 campaign.
	Căscioarele-*D'Aia Parte* (CL)	*Spondylus* shell	Tomb	Boian (Spanţov)	The number of pieces or other details are not specified.
	Radovanu (CL)	*Spondylus* shell	Site	Boian (Spanţov)	A bracelet fragment, being identical to those which have a narrow bar.

[18] Through this table, we want to put together the Neo-Aeneolithic ornaments made of other materials than copper and gold, without assuming the fact that we want to rejoin all the pieces of this type discovered on the present area of Romania.

The type of the ornament	The place of discovery	Material and dimensions	The type of discovery	Cultural bordering	Characteristics
	Chirnogi-*Şuviţa Iorgulescu* (CL)	*Spondylus? Pectunculus?*	Tomb	Gumelniţa A2	The number of pieces or other details are not specified.
	Brăiliţa (BR)	Bone, diameter on the interior of 4,5 cm	Tomb	Cernavodă I	The bracelet is made of a very hard bone, it is dark brown, and round with a semioval profile and more than half of it is preserved.
Pendants	Ceamurlia de Jos (TL)	Bone, length of 3,9 cm and 2,9 cm	Site	Hamangia	The two pieces are of a triangular shape, with the ends benton a side and punched in order to be hanged.
	Cernavodă (CT)	Marble, diameter of 3 cm	Tomb	Hamangia (Goloviţa and Ceamurlia)	It is made of white, sugary marble; it has marks which show it was polished and it is cruciform. The end of an arm is crushed.
		Boar teeth			The exact number of pieces is not specified.
	Cernica (IF)	Bone	Tomb	Boian (Bolintineanu and Giuleşti)	Round with a downward prolongation.
					Round.
					With the shape of a link, with a downward, vertical prolongation.
					With the shape of a link, with a downward, vertical prolongation.
					With the shape of a semicircle, with an upward prolongation.
	Sultana-*Valea Orbului* (CL)	*Spondylus, Ostrea, Pectunculus pilosus* shell valves	Tomb	Boian (Bolintineanu and Giuleşti)	The exact number of pendants discovered in this area is not specified.
	Însurăţei-*Popina II* (BR)	Shell	Site	Gumelniţa A_1	A pendant made of a single valve; it has five holes. Taking into consideration its aspect, it seems that the piece had been worn for a long time.
	Orăştie – *Dealul Pemilor* (HD)	?	Tomb	Turdaş	Fragment of amulet.
	Hăbăşeşti (IS)	*Unio crassus* shell	Site	Cucuteni A	Made by punching an Unio crassus valve.
		Boar teeth			Pendant made of a punched boar tooth.
	Mărgineni (BC)	Boar teeth, stag teeth	Site	Cucuteni A_2	Two pendants made of different, punched materials.
	Cucuteni – *Cetăţuie* (IS)	Boar teeth	Site	Cucuteni B	Fragmental pendant of boar tooth with two holes on the superior side.
	Brăiliţa (BR)	Marble, height of 2,3 cm, wide of 1,7 cm	Tomb	Cernavodă I	It is yellow-white with a small grey spot; it looks like a dove's head
	Păuleni (HR)	Bone/horn, height of 7,6 cm, wide of 5,3 cm	Site	Ariuşd-Cucuteni	It is oval and it is polished; it has a hole for hanging.
	Fulgeriş (BC)	Boar teeth, length of 7,5 cm	Site	Cucuteni A_3	Pendant of boar tooth; it has a hole on the superior side.

The type of the ornament	The place of discovery	Material and dimensions	The type of discovery	Cultural bordering	Characteristics
Rings	Cernica (IF)	Bone	Tomb	Boian (Bolintineanu and Giuleşti)	There have been found 11 rings made of bone within the necropole, mainly in the women's tombs. There is no rule concerning the rings' arrangements on the hands. The skeleton from M82 had two rings.
	Sultana-*Valea Orbului* (CL)	Bone	Tomb	Boian (Bolintineanu and Giuleşti)	The exact number of rings found in this necropole is not specified.
	Popeşti-*Vasilaţi* (CL)	Bone	Tomb	Boian (Vidra)	Only one ring made of bone was found in the necropole.
	Chirnogi-*Şuviţa Iorgulescu* (CL)	Bone	Tomb	Boian (Spanţov)	The exact number of pieces is not specified.
Necklaces (beads)[19]	Cernavodă (CT)	Shell	Tomb	Hamangia (Goloviţa and Ceamurlia)	The number of pieces is not specified.
	Cernica (B)	Bone, shell	Tomb	Boian (Bolintineanu and Giuleşti)	There have been found beads of many types and shapes which were mainly in the women's tombs, but also in the men and children's tombs (for example a string of beads was found in M 75).
	Sultana-*Valea Orbului* (CL)	Bone, marble, shell	Tomb	Boian (Bolintineanu and Giuleşti)	The number of pieces is not specified., but it is specified that the beads were of different types.
	Popeşti-*Vasilaţi* (CL)	Bone, shell	Tomb	Boian (Vidra)	The number of pieces is not specified.
	Andolina (CL)	Shell (*Spondylus* and *Dentalium*)	Tomb	Boian (Vidra)	There have been found 30 bead in a tomb (24 of *Spondylus* type, the rest of *Dentalium* type); the first two ones have a rectangular plate shape with round corners but the *Dentalium* ones are tubular.
	Vărăşti-*Boian A* (CL)	Shell	Tomb	Boian (Vidra)	There have been found two strings of beads, of different sizes in two tombs of women and children.
	Glina (B)	Shell (*Spondylus*?)	Tomb	Boian (Vidra)	The number of pieces is not specified.
	Radovanu (CL)	Shell	Tomb	Boian (Spanţov)	A few strings of beads of different sizes found in a child's tomb.
		Plants seeds *Lithospermum purpureo*	Site		Punched beads which formed necklaces.
	Căscioarele-*D'Aia Parte* (CL)	Shell (*Spondylus* şi *Dentalium*)	Tomb	Boian (Spanţov)	The number of pieces is not specified.

[19] The beads' findings are numerous, that's why we have the impression that, in this table, we rejoin all the published pieces.

The type of the ornament	The place of discovery	Material and dimensions	The type of discovery	Cultural bordering	Characteristics
	Vlădiceasca (CL)	Bone	Deposit	Boian (Spanţov)	14 pieces of a rectangular plate shape and an oval, half moon piece.
		Plants seeds *Lithospermum purpureo*			526 full seeds, all of them punched, of an oval shape which formed necklaces; lengths of 2,5-2,8 mm and diameters of 2-2,8 mm
	Vărăşti-*Grădiştea Ulmilor* (CL)	Amber	Tomb	Gumelniţa A_2	Two round beads.
		Dentalium shell			The number of pieces is not specified; some beads are black.
	Chirnogi-*Terasa Rudarilor* (CL)	Shell	Tomb	Gumelniţa A_2	The number of pieces is not specified
	Gumelniţa (CL)	Bone	Tomb	Gumelniţa	Only one bead was found.
	Ulmeni (CL)	*Lithospermum purpureo* Plants seeds	Site	Gumelniţa A_1	There were found 2940 seeds in a pot, 109 being punched.
	Hăbăşeşti (IS)	Limestone	Deposit	Cucuteni A	Nine beads of disks shapes, of different thickness which formed a necklace.
		Teeth / eye-teeth			22 stag eye-teeth, punched, which formed a necklace.
	Ariuşd (CV)	Limestone	Deposit	Cucuteni A	The number of pieces is not specified
		Teeth / eye-teeth			Stag eye-teeth and teeth, punched, which formed necklaces.
	Izvoare (NT)	*Lithospermum purpureo* Plants seeds	Deposit	Cucuteni A_2	Eight thousand calcined seeds, four thousand being punched and which formed necklaces were found in a pot
		Imitations of stag eye-teeth.			In the same pot, there were also found 13 imitations of stag eye-teeth, punched, which formed necklaces.
	Mărgineni (BC)	Teeth	Site	Cucuteni A_2	Two pieces, one made of ox incisor, the second made of stag punched eye-teeth.
	Brad (BC)	Black and glassy paste (?)	Deposit	Cucuteni A_4	There were found 15 round beads, and together with the other beads formed necklaces.
		Stag eye-teeth			190 undivided strings of beads, of different sizes, and fragments from 20 – 30 eye-teeth.
		Marble			2 cylindrical beads made of white marble.
	Frumuşica (NT)	*Lithospermum purpureo* Plants seeds	Site	Cucuteni B	There were found 75 undivided and fragmental pieces, which formed necklaces.
	Ostrovul Corbului (MH)	Shell	Tomb	Bodrogkeresztúr	More necklaces found in M 22 made of 310 beads.
	Urziceni-*Vamă* (SM)	Shell	Tomb	Bodrogkeresztúr	The number of pieces is not specified

The type of the ornament	The place of discovery	Material and dimensions	The type of discovery	Cultural bordering	Characteristics
	Decea Mureşului (AB)	Shell	Tomb	Decea Mureşului	Over 800 beads, of different sizes and shapes, which formed more necklaces.
	Brăiliţa (BR)	Shell (*Spondylus, Cardium*), rock	Tomb	Cernavodă I	Many beads of different sizes and shapes.
	Păuleni (HR)	Stag eye-teeth	Site	Ariuşd-Cucuteni	Of an oval shape with the upper side thinner.
Belt	Căscioarele-*D'Aia Parte* (CL)	Bone	Tomb	Boian (Spanţov)	Fragment of it.

Bibliography

Andreescu 2002: R.R. Andreescu, Plastica antropomorfă gumelniţeană (Bucureşti 2002).

Andreescu et al. 2004: R.R. Andreescu, Al. Lazăr, A. Topârceanu, V. Oană, Sultana, com Mânăstirea, jud. Călăraşi, Punct: Malu-Roşu. Cronica, Campania 2003, Bucureşti, www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2004/cd/index.htm.

Bărcăcilă 1924: Al. Bărcăcilă, Antiquités pré- et protohistoriques des environs de Turnu-Severin. Dacia I, 1924, 280-296.

Berciu 1966: D. Berciu, Cultura Hamangia (Bucureşti 1966).

Bonte, Izard 1999: P. Bonte, M. Izard, Dicţionar de etnologie şi antropologie (Bucureşti-Iaşi 1999).

Boroffka 1992: N. Boroffka, Consideraţii asupra unor obiceiuri de depunere în epocile premetalice din Europa. SCIVA 4, 43, 1992, 341-354.

Cârciumaru 1985: M. Cârciumaru, Le collier de semences d'Ulmeni (culture de Gumelniţa). Dacia N.S. XXIX, 1-2, 1985, 125-127.

Chevalier, Gheerbrant 1993: J. Chevalier, A. Gheerbrant, Dicţionar de Simboluri, vol. 1-2 (Bucureşti 1993).

Chevalier, Gheerbrant 1995: J. Chevalier, A. Gheerbrant, Dicţionar de Simboluri, vol. 3 (Bucureşti 1995).

Ciugudean 2000: H. Ciugudean, Eneoliticul final în Transilvania şi Banat: cultura Coţofeni (Timişoara 2000).

Comşa 1973: E. Comşa, Parures néolithiques en coquillages marins découvertes en territoire roumain. Dacia N.S. XVII, 1973, 61-76.

Comşa 1974a: E. Comşa, Date despre folosirea aurului în cursul epocii neolitice pe teritoriul României. Apulum 12, 1974, 13-22.

Comşa 1974b: E. Comşa, Figurinele de aur din aria de răspândire a culturii Gumelniţa. SCIVA 2, 25, 1974, 181-190.

Comşa 1981: E. Comşa, Considérations concernant l'utilisation du cuivre en Olténie à l'époque néolithique. Dacia N.S. XXV, 1981, 331-342.

Comşa 1987: E. Comşa, Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii (Bucureşti 1987).

Comşa 1990: E. Comşa, Folosirea aramei în cursul epocii neolitice în Dobrogea. Pontica 23, 1990, 7-12.

Comşa 1995a: E. Comşa, Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României (Bucureşti 1995).

Comşa 1995b: E. Comşa, Necropola gumelniţeană de la Vărăşti. AB 1, IV, 1995, 55-189.

Comşa 1996: E. Comşa, Viaţa oamenilor din spaţiul carpato-danubiano-pontic în mileniile 7-4 î. Hr. (Bucureşti 1996).

Comşa, Cantacuzino 2001: E. Comşa, Gh. Cantacuzino, Necropola neolitică de la Cernica (Bucureşti 2001).

Dicţionar de sociologie 1996: Dicţionar de sociologie (Bucureşti 1996).

Dicţionar enciclopedic 2004: Dicţionar encyclopedic (coord. Marcel D. Popa), vol. V (Bucureşti 2004).

Dicţionarul explicativ al limbii române 1998: Dicţionarul explicativ al limbii române (Bucureşti 1998).

Dodd-Opriţescu 1978: A. Dodd-Opriţescu, Les éléments steppiques dans l'énéolithique de Transylvanie. Dacia N.S. XXII, 1978, 87-97.

Dragomir 1979: I.T. Dragomir, Noi descoperiri arheologice de obiecte de aramă şi de bronz în regiunea de sud a Moldovei. SCIVA 4, 30, 1979, 591-601.

Dragomir 1983: I.T. Dragomir, Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni (Bucureşti 1983).

Dumitrescu 1961: H. Dumitrescu, Connections between the Cucuteni-Tripolie Cultural Complex and the Neigh bournig Eneolithic Cultures in the Light of the utilisation of Golden Pendants. Dacia N.S. V, 1961, 69-93.

Dumitrescu 1957: Vl. Dumitrescu, Le dépôt d'objets de parure de Hăbăşeşti et le problème des rapports entre les tribus de la civilisation de Cucuteni et les tribus des steppes pontiques. Dacia N.S. I, 1957, 73-96.

Dumitrescu 1968: Vl. Dumitrescu, Arta neolitică în România (Bucureşti 1968).

Dumitrescu 1974: Arta preistorică în România (Bucureşti 1974).

Dumitrescu et al. 1954: Vl. Dumitrescu, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dîmboviţa, N. Gostar, Hăbăşeşti. Monografie arheologică (Bucureşti 1954).

Enea 2008: S.C. Enea, Necropolele neo-eneolitice din România – mărturii ale simbolismului puterii şi ale organizării sociale. ArhMold 31, 2008, inpress.

Evseev 1999: I. Evseev, Enciclopedia semnelor şi simbolurilor culturale (Timişoara 1999).

Evseev 2001: I. Evseev, Dicţionar de simboluri şi arhetipuri culturale (Timişoara 2001).

Gimbutas 1991: M. Gimbutas, The civilization of the Goddess (San Francisco 1991).

Haheu, Kurciatov 1993: V. Haheu, S. Kurciatov, Cimitirul plan eneolitic de lângă satul Giurgiuleşti (considerente preliminare). Revista Arheologică I, 1993, 101-114.

Haimovici 2008: S. Haimovici, Transgresiunea uriaşă şi vijelioasă a apelor Mării Negre din neoliticul timpuriu dobrogean, având ca urmare apariţia a două specii acvatice mediteraneene: Spondylus gaederopus şi Sparus aurata la litoralul românesc al acestei mări. Pontica 41, 2008, inpress.

Harţuche 2002: N. Harţuche, Complexul arheologic Brăiliţa (Bucureşti 2002).

Haşotti 1997: P. Haşotti, Epoca neolitică în Dobrogea (Constanţa 1997).

Hălcescu 1995: C. Hălcescu, Tezaurul de la Sultana. CCDJ XIII-XIV, 1995, 11-17.

Hodder 1982: I. Hodder, Symbols in Action. Ethnoachaeological studies of material culture (Cambridge 1982).

Horedt 1977: K. Horedt, Tezaurul de aur de la Moigrad. Pontica 10, 1977, 289-293.

Istina 2006: L. Istina, Ghidul Complexului Muzeal „Iulian Antonescu" Bacău (Iaşi 2006).

Lazarovici 1975: Gh. Lazarovici, Despre eneoliticul timpuriu din Banat. Tibiscus IV, 1975, 9-33.

Lazarovici 1979: Gh. Lazarovici, Neoliticul Banatului (Cluj-Napoca 1979).

Lazarovici 1986: Gh. Lazarovici, Neoliticul târziu din nord-vestul României. AMP X, 1986, 15-46.

Lazarovici et al. 2004: Gh. Lazarovici, I. Băltean, P. Biagi, M. Spataro, M. Lazarovici, S. Colesniuc, P. Vrâncean, Petreştii de Jos, com. Petreştii de Jos, jud. Cluj, punct Cheile Turzii. Cronica. Campania 2003, Bucureşti, 2004, www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2004/cd/index.htm.

Lazarovici et al. 2006: Gh. Lazarovici, P. Biagi, M. Spataro, M. Lazarovici, S. Colesniuc, C. Suciu, C. Roman, O. Chitic, A. Sote, T. Arpad, Petreştii de Jos, com. Petreştii de Jos, jud. Cluj, punct Cheile Turzii-Peştera Ungurească. In: Cronica. Campania 2005 (Bucureşti 2006), 259-261.

Luca 1999: S.A. Luca, Sfârşitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României, cultura Bodrogkeresztúr (Alba Iulia 1999).

Mantu, Ţurcanu 1999: C.M. Mantu, S. Ţurcanu, Scânteia – situl arheologic; catalog (Iaşi 1999).

Mareş 2002: I. Mareş, Metalurgia aramei în neo-eneoliticului României (Suceava 2002).

Marinescu-Bîlcu 1974: S. Marinescu-Bîlcu, Cultura Precucuteni pe teritoriul României (Bucureşti 1974).

Marinescu-Bîlcu, Cârciumaru 1992: S. Marinescu-Bîlcu, M. Cârciumaru, Coliere de Lithospermum purpureo-coeruleum şi „perle" de cerb în neoliticul din România în contextul centrului şi sud-estului Europei. SCIVA 4, 43, 1992, 355-370.

Rotea 1995: M. Rotea, Metalurgia neferoaselor în Transilvania preistorică (Cluj-Napoca 1995).

Moisil 1911: C. Moisil, Privire asupra antichităţilor preistorice din România. BCMI IV, 1911, 83-94.

Monah 1982: D. Monah, O importantă descoperire arheologică. Arta 7-8, 1982, 11-13.

Monah 1997: D. Monah, Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie (Piatra Neamţ 1997).

Monah 2003: D. Monah, Quelques réflexions sur les trésors de la culture Cucuteni. SAA IX, 2003, 129-140.

Monah, Cucoş 1985: D. Monah, Şt. Cucoş, Aşezările culturii Cucuteni din România (Iaşi 1985).

Nestor 1928: I. Nestor, Der Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit. PZ XIX, 3/4, 1928, 110-143.

Nestor 1933: I. Nestor, Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. BerRGK 22, 1933, 11-181.

Németi 1988: I. Németi, Noi descoperiri arheologice din eneoliticul târziu din nord-vestul României. AMP XII, 1988, 121-145.

Roman 1976: P. Roman, Cultura Coţofeni (Bucureşti 1976).

Roman 1978: P. Roman, Modificări în tabelul sincronismelor privind eneoliticul târziu. SCIVA 2, 29, 1978, 215-221.

Roman, Németi 1978: P. Roman, I. Németi, Cultura Baden în România (Bucureşti 1978).

Roman, Dodd-Oprițescu 1989: P. Roman, A. Dodd-Oprițescu, Interferențe etnoculturale, din perioada indo-europenizării, reflectate în cimitirul eneolitic de la Ostrovul Corbului. Thraco-Dacica X, 1-2, 1989, 11-38.

Sangmeister 1975: E. Sangmeister, Die Anfänge der Metallurgie in Europa. In: Ausgrabungen in Deutschland. Feil 3 (Mainz 1975), 297-299.

Slobozianu 1959: H. Slobozianu, Consideraţii asupra aşezărilor antice din jurul lacurilor Techirghiol şi Agigea. In: MCA, V, 1959, 735-752.

Sulimirski 1961: T. Sulimirski, Copper Hoard from Horodnica on the Dniester. Mitteilungen des Anthropologischen Gesellschaft in Wien, XCI, 1961, 91-96.

Siklósi 2004: Zs. Siklósi, Prestige Goods in the Neolithic of the Carpathian Basin. Material manifestations of social differentiation. In: Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapesta 2004), 1-62.

Sztáncsuj 2005: S.J. Sztáncsuj, The early copper age hoard from Ariuşd (Erösd). In: (Eds. Gh. Dumitroaia, John Chapman) Cucuteni. 120 ans de recherches. Le temps du bilan (Piatra Neamţ 2005), 85-105.

Şerbănescu 1987: D. Şerbănescu, Depozitul de mărgele descoperit în tell-ul neolitic de la Vlădiceasca, judeţul Călăraşi. CCDJ III-IV, 1987, 35-38.

Şerbănescu 1999: D. Şerbănescu, Necropola neolitică de la Popeşti, comuna Vasilaţi, jud. Călăraşi. In: (Ed. M. Neagu) Civilizaţia Boian pe teritoriul României (Călăraşi 1999), 14-16.

Şerbănescu 2002: D. Şerbănescu, Observaţii preliminarii asupra necropolei neolitice de la Sultana, jud. Călăraşi. CCDJ XIX, 2002, 69-86.

Ursachi 1990: V. Ursachi, Le dépôt d'objets de parure énéolithique de Brad, com. Negri, dép. Bacău. In: (Éds. V. Chirica, D. Monah) Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen (Iaşi 1990), 335-386.

Ursachi 1992: V. Ursachi, Depozitul de obiecte de podoabă eneolitice de la Brad. Carpica XXIII/2, 1992, 51-76.

Ursulescu, Boghian 1997-1998: N. Ursulescu, D. Boghian, Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din aşezarea precucuteniană de la Târgu Frumos (jud. Iaşi). CC S.N. 3-4 (13-14), 1997-1998, 13-42.

Ursulescu, Boghian, Cotiugă 2005: N. Ursulescu, D. Boghian, V. Cotiugă, Problèmes de la culture Précucuteni à la lumière des recherches de Târgu Frumos (dép. de Iaşi). In: (Eds. V. Spinei, C.M. Lazarovici, D. Monah) Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmboviţa oblata (Iaşi 2005), 217-260.

Ursulescu, Tencariu 2006: N. Ursulescu, F.A. Tencariu, Religie şi magie la est de Carpaţi acum 7000 de ani. Tezaurul cu obiecte de cult de la Isaiia (Iaşi 2006).

Virag 2004: C. Virag, Cercetări arheologice la Urziceni – Vamă. AMP 26, 2004, 41-70.

Virag, Marta, Hago 2006: C. Virag, L. Marta, A. Hago, Urziceni, com. Urziceni, jud. Satu Mare, punct Vamă. In: Cronica, Campania 2005 (Bucureşti 2006), 383-386.

Дергачев 1998: В. Дергачев, Карбунский клад (Кишинэу 1998).

Галбену 1963: Д. Галбену, Неолитическая мастерская для обработки украшений в Хыршове. Dacia N.S. VII, 1963, 501-509.

Consideraţii despre podoabele neo-eneolitice descoperite în spaţiul românesc

Rezumat

Podoabele, indiferent de perioada istorică în care au fost confecţionate şi etalate, au avut darul să atragă imediat atenţia. Prin textul de faţă ne-am propus să analizăm, într-un mod unitar, o categorie deosebită de artefacte, anume podoabele neolitice şi eneolitice din spaţiul românesc. Chiar dacă spaţiul cronologic şi geografic este destul de întins, considerăm că este binevenită realizarea unui repertoriu care să cuprindă, laolaltă, podoabele confecţionate din aur, aramă şi pe cele din alte materiale (scoică, os, corn ş.a.). Dacă despre piesele de aur şi aramă putem spune că am încercat să le reunim pe toate în repertoriu, nu acelaşi lucru îl putem afirma şi despre podoabele confecţionate din alte materiale (în anexa 7 am adunat mai ales podoabele care au fost descoperite în necropole, precum şi unele podoabe descoperite în aşezări, aşa că, din acest punct de vedere ne recunoaştem limitele).

Datele referitoare la aceste artefacte (şi reunite în anexe) au fost adunate din literatura de specialitate; un rol important în analiză l-a avut repartizarea spaţială a podoabelor. Considerăm că funcţionalitatea podoabelor analizate pe lângă cea ornamentală, era şi simbolică; în funcţie de contexte şi asocieri de piese, podoabele constituiau şi însemne ale prestigiului social al celor care le deţineau (aspect mai evident în cazul practicilor funerare şi tezaurelor/depozitelor).

Lista anexelor şi planşelor:

Anexa 1. Podoabe de aur neo-eneolitice.
Anexa 2. Brăţări neo-eneolitice de aramă (după Mareş 2002, completat).
Anexa 3. Pandantive/amulete neo-eneolitice de aramă (după Mareş 2002, completat).
Anexa 4. Mărgele de aramă neo-eneolitice (după Mareş 2002, completat).
Anexa 5. Verigi şi inele neo-eneolitice de aramă (după Mareş 2002, completat).
Anexa 6. Alte podoade neo-eneolitice de aramă (după Mareş 2002).
Anexa 7. Podoabe neo-eneolitice din alte materiale.
Harta 1. Răspândirea podoabelor de aur din neo-eneolitic pe teritoriul României.
Harta 2. Răspândirea brăţărilor de aramă neo-eneolitice pe teritoriul României.
Harta 3. Pandantive/amulete neo-eneolitice din aramă descoperite în România.
Harta 4. Mărgele neo-eneolitice din aramă descoperite în România.
Harta 5. Verigi şi inele neo-eneolitice de aramă descoperite în România.
Harta 6. Alte podoabe neo-eneolitice de aramă din România.
Harta 7. Răspândirea podoabelor neo-eneolitice din alte materiale pe teritoriul României.

К вопросу об нео-энеолитических украшениях из румынского пространства

Резюме

В данной статье предпринята попытка проанализировать неолитические и энеолитические украшения, найденные в румынском пространстве. Несмотря на то, что географическое пространство и хронологические рамки достаточно велики, считаем, что составление каталога, который включил бы украшения из золота, меди, ракушек, кости и др. является целесообразным. Что касается предметов из золота и меди можно утверждать, что были собраны все или почти все украшения из этих металлов, что нельзя сказать об украшениях изготовленных из другого сырья (в приложении 7 представлены только материалы обнаруженные в могильниках и частично на поселениях).

Каталог был составлен на основании опубликованных украшений. Кроме того, статья сопровождается картами, где дано распространение основных видов украшений нео-энеолитического времени.

Считаем что, украшения имели и символистические функции, указывая на социальный статус тех, кто их носил.

Список приложений и карт:

Приложение 1. Нео-энеолитические украшения из золота.
Приложение 2. Нео-энеолитические браслеты из меди (по Mareş 2002, дополненный).
Приложение 3. Нео-энеолитические подвески/амулеты из меди (по Mareş 2002, дополненный).
Приложение 4. Нео-энеолитические бусины из меди (по Mareş 2002, дополненный).
Приложение 5. Нео-энеолитические кольца из меди (по Mareş 2002, дополненный).
Приложение 6. Другие нео-энеолитические украшения из меди (по Mareş 2002).
Приложение 7. Нео-энеолитические украшения из других материалов.
Карта 1. Распространение нео-энеолитических украшений из золота на территории Румынии.
Карта 2. Распространение нео-энеолитических браслетов из меди на территории Румынии.
Карта 3. Распространение нео-энеолитических подвесок/амулетов из меди на территории Румынии.
Карта 4. Распространение нео-энеолитических бусин из меди на территории Румынии.
Карта 5. Распространение нео-энеолитических колец из меди на территории Румынии.
Карта 6. Распространение других нео-энеолитических украшений из меди на территории Румынии.
Карта 7. Распространение нео-энеолитических украшений из других материалов на территории Румынии.

02.12.2008

Sergiu Constantin Enea, Universitatea „Al.I. Cuza” Iaşi, B-dul Carol I, nr. 11, 700506-Iaşi, România, e-mail: eneasergiu2002@yahoo.com

ЮВЕЛИРНЫЕ ИЗДЕЛИЯ ИЗ ЗОЛОТА И СЕРЕБРА, ОБНАРУЖЕННЫЕ ПРИ РАСКОПКАХ ПАМЯТНИКОВ ЭПОХ ЭНЕОЛИТА И БРОНЗЫ (по материалам из фондов НМАИМ)

Анна Никулицэ

В составе материалов, выявленных за многие десятилетия археологических исследований курганных и грунтовых могильников, городищ и поселений на территории современной Молдовы, особое место занимают предметы, выполненные из золота и серебра.

Для каждой исторической эпохи характерен свой особый стиль ювелирного искусства, определённое мастерство, которые обусловлены уровнем развития человеческого общества в тот или иной исторический период.

Ювелирное ремесло требует высоких профессиональных навыков и сложной технологии, поэтому оно служит одним из показателей, по которому можно судить о социально-экономическом облике, о торговых и культурных связях населения.

Так как в древности украшения выполняли ещё и особую функцию оберегов, стала реальной возможность прикоснуться и к верованиям их носителей, к видению ими окружающего мира, обратиться как к материальному, так и к духовному миру людей далекого прошлого.

Самые древние ювелирные изделия, хранящиеся в фондах Национального Музея Археологии и Истории Молдовы, относятся к эпохе энеолита – периоду проживания на территории края носителей древнейших земледельческих и скотоводческих культур, охватывающему время с V тыс. до Р.Х. до середины III тыс. до Р.Х. (рис. 1).

В этот период основная масса выявленных орудий труда изготовлялась из кремня, использовались рога оленя (реже – лося) для мотыг различных типов, применявшихся в земледелии, а также кости разных животных для проколок и шильев, что указывает на большое значение охоты и скотоводства в жизни населения того времени. Количество медных изделий невелико. Для их изготовления использовалось сырье из Балкано-Карпатского меднорудного бассейна, Кавказа и Эгейского мира. Из технических приемов для раннего и среднего периодов энеолита характерна холодная и горячая ковка, сварка, а также литье. В поздний период, когда наряду с каменными и костяными орудиями большую роль начинают играть металлические орудия и оружие, литьё получает более широкое распространение (Археология СССР 1982, 5-8, 233, 238). Приемы ковки и литья использовались и при изготовлении изделий из золота и серебра.

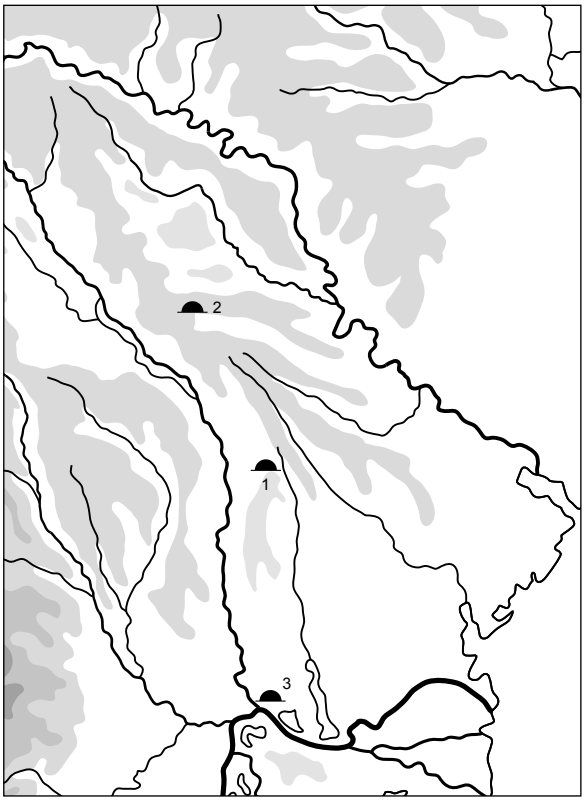

Рис. 1. Карта находок из драгметаллов эпохи энеолита: 1 - Сэрэтень; 2 - Бурсучень; 3 - Джурджулешть. Условные обозначения:
- курганный могильник.

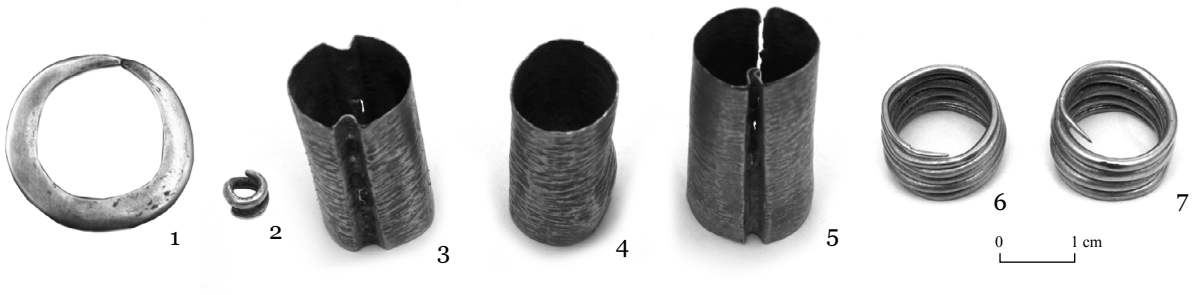

Рис. 2. Золотые ювелирные изделия из археологических памятников эпохи энеолита:
1 - Сэрэтень, р-н Хынчешть; 2 - Бурсучень, р-н Сынжерей; 3-7 - Джурджулешть, р-н Кахул.

К эпохе энеолита относятся семь изделий, выявленных в погребениях двух курганов и одного грунтового могильника:

1. Золотая серьга (височное кольцо), обнаруженная в 1988 году в кургане 1, погребении 7 у с. Сэрэтень р-на Хынчешть[1]. Курган расположен около 0,9 км к востоку от юго-восточной окраины села, входил в группу из четырёх курганов, расположенных на краю плато, над поймой реки Прут. Погребение 7 находилось в северо-западном секторе кургана, на глубине 3,2 м.

Серьга (рис. 2/1) кольцеобразной формы[2], изготовлена из тонкой узкой золотой пластины. По центру более широкая, концы сужены, неплотно сомкнуты. Ширина пластины в центральной части 5 мм, на концах – от 1,2 мм до 1,4 мм. Золото 583 пробы, вес 3,91 г, диаметр 25 мм (Демченко 1989, 2, 7, 9, рис. 12; Leviţki, Manzura, Demcenco 1996, 24, fig. 7/2).

2. Височное золотое кольцо из кургана у с. Бурсучень, р-на Сынжерей (ранее Лазовский район)[3].

Курган находился на трассе строящейся грунтовой дороги Кошкодень-Слобода Мэгура, в долине реки Чулук, в 400 м к западу-юго-западу от окраины с. Бурсучень. Обнаружено 26 погребений и отмечено четыре строительных горизонта. Древнейшая насыпь была возведена над тремя энеолитическими погребениями: 20, 21 и 25. В погребении 21, в котором обнаружены костяки взрослого человека и троих детей, среди прочего инвентаря находилось золотое височное кольцо.

Кольцо (рис. 2/2) выполнено из круглой в сечении проволоки диаметром 1 мм, спиралевидное, в полтора оборота, концы слегка заострены[4]. Золото 750 пробы, вес 0,84 г, диаметр 5 мм (Яровой 1978, 1, 24, рис. 36/6; Яровой 1979, 491- 492).

3-7. Золотые височные кольца и обоймы скипетра из исследованного в 1991 году погребения № 4(11) из некрополя у с. Джурджулешть р-на Кахул (ранее Вулкэнешть)[5]. Некрополь располагался на левом берегу Нижнего Дуная, у места впадения в него реки Прут, в 1,5 км к северо-востоку от села.

Обоймы[6], используемые для украшения костяного скипетра, изготовлены из тонкого золотого листа со слегка рифлёной лицевой поверхностью, имеют цилиндрическую форму, края заходят друг за друга. С двух боковых сторон, у края, параллельно друг другу, выдавлены два вертикальных паза глубиной 2 мм, в котором пробиты по два- три прямоугольных отверстия-щели для крепления к скипетру. Выполнены методом холодной ковки. Золото 750 пробы. Вес и размеры: 1. Вес 6,55 г. Длина 28 мм. Диаметр 18 мм; 2. Вес 5,31 г. Длина 35 мм. Диаметр 17 мм. 3. Вес 5,28 г. Длина 29 мм. Диаметр 15 мм (рис. 2/3-5).

Золотые височные кольца[7] спиралевидной формы, в пять и шесть витков, из круглого в сечении дрота диаметром 2 мм (рис. 2/6, 7). Витки плотно примыкают друг к другу, к концам заострены. Золото 958 пробы, вес 10,72 г и 10,6 г. Диаметр 16-17 мм (Хахеу, Курчатов 1992, 29-30, рис. 23/3-4, 23/6-8; Haheu,

[1] Раскопки Т.И. Демченко.
[2] НМАИМ, FB - 25640.
[3] Раскопки Е.В. Ярового.
[4] НМАИМ, FB - 25724.
[5] Раскопки В.П. Хахеу, С.И. Курчатова.
[6] НМАИМ, FB - 26256-26258.
[7] НМАИМ, FB - 26259-26260.

Kurciatov 1993, 103, pl. 7/7-9; Манзура 1997, 28-29, рис. 3/3).

Использование височных колец в качестве украшений, их форма и такие же приёмы изготовления характерны и для более позднего времени. Об этом свидетельствуют обнаруженные при раскопках памятников эпохи бронзы височные кольца, выполненные как из золота, так и из серебра (рис. 3).

В этот период истории человечества распространилось изготовление из бронзы новых форм орудий труда и оружия. Результатом перехода к новой эпохе явились значительные культурные и социальные сдвиги, развивается общественное разделение труда, первобытные формы обмена получают более интенсивное развитие. Это послужило предпосылкой для углубления отношений между населением отдельных территорий, что сыграло большую роль в ускорении общественной и хозяйственной жизни. В поздний период эпохи бронзы происходит прогресс в технике обработки металлов: всё большее внимание уделяется отливке изделий в утрачиваемой восковой модели, ковке и изготовлению тонких листов металла. Из благородных металлов в эпоху бронзы особенно ценилось золото. Основная масса его добывалась в Трансильвании. Серебро поставлялось из юго-восточной Испании и Эгейской области (Монгайт 1974, 4, 5).

Эпоха бронзы охватывает, в основном, середину III тыс. до Р.Х. - II тыс. до Р.Х. Степную зону и южные районы лесостепи Восточной Европы в ранний период заселяли скотоводческие племена носители ямной культуры, оставившие свои следы в виде курганных захоронений (Археологія 1971, 263, 264). К концу XXIV - началу XXIII вв. до Р.Х. по всему Карпато-Поднестровью расселяются носители степной ямной культуры (Дергачев 1999, 205-208, рис. 28).

Ко времени распространения на территории современной Молдовы племен носителей ямной культуры относятся золотые и серебряные височные кольца, выявленные при раскопках погребений в 14-ти курганах у десяти населённых пунктов Молдовы.

При раскопках в 1976 году кургана 2 у с. Корпач[8], р-на Единец были найдены два височных кольца. Курган 2 находился в зоне строительства водохранилища Костештской ГЭС, на расстоянии 100 м к северо-востоку от дороги Корпач-Старые Куконешты. В кургане обнаружено 16 погребений. В погребении 12, у висков погребённого находились два серебряных височных кольца (рис. 4/1, 2)[9].

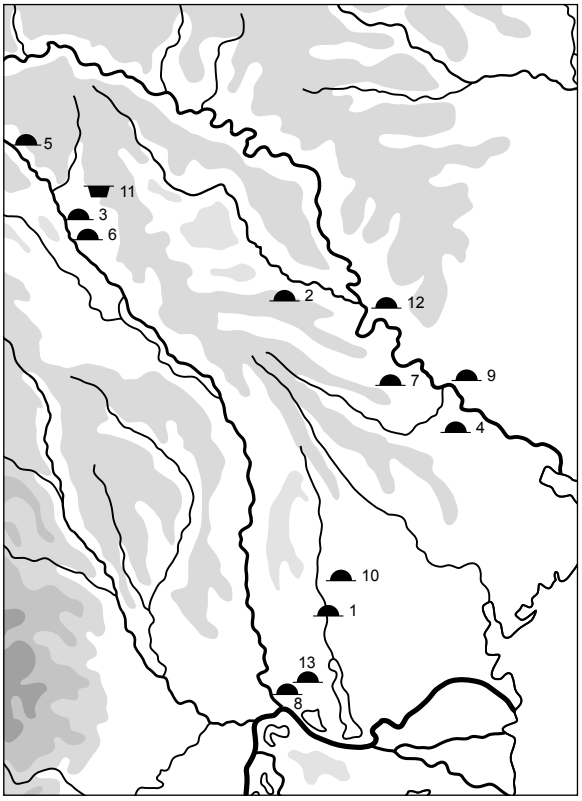

Рис. 3. Карта находок из драгметаллов из археологических памятников эпохи бронзы: 1 - Тараклия; 2 - Брэвичень; 3 - Бадражий Векь; 4 - Талмаз; 5 - Тецкань; 6 - Корпач; 7 - Рошкань; 8 - Джурджулешть; 9 - Тирасполь; 10 - Казаклия; 11 - Брынзень-Цыганка; 12 - Похребя; 13 - Хаджилар.

Условные обозначения:
- курганный могильник;
- грунтовый могильник.

Одно кольцо спиралевидной, в 1,5 оборота, формы. Серебро 960 пробы, вес 0,36 г, диаметр 8 мм. Второе кольцо округлой формы, сильно утолщённое в центре. Концы несомкнутые, заострённые. Серебро 960 пробы, вес 0,57 г, Диаметр 10 мм (Гросу, Яровой 1977, 13-14, рис. 22/а; Яровой 1984, 37, 48, рис. 12/3).

[8] Раскопки В.И. Гросу, Е.В. Ярового.

[9] НМАИМ, FB - 26415, 26416.

Рис. 4. Височные кольца из золота и серебра из археологических памятников эпохи бронзы (ямная культура): 1, 2 - Корпач, р-н Единец; 3, 4 - Рошкань, р-н Анений Ной; 5 - Тараклия; 6 - Тирасполь; 7, 8 - Казаклия, р-н Чадыр-Лунга; 9-11 - Брэвичень, р-н Орхей; 12-16 - Бадражий Векь, р-н Единец; 17 - Тецкань, р-н Бричень; 18, 19 - Талмаз, р-н Штефан Водэ; 20-22 - Джурджулешть, р-н Кахул.

Два серебряных височных кольца происходят из раскопок в 1983 году кургана 1 у с. Рошкань[10], р-на Анений Ной.

Курган находился на краю поля в 270 м к северо-западу от начала поворота и спуска дороги из с. Рошкань, на развилке дорог Бульбоака-Пугачены. В кургане обнаружено 19 погребений. В погребении 19, обнаруженном в центре кургана на глубине 2,5 м, у височных костей черепа погребённого, найдены два височных кольца.

Кольца[11] проволочные, округлой формы, расширенные в центре, концы заострённые, несомкнутые (рис. 4/3, 4). Серебро 925 и 1000 пробы. Вес 1,61 г и 0,81 г. Максимальная ширина прута в центре 6 мм. Диаметр колец 10 мм, 12 мм (Борзияк, Дергачев, Манзура 1984, 15, рис. 20; Дергачев, Борзияк, Манзура 1989, 5, 19, рис. 6/8-9).

У г. Тараклия в 1983 году было исследовано 10 курганов[12]. В кургане 14, располагавшемся на оконечности мыса, образованном слиянием рек Ялпуг и Лунгуца, было выявлено 23 погребения. В основном погребении 3 было обнаружено золотое, 958 пробы, височное кольцо[13] весом 4,42 г, диаметр 7 мм (рис. 4/5). Изготовлено из округлой в сечении проволоки, имеет спиралевидную форму, в 2,5 оборота (Гросу, Агульников, Хахеу 1984, 31-32, рис. 20/5).

При раскопках в 1983 году у города Тирасполь кургана 3[14], расположенного в 300 м к западу от комплекса домов по ул. Краснодонская и в 500 м от автомобильной дороги Тирасполь-Одесса, во впущенном в насыпь кургана, в его северо-западном секторе, погребении 18 было обнаружено серебряное височное кольцо.

Кольцо[15] изготовлено из проволоки диаметром 2-3 мм, спиралевидной формы, в 2, 5 оборота (рис. 4/6). На концах проволока сплющена и заострена. Серебро 925 пробы, вес кольца 2,63 г (Гросу, Сава, Агульников 1984, 25, рис. 12/5; Сава 1988, 44, 51, рис. 6/6).

В 1984 году у с. Казаклия, р-на Чадыр-Лунга проведены раскопки 15-ти курганов[16], вытянутых цепочкой к юго-западу от села на расстоянии 7 км, в направлении ЮВ-СЗ, в зоне строительства мелиоративных систем Чадыр-Лунгского р-на.

В погребении 7 кургана 3, под черепом погребённой, были обнаружены два височных серебряных кольца[17] спиралевидной формы, в 2,5 оборота (рис. 4/7, 8). Изготовлены из проволоки диаметром 2-3 мм. Одно кольцо из серебра 925 пробы, вес 0,67 г. Диаметр 6 мм. Другое – из серебра 1000 пробы, вес 1,74 г. Диаметр 10 мм (Сава, Агульников, Манзура 1985, 72, 78, рис. 112/3).

[10] Раскопки И.А. Борзияка, В.А. Дергачева, И.В. Манзуры.
[11] НМАИМ, FB - 26421-26422.
[12] Раскопки В.И. Гросу, С.И. Агульникова, В.П. Хахеу.
[13] НМАИМ, FB - 25798.
[14] Раскопки В.И. Гросу, Е.Н. Савы, С.М. Агульникова.
[15] НМАИМ FB - 26420.
[16] Раскопки Е.Н. Савы, С.М. Агульникова, И.В. Манзуры.
[17] НМАИМ FB - 26284, 26285.

В 1987 году проводились спасательные археологические раскопки девяти курганов в зоне строительства оросительной системы у с. Брэвичень[18], р-на Орхей. Курганы расположены на левом склоне долины, образующей пойму реки Реут, в 3-4 км к северо-востоку, северу и северо-западу от с. Брэвичень вдоль трассы Оргеев-Бельцы, слева от неё.

В кургане 4, занимавшем юго-восточное положение в группе курганов, к западу от дороги, ведущей от трассы Кишинёв-Бельцы к с. Брэвичень, в центральном погребении 4 найдено спиралевидное, в 1,5 оборота, проволочное золотое кольцо[19] (рис. 4/9) 750 пробы, весом 0, 9 г, диаметром 5 мм. Толщина проволоки 1 мм (Ларина, Манзура 1988, 1, 35-36, рис. 54; Ларина, Манзура, Хахеу 2008, 28, рис. 13/1). В кургане 7, расположенном к юго-западу от кургана 4, выявлено 14 разновременных и разнокультурных погребений. В погребении 2 обнаружены два серебряных височных кольца[20] (рис. 4/10, 11).

Одно в форме полумесяца, изготовлено из круглой в сечении проволоки толщиной от 4 мм в центре и до 1, 5 мм на концах. Проба 916, вес 0,49 г, диаметр 10 мм.

Другое височное кольцо проволочное, спиралевидной формы, в 1,5 оборота, проба 916, вес 0,42 г, диаметр 8 мм. Толщина проволоки 1,5-2,0 мм (Ларина, Манзура 1988, 46-47, рис. 81/1-2; Ларина, Манзура, Хахеу 2008, 39, рис. 19/4-5).

В 1987-1989 годах при раскопках[21] курганов у с. Бадражий Векь (Старые Бедражи) и Бадражий Ной (Новые Бедражи) р-на Единец были обнаружены пять серебряных проволочных височных колец.

Из погребения 7 кургана 6, расположенного слева от шоссейной дороги Бадражий Векь-Брынзень, к северо-востоку от окраины с. Бадражий Векь, происходят два массивных, спиралевидной формы кольца[22] в 1,5 оборота (рис. 4/15, 16). Изготовлены из круглой в сечении проволоки, слегка сплющенной на концах. Толщина проволоки 4 мм. Серебро 1000 пробы, вес 4,52 г и 4,46 г. Диаметр 16 мм, 15 мм (Яровой, Чирков 1988, 33, 39, рис. 20/4).

В кургане 13, погребении 7 были найдены два спиралевидных, в 1,5 оборота, височных кольца[23]. Серебро 1000 пробы, весом в 2,02 г и 1,48 г. Толщина проволоки 2 мм (рис. 4/13, 14).

В погребении 12 кургана 25, находящегося в 0,7 км от насосной станции №3, слева от дороги Брынзень-Бадражий Векь, на расстоянии 2,4 км к востоку от восточной окраины с. Бадражий Векь, обнаружено височное кольцо[24] спиралевидной формы, в 2,5 оборота (рис. 4/12). Серебро 1000 пробы, вес 0,43 г, толщина проволоки 1 мм (Чирков 1989, 34, рис. 19/5).

В 1989 году у с. Тецкань[25] р-на Бричень продолжались начатые в 1988 году раскопки четырёх курганных насыпей, находившихся в 2 км к северо-востоку от окраины села, справа от дороги Тецкань-Коржеуць. При раскопках кургана 1, в погребении 10 найдено серебряное височное кольцо[26] круглой формы, расширенное в центре и сужающееся к концам. Концы несомкнутые. Серебро 1000 пробы, вес 0,43 г, диаметр 18 мм. Ширина в центре 5 мм, на концах 2 мм (рис. 4/17).

В 1989 году у с. Талмаз[27] р-на Штефан Водэ (ранее Суворово) были проведены исследования 4 курганов, расположенных на правобережье Нижнего Днестра, на территории Южно-Бессарабской равнины.

При раскопках кургана 3, в 1,4 км от стационарной насосной станции №3, в обнаруженном в центре кургана, в 1,5 м от его поверхности, погребении 4 выявлены под черепом погребённого два серебряных спиралевидных височных кольца[28] в 1,5 оборота (рис. 4/18, 19). Изготовлены из круглой в сечении проволоки диаметром 3 мм. Серебро 1000 пробы, вес 2,96 г и 2,44 г. Диаметр 13 мм (Агульников, Яровой 2004, 3, 12, рис. 3/7).

В 1991 году у с. Джурджулешть, р-на Кахул (ранее Вулкэнешть), при исследовании кургана[29], в погребении 9, основном для второй насыпи,

[18] Раскопки О.В. Лариной, И.В. Манзуры, В.П. Хахеу.
[19] НМАИМ FB - 25316.
[20] НМАИМ FB - 26427-26428.
[21] Раскопки Е.В. Ярового, А.Ю. Чиркова.
[22] НМАИМ FB - 26346-26347.
[23] НМАИМ FB - 26356-26357.
[24] НМАИМ FB - 26359.
[25] Раскопки Е.В. Ярового, А.Ю. Чиркова
[26] НМАИМ FB - 26384.
[27] Раскопки С.М. Агульникова.
[28] НМАИМ FB - 26381-26382.
[29] Раскопки В.П. Хахеу, С.И. Курчатова.

обнаружены три серебряных височных кольца[30], проволочных, спиралевидной формы. Два кольца находились у левого виска погребённого.

Одно кольцо в 1,5 оборота (рис. 4/22), изготовлено из овальной в сечении проволоки диаметром 4,0×5 мм. Проба серебра 916, вес кольца 6,49 г. Диаметр 17 мм.

Другое – в 1,3 оборота (рис. 4/21), изготовлено из круглой в сечении проволоки диаметром 2 мм. Диаметр кольца 10 мм. Серебро 925 пробы, вес 2,79 г.

Третье кольцо (рис. 4/20) обнаружено у правого виска погребённого, изготовлено из круглой в сечении проволоки диаметром 4 мм, спиралевидное, в 1,5 оборота. Диаметр кольца 16 мм. Серебро 925 пробы, вес 5, 13 г (Хахеу, Курчатов 1992, 25, рис. 19/4-6; Haheu, Kurciatov 1993, 103).

К XX-XVIII вв. до Р.Х., периоду распространения на рассматриваемой территории племен носителей единецкой культуры, относятся золотые височные кольца из могильника у с. Брынзень, р-на Единец – Брынзень-Цыганка II.

Могильник расположен на склоне плато, спускающемуся к левому притоку реки Раковец. Местность носит название Язотире. В 1974 году вскрыто 4 погребения могильника эпохи бронзы[31]. Были найдены два золотых височных кольца[32].

Одно кольцо имеет форму полумесяца со слегка заходящими друг за друга концами (рис. 5/1). Изготовлено из тонкой, плоской в сечении пластины. Золото 750 пробы, вес 0,84 г. Диаметр 18 мм. Толщина пластины 1 мм, ширина 5-10 мм.

Другое височное кольцо выполнено из тонкой, выпуклой, подтреугольной в сечении пластинки, сужающейся на концах. Форма спиралевидная, в полтора оборота (рис. 5/2). Золото 750 пробы, вес 2,5 г. Диаметр 15 мм, ширина от 4 мм в центре до 1,5 мм на концах. Толщина пластины 1 мм (Титов 1975, 447-448; Dergacev 1994, 137; Демченко 2008, 190, рис. 2/9-10).

У с. Похребя в 1981 году, в зоне строительства Дубоссарского оросительного массива на левобережье Днестра, проводились исследования курганов. Были раскопаны три кургана[33]. Курган 3 располагался на плато, к востоку от автодороги Дубэсарь- Григориополь, к югу от дороги с. Похребя-Долина Марии, в 2 км к востоку от с. Похребя. В ограбленном в древности погребении, отнесённом к носителям белозерской культуры (XII-X вв. до Р.Х.), были обнаружены две золотые пронизи-спирали[34] (рис. 5/3, 4).

Пронизи проволочные, спиралевидной формы, в 14 оборотов. Золото 750 пробы, вес 0,96 г и 0,73 г. Длина 17 мм, диаметр 3 мм (Кетрару 1981, 14, 19, рис. 20; Агульников, Кетрару 1992, 135, 138, рис. 2/3).

В 1992 году были проведены исследования курганной группы[35] у с. Хаджилар р-на Штефан Водэ. Курганы располагались на водораздельном плато, между рекой Днестр и ручьём Бабей, у грунтовой дороги Штефан Водэ-Хаджилар, к западу от юго-западной окраины г. Штефан Водэ. В кургане 1 обнаружено шесть погребений. В основном, относящемся к белозёрской культуре, погребении 3, находящемся в центре кургана, было выявлено золотое височное кольцо[36] (рис. 5/5).

Височное кольцо изготовлено из подтреугольной в сечении пластинки, спиралевидной формы, в полтора оборота, с загнутыми внутрь заострёнными концами. Внешняя поверхность кольца отполирована. Золото 583 пробы, вес 2,02 г. Диаметр 14×15 мм (Курчатов 1993, 5, рис. 3/12; Агульников, Курчатов 1994, 4-5, рис. 1/12; Агульников, Бубулич, Курчатов 2001, 98).

Как свидетельствуют материалы из исследованных археологических памятников эпох энеолита и бронзы, в качестве украшений из золота и серебра в этот период население предпочитало височные кольца, изготовленные из проволоки разного диаметра или тонких пластин приёмами ковки и литья. Форма их трёх видов: спиралевидная, в полтора и более витков; округлой формы, с несомкнутыми концами, а также в виде полумесяца с утолщенной центральной частью и заострёнными концами.

[30] НМАИМ FB - 26417-26419.
[31] Раскопки В.С. Титова.
[32] НМАИМ FB - 25722/1-2.
[33] Раскопки Н.А. Кетрару.
[34] НМАИМ FB - 25725-25726.
[35] Раскопки С.И. Курчатова.
[36] НМАИМ FB - 26262.

Ювелирные изделия в виде единичных золотых колец, или украшения, составленные из них в различных сочетаниях, найдены и в других регионах Юго-Восточной Европы. Они известны к югу от Дуная, по находкам из клада, открытого у с. Хотница, Велико Тырновского Округа в Болгарии (Цончева 1971, 45, обр. 26).

Интерес представляет то обстоятельство, что найденные на энеолитических памятниках ювелирные изделия изготовлялись, главным образом, из золота, при этом хорошей (височное кольцо из Сэрэтень) и высокой пробы (Таблица I).

Иное положение наблюдается в раннебронзовом веке. Из 22 выявленных пока ювелирных изделий ямной культуры только два предмета изготовлены из золота, тогда как остальные 20 – из серебра (Таблица II).

На памятниках же единецой и белозерской культур, из найденных в них 5-ти ювелирных изделий, все изготовлены из золота (Таблица III). Такая разница в выборе сырья для изготовления ювелирных изделий, проявленная в раннем и среднебронзовом веке, может быть объяснена, возможно, тем, что носители ямной культуры, будучи кочевниками, продвигались с востока, где, по всей вероятности, серебра было больше, и изделия, изготовленные из этого металла, имели более широкое применение.

Рис. 5. Височные кольца и пронизи из золота из археологических памятников эпохи бронзы: 1, 2 - Брынзень-Цыганка, р-н Единец; 3, 4 - Похребя, р-н Дубэсарь; 5 - Хаджилар, р-н Штефан Водэ.

В среднем и позднебронзовом веке у местного оседлого населения, как и в энеолите, шире распространяются золотые ювелирные изделия, известные по находкам периода средней бронзы в Сарата Монтеору (Istoria Românilor 2001, 247-272), и из клада, найденного у Турну Мэгуреле (Miclea, Florescu 1980, 99, fig. 289).

Золотые височные кольца, относящиеся к культуре Отомань, выявлены в кладе из Какоово (Miclea, Florescu 1980, 111, fig. 379).

Следовательно, распространение на территории современной Республики Молдовы ювелирных изделий из драгоценных металлов на памятниках эпох энеолита и бронзы соотносится с остальными регионами Юго-Восточной Европы.

Таблица I

Ювелирные изделия из памятников эпохи энеолита

N	Место находки	Тип памятника	Год раскопок, автор	Металл, проба	Вес, размеры	Фото
1.	с. Сэрэтень, р-н Хынчешть	Курган 1, погр. 7	1988, Т.И. Демченко	Золото, проба 583	3,91 г, диаметр 25 мм	
2.	с. Бурсучень, р-н Сынжерей	Курган, погр. 21	1977, Е.В. Яровой	Золото, проба 750	0,84 г, диаметр 5 мм	
3.	с. Джурджулешть, р-н Кахул	Некрополь, погр. 4(11)	1991, В.П. Хахеу, С.И. Курчатов	Золото, проба 958	10,52 г; 10,6 г; диаметр 16-17 мм	

N	Место находки	Тип памятника	Год раскопок, автор	Металл, проба	Вес, размеры	Фото
				Золото, проба 750	6,55 г, длина 28 мм, диаметр 18 мм. 5, 31 г, длина 35 мм, диаметр 17 мм. 5,28 г, длина 29 мм, диаметр 15 мм.	

Таблица II

Височные кольца из памятников ямной культуры

N	Место находки	Тип памятника	Год раскопок, автор	Металл, проба	Вес, размеры	Фото изделия
1.	с. Корпач, р-н Единец	Курган 2, погр. 12	1976, В.И. Гросу, Е.В. Яровой	Серебро, проба 960	0,36 г, диаметр 8 мм; 0,57 г, диаметр 10 мм	
2.	с. Рошкань, р-н Анений Ной	Курган 1	1983, И.А. Борзияк, В.А. Дергачев, И.В. Манзура	Серебро, проба 925; Серебро, проба 1000	1,61 г, диаметр 10 мм 0,81 г, диаметр 12 мм	
3.	г. Тараклия	Курган 14, погр. 3	1983, В.И. Гросу, С.М. Агульников, В.П. Хахеу	Золото, проба 958	4,42 г, диаметр 7 мм	
4.	г. Тирасполь	Курган 3, погр. 18	1983, В.И. Гросу, Е.Н. Сава, С.М. Агульников	Серебро, проба 925	2, 63 г, диаметр проволоки 2-3 мм	
5.	с. Казаклия, р-н Чадыр-Лунга	Курган 3, погр. 7	1984, Е.Н. Сава, С.М. Агульников, И.В. Манзура	Серебро, проба 925; Серебро, Проба 1000	0, 67 г, диаметр 6 мм 1,74 г, диаметр 10 мм	

N	Место находки	Тип памятника	Год раскопок, автор	Металл, проба	Вес, размеры	Фото изделия
6.	с. Брэвичень, р-н Орхей	Курган 4, погр. 4	1987, О.В. Ларина, И.В. Манзура, В.П. Хахеу	Золото, Проба 750 Серебро, проба 960	0,9 г, диаметр 5 мм; 0, 49 г, диаметр 10 мм; 0,42 г, диаметр 8 мм	
7.	с. Бадражий Векь, р-н Единец	Курган 6, погр.7 Курган 13, погр. 7 Курган 25, погр. 12	1987-1989 гг. Е.В. Яровой, А.Ю. Чирков	Серебро, проба 1000 Серебро, проба 1000 Серебро, проба 1000	4,52 г, диаметр 16 мм; 0,46 г, диаметр 15 мм 2,02 г; диаметр проволоки 2 мм 1,48 г, диаметр проволоки 2 мм 0,43 г, диаметр проволоки 1 мм	
8.	с. Тецкань, р-н Бричень	Курган 1, погр. 10	1989 Е.В. Яровой, А.Ю.Чирков	Серебро, проба1000	0,43 г, Диаметр 18 мм	
9.	с. Талмаз, р-н Штефан Водэ	Курган, погр. 4	1989 С.М. Агульников	Серебро, проба 1000	2,96г диаметр 13 мм; 2,44 г, диаметр 13 мм	
10.	с. Джурджулешть, р-н Кахул		1991 В.П. Хахеу, С.И. Курчатов	Серебро, проба 916 Серебро, Проба 925	6,49 г, диаметр 17 мм; 2,79 г, диаметр 10 мм; 5,13г, диаметр 16 мм	

Таблица III

Височные кольца из памятников единецкой и белозерской культур

N	Место находки	Тип памятника, культура	Год раскопок, автор	Металл, проба	Вес, размер	Фото изделия
1.	с. Брынзень, р-н Единец	Грунтовый могильник, единецкая культура	1974 В.С. Титов	Золото, проба 750	0,84 г, диаметр 18 мм; 2,5 г, диаметр 15 мм	
2.	с. Похребя, р-н Дубэсарь	Курган 3, белозерская культура	1980 Н.А. Кетрару	Золото, проба 750	0, 96 г, длина 17 мм, диаметр 3 мм; 0, 73 г, длина 17 мм, диаметр 3 мм;	
3.	с. Хаджилар, р-н Штефан Водэ	Курган 1, погр.3 белозерская культура	1992 С.И. Курчатов	Золото, проба 583	2,02 г, диаметр 14×15 мм	

Библиография

Dergacev 2004: V. Dergacev, Epoca bronzului. Perioada timpurie. Thraco-Dacica XV, nr. 1-2, 2004, 121-140.

Haheu, Kurciatov 1993: V. Haheu, S. Kurcianov, Cimitirul plan eneolitic de lângă satul Giurgiuleşti (Considerente preliminare). Revista Arheologică I, 1993, 101-114.

Istoria Românilor 2001: Istoria Românilor (coord. M. Petrescu-Dîmboviţa, Al. Vulpe), vol. I (Bucureşti 2001).

Leviţki, Manzura, Demcenko 1996: O. Leviţki, I. Manzura, T. Demcenko, Necropola tumulară de la Sărăteni (Bucureşti 1996).

Miclea, Florescu 1980: I. Miclea, R. Florescu, Preistoria Daciei (Bucureşti 1980).

Археология СССР 1982: Археология СССР. Энеолит СССР (Москва 1982).

Археологія 1971: Археологія Украинськоі РСР (Київ 1971).

Агульников, Кетрару 1992: С.М. Агульников, Н.А. Кетрару, Курган белозерской культуры у с. Похребя в Нижнем Поднестровье. В сб.: (Отв. ред. Н. Кетрару) АИМ в 1986 г. (Кишинёв 1992), 135-141.

Агульников, Курчатов 1994: С.М. Агульников, С.И. Курчатов, Курган белозерского времени у с. Хаджилар в Нижнем Поднестровье. В сб.: Тезисы докладов международной конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посвященной 95-летию со дня рождения профессора Б.Н. Гракова (Запорожье 1994), 4-7.

Агульников, Бубулич, Курчатов 2001: С.М. Агульников, В.Г. Бубулич, С.И. Курчатов, Курганный могильник у с. Хаджилар в Нижнем Поднестровье. В сб.: Старожитності Степового Причорномор'я і Криму, т. IX (Запоріжжя 2001), 95-114.

Агульников, Яровой 2004: С.М. Агульников, Е.В. Яровой, Энеолитический курган у с. Талмаз в Нижнем Поднестровье Молдавии. В сб.: Давня історія Карпато-Дунайського ареалу та суміжніх регіонів (Ужгород 2004), 12-29.

Борзияк, Дергачёв, Манзура 1984: И.А. Борзияк, В.А. Дергачёв, И.В. Манзура, Отчёт о полевых исследованиях Днестровской археологической экспедиции в 1983 году у с. Рошканы, Ново-Аненского р-на и с. Косоуцы Сорокского р-на. Архив НМАИМ, № 191.

Гросу, Яровой 1977: В.И. Гросу, Е.В. Яровой, Отчёт о работе сарматского отряда черняховско- сарматской археологической экспедиции Института истории АН МССР в 1976 году. Архив НМАИМ, №110.

Гросу, Сава, Агульников 1984: В.И. Гросу, Е.Н. Сава С.М. Агульников, Отчёт о полевых работах сарматско-черняховской археологической новостроечной экспедиции по исследованию группы курганов у г. Тирасполь в 1983 году. Архив НМАИМ, №194.

Гросу, Агульников, Хахеу 1984: В.И. Гросу, С.М. Агульников, В.П. Хахеу, Отчёт о полевых работах курганного отряда Буджакской новостроечной экспедиции по исследованию курганной группы у пгт. Тараклия в 1983 году. Архив НМАИМ, №195.

Демченко 1989: Т.И. Демченко, Отчёт о полевых исследованиях Котовской новостроечной археологической экспедиции у с.с. Саратены и Обилены Котовского р-на в 1988 году. Архив НМАИМ, №278.

Демченко 2008: Т.И. Демченко, К вопросу о группе памятников Единецкой культурной группы. Tyragetia s.n. 1, vol. II (XVII), 2008, 189-203.

Дергачев, Борзияк, Манзура 1989: В.А. Дергачев, И.А. Борзияк, И.В. Манзура, Рошканские курганы (Кишинёв 1989).

Дергачев 1999: В.А. Дергачев, Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья. Stratum plus 2, 1999, 169-221.

Кетрару 1981: Н.А. Кетрару, Отчёт о полевых исследованиях Дубоссарской новостроечной экспедиции в 1980 году. Архив НМАИМ, №159.

Курчатов 1993: С.И. Курчатов, Отчёт по результатам археологических исследований курганной группы близ с. Хаджилар р-на Штефан Водэ в 1992 году. Архив НМАИМ, №344.

Ларина, Манзура 1988: О.В. Ларина, И.В. Манзура, Отчёт о полевых исследованиях Оргеевской новостроечной экспедиции в 1987 году у с. Бравичены Оргеевского р-на. Архив НМАИМ, №259.

Ларина, Манзура, Хахеу 2008: О.В. Ларина, И.В. Манзура, В.П. Хахеу, Бравиченские курганы (Кишинёв 2008).

Манзура 1997: И.В. Манзура, Археология основного мифа. Stratum plus: Структуры и катастрофы. Сборник символической индоевропейской истории (Санкт- Петербург 1997), 26-46.

Монгайт 1974: А.А. Монгайт, Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века (Москва 1974).

Сава, Агульников, Манзура 1985: Е.Н. Сава, С.М. Агульников, И.В. Манзура, Отчёт о полевых исследованиях Буджакской новостроечной экспедиции в 1984 г. Архив НМАИМ, №212.

Сава 1988: Е.Н. Сава, Исследования кургана у г. Тирасполя. В сб.: (Отв. ред. Г.Ф.Чеботаренко) АИМ в 1983 г. (Кишинёв 1988), 44-59.

Титов 1975: В.С. Титов, Открытие новой культуры ранней бронзы в Молдове. В сб.: Археологические открытия в 1974 году (Москва 1975), 447-448.

Хахеу, Курчатов 1992: В.П. Хахеу, С.И. Курчатов, Отчёт о полевых исследованиях Пруто-Дунайской новостроечной археологической экспедиции в 1991 году. Архив НМАИМ, №338.

Цончева 1971: М. Цончева, Художественото наследство на тракийските земли (София 1970).

Чирков 1990: А.Ю. Чирков, Отчёт о полевых исследованиях Единецкого отряда Прутской новостроечной экспедиции в 1989 г. Архив НМАИМ, №310.

Яровой 1978: Е.В. Яровой, Отчёт о полевых исследованиях энеолитической археологической экспедиции в 1977 году. Архив НМАИМ, №124.

Яровой 1979: Е.В. Яровой, Охранные раскопки кургана у с. Бурсучены. В сб.: Археологические открытия в 1978 году (Москва 1979), 491-492.

Яровой 1984: Е.В. Яровой, Погребальный обряд некоторых скотоводческих племён Среднего Прута (по материалам раскопок курганов у с. Корпач). В сб.: Курганы в зонах новостроек Молдавии (Кишинёв 1984), 37-75.

Яровой, Чирков 1988: Е.В. Яровой, А.Ю. Чирков, Отчёт о полевых исследованиях Прутской новостроечной археологической экспедиции в 1987 году. Архив НМАИМ, №261.

Яровой, Чирков 1989: Е.В. Яровой, А.Ю. Чирков, Отчёт о полевых исследованиях Прутской новостроечной археологической экспедиции в 1988 году. Архив НМАИМ, №287.

Obiecte de podoabă din aur şi argint descoperite la monumentele din epoca eneolitică şi a bronzului (după materialele din fondurile MNAIM)

Rezumat

Lucrarea este consacrată publicării obiectelor de giuvaergerie sesizate prin cercetările arheologice în diverse monumente, de pe teritoriu Republicii Moldova, din perioadele istorice eneoliticul şi bronzul. Pieselor de bijuterie sunt redate nemijlocit în contextul epocii în care au fost utilizate, cu caracterizarea succintă a perioadei istorice respective. Textul conţine: denumirea piesei; atribuţia cultural – cronologică a obiectului; locul descoperirii şi tipul monumentului arheologic; autorul cercetărilor; anul când au fost întreprinse săpăturile; materialul din care a fost confecţionată piesa; titlul metalului; greutatea; dimensiunile; descriere succintă a obiectului cu indicarea numărului de înregistrare în fondurile Muzeului.

Datele principale legate de obiectele giuvaigiale sunt sintetizate în tăbliţele şi hărţile.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Harta descoperirilor obiectelor din metale preţioase. Epoca eneoliticului: 1 - Sărăteni; 2 - Bursuceni; 3 - Giurgiuleşti.

Fig. 2. Obiecte din aur descoperite în monumentele arheologice din epoca eneolitică: 1 - Sărăteni, r-nul Hânceşti; 2 - Bursuceni, r-nul Sângerei; 3-7 - Giurgiuleşti, r-nul Cahul.

Fig. 3. Harta descoperirilor obiectelor din metale preţioase. Epoca bronzului: 1 - Taraclia; 2 - Brăviceni; 3 - Badragii Vechi; 4 - Talmaz; 5 - Teţcani; 6 - Corpaci; 7 - Roşcani; 8 - Giurgiuleşti; 9 - Tiraspol; 10 - Cazaclia; 11 - Brânzeni-Ţiganca; 12 - Pohrebea; 13 - Hagilar.

Fig. 4. Inele de tâmplă din aur şi argint din epoca bronzului (cultura Jamnaja): 1, 2 - Corpaci, r-nul Edineţ; 3, 4 - Roşcani, r-nul Anenii Noi; 5 - Taraclia; 6 - Tiraspol; 7, 8 - Cazaclia, r-nul Ciadâr-Lunga; 9-11 - Brăviceni, r-nul Orhei; 12-16 - Bădragii Vechi, r-nul Edineţ; 17 - Teţcani, r-nul Briceni; 18-19 - Talmaz, r-nul Ştefan Vodă; 20-22 - Giurgiuleşti, r-nul Cazul.

Fig. 5. Obiecte de podoabă din aur din epoca bronzului: 1, 2 - Brânzeni-Ţiganca, r-nul Edineţ; 3, 4 - Pohrebea, r-nul Dubăsari; 5 - Hagilar, r-nul Ştefan Vodă.

Golden and silver adornment objects discovered at the Aeneolithic and Bronze Age monuments (on the materials from the NMAHM collections)

Abstract

The article focuses on the adornment objects uncovered through archaeological research at different monuments from the territory of the Republic of Moldova attributed to the Aeneolithic and Bronze Age. The adornment objects are presented within the context of their time of use, followed by a short description of the historical period. The text contains: the name of the object; cultural-chronological attribution; the place of the discovery and the type of archaeological monument; the author of the research; the year when the excavations were conducted; the material used at making the object; the title of the metal; the weight; dimensions; short description of the object with the indication of the registration number in the museum collections.

The main data referring to the adornment objects are synthesized in tables and maps.

List of illustarations:

Fig. 1. The map of precious metals objects discoveries. Eneolithic: 1 - Sărăteni; 2 - Bursuceni; 3 - Giurgiuleşti.

Fig. 2. Gold objects discovered at the archaeological monuments from the Eneolithic: 1 - Sărăteni, Hânceşti district; 2 - Bursuceni, Sângerei district; 3-7 - Giurgiuleşti, Cahul district.

Fig. 3. The map of precious metals objects discoveries. Bronze Age: 1 - Taraclia; 2 - Brăviceni; 3 - Badragii Vechi; 4 - Talmaz; 5 - Teţcani; 6 - Corpaci; 7 - Roşcani; 8 - Giurgiuleşti; 9 - Tiraspol; 10 - Cazaclia; 11 - Brânzeni-Ţiganca; 12 - Pohrebea; 13 - Hagilar.

Fig. 4. Gold and silver temple rings from the Bronze Age (Jamnaja culture): 1, 2 - Corpaci, Edineţ district; 3, 4 - Roşcani, Anenii Noi district; 5 - Taraclia; 6 - Tiraspol; 7, 8 - Cazaclia, Ciadâr-Lunga district; 9-11 - Brăviceni, Orhei district; 12-16 - Bădragii Vechi, Edineţ district; 17 - Teţcani, Briceni district; 18-19 - Talmaz, Ştefan Vodă district; 20-22 - Giurgiuleşti, Cahul district.

Fig. 5. Gold adornment objects from the Bronze Age: 1, 2 - Brânzeni-Ţiganca, Edineţ district; 3, 4 - Pohrebea, Dubăsari district; 5 - Hagilar, Ştefan Vodă district.

22.01.2009

Анна Никулицэ, Национальный музей археологии и истории Молдовы, ул. 31 Августа 1989, 121А, МД-2012 Кишинэу, Республика Молдова

AŞEZĂRI CU „CENUŞARE” ÎN BAZINUL RĂUTULUI (CATALOG)

Eugen Sava
Mariana Sîrbu

Cercetarea aşezărilor din perioada târzie a epocii bronzului în spaţiul dintre Prut şi Nistru s-a început încă în anii ‘50 ai secolului XX. În 1956-1957 A.I. Meljukova a cercetat câteva „cenuşare”[1] amplasate în apropierea satelor Ghindeşti şi Roşieticii Vechi. Tocmai atunci, s-a stabilit că astfel de situri sunt caracteristice culturii Noua care a existat nu numai pe teritoriul actual al României (Nestor 1960; Petrescu-Dîmboviţa 1960; Florescu 1964), dar şi în spaţiul pruto-nistrean (Мелюкова 1961) şi Ucraina (Смирнова 1957; 1959; Балагурі 1961; 1961a; 1963; 1964). La începutul anilor ‘60 ai secolului XX în spaţiul pruto-nistrean erau cunoscute doar 22 aşezări de tip Noua (Мелюкова 1961, 7). Ulterior, în anii ‘60-’70 ai secolului XX, au fost organizate mai multe şantiere arheologice cu scopul cercetării aşezărilor cu „cenuşare” – Slobodca-Şireuţi (Дергачев 1969), Costeşti (Дергачев 1982), care s-au scontat cu rezultate importante reflectate şi în studii monografice (Дергачев 1986). În anii următori şi în mod deosebit în anii ‘70-’80 ai secolului XX, datorită intensităţii cercetării de teren care a fost stimulată de tempoul înalt al lucrărilor de construcţii, au fost descoperite sute de aşezări cu „cenuşare”. În perioada nominalizată s-au efectuat cercetări în aşezările culturii Noua amplasate în împrejurimile satelor Feteşti (Ларина 1986), Bulboaca (Борзияк, Кашуба 1990), Petruha (Postică, Cavruc 1989), Cobîlnea, Petruşeni (Демченко, Левицкий 1992; Levitsckii, Sava 1993; Sava, Leviţki 1995; Sava 1994; Sava 1999), Bilicenii Vechi.[2]

În prezent numărul aşezările culturii Noua în spaţiul pruto-nistrean se ridică la cifra de 250, dar luând în consideraţie şi aşezările culturii Sabatinovka, numărul lor total pe teritoriul dintre Prut şi Nistru depăşeşte cifra de 400 (Sava 2005, 67).

De obicei, aşezările complexului cultural Noua-Sabatinovka sunt amplasate pe pantele promontoriilor joase alăturate văilor râurilor şi afluenţilor lor. În toate cazurile, aşezările ocupă porţiunile de sud, sud-est sau sud-vest ale pantelor şi teraselor. Foarte rar, aşezările se extind şi pe unele poziţii de teren dominante, acoperind parţial şi porţiuni de platou.

Concentraţia aşezărilor Noua pe teritoriul pruto-nistrean în diferite zone este inegală. Aceasta se explică atât prin prisma aspectului geografic, cât şi prin gradul cercetărilor de teren. Una din cele mai bine studiate zone din spaţiul pruto-nistrean sunt văile râului Răut şi ale afluenţilor săi.

Primele aşezări în această microzonă au fost descoperite de V. Marchevici şi de P. Ghiţenko în perioada anilor 1953-1955. În anii ‘70-’80 ai secolului XX în valea Răutului s-au efectuat periegheze detaliate de către V. Bicbaev, iar la începutul anilor ‘90 ai secolului XX zona a fost verificată de V. Bubulici, S. Kurciatov, N. Telnov; O. Leviţki, I. Cereteu, I. Corman, I. Melniciuc.

În zona aceasta văile râurilor sunt late (2-3 km), au pantele lungi şi simetrice şi de aceea de regulă, aşezările sunt amplasate pe pantele sudice ale versantelor văilor. În spaţiul cercetat sunt cartografiate 91 de aşezări ale culturii Noua (fig. 1)[3]. În unele zone aşezările sunt foarte concentrate. De exemplu, în apropierea satelor Nicoreni, Ţarigrad (Glavan), Ochiul Alb, Cepăria, Miciurin, Sofia şi Pelinia sunt cunoscute aproximativ 20 de aşezări în cadrul cărora pot fi vizual observate de la cinci până la 25 „cenuşare”. Însă, numărul aşezărilor şi „cenuşarelor” cu siguranţă este mai mare. Aceasta se demonstrează prin studierea aerofotogramelor a zonei interfluviale Răut-Cubolta (145 km^2), între oraşul Drochia şi satul Pelenia (Bicbaev, Sava 2004, 336).

[1] Probele de sol din „cenuşarele” din aşezarea Miciurin „Odaia” au fost analizate de Malgorzata Daszkiewicz şi Gerwulf Schneider, cercetători ai Institutului de Chimie şi Biochimie al Universităţii Libere din Berlin. Rezultatele analizei au demonstrat că în solul de culoare cenuşie nu se conţine cenuşă de origine termică. Pornind de la această determinare vom utiliza în lucrarea dată termenul tradiţional, însă luat în ghilimele.

[2] Investigaţii de şantier efectuate în 1991 de V. Cavruc. Materiale inedite.

[3] Mulţumim colegilor V. Bubulici şi M. Băţ pentru ajutorul acordat la elaborarea acestei hărţi.

În anii 1988-1991 de către V. Bicbaev au fost examinate aproximativ 2000 de aerofotograme filmate vertical la scări cuprinse între 1:14.000 şi 1:28.000 (Bicbaev, Sava 2004, 336). Drept rezultat au fost documentate cca 300 de situri arheologice dintre care doar a cincea parte au fost verificate prin cercetări de suprafaţă. Din informaţiile obţinute s-a determinat că 65 din numărul total de monumente observate în zona nordică a Moldovei pot fi atribuite culturii Noua (Bicbaev, Sava 2004, 337). Din numărul monumentelor menţionate mai sus, circa 35 de aşezări au fost vizitate atât înainte, cât şi după interpretarea aerofotogramelor de către V. Bicbaev. Circa 20 de aşezări documentate prin aerofotograme sunt situate în apropierea satelor Sofia, Pelinia şi Dominteni, ocupând o suprafaţă de cca 20 km^2. Majoritatea acestor aşezări au fost verificate prin cercetări de suprafaţă efectuate de către V. Bicbaev (Bicbaev, Sava 2004, 337). Or, în baza aerofotogramelor se poate trage concluzia că numărul real al aşezărilor de tip Noua pe teritoriul studiat este cu siguranţă mai mare, decât cele care pot fi observate la suprafaţă cu ochiul liber.

Până la verificarea aerofotogramelor se considera că aşezările culturii Noua nu au avut sisteme de fortificaţii, însă după examinarea acestora se poate presupune că în cultura Noua existau aşezări cu elemente asemănătoare fortificaţiilor (Bicbaev, Sava 2004, 335). De exemplu, în aşezarea culturii Noua „La Hugineşti" de lîngă satul Sofia, raionul Drochia, conform aerofotogramelor şapte „cenuşare" de dimensiuni medii sunt înconjurate de linii de culoare gri-deschisă. Pe alte fotograme acestea se prezintă şi sub curbe de culoare neagră cum de exemplu este cazul aşezării culturii Noua „La Glavan," situată lângă satul Sofia (Bicbaev, Sava 2004, 339). Se poate presupune că liniile ar însemna că în cadrul aşezărilor au existat sisteme fortificate de tip val sau şanţ. Însă pentru a confirma acestea sunt necesare cercetări de teren suplimentare.

Este necesar de menţionat, că din aşezările cunoscute în prezent în zona Răutului, numai câteva au fost cercetate – Ghindeşti, Roşieticii Vechi, Miciurin „Odaia".

În 1956-1957, pe malul stâng al Răutului, în apropierea satului Ghindeşti, A. Meljukova a început primele cercetări ale monumentelor din perioada târzie a epocii bronzului (Мелюкова 1961). Aşezarea de la Ghindeşti este situată pe un platou de pe malul stâng al Răutului. Acolo, pe o suprafaţă de aproximativ 1 km^2, se aflau nouă „cenuşare" cu înălţimea între 0,20 şi 1,15 m şi cu diametrul de la 15 la 35 m. Timp de doi ani au fost cercetate trei „cenuşare" (Мелюкова 1961).

În 1957 au fost efectuate săpături în cadrul celui de-al doilea sit cu „cenuşare," aflat în apropierea satului Roşieticii Vechi. Aici au fost localizate şase cenuşare. Săpăturile efectuate în limita unui „cenuşar" au demonstrat că materialele descoperite sunt analogice cu cele descoperite la Ghindeşti (Мелюкова 1961).

O altă aşezare cu „cenuşare" din microzona în cauză, cercetată în perioada 2003, 2005-2008 (Sava, Kaiser 2004; Kaiser, Sava 2004, 40-49; Кайзер, Савва 2004, 99-103; Bicbaev, Sava 2004, 351-353, fig. 5; Sava, Kaiser 2006; Kaiser, Sava 2006; Sava, Kaiser 2007; Kaiser, Sava 2007; Sava 2008)[4], este situată lângă comuna Miciurin, raionul Drochia. Suprafaţa supusă cercetări arheologice constituie 2242 m^2. Situl este amplasat de-a lungul pantei de nord a unei văii fără nume, prin care îşi are cursul un pârâu afluent al râului Răut. Distanţa de la aşezare până la Răut constituie circa 2,5 km pe linie dreaptă. Suprafaţa totală a aşezării este de circa 12 ha. În timpul de faţă se pot observa 23 de „cenuşare" aflate în stare satisfăcătoare. Unele „cenuşare" ating înălţimi mai mari de 0,5 m de la suprafaţa actuală a solului, iar diametrul oscilează între 15 şi 40 m. În afara acestor „cenuşare", două sunt puternic deteriorate (nr. 4-5), iar urmele a încă cel puţin trei „cenuşare" se află pe teritoriul gospodăriilor private ale comunei Odaia. Astfel, în general numărul „cenuşarelor" se ridică la 28. Nu există o planigrafie clară a „cenuşarelor", deşi poate fi presupusă amplasarea lor în două rânduri. Primul rând se afla în imediata apropiere a iazurilor iar al doilea, posibil şi al treilea, rând de „cenuşare" erau amplasate mai sus pe pantă. Aceasta se confirmă şi prin planul schematic efectuat de V. Bicbaev în baza aerofotogramelor. Conform acestui plan aşezarea este alcătuită din cca 40 „cenuşare" (Bicbaev, Sava 2004, fig. 5).

Din punct de vedere al cadrului geografic această microzonă face parte din silvostepa Moldovei de

[4] Cercetările au fost efectuate în colaborare cu dr. Elke Kaiser, cercetător ştiinţific la Institutul de Arheologie Preistorică al Universităţii Libere din Berlin. La investigaţiile de şantier a participat permanent cercetătorul ştiinţific al MNAIN Valeriu Bubulici, căruia şi pe cale aceasta îi mulţumim pentru asistenţa profesională.

Fig. 1. Harta aşezărilor culturii Noua în bazinul Răutului.

Nord, sau mai exact din stepa Bălţului, fiind amplasată la înălţimea absolută de 200-250 m. Aici nu sunt condiţii geoclimaterice caracteristice silvostepei Moldovei de Nord, ceea ce creează condiţii favorabile pentru păstorit. Tocmai astfel de tip de economie este caracteristic pentru complexul Noua-Sabatinovka (Sava 1999; 2005; 2005a).

În continuare prezentăm catalogul aşezărilor cu „cenuşare" din zona de studiu.

CATALOG[5]

RAIONUL DROCHIA

1. Cotova II, Drochia

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi din epoca antică târzie.

Amplasare: aşezarea este situată la 0,5 km nord-vest de sat pe malul stâng al râului Căinari.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua, cultura Sântana de Mureş-Černjahov.

Descoperire sit: V. Sorokin, 1980.

Periegheze: I. Cereteu, 1993.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: fragmente ceramice.

Bibliografie: Cereteu 1993, 2.

2. Drochia V

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Denumirea locală: La Sărături.

Amplasare: aşezarea este situată în apropierea iazului Maxan, în partea dreaptă de locul unde se află două izvoare de apă potabilă, pe dealul numit „La Sărături".

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: I. Cereteu, 1986.

Periegheze: I. Cereteu, 1993.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: „cenuşare", fragmente ceramice.

Bibliografie: Cereteu 1993, 8.

3. Sergheuca I

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la marginea sud-estică a satului, pe partea dreaptă a văii prin care curge un afluent de stânga al râului Răut.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: S. Bodean, 1995.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: fragmente ceramice.

Bibliografie: Bodean 2003, 103, fig. 3/5.

4. Ţarigrad VI

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Denumirea locală: „La Imaş".

Amplasare: aşezarea este situată la 3,5 km la sud-vest de sat, la 2 km la sud de ferma de bovine, pe malul stâng, înalt al pârâului care curge prin sat şi se varsă în lacul numit de localnici „La Imaş". Terenul pe care se află aşezarea coboară în pantă lină spre lacul care este despărţit de şoseaua Drochia-Rîşcani.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Cucuteni-Tripolie; cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1978.

Periegheze: S. Bodean, 1995, 1996, 2002.

Cercetare: V. Bicbaev, 1981.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: cenuşare, fragmente ceramice, piese de os, oase de animale, pietre.

Alte denumiri ale localităţii: Glavan I (Бикбаев 1992).

Bibliografie: Бикбаев 1992, 101-117 102; Bodean 2003, 103-104, fig. 3/7.

5. Ţarigrad VIII

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la 1,3 km la vest de şcoala medie, pe versantul lin al văii unui afluent de stânga al râului Răut.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: S. Bodean, 1995-2002.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: cenuşare, fragmente ceramice.

Alte denumiri ale localităţii: Glavan.

Bibliografie: Bodean 2003, 104, fig. 3/8.

[5] Numărul de ordine din catalog corespunde cu numerele de pe hartă (fig. 1). Numerotarea a fost efectuată de la nord la sud, însă fiind grupate şi conform principiului teritorial-administrativ actual.

6. Miciurin „ Ferma de păsări”

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la 1,3 km sud-vest de ferma de păsări, în valea afluentului stâng al râului Răut, pe panta dreaptă a văii, pe malul nordic al iazului de lângă ferma de păsări.

Starea sitului: suprafaţa ocupată de sit se ară anual.

Dimensiuni sit: cenuşarele se pot observa pe o suprafaţă de 350×150 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1983.

Periegheze: E. Sava, E. Kaiser, V. Bubulici, 2005.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: 11 cenuşare cu diametrul între 10 şi 30 m, fragmente ceramice.

Bibliografie: Inedit. Informaţie de la V. Bicbaev.

7. Miciurin „Iasnaia Poliana”

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Denumirea locală: „Iasnaia Poliana”.

Amplasare: aşezarea cu cenuşare este situată la 400 m nord-est de cătunul Iasnaia Poliana, pe panta nord-estică a unei văi, prin care curge un pârâu care se revarsă în lacul („Comsomolist”) din apropierea oraşului Drochia.

Strarea sitului: suprafaţa ocupată de aşezare se ară anual.

Dimensiuni sit: cenuşarele se pot observa pe o suprafaţă de 200×100 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: S. Bodean, 2003.

Periegheze: E. Sava, E. Kaiser, V. Bubulici, 2005.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: 5-6 cenuşare, fragmente ceramice.

Bibliografie: Inedit. Informaţie de la S. Bodean.

8. Miciurin „Odaia”

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice, antice şi medievale.

Denumirea locală: „Odaia”, „Birarovca”.

Amplasare: aşezarea cu „cenuşare” este situată la extrema sudică a cătunului Miciurin pe o pantă lină, înclinată pe axa nord-sud, a versantului din dreapta al unui pârâu fără denumire, la nord de două iazuri.

Starea sitului: majoritatea suprafeţei ocupate de sit este anual arată, iar zona de sud a fost parţial distrusă în timpul excavării solului pentru formarea lacurilor de acumulare a apei, partea de nord-est este acoperită de construcţii particulare a locuitorilor cătunului Miciurin.

Dimensiuni sit: „cenuşarele” sunt extinse pe o suprafaţă de 12 ha.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Cucuteni-Tripolie; cultura Noua; epoca antică (sec. I-II e.n); evul mediu timpuriu (sec. VI-VII), şi târziu (sec. XV-XVII).

Descoperire sit: V. Marchevici, O. Leviţchi, S. Agulnicov, V. Haheu, 1986.

Periegheze: E. Sava, E. Kaiser, O. Levitchi, 2002; V. Bubulici, 2003; E. Sava, E. Kaiser, V. Bubulici, A. Nicic, 2005.

Cercetări: E. Sava, E. Kaiser, V. Bubulici, 2003-2006; E. Sava, V. Bubulici, 2007-2008. Suprafaţa cercetată în total – 2242 m^2. În timpul săpăturilor arheologice s-au efectuat şi cercetări interdisciplinare – analize radiocarbonice, paleobotanice, palezoologice.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: circa 25 „cenuşare” cu înălţimea de la 0,1 m până la 1,5 m şi cu diametrul între 15-40 m. Distanţa dintre cenuşare este de la 10 până la 50 m unul de altul. În 2003-2008 au fost efectuate săpături în limita „cenuşarelor” nr. 1, 16, 17, 21 şi în zonele dintre cenuşare. În urma săpăturilor au fost descoperite gropi menajere, vetre, locuinţe adâncite în sol, oase de animale, bucăţi de zgură, fragmente de lut ars, circa 19000 fragmente ceramice, circa 400 unelte de os, lut ars, silex şi piatră, 27 piese de bronz

Alte denumiri ale localităţii: Odaia, Birarovca, Ghica Vodă.

Fonduri: MNAIM.

Bibliografie: Sava, Kaiser 2004; Kaiser, Sava 2004, 40-49; Кайзер, Савва 2004, 99-103; Bicbaev, Sava 2004, 351-353, fig. 5; Sava, Kaiser 2006; Kaiser, Sava 2006; Kaiser, Sava 2007; Sava 2008.

9. Nicoreni V

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află pe malul din partea dreaptă a luncii Răutului, la 2,5 km nord-est de sat.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Cucuteni-Tripolie (?); cultura Noua.

Descoperire sit: S. Bodean, 1997.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: „cenuşare", fragmente ceramice.

Bibliografie: Bodean 2003, 100, fig. 3/3.

10. Sofia VII

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află la 2,5 km la vest de sat şi la 500-600 m de aşezările Sofia II şi Sofia III.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: epoca bronzului, posibil cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1992.

Perieghеze: I. Cereteu, 1993.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: fragmente ceramice.

Bibliografie: Cereteu 1993, 21.

11. Sofia VIII

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Denumirea locală: „La Havana".

Amplasare: aşezarea se găseşte la 1,4 km spre nord de comuna Sofia, în punctul *La Havana*, pe un promontoriu format de confluenţa a doua pâraie.

*Starea sitului:*anual este prelucrat cu tehnica agricolă.

Dimensiuni sit: aşezarea se întinde pe un teren de 8 ha.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1981.

Perieghеze: V. Bicbaev, 1981 şi 1984.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: în conformitate cu decodarea unei aerofotograme alb-negre (filmare aeriană, 07.06.1984) numărul total de „cenuşare" observate este de 11-12. În partea de est a aşezării 9-10 construcţii de dimensiuni relativ mici se amplasează în jurul unui „cenuşar" de dimensiuni mari. Între „cenuşare" se observă o linie (pe aerofotogramă de culoare albă) care probabil reprezintă o construcţie de tip zid sau o cărare pavată cu pietre. Pe fotogramă se mai evidenţiază un grup de pete foarte mici de culoare albă, care posibil reprezintă petele de morminte a unei necropole plane, apartenenţa culturală a căreia nu este cunoscută.

Alte denumiri ale sitului: Sofia VII (Bicbaev 1993); Sofia „La Havana" (Bicbaev, Sava 2004).

Bibliografie: Cereteu 1993, 20; Bicbaev, Sava 2004, 349, fig. 4/17.

12. Sofia IX

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Denumirea locală: „La Havana".

Amplasare: aşezarea se găseşte în vecinătatea obiectivului precedent, în acelaşi loc „La Havana", în partea de est a pârîului ce curge spre sud-est[6].

Dimensiuni sit: suprafaţa aşezării constituie 175×525 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1981.

Cercetare: V. Bicbaev, 1981.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: fragmente ceramice. Conform aerofotogramelor a fost determinat că situl este format din mai mult de 25 „cenuşare", care fiind aranjate într-un oval alungit, ocupă o suprafaţă de aproximativ 175×525 m.

Alte denumir ale sitului: „ La Havana".

Fonduri: MNAIM.

Bibliografie: Inedit. Informaţie de la V. Bicbaev.

13. Sofia X

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la circa 275 m S-E de Sofia, pe panta versantului drept al râului Cogan.

Dimensiuni sit: suprafaţa aşezării constituie 300×500 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev în 1990, pe baza fotografiilor aeriene.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: conform explicaţiilor date de V. Bicbaev, pe suprafaţa sitului se pot observa în baza aerofotogramei circa 50 de „cenuşare".

Bibliografie: Inedit. Informaţie de la V. Bicbaev.

[6] Probabil aceste aşezări Sofia VIII şi Sofia IX, de fapt fac parte dintr-un singur sit.

14. Sofia XVI

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la circa 300 m la vest de satul Sofia, la circa 50 m la nord de aşezarea Sofia XVII.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev în 1990, pe baza fotografiilor aeriene.

Complexe arheologice descoperite: fragmente ceramice, pete de „cenusare”.

Bibliografie: Inedit. Informaţie de la V. Bicbaev.

15. Sofia XVII

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la circa 250 m sud-vest de satul Sofia, la circa 50 m la sud de asezarea Sofia XVI[7].

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev în 1990, pe baza fotografiilor aeriene.

Complexe arheologice descoperite: fragmente ceramice, pete de „cenuşare”.

Bibliografie: Inedit. Informaţie de la V. Bicbaev.

16. Pelinia II

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Denumirea locală: „La Sărături”.

Amplasare: aşezarea este amplasată la 4,2 km nord de comuna Pelinia, pe un bot de deal, format de confluenţa a două pâraie.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Cucuteni-Tripolie C; cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1981.

Periegheze: V. Bicbaev, 1981; 1990; 1993.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: planul de localizare a sitului şi sistemul de aranjare a „cenuşarelor” a fost realizat pe baza unei aerofotograme în alb-negru, filmată vertical pe data de 07.05.84. Conform aerofotogramei se pot evidenţia aproximativ 16 „cenuşare” înconjurate dinspre nord de un şanţ semicircular, iar două din aceste „cenuşare” sunt înconjurate şi de un şanţ mic (?). În afară de „cenuşare”, pe aerofotogramă se mai pot observa unele construcţii de dimensiuni mai mici reprezentate printr-o tonalitate mai deschisă a culorii. Posibil că aceste pete reprezintă vestigiile locuinţelor de suprafaţă ale culturii Cucuteni-Tripolie C.

Alte denumiri ale sitului: Pelenia II „La Sărături”, raionul Rîşcani (Bicbaev, Sava 2003, 349, fig. 4/16 a,b).

Fonduri: MNAIM.

Bibliografie: Свод 1987, 644; Bicbaev 1993, 42; Bicbaev, Sava 2003, 349, fig. 4/16 a,b.

17. Pelinia III

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Denumirea locală: „La Leonatoaie”.

Amplasare: aşezarea se află pe versantul de nord-est al unei văi, locul numit „La Leonatoaie”, la 5,5 km nord-vest de comună şi la 1,5 km vest de staţia de tractoare a gospodăriei agricole locale.

Dimensiuni sit: aşezarea se întinde pe o suprafaţă de 220×540 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua, Hallstatt timpuriu (?).

Descoperire sit: K. Şişkin – începutul anilor ’80 (decodarea unei aerofotograme filmată în 1967).

Complexe şi materiale arheologice descoperite: planul de localizare a sitului şi sistemul de aranjare a petelor de cenuşă a fost realizate pe baza aerofotogramei în alb-negru filmată vertical. Conform datelor aerofotografice, suprafaţa aşezării este înconjurată de un şanţ. Verificarea de teren a fost efectuată de V. Bicbaev în 1991. Este necesar de remarcat că vizual şanţul nu s-a putut evidenţia. Dar, în limita sitului au fost depistate vizual pete de „cenuşare” structura cărora se deosebeşte de „cenuşarele” culturii Noua. Aceste pete de culoare gri-gălbuie erau amestecate cu humus, pământ argilo-nisipos şi fragmente mici de lipitură de lut.

Bibliografie: Bicbaev 1993, 42; Bicbaev, Sava 2004, 345, fig. 3/8.

18. Pelinia VII

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află la 7,6 km nord-vest de la extremitatea de vest a satului Pelinia, la 0,9 km sud de la confluenţa râuleţului Ramazan cu râul Răut, pe terasa malului stâng al Răutului.

[7] Probabil Sofia XVI şi Sofia XVII fac parte dintr-un singur sit.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: epoca mezoliticului, epoca neoliticului (?), cultura Cucuteni-Tripolie; cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Bicbaev 1993, 43.

19. Pelinia VIII

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află la 2,3 km nord-vest de la extremitatea de vest a satului Pelinia, la 250 m sud-vest de un drum de ţară ce trece prin marginea unei livezi, pe terasa malului stâng al râului Răut.

Starea sitului: suprafaţa aşezării se ară anual.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Bicbaev 1993, 43.

20. Pelinia IX

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află la 8,2 km nord-vest de la marginea de vest a satului Pelinia, la 150 m sud-est de confluenţa râuleţului Ramazan cu râul Răut, pe panta malului de est al Răutului.

Starea sitului: suprafaţa pe care se află aşezarea se ară anual.

Dimensiuni sit: suprafaţa sitului este de 250× 250 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Bicbaev 1993, 44.

21. Dominteni I „ Valea Hugineşti"

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află la circa 3,5 km nord-vest de extremitatea de est a satului Dominteni, la 2 km nord-est de satul Sofia, pe versantul stâng al văii „Valea Hugineşti".

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: conform aerofotogramei, aşezarea numără cca 15 „cenuşare" de dimensiuni diferite, înconjurate de un şanţ în semicerc cu diametrul de circa 270 m.

Descoperire sit: K.V. Şişkin, sfârşitul anilor '70.

Alte denumiri ale sitului: Baroncea Nouă „La Hugineşti" (Bicbaev, Sava 2004).

Bibliografie: Bicbaev, Sava 2004, 347, fig. 3/12.

22. Dominteni II „ La Văleni"

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află la circa 2 km vest de extremitatea de nord a satului Dominteni, pe versantul drept al văii „La Văleni".

Dimensiuni sit: aşezarea se întinde pe o suprafaţă de 230×140 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: conform aerofotogramei aşezarea, numără circa 10 „cenuşare".

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1990, în baza aerofotogramelor.

Bibliografie: Inedit. Informaţie de la V. Bicbaev.

23. Dominteni III

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află la circa 1 km nord-vest-nord de extremitatea de nord a satului Dominteni, pe un promontoriu de pe malul drept al râuleţului Cubolta.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: conform aerofotogramei aşezarea numără cca 20 „cenuşare".

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1990, în baza aerofotogramei.

Alte denumiri ale sitului: Dominteni (Bicbaev, Sava 2004).

Bibliografie: Bicbaev, Sava 2004, 343, fig. 2/5.

24. Hasnaşenii Mari II

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice.

Amplasare: aşezarea este situată în partea de nord-vest a satului, lângă iazul care se află la o depărtare de 3,5 km de sat, la 0,1 km de la hotarul cu satul Petreni.

Dimensiuni sit: aşezarea se întinde pe o suprafaţă de 400×100 m

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Cucuteni-Tripolie; cultura Noua; cultura Sântana de Mureş-Černjahov.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: fragmente ceramice.

Descoperire sit: I. Cereteu, 1993.

Bibliografie: Cereteu 1993, 14.

25. Lazo III

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice.

Amplasare: situl ocupă un promontoriu al versantului stâng al râului Ciulucul de Mijloc, fiind amplasat la aproximativ 2,0 km sud-est de podul de peste râu, lângă drumul dintre satul Lazo şi Slobozia-Chişcăreni şi la sud-est de ferma de vite din satul Lazo.

Dimensiuni sit: aproximativ 250×500 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua, cultura Sântana de Mureş-Černjahov.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1974.

Periegheze: A. Levinshi, 1983; V. Bicbaev, 1993.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: zece „cenuşare”.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1974.

Periegheze: A. Levinschi, 1983; V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Bicbaev 1993, 59.

26. Lazo VI

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Denumirea locală: „La Turbata” sau „Garson”.

Amplasare: aşezarea se află pe panta versantului stâng al văii „La Turbata”, la extremitatea de est a satului Lazo, numită „Garson”.

Starea sitului: aşezarea este acoperită parţial de loturi particulare.

Dimensiuni sit: situl ocupă o suprafaţă de circa 100×250 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua, cultura Sîntana de Mureş-Cernjahov, evul mediu (sec. XVI-XVII).

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1975.

Periegheze: A. Levinschi, 1983, V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Свод 1987, 452; Bicbaev 1993, 59-60.

27. Ochiul Alb I

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la circa 1,5 km sud-vest de satul Ochiul Alb, în partea stângă a drumului ce uneşte Ochiul Alb cu satul Negureni, pe malul de nord-vest al unui iaz.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev în 1990, pe baza fotografiilor aeriene.

Complexe arheologice descoperite: fragmente ceramice, pete de cenuşare.

Bibliografie: Inedit. Informaţie de la V. Bicbaev.

RAIONUL RÎŞCANI

28. Mihăileni III

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Denumirea locală: „Ghizdiceni”.

Amplasare: aşezarea este situată pe teritoriul satului Mihăileni, în zona centrală, la 0,6 km nord-est de biserică, pe versantul stâng al râuleţului ce curge prin localitate de la vest spre sud-est, în mahalaua „Ghizdiceni”.

Starea sitului: suprafaţa sitului este acoperit de case şi grădini.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Bicbaev 1993a, 37.

29. Rîşcani III

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice târzii.

Amplasare: aşezarea se află la 0,77 km de întreprinderea de recepţionare a cerealelor din Rîşcani, la 1 km nord-vest de drumul ce duce din Rîşcani spre satul Malinovscoe, pe un promontoriu format de joncţiunea văilor „La Chitovăneni” şi „Iazul Moscalului”.

S*tarea sitului:* se ară pentru culturi agricole anuale.

Dimensiuni sit: 350×250m

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua; cultura Sîntana de Mureş-Cernjahov

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1993.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: fragmente ceramice.

Bibliografie: Bicbaev 1993a, 67.

30. Rîşcani IV

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice târzii.

Denumirea locală: „La Dumitrică”.

Amplasare: aşezarea se află la 1,2 km de întreprinderea de recepţionare a cerealelor din Rîşcani, la 250 m nord-est de confluenţa a două pâraie, pe versantul stâng al unei văi în locul numit „La Dumitrică".

Starea sitului: se ară pentru culturi agricole anuale.

Dimensiuni sit: 100×200 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua; cultura Sântana de Mureş-Černjahov.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1993.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: fragmente ceramice.

Bibliografie: Bicbaev 1993a, 67.

31. Rîşcani VIII

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice târzii.

Denumirea locală: „Nagoreni".

Amplasare: aşezarea se află la marginea de sud-est a oraşului Rîşcani, pe terasa stângă a râuleţului Copăceanca, în locul numit „Nagoreni".

Starea sitului: se ară pentru culturi agricole anuale.

Dimensiuni sit: 350×200 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua; cultura Sântana de Mureş-Černjahov (necropolă ?)

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1993.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: un craniu uman şi fragmente ceramice.

Bibliografie: Bicbaev 1993a, 68.

32. Răcăria I

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice târzii.

Amplasare: aşezarea se află la 2,4 km nord-est de satul Răcăria şi la 0,4 km nord-est de şoseaua Bălţi-Edineţ, pe o porţiune de teren delimitată de două pâraie.

Starea sitului: se ară pentru culturi agricole anuale şi parţial este acoperită cu construcţiile uscătoriei.

Dimensiuni sit: 500×200 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua, cultura Sântana de Mureş-Černjahov.

Descoperire: V. Bicbaev, 1989.

Periegheze: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Bicbaev 1993a, 58.

33. Cepăria

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice târzii.

Amplasare: aşezarea este situată pe un promontoriu format de confluenţa a două pâraie, la 0,4 km spre nord de satul Cepăria, şi la 2,2 km sud-est de comuna Nihoreni.

Dimensiuni sit: aproximativ 220×430 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua; cultura Sântana de Mureş-Černjahov.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: 17 cenuşare aranjate concentric.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1990, prin studierea aerofotogramei filmate la 07.05.1984.

Periegheze: V. Bicbaev, 1991 şi 1993.

Bibliografie: Bicbaev, Sava 2004, 347, fig. 3/14.

34. Corlăteni I

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice târzii.

Amplasare: aşezarea este situată la 3,7 km sud-vest de extremitatea de sud a satului Corlăteni, în marginea de vest a iazului cel mare al gospodăriei, deasupra malului de nord al acestuia.

Starea sitului: se ară pentru culturi agricole anuale.

Dimensiuni sit: 1500×400 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua, cultura Sântana de Mureş-Černjahov

Complexe şi materiale arheologice descoperite: 26 „cenusare".

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1989, pe baza aerofotogramei filmate pe 07.05.1984.

Periegheze: V. Bicbaev, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Corlăteni III (Bicbaev, Sava 2004).

Bibliografie: Bicbaev 1993a, 12; Bicbaev, Sava 2004, 343, fig. 2/4.

35. Corlăteni II

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află la 3,2 km sud-est de la extremitatea de sud a satului Corlăteni, la 0,4 km nord-vest de locul de scurgere a râuleţului Copăceanca în Răut, pe un promontoriu format de confluenţa acestor două râuri, la sud-est de staţia de energie electrică.

Starea sitului: suprafaţa aşezării se ară anual.

Dimensiuni sit: aproximativ 500×300 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Cucuteni-Tripolie B, cultura Noua.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: conform datelor aerofotografice, cca 30 „cenusare” aranjate concentric.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1977.

Perieghеze: V. Bicbaev, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Corlăteni IV (Bicbaev, Sava 2004).

Bibliografie: Свод 1987, 633; Bicbaev 1993a, 12; Bicbaev, Sava 2004, 351, fig. 4/20-21.

RAIONUL GLODENI

36. Iabloana XXXI

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Denumirea locală: „Legumărie”.

Amplasare: aşezarea se află la 2,5 km sud de marginea satului, pe panta de vest a unui promontoriu, în punctul numit *Legumărie*.

Starea sitului: se ară pentru culturi agricole anuale.

Dimensiuni sit: aşezarea se întinde pe o suprafaţă de 250×150 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: fragmente ceramice.

Descoperire: S. Popov, 1971.

Perieghеze: N. Telnov, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Iabloana XXIII (Попов 1973); Selisce Jablona XXIII (Свод 1987).

Bibliografie: Попов 1973, 87; Свод 1987, 188; Telnov 1993a, 25.

37. Iabloana XXXII

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Denumirea locală: „Pe Fălcie”.

Amplasare: aşezarea se află la 0,3 km nord-est de marginea satului, şi la 60 m nord-est de un iaz, pe platou, în locul numit „Pe Fălcie”.

Starea sitului: se ară pentru culturi agricole anuale.

Dimensiuni sit: aşezarea se întinde pe o suprafaţă de 300×100 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire: S. Popov, 1971.

Perieghеze: N. Telnov, 1993.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: fragmente ceramice.

Alte denumiri ale sitului: Iabloana XXVI (Попов 1973); Selisce Jablona XXVI (Свод 1987).

Bibliografie: Попов 1973, 87; Свод 1987, 189; Telnov 1993a, 25.

38. Iabloana XXXIII

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află la 1,5 km sud-est de marginea satului, şi la 600 m sud de şoseaua Bălţi - Glodeni, pe un platou înalt plantat cu pomi fructiferi.

Starea sitului: se ară pentru culturi agricole anuale.

Dimensiuni sit: aşezarea se întinde pe o suprafaţă de 100×50 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua (?).

Descoperire: S. Popov, 1971.

Perieghеze: N. Telnov, 1993.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: fragmente ceramice.

Alte denumiri ale sitului: Iabloana XXVII (Попов 1973); Selisce Jablona XXVII (Свод 1987); Iabloana XXXIII (Telnov, 1993a).

Bibliografie: Попов 1973, 87; Свод 1987, 189; Telnov 1993a, 25.

39. Nicolaevca II

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice târzii.

Amplasare: aşezarea este situată la 0,5 km est de satul Nicolaevca şi la 3 km vest de satul Iabloana, pe un teritoriu nu prea înalt de pe malul drept al unui iaz.

Starea sitului: se ară pentru culturi agricole anuale.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua; cultura Sântana de Mureş-Černjahov.

Descoperire sit: S. Popov, 1965.

Perieghеze: N. Telnov, 1993.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: 15 cenuşare dispuse în trei rânduri şi fragmente ceramice.

Alte denumiri ale sitului: Iabloana XXXII (Попов 1973); Jablona IX (Рикман 1975); Jablona XXXII (Свод 1987); Selisce Nikolaevka (Свод 1987).

Bibliografie: Попов 1973; Рикман 1975; Свод 1987; Telnov 1993, 11.

40. Fundurii Vechi II

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice târzii.

Amplasare: aşezarea este situată în vatra satului, la distanţa de 200 m vest de şcoală şi la 150 m vest de situl Fundurii Vechi I, pe malul stâng al unui râuleţ fără nume, pe un teren în pantă

Starea sitului: suprafaţa sitului este acoperită de grădini şi construcţii.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua; cultura Sântana de Mureş-Černjahov.

Descoperire sit: N. Telnov, 1974.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: fragmente ceramice.

Periegheze: N. Telnov, 1993.

Bibliografie: Тельнов 1982, 176; Telnov 1993a, 12.

41. Fundurii Vechi IV

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la sud-est de marginea satului, în apropiere de ferma de porci, în capătul „Iazului lui Ştefirţă", lângă un drum de ţară ce duce spre staţia Răuţel, pe un teren în pantă.

Starea sitului: suprafaţa sitului se ară pentru culturi agricole.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua (?).

Descoperire sit: N. Telnov, 1974.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: fragmente ceramice.

Periegheze: N. Telnov, 1993.

Bibliografie: Тельнов 1982, 176; Telnov 1993a, 12.

42. Fundurii Vechi X

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Denumirea locală: „Iazul Popei".

Amplasare: aşezarea este situată la 2 km vest de sat şi la 300 m nord de „Iazul Popii"

Starea sitului: suprafaţa sitului se ară pentru culturi agricole.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua (?).

Descoperire sit: N. Telnov, 1974.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: fragmente ceramice.

Periegheze: N. Telnov, 1993.

Bibliografie: Тельнов 1982, 177; Telnov 1993a, 13.

RAIONUL FĂLEŞTI

43. Moldoveanca III

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice târzii.

Amplasare: aşezarea este situată la 1 km sud de sat, pe panta stângă a unei văi orientată spre satul Navîrneţ.

Starea sitului: suprafaţa sitului se ară pentru culturi agricole.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura ceramicii band-liniare; cultura Noua; cultura Sântana de Mureş-Černjahov

Descoperire sit: V. Bicbaev şi B. Milimuc, 1979.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: urme de locuinţă de suprafaţă, fragmente ceramice.

Periegheze: N. Telnov, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Selisce Moldovanka - Sovhoz II (Свод 1987).

Bibliografie: Свод 1987, 743; Telnov 1993, 27-28.

MUNICIPIUL BĂLŢI

44. Elizaveta IV

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la 1,2 km nord de sat, lângă staţia de aclei ferate Elizaveta.

Starea sitului: parţial conservată.

Dimensiuni sit: aproximativ 100×200 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Periegeze: I. Melniciuc, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Elizavetovca IV (Melniciuc 1993, 2).

Bibliografie: Melniciuc 1993, 2.

45. Bălţi

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la 1,0 km la sud-est de cartierul Bălţii Noi, la sud de un lac, pe versantul uşor înclinat al unui bot de deal, la confluenţa a două pâraie.

Dimensiuni sit: aproximativ 225×325 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua, cultura Sântana de Mureş-Černjahov

Complexe şi materiale arheologice descoperite: conform datelor aerofotografice, cca 30 „cenuşare”.

Descoperire sit: V. Bicbaev, pe baza aerofotogramei.

Periegheze: I. Melniciuc, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Bălţii Noi 2 (Melniciuc 1993).

Bibliografie: Melniciuc 1993; Bicbaev, Sava 2004, 343, fig. 2/6.

RAIONUL FLOREŞTI

46. Bezeni V

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice târzii.

Amplasare: aşezarea este situată la distanţa de circa 4 km sud-vest de ferma de lapte a satului Bezeni, pe versantul stâng a văii pârâului Frumuşica. Situl se întinde de la nord-vest spre sud-est.

Starea sitului: suprafaţa sitului se ară pentru culturi agricole.

Dimensiuni sit: aproximativ 50×100 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua (?).

Descoperire sit: S: Kurciatov; V. Bubulici, 1993.

Periegheze: S: Kurciatov; V. Bubulici, 1993.

Bibliografie: Bubulici 1993, 53.

47. Izvoare I

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice târzii.

Amplasare: aşezarea este situată la distanţa de 150 m sud-vest de ferma de lapte a satului Izvoare, pe un promontoriu simplu al versantului stâng al văii râuleţului Căinari, în partea stângă a şoselei Izvoare - Alexandrovca-Sevirova. Aşezarea se întinde de la nord-est la sud-vest.

Starea sitului: suprafaţa sitului se ară pentru culturi agricole.

Dimensiuni sit: 300×100 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua; cultura Sântana de Mureş-Černjahov.

Descoperire sit: V. Marchevici, 1955.

Periegheze: S: Kurciatov; V. Bubulici, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Alexandrovca IV (Рикман 1975).

Bibliografie: Рикман 1975, 90; Bubulici 1993, 52.

48. Alexandrovka III

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice târzii.

Amplasare: aşezarea este situată la distanţa de 700 m nord-vest de cimitirul satului, pe versantul stâng al văii râuleţului Căinari.

Starea sitului: suprafaţa sitului se ară pentru culturi agricole.

Dimensiuni sit: 200×40 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua; cultura Sântana de Mureş-Černjahov.

Descoperire sit: V. Marchevici, 1955.

Periegheze: S: Kurciatov; V. Bubulici, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Alexandrovca I (Рикман 1975).

Bibliografie: Кетрару 1961, 119-120; Рикман 1975, 90; Свод 1987, 775; Bubulici 1993, 1-2.

49. Sevirova IV

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice târzii.

Amplasare: aşezarea este situată la la 750 m nord-vest de centrul gospodăresc a satului Sevirova, pe un promontoriu abrupt al versantului stâng al văii râuleţului Căinari. Aşezarea se întinde de la nord la sud.

Starea sitului: suprafaţa sitului se ară pentru culturi agricole.

Dimensiuni sit: 200×70 m

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua; cultura Sântana de Mureş-Černjahov.

Descoperire sit: P. Griţenco şi V. Marchevici, 1953.

Periegheze: V. Marchevici, 1955; S: Kurciatov; V. Bubulici, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Trifăneşti (Рикман 1975).

Bibliografie: Рикман 1975, 90; Bubulici 1993, 76-77.

50. Frumuşica Nouă II

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la 800 m sud-est de satul Frumuşica Nouă, pe malul stâng al râuleţului Cubolta.

Starea sitului: suprafaţa sitului se ară.

Dimensiuni sit: aproximativ 70×50 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Criş; cultura Noua.

Descoperire sit: S. Kurciatov, A. Cirkov, 1988.

Periegheze: S: Kurciatov; V. Bubulici, 1993.

Bibliografie: Inedit. Informaţie de la V. Bubulici.

51. Putineşti IV

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată pe un promontoriu simplu al versantului stâng al văii, la revărsarea râului Cubolta în Răut, la 150 m sud-vest de biserica satului.

Starea sitului: aşezarea este distrusă de locuinţe.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Marchevici, 1969.

Periegheze: S. Kurciatov; V. Bubulici, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Putineşti (Дергачёв 1973).

Bibliografie: Дергачёв 1973, 84; Свод 1987, 809; Bubulici 1993, 69-70.

52. Putineşti VII

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi moderne.

Amplasare: aşezarea este situată la 3,8 km nord-vest de staţia de cale ferată a satului Putineşti, la nord-vest şi sud-est de şoseaua Bălţi-Floreşti, pe un promontoriu simplu al versantului stâng al văii râului Cubolta.

Starea sitului: suprafaţa aşezării se ară anual.

Dimensiuni sit: situl are o suprafaţă de 900× 100 m

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua; epoca modernă, aproximativ secolele XVIII-XIX.

Descoperire sit: V. Sorokin, 1989.

Periegheze: S: Kurciatov; V. Bubulici, 1993.

Bibliografie: Bubulici 1993, 70-71.

53. Prajila V

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la 550 m vest de sat, pe versantul drept, pe malul abrupt al râului Răut.

Starea sitului: suprafaţa aşezării se ară anual.

Dimensiuni sit: aşezarea se întinde pe o suprafaţă de 150×50 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bubulici, S. Kurciatov, 1993.

Periegheză: V. Bubulici, S. Kurciatov, 1993.

Bibliografie: Bubulici 1993, 61.

54. Prajila VIII

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la 1,7 km sud-vest de sat, în valea râului Răut.

Starea sitului: pe suprafaţa sitului se cultivă culturi agricole anuale.

Dimensiuni sit: suprafaţa ocupată de aşezare constituie 70×50 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Marchevici, 1986.

Periegheză: V. Bubulici, S. Kurciatov, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Prajila V (Маркевич 1987).

Bibliografie: Маркевич 1987, 51; Bubulici 1993, 61.

55. Prajila IX

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice, antice şi moderne.

Amplasare: aşezarea este situată la 2 km sud-vest de sat, pe un promontoriu simplu, pe versantul drept al văii râului Răut.

Starea sitului: suprafaţa aşezării se ară anual.

Dimensiuni sit: suprafaţa sitului constituie 450×150 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Cucuteni-Tripolie; cultura Noua; cultura Sântana de Mureş-Černjahov; epoca modernă, sec. XVIII-XIX.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: 20 „cenuşare”.

Descoperire sit: V. Marchevici, 1986.

Perieghezǎ: V. Bubulici, S. Kurciatov, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Prajila VII (Маркевич 1987).

Bibligrafie: Маркевич 1987, 51-52; Bubulici 1993, 62.

Fonduri: MNAIM.

56. Băhrineşti III

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: situl este situat la 400 m sud-est de ferma de lapte a satului Băhrineşti, pe versantul drept al unei văi.

Starea sitului: suprafaţa ocupată de aşezare se ară anual.

Dimensiuni sit: aşezarea are o suprafaţă de 700×150 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Cucuteni-Tripolie; cultura Noua.

Perieghezǎ: V. Bubulici, S. Kurciatov, 1993.

Bibliografie: Bubulici 1993, 5.

57. Băhrineşti V

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: situl este situat la 800 m depărtare de ferma de lapte a satului Băhrineşti, pe versantul drept al râului Răut.

Starea sitului: suprafaţa ocupată de aşezare se ară anual.

Dimensiuni sit: aşezarea se întinde pe o suprafaţă de 150×100 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Marchevici, 1959.

Perieghezǎ: V. Bubulici, S. Kurciatov, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Bahrineşti (Дергачёв 1973).

Bibliografie: Дергачёв 1973, 84; Bubulici 1993, 5-6.

58. Mărculeşti II

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: situl este situat la nord-vest de sat, pe versantul stâng al văii râului Răut.

Starea sitului: aşezarea este distrusă parţial de calea ferată şi construcţiile gospodăreşti.

Dimensiuni sit: 200×100 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua (?).

Descoperire sit: N. Chetraru, 1959.

Perieghezǎ: V. Bubulici, S. Kurciatov, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Mărculeşti (Bubulici 1993).

Bibliografie: Лапушнян и др. 1974, 58; Bubulici 1993, 55.

59. Mărculeşti III

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la 600 m est de satul Mărculeşti, pe un promontoriu abrupt al versantul stâng al râului Răut.

Starea sitului: pe suprafaţa sitului se cultivă culturi agricole anuale.

Dimensiuni sit: suprafaţa ocupată de sit constituie 170×150 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Cucuteni-Tripolie, cultura Noua.

Descoperire sit: T. Passek, 1960.

Perieghezǎ: V. Bubulici, S. Kurciatov, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Floreşti I (Bubulici 1993).

Bibliografie: Bubulici 1993, 55.

60. Mărculeşti IV

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice târzii.

Amplasare: aşezarea este situată la circa 1,5 k m la vest Floreşti, pe un promontoriu abrupt (20 m de la nivelul râului Răut) al versantului stâng al văii râului Răut. Situl se întinde de la vest la est.

Starea sitului: pe suprafaţa sitului se cultivă culturi agricole anuale.

Dimensiuni sit: suprafaţa ocupată de sit constituie 500×70 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura ceramicii band-liniare; cultura Cucuteni-Tripolie A; cultura Noua, cultura Sântana de Mureş-Černjahov.

Descoperire sit: V. Marchevici, 1954.

Periegheze: S. Kurciatov şi V. Bubulici, 1993.

Săpături: T. Passek, 1955-1960.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: cenuşare, fragmente de ceramică, locuinţe semibordei, gropi menajere, vetre.

Alte denumiri ale sitului: Floreşti (Пасек 1960; Пасек 1961; Мелюкова 1961); Floreşti I (Дергачёв 1973; Маркевич 1973).

Bibliografie: Пассек 1960, 49-58; Пассек 1961, 69-82; Мелюкова 1961, карта; Маркевич 1973, 30-32; Дергачёв 1973, 84; Bubulici 1993, 56.

61. Vărvărăuca XI

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice.

Amplasare: situl este situat la 400 m vest de sat, pe malul drept al râului Răut.

Starea sitului: suprafaţa aşezării se ară anual, păşune, parţial distrusă.

Dimensiuni sit: ocupă o suprafaţă de 500× 150 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Cucuteni-Tripolie, cultura Noua; cultura Sântana de Mureş-Černjahov.

Descoperire sit: V. Marchevici, 1969.

Periegheze: S. Kurciatov şi V. Bubulici, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Vărvărăuca XVII (Маркевич 1973).

Bibliografie: Маркевич 1973, 104; Bubulici 1993, 85.

62. Vărvărăuca XIII

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: situl este situat la 3,2 km de centrul gospodăresc al satului, pe versantul drept al râului Răut.

Starea sitului: pe suprafaţa aşezării se cultivă anual plante agricole.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: patru „cenuşare".

Descoperire sit: V. Marchevici, 1986.

Periegheze: S. Kurciatov şi V. Bubulici, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Vărvărăuca XIX (Маркевич 1987).

Bibliografie: Маркевич 1987, 49; Bubulici 1993, 86.

Fonduri: MNAIM.

63. Vărvărăuca XIV

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice.

Amplasare: situl este situat la 1 km sud-est de ferma de lapte, pe malul drept abrupt a râului Răut.

Starea sitului: pe suprafaţa aşezării se cultivă plante agricole anuale; o mare parte este distrusă.

Dimensiuni sit: aşezarea se întinde pe o suprafaţă de 200×50 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Cucuteni-Tripolie, cultura Noua; cultura Sântana de Mureş-Černjahov.

Descoperire sit: V. Marchevici, 1958

Periegheze: S. Kurciatov şi V. Bubulici, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Vărvărăuca XVI.

Bibliografie: Свод 1987, 782; Bubulici 1993, 86.

64. Floreşti VII

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată lângă oraş.

Starea sitului: actualmente necunoscută, deoarece în 1993 monumentul nu a fost identificat.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Marchevici, anii '50.

Periegheze: S. Kurciatov şi V. Bubulici, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Floreşti II-III (Дергачёв 1973).

Bibliografie: Дергачёв 1973, 84; Bubulici 1993, 28.

65. Floreşti VIII

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată lângă oraş.

Starea sitului: actualmente necunoscută, deoarece în 1993 monumentul nu a fost identificat.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Marchevici, anii '50.

Periegheze: S. Kurciatov şi V. Bubulici, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Floreşti II-III (Дергачёв 1973).

Bibliografie: Дергачёв 1973, 84; Bubulici 1993, 28.

66. Gura Camencii VI

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la vest de sat, pe versantul stâng al văii râului Răut.

Starea sitului: actualmente necunoscută, deoarece în 1993 monumentul nu a fost identificat.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Marchevici, anii ‘50.

Periegheze: A. Meljukova, 1957; S. Kurciatov şi V. Bubulici, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Gura Camenca (Мелюкова 1961; Дергачёв 1973).

Bibliografie: Мелюкова 1961, карта; Дергачёв 1973, 85; Bubulici 1993, 41.

67. Coşerniţa II

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la 2,4 km sud-est de ferma de lapte a satului Coşerniţa pe partea dreaptă a drumului Coşerniţa-Hîrtop, în valea pârâului Şerna, pe versantul stâng.

Starea sitului: pe suprafaţa aşezării se cultivă anual plante agricole.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua (?).

Descoperire sit: V. Marchevici, 1986.

Periegheze: S. Kurciatov şi V. Bubulici, 1993.

Bibliografie: Маркевич 1987, 50; Bubulici 1993, 21.

68. Coşerniţa IV

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la 2,75 km sud-est de ferma de lapte a satului Coşerniţa şi la 150 m sud de ferma de porci, la 200 m est de aşezarea Coşerniţa III (Bubulici 1993, 21).

Starea sitului: pe suprafaţa aşezării se cultivă anual plante agricole.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua (?).

Descoperire sit: V. Marchevici, 1986.

Periegheze: S. Kurciatov şi V. Bubulici, 1993.

Bibliografie: Маркевич 1987, 51; Bubulici 1993, 21.

69. Coşerniţa V

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la aproximativ 2,5 km sud-est de ferma de lapte a satului Coşerniţa şi la 200 m est de ferma de porci, la 200 m nord-est de aşezarea Coşerniţa IV.

Starea sitului: pe suprafaţa aşezării se cultivă anual plante agricole.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua (?).

Descoperire sit: V. Marchevici, 1986.

Periegheze: S. Kurciatov şi V. Bubulici, 1993.

Bibliografie: Маркевич 1987, 51; Bubulici 1993, 21.

70. Ghindeşti VI

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată în apropierea satului, pe un platou al versantului stâng al râului Răut.

Starea sitului: actualmente necunoscută, deoarece în 1993 monumentul nu a fost identificat.

Dimensiuni sit: aproximativ 1 km^2.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: nouă „cenuşare”, fragmente ceramice, lut ars, oase de animale, piese de os, bronz, piatră.

Descoperire sit: V. Marchevici, anii ‘50.

Săpături: A. Meljukova, 1956-1957, au fost cercetaţi trei „cenuşare”.

Periegheze: S. Kurciatov şi V. Bubulici, 1993.

Alte denumiri ale sitului: Ghindeşty (Мелюкова 1961).

Bibliografie: Мелюкова 1961, 6-12; Дергачев 1973, 85; Bubulici 1993, 32.

71. Ţîra I

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la vest de sat, pe terasa malului abrupt al râului Răut.

Starea sitului: actualmente necunoscută, deoarece în 1993 monumentul nu a fost identificat.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: A. Meljukova, 1957.

Periegheze: S. Kurciatov şi V. Bubulici, 1993.

Bibliografie: Дергачев 1973, 86; Bubulici 1993, 34.

72. Ciutuleşti IV

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la 2,8 km sud-est de satul Ciutuleşti, pe un platou al versantei drepte a râului Răut. Aşezarea se întinde de la nord-vest spre sud-est.

Starea sitului: pe suprafaţa aşezării se cultivă plante agricole anuale.

Dimensiuni sit: 100×50 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: pumnal de bronz, fragmente ceramice.

Descoperire sit: N. Chetraru, 1961.

Perieghеze: S. Kurciatov, V. Bubulici, 1993.

Bibliografie: Кетрару, Рафалович 1964, 219-220; Дергачев 1973, 86; Bubulici 1993, 23.

73. Ştefăneşti IV

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice.

Amplasare: aşezarea este situată la 250 m nord-est de satul Ştefăneşti, pe un platou a malului drept al râului Răut.

Starea sitului: pe suprafaţa aşezării se cultivă plante agricole anuale.

Dimensiuni sit: aşezarea ocupă o suprafaţă de 250×70 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua; cultura Sântana de Mureş-Černjahov.

Descoperiri sit: V. Sorochin, 1980.

Bibliografie: Bubulici 1993, 79.

74. Ştefăneşti V

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice.

Amplasare: aşezarea se află la 2,5 km sud-vest de ferma de lapte, pe versantul stâng al pârâului Chiva.

Starea sitului: pe suprafaţa aşezării se cultivă plante agricole anuale.

Dimensiuni sit: aşezarea ocupă o suprafaţă de 600×100 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua; cultura Sântana de Mureş-Černjahov.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: ceramică de tip Noua, fragmente de lut ars.

Descoperire sit: V. Bicbaev.

Fonduri: MNAIM.

Bibliografie: Bubulici 1993, 79.

RAIONUL SÎNGEREI

75. Ţîpleteşti I

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află pe terasa versantului stâng al râului Răut, la 250 m nord-est de la extrema de nord-est a satului Ţîpleteşti.

Starea sitului: suprafaţa sitului se ară anual. O parte din suprafaţă este distrusă de o lutărie, azi părăsită.

Dimensiuni sit: aproximativ 200×100 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Cucuteni-Tripolie; cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1977.

Perieghеze: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Bicbaev 1993, 11.

76. Dobrogea Nouă I

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află la marginea vestică a satului Dobrogea Nouă, la 3,5 km sud de la marginea de sud a satului Dobrogea Veche, pe o pantă înclinată a versantului unei văi a pârâului din partea dreaptă a drumului Bălţi - Dobrogea Veche.

Starea sitului: pe suprafaţa aşezării se cultivă culturi agricole anuale şi parţial este distrusă de un drum de ţară.

Dimensiuni sit: aproximativ 250×250 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: conform datelor aerofotografice, se evidenţiază 22 „cenuşare”.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1988, prin metoda aerofotometrică.

Perieghеze: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Bicbaev 1993, 40; Bicbaev, Sava 2004, 345, fig. 2/7.

77. Heciul Nou III

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află la 1 km vest de sat, pe porţiunea joasă a unui promontoriu de pe malul drept al râului Răut, la 300 m sud de drumul Elizaveta - Heciul Nou, vis-a-vis de satul Elizaveta.

Starea sitului: pe suprafaţa aşezării se cultivă culturi agricole anuale.

Dimensiuni sit: aproximativ 100×250 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1979.

Periegheze: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Bicbaev 1993, 50.

78. Trifăneşti IX

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află pe versantul stâng al unui pârâu, la 650 m nord-est de la cimitirul satului Trifăneşti în imediata vecinătate al acestuia.

Starea sitului: pe suprafaţa aşezării se cultivă plante agricole anuale.

Dimensiuni sit: aproximativ 200×500 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1986.

Periegheze: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Bicbaev 1993, 52.

79. Bilicenii Vechi I

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află pe un promontoriu format de versantul stâng al văii râuleţului Ciulucul Mare şi de versantul stâng al văii *După Şleah,* la 500 m sud-est de la extremitatea de sud-est a satului Bilicenii Vechi.

Starea sitului: pe suprafaţa aşezării se cultivă plante agricole anuale şi este intersectată de drumul Chişinau – Bălţi.

Dimensiuni sit: aproximativ 300×500 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura ceramicii band-liniare şi cultura Noua.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: „cenuşare”, fragmente ceramice.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1974.

Periegheze: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Бикбаев 1981, 195; Bicbaev 1993, 17.

80. Bilicenii Vechi III

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află la 2 km sud-sud-est de la podul peste râuleţul Ciulucul Mare, pe drumul Bilicenii Vechi - Lazo, pe ambele maluri a unui pârâu, în imediata apropiere a unei brigăzi de tractoare.

Starea sitului: pe suprafaţa aşezării se cultivă plante agricole anuale.

Dimensiuni sit: aproximativ 350×50 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1974.

Periegheze: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Bicbaev 1993, 18.

81. Bilicenii Vechi VII

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi medievale.

Amplasare: aşezarea se află la aproximativ 3 km nord-est de sat, la 780 m sud-est de la cimitirul satului Bilicenii Noi, pe versantul drept al văii „Valea Grădinilor”.

Starea sitului: pe suprafaţa aşezării se cultivă plante agricole anuale.

Dimensiuni sit: aproximativ 350×350 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua, cultura Sântana de Mureş-Černjahov, epoca medievală, sec. XVI-XVII.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1974.

Periegheze: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Свод 1987, 475; Bicbaev 1993, 19.

82. Bilicenii Vechi XIII

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află la 3 km nord-est de sat, la extremitatea de nord a satului Bilicenii Vechi, pe versantul stâng al văii „Valea Grădinilor” vis-a-vis şi de aşezarea Bilicenii Vechi VII.

Starea sitului: pe suprafaţa aşezării se cultivă plante agricole anuale.

Dimensiuni sit: aproximativ 150×500 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua, hallstatt timpuriu, Evul Mediu.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1974.

Periegheze: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Bicbaev 1993, 20.

83. Bilicenii Vechi XIV

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află la 2,1 km nord-vest de satul Bilicenii Vechi, la 570 m sud-vest de la şoseaua Chişinău - Bălţi, pe versantul stâng al văii pârâului Rîioasa, la 20 m nord-vest de la o fermă avicolă şi la sud-est de la un depozit de chimicale.

Starea sitului: pe suprafaţa aşezării se cultivă plante agricole anuale.

Dimensiuni sit: aproximativ 100×100 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1986.

*Periegheze:*E. Sava 1991; V. Bicbaev, 1993.

Cercetare: V. Cavruc, 1991.

Bibliografie: Bicbaev 1993, 20.

84. Nicolaevca IV

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice târzii.

Amplasare: aşezarea se află la 1,3 km sud-sud-est de la extremitatea de sud a satului Nicolaevca, la 1 km nord-nord-est de la intersecţia drumului Lazo-Bilicenii Vechi cu şoseaua Chişinău - Bălţi, pe ambii versanţi a unei văi în punctul „Rîpa lui Goraş" sau „La Răzlog".

Starea sitului: pe suprafaţa aşezării se cultivă plante agricole anuale.

Dimensiuni sit: 200×500 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua; cultura Sântana de Mureş Černjahov.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1974.

Periegheze: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Bicbaev 1993, 65.

85. Iezărenii Vechi V

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice, antice şi medievale.

Amplasare: aşezarea se află la 250 km vest-sud-vest de la extremitatea de sud-vest a satului Iezărenii Vechi, la 0,8 km sud-vest de biserică, pe versantul stâng al râului Ciulucul Mijlociu.

Starea sitului: suprafaţa sitului se ară anual.

Dimensiuni sit: aproximativ 200×600 m

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua; cultura Sântana de Mureş-Černjahov; epoca medievală târzie, sec. XVI-XVII.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1974.

Periegheze: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Bicbaev 1993, 54.

86. Iezărenii Vechi VI

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi medievale.

Amplasare: aşezarea se află între satul Iezărenii Vechi şi Ciucieni, pe un promontoriu de pe malul de nord al iazului, la sud de fosta fermă de lapte, la 200 m sud-est de fostul grajd al gospodăriei agricole colective.

Starea sitului: suprafaţa sitului se ară anual.

Dimensiuni sit: aproximativ 250×400 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: epoca paleoliticului (?); cultura Noua; epoca medievală târzie, sec. XVI-XVII.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1974.

Periegheze: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Bicbaev 1993, 55.

87. Prepeliţa III

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi medievale.

Amplasare: aşezarea se află la 0,75 km sud-vest de biserică, pe un promontoriu simplu al malului drept al râuleţului Ciulucul Mare, parţial pe locul fostei brigăzi de tractoare.

Starea sitului: suprafaţa sitului se ară anual.

Dimensiuni sit: aproximativ 250×250 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura ceramicii band-liniare; cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1977.

Periegheze: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Bicbaev 1981, 199; Bicbaev 1993, 84.

88. Prepeliţa IX

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea se află la 2,75 km vest de extremitatea de vest a satului, la 0,6 km sud-vest de şoseaua Chişinău-Bălţi, pe un promontoriu al malului stâng al râuleţului Ciulucul Mare.

Starea sitului: suprafaţa sitului se ară anual.

Dimensiuni sit: aproximativ 300×350 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Bicbaev, 1975.

Periegheze: V. Bicbaev, 1993.

Bibliografie: Bicbaev 1993, 86.

RAIONUL TELENEŞTI

89. Negureni I

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: situl este amplasat la 2 km nord-est de sat, lângă o carieră de lut.

Starea sitului: suprafaţa sitului se ară anual.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: A. Meljukova, 1957.

Periegheze: A. Meljukova, 1957; I. Corman 1993.

Complexe şi materiale arheologice descoperite: fragmente de ceramică de tip Noua, oase de animale.

Bibliografie: Мелюкова 1961, карта; Corman 1993, 12.

RAIONUL ORHEI

90. Ciocîlteni II

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice şi antice.

Amplasare: aşezarea este situată la aproximativ 0,5 km vest de satul Ciocîlteni, în partea dreaptă a canalului de irigare ce se revarsă în partea de nord într-un lac.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua; cultura Sântana de Mureş-Černjahov.

Descoperire sit: A. Levinschi, 1990.

Bibliografie: Leviţki 1993, 8.

91. Selişte III

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la nord-vest de marginea de nord a satului, pe panta malului drept al râului Răut, la 50 m sud de răscrucea şoselei Orhei - Lucaşeuca.

Starea sitului: parţial distrusă de construcţii contemporane.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Descoperire sit: V. Dergacev, 1968.

Bibliografie: Дергачев 1973, 87; Leviţki 1993, 32.

RAIONUL CRIULENI

92. Maşcăuţi IV

Caracterul sitului: obiectiv arheologic cu vestigii culturale preistorice.

Amplasare: aşezarea este situată la 1,5 km est de podul peste râul Răut (malul stâng), în livada „Zaverna”.

Starea sitului: suprafaţa aşezării este puternic deteriorată.

Dimensiuni sit: aproximativ 120×80 m.

Orizonturi cultural-cronologice identificate: cultura Noua.

Alte denumiri ale sitului: Maşcăuţi II (Дергачев 1973).

Bibliografie: Дергачев 1973, 87-88; Roşca, Vîlcu 1993, 14.

Bibliografie

Bicbaev 1993: V. Bicbaev, Repertoriul Monumentelor Arheologice din Republica Moldova. Raionul Sîngerei. Arhiva MNAIM. Nr. inv. 34 (Chişinău 1993).

Bicbaev 1993a: V. Bicbaev, Repertoriul Monumentelor Arheologice din Republica Moldova. Raionul Rîşcani. Arhiva MNAIM. Nr. inv. 32 (Chişinău 1993).

Bicbaev, Sava, 2004: V. Bicbaev, E. Sava, Interpretarea fotografiilor aeriene ale unor situri Noua. Memoria Antiqvitatis XXIII, 2004, 335-353.

Bodean 2003: S. Bodean, Contribuţii la Repertoriul Arheologic al Republicii Moldova. Tyragetia XII, 2003, 97-105.

Bubulici 1993: V. Bubulici, Repertoriul Monumentelor Arheologice din Republica Moldova. Raionul Floreşti, Arhiva MNAIM. Nr. inv. 22 (Chişinău 1993).

Cereteu 1993: I. Cereteu, Repertoriul Monumentelor Arheologice din Republica Moldova. Raionul Drochia. Arhiva MNAIM. Nr. inv. 18 (Chişinău 1993).

Corman 1993: I. Corman, Repertoriul Monumentelor Arheologice din Republica Moldova. Raionul Teleneşti, Arhiva MNAIM. Nr. inv. 41 (Chişinău 1993).

Florescu 1964: A. Florescu, Contribuţii la cunoaşterea culturii Noua. ArhMold 2-3, 1964, 143-216.

Kaiser, Sava 2004: E. Kaiser, E. Sava, Investigaţii de şantier în aşezarea culturii Noua de la „Odaia”. In: Cercetări arheologice în Republica Moldova (2002-2004) (Chişinău 2004), 40-49.

Kaiser, Sava 2006: E. Kaiser, E. Sava, Ausgrabung an einer Gruppe von “Aschehugel” in Moldawien; Zentrum fuer Arhchaeologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeeraumes e.V.. Aktueller Themensschwerpunkt: Archaeologische Forschungen im nordpontischen Raum. Archaeologia Circumpontica. Heft 4 (Halle 2006), 3-6.

Kaiser, Sava 2007: E. Kaiser, E. Sava, Die "Aschehuegel" der spaeten Bronzezeit im Nordpontikum. Erste Ergebnisse eines Forschungsprojekts in Norndmoldawien (Mit Beitraegen von Michael Hochmuth und Gerwulf Schneider). Eurasia Antiqua 12, 2007, 136-172.

Leviţki 1994: O. Leviţki, Repertoriul Monumentelor Arhelogice din Republica Moldova. Raionul Orhei. Arhiva MNAIM. Nr. inv. 30 (Chişinău 1993).

Levitsckii, Sava 1993: O.G. Levitsckii, E.N. Sava, Nouvelles recherches des établissements de la culture Noua dans la zone comprise entre le Prout et le Nistru. Culture et Civilisation au Bas Danube X, 1993, 125-155.

Melniciuc 1993: I. Melniciuc, Repertoriul Monumentelor Arheologice din Republica Moldova. Raionul Bălţi. Arhiva MNAIM. Nr. inv. 3 (Chişinău 1993).

Nestor 1960: I. Nestor, Începuturile societăţii gentilice patriarhale şi ale destrămării orînduirii comunei primitive. Epoca bronzului. In: Istoria Romîniei, I (Bucureşti 1960), 91-136

Petrescu-Dîmboviţa 1960: M. Petrescu-Dîmboviţa, Cultura Noua. In: Istoria Romîniei, I (Bucureşti 1960), 113-114.

Postică, Cavruc 1989: G.I. Postică, V.I. Cavruc, Investigaţiile arheologice ale aşezării Petruha din anul 1988 (raport ştiinţific). Arhiva MNAIM. Nr. inv. 496 (Chişinău 1989).

Roşca, Vîlcu 1993: A. Roşca A. Vîlcu, Repertoriul Monumentelor Arheologice din Republica Moldova. Raionul Criuleni. Arhiva MNAIM. Nr. inv. 16 (Chişinău 1993).

Sava 1994: E. Sava, Epoca bronzului – perioada mijlocie şi târzie (sec. XVII–XII î.e.n.). Thraco-Dacica 15, 1994, 141-158.

Sava 1999: E. Sava, Istoricul cercetărilor şi contribuţii noi la periodizarea şi cronologia absolută a culturii Noua. In: Studia in Honorem Ion Niculiţă (Chişinău 1999), 54-84.

Sava 2005: E. Sava, Die spätbronzezeitlichen Aschehügel („Zol'niki") – ein Erklärungsmodell und einige historisch-wirtschaftliche Aspekte. Praehistorische Zeitschrift. Band 80. Heft 1. Berlin-New York 2005, 65-109.

Sava 2005a: E. Sava, Viehzucht und Ackerbau in der Noua-Sabatinovka Kultur. In: Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet (Hrsg. von B. Horejs; R. Jung, E. Kaiser, B. Terzan). Universitätsforschungen zur Prähistorischeen Archäologie. Band 121 (Berlin 2005), 143-159.

Sava 2008: E. Sava, Cercetări arheologice în aşezarea culturii Noua de la Odaia/Miciurin în anul 2007 (Raport ştiinţific). Arhiva MNAIM. Nr. inv. 511 (Chişinău 2008).

Sava, Kaiser 2004: E. Sava, E. Kaiser, Cercetări arheologice în aşezarea culturii Noua de la Odaia/Miciurin în anul 2003 (Raport ştiinţific). Arhiva MNAIM. Nr. inv. 427 (Chişinău 2004).

Sava, Kaiser 2006: E. Sava, E. Kaiser, Cercetări arheologice în aşezarea culturii Noua de la Odaia/Miciurin în anul 2005 (Raport ştiinţific). Arhiva MNAIM. Nr. inv. 481 (Chişinău 2006).

Sava, Kaiser 2007: E. Sava, E. Kaiser, Cercetări arheologice în aşezarea culturii Noua de la Odaia/Miciurin în anul 2006 (Raport ştiinţific). Arhiva MNAIM. Nr. inv. 483 (Chişinău 2007).

Sava, Leviţki 1995: E. Sava, O. Leviţki, Aşezarea culturii Noua Petruşeni - „La Cigoreanu" (investigaţii de şantier în 1991). In: Cercetări arheologice în aria nord-tracă, I, 1995, 157-188.

Telnov 1993: N.P. Telnov, Repertoriul Monumentelor Arheologice din Republica Moldova. Raionul Făleşti. Arhiva MNAIM. Nr. inv. 21 (Chişinău 1993).

Telnov 1993a: N.P. Telnov, Repertoriul Monumentelor Arheologice din Republica Moldova. Raionul Glodeni. Arhiva MNAIM. Nr. inv. 23 (Chişinău 1993).

Балагурі 1961: Е.А. Балагурі, Дослидження могільника пізньобронзового часу біля с. Острівець, Станіславської області. В сб.: Мат. і дослідження Арх. Прикарпаття 3, 1961, 42-51.

Балагурі 1961а: Е.А. Балагурі, Могільник культури Ноа на Станіславщини. Археологія (Київ) 13, 1961, 145-154.

Балагурі 1963: Е.А. Балагурі, Поселення і могільник пізньобронзової добі у с. Острівець. В кн: Тези докладів і повідомлення 27 щорічної наукової конференції ужгородського университету. Сер. істор. наук (Київ 1963), 70-75.

Балагурі 1964: Э.А. Балагури, История племен позднебронзового периода в Среднем Поднестровье (культура Ноа). Автореф. дис. канд. ист. наук (Киев 1964).

Бикбаев 1981: В.М. Бикбаев, Памятники позднего палеолита-раннего Триполья в Лазовском районе. В сб.: АИМ в 1974-1976 (Кишинев 1981), 191-199.

Бикбаев 1992: В.М. Бикбаев, Исследования поселения культуры Кукутень-Триполье Главан I. В сб.: Материалы и Исследования по Археологии и Этнографии Молдовы (Кишинев 1982), 101-117.

Борзияк, Кашуба 1990: И.А. Борзияк, М.Т. Кашуба, Исследования на поселении у села Булбоаса. В сб.: АИМ в 1985 г. (Кишинев 1990), 91-107.

Демченко, Левицкий 1992: Т. Демченко, О. Левицкий, Исследования зольников культуры Ноуа у станции Кобыльня. В сб.: АИМ в 1986 г. (Кищинев 1992), 120-135.

Дергачев 1969: В.А. Дергачев, Поселение эпохи бронзы у села Слободка-Ширеуцы. В кн: Л.Л. Полевой (отв. ред.) Далекое прошлое Молдавии (Кишинев 1969), 110-112.

Дергачев 1973: В.А. Дергачев, Памятники эпохи бронзы. Археологическая карта Молдавской ССР. Выпуск 3 (Кишинев 1973).

Дергачев 1982: В.А. Дергачев, Материалы раскопок археологической экспедиции на Среднем Пруте (1975-1976 гг.) (Кишинев 1982).

Дергачев 1986: В.А. Дергачев, Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Кишинев 1986).

Кайзер, Савва 2004: Е. Кайзер, Е. Савва, Новые исследования культуры Ноуа в Молдове. Старожитності Степового Причерномор'я і Криму XI, 2004, 99-103.

Кетрару 1961: Н.А. Кетрару, Материалы к археологической карте Молдавии. В сб.: ТГИКМ (Кишинев 1961), 113-129.

Кетрару, Рафалович 1964: Н.А. Кетрару, И.А. Рафалович, Два кинжала эпохи бронзы из Молдавии. МИА АН МССР (Кишинев 1964), 219-220.

Лапушнян и др. 1974: В.Л. Лапушнян, И.Т. Никулицэ М.А. Романовская, Памятники раннего железного века. Археологическая карта Молдавской ССР 4 (Кишинев 1974).

Ларина 1986: О.В. Ларина, Отчет неолитической экспедиции о работе на поселении Фетешть I (культура Ноуа) и Фетешть II (культура Триполье) Единецкого района в 1985 году. Архив НМАИМ. Инв. № 228 (Кишинев 1986).

Маркевич 1973: В.И. Маркевич, Памятники эпохи неолита и энеолита. Археологическая

карта Молдавской ССР. Выпуск 3 (Кишинев 1973).

Маркевич 1979: В.И. Маркевич, Отчёт молдавской неолитической экспедиции о работах полевого сезона 1978. Архив НМАИМ. Инв. № 135 (Кищинев 1979).

Маркевич 1987: В.И. Маркевич, Отчёт Молдавской археологическо-этнографической экспедиции (Флорешского отряда экспедиции Северный газопровод) о полевых исследованиях 1986 года. Архив НМАИМ. Инв. № 257 (Кишинев 1987).

Мельничук 1987: И.В. Мелъничук, Отчёт о работе Флорештской новостроечной экспедиции в 1986 г. Частъ III. Архив НМАИМ. Инв. № 256 (Кишинев 1987).

Мелюкова 1961: А.И. Мелюкова, Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии. МИА 96, 1961, 5-52.

Пассек 1960: Т.С. Пассек, Результаты археологических раскопок у с. Флорешты в Молдавии. МИА ЮЗ СССР и РНР (Кишинев 1960), 49-58.

Пассек 1961: Т.С. Пассек, Раскопки на поселении у с. Флорешты в 1958 г. КСИА 84, 1961, 69-82.

Попов 1973: С.И. Попов, Археологические памятники окрестностей села Яблона, Глодянского района МССР. Археологические Исследования в Молдавии в 1970-1971 гг. (Кишинев 1973), 79-90.

Рикман 1975: Е.А. Рикман, Памятники сарматов и племен Черняховской культуры. Археологическая Карта Молдавской ССР. Выпуск 5 (Кишинев 1975).

Свод 1987: Свод памятников истории и культуры Молдавской ССР. Северная зона. Макет. (Кишинёв 1987).

Смирнова 1957: Г.И. Смирнова, Поселение позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала Черновицкой области. КСИА АН СССР 70, 1957, 99-107.

Смирнова 1959: Г.И. Смирнова, Підсумки досліджень верхних шарів незвіського поселення. Мат. і Дослідження Арх. Прикарпаття 2, 1959, 87-101.

Тельнов 1982: Н.П. Тельнов, Новые археологические памятники в Глодянском и Фалештском районах. Археологические Исследования в Молдавии в 1977-1978 гг. (Кишинев 1982), 175-179.

The "ashpit" settlements in the basin of Răut (Catalog)

Abstract

There are more than 400 "ashpit" settlements[8] at present in the Prut-Dniester space attributed to Noua culture. The concentration of the settlements is very high in certain areas. One of these areas is the basin of river Răut where more than 90 settlements have been mapped (fig. 1).

Usually, around 15-20 "ashpits" are found at one settlement. However, the number of "ashpits" was originally much higher, according to air photography, as more than 40 are found at certain settlements.

[8] The chemical analysis of the soil has shown that the ash is missing in the ash colored soil. Therefore, the traditional term "ashpit" is used in quotation marks.

Поселения с „зольниками” в бассейне Рэута (Каталог)

Резюме

В настоящее время в Пруто-Днестровском междуречье известно более 400 поселений с „зольниками”[9] относящихся к культуре Ноуа. В некоторых зонах концентрация поселений очень высокая. Одной из таких зон это бассейн реки Рэут где картографировано более 90 поселений (рис. 1).

Как правило, на поселениях насчитывается от нескольких до 15-20 „зольников”. Однако, согласно аэрофотограмам количество „зольников” первоначально был намного больше, так как на некоторых поселениях можно выделить более 40.

22.04.2009

Dr. hab. Eugen Sava, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: sava_md@yahoo.com

Mariana Sîrbu, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova

[9] Химический анализ грунта показал, что в почве золистого цвета отсутствует зола. Исходя из этого традиционный термин „зольник” в данной статье употребляется в кавычках.

REZULTATELE INVESTIGAŢIILOR ARHEOLOGICE LA AŞEZAREA CIVILĂ SAHARNA „DEALUL MĂNĂSTIRII” (CAMPANIA 2008)

Ion Niculiţă
Andrei Nicic
Andrei Corobcean

Cercetările la obiectivul arheologic Saharna „Dealul Mănăstirii” în anul 2008 au fost concentrate în partea de nord a aşezării, continuând pe cele din anii precedenţi (fig. 1). Scopul principal a fost de a evidenţia în continuare şanţul nr. 1-1a ce se întinde de la sud-est spre nord-vest paralel sistemului defensiv al cetăţii traco-getice Saharna Mare. Investigaţiile s-au realizat prin intermediul a două secţiuni: nr. 4 şi nr. 5.

Secţiunea nr. 4 are forma rectangulară cu dimensiunile 10×10 m, ocupând o suprafaţă de 100 m². Ea a fost trasată la vest de *secţiunea nr. 3*, cercetată în anul 2007 (Niculiţă et al. 2008, 286, fig. 68).

Situaţia stratigrafică. Investigaţiile arheologice au rămas tradiţionale. Degajarea solului s-a efectuat pe plasturi de sol cu grosimea de 0,20 m. Ca şi în anii precedenţi, observaţiile de ordin stratigrafic demonstrează succesiunea a două nivele de depuneri de sol (fig. 2).

Primul nivel, grosimea căruia nu depăşeşte 0,30 m prezintă nivelul actual de călcare alcătuit din cernoziom granular de culoare neagră, puternic bulversat de lucrările agricole, conţinând rădăcini de vegetaţie, fragmente de ceramică, pietre de dimensiuni mici etc.

Al doilea nivel, cel de jos, având grosimea de până la 1 m, era depus pe un sol galben ce reprezintă stratul steril. Compoziţia lui, care de fapt constituie stratul cultural, e reprezentată, în mare parte, de sol cenuşiu amestecat cu pământ de culoare neagră-brună, care e concentrat cu preponderenţă în partea de nord-est a secţiunii, precum şi de sol galben şi loess.

În procesul cercetărilor arheologice au fost descoperite mai multe complexe, din care, ca şi din stratul cultural, s-a recoltat un bogat şi valoros inventar alcătuit din piese din metal, piatră, os şi lut, cât şi un semnificativ material ceramic.

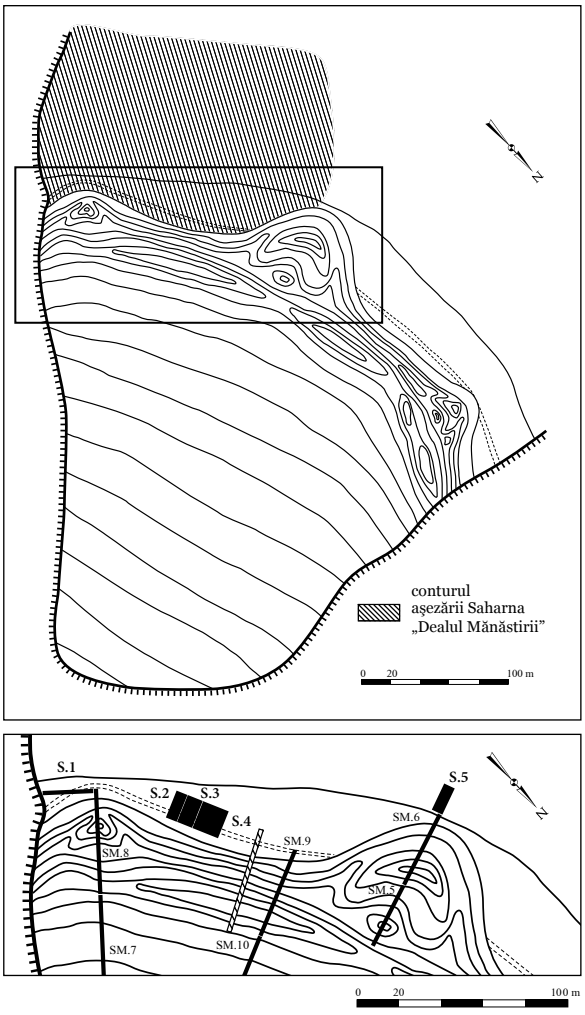

Fig. 1. Saharna „Dealul Mănăstirii”. Schiţă topografică.

Complexele construite pe nivelul antic de călcare sunt reprezentate prin două vetre.

Complexul 19[1]. Vatra 1 a fost descoperită în caroul nr. 1 din partea de nord-est a *secţiunii nr. 4*, la adâncimea de 40-50 cm de la suprafaţa actuală de călcare. În plan ea are forma ovală cu diametrele de 127×121 cm. Ruinele vetrei actualmente

[1] Numerotarea complexelor este efectuată în continuarea celor descoperite anterior.

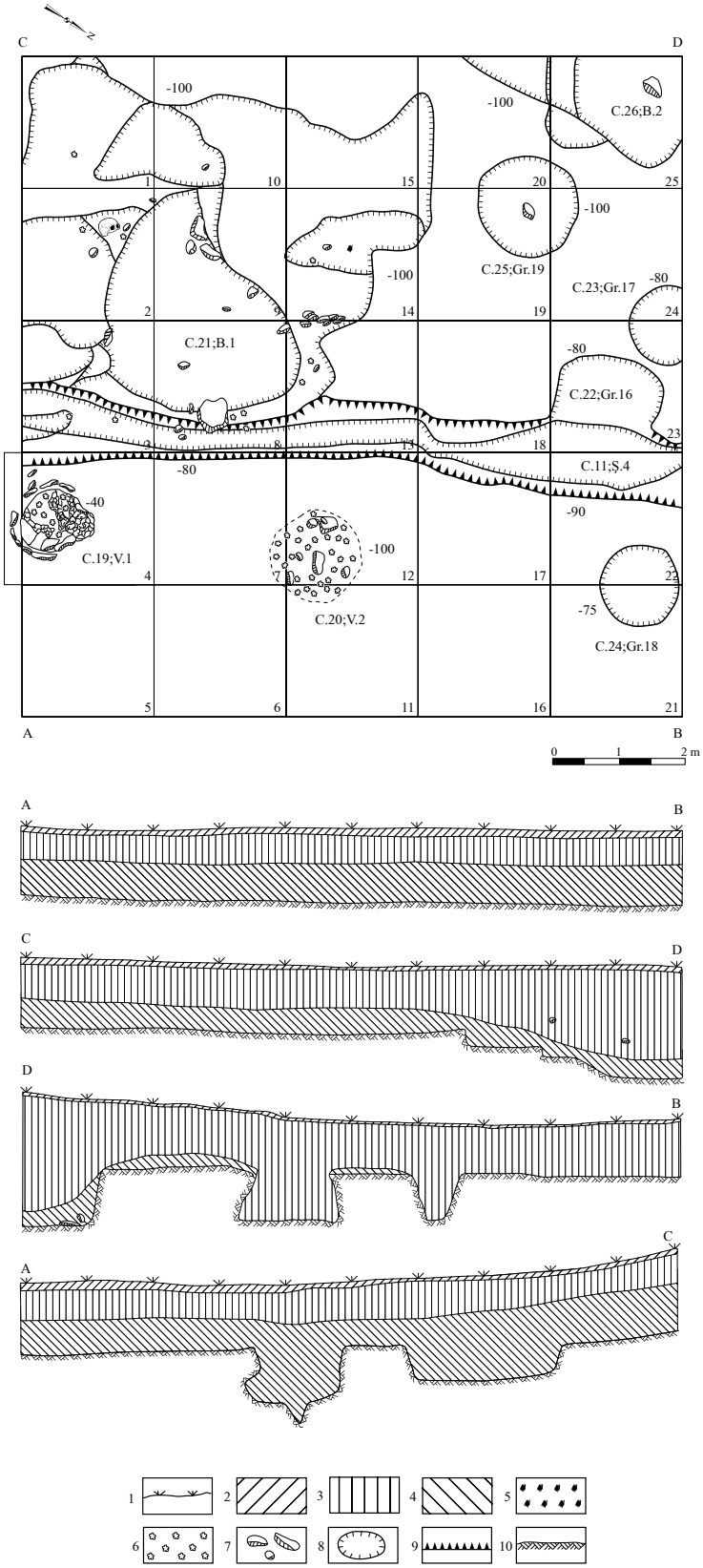

Fig. 2. Saharna „Dealul Mănăstirii" – 2008. Secţiunea nr. 4. Planul şi profilul secţiunii.

prezintă o masă compactă de lut ars, care iniţial a fost acoperită cu o crustă de lut înconjurată de o gardină din bucăţi de pietre, dimensiunile cărora variază între 37×20×7 cm şi 13×5×3 cm. Grosimea vetrei nu depăşeşte 10 cm. Vatra a fost clădită din patru straturi, trei din care prezintă straturi subţiri de pietriş mărunţit, ultimul era compus din fragmente de lut ars, bucăţi de cărbune de lemn şi pietre (fig. 3/1).

În preajma vetrei şi pe ea au fost sesizate mai multe fragmente de ceramică modelate din pastă semifină şi fină.

Din categoria ceramicii semifine se evidenţiază un fragment de vas cu decor incizat în formă de romburi haşurate şi unghiuri înscrise (fig. 3/2), ornament bine cunoscut la această aşezare după piesele descoperite atât în complexe închise, cât şi în stratul cultural (Niculiţă et al. 2008, 270, fig. 52/15, 281, fig. 63/2) pe vasele provenite de la aşezările Saharna-Ţiglău (Niculiţă, Nicic 2008, 210, fig. 4/19, 31, 32), Babadag (Jugănaru 2005, 134, fig. 40/4).

Ceramica fină este prezentată de mai multe fragmente de la cupe cu trunchiul globular şi profil S-oidal (fig. 3/5, 6) decorate prin incizare cu linii orizontale în zona joncţiunii gâtului cu trunchiul şi linii verticale (fig. 3/5), sau depuse sub unghi pe umărul vasului (fig. 3/6). Cupe globulare cu profil S-oidal acoperite cu decor incizat sunt deja bine cunoscute la aşezarea Saharna „Dealul Mănăstirii" după recipientele descoperite prin cercetările anterioare (Niculiţă, Nicic 2007, 231, fig. 5/1, 2), dar ele nu lipsesc nici la situl de la Niculiţel-„Cornet" din secolul XI a. Chr. (Jugănaru 2005, 75; 119, fig. 25/8).

Complexul 20. Vatra nr. 2 a fost sesizată în caroul 12 la adâncimea ce varia între 100-105 cm. Marginile de nord şi est intrau parţial în carourile

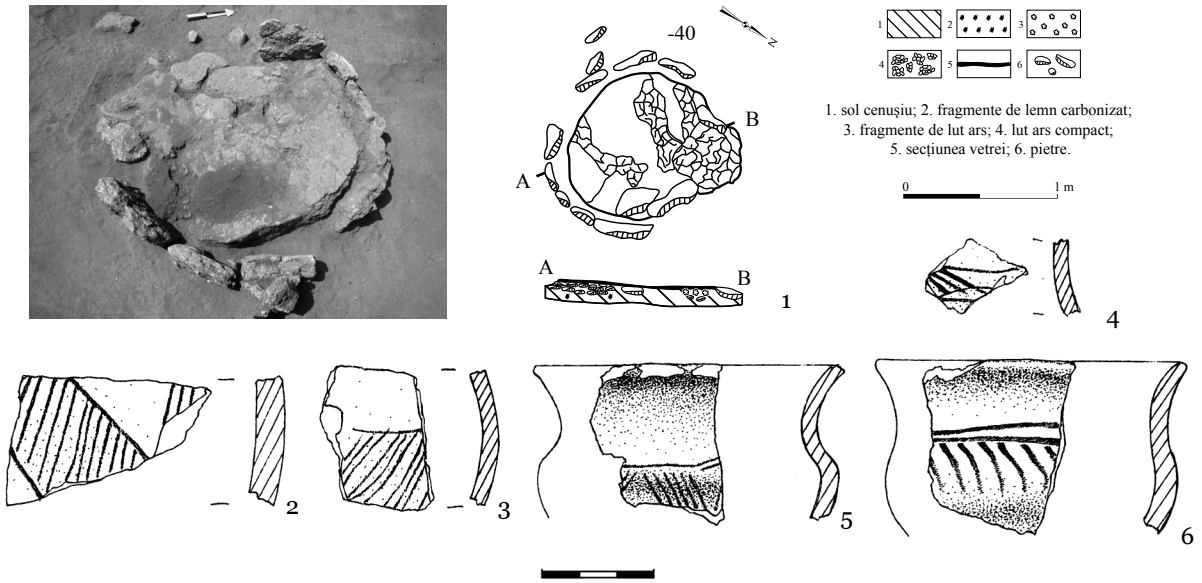

Fig. 3. Saharna „Dealul Mănăstirii” – 2008. Secţiunea nr. 4. 1 - Vatra nr. 1; 2-6 - material ceramic din preajma vetrei.

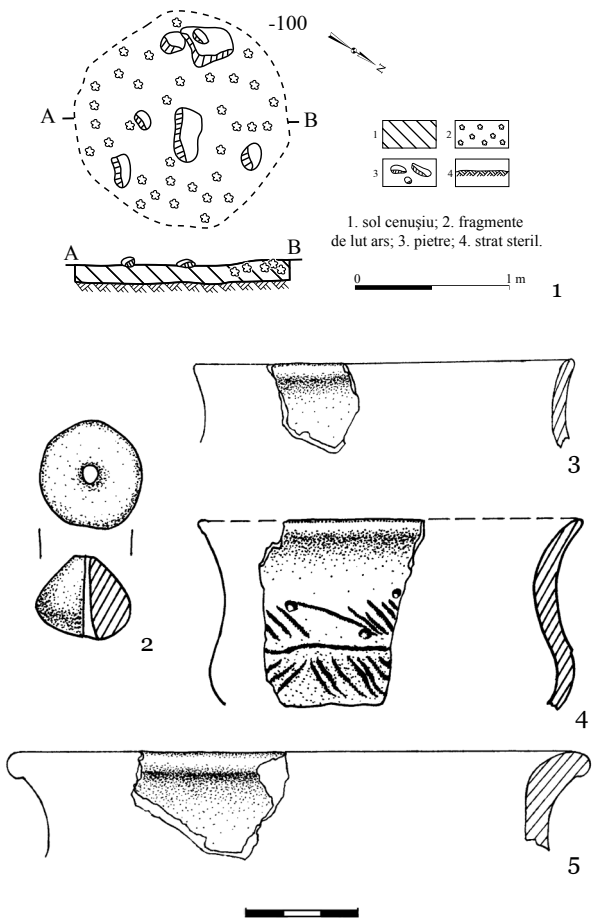

Fig. 4. Saharna „Dealul Mănăstirii” – 2008. Secţiunea nr. 4. 1 - Vatra nr. 2; 2-5 - material din preajma vetrei.

7 şi 11 (fig. 4/1). Vatra nr. 2 prezintă o pistă compactă de lut ars în formă ovală cu diametrele de 137×125 cm. La construirea vetrei au fost utilizate şi bucăţi de pietre, dimensiunile cărora se încadrau în mărimile de 39×26×7 – 10×7×3 cm. Vatra a fost construită din lut şi pietre amenajate pe un strat de sol cenuşiu gros de 15 cm (fig. 4/1). Pe vatră şi în imediata apropiere au fost depistate: o fusaiolă de formă tronconică (fig. 4/2; cat. nr. 30) şi câteva fragmente de ceramică. Materialul ceramic, deşi nu prea numeros, este alcătuit din vase modelate din pastă semifină şi fină.

Vasele modelate din pastă semifină cu ingrediente din şamotă bine pisată, arse incomplet şi neuniform sunt prezentate de o buză de la un vas cu gâtul bine profilat şi buza răsfrântă în exterior (fig. 4/5). Un exemplar similar a fost sesizat în materialul ceramic din groapa nr. 5 studiată anterior la aşezarea Saharna „Dealul Mănăstirii”, care în baza formelor de vase şi a tipurilor de decor se referă la perioada bronzului recent – epoca timpurie a fierului (Niculiţă et al. 2008, 76; 262, fig. 44/2).

A doua categorie de ceramică este prezentată de fragmente de la cupe cu trunchiul globular şi profilul S-oidal (fig. 4/3, 4). Mai bine s-a păstrat o cupă cu diametrul maxim în partea de jos a trunchiului. Zona de joncţiune a gâtului cu trunchiul este marcată de o linie incizată orizontal, iar pe o parte şi alta a ei sunt incizate linii oblice depuse

sub unghi, unele din ele asociate cu cerculeţe (fig. 4/4). Cupe similare au fost depistate la aşezarea de la Gărvan-„Mlăjitul Florilor" din sec. XI a. Chr. (Jugănaru 2005, 75; 116, fig. 22/1) şi la aşezarea de la Saharna-Ţiglău (Niculiţă, Nicic 2008, 217, fig. 8/18) din perioada timpurie a fierului.

Complexul 21. Bordeiul nr. 1.

În partea de sud-est a *secţiunii nr. 4* la adâncimea de 100 cm de la nivelul actual de călcare, pe o suprafaţă de 6,10×5,0 m a fost surprins conturul unei construcţii în formă de patrulater neregulat. Prin degajarea emplectonului s-a stabilit că presupusa construcţie se adâncea în solul galben steril până la 10-60 cm, amintind forma unui bordei. Podeaua, prezentată de solul steril era brăzdată de diferite adâncituri, care din cauza deformării lor nu pot fi identificate ca gropi menajere sau de alt fel (fig. 5). Solul din cavitatea bordeiului prezintă cernoziom urmat de un strat de pământ brun-cenuşiu.

În emplectonul bordeiului au fost descoperite obiecte din piatră şi lut, precum şi un semnificativ material ceramic.

Din obiecte de uz cotidian se evidenţiază:

– Dăltiţă din piatră, o parte a căreia a fost deteriorată încă în perioada utilizării (cat. nr. 35; fig. 5/3).
– Rondelă din piatră sesizată la 135 cm adâncime faţă de nivelul actual de călcare (cat. nr. 34; fig. 5/2).
– Fragment de cute de gresie descoperit la adâncimea de 123 cm de la nivelul actual de călcare (cat. nr. 33; fig. 5/4).
– Două rondele de lut descoperite la adâncimi diferite: una (fig. 5/5) la adâncimea de 180 cm, a doua (fig. 5/6) la adâncimea de 118 cm de la suprafaţa actuală de călcare (cat. nr. 37, 32). Rondelele de lut sunt des întâlnite la aşezările de la Saharna Mică (Niculiţă et al. 2008, 227, fig. 9/12), Saharna „Dealul Mănăstirii" (Niculiţă et al. 2008, 271, fig. 53/6, 7), Glinjeni (Гольцева, Кашуба 1995, табл. XLVII/1-10) etc.

Materialul recoltat din emplectonul bordeiului este relevant prin diversitatea formelor de vase şi tipurile de decor. Din setul de ceramică pot fi evidenţiate două categorii: vase modelate din pastă semifină şi fină.

Categoria ceramicii semifine e prezentată de mai multe tipuri de vase:

– Vase cu gâtul trompetiform bine profilat (fig. 6/1) şi buza evazată. Exemplare similare au fost sesizate la aşezările din epoca timpurie a fierului de la Dănceni (Никулицэ 1979), Hansca (Никулицэ 1981, 82, рис. 6/1), Bistreţ (Lazar 2005, 139, pl. V/11), datată între secolele XII-X a. Chr. (Lazar 2005, 69) etc.
– Vase cu gâtul arcuit şi buza îngroşată răsfrântă în exterior (Fig. 6/2-5). Pithosuri cu gâtul arcuit în partea de sus sau la mijloc sunt cunoscute după descoperirile de la Kalakača din Vojvodina (Medović 1988, 335, sl. 301/1), Babadag, datată cu sec. VIII-VII a. Chr. (Jugănaru 2005, 130, fig. 36/3, 6) etc.
– Vase cu gâtul profilat (fig. 6/6-10). La unele exemplare este aproape vertical (fig. 6/6), la altele – puţin arcuit cu buza teşită în exterior (fig. 6/7, 8). Piese similare au fost sesizate în aşezările de la Saharna-Ţiglău (Niculiţă, Nicic 2008, 209, fig. 3/1, 3), Kalakača (Medović 1988, 188, sl. 170/3) etc.
– Vase fără gât, cu buza uşor arcuită în exterior (fig. 6/9, 10), cunoscute după descoperirile de la Saharna-Ţiglău (Niculiţă, Nicic 2008, 220, fig. 10/5), Saharna Mică – construcţia nr. 1 (Niculiţă et al. 2008, 223, fig. 5/6).
– Vase fără gât cu partea superioară uşor înclinată în interior (fig. 7/2). Astfel de exemplare, de regulă, se încadrează în tipul vaselor în formă de sac, larg utilizate în perioada mil. I a. Chr., cunoscute la Jijila-Cetate (Sîrbu et al. 2008, fig. 60/1), Saharna-Ţiglău (Niculiţă, Nicic 2008, 217, fig. 8/9) din sec. XI-VIII a. Chr. (Niculiţă et al. 2008, 150), Cartal-Orlovka din sec. IV-III a. Chr. (Vanciugov et al. 1999, 150, 198, fig. 35/6) etc.
– Funduri de vase neevidenţiate (fig. 7/3-5).
– Străchini cu trunchiul tronconic cu buza evidenţiată în interior (fig. 7/6-10). Unele exemplare au buza în partea de sus acoperită cu decor ştanţat în formă de linii oblice (fig. 7/6, 9, 10). Altele au decor de linii ştanţate sub unghi (fig. 7/8). Se întâlnesc străchini, trunchiul tronconic al cărora e decorat cu benzi din linii incizate (fig. 7/7) ca la exemplarele de la Târpeşti (László 1994, 286, fig. 66/5, 7, 10), Cartal-Orlovka (Vanciugov et al. 1999, 196, fig. 33/3), Jijila-Cetate (Sîrbu et al. 2008, fig. 21/5) etc., toate din prima epocă a fierului.
– Străchini cu trunchiul sferoidal (fig. 7/11) similare exemplarelor de la cetatea Butuceni (Niculiţă et al. 2002, 218, fig. 92/3).

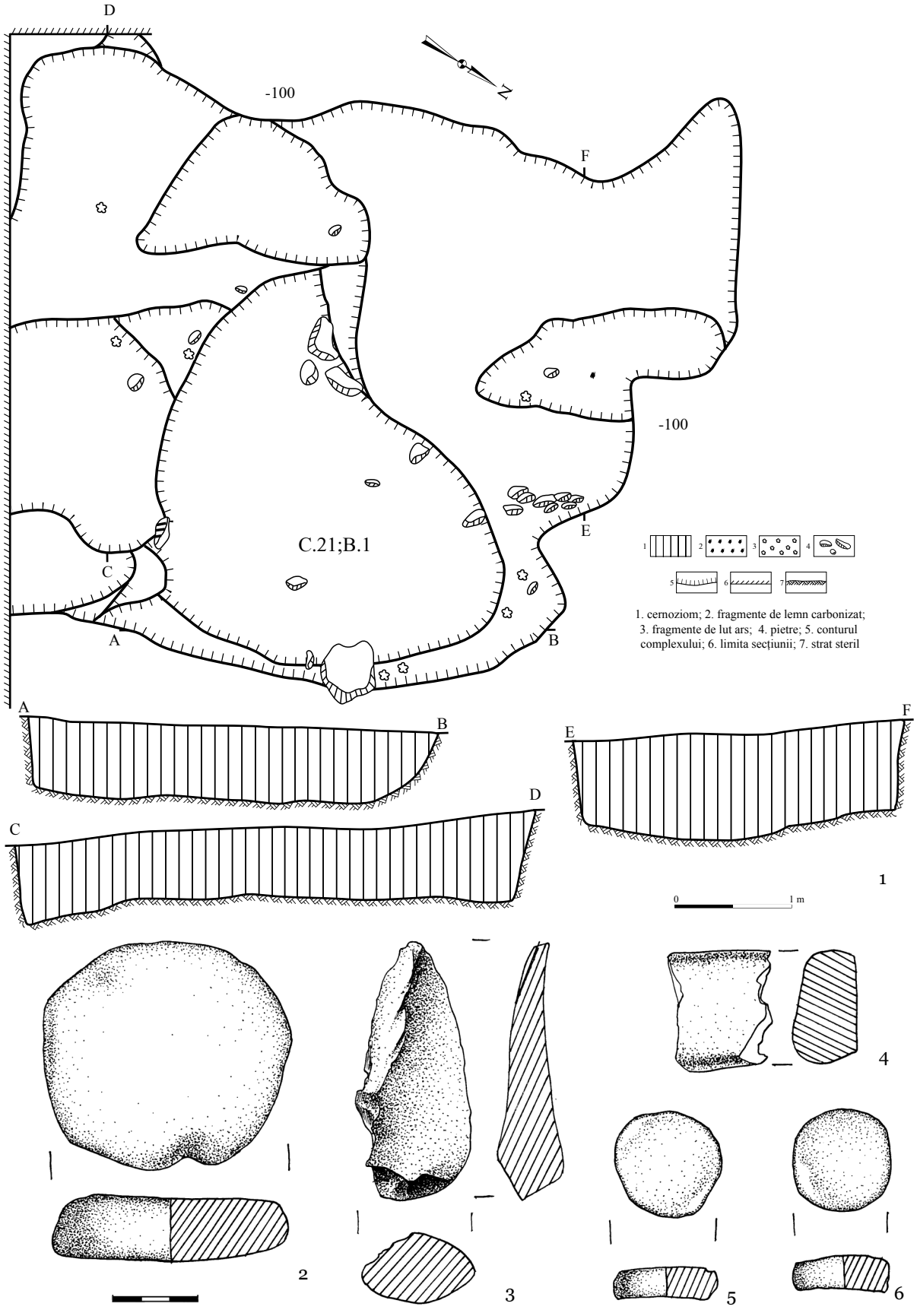

Fig. 5. Saharna „Dealul Mănăstirii” – 2008. Secţiunea nr. 4. Bordeiul nr. 1: 1 - planul şi profilul; 2-6 - inventarul bordeiului nr. 1 (2-4 - piatră; 5-6 - lut).

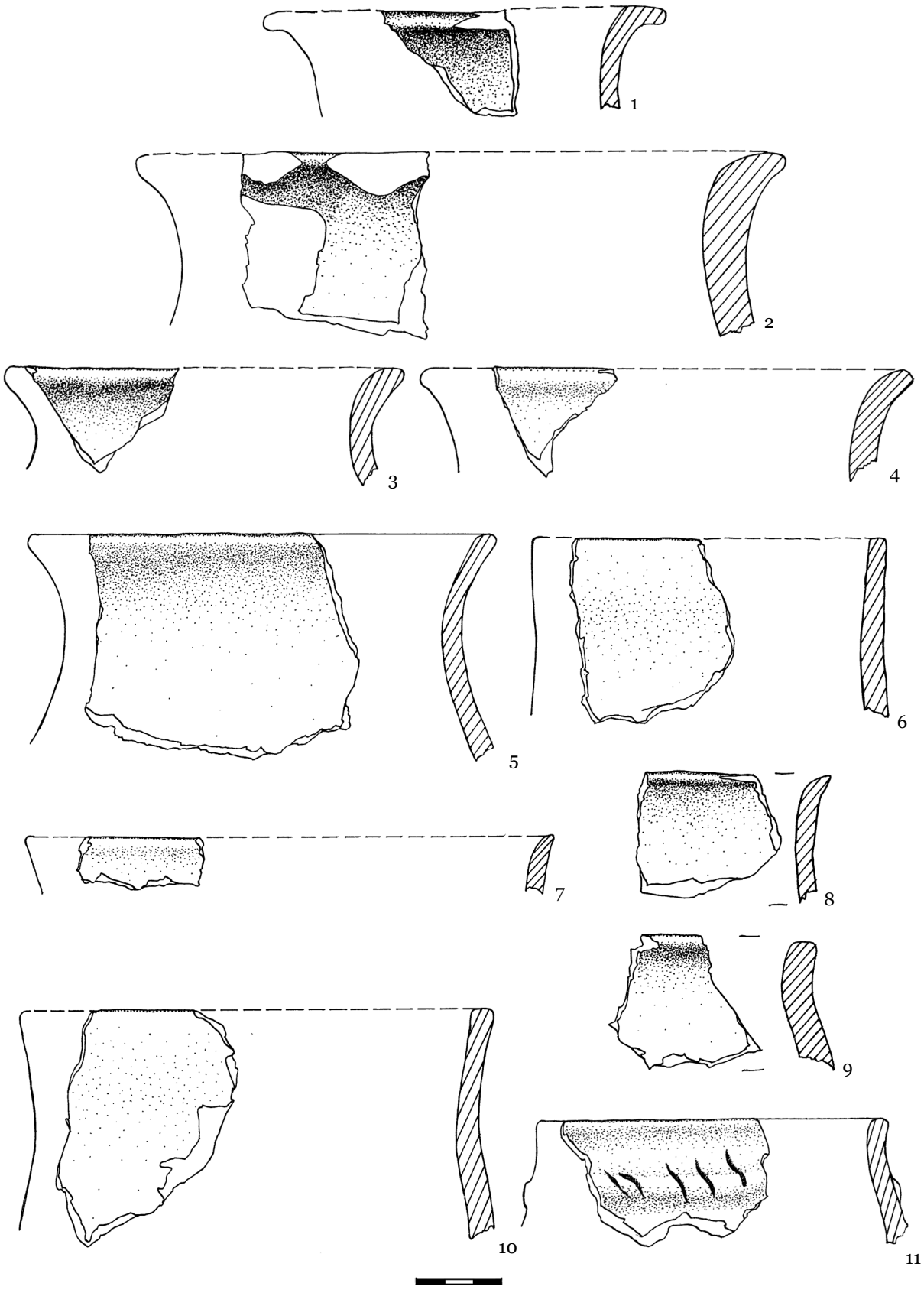

Fig. 6. Saharna „Dealul Mănăstirii” – 2008. Secţiunea nr. 4. Inventarul bordeiului nr. 1.

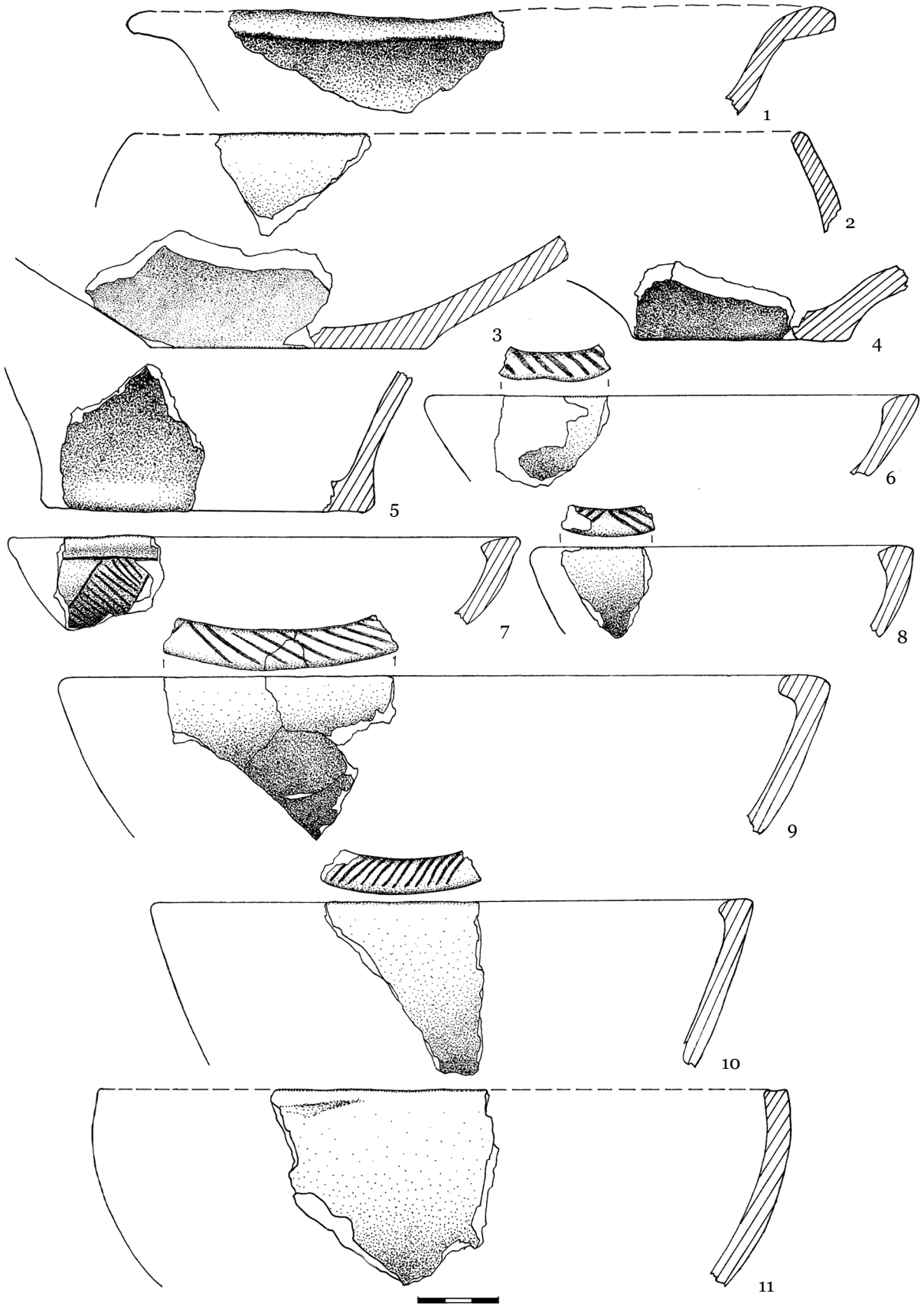

Fig. 7. Saharna „Dealul Mănăstirii” – 2008. Secţiunea nr. 4. Inventarul bordeiului nr. 1.

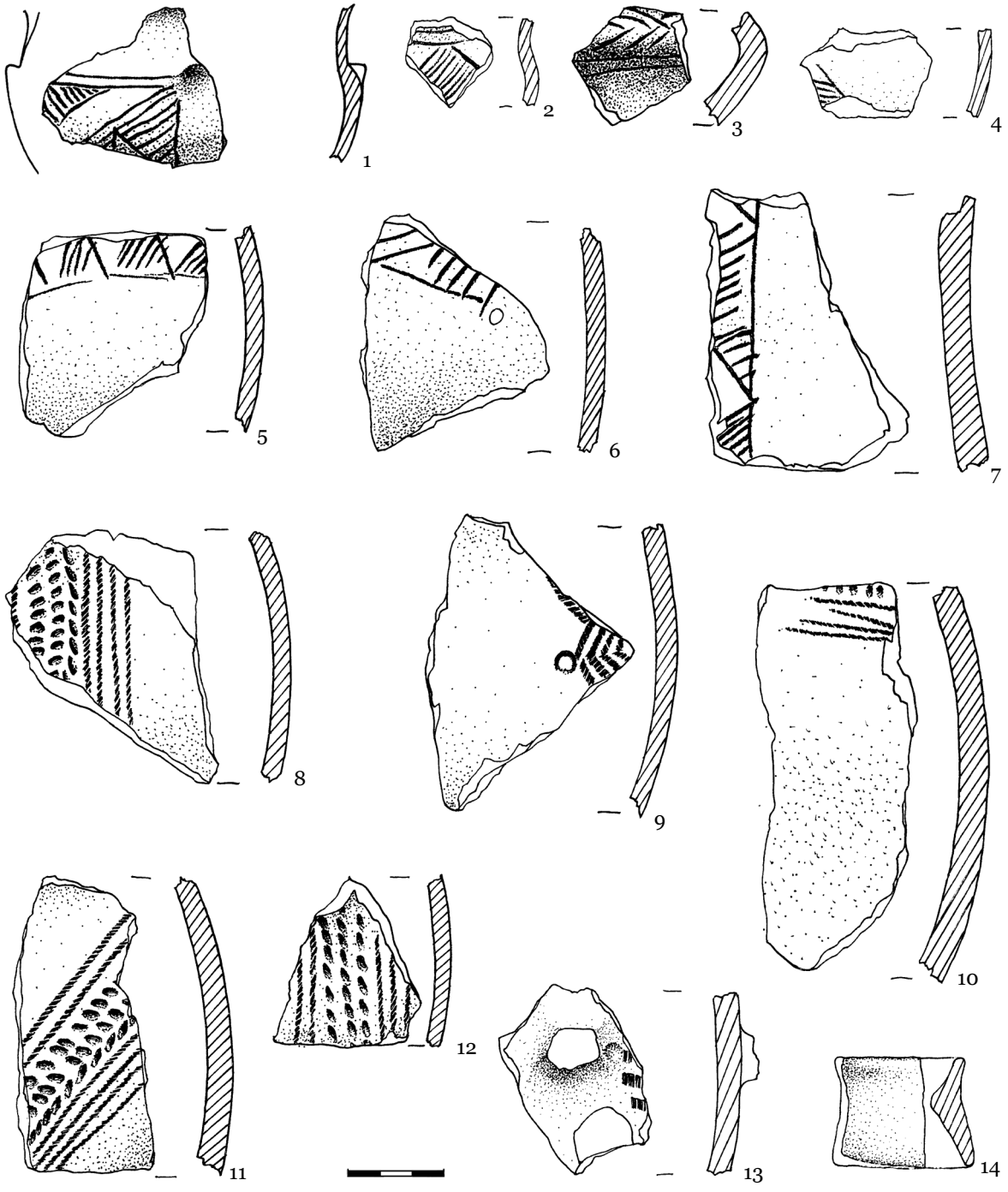

Fig. 8. Saharna „Dealul Mănăstirii" – 2008. Secţiunea nr. 4. Inventarul bordeiului nr. 1.

Între fragmentele de vase descoperite în emplectonul bordeiului nr. 1 se evidenţiază cele de la cupe cu decor incizat în formă de triunghiuri haşurate (fig. 8/1, 2) sau linii incizate depuse sub unghi (fig. 8/3) ori dreptunghiuri haotic haşurate (fig. 8/4-7). Interes prezintă fragmentele de vase ornamentate cu câte trei rânduri din alveole alungite încadrate de linii ştanţate (fig. 8/8, 11, 12), similare celor de la cetatea Butuceni (Niculiţă et al. 2002, 200, fig. 74).

În baza analizei materialului ceramic selectat se poate de stabilit că bordeiul nr. 1 completamente se încadrează în perioada sec. XI - prima jumătate a sec. VIII a. Chr., timpul funcţionării aşezării Saharna „Dealul Mănăstirii" (Niculiţă et al. 2008, 68).

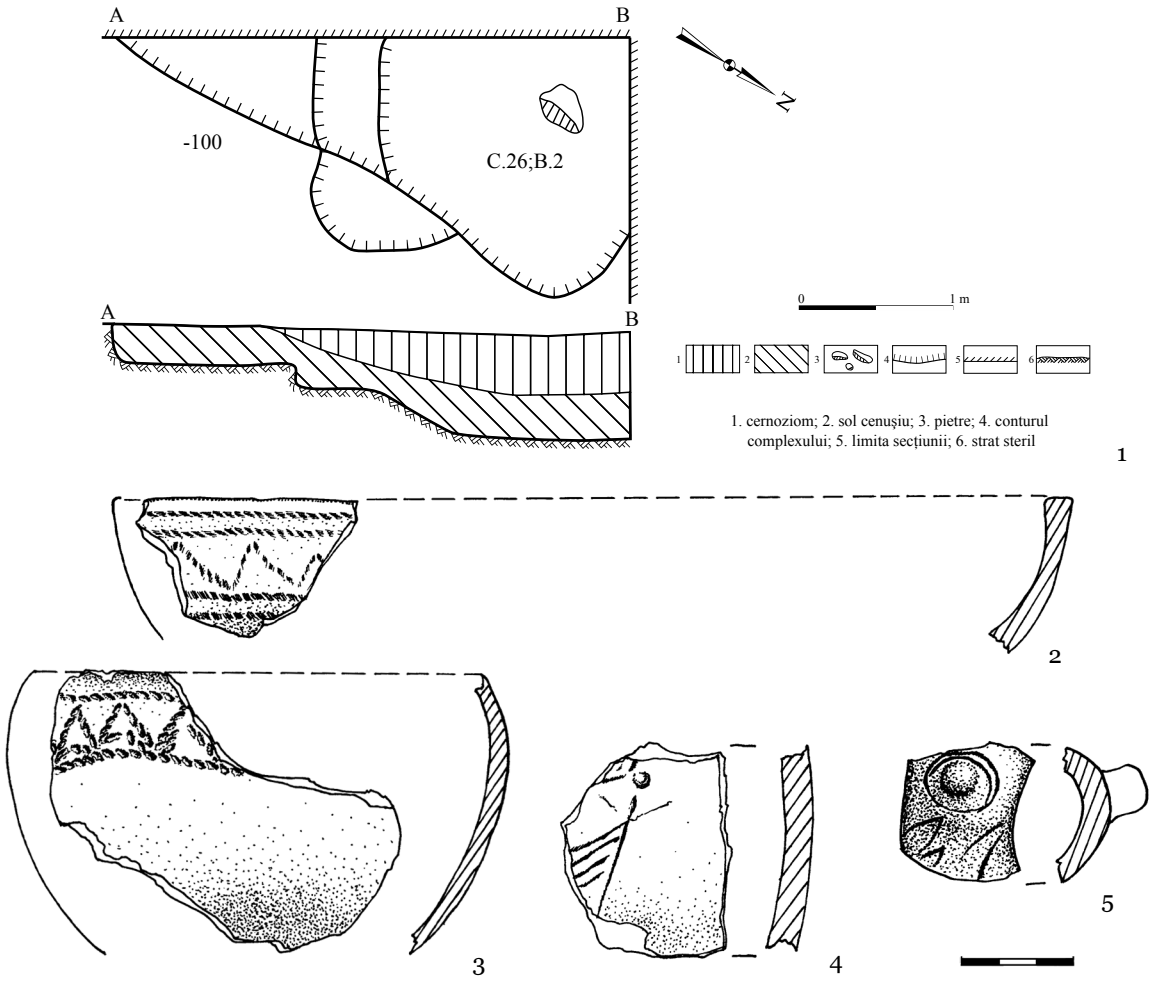

Fig. 9. Saharna „Dealul Mănăstirii” – 2008. Secţiunea nr. 4. Bordeiul nr. 2: 1 - planul şi profilul; 2-5 - inventarul bordeiului nr. 2.

Complexul 26. Bordeiul nr. 2 a fost sesizat în colţul de sud-vest al secţiunii la adâncimea de 100 cm de la nivelul actual de călcare. El avea forma rectangulară, fiind evidenţiat doar colţul de nord-est pe o suprafaţă de 3,3×1,5 cm. Cealaltă parte a bordeiului nr. 2 rămâne în afara secţiunii nr. 4 (fig. 9/1). Adâncimea maximă a bordeiului în pământul galben steril e de 77 cm. În partea de est a cavităţii bordeiului au fost sesizate două trepte succesive, una la adâncimea de 40 cm de la suprafaţa stratului steril, iar a doua – la 64 cm. În partea de nord-est bordeiul a fost prevăzut cu un prag în formă semicirculară, care se înalţă deasupra podelei cu 37 cm. Emplectonul bordeiului prezenta un amestec de cernoziom, sol cenuşiu, sol brun şi bucăţi de pietre. Materialul descoperit în el constituie câteva fragmente de ceramică, două din care pot fi grafic reconstituite. Ca şi în bordeiul nr. 1, ceramica este prezentată de două categorii: semifină şi fină. Din grupa ceramicii semifine fac parte fragmente de la:

– Străchini cu trunchiul tronconic, buza uşor îngroşată în interior. Partea de sus e ornamentată cu decor ştanţat. Decorul prezintă o linie în formă de zigzag încadrată într-un chenar din câte două linii paralele (fig. 9/2). Ştanţul prezintă dreptunghiuri pieziş imprimate, decor întâlnit pe unele fragmente din cetatea de pe promontoriul de la Butuceni (Niculiţă et al. 2002, 198, fig. 72/3), uşor modificat el e bine cunoscut şi după descoperirile de la Babadag (Jugănaru 2005, 111, fig. 17/10), Gărvan-„Mlăjitul Florilor” (Jugănaru 2005, 112, fig. 18/19).
– Străchini cu trunchiul sferoidal. Partea de sus ornamentată cu unghiuri încadrate în chenar din două linii paralele (fig. 9/3), decor întâlnit pe unele fragmente din complexe închise de la aşezarea Saharna-Ţiglău (Niculiţă, Nicic 2008, 218, fig. 9/9, 10).

Tot din această categorie de ceramică semifină face parte şi fragmentul de vas ornamentat prin incizare cu romburi haşurate cu câte un cerculeţ în vârful unghiului (fig. 9/4).

Ceramica fină este prezentată de un fragment de toartă cu o proeminenţă cilindrică pe creastă înconjurată de două cerculeţe incizate şi zigzaguri (fig. 9/5). Toarte similare ornamentate cu decor în relief şi incizat au fost sesizate în umplutura valului de sud-est al cetăţii Saharna Mare (Niculiţă et al. 2008, 304, fig. 86/7).

Din cele relatate devine clar că în emplectonul bordeiului nr. 2 s-a descoperit numai ceramică de tipul Cozia-Saharna, ceea ce indică faptul că bordeiul nr. 2 a funcţionat aproximativ în perioada sec. XI - prima jumătate a sec. VIII a. Chr. (Niculiţă et al. 2008, 68).

Complexul 3. Şanţul nr. 2. Prin intermediul *secţiunii nr. 4* a fost continuată cercetarea şanţului nr. 2 descoperit prin cercetările precedente (Niculiţă et al. 2008, 87, fig. 68). Şanţul a fost surprins la adâncimea de 80-90 cm de la nivelul actual de călcare, transferând secţiunea nr. 4 de la est la vest pe o distanţă de 10 m. Dimensiunile şanţului sunt diferite (Niculiţă et al. 2008, 87), însă în această zonă ele variază de la 50 la 120 cm adâncime, având lăţimea gurii între 50-120 cm, iar lăţimea fundului între 20-110 cm. În secţiune şanţul are forma trapezoidală, în unele segmente, în partea de est, în formă de pâlnie. Solul degajat prezintă un amestec din sol negru, cenuşiu şi galben argilos (fig. 10).

În emplectonul şanţului a fost descoperit material alcătuit din fragmente de la diverse tipuri de vase, care în majoritatea lor se încadrează în trei categorii de ceramică: rudimentară, semifină şi fină.

Din categoria ceramicii rudimentare fac parte:

– Vase fără gât cu buza răsfrântă în afară. De regulă, exemplarele acestui tip sunt ornamentate cu decor în relief în formă de brâu alveolar, care orizontal înconjoară vasul în zona diametrului maxim al trunchiului (fig. 10/10), ca la piesele descoperite la aşezarea Kalakača (Medović 1988, 82, sl. 66/7) sau cu brâie alveolare cu capetele libere (fig. 10/4), decor frecvent întâlnit pe exemplarele de la aşezările din prima perioadă a epocii fierului Neporotovo (Крушельницька 1998, 40, рис. 18/5; 113, рис. 68/2), Glinjeni (Гольцева, Кашуба 1995, табл. XXVI/3) etc.
– Vase în formă de clopot cu partea de sus ornamentată cu brâu alveolar (fig. 10/3). Acest tip de vas a fost utilizat pe parcursul mil. I a. Chr. (Никулицэ 1987, 44, рис. 2/29-34). În această categorie se încadrează şi fragmentul de vas ornamentat cu decor ştanţat din linii depuse în formă de zig-zag, vârful cărora se încununa cu câte un cerc imprimat (fig. 10/9). Vase cu decor similar sunt cunoscute după materialele descoperite la Butuceni (Niculiţă et al. 2002, 196, fig. 70/1, 2), Saharna-Ţiglău (Niculiţă, Nicic 2008, 24, fig. 11/5), Pocreaca-Cetăţuie (Iconomu 1996, 44, fig. 11/1, 4) etc. din perioada hallstattului timpuriu.

În categoria ceramicii semifine se încadrează fragmentul ce permite reconstruirea grafică a piesei întregibile.

– Strachină cu trunchiul tronconic, buza tăiată orizontal, uşor îngroşată în interior. Partea superioară a străchinii e ornamentată prin ştanţare cu decor în formă de zig-zag din trei linii paralele depuse sub unghi cu câte un cerculeţ imprimat pe vârf (fig. 10/2). Exemplare similare după formă şi ornament au fost depistate la aşezările din perioada hallstattului timpuriu, Horodişte (Кашуба 2000, 305, рис. XX/10), Solonceni-Hlinaja (Кашуба 2000, 423, рис. LXXXVII/3), Cozia (László 1972, 218, fig. 10/1).

Categoria ceramicii fine din emplectonul şanţului e prezentată prin fragmente de la:

– Vase cu gâtul profilat şi buza răsfrântă în exterior. De regulă piesele acestui tip de vas sunt ornamentate cu decor incizat în formă de zigzag (fig. 10/5, 6).
– Cupe cu trunchiul globular, ornamentate cu decor în relief în formă de suport aplatizat, asociat cu linii depuse sub unghi şi încadrate în chenar din linii orizontale cu cerculeţe incizate deasupra (fig. 10/7). Cupe ornamentate cu unghiuri contrapuse au mai fost descoperite în groapa nr. 1 din această aşezare (Niculiţă, Nicic 2007, 240, fig. 11/1), precum şi la alte monumente cum ar fi Saharna-Ţiglău (Niculiţă, Nicic 2008, 215, fig. 7/5), Jijila-„Cetăţuie" (Sîrbu et al. 2008, fig. 26/2) etc. Astfel, materialele descoperite în umplutura şanţului, ca şi cele sesizate prin cercetările anterioare, completamente se încadrează în cultura Cozia-Saharna din sec. XI - prima jumătate a sec. VIII a. Chr. (Niculiţă et al. 2008, 68, 87-88).

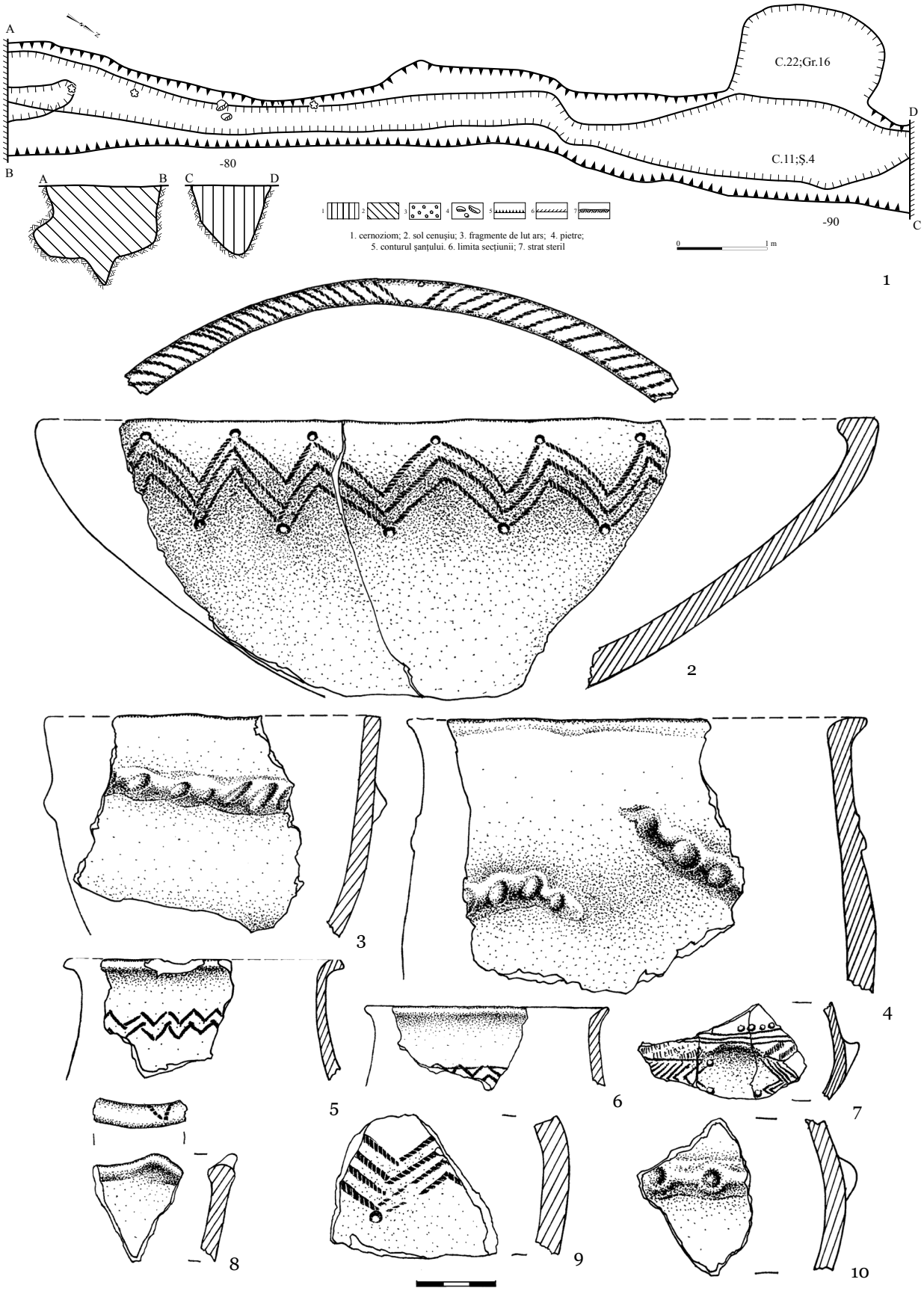

Fig. 10. Saharna „Dealul Mănăstirii” – 2008. Secţiunea nr. 4. Şanţul nr. 2: 1 - planul şi profilul; 2-10 - inventarul şanţului nr. 2.

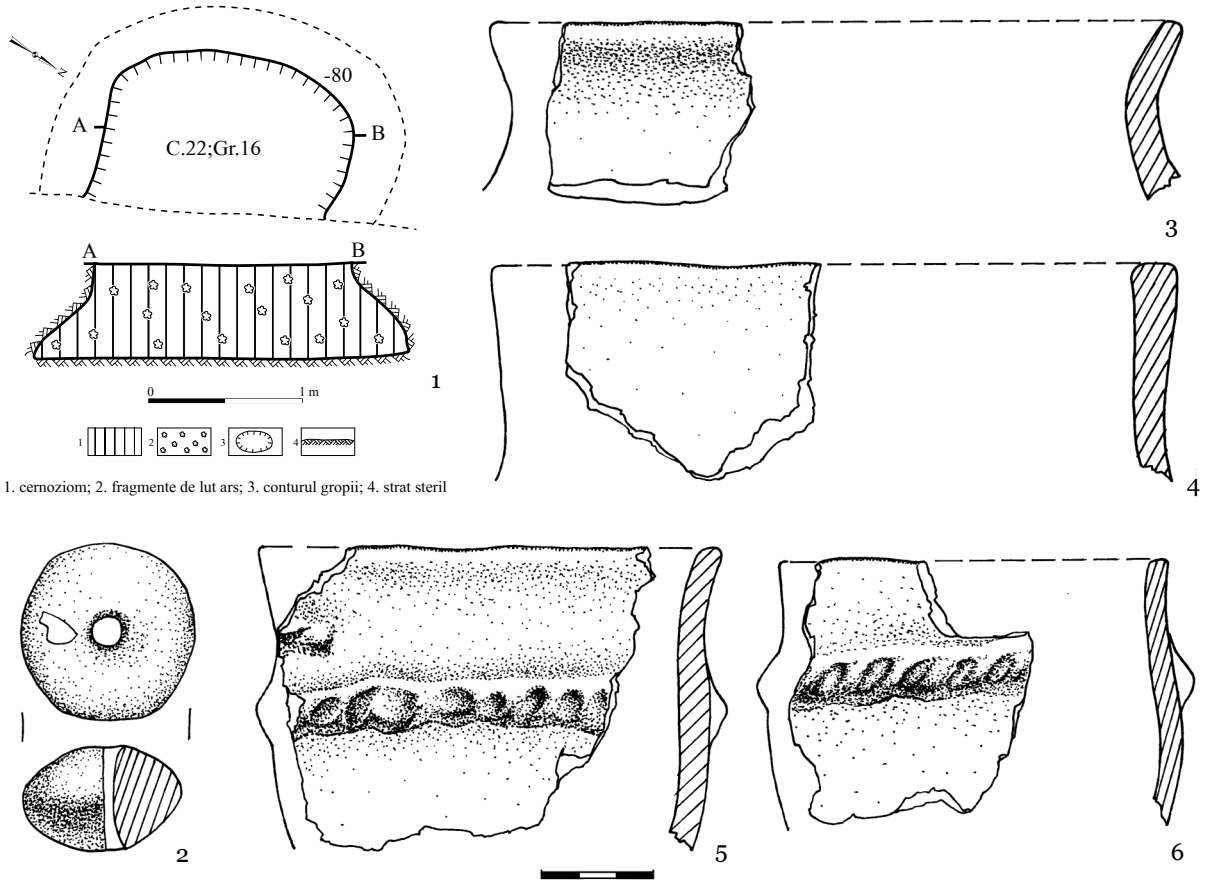

Fig. 11. Saharna „Dealul Mănăstirii" – 2008. Secţiunea nr. 4. Groapa nr. 16: 1 - planul şi profilul; 2-6 - inventarul gropii nr. 16.

Complexul 22. Groapa nr. 16. În partea de sud-vest a secţiunii nr. 4, în caroul 8 la adâncimea de 80 cm de la nivelul actual de călcare a fost descoperită o pată ovală în plan, care în partea de nord-est a fost întretăiată de şanţul nr. 2. În urma degajării emplectonului, s-a dovedit a fi o groapă, numerotată cu nr. 16, care avea forma de clopot şi se adâncea în solul galben steril până la 60 cm (fig. 11/1). Emplectonul gropii prezenta cernoziom în amestec cu bucăţi de lut ars şi fragmente de ceramică. Din inventarul evidenţiat în emplecton, interes prezintă o fusaiolă de lut în formă de sferă (cat. nr. 36; fig. 11/2), precum şi un modest material ceramic, din care e necesar de remarcat:

– Vase cu gâtul scund arcuit şi buza răsfrântă în afară (fig. 11/3);
– Vase cu gâtul cilindric şi trunchiul globular (fig. 11/4);
– Vase fără gât cu trunchiul în formă de borcan. De regulă, unele exemplare din acest tip de vase sunt ornamentate cu decor în relief în formă de brâu alveolar amplasat la distanţa de 3-4 cm de la buză (fig. 11/5, 6).

Complexul 23. Groapa nr. 17 a fost descoperită la adâncimea de 80 cm de la nivelul actual de călcare. Partea de vest rămâne în afara secţiunii nr. 4, cea interioară întretaie carourile 8 şi 9. Groapa în formă de clopot avea diametrul gurii de 120 cm, iar al fundului de 150 cm, adâncindu-se în sol până la 60 cm (fig. 12/1). Emplectonul gropii prezintă sol cenuşiu în amestec cu fragmente de ceramică, oase, pietre. Fragmentele de vase din umplutura gropii completamente se încadrează în cele trei categorii de ceramică caracteristice pentru această aşezare: rudimentară, semifină şi fină.

Din prima categorie fac parte fragmentele de vase modelate din pastă prost pregătită cu ingrediente de ceramică măşcat pisată. Din ele, se evidenţiază:

– Vase cu gâtul profilat, buza evazată în exterior, iar trunchiul în formă de borcan are pereţii rotunjiţi. De regulă, acest tip de vas are, în zona de joncţiune a umărului cu gâtul, câte un brâu alveolar cu sau fără alveole (fig. 13/1, 2). Exemplare similare au fost evidenţiate în sortimentul ceramic din construcţia nr. 1, care a

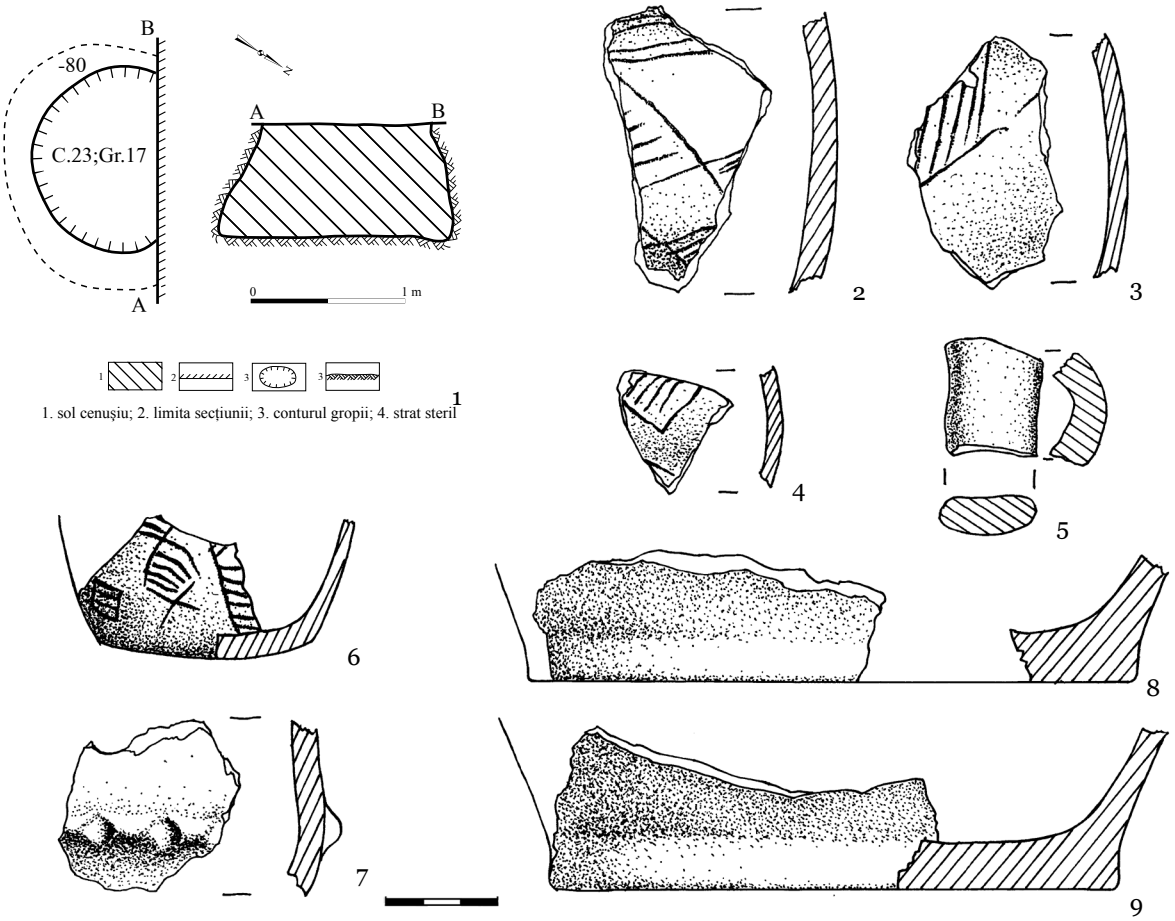

Fig. 12. Saharna „Dealul Mănăstirii” – 2008. Secţiunea nr. 4. Groapa nr. 17: 1 - planul şi profilul; 2-9 - inventarul gropii nr. 17.

funcţionat în sec. XI-X a. Chr., de la Saharna Mică (Niculiţă et al. 2008, 18, 223, fig. 5/4), Jijila-„Cetăţuie” (Sîrbu et al. 2008, fig. 37/3; fig. 45/2), Glinjeni (Гольцева, Кашуба, 1995, табл. LIV/2, 4) etc.

Ceramica semifină este prezentată prin mai multe tipuri de vase, din care cele mai reprezentative sunt fragmentele de la:

– Vase ornamentate cu decor incizat în formă de romburi haşurate (fig. 12/2, 3, 6), cunoscute după descoperirile de la Saharna Mare (Niculiţă et al. 2007, 47, fig. 47/1), Saharna-Ţiglău (Niculiţă, Nicic 2008, 210, fig. 4/19; 218, fig. 9/13), Neporotovo (Крушельницька 1998, 56, рис. 27/2) etc.
– Străchini cu trunchiul sferoidal şi buza aplecată în interior (fig. 13/10), similare pieselor bine cunoscute la aşezarea de la Saharna-Ţiglău (Niculiţă, Nicic 2008, 228, fig. 17/10).
– Funduri de vase cu marginea bine evidenţiată (fig. 12/8, 9).

Categoria ceramicii fine este prezentată de mai multe tipuri de cupe, din care cele mai semnificative sunt:

– Cupe cu gâtul bine profilat şi buza răsfrântă în exterior. Unele exemplare sunt ornamentate, în zona joncţiunii gâtului cu trunchiul, cu decor incizat în formă de linii oblice, vârful cărora se încunună cu câte un cerculeţ şi chenare din linii oblice depuse sub unghi şi încadrate în linii orizontale din dreptunghiuri oblic incizate (fig. 13/5, 6).
– Cupe cu gâtul cilindric şi trunchiul rotunjit ce formează un întreg cu fundul în formă de umbo (fig. 13/7).
– Cupe cu trunchiul globular ornamentat cu cerculeţe, linii orizontale şi cu câte un şir de linii depuse sub unghi (fig. 13/8), cunoscute şi la aşezarea Niculiţel-„Cornet” din Dobrogea (Jugănaru 2005, 119, fig. 25/7). Materiale similare au fost deja descoperite la Saharna „Dealul Mănăstirii” prin cercetările anterioare (Niculiţă et al. 2008, 279, fig. 61/6).

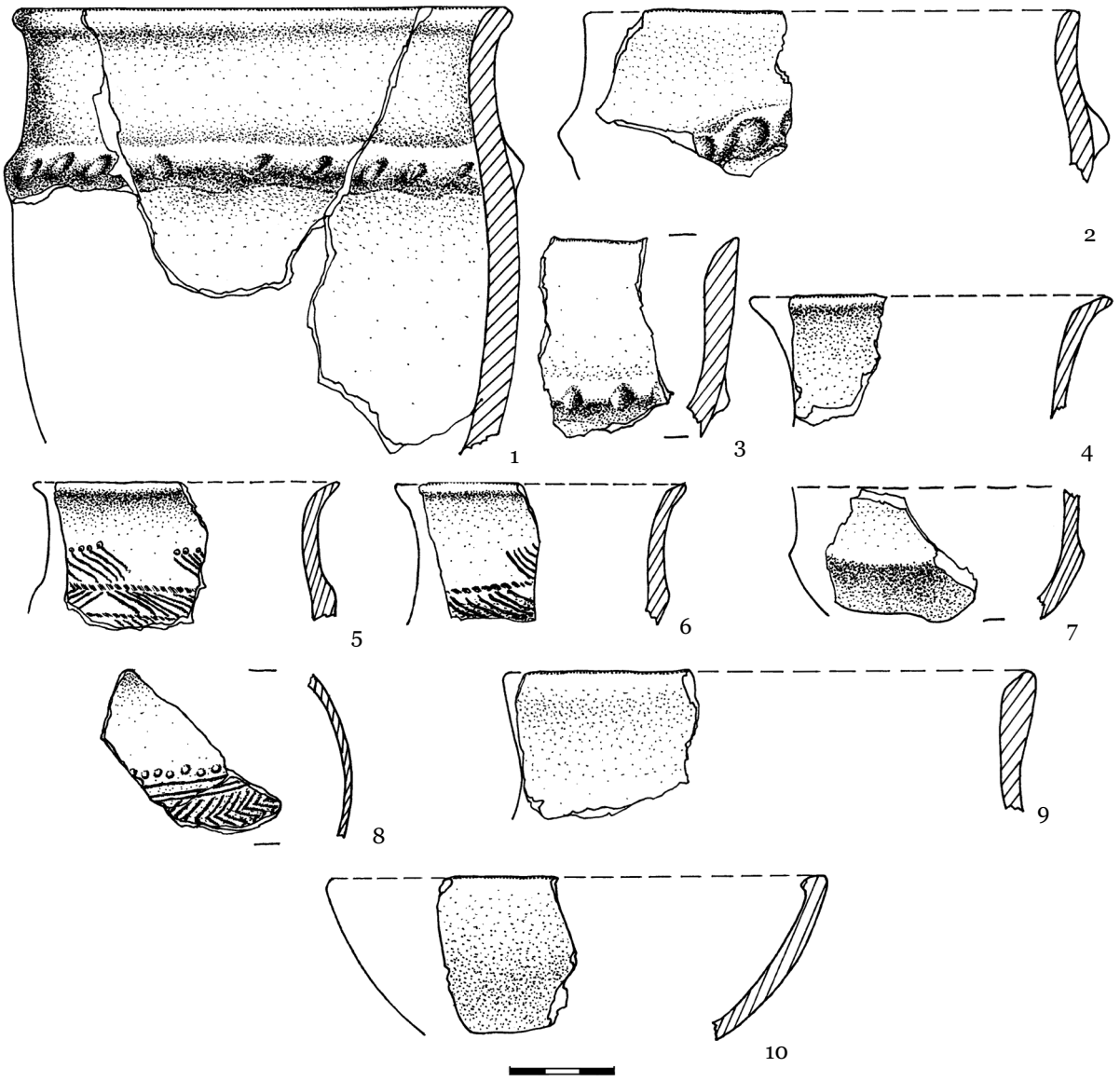

Fig. 13. Saharna „Dealul Mănăstirii" – 2008. Secţiunea nr. 4. Inventarul gropii nr. 17.

Complexul 24. Groapa nr. 18 a fost surprinsă în partea de vest a secţiunii nr. 4, la intersectarea carourilor 6 şi 7, la adâncimea de 75 cm de la nivelul actual de călcare. Groapa are formă ovală în plan cu diametrele gurii de 140×100 cm, şi formă de clopot în secţiune cu diametrul fundului de 100 cm, adâncindu-se în solul galben steril până la 97 cm (fig. 14/1). Solul excavat din groapa nr. 18 prezenta cernoziom în amestec cu bucăţi de cărbune, oase şi fragmente de ceramică. Materialul ceramic este prezentat de fragmente de vase din aceleaşi categorii de ceramică: rudimentară, semifină şi fină.

Ceramica grosieră este prezentată de fragmente de:

– Vase cu gâtul profilat şi marginea răsfrântă în afară. Zona de joncţiune a trunchiului cu gâtul este marcată de un brâu alveolar depus orizontal cu alveole oblic rotunjite (fig. 14/3, 11) similare celor din groapa nr. 18 şi larg răspândite în perioada hallstattiană timpurie.
– Funduri evidenţiate (fig. 14/14), cunoscute deja la această aşezare prin cercetările efectuate anterior.

Categoria ceramicii semifine o alcătuiesc fragmentele de la:

– Vase cu gâtul trompetiform (fig. 14/8, 9). Unele exemplare au buza crestată oblic, iar gâtul, în zona joncţiunii cu trunchiul, este marcat de decor ştanţat din linii scurte depuse oblic (fig. 14/9). La alte piese este ornamentat numai gâtul cu linii ştanţate orizontal şi oblic (fig. 14/8).

– Vase cu gâtul arcuit (fig. 14/10, 12) bine cunoscute la aşezarea Saharna „Dealul Mănăstirii” (Niculiţă et al. 2008, 63, 272, fig. 54/1-4), dar atestate şi la Glinjeni (Гольцева, Кашуба 1995, табл. XXIX), Saharna-Ţiglău (Niculiţă, Nicic 2008, 210, fig. 4/1), Neporotovo (Крушельницька 1998, 18, рис. 5/3) etc.
– Vase cu decor ştanţat din linii depuse sub unghi (fig. 14/4).

Ceramica fină este prezentată prin fragmente de:
– Vase cu decor ştanţat constituit din şiruri de linii paralele, în care sunt încadrate cerculeţe cu tangente (fig. 14/7), ornament larg răspândit în cultura Cozia-Saharna, documentate prin descoperirile de la Saharna Mare (Niculiţă et al. 2008, 46, fig. 18/6), Jijila-„Cetăţuie” (Sîrbu et al. 2008, fig. 35/5, 6), Babadag (Jugănaru 2005, 126, fig. 32/1), Glinjeni (Гольцева, Кашуба 1995, табл. XXXIX/3) etc.
– Cupe cu trunchiul în formă de clopot (fig. 14/5), buza evazată şi fundul rotunjit. Fragmentul descoperit este grafic întregibil. Întreaga piesă e acoperită cu decor în formă de benzi alcătuite din romburi haşurate şi linii oblice depuse sub unghi. Piese, aproape similare după formă, la fel cu trunchiul acoperit cu decor incizat în formă de benzi din romburi haşurate sunt cunoscute după descoperirile de la necropola Ţiglău (Кашуба 2000, 382-383, рис. LVII/28; рис. LVIII/19).
– Cupe cu gâtul cilindric, trunchiul bombat şi fundul rotunjit. Exemplarul descoperit este ornamentat, în zona joncţiunii gâtului cu trunchiul, cu linii din dreptunghiuri ştanţate, urmate de caneluri oblice depuse pe umărul trunchiului (fig. 14/6).

Tipurile de vase din toate categoriile de ceramică descoperite în emplectonul gropii nr. 18 au largi analogii în sortimentul ceramic al perioadei hallstattiene timpurii şi completamente se încadrează în cultura Cozia-Saharna.

Complexul 25. Groapa nr. 19 a fost sesizată la adâncimea de 100 cm de la suprafaţa actuală de călcare. Ea întretăia carourile 4 şi 5; 9 şi 10. Groapa are în plan forma ovală cu diametrele gurii 150×160 cm, iar în secţiune este tronconică, cu diametrul fundului de 145 cm (fig. 14/2). Solul extras din groapă prezintă un amestec de cernoziom cu bucăţi de oase şi fragmente neînsemnate de ceramică. Din emplectonul gropii, interes prezintă un fragment de toartă, care a fost modelată din pastă bine prelucrată, cu suprafaţa netedă. În exterior, de-a lungul torţii sunt incizate cinci linii paralele (fig. 14/15).

În stratul cultural au fost sesizate un şir de obiecte confecţionate din metal, os, piatră şi lut.

Din categoria pieselor din metal, face parte o plăcuţă cu un capăt îndoit prevăzut cu un orificiu pentru nituire (cat. nr. 26; fig. 15/1).

Piesele prelucrate din os sunt prezentate de un astragal (cat. nr. 31; fig. 15/2).

Din categoria pieselor din piatră se evidenţiază o rondelă cu orificiu la mijloc (cat. nr. 28; fig. 15/3) şi un fragment de lamă de cremene prelucrat (fig. 15/7).

Obiectele din lut sunt reprezentate de o fusaiolă bitronconică (cat. nr. 39; fig. 15/4), un fragment provenit de la un burlui (cat. nr. 25; fig. 15/5) şi un fragment de creuzet (cat. nr. 27; fig. 15/6). Creuzete similare au mai fost întâlnite în timpul cercetărilor şanţului din aşezarea „Dealul Mănăstirii” (Niculiţă et al. 2008, 269, fig. 51/8), la Saharna Mare (Кашуба 2000, 316, рис. XXV, 30), Solonceni-Hlinaja (Кашуба 2000, 316, рис. XXV, 31) etc.

Materialul ceramic recoltat, ca urmare a cercetărilor în stratul cultural al secţiunii nr. 4, este destul de considerabil la număr şi destul de diferit după categorii şi tipuri. Din categoria vaselor se evidenţiază:

– Vase trompetiforme cu buza lată evazată în exterior şi trunchiul rotunjit. Buza în partea de sus e ornamentată cu decor ştanţat alcătuit din linii oblice puse sub unghi (fig. 16). Exemplare similare după formă, dar cu decor incizat, au fost descoperite în groapa nr. 1 din aşezarea Saharna-Ţiglău (Niculiţă, Nicic 2008, 223, fig. 13/3a,b,c) şi la Glinjeni (Гольцева, Кашуба 1995, табл. XXXV/1).
– Vase cu gâtul cilindric şi buza răsfrântă în exterior (fig. 17/1-3).
– Vase cu gâtul arcuit (fig. 17/4-5).
– Vase cu gâtul arcuit şi buza rotunjită în exterior (fig. 17/6-7). Astfel de exemplare au fost sesizate la aşezările Saharna Mică (Niculiţă et al. 2008, 246, fig. 28/8), Saharna Mare (Niculiţă et al. 2008, 306, fig. 88/2), Glinjeni (Гольцева, Кашуба 1995, табл. XXXIV/1), Jijila-„Cetăţuie” (Sîrbu et al. 2008, fig. 39/1) etc.

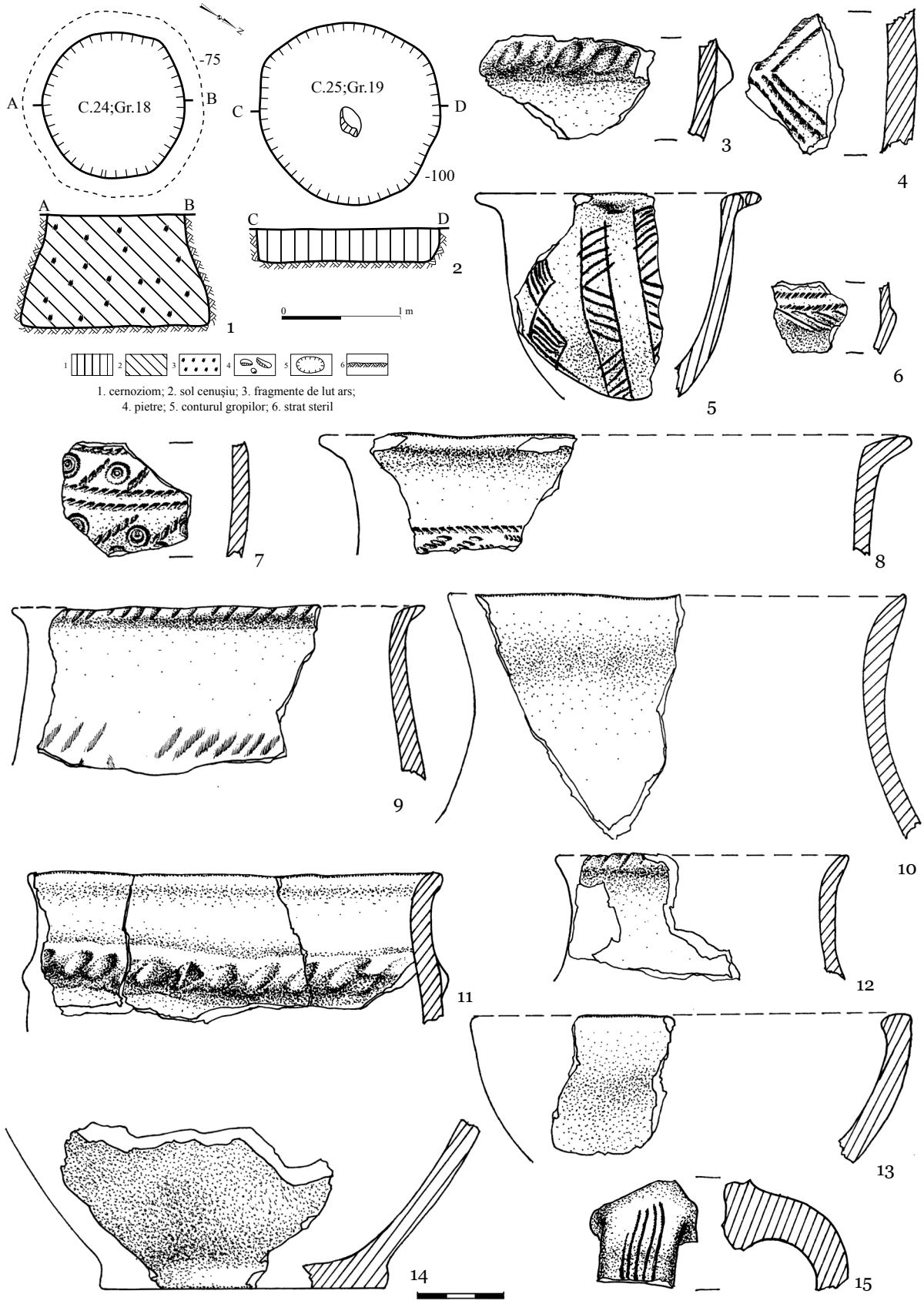

Fig. 14. Saharna „Dealul Mănăstirii" – 2008. Secţiunea nr. 4. 1 - Planul şi profilul gropii nr. 18; 2 - planul şi profilul gropii nr. 19. 3-14 - inventarul gropii nr. 18; 15 - inventarul gropii nr. 19.

– Vase cu gâtul scund şi buza îngroşată înclinată în exterior (fig. 17/8-13; fig. 18/1, 2) – exemplare frecvent întâlnite la monumentele din prima epocă a fierului.
– Vase cu gâtul înalt, cilindric şi buza rotunjită în exterior (fig. 17/14-16).
– Vase cu profilul S-oidal (fig. 17/17, 18) larg cunoscute la monumentele hallstattiene timpurii de la Jijila-„Cetăţuie” (Sîrbu et al. 2008, fig. 37/2), Glinjeni (Гольцева, Кашуба, 1995, табл. XX/3), Butuceni (Niculiţă et al. 2002, 203, fig. 97/1) etc.
– Vase cu gâtul uşor profilat şi buza teşită în interior (fig. 18/3-8).
– Vase fără gât cu trunchiul în formă de sac (fig. 18/10, 11, 15). Acest tip de vas se practica pe un diapazon cronologic destul de vast din mileniul I a. Chr.

Un interes deosebit prezintă fragmentele de străchini descoperite în stratul cultural. Din ele se evidenţiază:
– Străchini cu trunchiul tronconic şi buza uşor înclinată în interior (fig. 19/1-8). Unele exemplare au buza şi partea de sus ornamentată cu decor în relief în formă de suporturi aplatizate în asociere cu ornament ştanţat din linii oblice depuse pe buză şi sub ea (fig. 19/1-4). Acest tip de străchini este caracteristic pentru perioada timpurie a fierului.
– Străchini cu trunchiul tronconic şi buza îngroşată din ambele părţi (fig. 19/9; fig. 20/1-5, 7). Se întâlnesc piese cu decor ştanţat în formă de linii oblice depuse sub unghi (fig. 20/1, 2) sau simplu trasate pe buză (fig. 20/3, 5).
– Străchini cu trunchiul sferoidal (fig. 20/6). Acest tip la fel este frecvent întâlnit la monumentele din prima jumătate a mil. I a. Chr.
– Străchini cu partea de sus uşor înclinată în interior (fig. 21/1-6).

Ceramica fină este prezentată de un număr considerabil de fragmente de la diverse tipuri de cupe.
– Cupe cu gâtul cilindric, trunchiul robust cu diametrul maxim în partea de jos. Astfel de cupe sunt ornamentate prin incizare cu decor în formă de zig-zag, triunghiuri haşurate sau linii depuse sub unghi (fig. 21/7).
– Cupe cu trunchiul S-oidal rotunjit şi diametrul maxim la mijloc (fig. 21/8-10) sau în partea de jos (fig. 21/11). Exemplarele acestui tip, de regulă, sunt ornamentate cu triunghiuri sau dreptunghiuri haşurate (fig. 21/8-9). Alte piese sunt acoperite cu decor din cerculeţe cu tangente (fig. 21/11). Se întâlnesc exemplare cu decor ştanţat în formă de zigzag cu câte un cerculeţ pe vârful unghiurilor înramate de un chenar din câte trei linii orizontale (fig. 21/10).
– Cupe cu trunchiul globular ornamentate cu decor incizat din linii depuse sub unghi asociate de cerculeţe (fig. 22/2).
– Cupe cu ornament ştanţat în formă de linii oblice pe trunchi (fig. 22/5).
– Cupe cu decor în formă de unghiuri paralele depuse în zona diametrului maxim al trunchiului (fig. 24/4, 9, 15, 17).
– Cupe ornamentate cu decor incizat în formă de dreptunghiuri haşurate (fig. 22/8, 13, 14) etc.

În stratul cultural, în materialul ceramic predomină fragmente, forma iniţială a vasului căruia aparţineau nu poate fi stabilită. În schimb, ele prezintă interes prin motivul şi tehnica de redare a decorului.

În acest context, e necesar de menţionat fragmentele de vase cu decor incizat (fig. 23). Din ele se evidenţiază fragmentele de la vase cu decor în formă de triunghiuri, romburi, dreptunghiuri haşurate (fig. 23/1-5, 7, 8, 10-12, 14, 15, 19, 23), zigzaguri şi benzi înscrise (fig. 23/3, 5, 6), ornament caracteristic pentru faza finală a culturii Cozia-Saharna – cultura Basarabi-Şoldăneşti. Impresionante sunt fragmentele ornamentate prin ştanţare redată prin ştanţă în formă de şiruri din pătrate imprimate, în formă de linii orizontale sau depuse sub unghi cu un cerculeţ pe vârf (fig. 24/2), sau în formă de „X” (fig. 24/10).

În materialul ceramic din strat, un loc aparte îl ocupă fragmentele cu decor în relief în formă de brâu alveolar (fig. 25/3-5, 8, 10-12) sau fără alveole (fig. 25/6, 9) ori cele cu ornament în formă de ove şi suporturi aplatizate (fig. 25/1, 2, 7).

Interes prezintă fundurile de vase care sunt de două tipuri: ne evidenţiate (fig. 26/1-5) şi cu talpa evidenţiată (fig. 26/6-11) şi fragmentele de toarte, unele cu proeminenţe cilindrice la mijlocul toartei (fig. 27/12) sau cu buton bine reliefat pe creastă (fig. 27/9, 11). Sunt prezente fragmente de toarte cu ornament incizat (fig. 27/5, 11) şi ştanţat (fig. 27/13, 16).

Analiza formelor şi decorului a ceramicii recuperate atât din complexele închise, cât şi din stratul de cultură, permite de stabili că, în linii majore, materialul ceramic se încadrează în diapazonul

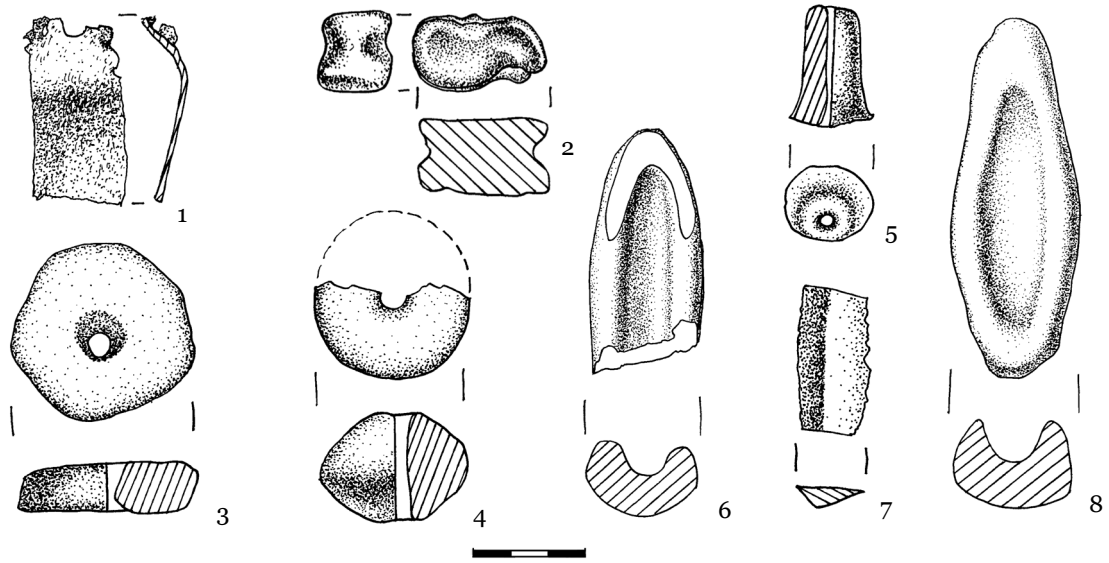

Fig. 15. Saharna „Dealul Mănăstirii" – 2008. Secţiunea nr. 4. Obiecte individuale din stratul cultural. 1-7 - secţiunea nr. 4; 8 - secţiunea nr. 5.

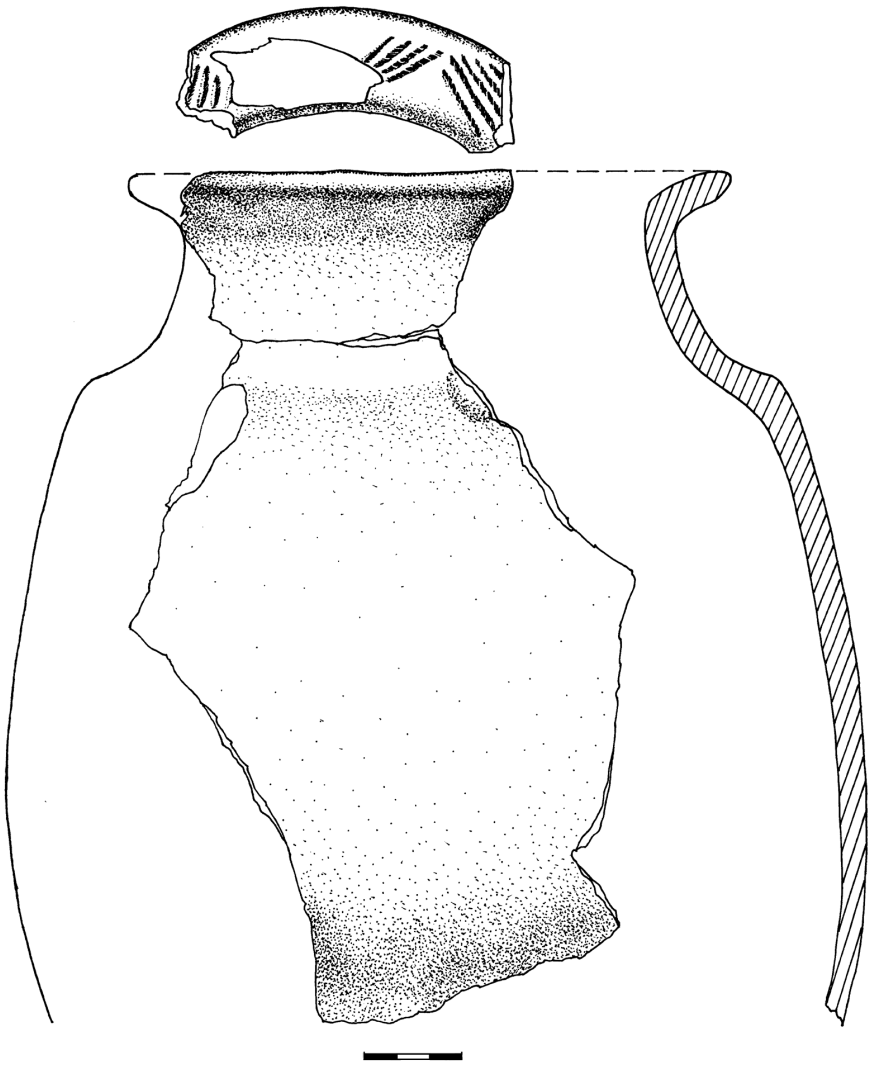

Fig. 16. Saharna „Dealul Mănăstirii" – 2008. Secţiunea nr. 4. Vas din stratul cultural.

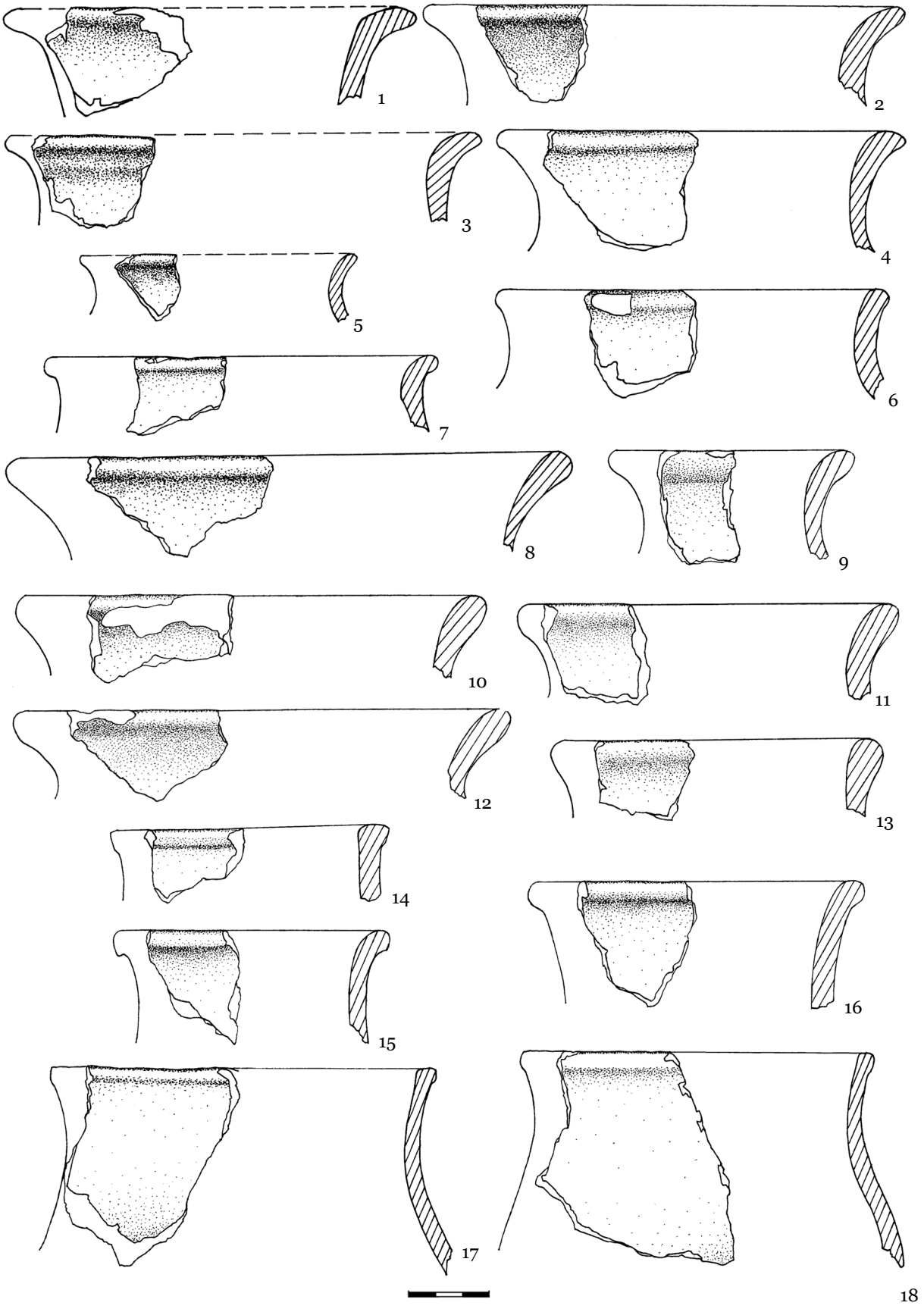

Fig. 17. Saharna „Dealul Mănăstirii” – 2008. Secțiunea nr. 4. Ceramică din stratul cultural.

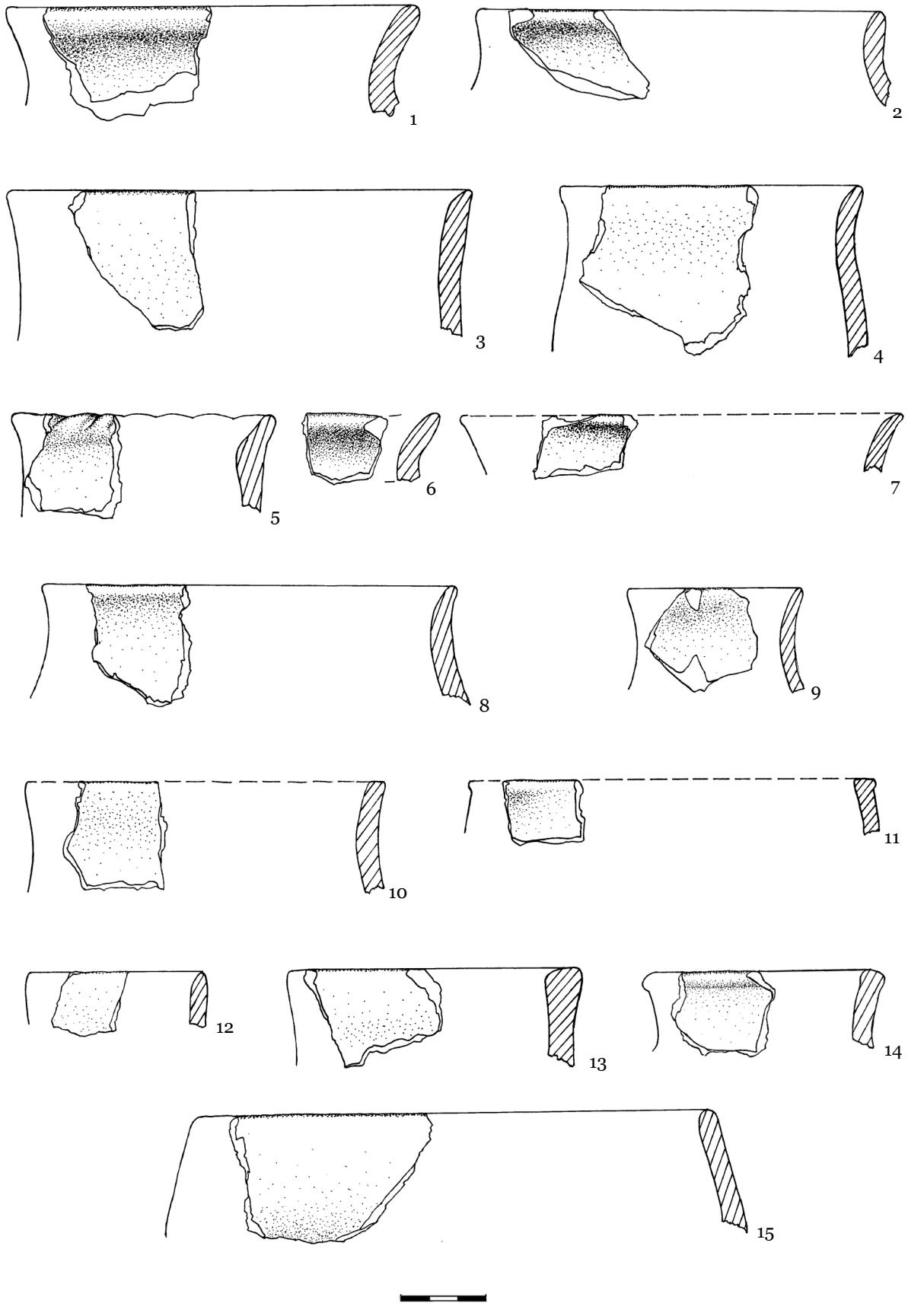

Fig. 18. Saharna „Dealul Mănăstirii” – 2008. Secţiunea nr. 4. Ceramică din stratul cultural.

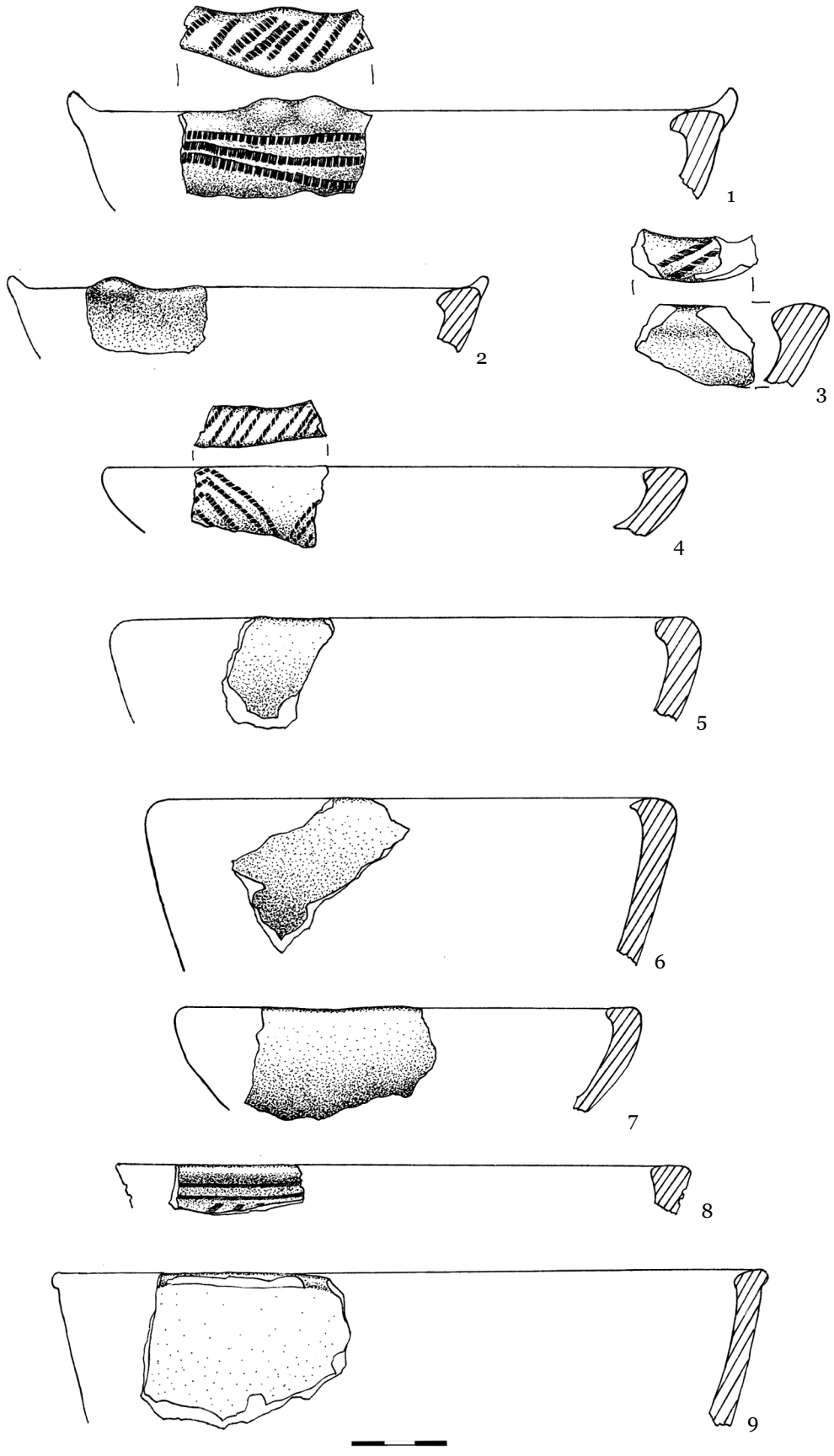

Fig. 19. Saharna „Dealul Mănăstirii” – 2008. Secţiunea nr. 4. Ceramică din stratul cultural.

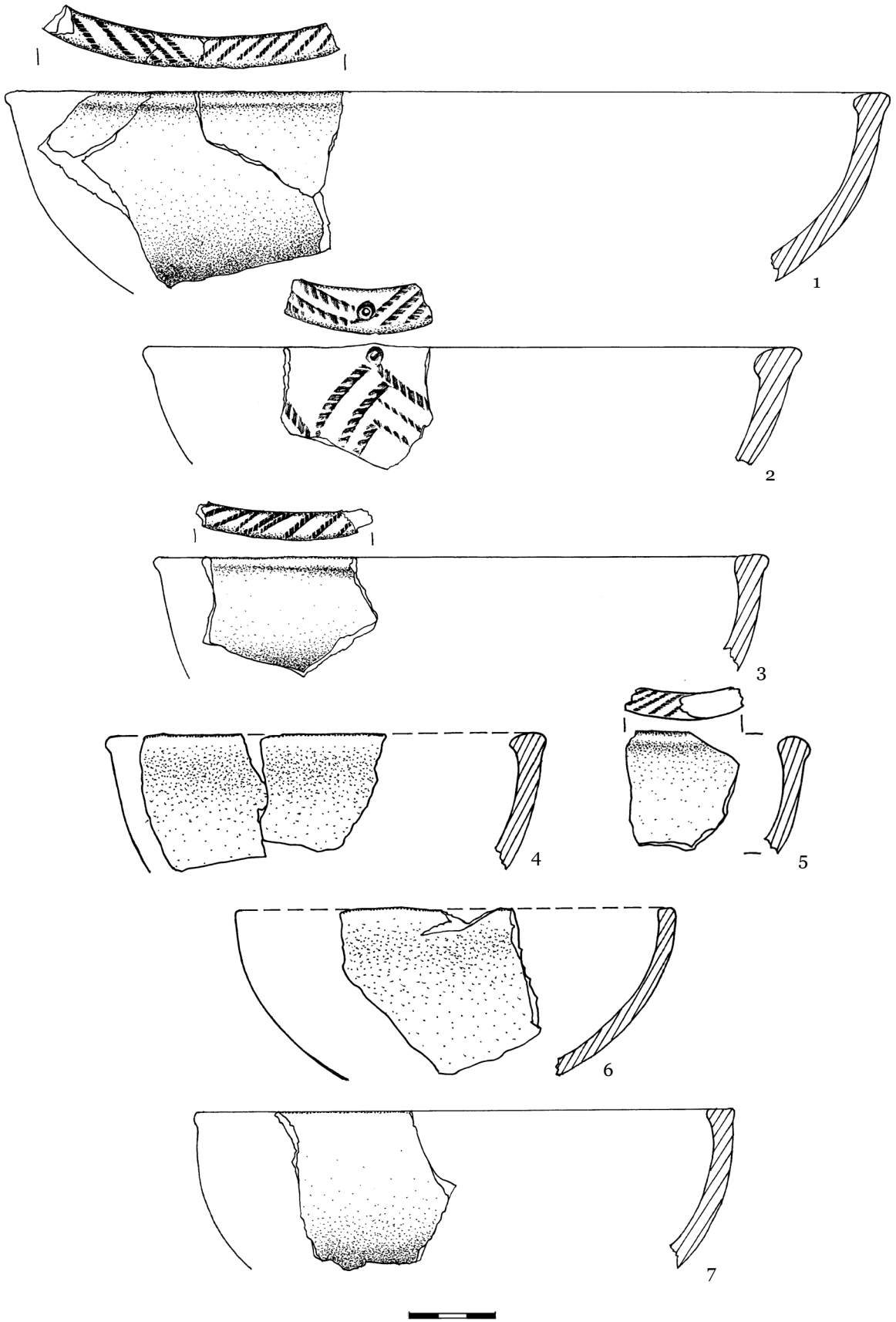

Fig. 20. Saharna „Dealul Mănăstirii” – 2008. Secţiunea nr. 4. Ceramică din stratul cultural.

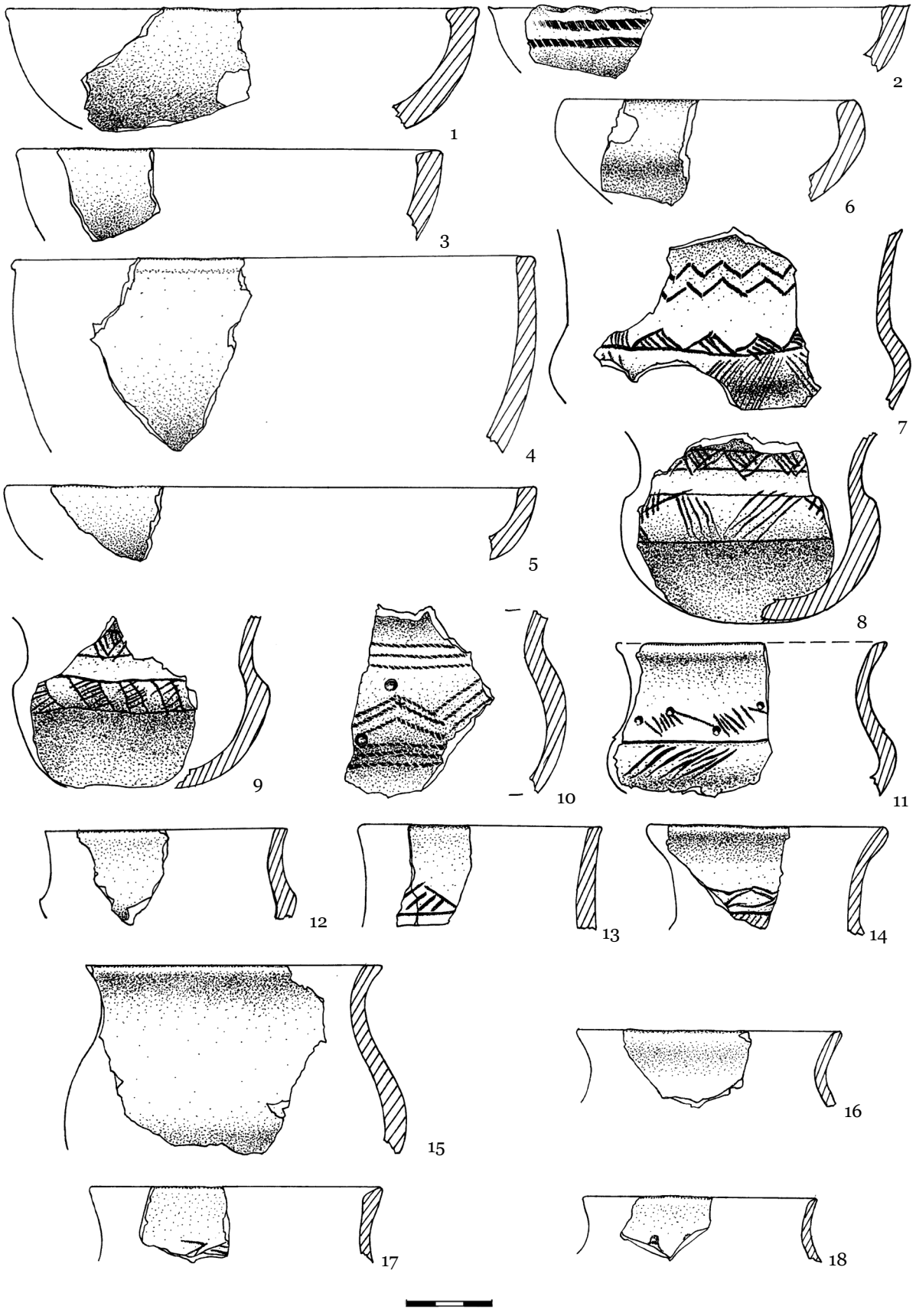

Fig. 21. Saharna „Dealul Mănăstirii” – 2008. Secțiunea nr. 4. Ceramică din stratul cultural.

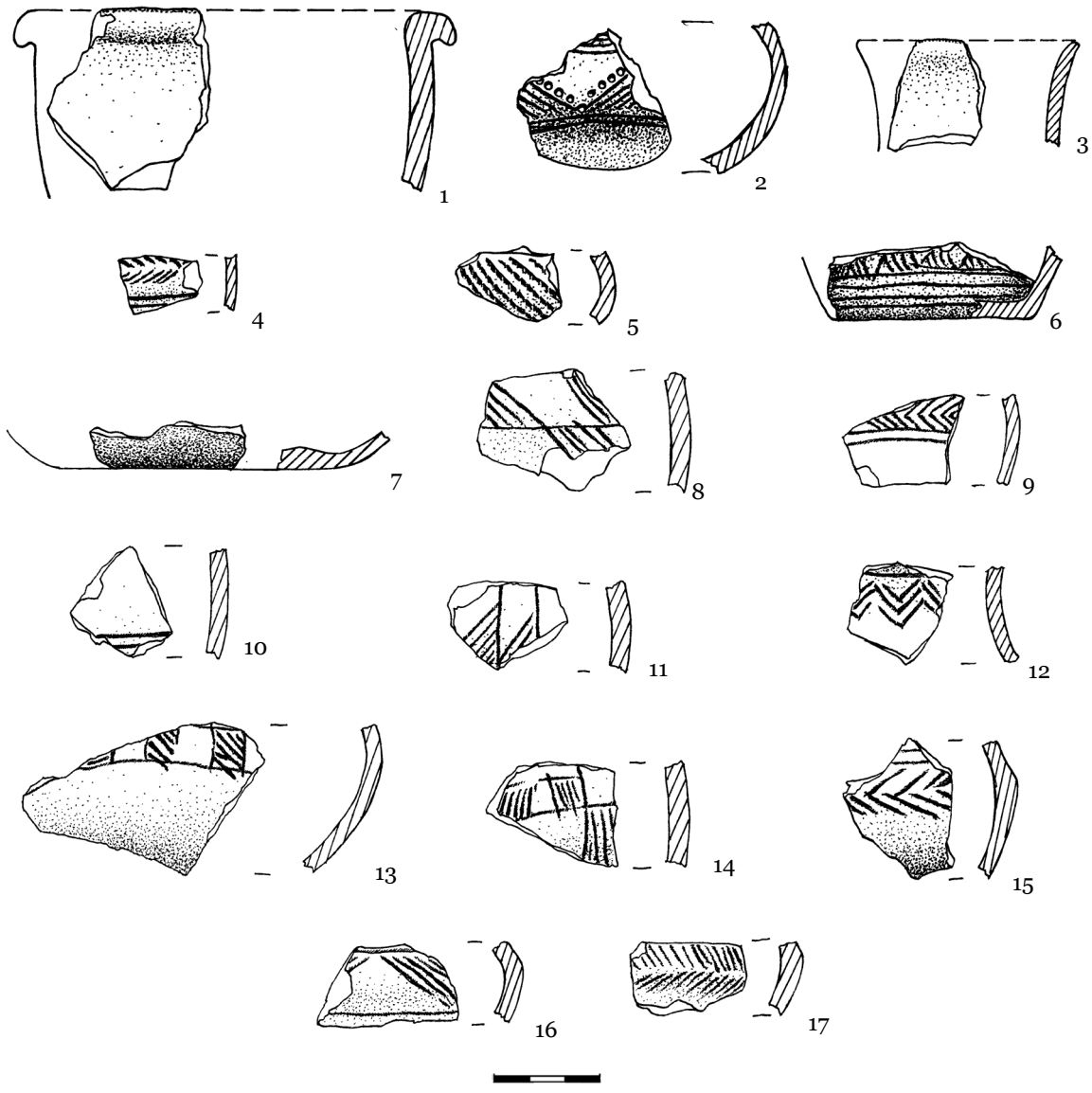

Fig. 22. Saharna „Dealul Mănăstirii" – 2008. Secţiunea nr. 4. Ceramică din stratul cultural.

cronologic din sec. IX - prima jumătate a sec. VIII a. Chr. caracteristic culturii Cozia-Saharna. Prezenţa ceramicii cu figuri geometrice, linii, triunghiuri, zigzaguri înscrise indică asupra funcţionării aşezării şi la începutul culturii Basarabi-Şoldăneşti.

Secţiunea nr. 5 a fost trasată cu scopul de a urmări corelarea şanţului cu sistemul de apărare al cetăţii traco-getice Saharna Mare. Ea avea suprafaţa de 60 m² şi a fost amplasată la sud de şanţul bastionului central al fortificaţiei Saharna Mare, unindu-se astfel cu secţiunea nr. 6 din 2003 (fig. 28).

Stratigrafia urmărită în cadrul cercetării a demonstrat că este alcătuită din două nivele: cel superior gros de 20-30 cm şi inferior grosimea căruia atinge 100 cm. Primul nivel este puternic deranjat de lucrările agricole, prezentând cernoziom în amestec cu rădăcini de vegetaţie şi pietre. Al doilea nivel conţine sol de culoare predominant cenuşie amestecat cu pietricele calcaroase, care se concentrează în partea de nord, adică spre şanţul adiacent bastionului. La adâncimea de 50-60 cm de la suprafaţa actuală de călcare, în colţul de nord al secţiunii, a fost descoperită o grupare relativ compactă de pietre de dimensiuni mari şi mijlocii (între 50×30×20 cm şi 10×7×5 cm). Baza

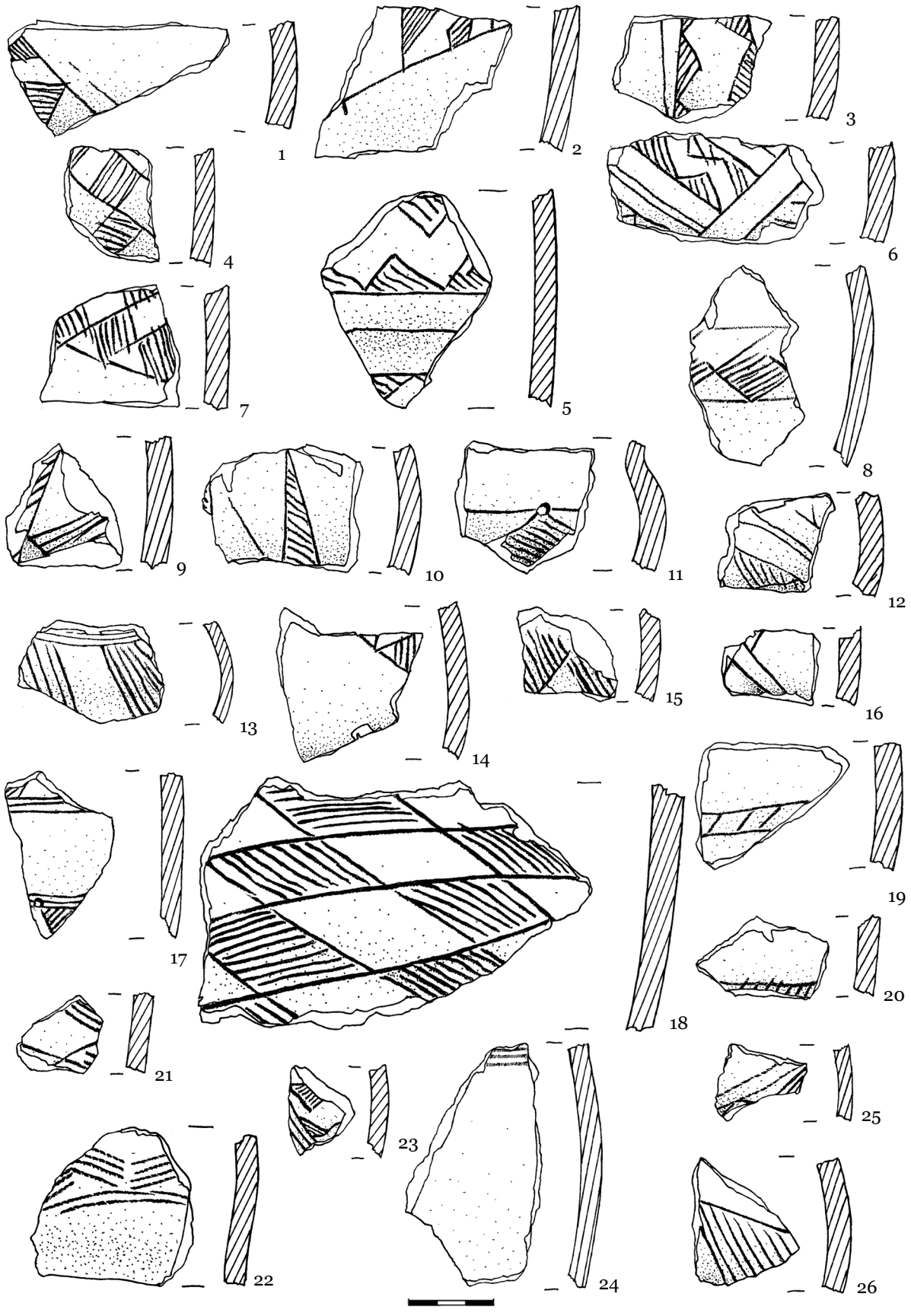

Fig. 23. Saharna „Dealul Mănăstirii” – 2008. Secțiunea nr. 4. Ceramică din stratul cultural.

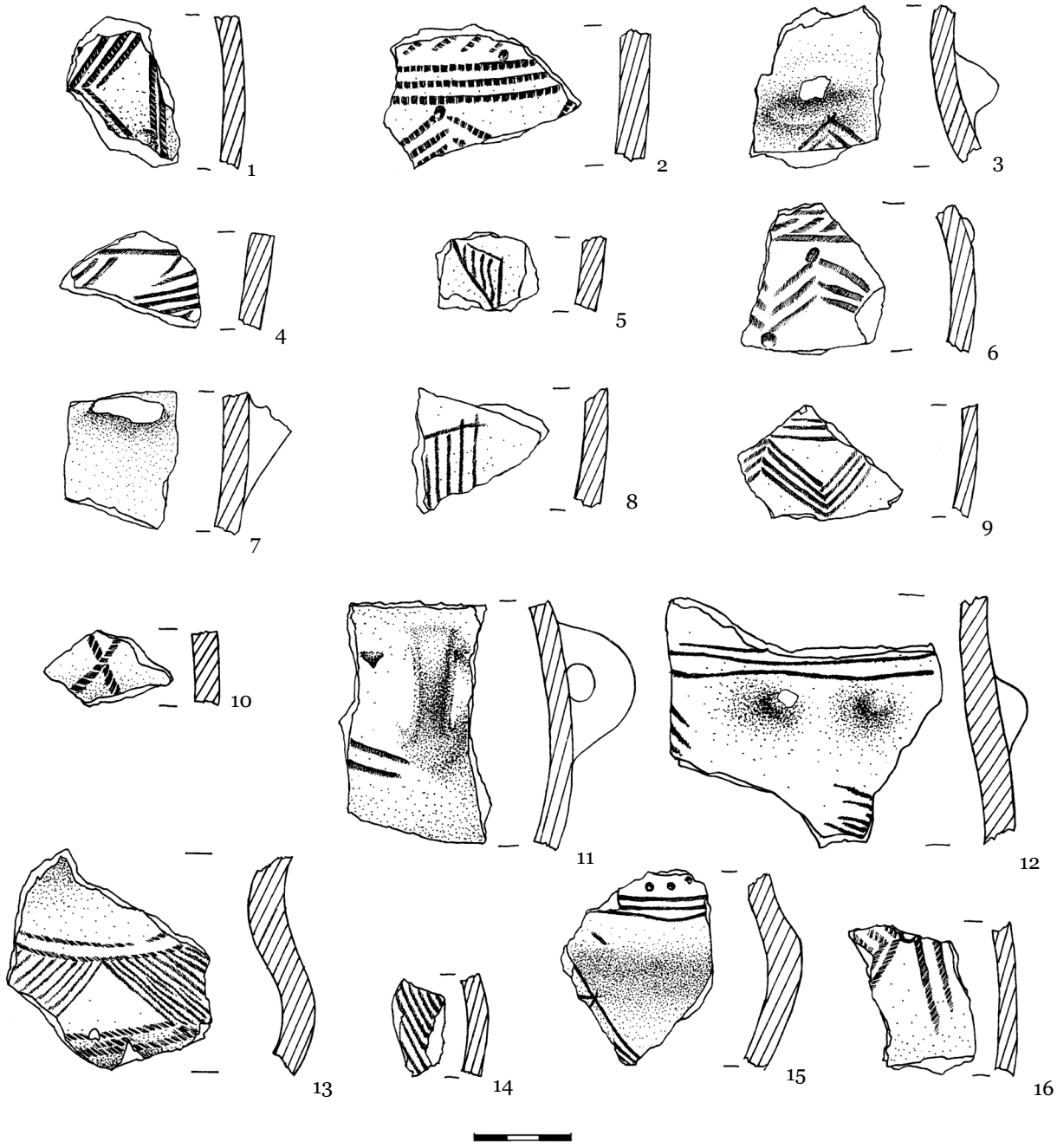

Fig. 24. Saharna „Dealul Mănăstirii” – 2008. Secţiunea nr. 4. Ceramică din stratul cultural.

stratului o constituie stratul steril, format din lut şi pietre (fig. 28).

Ca urmare a investigaţiilor arheologice în secţiunea nr. 5 a fost descoperit un modest material, reprezentat doar de un creuzet (cat. nr. 38; fig. 15/8) şi de câteva fragmente ceramice, nesemnificative din punct de vedere diagnostic.

În cadrul secţiunii, la adâncimea de 94 şi, respectiv, de 97 cm au fost depistate două gropi.

Complexul 27. Groapa 20 a fost descoperită la adâncimea de 94 cm de la suprafaţa actuală de călcare. Aceasta are formă ovală în plan cu diametrul gurii de 120 cm şi cilindrică în secţiune, intrând parţial în marginea de vest a secţiunii. Adâncimea gropii atinge 85 cm. Baza gropii este îngustată cu 20 cm de un prag înalt de 25 cm. Solul excavat din groapă este compus din sol cenuşiu şi brun în amestec cu buline de lut şi pietricele de calcar. În groapă nu s-a descoperit material arheologic, cu

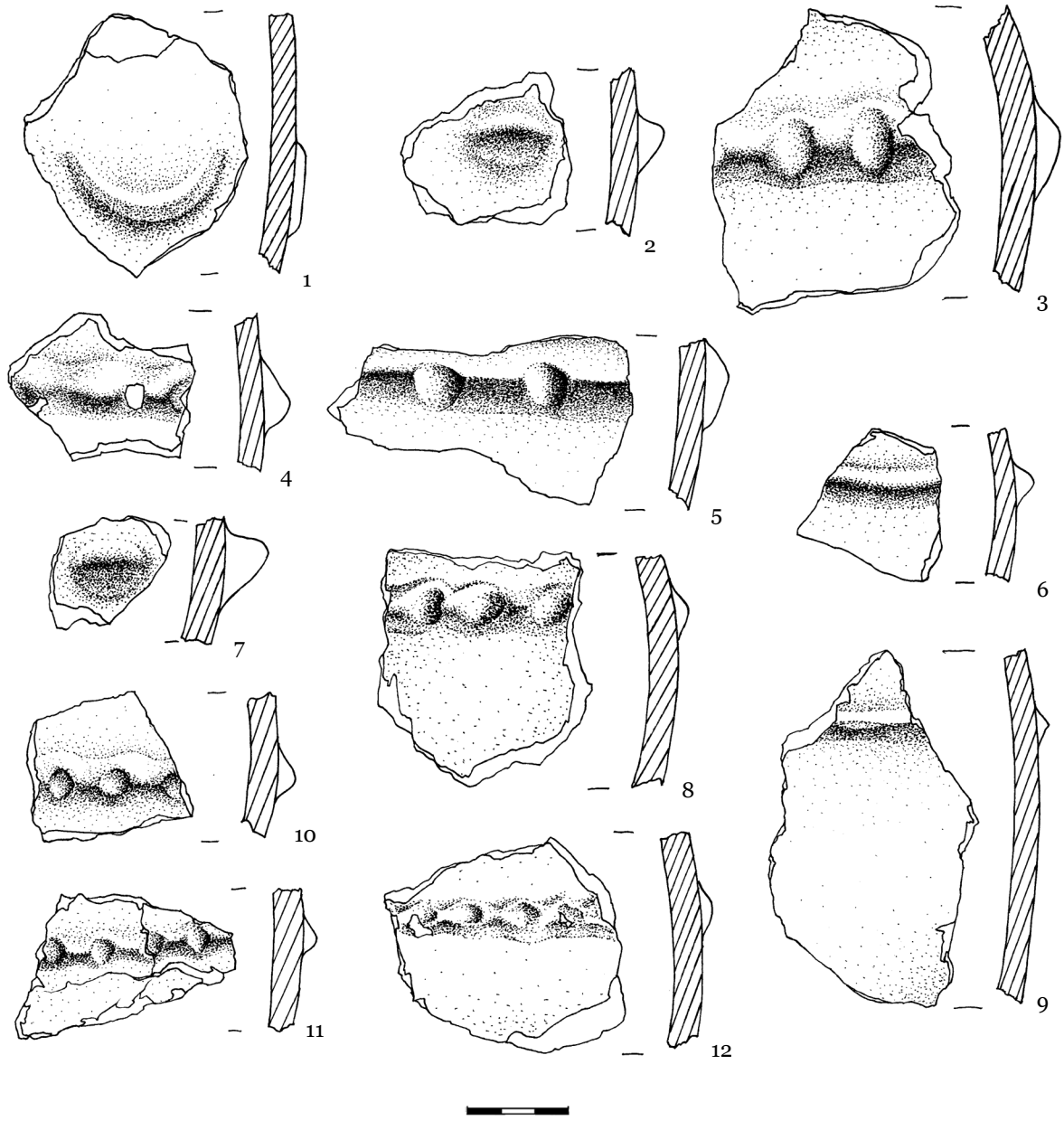

Fig. 25. Saharna „Dealul Mănăstirii” – 2008. Secţiunea nr. 4. Ceramică din stratul cultural.

excepţia câtorva fragmente de lemn carbonizat, oase şi pietre (fig. 28).

Complexul 28. Groapa 21 are forma ovală neregulată, prezentând mai degrabă o adâncitură artificială situată sub aglomeraţia de pietre amintită mai sus, groapa a fost descoperită la adâncimea de 86-97 cm de la suprafaţa actuală de călcare. Aceasta intră în secţiune cu 140 cm. Adâncimea gropii atinge 20 cm. Solul descoperit în groapă este negru, amestecat cu sol cenuşiu şi pietricele de calcar (fig. 28).

La adâncimea de 77 cm, în colţul de nord al secţiunii s-a depistat o parte dintr-o aglomeraţie compactă de pietre (fig. 28).

În secţiune nu a fost surprinsă continuarea şanţului. Probabil, şanţul întretaie bastionul, ridicat mai târziu, dar această constatare ipotetică va putea fi verificată doar de cercetările viitoare.

Situaţia urmărită în urma cercetării *secţiunii nr. 5* permite constatarea lipsei de locuire în această zonă a promontoriului.

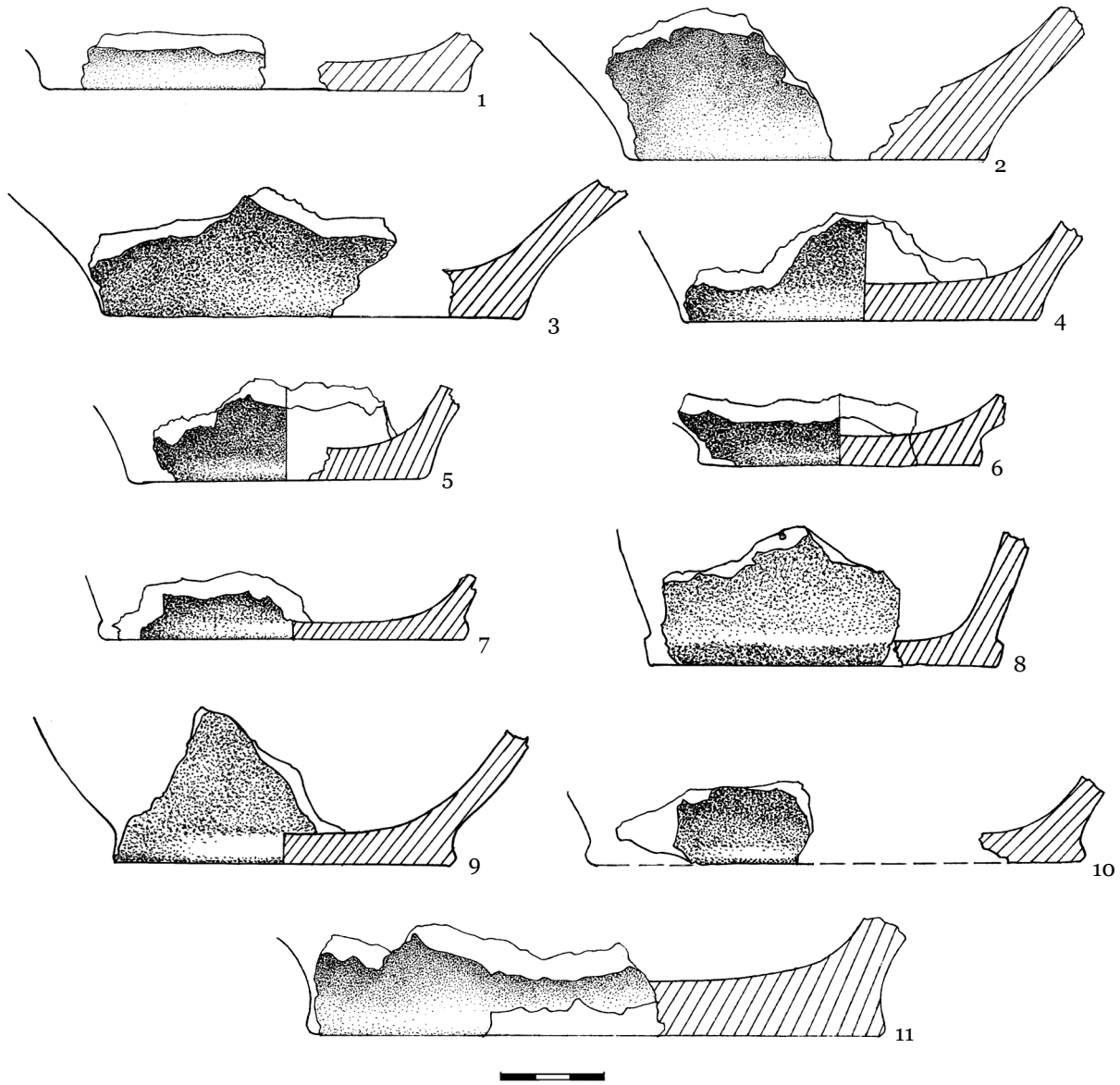

Fig. 26. Saharna „Dealul Mănăstirii" – 2008. Secţiunea nr. 4. Ceramică din stratul cultural.

Catalogul pieselor de inventar

25[2]. *Burlui,* fragment (fig. 15/5). Secţiunea 4, adâncimea 20 cm. Confecţionat din pastă de lut în amestec cu şamotă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cafeniu-roşiatic la cenuşiu. Forma – tub cilindric, prevăzut cu orificiu de-a lungul piesei. H[3]=3 cm, D=1-2 cm, D_{orf}=0,5 cm.

26. *Plăcuţă,* fragment (fig. 15/1). Secţiunea 4, adâncimea 40 cm. Confecţionată din fier. Forma – rectangulară cu o margine îndoită şi prevăzută cu orificiu (?). L=2,5 cm, Gr=0,1 cm.

27. *Creuzet,* fragment (fig. 15/6). Secţiunea 4, adâncimea 40 cm. Confecţionat din pastă de lut cu impurităţi de şamotă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cenuşiu la cărămiziu. Forma – oval alungită, cu dimensiunile de 8,7×2,8 cm. Cavitatea are formă ovală în plan, cu dimensiunile 6,7×1,8 cm, Ad=1,0 cm.

28. *Rondelă* (fig. 15/3). Secţiunea 4, adâncimea 44 cm. Confecţionată din piatră. Forma – poligonală cu colţurile rotunjite, prevăzută cu orificiu în centru. D_{max}=4,5 cm, D_{orf}=1,4 cm, Gr=1 cm.

[2] În catalog au fost utilizate următoarele abrevieri: H – lungimea/înălţimea; L – lăţimea; Gr – grosimea; D – diametrul; D_{max} – diametrul maxim; D_b – diametrul bazei (bazelor); D_{orf} – diametrul orificiului; Ad – adâncimea.

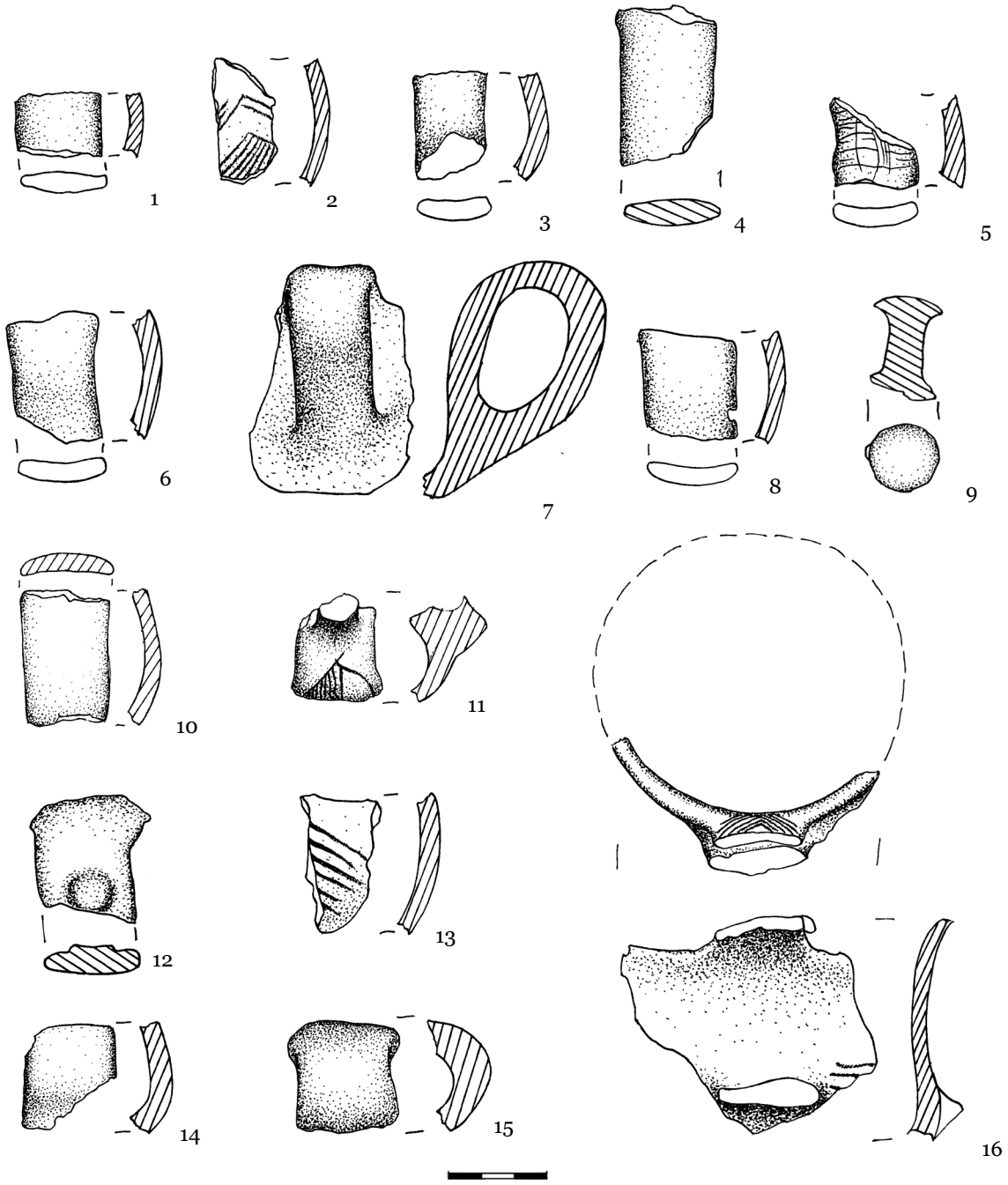

Fig. 27. Saharna „Dealul Mănăstirii” – 2008. Secțiunea nr. 4. Ceramică din stratul cultural.

29. *Fusaiolă,* fragment (fig. 15/4). Secțiunea 4, adâncimea 49 cm. Confecționată din pastă de lut în amestec cu șamotă, arderea – oxidantă și omogenă, culoarea – cenușiu închisă. Forma – bitronconico-globulară. H=2,7 cm, D_{max}=3,7 cm, D_b=1 cm, D_b=1,1 cm, D_{orf}=0,8 cm.

30. *Fusaiolă* (fig. 4/2). Secțiunea 4, Complexul 20, Vatra 2, adâncimea 99 cm. Confecționată din pastă de lut în amestec cu șamotă și nisip, arderea uniformă și omogenă, culoarea – gălbuie. Forma – tronconico-globulară. H=2 cm, D_{max}=2,4 cm, D_{orf}=0,6 cm.

31. *Astragal* (fig. 15/2). Secțiunea 4, adâncimea 105 cm. Confecționat din vertebră. H=3,4 cm, L=2 cm, Gr=1,5 cm.

32. *Rondelă* (fig. 5/6). Secțiunea 4, Complexul 21, Bordeiul 1, adâncimea 118 cm. Confecționată din perete de vas lucrat din pastă semifină de lut în amestec cu șamotă și nisip, arderea – incompletă

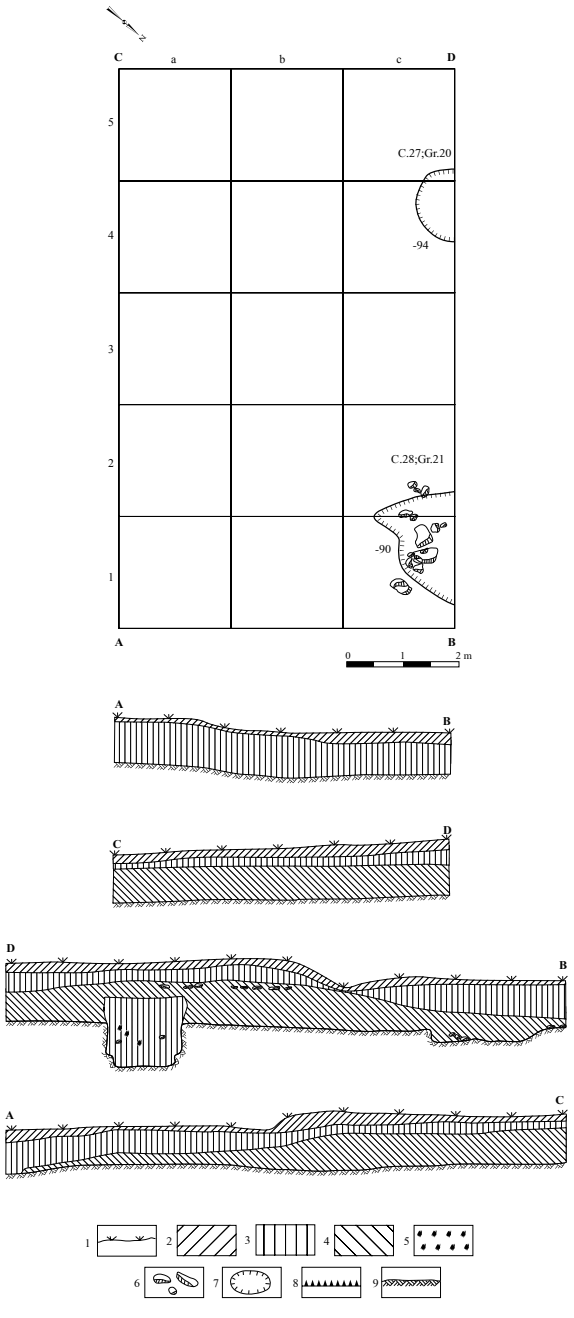

Fig. 28. Saharna „Dealul Mănăstirii" – 2008. Secţiunea nr. 5. Planul şi profilul secţiunii.

şi neuniformă, culoarea variază de la cărămiziu deschis în interior la negru în exterior, suprafaţa este lustruită şi acoperită cu luciu. Forma quasi-ovală. D=3,6 cm, Gr=0,8 cm.

33. *Cute,* fragment (fig. 5/4). Secţiunea 4, Complexul 21, Bordeiul 1, adâncimea 123 cm. Confecţionată din piatră. Forma – rectangulară. L=3,8 cm, Gr=2,1 cm.

34. *Rondelă* (fig. 5/2). Secţiunea 4, Complexul 21, Bordeiul 1, adâncimea 135 cm. Confecţionată din piatră. Forma – ovală neregulată. D=8,5 cm, Gr=2,3 cm.

35. *Dăltiţă* (fig. 5/3). Secţiunea 4, Complexul 21, Bordeiul 1, adâncimea 164 cm. Confecţionată din silex. Forma – poligonală alungită. H=9,1 cm, L=4,4 cm, Gr=2,6 cm.

36. *Fusaiolă* (fig. 11/2). Secţiunea 4, Complexul 22, Groapa 16, adâncimea 170 cm. Confecţionată din pastă de lut în amestec cu şamotă şi nisip, arderea oxidantă şi omogenă, culoarea – cărămizie. Forma – bitronconico-sferică. H=2,4 cm, D_{max}=4,4 cm, D_b=1,2 cm, D_b=1,2 cm, D_{orf}=1 cm.

37. *Rondelă* (fig. 5/5). Secţiunea 4, Complexul 21, Bordeiul 1, adâncimea 180 cm. Confecţionată din perete de vas lucrat din pastă semifină de lut în amestec cu şamotă şi nisip, arderea – incompletă şi neuniformă, culoarea variază de la cărămiziu deschis în interior la negru în exterior, suprafaţa este lustruită şi acoperită cu luciu. Forma quasi-ovală. D=3,5 cm, Gr=1 cm.

38. *Creuzet* (fig. 15/8). Secţiunea 5, adâncimea 50 cm. Confecţionat din pastă de lut cu impurităţi de şamotă, arderea – neuniformă şi incompletă, culoarea variază de la cenuşiu la cărămiziu. Forma – oval alungită, cu dimensiunile de 9,3×3,4 cm. Cavitatea are formă ovală în plan cu dimensiunile 5,8×2,1 cm, Ad=1,0 cm.

39. *Lamă*, fragment (fig. 15/7). Secţiunea 4, adâncimea 100 cm. Confecţionată din silex. Are formă dreptunghiulară în plan şi triunghiulară în secţiune. H=3,7 cm, Gr=0,6 cm.

Bibliografie

Jugănaru 2005: G. Jugănaru, Cultura Babadag I (Constanţa 2005).

Iconomu 1996: C. Iconomu, Cercetările arheologice de la cetatea hallstattiană de la Pocreaca – Iaşi. ArhMold XIX, 1996, 21-56.

László 1972: A. László, O aşezare hallstattiană la Cozia. ArhMold VII, 1972, 207-224.

Medović 1988: P. Medovič, Kalakača (Novi Sad 1988).

Niculiţă, Nicic 2007: I. Niculiţă, A. Nicic, Cercetări arheologice la situl Saharna „Dealul Mănăstirii". Tyragetia s.n. 1, vol I (XVI), 2007, 225-248.

Niculiţă, Nicic 2008: I. Niculiţă, A. Nicic, Habitatul din prima epocă a fierului de la Saharna-Ţiglău. Consideraţii preliminare. Tyragetia s.n. 1, vol II (XVII), 2008, 205-232.

Niculiţă et al. 2002: I. Niculiţă, S. Teodor, A. Zanoci, Butuceni. Monografie arheologică (Bucureşti 2002).

Niculiţă et al. 2007: I. Niculiţă, A. Zanoci, T. Arnăut, Sistemul defensiv al cetăţii din epoca fierului Saharna Mare. Tyragetia s.n. 1, vol I (XVI), 2007, 27-62.

Niculiţă et al. 2008: I. Niculiţă, A. Zanoci, T. Arnăut, Habitatul din mileniul I a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna) (Chişinău 2008).

Sîrbu et al. 2008: V. Sîrbu, S. Ailincăi, G. Simion, Jijila-Cetăţuie. O aşezare fortificată a culturii Babadag din nord-vestul Dobrogei (Brăila 2008).

Vanciugov et al. 1999: V. Vanciugov, V. Sîrbu, I. Niculiţă, V. Bârcă, Cercetările arheologice de salvare de la Orlovka-Cartal (Ucraina). Campania 1998. In: Cercetări arheologice în aria nord-tracă, III (Bucureşti 1999), 135-221.

Гольцева, Кашуба 1995: Н.В. Гольцева, М.Т. Кашуба, Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья (Тирасполь 1995).

Кашуба 2000: М.Т. Кашуба, Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна). Stratum-plus 3, 2001, 241-488.

Крушельницька 1998: Л.І. Крушельницька, Чорноліська культура Середнього Приднестров’я (за матеріалами непоротівської групи пам’яток) (Львів 1998).

Никулицэ 1978: И.Т. Никулицэ, Отчет о полевых исследованиях на памятников бронзового и раннежелезного веков у сел Дэнчень и Суручень (Кишинев 1978). Arhiva Muzeului Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei.

Никулицэ 1981: И.Т. Никулицэ, Гальштаттское поселение в Ханском микрорайоне. В сб.: АИМ (1974-1976 гг.) (Кишинёв 1981).

Никулицэ 1987: И.Т. Никулицэ, Северные фракийцы в VI-I вв. до н.э. (Кишинев 1987).

The results of the archaeological investigations at the civil settlement Saharna „Dealul Mănăstirii” (2008 campaign)

Abstract

In this study are presented the results of the archaeological investigations at the early Hallstattian settlement Saharna „Dealul Mănăstitii”. The research at this site in 2008 were done at 2 sections: no. 4-5. The aim of these investigations was to study the ditch situated south of the defensive system of Saharna Mare fortress and which was found already in the past years. The result was the discovery of two hearths – complex 19-20, two dwellings – complexes 21, 26. The pits 16-19 and the ditch on a surface of 10 m were investigated. The material found in the closed complexes and the ditch have a cultural-chronologic attribution to Cozia-Saharna culture. The ditch explored on a length of 10 m and depth varying from 0,5 to 1,2 m was in fact an extension of the previously investigated ditch. The result provided the possibility to establish that both its triangular form and the wide rim and narrow bottom represents nothing less than the traces of a wood chassis of a palisade. It is likely that the central and northern part of Saharna Mare promontory was initially strengthened with a palisade which included also the north-eastern part of „Dealul Mănăstirii” settlement. G.D. Smirnov, who had discovered for the first time this ditch, assumed that it was a supplementary defense ditch situated on a parallel line with the fortress wall and ditch.

In order to confirm whether the ditch was contemporary with the fortress’ fortification line, in the southern part of the fortress’ central bastion was traced the section no. 5.

Although some material was discovered, the investigations of the cultural layer from the area have shown a complete lack of possible ruins of a known settlement. It means that the central bastion was built up after the abandonment of the first defense line of the site from Saharna Mare.

List of illustrations:

Fig. 1. Saharna „Dealul Mănăstirii”. Topographic sketch.

Fig. 2. Saharna „Dealul Mănăstirii”. Section no. 4. Plan and profile of section.

Fig. 3. Saharna „Dealul Mănăstirii”. Section no. 4. 1 - Hearth no. 1; 2-6 - Ceramic material.

Fig. 4. Saharna „Dealul Mănăstirii”. Section no. 4. 1 - Hearth no. 2; 2-5 - Material found near the hearth.

Fig. 5. Saharna „Dealul Mănăstirii”. Section no. 4. Dwelling no. 1: 1 – plan and profile; 2-6 - Material from inside (2-4 - stone objects; 5-6 - clay objects).

Fig. 6. Saharna „Dealul Mănăstirii”. Section no. 4. Material from dwelling no. 1.

Fig. 7. Saharna „Dealul Mănăstirii”. Section no. 4. Material from dwelling no. 1.

Fig. 8. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Material from dwelling no. 1.
Fig. 9. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Dwelling no. 2: 1 - plan and profile; 2-5 - materials from the dwelling.
Fig. 10. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Ditch no. 2: 1 - plan and profile; 2-10 - material from the ditch.
Fig. 11. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Pit no. 16: 1 - plan and profile; 2-6 - material from the pit.
Fig. 12. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Pit no. 17: 1 - plan and profile; 2-9 - material from the pit.
Fig. 13. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Pit no. 17. Material from the pit.
Fig. 14. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4: 1 – plan and profile of pit no. 18; 2 - plan and profile of pit no. 19; 3-14 - material from pit no. 18; 15 - material from pit no. 19.
Fig. 15. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Individual objects from the cultural layer: 1-7 - Section no. 4; 8 - Section no. 5.
Fig. 16. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Pot from the layer.
Fig. 17. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Ceramics from the cultural layer.
Fig. 18. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Ceramics from the cultural layer.
Fig. 19. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Ceramics from the cultural layer.
Fig. 20. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Ceramics from the cultural layer.
Fig. 21. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Ceramics from the cultural layer.
Fig. 22. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Ceramics from the cultural layer.
Fig. 23. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Ceramics from the cultural layer.
Fig. 24. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Ceramics from the cultural layer.
Fig. 25. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Ceramics from the cultural layer.
Fig. 26. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Ceramics from the cultural layer.
Fig. 27. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 4. Ceramics from the cultural layer.
Fig. 28. Saharna „Dealul Mănăstirii". Section no. 5. Section plan and profile.

Результаты археологических раскопок на поселении Сахарна «Дялул Мэнэстирий» в 2008 г.

Резюме

В данной статье изложены результаты археологических изысканий на раннегальштаттском поселении Сахарна «Дялул Мэнэстирий». В 2008 году раскопки на поселении проводились посредством двух раскопов № 4 и № 5. Раскоп nr. 4 преследовал цель выявить продолжение траншеи, исследуемой в предыдущих раскопах (1-3). В результате исследований, кроме траншеи (рва), были обнаружены остатки двух очагов, две землянки и четыре ямы. Во всех этих закрытых комплексах, равно как и культурном слое, был выявлен археологический материал, который можно отнести к культуре Козия-Сахарна. Исследуемая траншея, соединяется с предыдущей и судя по ее форме образует, представляет фундамент от деревянного частокола. Этот частокол представлял первое и наиболее раннее фортификационное сооружение, воздвигнутое на мысу Большая Сахарна.

Открыватель данного памятника Г.Д. Смирнов предполагал, что траншея представляла вспомогательное препятствие, идущая параллельно линии обороны городища.

Для того чтобы проконтролировать достоверность данного соображения, в южной части центрального бастиона городища был разбит раскоп № 5. В результате оказалось, что на данном участке нет ни культурного слоя ни остатков рва. Следовательно, линия обороны городища и центральный бастион были сооружены после разрушения частокола.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». План поселения.
Рис. 2. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Планы и профиль.
Рис. 3. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. 1 - очаг № 1; 1 - 6 – керамический материал.
Рис. 4. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. 1 - очаг № 2. 2 – 5 - археологический инвентарь.
Рис. 5. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Землянка № 1: 1 – план и профиль. Материал из заполнения: 2-4 - изделия из камня; 5-6 - изделия из глины.
Рис. 6. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Инвентарь землянки № 1.
Рис. 7. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Инвентарь землянки № 1.

Рис. 8. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Инвентарь землянки № 1.

Рис. 9. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Землянка № 2: 1 - план и разрез; 2-5 - инвентарь из землянки.

Рис. 10. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Ров № 2: 1 - план и разрез; 2-10 - инвентарь рва.

Рис. 11. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Яма № 16: 1 - план и разрез; 2-6 - инвентарь ямы.

Рис. 12. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Яма № 17: 1 - план и разрез; 2-9 - инвентарь ямы.

Рис. 13. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Яма № 17. Инвентарь ямы.

Рис. 14. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. 1 - План и разрез ямы № 18; 2 - план и разрез ямы № 19; 3-14 - инвентарь из ямы № 18; 15 - инвентарь из ямы № 19.

Рис. 15. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Индивидуальные находки из культурного слоя: 1-7 - раскоп № 4; 8 - раскоп № 5.

Рис. 16. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Сосуд из культурного слоя.

Рис. 17. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Керамика из культурного слоя.

Рис. 18. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Керамика из культурного слоя.

Рис. 19. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Керамика из культурного слоя.

Рис. 20. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Керамика из культурного слоя.

Рис. 21. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Керамика из культурного слоя.

Рис. 22. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Керамика из культурного слоя.

Рис. 23. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Керамика из культурного слоя.

Рис. 24. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Керамика из культурного слоя.

Рис. 25. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Керамика из культурного слоя.

Рис. 26. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Керамика из культурного слоя.

Рис. 27. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 4. Керамика из культурного слоя.

Рис. 28. Сахарна «Дялул Мэнэстирий». Раскоп № 5. План и разрез раскопа.

20.05.2009

Dr. hab. Ion Niculiţă, Universitatea de Stat din Moldova, str. Mateevici, 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova

Dr. Andrei Nicic, Universitatea de Stat din Moldova, str. Mateevici, 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: a_nicik@yahoo.com

Andrei Corobcean, Universitatea de Stat din Moldova, str. Mateevici, 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: andrei_corobcean@yahoo.com

O FIBULĂ HALLSTATTIANĂ CU VALENŢE CULTUALE DESCOPERITĂ LA ORMENIŞ-„*TIPIA ORMENIŞULUI*”, JUDEŢUL BRAŞOV

Florea Costea
Lucica Savu
Angelica Bălos

După cum este cunoscut din monografia închinată acestui sit (Costea et al. 2006), prima locuire intensă ce a premers *Latène*-ului dacic datează din prima epocă a fierului. Epoca a fost tratată de cercetătorul clujean Adrian Ursuţiu (Ursuţiu 2006, 155-160, pl. II-XXXIII), ocazie cu care s-a oprit şi asupra fibulei la care ne-am propus să revenim (Ursuţiu 2006, 158-159, pl. XXXI/1). Pretextul ne-a fost oferit de elementele de decor nou apărute pe parcursul procesului de restaurare-conservare ce a continuat şi după apariţia monografiei.

Fibula[1] (fig. 1a-b)[2] a fost descoperită în ultimul an de cercetări sistematice efectuate pe *Tipia Ormenişului* (2005), în *Caseta 6*, trasată pe *Terasa III*-a, la depărtare egală între sanctuarul circular complex *extra muros* şi prăpastia dinspre NV a dealului (19 m). Se afla printre pietrele de la suprafaţa pavajului terasei, la adâncimea de 30 cm faţă de actualul nivel de călcare. Stratigrafic, ea a fost găsită deasupra nivelului de locuire dacică, poziţie secundară explicabilă prin amplele lucrări edilitare ce au precedat cuceririi romane.

Fibula se încadrează în tipul „Blattbügelfibeln”, pentru care Tiberius Bader stabileşte două variante, în funcţie de compunerea lor: din una (Einteilige) sau din două (Zweiteilige) bucăţi (Bader 1983, 25-39). Exemplarul acum în discuţie aparţine variantei a doua, deşi noi nu am observat nicăieri vreun punct de sudură-lipitură. Pentru confecţionare s-au folosit tehnicile turnării şi (probabil) a filierei, iar pentru decorare poansonarea.

Corpul, conform denumirii, are o formă plată, asemănătoare unei frunze alungite, cu capetele simetrice, în timp ce resortul şi portagrafa sunt realizate dintr-o sârmă rotundă în secţiune. Este uşor deformată şi ruptă din vechime, ambele defecţiuni fiind uşor observabile: resortul are acum forma literei „**S**” alungită oblic, în timp ce acul şi melcul terminal al portagrafei lipsesc.

Dimensiunile actuale: $L_{totală}$ – 79 mm; L_{corp} – 48 mm; $L_{fără\ ac}$ – 64 mm; l_{max} – 15 mm; $Ø_{sârmă\ resort}$ – 2 mm; $Ø_{sârmă\ portagrafă}$ – 1,5 mm; G – 7,7 gr.

Fibula este acoperită de patină nobilă de culoare verzuie, parţial exfoliată; în locurile în care aceasta lipseşte s-au dezvoltat oxizi cuprici care, după cum susţine restauratorul piesei, nu pot fi îndepărtaţi în totalitate fără a se compromite decorul, neajuns care împiedică obţinerea unei imagini complete a acestuia.

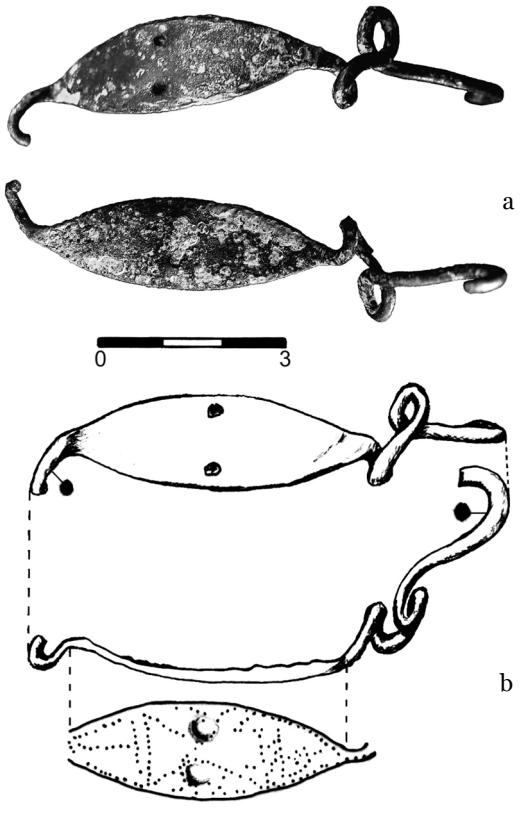

Fig. 1. Fibulă.

[1] Face parte din colecţia Muzeului Judeţean de Istorie Braşov, unde este înregistrată sub nr. inv. II.6989. Fibula a fost restaurată în Laboratorul Muzeului Judeţean de Istorie Braşov de către George Iacobeanu.

[2] *Desene:* Mihaela Cioc; *foto:* ing. Paul Pavel.

După cum abia s-a spus, motivul pentru care am reluat discuţia asupra fibulei îl constituie elementele de decor nou evidenţiate pe parcursul restaurării. Întreaga imagine a fost realizată prin impresiuni faţă-spate cu un poanson cu vârful rotunjit şi constă dintr-un chenar de puncte vizibile iniţial integral pe o latură a corpului şi parţial pe cealaltă. După îndepărtarea acrustei de cuprit s-a constatat că bijutierul a poansonat un şir de puncte şi pe cealaltă margine a corpului, numai că acestea erau mai greu de observat din cauza profunzimii lor mai reduse. Alte puncte sunt acum vizibile şi în alte zone ale corpului: lateral de clepsidră pe ambele părţi şi în capătul dinspre resort, deasupra clepsidrei. Tot lateral, la jumătatea lungimii piesei, se află două umflături rotunde mai mari, obţinute prin batere dinspre ,,faţă" spre ,,interior".

Din păcate, îmbogăţirea decorului nu permite nici acum ,,citirea" integrală şi fără greş a acestuia; am putea spune că, dimpotrivă, o complică. Sigur este că fibula avea din construcţie un chenar complet din puncte succesive şi că în centrul acestuia era înscrisă o clepsidră (Sanduhrmotive). La fel de clar se vede şi triunghiul din josul clepsidrei, spre portagrafă. În schimb, unele semne de întrebare asupra veridicităţii reconstituirii ridică alte puncte din jurul clepsidrei şi din zona resortului. După părerea noastră, luată în ansamblu, compoziţia poate reprezenta, cel mai probabil, un corp de femeie foarte stilizat; în această situaţie, punctele din jurul clepsidrei ar reprezenta mâinile, iar cele din partea superioară, dinspre resort, capul, evident fără a putea fi vorba despre un ,,portret". În sprijinul afirmaţiei pot fi aduse alte două detalii: punctele de pe ,,pieptul" figurii, ce pot sugera fie sânii, fie două cosiţe, şi triunghiul din partea inferioară a figurii, simbolul universal al femininului. În discuţie pot fi luate şi cele două puncte de pe ,,gâtul" personajului (între jumătatea superioară a clepsidrei şi triunghiul din această parte), probabil componente ale unui colier, precum şi cele două protuberanţe rotunde de la mijlocul corpului.

Concluzionând, suntem de părere că pe fibula recent descoperită pe Tipia Ormenişului avem reprezentat schematic un personaj feminin, imagine amplasată la ,,interiorul" piesei, respectiv pe partea care nu se vedea în timpul utilizării.

Fibule hallstattiene de acest tip şi cu decor măcar în parte asemănător se cunosc atât din descoperiri mai vechi, cât şi din altele relativ recente. Din prima categorie fac parte cele inserate de către Tiberius Bader în capitala sa monografie dedicată acestor artefacte cunoscute pe teritoriul României înainte de anul 1983 (Bader 1983). Precizăm că, formal, atât piesele dintr-o bucată, cât şi cele din două bucăţi sunt asemănătoare, deosebit fiind decorul: cu una sau cu două clepsidre şi cu elemente adăugite acestui motiv-simbol a căror semnificaţie ni se pare secundară. Amintim aici fibula fragmentară ,,dintr-o bucată" de la Căpleni (Dâmboviţa 1977, pl. 30/1; Bader 1983, Tafel 14a-14b) şi pe cele ,,din două bucăţi" de la Cugir (Dâmboviţa 1977, pl. 130/10; Bader 1983, Tafel 3/15), Uioara de Sus (Dâmboviţa 1977, pl. 267/11; Bader 1983, Tafel 3/17), ,,Împrejurimile Bistriţei" (Bader 1983, Tafel 3/18), Cincu (Dâmboviţa 1977, pl. 131/11; Bader 1983, Tafel 3/19), Bicaz (Bader 1983, Tafel 4/20), Vâlcele (Bader 1983, Tafel 4/21), Guşteriţa (Dâmboviţa 1977, pl. 160/25; Bader 1983, Tafel 4/22). Toate sunt datate în *Hallstatt* A_1 (Dâmboviţa 1977 sub voce; Bader 1983 sub voce dar în special Tafel 62). Mai reţinem că în depozitul de la Uioara de Sus se aflau şi câteva brăţări fragmentare cu un decor în multe privinţe asemănător celui de pe fibula noastră (Dâmboviţa 1977, pl. 267/1-2, 7-9).

Dintre descoperirile ulterioare anului 1983 o bună analogie o reprezintă fibula ce făcea parte din depozitul de la Liubcova-,,*Ţiglărie*" (Săcărin 1985, cf. Gumă 1993, 291, pl. XII/1). Depozitul, implicit fibula, se înscriu în seria Cincu-Suseni şi sunt datate de către Caius Săcărin în *Ha* A_1, iar de către Marian Gumă ,,mai curând în *Ha* A_1-A_2" (Gumă 1993, 291).

Dintre toate fibulele enumerate, exemplarul de la Uioara de Sus ni se pare a avea imaginea cea mai apropiată de cea de pe piesa ormenişană, exceptând impresiunile din zona ,,capului", care lipsesc la prima. Mai reţinem că şi pe cea de la Uioara imaginea se află pe partea ascunsă vederii în timpul utilizării.

Prezenţa motivului-simbol central (clepsidra) pe mai multe exemplare, cu sau fără alte elemente în jurul ei, nu poate fi întâmplătoare; ba dimpotrivă, ea apare ca un *leit motiv*. Depărtarea apreciabilă între locurile de descoperire, uneori de peste 500 km, ca şi deosebirile amintite, exclud posibilitatea producerii lor într-o anumită zonă, centru sau, cu atât mai puţin, în acelaşi atelier. În

schimb, tocmai disiparea considerabilă, alături de indubitabila contemporaneitate, sunt argumente puternice în a se susţine că avem de-a face cu o imagine care, deşi se află pe obiecte reale, aparţine vieţii spirituale şi este specifică şi generalizată la un etnic bine definit geografic şi cultural, anume vechilor traci. În consecinţă, ni se pare firesc ca toate obiectele cu acest decor-simbol, în cazul nostru fibulele, să facă parte din categoria obiectelor cu încărcătură religioasă. Poziţionarea decorului pe partea ,,ascunsă” a pieselor demonstrează că purtarea lor era secundară, importante fiind în schimb valenţele proteguitoare. Trebuie precizat însă că deformarea şi ruperea din vechime a fibulei noastre nu sunt cauzate de utilizarea în cult, ci de ,,manipularea” ulterioară epocii în care a fost creată, chiar dacă la unele figurine antropomorfe contemporane fenomenul este sigur invers: în aceeaşi aşezare au fost descoperite figurine de lut dintre care uneia i s-a rupt capul intenţionat (Sîrbu 1999, fig. 2/4). Adoptarea unei atitudini similare şi în cazul fibulei nu ni se pare firească, strădaniile pentru confecţionarea unui obiect cu utilitate clară şi decorarea lui devenind în acest caz lipsite de logică.

Întrebarea care se pune în cazul acestei categorii de artefacte vizează în fapt atribuţiile religioase ale personajului întruchipat, ceea ce impune asimilarea acestuia unei entităţi cu puteri supranaturale, implicată în fenomenul spiritual ,,oficial” al societăţii. Altfel spus, imaginea descrisă să fie atribuită unei anume zeităţi.

Părerea noastră este că zeitatea cea mai probabilă reprezentată pe fibula ormenişană (afirmaţie valabilă pentru toate exemplarele care au ca decor clepsidra) este *Marea Zeiţă,* atestată arheologic în mii de figurine şi reprezentări de altă natură pe teritoriul României încă din neo-eneolitic sub numele de ,,*Mama Universală*” (Monah 2001, 177-180, cu bibliografia problemei). Perpetuarea cultului ei în prima epocă a metalelor ni se pare firească, chiar dacă de data aceasta acelaşi argument arheologic este sărac. Ştim însă că la tracii sudici exista o zeitate echivalentă Artemidei (Bendis la tracii europeni, Vulpe 2001a, 405). Acelaşi învăţat, analizând izvoarele literare antice afirmă: ,,Sunt indicii după care ar fi existat şi la tracii nordici un cult al Artemidei (Bendis la tracii extrem sudici)” (Vulpe 2001a, 437). Afirmaţia este pe deplin justificată, pentru că este greu de admis ca o zeitate cu prezenţă perenă la alte popoare să dispară din pantheonul tracic pentru aproape un mileniu şi să ,,renască” subit la daco-geţi în secolele V-IV î. Hr., dăinuind apoi până la cucerirea romană (Crişan 1986, 362-370; Glodariu, Moga 1994, 33-48; Glodariu 2001, 788). Dispariţia ei din pantheonul traco-dacic ar contraveni şi celor constatate de către E. Benveniste (Benveniste 1969) şi G. Dumézil (Dumézil 1986) în cazul altor popoare europene contemporane, anume tripartitismul religios din care nu lipseşte *Marea Zeiţă*. Or, societatea tracilor nordici din prima epocă a fierului întrunea toate cerinţele unui tripartitism religios riguros ierarhizat, corespunzător unei statificări sociale existentă *de facto* şi recunoscută *de iure*: religie şi sacerdoţi cu autoritatea implicită, militari de profesie, producători de bunuri materiale, cu avantajele oficial recunoscute ale unei categorii de oameni liberi.

Cei din urmă enumeraţi credem că erau primii care se bucurau de ocrotirea *Marii Zeiţe*: depunerea fibulelor cu clepsidră împreună cu cantităţile uneori considerabile de obiecte, prin care se definesc tocmai categoriile sociale caracteristice tracilor nordici de laceputul primei epoci a fierului, argumentează cum nu se poate mai bine demersul abia încheiat.

Nu ne pronunţăm asupra datării, sensibil diferită, pe care o propun specialiştii epocii hallstattiene acestei categorii de artefacte: *Ha* A_1 (Dâmboviţa, Bader), *Ha* A_1-A_2 (Gumă, Săcărin), ,,generic *Ha* A-B” (Ursuţiu).

Bibliografie

Bader 1978: T. Bader, Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică şi tracică (Bucureşti 1978).

Bader 1983: T. Bader, Die Fibeln in Rumänien. In: Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XIV, Band 6 (München 1983).

Benveniste 1969: E. Benveniste, Le vocabulaire de institutions indoeuropéenns (Paris 1969).

Costea et al. 2006: Fl. Costea et al., Augustin-Tipia Ormenişului. Monografie arheologică (I) (Braşov 2006).

Crişan 1986: I.H. Crişan, Spiritualitatea geto-dacilor (Bucureşti 1986).

Dâmboviţa 1977: M.P. Dâmboviţa, Depozitele de bronzuri din România (Bucureşti 1977).
Dumézil 1986: G. Dumézil, Mythe et epopée (Paris 1986).
Glodariu, Moga 1994: I. Glodariu, V. Moga, Tezaurul dacic de la Lupu. Ephemeris Napocensis 4, 1994, 33-48.
Gumă 1993: M. Gumă, Civilizaţia primei epoci a fierului în sud-vestul României (Bucureşti 1993).
Săcărin 1985: C. Săcărin, Depozitul de bronzuri de la Liubcova-„Ţiglărie". Banatica 8, 1985, 91-106.
Sîrbu 1999: V. Sîrbu, Figurinele antropomorfe din prima epocă a fierului descoperite în lumea tracică. Istros IX, 1999, 47-88.
Ursuţiu 2006: A. Ursuţiu, Descoperirile aparţinând primei vârste a fierului. In: Fl. Costea et al., Augustin-Tipia Ormenişului. Monografie arheologică (I) (Braşov 2006), 155-160.
Vulpe 2001: A. Vulpe, Hallstatt. Credinţe religioase. In: Istoria Românilor (Bucureşti 2001).
Vulpe 2001a: A. Vulpe, Dacia înainte de romani. Religia. In: Istoria Românilor (Bucureşti 2001).

A "fibula" with cultural valences found at Ormeniş-„Tipia Ormenişului", Braşov county

Abstract

The authors present a bronze Hallstatt fibula, found in 2005 on south terraces of Tipia Ormenisului, where the Dacian housing (habitat) was an important settlement from the beginning of the first Iron Age. After analysis of printed decorations on the unexposed part of fibula (as seen while being worn), the authors believe that it represents a very stylized woman's body, giving it more likely, *The Great Goddess*, from the pantheon of the ancient Trace, attested on the present territory of Romania by thousands of clay figurines from the neo-eneolitic. The discovery of this group of artefacts usually in large warehouse inventories of bronze objects leads the authors to believe that it was, first, the patron goddess of fertility-fecundity, hunters etc., shielding of the goods producing social class. Her essential attributes corresponded to those of the Greek pantheon of Artemis. With some intermittences, the goddess is attested by the archaeological record up to the Roman conquest of Dacia.

Орнаментированная фибула, обнаруженная в Орменишш-«Типия Орменишулуй», уезд Брашов

Резюме

Авторы представляют гальштатскую бронзовую фибулу, обнаруженную в 2005 г. на южных террасах Типии Орменишулуй, где было выявлено поселение раннежелезного века. На обратной стороне фибулы был обнаружен орнамент в виде стилизованной женской фигуры. Это изображение, с большой долей вероятности, было отнесено к *Великой Богине* из пантеона древних фракийцев. Такие находки обычно встречаются в бронзовых кладах и связаны с культом плодородия. Богиня являлось покровительницей производителей и ее прерогативы схожи с функциями Артемиды из греческого пантеона. Изображения данного божества встречаются в фракийском мире вплоть до римского завоевания Дакии.

06.03.2009

Dr. Florea Costea, Muzeul Judeţean de Istorie Braşov, str. Nicolae Bălcescu, 67, RO-500019 Braşov, România, e-mail: cst_florea@yahoo.com;
Lucica Savu, Muzeul Judeţean de Istorie Braşov, str. Nicolae Bălcescu, 67, RO-500019 Braşov, România, e-mail: lucica_scurtu@yahoo.com;
Angelica Bălos, DJCCPCN Hunedoara, Piata Unirii, 9, RO-330152 Deva, jud. Hunedoara, România, e-mail: angelicabalos@yahoo.it

O POSIBILĂ TRUSĂ MAGICĂ DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI DESCOPERITĂ ÎN CÂMPIA BRĂILEI

Viorel Stoian

În timpul săpăturilor arheologice din campaniile 2007-2008 întreprinse la Şuţeşti-*Popină*, jud. Brăila, au fost descoperite câteva piese ce se remarcă prin dimensiuni reduse şi prin posibila lor utilizare la anumite practici magice şi de cult. Fiind o categorie de piese mai rar întâlnită în descoperirile de până în prezent acest gen de vestigii a făcut obiectul câtorva studii în anii precedenţi (Sîrbu 1999; Sîrbu, Jugănaru 1999; Jugănaru 2003; Jugănaru 2005). Datorită stadiului cercetării sau a probabilei lipse a acestui gen de piese pentru cultura Basarabi, studiile publicate pot aduce doar o vagă interpretare a caracterului şi utilităţii acestor vestigii prin asociere şi asemănare cu cele contemporane din cu totul alte culturi şi spaţii geografice.

Analiza descoperirilor

Piesele la care facem referire provin din trei secţiuni, S3 - S5, dispuse paralel, cu martori intermediari între ele, pe o suprafaţă de 52 m² (Sîrbu et al. 2007, 364-365; Sîrbu et al. 2008, 304-305). S-au descoperit: o fusaiolă miniaturală, o piesă sferică din lut în stare fragmentară, o „pâine" miniaturală din lut, trei vase tronconice miniaturale, trei unelte din lut pentru decorat ceramica, un opaiţ din lut şi un posibil buton de pe mânerul unui vas ceramic (fig. 1). Privind în ansamblu, doar şase piese erau dispuse grupat într-un complex arheologic compus din Groapa 6 şi un şanţ ST1, groapa tăind şanţul. Celelalte piese au fost descoperite în locuinţa adâncită în sol (L2) şi în straturile de cultură arheologică.

În principiu în studiile menţionate anterior se face referire la anumite categorii de piese care fac parte dintr-o trusă magică sau care au un anume rol în practicarea magiei şi practicilor oculte, excluzându-se, prin lipsa descoperirii până în acel moment, categoriile opaiţ şi un posibil buton de la un mâner. În cazul descoperirilor de la Şuţeşti-*Popină*, fusaiola miniaturală, piesa sferică, „pâinea" miniaturală şi vasele tronconice miniaturale îşi regăsesc corespondent în toate trusele „clasice" de la Babadag (Sîrbu, Jugănaru 1999, fig. 5/4-6, 11-13; Jugănaru 2003, 88, fig. 6/8-13; Jugănaru 2005, 104, fig. 10/6-9, 32-37) şi parţial în descoperirile de la Alcedar III (Kaşuba 2003, 193, fig. 5/8, 15), Glinjeni II (Kaşuba 1998, 93, fig. I/11, 13), Konyovo (Sîrbu 1999, fig. 13/13-14), Saharna Mică (Niculiţă et al. 2007, fig. 11/7) şi Sboryanovo (Stoyanov 1997, 216, pl. 20/139, 141, 147-149, 152). Astfel piese de tipul fusaiolei miniaturale (fig. 1/1) se găsesc în trusa de la Sboryanovo (Stoyanov 1997, 216, pl. 20/147-149, 152), piesa sferică (fig. 1/2) are asemănări cu descoperirile de la Sboryanovo (Stoyanov 1997, 216, pl. 20/139, 141), „pâinea" miniaturală din lut se regăseşte în trusele de la Babadag (Sîrbu, Jugănaru 1999, fig. 5/4-6; Jugănaru 2003, 88, fig. 6/8-10; Jugănaru 2005, 104, fig. 10/32-34) şi Konyovo (Sîrbu 1999, fig. 13/13), iar vasele miniaturale (fig. 1/4-5) au asemănări cu văscioarele de la Alcedar III (Kaşuba 2003, 193, fig. 5/15), Babadag (Sîrbu, Jugănaru 1999, fig. 5/11-13; Jugănaru 2003, 88, fig. 6/11-13; Jugănaru 2005, 104, fig. 10/13-16, 35-37), Glinjeni II (Kaşuba 1998, 93, fig. I/11, 13), Novaci (Vulpe 1962, fig. 2/2) şi Saharna Mică (Niculiţă et al. 2007, fig. 11/7).

În cazul „pâinilor" miniaturale există alte câteva piese de forma unor turte subţiri din lut discoidale ce ţin de această simbolistică şi se regăsesc în trusele magice descoperite la Alcedar III (Kaşuba 2003, 193, fig. 5/8), Babadag (Jugănaru 2005, 104, fig. 10/6-9) şi Konyovo (Sîrbu 1999, fig. 13/14).

Pe lângă aceste piese ce au analogii cu descoperirile din trusele magice menţionate am mai amintit şi trei unelte din lut pentru realizarea decorului (fig. 1/9-11) ce au fost descoperite în stratul arheologic şi complexul format de Groapa 6 cu Şantul 1. Dintre acestea numai două unelte (fig. 1/9-10) se regăsesc în asociere cu piese miniaturale, cealaltă fiind descoperită în strat, în secţiunea S5, care nu a avut nici un complex arheologic. Motivele pentru care am inclus uneltele pentru decorat ca făcând parte dintr-o posibilă trusă sunt nu numai locul şi contextul descoperirii, ci şi faptul că mai există situaţii similare la Babadag (Jugănaru 2005, 104, fig. 10/17) şi la Glinjeni II (Kaşuba 1998, 93, fig. I/14, 19).

De asemenea am inclus în această discuţie un opaiţ din lut (fig. 1/7) şi un posibil buton de pe mânerul unui vas ceramic (fig. 1/8) care au fost descoperite împreună cu celelalte piese în complexul format din Groapa 6 şi Şanţul 1. Un opaiţ aproape identic cu acesta a fost descoperit la Niculiţel-*Cornet* într-un context nu prea bine precizat, probabil într-o groapă menajeră, iar ceea ce ne reţine atenţia în această situaţie este şi prezentarea de către autor a unei unelte pentru decorat ceramica şi a unor idoli din lut, toate descoperite în aceeaşi campanie (Topoleanu, Jugănaru 1995, 228, fig. 15/3-6). Din păcate autorii nu precizează dacă există sau nu există vreo legătură între aceste descoperiri ci numai simpla lor provenienţă, din acea aşezare.

Catalogul descoperirilor

1. Fusaiolă miniaturală

Şuţeşti-*Popină*, 2007, cultura Basarabi, S4C1, Gr6St1, A=0,30 m. Piesă de formă cilindrică confecţionată din lut. Piesa prezintă un orificiu circular în mijloc. D=1,8×2,1 cm. Nr. inventar: 15430. Fig. 1/1. Inedită.

2. Piesă sferică

Şuţeşti-*Popină*, 2008, cultura Basarabi, S4C2, A=0,20-0,40 m. Piesă de formă sferică confecţionată din lut. Jumătate din piesă lipseşte din vechime. D=2,2 cm. Nr. inventar: 15436. Fig. 1/2. Inedită.

3. „Pâine" miniaturală

Şuţeşti-*Popină*, 2007, cultura Basarabi, S3C2, Gr6St1, A=0,50 m. Piesă de formă cilindrică confecţionată din lut ce prezintă pe ambele feţe adâncituri realizate prin presarea cu degetele. D= 1,8×2,0 cm; G=0,8 cm. Nr. inventar: 15435. Fig. 1/3. Inedită.

4. Vas miniatural

Şuţeşti-*Popină*, 2007, cultura Basarabi, S4C1, Gr6St1, A=0,20-0,40 m. Vas bitronconic confecţionat din pastă semifină de culoare brun-deschis cu ardere secundară. Vasul are o bucată din buză lipsă din vechime. Dg=4,6 cm, Df=2,8 cm, H=3,6 cm. Nr. inventar: 15431. Fig. 1/4. Inedit.

5. Vas miniatural

Şuţeşti-*Popină*, 2008, cultura Basarabi, S3C1L2, A=0,40 m. Vas bitronconic confecţionat din pastă semifină de culoare brun-deschis. Jumătate din vas lipseşte din vechime. Dg=5 cm, H= 2,2 cm. Nr. inventar: 15437. Fig. 1/5. Inedit.

6. Vas miniatural

Şuţeşti-*Popină*, 2008, cultura Basarabi, S4C2, A=0,20-0,40 m. Vas bitronconic confecţionat din pastă semifină de culoare brun-deschis. Stare fragmentară. Dg=7 cm, H=2 cm. Fig. 1/6. Inedit.

7. Unealtă pentru decorat ceramica

Şuţeşti-*Popină*, 2007, cultura Basarabi, S3C2, Gr6St1, A=0,50 m. Unealtă din lut de formă bitronconică cu o latură în semicerc. Prezintă mici incizii pe partea activă. Lipseşte o bucată din partea activă încă din vechime. L=4,1 cm, l=3,5 cm. Nr. inventar: 15432. Fig. 1/ 9. Inedită.

8. Unealtă pentru decorat ceramica

Şuţeşti-*Popină*, 2008, cultura Basarabi, S4C2, A=0,20-0,40 m. Unealtă din lut de formă triunghiulară. Prezintă mici incizii pe partea activă şi are două colţuri rupte din vechime. L= 3,6×4,8 cm. Nr. inventar: 15434. Fig. 1/10. Inedită.

9. Unealtă pentru decorat ceramica

Şuţeşti-*Popină*, 2008, cultura Basarabi, S5C1, A=0,30 m. Unealtă din lut de formă triunghiulară. Prezintă mici incizii pe partea activă. L=3,7 cm, l=3,6 cm. Nr. inventar: 15429. Fig. 1/ 11. Inedită.

10. Opaiţ

Şuţeşti-*Popină*, 2008, cultura Basarabi, S4C1, Gr6St1, A=0,20-0,40 m. Piesă tronconică confecţionată dintr-o pastă grosieră de culoare brună cu urme de ardere secundară. Picior şi toartă lipsă din vechime. Prezintă urme de ardere puternică la interior. Dg=6,5×3,9 cm, Df=2,1 cm, H= 3,3 cm. Nr. inventar: 15433. Fig. 1/7. Inedit.

11. Buton

Şuţeşti-*Popină*, 2007, cultura Basarabi, S3C2, Gr6St1, A=0,40-0,50 m. Confecţionat din pastă fină de culoare crem deschis. D=3,0 cm, L=3,0 cm. Fig. 1/8. Inedit.

Cronologie

Determinarea încadrării cronologice a vestigiilor de la Şuţeşti-*Popină* s-a făcut pe baza contextului arheologic, a materialului ceramic din complexe cât şi a tipologiei pieselor în sine. Toate acestea duc la datarea pieselor prezentate în prima epocă a fierului şi respectiv cultura Basarabi. Nu exis-

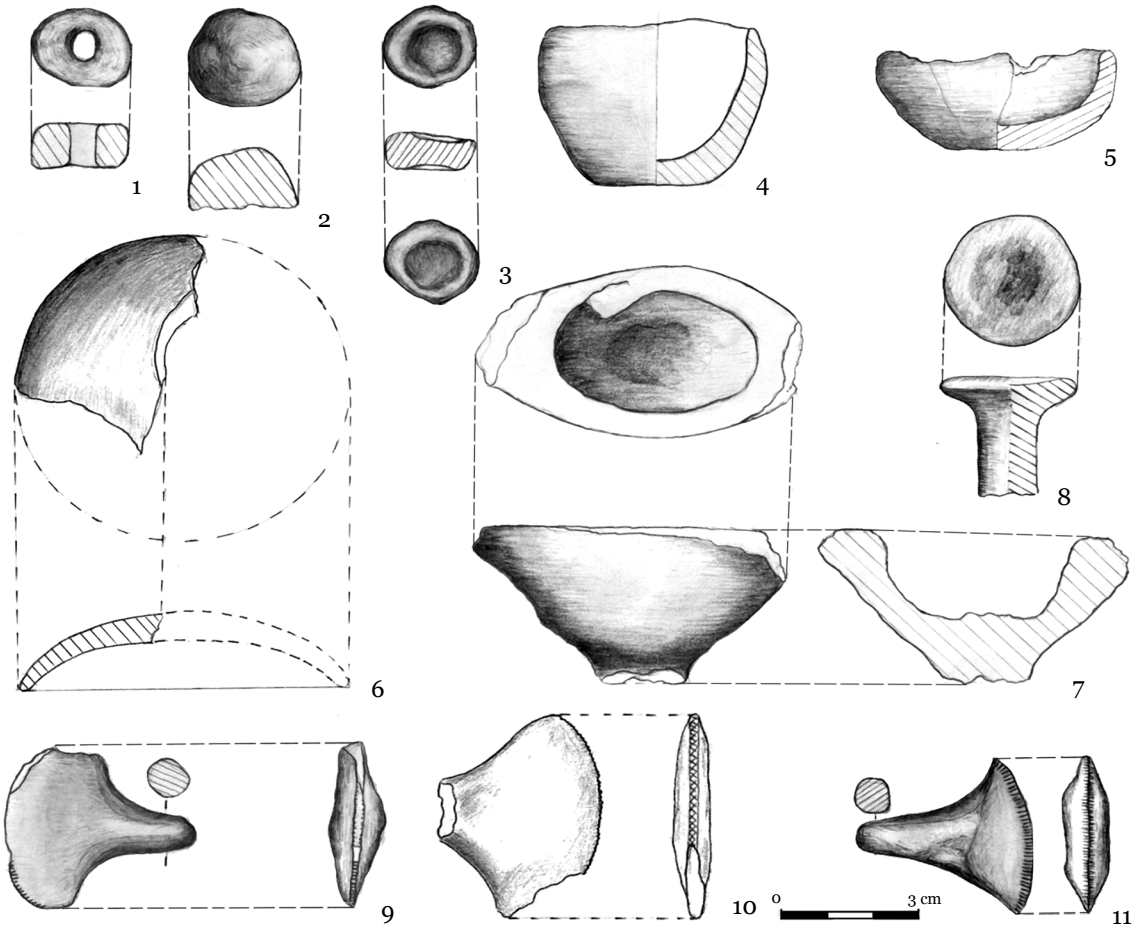

Fig. 1. Şuțesti-*Popină*. 1-3 - Piese miniaturale; 4-6 - vase miniaturale; 7 - opaiț; 8 - buton; 9-11 - unelte pentru decorat ceramică.

tă până în acest moment descoperiri similare în cadrul arealului cultural Basarabi, cu excepția uneltelor pentru decorat ceramica (Ailincăi et al. 2005, 126-129, fig. 6-8; Nehrizov 2006, 310-311, pl. 1-2; Vulpe 1955, 245, fig. 6/1-2) şi a butonului de pe mâner (Vulpe 1962, 360, fig. 2/4), analogiile prezentate aparținând unor alte orizonturi culturale şi de datare. Astfel piesele din Bulgaria de la Konyovo şi Sboryanovo sunt datate ca fiind elemente ale culturii Pšeničevo, cultură contemporană cu primele două faze ale culturii Babadag (Sîrbu 1999, 49), iar cele de la Alcedar III şi Glinjeni II se încadrează în secolele X-VIII a. Chr., cultura Cozia-Saharna (Kaşuba 2003, 204). Trusele magice de la Babadag şi piesele de la Niculițel-*Cornet* sunt datate în cultura Babadag fazele II şi III (Topoleanu, Jugănaru 1995, 210-211; Jugănaru 2005, 43). Având în vedere aceste aspecte, putem conchide că descoperirile de la Şuțeşti, ce se datează în secolele VIII-VII a. Chr., se succed sau sunt contemporane analogiilor prezentate.

Concluzii

Vestigiile de la Şuțeşti, cu asemănări întâlnite în truse magice din alte culturi şi în asociere cu piese ce țin de practicarea unui cult, constituie un tot unitar chiar dacă descoperirile provin din contexte arheologice diferite. Dintre toate piesele doar uneltele pentru decorat ceramica şi butonul de pe mâner au utilitate practică precisă celelalte având probabil ca rol practicarea unor ritualuri magice. Cele câteva elemente cu o simbolistică ce ține de hrană, păstrarea hranei şi focul purificator, cum sunt „pâinea miniaturală", văscioarele miniaturale şi opaițul, reprezintă temeiul ce ne permite să considerăm descoperirile de la Şuteşti ca fiind măcar şi o parte dintr-o trusă magică din care probabil lipsesc mai multe piese. Oricum trebuie să menționăm că Groapa 6 şi Şanțul 1 sunt cercetate parțial, finalizarea săpăturilor putând să aducă elemente noi care să confirme caracterul acestor descoperiri.

Bibliografie

Ailincăi et al. 2005: S. Ailincăi, A. Nicic, G. Jugănaru, C. Dobrinescu, Consideraţii privind realizarea decorului imprimat pe ceramica din prima epocă a fierului în spaţiul nord-vest pontic, Pontica 37-38, 2005, 111-130.

Jugănaru 2003: G. Jugănaru, Coroplastica în cultura Babadag, Peuce 14, 2003, 75-90.

Jugănaru 2005: G. Jugănaru, Cultura Babadag, I (Constanţa 2005).

Kaşuba 1998: M. Kaşuba, Die frühhallstattzeitlichen Funde der Saharna-Kultur aus der vorgeschichtlichen Siedlung Hlingeni II, Djestrgebiet. In: The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology (Constanţa-Mangalia-Tulcea, 20-26 May 1996), II (Bucharest 1998), 1998, 84-95.

Kaşuba 2003: M. Kaşuba, Periferia de est a complexului hallstattian timpuriu cu ceramică incizată şi imprimată (secolele X-VIII î.e.n în interfluviul Nistru-Siret). In: Interferenţe cultural-cronologice în spaţiul nord-pontic (Chişinău 2003), 183-210.

Nehrizov 2006: G. Nehrizov, Clay stamps for pottery decoration from the early iron age in Thrace, Helis 5, 2006, 299-312.

Niculiţă et al. 2007: I. Niculiţă, T. Arnăut, A. Zanoci, Cercetări arheologice la Saharna Mică. In: (Ed. R. Ştefănescu, I. Bauman, L. Savu) Studia in honorem Florea Costea (Braşov 2007), 83-124.

Sîrbu 1999: V. Sîrbu, Figurinele antropomorfe din prima epocă a fierului descoperite în lumea tracică, Istros IX, 1999, 47-88.

Sîrbu, Jugănaru 1999: V. Sîrbu, G. Jugănaru, Practici magice la tracii culturii Babadag. In: Studia in honorem Ion Niculiţă (Chişinău 1999), 92-104.

Sîrbu et al. 2007: V. Sîrbu, S. Pandrea, V. Stoian, Şantierul arheologic Şuţeşti-*Popină*, jud. Brăila. In: CCAR, 2007, 364-365.

Sîrbu et al. 2008: V. Sîrbu, S. Pandrea, V. Stoian, Şantierul arheologic Şuţeşti-*Popină*, jud. Brăila. In: CCAR, 2008, 304-305.

Topoleanu, Jugănaru 1995: Fl. Topoleanu, G. Jugănaru, Aşezarea de tip Babadag de la Niculiţel-*Cornet* (jud. Tulcea). Săpăturile de salvare efectuate în 1988, Peuce 11, 1995, 203-229.

Vulpe 1962: A. Vulpe, Sălaşul hallstattian de la Novaci. In: MCA, 8 (Bucureşti 1962), 359-367.

Vulpe 1955: R. Vulpe, Şantierul arheologic Popeşti, SCIV 1-2, VI, 1955, 239-249.

One possible magic kit from first iron age discovered in Braila's plain

Abstract

During 2007-2008 archaeological research campaigns at Sutesti-*Popina*, Braila county, Romania were discovered eleven artifacts which can be part of a so called magic kit or which can be used in prehistoric times to cult practices. The most important discoveries are miniature bread, a lamp, a spherical piece, three miniature clay vessels and three clay decoration tools. We can find analogies for these artifacts just in others archaeological cultures from contemporary digs such as Alcedar III, Glinjeni II (Republic of Moldova), Sboryanovo, Konyovo (Bulgaria) and Babadag, Niculitel-*Cornet* (Romania). All these analogies are dated in X-VIII BC and Cozia-Saharna, Babadag-Pšeničevo cultures. The discoveries from Sutesti-*Popina* are dated in Basarabi culture, from VIII-VII BC and are unique for this cultural area.

Магический набор раннежелезного века, обнаруженный в Брэильской равнине

Резюме

Во время археологических раскопок 2007-2008 гг. на поселении Шуцешть-*Попина*, уезд Брэила, Румыния были обнаружены одиннадцать предметов, составляющие магический набор, используемый в доисторические времена для культовых обрядов. Из них выделяются: пряслице, «хлебец», три миниатюрных сосуда, три штампа для орнаментирования керамики, светильник и др. Аналогии для данных предметов известны и на других памятниках этого времени: Алчедар III, Глинжень II (Республика Молдова); Сборяново, Конево (Болгария); Бабадаг и Никулицел-*Корнет* (Румыния). Все эти аналогии принадлежат культурам Козия-Сахарна и Бабадаг-Пшеничево, датируемые в X-VIII вв. до н.э. Находки из Шуцешть-*Попина* относятся к культуре Басарабь и датируются VIII-VII вв. до н.э. и являются пока единственными в ареале этой культуры.

03.04. 2009

Viorel Stoian, Muzeul Brăilei, str. Piaţa Traian, 3, Brăila, România, e-mail: stoianviorel@gmail.com

ПОГРЕБЕНИЕ ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА У Г. СЛОБОДЗЕЯ В НИЖНЕМ ПОДНЕСТРОВЬЕ В КОНТЕКСТЕ СЕВЕРО-ФРАКИЙСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Сергей Фидельский

Известно, что лесостепная зона Пруто-Днестровского междуречья в раннем железном веке была заселена фракийскими племенами. Данное высказывание стало возможным благодаря археологическим раскопкам, проводимые в 40-50 гг. XX столетия на правобережье Днестра. В результате этих исследований были открыты и изучены поселения, могильники, на основании которых впервые для молдавской лесостепи выделен культурно-хронологический пласт фракийских древностей представленный тремя основными группами памятников (Мелюкова 1958, 74, 98-102; 1961, 46-52). Впоследствии предложенная А.И. Мелюковой схема, а также последовательность культурных групп была пересмотрена и видоизменена (Мелюкова 1989, 18, 20, 23). В прежнем варианте остались только их названия, более того, учитывая идентичность, прежде всего керамического материала обнаруженного на эпонимных памятниках в Запрутской Молдове, Банате, Олтении и в Пруто-Днестровском междуречье, было предложено объединить гальштатские древности Румынии и Молдовы в единый культурный массив, сохраняя при этом локальные варианты для каждой географической зоны (Leviţki 1994, 29; Кашуба 2000, 244; Демченко, Левицкий 1990, 112). В итоге фракийский гальштат Карпато-Дунайского региона, куда входит и молдавская лесостепь, представлен памятниками типа Кишинэу-Корлэтень, Козия-Сахарна и Басарабь-Шолдэнешть. Периодизация каждой из культурных групп в разные годы претерпевала изменения, от чего менялись их датировки (Мелюкова 1961, 44; 1989, 18-21; Смирнова 1985, 45-51). Сегодня надо полагать сложилась устойчивая хронологическая шкала памятников фракийского гальштата. Памятники типа Кишинэу-Корлэтень, которые в основе своей относятся в эпохе поздней бронзы датируются XII-X вв. до н.э. (Leviţki 1994, 145). Остальные две группы относятся к памятникам раннего железного века генетически связанные между собой, более того было высказано мнение, об участии Сахарны в образовании культуры Басарабь-Шолдэнешть (Кашуба 2000а, 143). Совсем недавно была предложена новая периодизация культуры Сахарна, хронологические рамки которой охватывают период с конца XI до начала VIII в. до н.э. (Дараган, Кашуба 2008, 46, рис. 1). По этой хронологической схеме начало собственно шолданештского этапа относится к последней четверти VIII в. до н.э.

Всего за время археологических раскопок зафиксировано 14 пунктов, где были локализованы древности эпохи поздней бронзы - раннего железа относящиеся к культуре фракийского гальштата (памятники типа Кишинэу-Корлэтень). К ним достоверно следует отнести поселения Кишинэу, Бэлэбэнешть, Зэикана, Лукашеука, Мындрешть, Костешть VII, Суручень, Дэнчень, Тринка, Варатик V, Петрушань, Петруха, а также могильник Мындрешть. В отдельный культурный горизонт вошли поселения Голеркань и Ханска, выделенные в самостоятельную группу памятников (Nicic 2008, 19). К этой группе древностей раннего гальштата были отнесены и поселения Рашков XI, XII (Кашуба, Фидельский 2007, 269).

Памятники культуры Козия-Сахарна представлены 25 археологическими источниками, которые в той или иной степени подверглись раскопкам. К ним относятся 17 поселений (12 селищ и 5 городищ), а также 8 могильников основная часть которых располагалась в микрозоне Сахарна и в бассейне р. Чорна. За пределами указанных географических зон сахарнянский слой был открыт на городище Бутучень (Niculiţă 1996, 145). К памятникам культуры Козия-Сахарна отнесено и многослойное поселение Тринка (Кашуба 2000, 365). Однако утверждать, об этом пока преждевременно и, скорее всего, этого связано с тем, что материалы указанного периода близки к тем, которые

Tyragetia, s.n., vol. III [XVIII], nr. 1, 2009, 235-246.

встречаются на памятниках украинской лесостепи и относятся к чернолесской культуре (Leviţki 1995, 248-249).

Археологическими раскопками в настоящее время открыто 11 памятников среднегальштатской культуры (типа Басарабь-Шолдэнешть). К ним относятся поселение и могильник Шолданешть; поселения Алчедар III, Кременчуг I, Иванча II, Матеуць-Ла башнэ, Солончень, Сахарна I; городища Глинжень II, Сахарна Маре; могильник Селиште. В свое время к памятникам среднегальштатской культуры были причислены погребения обнаруженные в курганах у с. Котюжень, что дало основание говорить о существовании в этом регионе могильника (Кашуба 2000а, рис. 1/2). Однако и в этом случае есть ряд причин, не согласиться с данным высказыванием. Скорее всего следует принять точку зрения О. Левицкого и Т. Демченко, которые считают, что захоронения у с. Котюжень являются киммерийскими (Leviţki, Demcenco 1996, 113).

На территории Пруто-Днестровского междуречья, в большей степени на правом берегу Днестра существуют памятники, где раскопками зафиксирован позднегальштатский горизонт – это поселения Ханска, Рашков XI, XII, Глинжень V, Тринка, Солончень-Хлиная, Алчедар-Ла Кордон, городища Сахарна-Ла Шанц, Глинжень II, могильники Тринка, Джурджулешть.

Кроме древностей фракийского гальштата в молдавской лесостепи археологически были исследованы памятники, содержащие материалы чернолесской культуры. К ним относятся городище Рудь; поселения Мерешовка, Тэтэрэука Ноуэ V, XIV, XV, Наславча, Тринка.

Наряду с целенаправленными раскопками и разведками неоспоримую значимость приобретают сведения, полученные от местного населения. Так после рассказов жителей был изучен и восстановлен погребальный обряд грунтового захоронения у с. Матеуць, погребения в кургане у с. Ханска, а также курганного могильника у с. Цареука (Лапушнян 1969, 129; Левицкий 1985, 125; Розенфельд 1955, 124). Пристальный интерес к указанным памятникам может быть вызван тем, что в непосредственной близости от них располагались стационарные поселения.

Среди древностей раннего железного века Пруто-Днестровского междуречья выделяется группа памятников, включающая погребальные комплексы и предметы скифской архаики (Левицкий, Демченко 1995, рис. 1). Археологическими раскопками было выявлено всего четыре погребения (Куконештий Векь, Суручень, Чобручи, Рэскэеций Ной), которые в совокупности были датированы второй половиной VII-началом VI в. до н.э.

Всего за время археологических работ были исследованы 61 памятников, основная часть которых располагалась в лесостепной зоне и отнесена к культуре фракийского гальштата. В сложившейся ситуации важен каждый археологический источник обнаруженный или исследованный в степной зоне региона, тем более, если он является памятником фракийской культуры. К числу таких памятников можно отнести разрушенное погребение, выявленное в днестровском степном левобережье.

В 1979 году при случайных обстоятельствах на юго-восточной окраине г. Слободзея в обрыве левого берега Днестра были обнаружены предметы материальной культуры[1]. Судя по рассказам А.И. Муссурова, они находились в составе одного погребения, точные размеры которого выявить не удалось. В результате проведенных самостоятельных изысканий из разрушенного захоронения были извлечены ряд предметов. На дне ямы стоял почти целый лепной сосуд крупных размеров, рядом с которым обнаружен еще один раздавленный сосуд. Возле них находилось множество фрагментов лепной керамики и кальцинированные кости.

На основании предварительного анализа было установлено, что в погребении находилось шесть керамических сосудов, из которых, после реставрации, удалось восстановить только три (лепной сосуд-урна крупных размеров, лепной сосуд-урна небольших размеров и лепная чернолощеная миска). Среди погребального инвентаря в захоронении найден железный браслет и костяная палочка-застежка.

Ранее к предметам данного погребения пришлось обратиться Е.В. Яровому, что нашло отражение в небольшой публикации (Jarovoj

[1] Информацию о находках предоставил житель г. Тирасполь А.И. Муссуров.

1996, 203). В своей статье автор отнес обнаруженное захоронение к шолданештскому этапу культуры фракийского гальштата и высказал мнение о существовании в указанном месте крупного грунтового могильника.

Сегодня вновь хотелось бы вернуться к этим материалам, в первую очередь для того, чтобы дать развернутую характеристику обнаруженным находкам с привлечением большего числа аналогий, что позволит выявить наиболее точные хронологические рамки, а также поставить вопрос об этнокультурной атрибуции рассматриваемого погребения.

Описание находок:

1. Лепной сосуд крупных размеров, с бочковидным туловом без выделенного горла на плитчатом поддоне (рис. 1/2). Сосуд изготовлен из хорошо отмученной глины с примесями мелкозернистого песка и шамота. В тесте были отмечены значительные вкрапления из черных и блестящих частиц. Обжиг несквозной и неравномерный. Внешняя поверхность неровная, однако, хорошо залощена. Цвет изделия желтовато-коричневого оттенка со следами неравномерного обжига в виде темных и оранжевых пятен. Высота сосуда составила 39,5 см, наибольший диаметр тулова 30 см, диаметр устья равен 23,2 см, диаметр дна 16,1 см. На внешней стороне по наибольшему диаметру тулова были зафиксированы четыре симметрично расположенные ручки-упоры на высоте 16-18 см от дна сосуда. Примечательно, что одна пара ручек имела округлую форму, длиной 2,5 см, шириной 5 см и толщиной 2,5 см, другая находилась перпендикулярно первой паре и имела подтрапециевидную форму длиной 2,5 см, шириной 1,5-5,5 см и толщиной 2,5 см. Также следует отметить, что обе пары ручек фиксировались к тулову с небольшим наклоном вниз.

При обнаружении урны было выявлено, что в ней находились кальцинированные кости и два индивидуальных предмета (железный браслет и костяная палочка-застежка).

2. Лепной сосуд-урна небольших размеров биконической формы с отогнутым наружу верхним краем и наибольшим диаметром в нижней его части на плитчатом поддоне (рис. 1/5). Сосуд изготовлен из хорошо отмученной глины с примесями мелкозернистого песка и шамота. В примеси также встречаются незначительные вкрапления из блестящих частиц. Обжиг несквозной и неравномерный. Внешняя поверхность неровная, хорошо залощена. Цвет изделия желтовато-коричневого оттенка, со значительными следами неравномерного обжига в виде темных пятен. Высота сосуда составила 25,5 см, наибольший диаметр тулова 20,5 см, диаметр устья равен 17 см, диаметр дна 13 см.

В области наибольшего диаметра тулова зафиксированы четыре симметрично расположенные друг другу ручки-упоры, округлой формы. Длина их составила 1,5 см, максимальная ширина 4 см и толщина до 2 см.

Также внутри сосуда было выявлено заполнение, состоящее кальцинированных костей.

3. Лепная чернолощеная усеченноконическая миска на плитчатом поддоне, с отогнутым наружу верхним краем (рис. 1/1). Она была изготовлена из хорошо отмученной глины с примесями мелкозернистого песка, шамота и незначительными вкраплениями из блестящих частиц. Обжиг несквозной и неравномерный. Верхняя поверхность изделия ровная и хорошо залощена. Высота сосуда составила 9,5 см, наибольший диаметр тулова, который приходится на уровень перегиба, равен 28 см, диаметр устья 35,5 см, диаметр дна – 11 см.

На внешнем крае венчика был зафиксирован рельефный декор, состоящий из четырех симметрично расположенных групп горизонтальных валиков. В состав каждой группы входило три валика расположенные параллельно друг другу. Высота каждого валика составила – 0,5 см, длина – 5 см.

Также на внешней части тулова была отмечена вертикально поставленная ручка округлой формы со сквозным отверстием, диаметр которого не превышал 1 см.

4. Железный браслет был изготовлен из небольшой в сечении проволоки диаметром 0,5 см. Концы его не смыкались, а накладывались один на другой (рис. 1/3). Также следует отметить, что на одном окончании браслета было зафиксировано небольшое навершие в виде шарика или шишечки. Общий диаметр браслета равен 5 см.

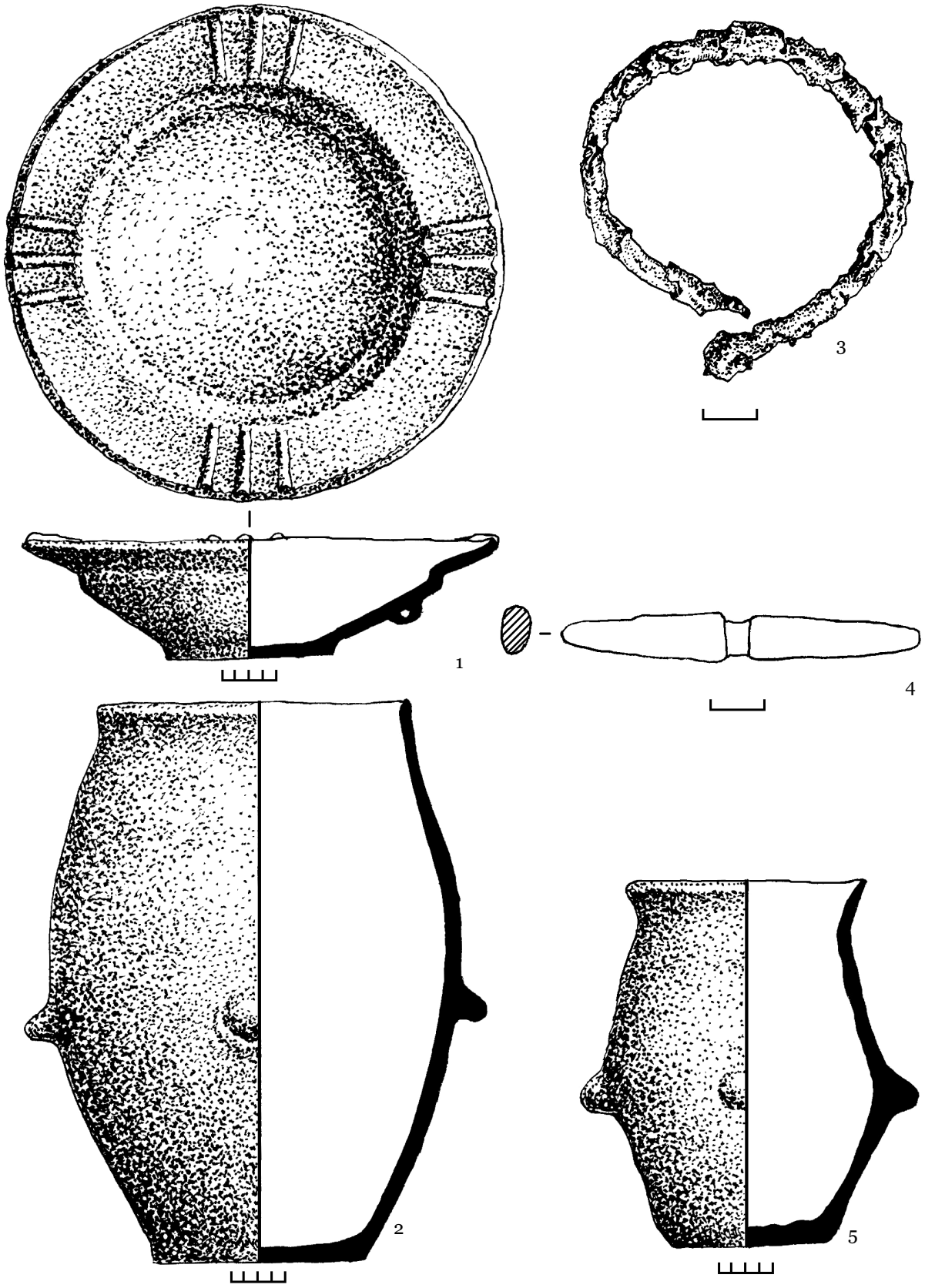

Рис. 1. Инвентарь погребения раннего железного века у г. Слободзея на Нижнем Днестре.

5. Костянная палочка-застежка, состояла из двух равных частей с ярко выраженным перехватом (рис. 1/4). Длина каждой из частей составила – 3 см, расстояние между ними равнялось 0,5 см. В итоге общая длина застежки – 6,5 см. Максимальный ее диаметр 0,8-0,9 см.

Таким образом, выявленный материал показал, что на левом берегу Днестра обнаружено грунтовое захоронение, совершенное по обряду кремации. После завершения одного из этапов погребального ритуала прах помещался в сосуды (урны), которые накрывались крышками (миски), и далее весь керамический инвентарь размещался в погребальном сооружении. Судя по тому, что кальцинированные кости находились в большом и малом сосуде, можно предположить о существовании как минимум двух захоронений. Находки, найденные в заполнении сосудов (железный браслет, палочка-застежка), не имели следов воздействия огня. Это позволяет утверждать, что данные предметы во время совершения кремации находились отдельно и были положены в урну вместе с прахом. Сейчас практически невозможно сказать каким был половозрастной состав захоронения, но, основываясь на сообщении о существовании в погребении еще и третьей урны то можно предположить, что мы имеем дело с семейной усыпальницей.

В итоге обнаруженное захоронение относится к урновым погребениям с крышкой, что вполне соответствует общей картине погребального обряда для племен раннего (кишиневский тип) и среднего гальштата (шолданешский тип), а также гетской культуры (Лапушнян 1979, 35-60; Никулицэ 1977, 78-83). Однако для определения даты, а вместе с ней и уточнение культурной принадлежности погребения необходим анализ предметов выявленных в рассматриваемом захоронении.

В первую очередь следует обратить внимание на костяную палочку-застежку, которая для указанного комплекса является главным хронологическим индикатором. Известно, что подобные изделия связаны с горитом и применялись, как правило, для застегивания клапанов на карманах для стрел (Черненко 1984, 43). Однако не исключено, что их использовали в составе конской узды или как предмет костюма. В первом случае это возможно только для памятников предскифского времени (Черненко 1981, 42). Этого же мнения придерживается и Г.И. Смирнова, которая обнаруженную костяную палочку-застежку на Немировском городище отнесла к деталям конской узды (Смирнова 2002, 224, рис. 3/6). Возможно, убедится в правоте этого высказывания, позволит исследованное в Норшунтепе (Анатолия) конское захоронение, где среди уздечных принадлежностей была обнаружена бронзовая палочка-застежка (Иванчик 2001, 23, рис. 1/7, 4/7). Кроме этого существует и другое предположение, из которого следует, что палочки-застежки использовались для крепления меча на поясе, о чем свидетельствует рельеф из дворца Саргона II в Дур-Шаррукине (Иванчик 2001, 26, рис. 6).

Наиболее полная сводка застежек для горитов (около 40 экземпляров) была представлена в работе Е.В. Черненко (Черненко 1981, 36-43). Изготавливались они из золота, бронзы, камня, слоновой кости, но большая их часть производилась из кости. Как правило, все костяные палочки-застежки были обнаружены в погребальных памятниках скифской эпохи. Центром их распространения следует считать украинскую правобережную лесостепь (Старшая Могила, Репяховатая Могила, Журовка, Пруссы, Луки и т.д.), т.к. здесь они встречаются почти в каждом архаическом погребении и не в единичном экземпляре, на примере курганов у с. Журовка и Репяховатой могилы (Тереножкин, Мозолевский, Ильинская 1975, 360). Восточный ареал ограничивается памятниками Нижнего Дона (впускное погребение кургана Ново-Александровка I), Предкавказья (грунтовый могильник на р. Эшкакон), Северо-Западного Кавказа (Владимирский могильник) и Закубанья (Келермесский курганный могильник) (Лукьяшко и др. 1978, 127; Ковалевская 1978, 122; Шишлов 2005, 303; Галанина 1985, 162, рис.3/16). Самый западный пункт где была обнаружена костяная застежка – это погребение у с. Куконештий Векь на Среднем Пруте (Молдова) (Дергачев 1979, 240, рис. 1/10), кстати не вошедшая в реестр Е.В. Черненко, также как и две застежки найденные в каменных ящиках горного Крыма (Лесков 1959, 160, рис. 2/6, 7). К числу погребальных памятников западной периферии,

где выявлена костяная застежка, следует отнести курганный могильник у с. Перебыковцы (Среднее Поднестровье), насчитывающий шесть насыпей из которых сохранились только две (Смирнова 1975, 354). В кургане №2, в составе колчанного набора, состоящего из 134 бронзовых наконечников стрел, находилась и костяная палочка-застежка (Смирнова 1993, 112-116, рис. 9/21).

В своей работе Е.В.Черненко выделил два типа костяных застежек определив дату для первого типа VI-V вв. до н.э., для второго только VI в. до н.э. (Черненко 1981, 38, 40). Опираясь на классификацию Е.В. Черненко «слободзейская» застежка относится к первому типу, ближайшие аналоги которой обнаружены в Поднепровье (Журовка, курган №406) и в Поднестровье (поселение Залесье) (Черненко 1981, рис. 6, 22; Ганина 1980, 83).

Более основательно к классификации костяных застежек подошел Ю.Б.Полидович, который, ставя вопрос о хронологии степных погребальных памятников Северного Причерноморья, считает, что застежки являясь устойчивым типом, могут стоять во главе хронологических групп (Полидович 1994, 189). Им было выделено три типа костяных застежек, которые соответственно составили первую, вторую и третью временные колонки. Первый и второй тип застежек в совокупности были отнесены к концу VII-VI вв. до н.э., а третий к V в. до н.э. (Полидович 1994, 190). Судя по его классификации, учитывая морфологические признаки, рассматриваемая нами застежка может быть отнесена к первому или второму типу.

Важность костяных застежек в хронологической схеме раннескифских памятников отмечает И.Н. Медведская, которая считает, что к числу главных диагностирующих признаков, могут быть добавлены предметы, связанные с колчаном (палочки-застежки и грибовидные столбики) (Смирнова 1993, 102).

Браслет обнаруженный в исследуемом захоронении относится к ручным браслетам изготовленные из тонкого стержня, на разомкнутых концах которого отмечены шишечки, что по классификации В.Г.Петренко соотносятся с 1 типом, I отдела (Петренко 1978, 49). Именно этот тип браслетов был распространен в конце VII-VI вв. главным образом на территории лесостепного днепровского левобережья, а также в Трансильвании и Большой Венгерской низменности (Петренко 1978, 51-52). Появление шишечек на концах браслетов исследователи связывают с влиянием южных фракийцев (Петренко 1978, 52). Близкий по форме браслет был обнаружен при изучении позднегальштатского поселения Алчедар-Ла Кордон (молдавское лесостепное Поднестровье) (Kašuba, Haheu, Leviţki 2000, 62, pl. XXXV/19).

Комплекс керамики, состоящий из трех сосудов, находит ближайшие аналогии во фракийском мире Карпато-Днестровского региона. В частности большая урна (рис. 1/2) по форме, а также расположению ручек-упоров близка к погребальным сосудам выявленные на могильниках Шолданешть и Селиште (Маркевич 1955, 138, рис. 5; Лапушнян 1979, рис. 23/1).

Вторая урна (рис. 1/5) не находит себе аналогии на памятниках молдавской лесостепи, однако ей близки сосуды обнаруженные в скифских погребальных комплексах Трансильвании (Vasiliev 1980, 62, pl. 6/3-4).

Что касается чернолощеной миски (рис. 1/1), то ареал ее распространения довольно широк. В Румынии они являются одной из главных керамических форм могильника Фериджиле. Проводя анализ материалов данного могильника, А. Вулпе разработал типологию инвентаря, в результате чего были выделены пять комбинационных типов. Судя по его типологии миски с декором по верхнему краю венчика из четырех групп валиков могут быть соотнесены с 3 комбинационным типом и датироваться рубежом VII-VI вв. до н.э. (Vulpe 1979, 108, 110, pl. IIIA). Аналогичная по форме миска была обнаружена на могильнике Бырсешть (Петреску-Дымбовица 1960, рис. 13/8). Восточнее подобные миски найдены в погребальных комплексах украинской лесостепи, к примеру в кургане у с. Круглик (Смирнова 1968, 14, рис. 4).

Очень интересен орнамент, который был зафиксирован на верхнем крае венчика миски. Подобная композиция валиков отмечена на ряде керамической посуды уже упомянутого могильника Фериджиле. В кургане у с. Глеваха обнаружена миска с орнаментом по верхне-

му краю венчика из четырех групп канелюр, фрагмент такой же миски найден при раскопках Трахтемировского городища (Тереножкін 1954, 93, рис. 14; Ковпаненко 1968, 109-111, рис. 1). Кроме погребальных памятников фрагменты мисок с аналогичным декором выявлены на многослойном поселении Чобручи (Нижний Днестр) и Немировском городище (Смирнова 1996, 196, рис. 8/4; Никулицэ, Фидельский 2002, рис. 4/2).

Таким образом, на основании проведенного анализа предметов материальной культуры погребение у г. Слободзея может быть датировано рубежом VII-VI вв. до н.э. В указанный период в Пруто-Днестровском междуречье функционируют памятники позднегальштатской культуры, однако ничего общего между ними и «слободзейским» захоронением мы не находим, ни в погребальном обряде, ни в материальной культуре.

Время появления исследуемого погребения, а вместе с ним и функционирование предполагаемого могильника связано с ситуацией, когда к концу VII в. до н.э. в Карпато-Дунайском регионе прекращает существование культура Басарабь. По мнению ряда исследователей, некоторые «басарабские» традиции могли трансформироваться в культурную группу Бырсешть-Фериджиле-Тигвень (Зверев 2000, 172). Возможно, аналогичный процесс протекал и в молдавском Поднестровье, когда «шолданештские» элементы передались на памятники более позднего времени. Это хорошо продемонстрировано на примере «слободзейского» захоронения, где отмечены некоторые «шолданештские» черты, которые выразились в погребальном обряде (грунтовое захоронение по обряду кремации в урне). Других признаков среднегальштатской культуры в исследуемом комплексе не зафиксировано.

Рассматривая синхронные памятники Румынии и Украины (вторая половина VII-начало VI в. до н.э.) обращаешь внимание на тот факт, что практически все они представлены отдельными погребениями в курганах или курганными могильниками с обрядом биритуализма (Vasiliev 1980, 40-42; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, 34; Смирнова 2004, 419). Исключением являются погребальные комплексы в курганах куштановицкой группы и группы Бирсешть-Фериджиле, где обнаружены только захоронения в урнах (Leviţki, Demcenco 2005, 55).

Исходя из этого, трудно лишь на основании погребального обряда определить этнический аспект рассматриваемого погребения. И в этом случае для уточнения культурной атрибуции на первое место встает характеристика вещевого комплекса. И здесь мы сталкиваемся с определенными трудностями, т.к. весь комплекс находок в совокупности не соотносится ни с одной их культурных групп Карпато-Дунайского региона. С одной стороны наблюдаются местные традиции, восходящие еще к шолданештскому этапу, с другой стороны хорошо прослеживаются элементы позднего этапа румынского гальштата (памятники типа Фериджиле) и с третьей стороны отчетливо видно скифское влияние.

Из всего сказанного можно с уверенностью сказать, что в своей основе «слободзейское» захоронение является фракийским. Но в этом случае есть два важных момента: относится ли оно в местному-автохтонному населению или же оставлено пришлыми племенами. Сопоставляя ряд культурных признаков, а именно обряд кремации, то он характерен, как для среднего, так и для позднего гальштата Молдавии и Румынии. Только в среднегальштатское время захоронения совершались в грунтовых могилах, а в поздний период в курганах. Если основываться на этом высказывании, то можно предположить, что к концу VII в. до н.э. определенная часть населения шолданештской группы мигрировало на юг, где испытало сильное влияние со стороны фракийского населения южной Румынии, с другой стороны скифов Правобережной Украины. Более того, появившись на берегах Нижнего Днестра, они могли войти в контакт с первыми греками колонистами, на что указывают единичные экземпляры малоазийских сосудов, обнаруженные на многослойном поселении Чобручи (Никулицэ, Фидельский 2004, 198, рис. 16/1).

Однако, на мой взгляд, есть все основания считать, что данное погребение появилось в результате очередной миграции фракийского населения из южных предгорьев Карпат. Скорее всего, это были племена группы Бирсешть-Фериджеле. Появившись на берегах Нижнего

Днестра, они не встретили особого сопротивления среди местного населения, а, наоборот, ассимилировавшись с ним, стали господствующим этносом. Возможно, единственной преградой могли быть скифские племена, но к этому времени они еще не до конца обосновались на данной территории и не могли составлять реальной угрозы. На это указывают единичные комплексы скифской архаики обнаруженные в данном регионе (впускные погребения у сс. Чобручи и Раскэеций Ной) (Левицкий, Демченко 1995, 42-48).

В пользу предложенной теории могут служить материалы главным образом керамические, выявленные в ходе раскопок на многослойном поселении Чобручи проводимые автором данной статьи. Среди огромного количества хозяйственных комплексов был исследован ряд сооружений, которые содержали находки второй половины VII в. до н.э., в том числе и фрагменты мисок с аналогичным декором по верхнему краю венчика (Niculiţă 2004, 379-380, рис. 2/2, 4/1-2). Примечательно, что в одном комплексе с фрагментами мисок типа Фериджиле была обнаружена гончарная серолощенная керамика (Никулицэ, Фидельский 2004а, 55, рис. 7).

Впервые к кружальной керамике еще в 30-е годы XX века обратился Т. Сулимирский, высказав мнение о кельтской принадлежности, которая была распространена в III-II вв. до н.э. (Sulimirski 1936, 117). Однако несколько позже Г.И.Смирнова, раскопав в 1963 г. погребение у с. Круглик, опровергла эту гипотезу, предложив называть ее вслед за М. Душеком «северофракийской» и датировать ее, как и весь комплекс, второй половиной VI в. до н.э. (Смирнова 2004, 410). Иной точки зрения придерживалась О.Д. Ганина, считавшая, что серолощенная гончарная керамика является дакийской, аналоги которой известны в Румынии и Болгарии, датирующаяся VI-V вв. до н.э. (Ганіна 1965, 116-117). Возврат в начале 90-х гг. XX столетия к кружальной керамике был обусловлен рядом обстоятельств: во-первых, увеличилось количество памятников, где был обнаружен данный тип посуды; во-вторых, появились основания для определения ее даты и, в-третьих, поставить вопрос об источнике поступления гончарной серолощенной керамики в Среднее Поднестровье.

Кроме кургана у с. Круглик круговая сероглиняная посуда была обнаружена на поселениях Иван-Пустэ, Долиняны, Залесье, Непоротово, входящие в заподноподольскую группу памятников раннескифского времени (Смирнова 2004, 418, рис.1-2), а также на упомянутом поселении у с. Чобручи на Нижнем Днестре. Исходя из этого, было высказано справедливое предположение, о преобладание гончарной серолощенной керамики на поселениях.

Отшумевшая некогда дискуссия по хронологии памятников раннескифского культуры привела к передатировки множества комплексов относящиеся к данному периоду. Не остались в стороне и курганные памятники Среднего Поднестровья, анализ которых с последующим выявлением хронологии, хорошо представлен в статье Г.И. Смирновой (Смирнова 1993). В связи с этим интересующее нас захоронение у с. Круглик, как и весь его инвентарь, в том числе и кружальная керамика, было датировано последней четвертью VII в. до н.э. (Смирнова 1993, 111; Смирнова 1994, 185). Как и в круглицком погребении, так и в сооружениях поселения Чобручи круговая посуда была обнаружена наряду с керамикой типа Фериджиле, что основательно подкрепляет дату этих комплексов последней четвертью VII в. до н.э. или же рубежом VII-VI вв. до н.э.

Следующим и не менее важным вопросом является определение источника, а также как и каким образом гончарная серолощенная керамика появляется на варварских памятниках Среднего и Нижнего Поднестровья. Первоначально было предложено считать, что рассматриваемая керамика являлась не местной, а была ввезена из южных районов Румынии (Медиаш-Бырсешть-Фериджеле), одновременно рассматривался и другой маршрут, отправной точкой которого считалась северная зона Карпатского бассейна (Южная Словакия, Восточная Венгрия и Трансильвания) (Смирнова 1968, 25). Однако уже сегодня Г.И. Смирновой пришлось отказаться от своей первоначальной точки зрения и предположить версию о местном производстве кружальной посуды оседлым населением Поднестровья, полагая, что техника ее изготовления была заимствована у первых греческих переселенцев с Березани или Истрии (Смирнова 1980, 245;

1994, 187; 2004, 418). Поддержал идею о местном изготовлении кружальной керамики И.В. Бруяко, но при этом выразил определенную неуверенность по поводу торговых связей варварского населения с Истрией (Бруяко 1993, 60-61). Кроме того им же было справедливо отмечено отсутствие в настоящее время трудов по хронологии серолощенной гончарной керамики греческих городов-колоний в том числе и Истрии (Бруяко 1992, 19). Следует отметить еще одну важную деталь на которую обратили внимание исследователи, выявив определенное сходство гончарной серолощенной керамики обнаруженной в Среднем Поднестровье с аналогичной керамикой фракийцев Западного Причерноморья (Равна), отметив при этом отсутствия промежеточных памятников (Бруяко 1992, 20). Исходя из этого смею предположить, что таковыми памятниками могли быть поселения обнаруженные в Пруто-Днестровском междуречье, к которым относится и селище Чобручи.

Существование рядом двух синхронных памятников (поселения Чобручи и разрушенного погребения у г. Слободзея) с близким набором инвентаря позволяет говорить, в первую очередь об их культурной близости, более того не исключено, что население которое проживало на поселении Чобручи в VII-VI вв. до н.э. могло оставить предполагаемый могильник у г. Слободзея. С другой стороны хочется предположить о кратковременном характере проживания пришлого населения, которое продлилось, скорее, всего, до середины VI в. до н.э. или максимум до его конца. В дальнейшем на поселении Чобручи начинается период гетского присутствия, на что указывает характерный для этой культуры керамический комплекс. Жизнь на поселении, скорее всего, прекращается во II в. до н.э., что подтверждается данными амфорного материала и в частности клейменой тарой (Фидельский, Матеевич 2004, 119-123: Mateevici 2007, 98-104). С учетом последних хронологических разработок, особенно в области родосской эпиграфики, поселение Чобручи могло просуществовать вплоть до I в. до н.э. включительно (Кац 2007, 202-220).

Дальнейший поиск предполагаемого могильника, а также возможные его раскопки наряду с многослойным поселением Чобручи позволят уточнить ряд моментов, главным из которых является решение вопроса относительно этнической принадлежности обоих памятников в пользу фракийской составляющей.

Библиография

Бруяко 1992: И.В. Бруяко, Причерноморье и Прикарпатье в раннескифскую эпоху (к проблеме взаимных контактов на примере серой гончарной керамики). В сб.: Киммерийцы и скифы (Мелитополь 1992), 19-20.

Бруяко 1993: И.В. Бруяко, Северо-Западное Причерноморье в VII-V вв. до н.э. Начало колонизации Нижнего Поднестровья. В сб.: Античный мир и археология, вып. 9 (Саратов 1993), 60-79.

Галанина 1985: Л.К. Галанина, К проблеме взаимоотношений скифов с меотами (по данным новых раскопок Келермесского курганного могильника). СА 3, 1985, 156-165.

Ганіна 1965: О.Д. Ганіна, Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте. Археологія XIX, 1965, 106-117.

Ганина 1980: О.Д. Ганина, Поселение периода скифской архаики у с. Залесье Борщевского района Тернопольской области. В сб.: АИУ в 1978-1979 гг. (Днепропетровск 1980), 83.

Дараган, Кашуба 2008: М. Дараган, М. Кашуба, Аргументы к ранней дате основания Жаботинского поселения. Revista arheologică s.n. 2, vol. IV, 2008, 40-73.

Демченко, Левицкий 1990: Т.И. Демченко, О.Г. Левицкий, К вопросу о шолданештских памятниках на территории Молдавии. В сб.: Археологические исследования молодых ученых Молдавии (Кишинев 1990), 11-120.

Дергачев 1979: В.А. Дергачев, Раннескифское погребение на Среднем Пруте. СА 3, 1979, 239-241.

Зверев 2000: Е.Ю. Зверев, Относительная хронология некоторых опорных памятников среднего и позднего гальштата в Юго-Западной Румынии. Stratum plus 3, 2000, 171-192.

Иванчик 2001: А.И. Иванчик, Киммерийцы и скифы (Москва 2001).

Кац 2007: В.И. Кац, Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма (опыт комплексного изучения). В сб.: Боспорские исследования, вып. XVIII (Симферополь-Керчь 2007).

Кашуба 2000: М.Т. Кашуба, Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна). Stratum plus 3, 2000, 241-488.

Кашуба 2000а: М.Т. Кашуба, Заметки о формировании средегальштатской культуры Басарабь-Шолдэнешть в Днестро-Прутском междуречье. Stratum plus 3, 2000, 140-156.

Кашуба, Фидельский 2007: М. Кашуба, С. Фидельский, Находки финальной бронзы и раннего железного века из многослойных поселений Рашков XI и XII (левобережье Среднего Днестра). Revista arheologică s.n. 1-2, vol. III, 2007, 266-281.

Ковпаненко 1968: Г.Т. Ковпаненко, Раскопки Трахтемировского городища. В сб.: АИУ в 1967 г., вып. II (Киев 1968), 108-111.

Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989: Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый, Памятники скифской эпохи днепровского лесостепного Правобережья (Киев 1989).

Ковалевская 1978: В.Б. Ковалевская, Разведки и раскопки на р. Эшкаконе. В сб.: АО 1977 г., (Москва 1978), 122-123.

Лапушнян 1969: В.Л. Лапушнян, Новые находки раннего железного века из села Матеуцы. В сб.: Далекое прошлое Молдавии (Кишинев 1969), 128-133.

Лапушнян 1979: В.Л. Лапушнян, Ранние фракийцы X - начала IV в. до н.э. в лесостепной Молдавии (Кишинев 1979).

Левицкий, Демченко 1995: О.Г. Левицкий, Т.И. Демченко, Памятники скифской архаики на территории Молдовы. В сб.: Древности степного Причерноморья и Крыма, вып. V (Запорожье 1995), 41-53.

Лесков 1959: А.М. Лесков, О хронологии таврских каменных ящиков горного Крыма. В сб.: КСИА АН УССР, вып. 8 (Киев 1959), 156-165.

Лукьяшко и др. 1978: С.И. Лукьяшко, Н.Н. Головкова, В.И. Обозный, А.К. Гамаюнов, Раскопки курганов в зоне строительства приморской оросительной системы. В сб.: АО 1977 г. (Москва 1978), 127.

Маркевич 1955: В.И. Маркевич, Археологические памятники в бассейне нижнего течения реки Черна. В сб.: Известия Молдавского филиала АН МССР, №5(25) (Кишинев 1955), 131-145.

Мелюкова 1958: А.И. Мелюкова, Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья. МИА 64, 1958, 5-102.

Мелюкова 1961: А.И. Мелюкова, Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии. МИА 96, 1961, 5-52.

Мелюкова 1989: А.И. Мелюкова, Культуры предскифского периода в лесостепной зоне. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. В: Археология СССР (Москва 1989), 16-29.

Никулицэ 1977: И.Т. Никулицэ, Геты IV-III вв. до н.э. в Днестровско-Карпатских землях (Кишинев 1977).

Никулицэ, Фидельский 2002: И.Т. Никулицэ, С.А. Фидельский, Фракийский горизонт на поселение Чобручи в Нижнем Поднестровье (по материалам исследований 2001 г.). В сб.: Северное Причерноморье: от энеолита к античности (Тирасполь 2002), 206-217.

Никулицэ, Фидельский 2004: И.Т. Никулицэ, С.А. Фидельский, Чобручи – многослойное поселение на Днестре. В сб.: Thracians and Circumpontic World, vol. II (Chişinău 2004), 190-216.

Никулицэ, Фидельский 2004а: И.Т. Никулицэ, С.А. Фидельский, Археологические исследования на многослойном поселении Чобручи. В сб.: Cercetări arheologice în Republica Moldova (2000-2003) (Chişinău 2004), 50-63.

Петренко 1978: В.Г. Петренко, Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. В сб.: САИ, вып. Д4-5 (Москва 1978).

Петреску-Дымбовица 1960: М. Петреску-Дымбовица, К вопросу о гальштатской культуре в Молдове. В сб.: Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и Румынской Народной Республики (Кишинев 1960), 151-170.

Полидович 1994: Ю.Б. Полидович, К вопросу о хронологии раннескифских памятников степной зоны Северного Причерноморья. В сб.: Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. - V в. н.э.) (Тирасполь 1994), 189-191.

Розенфельд 1955: Р.Л. Розенфельд, Алчедарские курганы. В сб.: Известия Молдавского филиала АН МССР, №5(25) (Кишинев 1955), 121-125.

Смирнова 1968: Г.И. Смирнова, Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине. АСГЭ 10, 1968, 14-27.

Смирнова 1975: Г.И. Смирнова, Курганы у с. Перебыковцы. В сб.: АО 1974 г., (Москва 1975), 354-355.

Смирнова 1980: Г.И. Смирнова, Население Среднего Поднестровья в VI-V вв. до н.э. и его западные соседи. В сб.: Actes du IIe congrès international de thracologie (histoire et archéologie), vol. I (Bucureşti 1980), 235-251.

Смирнова 1985: Г.И. Смирнова, Основы хронологии предскифских памятников юго-запада СССР. СА 4, 1985, 33-53.

Смирнова 1993: Г.И. Смирнова, Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры. СА 2, 1993, 101-118.

Смирнова 1994: Г.И. Смирнова, Кружальная сероглиняная керамика из раннескифских памятников Среднего Поднестровья: время и пути попадания. В сб.: Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (Vтыс. до н.э. - V в. н.э.) (Тирасполь 1994), 185-187.

Смирнова 1996: Г.И. Смирнова, Предварительные данные о Немировском городище (по первым результатам обработки полевой документации и коллекции находок). В сб.: Більське городище (к контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи) (Полтава 1996), 183-198.

Смирнова 2002: Г.И. Смирнова, Немировское городище в хронологической схеме скифской архаики Северного Причерноморья. В сб.: Северное Причерноморье: от энеолита к античности (Тирасполь 2002), 217-233.

Смирнова 2004: Г.И. Смирнова, Состояние изучения Западно-Подольской группы памятников раннескифского времени в Лесостепной Скифии в конце XX века. В сб.: Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci (Kraków 2004), 409-429.

Тереножкин, Мозолевский, Ильинская 1975: А.И. Тереножкин, Б.Н. Мозолевский, В.А. Ильинская, Работы скифской среднеднепровской экспедиции. В сб.: АО 1974 г. (Москва 1975), 360-361.

Тереножкін 1954: О.І. Тереножкін, Курган біля с. Глеваха. Археологія IX, 1954, 80-97.

Фидельский, Матеевич 2004: С.А. Фидельский, Н. Матеевич, Античный импорт в амфорной таре на поселении Чобручи из раскопок 2001-2002 гг. (по данным эпиграфики). В сб.: Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре, часть I (Киев-Судак 2004), 118-123.

Черненко 1981: Е.В. Черненко, Скифские лучники (Киев 1981).

Черненко 1984: Е.В. Черненко, Скифо-персидская война (Киев 1984).

Шишлов 2005: А.В. Шишлов, Предметы вооружения племен черноморского побережья Северо-Западного Кавказа в раннем железном веке (по материалам Владимирского могильника). В сб.: Четвертая кубанская археологическая конференция (Краснодар 2005), 303-304.

Jarovoj 1996: E. Jarovoj, La premiere necropole du Hallstatt Thrace sur la rive gauche du Nistru. In: The Thracian world at the crossroads of civilizations (Bucharest 1996), 203-204.

Kašuba, Haheu, Leviţki 2000: M. Kašuba, V. Haheu, O. Leviţki, Vestigii traco-getice pe Nistrul Mijlociu (Bucureşti 2000).

Leviţki 1994: O. Leviţki, Cultura hallstattului canelat la răsărit de Carpaţi (Bucureşti 1994).

Leviţki 1995: O. Leviţki, Investigaţiile arheologice de la Trinca, raionul Edineţ, Republica Moldova. In: CAANT, vol. I (Bucureşti 1995), 247-278.

Leviţki, Demcenco 1996: O. Leviţki, T. Demcenco, Tumulii din epoca fierului timpuriu de lângă satul Cotiujeni. Tyragetia III, 107-115.

Leviţki, Demcenco 2005: O. Leviţki, T. Demcenco, Construcţii şi obiceiuri funerare practicate de comunităţile hallstattiene târzii din Platoul Moldovei de Nord (în baza necropolei Trinca „Drumul Feteştilor"). Revista arheologică s.n. 1, vol. 1, 2005, 44-71.

Mateevici 2007: N. Mateevici, Amforele greceşti în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin (în sec. VI - începutul sec. II a. Chr.) (Chişinău 2007).

Nicic 2008: A. Nicic, Interferenţe cultural-cronologice în nord-vestul Pontului Euxin (la finele mil. II – începutul mil. I a. Chr.) (Chişinău 2008).

Niculiţă 1996: I. Niculiţă, Habitatul traco-getic de la Butuceni. Thraco-Dacica 1-2, tom. XVII, 1996, 139-167.

Niculiţă 2004: I. Niculiţă, Thraco-Getica. Studii şi materiale (Chişinău 2004).

Sulimirski 1936: T. Sulimirski, Scytowie na zachodniem Podolu (Lwów 1936).

Vasiliev 1980: V. Vasiliev, Sciţii agatîrşi pe teritoriul României (Cluj-Napoca 1980).

Vulpe 1979: A. Vulpe, Cu privire la cronologia grupului cultural Ferigile. Danubius VIII-IX, 1979, 93-122.

Mormântul din epoca fierului de lângă or. Slobozia, regiunea Nistrului Inferior în contextul monumentelor nord-tracice

Rezumat

În articol sunt analizate materialele dintr-o înmormântare plană, descoperită fortuit în anul 1979, la sud-est de oraşul Slobozia, în malul abrupt al râului Nistru. Forma şi dimensiunile iniţiale ale complexului funerar nu au putut fi stabilite. Înmormântarea a fost făcută după ritul incineraţiei, rămăşiţele cinerare şi inventarul fiind depuse în urne. Din complex provin trei vase ceramice (două urne şi o strachina), o încheietoare din os şi o brăţară din fier, descoperite într-una din urne. În două vase ceramice au fost atestate oase calcinate.

Ritul funerar şi inventarul indică apartenenţa tracă a mormântului şi îşi găseşte analogii la monumente de tip Bârseşti-Ferigile. Pe baza încheietoarei din os şi a străchinii negre, lustruite de tip Ferigile mormântul poate fi datat cu sfârşitul sec. VII - începutul sec. VI a. Chr.

Apariţia complexului dat pe malul stâng al râului Nistru poate fi legată de valul de migraţie a populaţiei trace din regiunile sudice ale României. Despre acest fapt mărturisesc, la fel, materiale (străchini cu decor în partea superioară) din aşezarea pluristratigrafică de lângă satul Ciobruci, situată în apropierea acestui mormânt.

Burial of the Early Iron Age near Slobodzeja at the lower bottom of the river Dniester

Abstract

In the publication are analyzed materials from the destroyed soil burial, which have been found out in 1979 under casual circumstances on the southeast outskirts of town Slobodzeja, in steep of the left coast of the river Dniester. Initial form and the sizes of a funeral complex were not established. In it were found three ceramic vessels (two urns and one basin), and also a bone fastener and an iron bracelet which were in one of urns. Besides in filling of two vessels are revealed calcinated bones.

The burial was performed by cremation ceremony whereupon ashes together with inventory have been placed in ceramic urns. The funeral practice and inventory unequivocally point out a Thracian accessory of a complex and find analogies on the monuments of type Byrseshti-Feridzhile. Based on a bone fastener and black lustred basin of Feridzhile type burial is dated by border of VII-VI centuries BC.

Appearance of the given complex on the left coast of the river Dniester is connected by the author of the publication with migration of the regular wave of the Thracian population from southern regions of Romania. Materials from multilayered settlement near village Chobruchi (bowls with a decor on an upper edge), located in immediate proximity from a burial and at a certain stage of the existence making with it a single whole also testify to it.

05.03.2009

Сергей Фидельский, Приднестровский государственный университет им. Т.Г. Шевченко, ул. 25 Октября, 128, MD-3300 Тирасполь, Республика Молдова

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA BUZDUGANII DE JOS, PE VALEA ŢUŢOREI, DIN ANUL 2008. CONSIDERAŢII PRELIMINARE

Ion Tentiuc
Alexandru Levinschi

În izvoarele medievale moldoveneşti scrise, documentare şi cronicăreşti, numele *Vadul Ţuţorei* se întâlneşte destul de frecvent. La mai puţin de jumătate de secol de la prima atestare a Iaşilor, găsim documentată *Ţuţora* pe Prut, iniţial în calitate de vad, menţionat pentru prima dată în anul 1448, iar mai târziu – ca vamă internă a Ţării Moldovei (DRH 1975, 278; Documente Iaşi, I, 5). Amplasat într-un punct strategic important al marilor trasee comerciale ce străbăteau spaţiul est-carpatic în primele secole ale mileniului al II-lea d. Chr. vadul de la Ţuţora a evoluat devenind, către începutul veacului al XVII-lea, pe vremea Movileştilor, nu doar vamă ci şi târg domnesc (Щапов 1972, 154-160). Astfel, vadul de la Prut, cunoscut în izvoarele vremii şi ca *Vadul de la Ţuţora,* a beneficiat de această poziţie strategică (economică şi politică) pentru a se dezvolta de la o simplă trecere peste râu, la vamă domnească şi târg, care vor face parte din domeniile domnitorilor Ţării Moldovei odată cu trecerea curţii domneşti la Iaşi pe la 1564 (?) (Giurescu 1967, 313-314; Neamţu 1968, 124).

Despre importanţa acestei artere, ce trecea prin capitala Ţării Moldovei, mărturisesc şi documentele de hotărnicie care, în secolul al XVII-lea, numesc drumul ce leagă Iaşii de vadul de la Prut utilizând apelativul de *Drumul Mare* (Documente Iaşi, II, 2000, 355; 361). De la prima menţiune din anul 1448 şi până la începutul secolului al XIX-lea, când a fost înlocuit cu cel al Sculenilor (Bădărău, Caproşu 1974, 17), vechiul drum dinspre Chilia, Cetatea Albă şi Tighina a urmat acelaşi traseu pe la vadul şi vama de la Ţuţora.

Analiza izvoarelor vremii permite de a puncta traseele evoluţiei sale istorice, evidenţiind faptele când *Ţuţora* a devenit o adevărată anticameră pentru unii pretendenţi la domnie. Aici se produc evenimente de importanţă crucială pentru soarta unor domnitori şi/sau chiar pentru întreaga Ţară a Moldovei, începând cu răsunătorul caz de la 1 septembrie 1552 când „boierii cei pribeji", vorba cronicarului, „s-au rădicat la podul de la Ţuţora şi au tăiatu aţile cortului asupra lui Ştefan vodă şi cu multe rane pătrunzându-l, au muritu" domnitorul Ştefan Rareş (1551-1552) (Ureche, 1958, 169; Славяно-молдавские летописи 1976, 99-100).

Aici, la Ţuţora, sunt înfrânţi lăpuşnenii care încearcă în anul 1581 să aducă un pretendent la domnie (Ureche 1971, 159-160), iar Pertu Şchiopul îi zdrobeşte în 1587 pe cazaci cu domnişorul lor Ivan vodă care „s-au [re]tras în ţara lor puţini întregi" (Ureche 1971, 208). Pe timpul celei de-a doua domnii a lui Petru Şchiopul (1582-1591) au fost eliberate mai multe acte, semnate la Ţuţora, printre care cel din 25 august 1583 are specificat „*Malul Ţuţorei*" (CDM 1957, 182-183, 188, 211).

La 25 august/4 septembrie 1595 în tabăra lui Jan Zamoyski de la Ţuţora este înălţat la domnie Ieremia Movilă (Istoria românilor, IV, 480), fapt ce a declanşat ostilităţile tătarilor din sangeacul de Tighina. La 9 octombrie 1595 marele hatman şi marele cancelar al Regatului Polon Jan Zamoyski, aflându-se cu armata pe Prut pentru a-şi înfăptui stratagema de apărare a Poloniei, în încercarea de a transforma Moldova şi Ţara Românească în state-tampon dintre polonezi şi otomani, dorind să-şi amplaseze armatele lor la Dunăre (Istoria românilor, V, 64), este nevoit să-şi înconjoare tabăra de la Ţuţora „...cu şanţuri pinprejiur...să nu le ea tătarâi..." (Costin 1979, 15). La 22 octombrie a aceluiaşi an, la Ţuţora, este încheiat tratatul dintre Imperiul Otoman şi Polonia (Ieremia 1992, 194-195), prin care Movileştilor li se recunoaşte domnia. Într-o scrisoare, trimisă la 24 octombrie 1595 de la Ţuţora pe numele regelui polon, acesta scria: „S-a decis să nu fie părăsită Moldova... de ea depinde siguranţa părţilor Rusiei (Ruteniei) şi Podoliei (ale Poloniei). Dacă în ea ar fi numit un paşă, turcii ar cere imediat Pocuţia... cu timpul ar ajunge la Liov".

Deosebit de important ni se pare faptul că în Catastihul lui Simeon Movilă (1606-1607) a fost descoperită o listă a târgurilor din Moldova printre

Tyragetia, s.n., vol. III [XVIII], nr. 1, 2009, 247-266.

care figurează şi Ţuţora. Faptul este confirmat de cartea de danie a lui Constantin-vodă Movilă, de la 30 august 1611, unde este menţionat „...un sat numit Dănăşenii (Dănuţeni ? – n.a.), ce a fost ascultător de *ocolul târgului Ţoţora*...” (DIR Moldova, 31). Astfel, localitatea Ţuţora poate fi numărată printre cele mai vechi târguri moldoveneşti, care s-a constituit la vechiul vad al Prutului, unde acesta, după cum am menţionat mai sus, era traversat de drumul comercial internaţional ce lega oraşele de la Dunăre (Chilia) şi Nistru (Cetatea Albă), prin intermediul Lăpuşnei, Iaşilor şi Sucevei de oraşul Lwow, iar de aici – de oraşele de Hansa de la Marea Baltică.

O problemă aparte prezintă localizarea târgului Ţuţora. S-au adus argumente atât despre apariţia şi dezvoltarea lui pe malul drept, cât şi despre amplasarea pe partea stângă a Prutului. Istoriografia contemporană nu dă un răspuns univoc la aceste demersuri. Astfel, spre exemplu, C.C. Giurescu vorbeşte despre Ţuţora, cu prima menţiune documentară la 1454, ca fiind situată pe malul drept al apei Prutului (Giurescu 1967, 313). Cunoscutul cercetător ieşean Sorin Iftimi, în baza analizei detaliate a hărţilor lui D. Cantemir şi a lui D'Anville, dar şi a actelor de hotărnicie, plasează sigur această localitate pe malul stâng al râului (Iftimi 1996-1997, harta II-III).

Analiza surselor istorice, a notiţelor de călătorie, a materialelor cartografice permite să ne facem o imagine generală despre evoluţia Ţuţorei medievale şi premoderne în diferite intervale de timp. Astfel, în scrierile călătorului turc de la mijlocul secolului al XVII-lea (anul 1661) Evlia Celebi, atunci când acesta descrie drumul din Moldova spre Crimeea se vorbeşte, pare-se, despre două localităţi cu acelaşi nume, dar cu statut diferit, aşezate una în faţa celeilalte, pe Prut. Aici găsim satul Ţuţora situat pe malul drept al Prutului şi oraşul, sau târgul (distrus la acea vreme) Ţuţora, indicat pe partea stângă (Челеби 1961, 187-188). Realitatea celor spuse de Celebi pare credibilă, deoarece peste un interval de circa o sută de ani după aceasta, pe harta Moldovei alcătuită de Bawr la 1781, care reflectă situaţia de la 1759-1761, pe malul drept al Prutului, spre sud-est de Iaşi, este indicată localitatea Ţuţora, iar pe cel stâng – Ţuţora Nouă. Este adevărat că pe a altă Hartă Militară Detaliată, alcătuită şi gravată la Departamentul de hărţi al împăratului rus Pavel I în anul 1800, în această zona nu mai este indicată o localitate cu acest nume[1].

Analiza critică a surselor documentare menţionate şi reconstituirea exactă a derulării evenimentelor istorice care au avut loc în această parte a Ţării Moldovei, începând cu sfârşitul secolului al XVI-lea şi până la începutul secolului al XVIII-lea, ne permit a înţelege corect procesele politice care au făcut ca Ţuţora de pe malul stâng al Prutului, supusă unor devastări continui de către tătari şi cazaci, după lungi perioade de convulsii, să-şi înceteze existenţa pe la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Este necesar să menţionăm că în anii ' 80 ai secolului trecut cercetătorii ieşeni au efectuat periegheze arheologice pe partea dreapta a Prutului, în zona comunei Ţuţora, jud. Iaşi, unde în punctul Cotul lui Bogdan au descoperit vestigii din diferite perioade istorice, inclusiv din La Tene, dar şi din secolele XV-XVIII. La circa 2,5 km NNV de sat a fost descoperit, pe locul La Şanţ, un canal lung de peste 2 km, construit, după unele informaţii, de către J. Zamoyski cu ocazia bătăliei de la 1595 (Chirica, Tanasachi 1985, 437). De la Ţuţora din dreapta Prutului provin mai multe materiale interesante, printre care şi un disc ornamental din ceramică, mărturie a existenţei în zonă a unei importante construcţii de zid (Asăvoaie 2000, 227-229). În anul 2000 aici au fost efectuate investigaţii arheologice, iniţiate de colaboratorii Institutului de Arheologie Iaşi şi ai Complexului Muzeal Naţional „Moldova”, fiind dezvelite fundaţii de la clădiri din piatră şi mai multe morminte din cadrul unui cimitir medieval (Asăvoaie, Văcaru 2001, 259-260).

În vederea verificării informaţiilor cunoscute, în primăvara anului 2008, expediţia Muzeului Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei a efectuat lucrări de prospectare şi cercetare a vestigiilor arheologice din stânga cursului de mijloc al Prutului. În procesul investigaţiilor s-a constatat că astăzi câmpia care se întinde în lungul Prutului, între localităţile Dănuţeni (acum, cartierul de sud al or. Ungheni) şi Buzduganii de Jos, astăzi este cunoscută de localnici cu numele de „Valea Ţuţorei”. Cercetările de suprafaţă efectuate în lungul fâşiei de control, începând cu intrarea în zona delimitată a frontierei de stat şi râul Prut, la circa 0,8 km spre nord-vest de marginea satului

[1] Arhiva MNAIN, nr. inv. 13825FB.

Buzduganii de Jos, comuna Valea Mare, au dus la depistarea unei categorii de ceramică lucrată cu mâna şi lustruită, din prima epocă a fierului, dar şi a unor materiale ceramice medievale, confecţionate la roată. Tot aici, la distanţa de aproximativ 200 m spre nord de turnul de control, plasat la intrarea în zonă delimitată a frontierei, în apropiere de locul unde Prutului face un meandra sinuos, a fost descoperit un şanţ adânc, de evidentă proveniență artificială, care delimita dinspre sud o incintă de până la 150 m lăţime. Cercetările de suprafaţă din incintă au permis de a descoperi fragmente de ceramică medievală de culoare cenuşie, roşiatică şi caolinică, lucrată la roată, aparţinând perioadei secolelor XVI şi XVII. A fost enunţată ipoteza că incinta fortificată ar putea fi legată de evenimentele din perioada urcării pe tron a Movileştilor şi de prezenţa marelui hatman şi cancelar polonez Jan Zamoyski, care a ridicat la Ţuţora o tabără militară la 1595[2].

Pentru investigarea sitului de pe valea Ţuţorei au fost trasate două secţiuni. Secţiunea I (16×3 m) a fost amplasată în extremitatea de nord a incintei fortificate, situată pe platoul înalt al Prutului. Aici, în malul înalt şi abrupt al râului care este supus eroziunilor, în procesul de prospectare, au fost depistate oase umane. Cea de a doua secţiune (20×2 m) a fost trasată în afara incintei fortificate, la circa 250 metri spre sud de aşa-numitul „Şanţ al lui Zamoyski", în apropierea turnului de pază al grănicerilor (fig. 1).

Cercetările arheologice au scos în evidenţă prezenţa în ambele secţiuni, a două nivele de locuire consistente. Nivelul inferior poate fi încadrat în limitele primei jumătăţi a mileniului I a. Chr., iar cel superior, medieval, aparţine secolelor XVI-XVII d. Chr. Analizele stratigrafice au permis de a stabili că pe locul unde a fost trasată Secţiunea I se afla periferia sitului, cu materiale modeste şi artefacte sporadice. Cele mai elocvente pentru stabilirea unei succesiuni stratigrafice verticale s-au dovedit a fi materialele descoperite în Secţiunea II.

Menţionăm că în ambele secţiuni nivelul medieval de călcare a fost documentat la adâncimea de circa 0,35-0,5 m, nivel de la care au fost surprinse urmele de arsură de la două vetre de rug şi camera de ardere a unui cuptor de ars ceramică. Stratul de cultură este reprezentat prin cernoziom granulat cu resturi de habitat. Printre descoperirile de factură medievală, în partea inferioară a nivelului, au fost găsite, sporadic, şi materiale din nivelul inferior. La adâncimea de 0,5-0,7/0,75 m a urmat acelaşi cernoziom granulat, aproape steril, cu resturi sporadice de habitat (fragmente de ceramică, oase, bucăţele de lemn ars etc.). Sub nivelul de 0,7/0,75 m urmează un strat de sol cenuşiu şi cenuşos granulat cu resturi din epoca fierului[3]. Grosimea acestuia nu este mai mică de 0,3 m. La adâncimea de 1 m stratul de cernoziom cenuşos este urmat de sol argilos, cvasi-steril. Doar la adâncimea de circa 1,3 m de la suprafaţă actuală a apărut solul rudimentar de argilă, de nuanţă uşor gălbuie, pe fundalul căreia a fost surprins conturul complexelor adâncite.

Vestigii din epoca fierului

Acest nivel de locuire, surprins la adâncimea de 0,7-1 m de la nivelul actual de călcare, este reprezentat, în special, prin fragmente de ceramică şi oase de animale. Se mai întâlnesc fragmente de podină şi pietre de diferite dimensiuni, trecute prin foc dar şi scoici „unio" şi piese individuale sporadice – fragmente de unelte din piatră, silex şi ceramică. Acestui nivel de locuire i-a fost atribuită o mica aglomeraţie de ceramică (din care a fost reconstituit arheologic un vas) descoperită în Secţiunea I şi câteva complexe cercetate în Secţiunea II. În aceasta de la urmă au fost cercetate trei gropi menajere şi o locuinţă adâncită. Conturul acestor complexe a fost surprins la adâncimea de peste 1,2 m.

Aglomerare de ceramică (Secţiunea I, carou 3) (fig. 1/2). A fost descoperită o aglomerare de ceramică, alcătuită din fragmentele unui singur vas, lucrat cu mâna. A fost surprinsă la adâncimea 0,75-0,9 m. A fost întregit arheologic un vas cu buza evazată, având două toarte plasate simetric sub marginea gurii. Acesta are corp ovoidal alungit, cu rotunjire puternică spre fundul plat. Pe umeri, la nivelul inferior de prindere a toartelor, a fost aplicat un şir orizontal de alveole digitale.

[2] După finalizarea cercetărilor de perieghеză, din primăvara anului 2008, preşedintele raionului Ungheni, dl Ion Harea, şi şefa Secţiei Cultură a municipiului dna Eugenia Baroncea, au propus efectuarea unor investigaţii de teren pe valea Ţuţorei, pe locul descoperirii „Taberei lui Zamoyski". Pentru aceasta a fost alocat un modest suport financiar. Cercetările de teren s-au desfăşurat în lunile iulie şi august 2008. Investigaţiile au fost efectuate în colaborare cu Muzeul de Istorie şi Etnografie Ungheni. Mulţumim şi pe această cale directorului muzeului, dlui Vasile Iucal, pentru sprijinul acordat.

[3] În Secţiunea I, la adâncimea variind între 0,75 şi 0,95 m, au fost surprinse fragmente ale unui vas de factură hallstattiană.

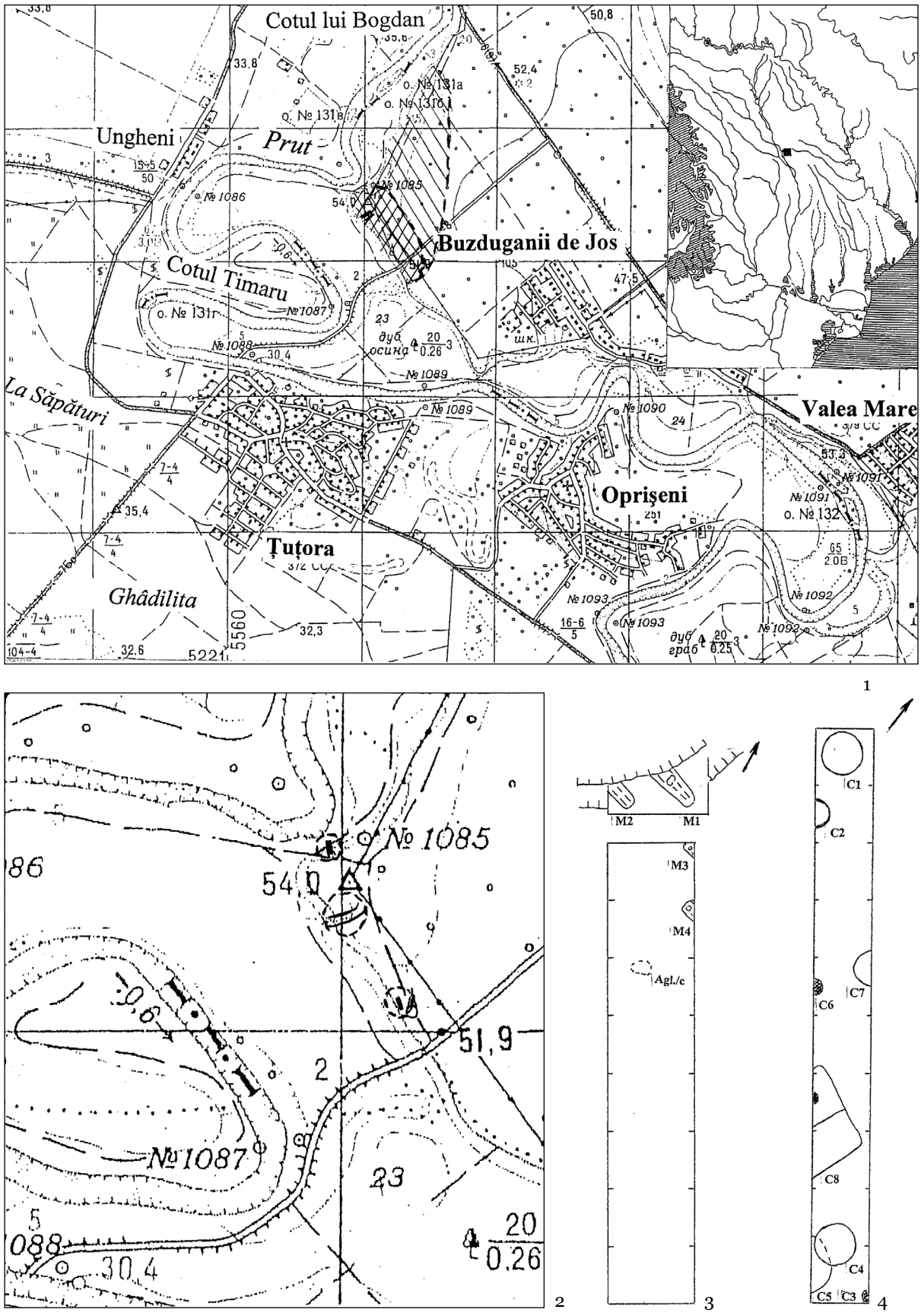

Fig. 1. Ţuţora: 1 - amplasarea sitului; 2 - locul amplasării secţiunilor; 3 - planul Secţiunii I; 4 - planul Secţiunii II.

Vasul are corpul asimetric. A fost lucrat din pastă în amestec cu şamotă de granulaţie medie. Suprafaţa internă păstrează resturi de lustruire. O parte din fragmente poartă urme de ardere secundară. Culoarea internă şi externă variază de la cărămiziu-pal spre cenuşiu. Înălţimea vasului este de 24-25 cm, diametrul gurii recipientului este de 20 cm, iar a fundului de 10,5 cm (fig. 3/6).

Groapa nr. 1 (S. II, car. 1, complexul 1), a fost sesizată la adâncimea de 1 m. Conturul a fost surprins integral la 1,2 m. Are forma uşor ovală în plan, cu diametrul 1,4-1,5 m, şi pereţii verticali (fig. 2/8). Adâncimea este de 0,5 m de la nivelul de surprindere şi 0,7 m de la nivelul sesizării. Umplutura gropii consta din cernoziom cenuşiu cu resturi de cenuşă, din care au fost culese fragmente de ceramică (52 ex.), bucăţi de lut ars de la podină, printre acestea şi un fragment de la gardina unei vetre portative, precum şi oase de animale şi pietre de dimensiuni mici şi mijlocii.

Groapa nr. 4 (S. II, car. 9-10, complexul 4), a fost descoperită la adâncimea de 1,2 m. Are diametrul de 1,45 m şi adâncimea de 0,95 m. Groapa este uşor lărgită, spre bază având fundul albiat (fig. 2/6). Umplutura complexului este stratificată: de la nivelul de surprindere şi până la 0,2 m solul era cernoziom compact cu depuneri de săruri albicioase; la 0,2-0,4 m urmează un strat argilos cu concreţii albicioase calcaroase; între 0,4 şi 0,95 m era prezent cernoziom negriu în amestec cu bulgări de sol gălbiu-argilos. Din umplutură au fost culese fragmente de ceramică (14 ex.), oase şi pietre.

Groapa nr. 5 (S. II, car. 10, complexul 5), a fost descoperit la adâncimea de 1,2 m. A fost cercetată parţial. Partea investigată avea lăţimea de 0,65 m, lungimea de 2 m şi adâncimea de 0,55 m. Probabil este o groapă menajeră (fig. 2/7). În partea de nord complexul a fost parţial suprapus de groapa nr. 4. Conturul dezvelit are în plan formă de semioval alungit, cu pereţii uşor înclinaţi spre interior[4]. Umplutura consta din sol cenuşos-argilos cu resturi de habitat – ceramică (21 ex.) şi oase de animale.

Groapa nr. 7 (S. II, car. 5, complexul 7), a fost surprinsă la adâncimea de 1,3 m, în conturul secţiunii intrând doar jumătate din forma gropii cu diametrul de 1,2 m. Adâncimea gropii nu depăşea 0,5 m de la nivelul de surprindere (fig. 2/5). Umplutura consta din cernoziom în amestec cu bucăţele de lut ars. Spre fund solul era argilos. Din partea dezvelită a gropii provin fragmente de ceramică (20 ex.), oase de animale, lut ars.

Locuinţa nr. 1 (S. II, car. 7-8, complexul 8). A fost dezvelită parţial. Conturul complexului a fost identificat la adâncimea de 1,3 m. O parte a locuinţei, care depăşeşte limitele şantierului, a fost conservată. Este vorba despre un complex de formă rectangulară, cu lungimea de 3,2 m şi lăţimea dezvelită până la 2 m, orientat cu laturile pe direcţia est-vest, cu o mică deviere spre NE. Pereţii sunt relativ verticali şi fundul plat (fig. 2/4). Adâncimea de la nivelul actual este de 2,1 m, iar de la nivelul antic de 1,1-1,2 m. Umplutura gropii locuinţei consta din cernoziom cenuşiu în amestec cu puţine resturi de habitat. Spre fund solul era argilos. Pe podea, în apropiere de colţul de est al încăperii, au fost observate mai multe resturi de cenuşă. Pe aproximativ 2/3 din lungimea descoperită a podelei, în partea de vest a încăperii, a fost cruţat un pat din sol steril, cu lăţimea de 2 m şi înălţimea de 0,3 m. Pe partea centrală a acestui pat, la circa 0,6 m de peretele de nord şi la 0,6 m de la peretele de vest, au fost găsite resturi de podină ale unei vetre staţionare, de formă circulară, care avea diametrul de până la 0,5 m. Lângă vatră, în partea ei de vest, au fost descoperite fragmente ale unui vas de lut lucrat cu mâna şi ale unui capac-tipsie, executat în aceeaşi tehnică.

Vasul de lut este puţin asimetric, cu buza modelată vertical. La distanţa de 1,5-2 cm sub margine are aplicat un brâu ornamental alveolat. Corpul este ovoidal alungit, fundul neevidenţiat, uşor concav. Vasul a fost modelat din pastă în amestec cu şamotă de granulaţie medie. Suprafeţele, internă şi externă, au fost lustruite minuţios. Arderea este relativ uniformă, are culoarea cărămizie-pal, cu mici pete cenuşii. Înălţimea vasului este de 18-20,5 cm, iar diametrul la gură de 13,5 cm (fig. 3/5).

Capacul-tipsie are forma de disc circular (s-a păstrat circa ¼ din piesă), este plat şi e lucrat din pastă în amestec cu şamotă. Are suprafaţa lustruită. Arderea este neuniformă şi incompletă. Diametrul discului este de 20 cm, grosimea 1,5 cm (fig. 4/12).

Din partea dezvelită şi cercetată a locuinţei au fost colectate 85 fragmente de ceramică, multe oase de animale, bucăţi de podină şi pietre de dimensiuni mici şi mijlocii, unele cu urme de foc.

[4] Complexele conservate urmează a fi cercetate în anul curent.

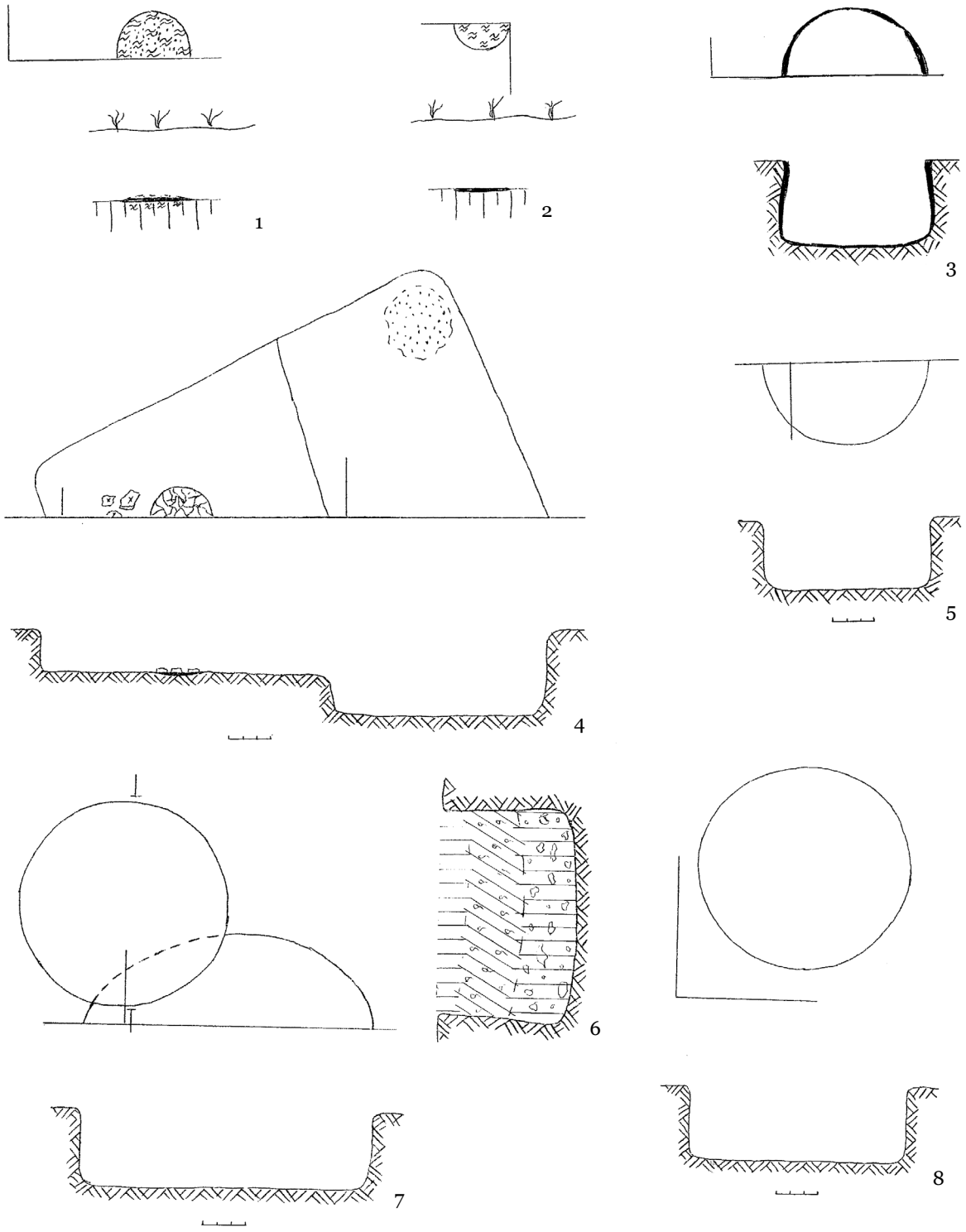

Fig. 2. Situl Ţuţora. Planul şi secţiunile complexelor din Secţiunea II.

Materialul ceramic atribuit acestui orizont descoperit în stratul de cultură ale celor două secţuni şi din complexe cercetate, împreună cu formele reconstituite arheologic, include circa 600 fragmente, dintre care 14 fragmente de amfore greceşti şi un fragment de vas cenuşiu lucrat la roată, de origine vest-pontică. Majoritatea absolută a ceramicii (535 ex.) provine din secţiunea II. Remarcăm, în prealabil, că o trăsătură caracteristică generală a ceramicii lucrate cu mâna este faptul că aceasta, în proporţie de până la 90%, indiferent de formă (oale-borcan sau castroane), erau

lustruite pe suprafaţa exterioară. Doar o parte din vasele de tip borcan nu erau lustruite în interior, sau, cu mici excepţii, erau lustruite pe partea interioară şi nu erau lustruite în exterior. Acest fapt face ca, pentru moment, să nu putem diferenţia în cadrul colecţiei ceramice lucrate cu mâna categorii de vase grosiere şi de bucătărie. Pornind de la această consideraţie, vom pune la baza descrierii ceramicii criteriul formelor de vase. Cercetările ulterioare, extinderea numărului de forme va oferi, probabil, posibilitatea evidenţierii unor categorii distincte.

În acest sens în *colecţia de ceramică lucrată cu mâna* din situl de pe Valea Ţuţorei deosebim diverse tipuri de oale, străchini, cupe, fragmente de chiupuri, capace-tipsii etc. Această evidenţiere a formelor o facem în baza puţinelor vase cu profilul păstrat complet sau reconstituit în mare parte, precum şi în baza părţii superioare a vaselor – a profilelor de buză, dar şi a modulul de executare a gâtului. Menţionăm că această tipologie a ceramicii, propusă de noi, este prealabilă, urmând a fi completată odată cu sporirea fondului documentar ceramic.

Ca formă de vas cele mai numeroase sunt **oalele** şi alte tipuri de vase de tip borcan apropiate acestora. După felul în care a fost modelată şi ornamentată partea lor superioară putem deosebi câteva tipuri, fără a putea evidenţia variante aparte. Nu este exclus ca unele din tipurile delimitate pentru moment, ulterior să fie clasificate ca variante ale unui singur tip. În cele ce urmează propunem următoarele tipuri de vase-oale.

Tipul I. Iniţiem tipologia cu o oală întregită, descoperită în locuinţa nr. 1, lângă vatră. Aceasta poate fi încadrată în tipul de vase de dimensiuni medii, cu corpul ovoidal, având gâtul scurt şi uşor evazat. Au diametrul la gură între 12 şi 17 cm. Gâtul vaselor de acest tip este accentuat de un brâu alveolat în relief (fig. (fig. 3/3; 4/3, 5). Brâul alveolat este asociat de un şir de împunsături adânci ornamentale, aplicate din exterior (fig. 4/1), sau de două brâie alveolate succesive, unul din care este modelat pe marginea buzei (fig. 4/4). Şirul ornamental inferior, ca regulă, se aplica nu mai jos de 2 cm sub marginea vasului.

Tipul II. Include oale cu corpul ovoidal, având gâtul bine evidenţiat şi puternic evazat. Este vorba de vase de dimensiuni medii şi mari, având diametrul la gură între 15 şi 25 cm. Deosebim piese ornamentate cu brâu alveolat aplicat pe marginea buzei (fig. 3/1) sau puţin mai jos (fig. 3/2). O piesă este ornamentată pe marginea exterioară a buzei cu un şir de alveole dispuse oblic, sub care urmează un şir de împunsături adânci, ornamentale, aplicate din exterior. Mai jos de acestea a fost aplicat un brâu alveolat (fig. 3/3).

Tipul III. Oale cu corpul ovoidal, având gâtul bine pronunţat şi marginea arcuită spre exterior. Diametrul la gură variază între 18 şi 20 cm. Acestui tip îi este atribuit vasul din aglomeraţia nr. 1. Este prevăzut cu două toarte în panglică prinse vertical pe gât şi umerii vasului. La nivelul de jos al toartelor este aplicat un şir ornamental de alveole. În acest caz vasul este puternic rotunjit spre fund (fig. 3/6). Tot acestui tip îi atribuim şi vasul cu dimensiuni identice şi profil similar, care are aplicate pe gât două toarte în formă de suporturi mamelonare, cu diametrul la bază de circa 3 cm, având perforare verticală (fig. 3/4). Probabil, acestui tip de vase ar putea aparţine şi un fragment de perete ornamentat cu brâu (păstrată doar amprenta) aplicat în spirală (fig. 4/6).

Tipul IV. Vasele au corpul bitronconic de dimensiuni relativ mari. Buza nu este evidenţiată având marginea rotunjită sau aplatizată cu îngroşare spre interior şi exterior. Diametrul la gură este de circa 20 cm (fig. 4/8-9). În cazul acestor forme poate fi vorba de vase de provizii. Sunt lipsite de ornament; fragmentele unuia din ele sunt lipsite de lustruite pe ambele suprafeţe, iar a altuia – sunt lustruite atât în interior cât şi la exterior.

Tipul V. Include vase de tip borcan, sau ulcele nu prea mari, cu corpul uşor rotungit şi alungit. Buza este dreaptă sau uşor evazată. Pe marginea exterioară a buzei vasele de acest fel sunt ornamentate cu brâu în relief, pe care se aplicau şi împunsături ornamentale adânci, executate din exterior (fig. 4/7), sau brâu simplu alveolat (fig. 4/2).

Capace-tipsii. Sunt forme ceramice legate de tipurile de vase descrise. Printre acestea evidenţiem două exemplare, dintre care un capac este plat, cu grosimea uniformă (1,5 cm), cu marginea tăiată spre interior. Are una din suprafeţe lustruită (fig. 4/12). Celălalt, pare să fie un capac uşor concav, subţiat spre margine şi rotunjit, nelustruit, păstrând pe suprafaţa inferioară amprenta mesei-suport pe care a fost modelat (fig. 4/11). Ambele piese au diametrul de aproximativ 20 cm.

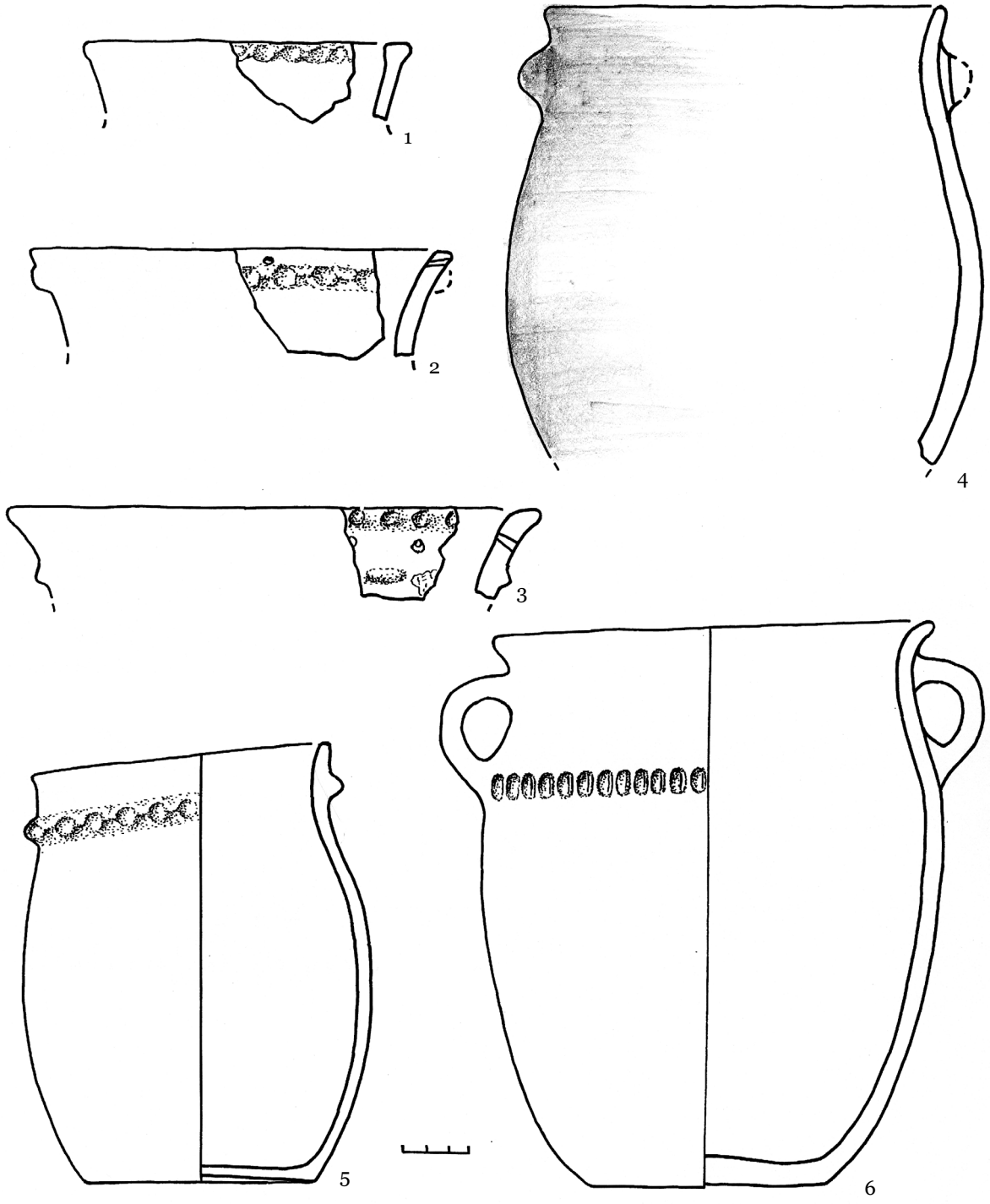

Fig. 3. Situl Ţuţora. Ceramica din epoca fierului.

Chiupuri. Această formă de vas a fost delimitată în baza unui număr redus de fragmente de ceramică. Ca structură şi componenţă a pastei, dar şi calitate de prelucrare a suprafeţei (lustruire minuţioasă) şi ornamentare, par a fi străine colecţiei ceramice analizate. Am atribuit acestui grup fragmente din buza unui vas de formă, probabil, bitronconică sau globulară aplatizată, cu buza scurtă şi puternic evazată. Buza are faţetare orizontală pe partea internă şi caneluri orizontale în exterior, aplicate pe umeri (fig. 4/10). Suprafeţele sunt bine lustruite, culoarea variază de la cenuşiu spre pal-cărămiziu. Vasele au diametrul la gură de 18 cm. Unui vas de acest fel, probabil, i-a aparţinut şi

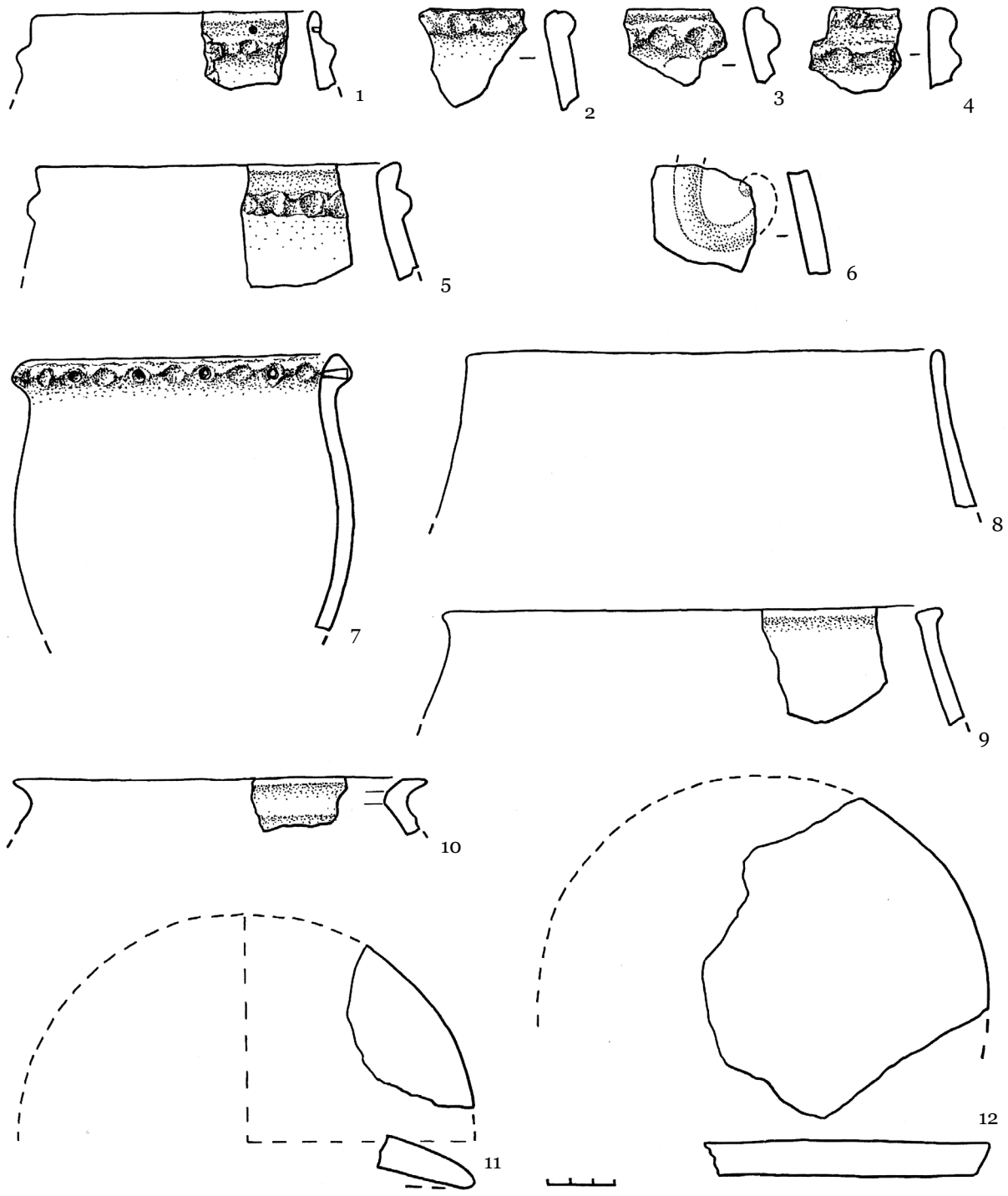

Fig. 4. Situl Ţuţora. Ceramica din epoca fierului.

toarta în bandă lată, cu albiere în partea superioară din exterior, aceasta fiind foarte bine lustruită şi având lăţimea de până la 5,5 cm (fig. 5/4).

Tot unor chiupuri pot fi atribuite alte două fragmente de pereţi de vase, ornamentate pe umeri cu linii scurte şnurate, imprimate cu ştanţa şi dispuse în zigzag orizontal. Aceste fragmente, cu ornamentare identică, aparţin la două vase diferite (descoperite în Secţiunea I şi în Secţiunea II). Sunt puţin aspre la pipăit, au culoare neagră-cenuşiu (fig. 5/1-2). Unui chiup de acest fel poate fi atribuit şi fragmentul de ceramică ornamentat cu un şir de cerculeţe cu incizie adâncă. Cerculeţele au câte o împunsătură adâncă în centru. Acest tip

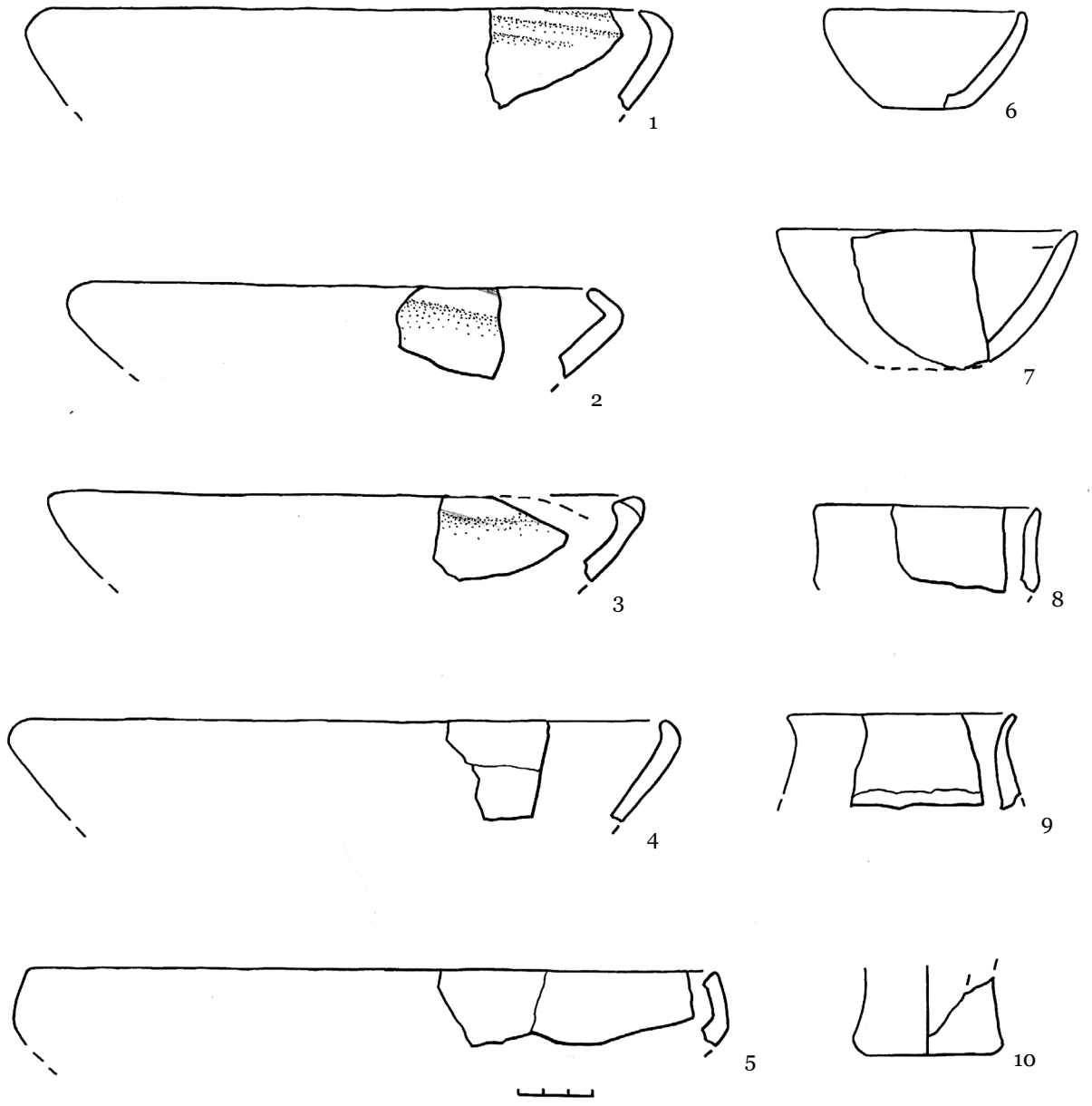

Fig. 5. Situl Ţuţora. Ceramica din epoca fierului.

de ornament a fost aplicat, probabil, cu un instrument de tipul compasului (fig. 5/3).

Străchini. În cadrul vaselor de acest fel, evidenţiate după forma de modelare a părţii superioare, deosebim două tipuri de străchini. Acestora le alăturăm şi vasele de dimensiuni mici, asemănătoare ca formă, evidenţiate în tipuri distincte.

Tipul I. Străchini de formă tronconică cu marginea subţiată şi trasă puternic spre interior. Partea inferioară a pereţilor este uşor curbată spre fund. O bună parte din vasele de acest fel sunt ornamentate pe buză cu caneluri alungite oblice, dispuse din stânga spre dreapta (fig. 6/1-3). Menţionăm că există şi exemplare fără ornament (fig. 6/4). Structura pastei din care sunt lucrate aceste străchini este similară celei din care au fost lucrate o mare parte din ceramica atribuită categoriei de oale-borcan. Străchinile acestui tip au diametrul la gură între 22 şi 28 cm.

Tipul II. Am atribuit acestui tip fragmentele unei străchini de formă bitronconică, cu marginea neevidenţiată, tăiată spre interior şi având fundul plat. Diametrul maxim al corpului este de până la 30 cm. Pasta din care au fost modelate vasele este destul de fină, suprafeţele sunt minuţios lustruite, culoarea este negrie (fig. 6/5).

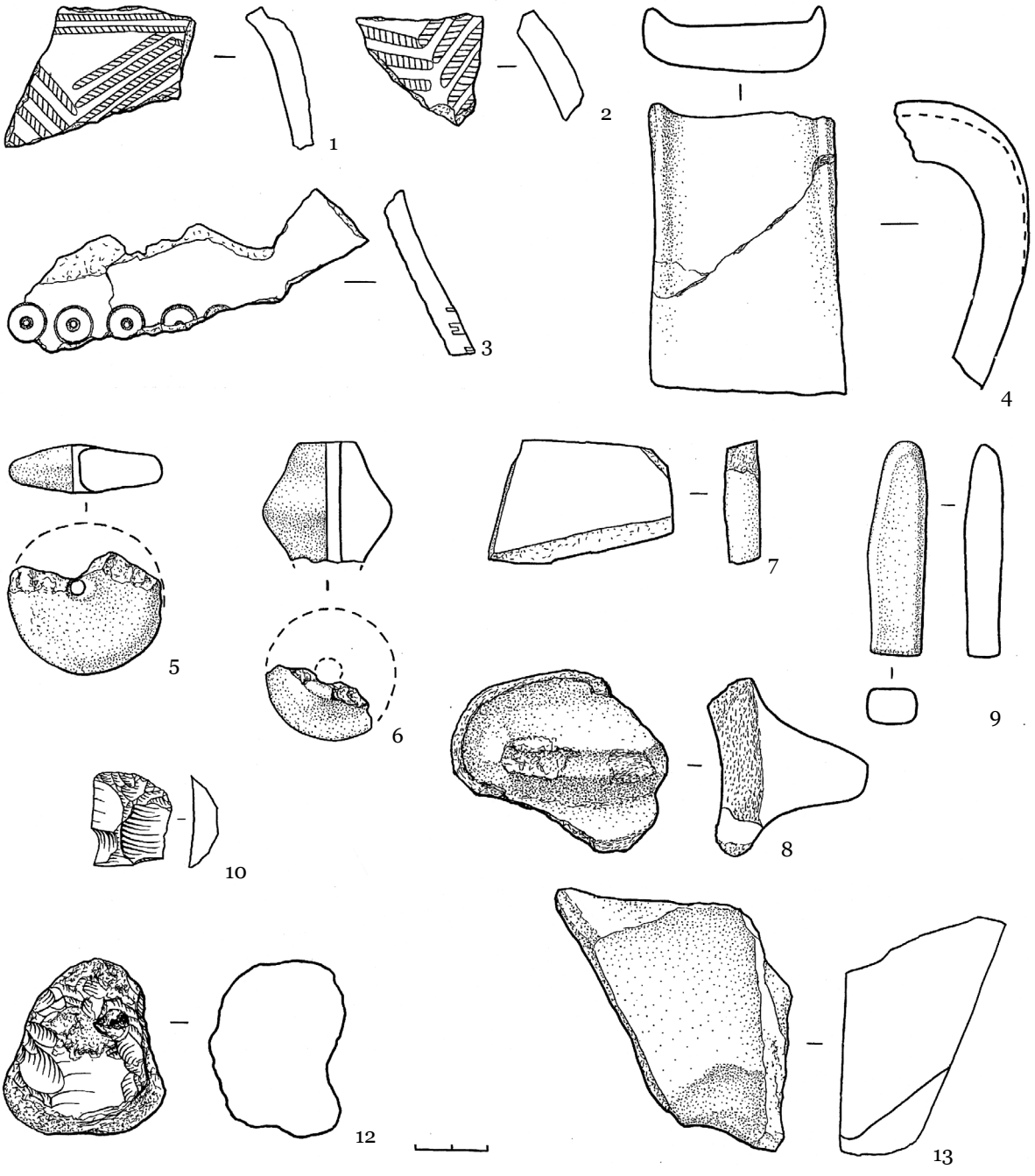

Fig. 6. Situl Ţuţora. Ceramică şi piese individuale din epoca fierului.

Tipul III. În acest tip am încadrat cele două piese de mici dimensiuni, de formă tronconică, dintre care una cu buza neevidenţiată, subţiată spre margine, având faţetare lată pe interior (fig. 6/7), iar cealaltă are marginea subţiată şi trasă uşor spre interior (fig. 6/6). Pasta este similară vaselor din primul tip. Diametrul la gură este de 12 şi 8 cm.

Cupe. Acestei forme de vas putem atribui două profiluri reconstituite arheologic. În ambele cazuri, probabil, este vorba de cupe cu profilul în formă de „S”. Una din cupe are buza subţiată şi evazată (fig. 6/9), la cealaltă are partea superioară aproape cilindrică iar marginea subţiată şi îndoită spre exterior (fig. 6/8). Putem presupune că vasele de acest fel erau înzestrate cu toarte supraînălţate, lucrate în bandă. Câteva fragmente de acest fel au fost descoperite în cadrul complexului ceramic. În ambele cazuri diametrul la gură al cupelor este de circa 9 cm.

Ceramica lucrată la roată. Această categorie constituie doar 0,25% din totalul fragmentelor ceramice descoperite. În cadrul acestui grup atestăm prezenţa a două categorii ceramice: fragmente de amfore greceşti (14 ex.) şi ceramică cenuşie vest-pontică (1 ex.).

Amfore greceşti. În cadrul acestei categorii majoritatea pieselor (12 ex.) sunt fragmente de pereţi de amfore cărămizii, unele fiind acoperite cu angobă de culoare deschisă. Un fragment avea una din muchii şlefuită, mărturie a utilizării în calitate de lustruitor pentru ceramica modelată cu mâna (fig. 7/7). Celelalte fragmente reprezintă: unul o toartă, iar celălalt este parte a unui fund plat de amforă de Lesbos, cu diametrul nu mai mic de 6 cm (fig. 6/10). Fragmentul poate fi atribuit tipului de vase în formă de „Φ" grecesc după schema tipologică a lui P. Dupon (Cook, Dupon 1998, 159, fig. 23.4/h, i). Acestea par a fi, mai degrabă, o evoluţie a amforelor de Lesbos de tip arhaic (varianta I-C după S. Monahov) (Монахов 2003, табл. 27/4, 5). În opinia lui S. Monahov piesele fracţionare din varianta I-C pot fi datate în a doua jumătate - ultimul sfert al sec. VI î.e.n. (Монахов 2003, 45). P. Dupon datează acest tip de amfore cu ultimul sfert al sec. VI î.e.n. (Cook, Dupon 1998, 159).

Ceramica cenuşie lucrată la roată. A fost descoperit un singur fragment de acest tip. El aparţine unui perete de vas de dimensiuni mari. Se pare că acesta semnalează, pentru început, prezenţa acestei categorii de vase în sortimentul de ceramică al aşezării.

Uneltele descoperite în cadrul aşezării sunt relativ puţine la număr. Dintre acestea menţionăm două lustruitoare din ceramică, utilizate la lustruirea vaselor înainte de ardere. Într-un caz, în calitate de lustruitor a fost utilizat fragmentul amintit de amforă, cu una din muchiile scurte bine şlefuite (fig. 7/7). În celălalt caz, în calitate de lustruitor a fost utilizat un fragment de perete de vas lucrat cu mâna, având suport segmentoidal. Jumătate din perimetrul muchiei a fost bine şlefuit (fig. 7/8). Tot la categoria uneltelor de lut menţionăm o rotilă aplatizată cu orificiu (fig. 7/5) şi o fusaiolă bitronconică (fig. 7/6) – ambele păstrate parţial.

Mult mai variate sunt uneltele din piatră. Printre acestea figurează un gratuar din silex (fig. 7/10) şi un retuşor, pentru confecţionarea lor a fost utilizat un prund alungit din gresie (fig. 7/9); două percutoare din silex (fig. 7/11), dintre care unul trecut prin foc s-a păstrat doar parţial şi fragmente de râşniţe de mână, dintre care una lucrată din gresie compactă (fig. 7/12) şi cealaltă din calcar.

Convenţional, la categoria *arme*, atribuim un mic fragment de toporaş cu perforare pentru înmănuşarea cozii, lucrat prin şlefuire din rocă de granit (?) şi două pietre de praştie (?) de formă globulară, păstrate incomplet, lucrate din bulgări feruginoşi.

Vestigii din perioada evului mediu

Aspecte de vieţuire din perioada medievală sunt reprezentate în ambele şantiere arheologice. Stratul cultural şi complexele cercetate pot fi cuprinse cronologic în secolele XVI-XVII. Cel mai consistent s-a dovedit a fi stratul cultural medieval din Şantierul II. Aici locuirea din perioada medievală tardivă a acumulat un strat gros de circa 15-30 cm. El este reprezentat de camera de ardere a unui cuptor de arc ceramică (cercetat parţial) şi două vetre de rug.

Vatră de rug (Secţiunea II, carou 10, complexul 3). A fost descoperită la adâncimea de 0,5 m. A fost cercetată parţial (fig. 2/2). Are diametrul de 0,4 m. Suprafaţa este plată, puternic zgurificată până la adâncimea de 3-4 cm. Atribuirea cronologică a fost efectuată în baza fragmentelor ceramice lucrate la roată, descoperite în imediată apropiere.

Vatră de rug (Secţiunea II, carou 5, complexul 6). A fost surprins la adâncimea de 0,50 m. A fost cercetat parţial (fig. 2/1). Vatra zgurificată cu diametrul de 0,52 m era arsă puternic până la 0,03-0,04 m. Suprafaţă vetrei era acoperită cu un strat de cenuşă gros de 0,05 m.

Cuptor de ars ceramică (Secţiunea II, carou 2, complexul 2). La adâncimea de 1,40 m de la nivelul actual de călcare a fost descoperită camera de ardere a unui cuptor de ars ceramica (fig. 2/3). Camera de ardere este reprezentată de o groapă cu diametrul de 1,0 – 1,1 m, adâncă de 0,6 m. Pereţii gropii sunt arşi puternic, au culoare roşie-cărămizie. Grosimea arsurii este de circa 0,05-0,07 m. În umplutura gropii au fost descoperite fragmente de vase lucrate la roată rapidă, modelate din lut de calitate bună, fără impurităţi. Unul din fragmente este modelat din caolin şi se caracterizează prin pastă bine frământată în amestec cu nisip cu

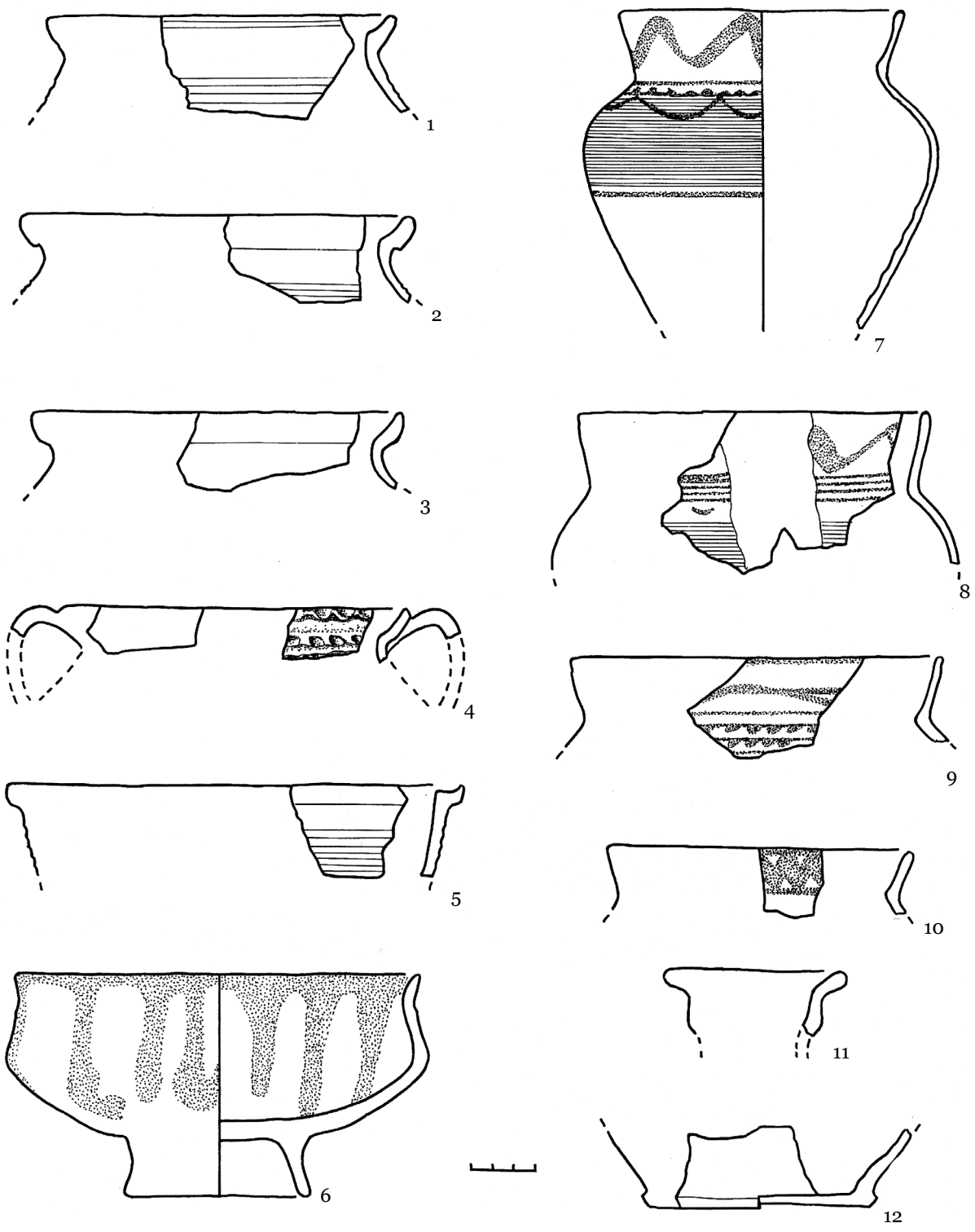

Fig. 7. Situl Ţuţora. Ceramică din perioada medievală.

bobul mărunt. Peretele are grosimea de 0,5 cm iar buza înaltă şi dreaptă este înclinată în exterior. Pe partea interioară, la baza buzei, se află o mică nervură imitând o abia sesizabilă şănţuire pentru capac. Partea interioară a vasului este acoperită cu smalţ verde-oliv, iar pe cea exterioară este aplicat un ornament în formă de bandă în zigzag, aplicat cu vopsea din ocru cafeniu. Ornamentul în zigzag este flancat în partea de sus şi în partea de jos de linii drepte, orizontale, aplicate cu ocru. Aceas-

tă categorie ceramică poate fi atribuită, conform analogiilor identificate, celei dea două jumătate a secolului al XVI-lea - începutul secolului al XVII-lea (Neamţu, Cheptea 1980, 123-127, fig. 94/4,7; Gorodenco 2000, 95-98).

Colecţia de ceramică medievală din cele două secţiuni cercetate este reprezentată de vase realizate la roata cu turaţii repezi. Au fost descoperite fragmente de la oale-borcan, castroane şi străchini (fig. 7). O categorie aparte o constituie ceramica de culoare cenuşie şi roşiatică-cărămizie. Aceasta este modelată din pastă de calitate foarte bună care conţine în umplutură mult nisip cu bobul mijlociu şi mare. Suprafaţa este aspră la pipăit, chiar zgrunţuroasă. În funcţie de condiţiile de ardere pot fi evidenţiate câteva categorii ale ceramicii zgrunţuroase: de culoare cenuşie închisă, de culoare surie-deschisă şi de culoare roşietică-cărămizie.

Pentru aceste categorii ceramice cele mai frecvente vase sunt de tip oale-borcan şi castroane. Acestea au buza subţiată cu marginea rotunjită, în interior având alveolare pentru capac. În exterior buza este uşor rotunjită, gâtul este foarte scurt şi bine profilat, corpul vaselor au umerii bombaţi. Pentru oalele de culoare cenuşie, surie sau roşie-cărămizie, trăsătura caracteristică este şănţuirea pentru capac, care uneori are o nervură plasată în interior la baza buzei. Pereţii, în partea de sus sunt acoperiţi cu ornament în formă de striuri orizontale incizate, care formează un câmp compact ce acoperă toată partea superioară a vaselor. La Baia această categorie ceramică dispare până la mijlocul secolului al XV-lea, întâlnindu-se doar în mod excepţional în a doua jumătate a acestui secol (Neamţu, Cheptea 1980, 121). Pentru Orheiul Vechi, în opinia lui A. Gorodenco, această grupă de ceramică cenuşie zgrunţuroasă este caracteristică pentru cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi începutul celui următor (Gorodenco 2000, 95). Se pare că această categorie ceramică, la Ţuţora, poate fi încadrată cronologic în limitele secolului al XVI-lea (fig. 7/1-5) (Neamţu, Cheptea 1980, 123-127, fig. 94/4, 7; Gorodenco 2000, 98).

În cadrul colecţiei de ceramică medievală se distinge o categorie de vase din caolin (lut de culoare alburie). Ceramica este modelată din pastă de calitate foarte bună, fără impurităţi şi este, în cea mai mare parte, acoperită (de la o treime până la două treimi) cu smalţ de culoare verde-oliv sau cafeniu. Vasele acoperite parţial sau cvasi-integral cu smalţ au partea interioară acoperită integral cu smalţ de culoare cafenie, verde-închis sau verde-oliv, iar partea exterioară au aplicat un ornament combinat: smalţ verde dispus în registre şi ornament pictat cu ocru de culoare cafenie închisă, aplicat în formă de linii orizontale sau benzi de linii ondulate (fig. 7/5-12). De regulă, ceramica acoperită cu smalţ are buza înclinată în exterior. Poate fi atribuită perioadei de la sfârşitul secolului al XVI-lea – prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Piesele individuale din stratul de locuire medievală sunt reprezentate de o cataramă de bronz (fig. 8/1), câteva cuie (fig. 8/3-5), o caia (fig. 8/2) un plumb cu diametrul de 0,07 m (fig. 8/8), fragmente de vase din sticlă (fig. 8/6, 9), lulele din lut (fig. 8/10-12) şi potcoave (fig. 8/13-14).

Necropola medievală. În timpul cercetărilor de teren, în malul abrupt al Prutului, au fost descoperite oase umane, fapt ce au permis a presupune existenţa în acest loc a unei necropole[5]. În procesul investigaţiilor, în partea de nord-nord-vest a „Taberei lui Zamoyski", au fost cercetate patru morminte realizate prin înhumare. Mormintele au fost descoperite în partea de nord a Secţiunii şi în malul abrupt al Prutului.

Mormântul 1. A fost descoperit în malul abrupt al Prutului, la distanţa de 100 cm vest-nord-vest de secţiunea I. Groapa funerară a fost parţial distrusă de alunecările de teren. Ea avea forma rectangulară cu colţurile rotunjite. Groapa s-a păstrat pe lungimea de aproximativ 1,8/1,9 m având lăţimea de 0,8 m. Oasele scheletului au fost descoperite la adâncimea de 120 cm de la nivelul actual de călcare. Defunctul era întins pe spate şi orientat cu capul spre vest. Starea de conservare precară nu a permis de a stabili cu exactitate poziţia braţelor scheletului. Se pare, totuşi că braţul stâng era plasat pe oasele bazinului, iar cel drept era îndoit din cot şi depus pe umăr (fig. 9/1).

În groapă au fost identificate resturi de la sicriul de lemn, şi două cuie de fier (fig. 8/3-4). În umplutura gropii au fost găsite câteva fragmente de ceramică modelate la roată. Ele pot fi incluse în categoria ceramicii confecţionate din pastă cu mult nisip. Are suprafaţa aspră la pipăit, zgrunţu-

[5] În timpul discuţiilor cu localnicii, dar şi cu pădurarul ocolului silvic Ungheni, aceştia au menţionat că în procesul eroziunii falezei râului, pe acest loc au fost descoperite, mulţi ani la rând, resturi de oase umane.

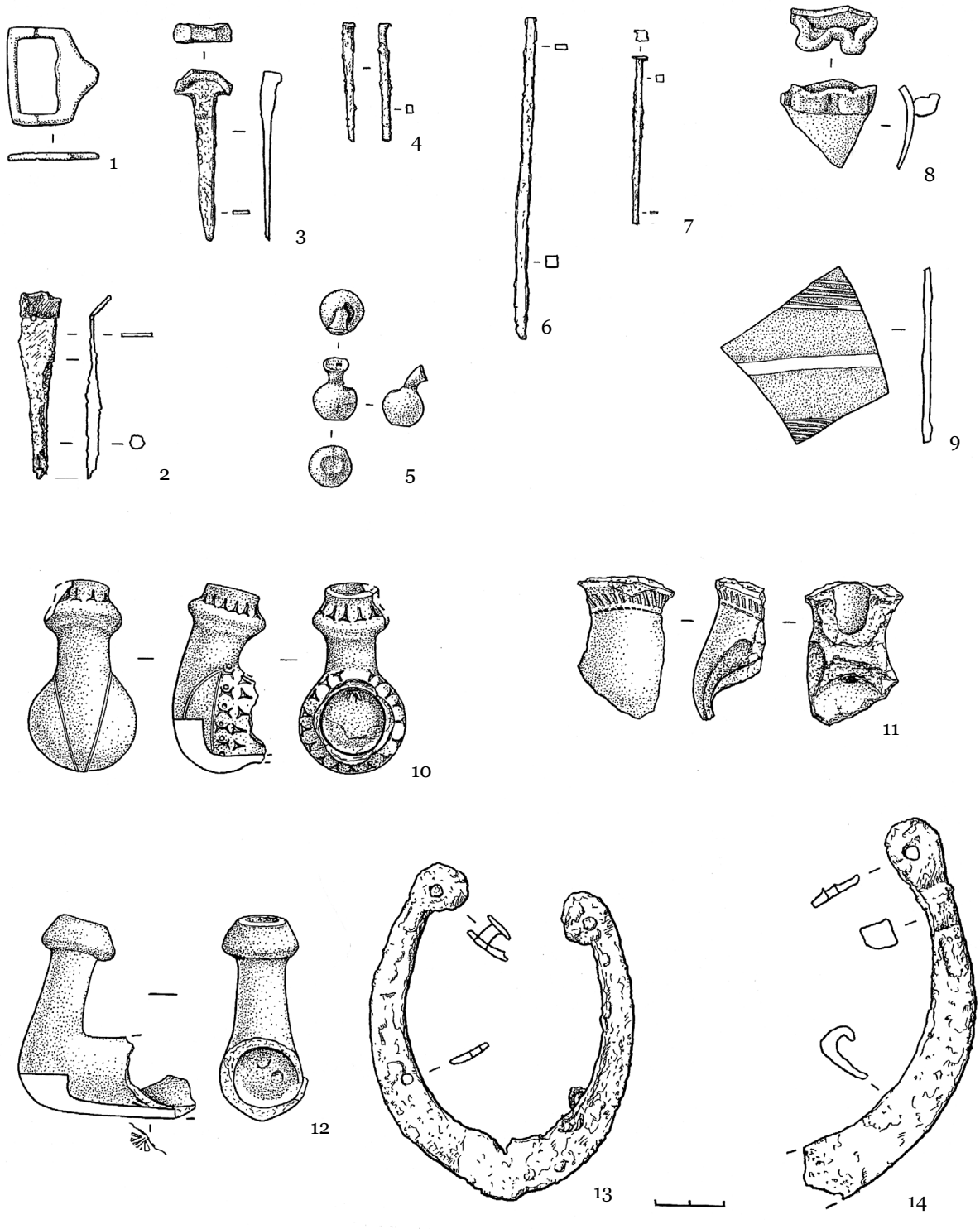

Fig. 8. Situl Ţuţora. Piese individuale din perioada medievală.

roasă. Arderea este completă, uniformă. La ardere au obţinut culoare cenuşie. Vasele au buza frumos profilată şi prevăzută cu şănţuire pentru capac (fig. 7/1). Această categorie ceramică este datată în secolul al XVI-lea (Gorodenco 2000, 95).

Mormântul 2. A fost descoperit în ruptura malului abrupt al Prutului, la distanţa 4,65 m spre est-nord est de M1. Complexul funerar s-a păstrat parţial. Groapa de formă rectangulară a fost surprinsă la adâncimea de 1,1 m de nivelul actual de

călcare. Lăţimea gropii era de circa 0,6 m, iar lungimea, incompletă, era de 1,05 m. De la schelet s-au păstrat doar membrele inferioare. Acestea erau dispuse paralel, fapte ce ne face să credem că defunctul era culcat pe spate şi era orientat cu capul spre vest (fig. 9/2). În umplutura gropii au fost descoperite câteva oase de animal şi două fragmente ceramice medievale, realizate la roata cu turaţii rapide.

Mormântul 3. A fost descoperit în caroul 1 al şantierului, la adâncimea de 0,8 m. A fost cercetat parţial. Defunctul era orientat cu capul spre vest. Oasele braţelor şi ale cutiei toracice erau deranjate (fig. 9/3).

Mormântul 4. A fost descoperit în caroul 2 al şantierului, la adâncimea de 0,85 m. A fost cercetat parţial. Defunctul era orientat cu capul spre vest. Oasele braţelor şi ale cutiei toracice erau deranjate (fig. 9/4).

Aşadar, defuncţii din necropolă au fost înmormântaţi recurgându-se la ritul creştin. Ei sunt culcaţi pe spate, orientaţi cu capul spre vest, având braţele situate pe oasele bazinului (în cazurile când a fost posibilă identificarea oaselor braţelor). Mormintele sunt lipsite de inventar funerar. Este necesar să menţionăm că dacă două dintre cele patru morminte (M1 şi M2) au fost deranjate de alunecarea malului abrupt al râului Prut, celelalte două (M3 şi M4), descoperite în colţul de nord al şantierului, purtau urme evidente de deranjare din perioada imediat următoare de după înhumare.

Din inventarul descoperit în procesul investigării mormintelor menţionăm cuiele de fier de la sicriu şi câteva fragmente de ceramică. Acestea de la urmă încadrează necropola în perioada cronologică de la mijlocul şi a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Cercetările ulterioare vor permite să aducă noi mărturii privind aceste aspecte ale ritului şi ritualului funerar utilizat în necropola descoperită în incinta „Taberei lui Zamoyski". Este posibil ca mormintele descoperite să facă parte din necropola aşezării Ţuţora, care a funcţionat până la stabilirea garnizoanei militare poloneze de la sfârşitul secolului al XVI-lea - începutul secolului al XVII-lea.

„Tabăra lui Zamoyski". În procesul investigaţiilor din vara anului 2008 au fost efectuate măsurări la aşa-numitul „Şanţ al lui Zamoyski", identificat în primăvara aceluiaşi an. Măsurările au permis de a constata că lungimea şanţului, pe porţiunea care s-a păstrat, este de 68 m, iar adâncimea – de 7,15 m. Lăţimea construcţiei, în partea de sus, este de circa 25,5 m, iar în partea de jos, care este plată, are circa 5 m. În partea de est şanţul a fost astupat; probabil, în perioada imediat următoare celui de-al Doilea Război Mondial, când aici a fost amplasat hotarul de stat al URSS şi a fost amenajată „fâşia de protecţie". În această parte, de est, se mai poate observa o porţiune de la curbura şanţului care forma un unghi drept pentru a urma un traseu până la malul abrupt al Prutului. Astfel, Şanţul lui Zamoyski împrejmuia o incintă, păstrată actualmente până la circa 157 şi cu lăţimea de 135 m, care forma „Tabăra lui Zamoyski". Această fortificaţie a fost amenajată, conform surselor documentare, în toamna anului 1595 şi refăcută în anul 1620, când unităţile lui Stanislav au efectuat „îndreptarea vechiului şanţ" (Corfus 1983, 102).

Concluzii

Cercetările efectuate în situl de pe Valea Ţuţorei, din stânga Prutului, au scos în evidenţă două nivele de locuire, bine delimitate stratigrafic şi cultural, fiecare cu un strat de habitat destul de consistent şi impunător. Nivelul inferior, luând în consideraţie setul de ceramică descoperit, pentru care găsim unele analogii în mormintele din necropola tumulară Trinca „Drumul Feteştilor" din epoca hallstattiană târzie, datată între mijlocul sec. VII - primul sfert al sec. VI î.e.n. (Levitki 2006, 99-104), aparţine primei perioadei a epocii fierului. Este vorba de oalele de tip I şi străchinile de tip I fără ornament, ca şi de cupe, care sunt frecvent descoperite în majoritatea tumulilor la Trinca. Luând în consideraţie aceste categorii ceramice, precum şi fundul de amforă de Lesbos de tip arhaic, cu datare în a doua jumătate - ultimul sfert al sec. VI î.e.n., despre care am amintit mai sus, noi propunem pentru acest nivel inferior de pe Valea Ţuţorei, până la noi precizări, a datare mai largă: între mijlocul - a doua jumătate a secolului al VII-lea şi ultimul sfert al secolului al VI-lea î.e.n.

Cât priveşte atribuirea culturală a vestigiilor în discuţie – problema este mai dificil de elucidat în stadiul actual al cercetărilor. Am menţionat deja, că pentru anumite forme şi tipuri de vase avem analogii apropiate în necropola tumulară din zona

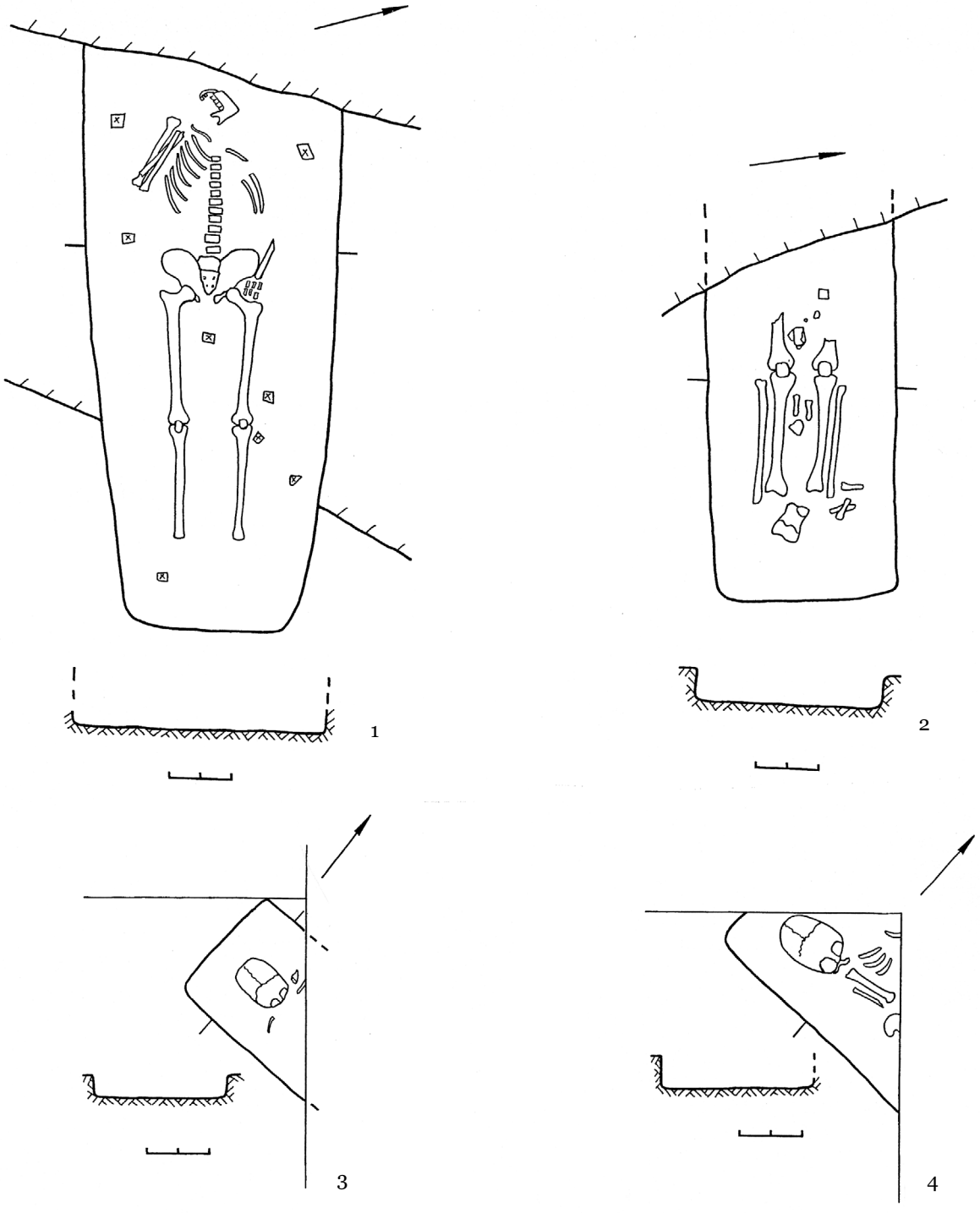

Fig. 9. Situl Ţuţora. Morminte din necropola medievală.

Prutului Superior – Trinca „Drumul Feteştilor" – oale de tip I, străchini de tip I fără ornament, cupe, dar nu avem analogii pentru altele. De altă parte, pentru străchinile de tip I ornamentate pe buză cu caneluri alungite oblice, aplicate dinspre stânga spre dreapta, găsim multe analogii, până la identitate, în aşezarea hallstattiană Glinjeni II, din zona Nistrului Mijlociu, unde ele sunt atribuite orizontului de vestigii de tip Şoldăneşti (Гольцева, Кашуба 1995, таб. LXIX). Nu putem fi de acord cu atribuirea propusă pentru că acest tip de străchini apar şi în aşezarea hallstattiană de la Cociulia (Agulnicov 1996, 120), din zona Prutului Inferior.

Pornind de la faptul că anumite tipuri de vase descoperite aici se regăsesc în regiuni diferite, considerăm, în acest moment, că aşezarea timpurie de pe Valea Ţuţorei prezintă un fenomen cultural deosebit în comparaţie de cele cunoscute în spaţiul pruto-nistrean în perioada respectivă. Aceste argumente ne îndreptăţesc să delimităm, în cadrul vestigiilor din epoca fierului timpuriu de pe teritoriul dintre Prut şi Nistru, un nou aspect cultural pe care îl atribuim, convenţional, *vestigiilor de tip Buzdugani*. Cercetările ulterioare, descoperirea de noi materiale, vor putea confirma sau introduce rectificări la cele menţionate de noi.

Pentru perioada medievală importante sunt descoperirea unor straturi de cultură, a unor complexe de locuire şi funerare care au precedat perioada când a fost construită aşa-numita „Tabără a lui Zamoyski". Ele confirmă existenţa în zona vadului de la Ţuţora a unei importante aşezări apărute anterior anului 1448 şi care, în secolul al XVII-lea, a devenit vamă şi târg domnesc. Târgul Ţuţora putea să se afle atât pe partea stângă, cât şi pe partea dreaptă a Prutului.

Cât priveşte „Tabăra lui Zamoyski", aceasta a fost edificată, conform surselor documentare, în anul 1595 şi refăcută în anul 1620. Ea prezenta un important punct de apărare a vadului şi vămii de la Ţuţora, în locul de conjuncţie a unor drumuri comerciale internaţionale, iar mai târziu pe locul de staţionare a unor armate străine, în timpuri de complexe bulversări politico-militare din perioada evului mediu târziu şi premodernă.

Bibliografie

Agulnikov 1996: S. Agulnikov, Cociulia – cetăţuie tracică în Codrii Tighecilor. Tyrageţia III, 1996, 117-122.

Asăvoaie 2000: C. Asăvoaie, Un disc ornamental din ceramică de la Ţuţora şi semnificaţia sa. ArhMold XXI, 2000, 227-229.

Asăvoaie, Văcaru 2000: C. Asăvoaie, S. Văcaru, Ţuţora, com. Ţuţora, jud. Iaşi. Punct: Cotul lui Bogdan. In: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2000. A XXXV-a Sesiune Naţională de rapoarte arheologice, Suceava, 23-27 mai 2001 (Bucureşti 2001), 259-260.

Asăvoaie, Văcaru, Moldovanu, Mugureanu 2000: C. Asăvoaie, S. Văcaru, Iu. Moldovanu, C. Mugureanu, Raport de cercetare arheologică. In: http://www.cimec.ro/scripts/arh/cronica/detaliu.asp?k=1258.

Bădărău, Caproşu 1974: D. Bădărău, I. Caproşu, Iaşii vechilor zidiri până la 1812 (Iaşi 1974).

Bulat 1929: T.G. Bulat, Moldova dintre Prut şi Nistru după harta geografului francez I.B. dAnville. Arhivele Basarabiei 4, 1929, 1-6.

Chirica, Tanasachi 1985: V. Chirica, M. Tanasachi, Repertoriul arheologic al judeţului Iaşi, vol. II (Iaşi 1985).

Corfus 1983: I. Corfus, Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea (Bucureşti 1983).

Costin 1979: M. Costin, Letopiseţul Ţării Moldovei. De neamul moldovenilor. Ediţie îngrijită de P.P. Panaitescu (Bucureşti 1979).

CDM 1957: Catalogul documentelor moldoveneşti din Arhiva Istorică Centrală a Statului, vol. I, 1387-1620 (Bucureşti 1957).

Cook, Dupont 1998: R.M. Cook, P. Dupont, East Greek Pottery (London - New York 1998).

Documente Iaşi, I, 1999: Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi. Vol. I, Acte interne (1408-1660), editate de I. Caproşu şi P. Zahariuc (Iaşi 1999).

Documente Iaşi, II, 2000: Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi. Vol. II, Acte interne (1661-1690), editate de I. Caproşu (Iaşi 2000).

Documente Ungheni 2004: Documente privind istoria oraşului Ungheni. Fondul 107, M. Buznea, Biblioteca „M.E. Saltykov-Şcedrin", Sankt Petersburg. Urice, Zapise; Surete; Izvoade (1642-1801), editate de Vasile Iucal (Ungheni 2004).

DIR Moldova: Documente privind istoria României, veac XVII, A. Moldova, vol. I, 1601-1605 (Bucureşti 1952).

DRH 1975: Documenta Romanae Historica. A. Moldova, vol. I, 1384-1448 (Bucureşti 1975).

Giurescu 1967: C.C. Giurescu, Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea (Bucureşti 1967).

Gorodenco 2000: A. Gorodenco, Ceramica locală de la Orheiul Vechi în secolele XIV-XVI (Brăila 2000).

Ieremia 1992: Moldova în contextul relaţiilor politice internaţionale. 1387-1858: Tratate. Alcătuitor I. Ieremia (Chişinău 1992).

Iftimi 1996-1997: S. Iftimi, Ţinutul Iaşilor în evul mediu (I). In: Ioan Neculce. Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei (serie nouă), nr. II-III (Iaşi 1996-1997).

Istoria românilor 2001: Istoria românilor, vol. IV. De la universalitatea creştină către Europa „patriilor" (Bucureşti 2001).

Istoria românilor 2003: Istoria românilor, vol. V. O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716) (Bucureşti 2003).

Iucal 2006: V. Iucal, Ungheniul medieval. In: Pyretus. Buletinul Muzeului de Istorie şi Etnografie Ungheni, II (Ungheni 2006), 68-93.

Leviţki 2006: O. Leviţki, Necropola tumulară hallstattiană târzie Trinca „Drumul Feteştilor" (Iaşi 2006).

Neamţu 1968: V. Neamţu, Stabilirea capitalei Moldovei la Iaşi. In: Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi, A. Istorie, tom XIV (Iaşi 1968).

Neamţu, Cheptea 1980: E. Neamţu, V. Neamţu, S. Cheptea, Oraşul medieval Baia în secolele XIV-XVII. Cercetările arheologice din anii 1967-1976 (Iaşi 1980).

Ureche 1958: Gr. Ureche, Letopiseţul Ţării Moldovei, ed. a II-a. Introducere de P.P. Panaitescu (Bucureşti 1958).

Ureche 1971: Gr. Ureche, Letopiseţul Ţării Moldovei, ed. îngrijită de T. Celac şi P. Dmitriev (Chişinău 1971).

Гольцева, Кашуба 1995: Н.В. Гольцева, М.Т. Кашуба, Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья (материалы раскопок 1978-1979 и 1989-1990 гг.) (Тирасполь 1995).

Монахов 2003: С.Ю. Монахов, Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортёров товаров в керамической таре. Каталог-определитель (Москва-Саратов 2003).

Славяно-молдавские летописи 1976: Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. Составитель Ф.А. Грекул (Москва 1976).

Челеби 1961: Эвлия Челеби, Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Перевод и комментарии, выпуск 1, Земли Молдавии и Украины (Москва 1961).

Щапов 1972: Я.Н. Щапов, Новый документ по истории Молдавии и молдаво-украинских связей XVII в - катастих воеводы Семеона Могилы. В сб.: Археографический ежегодник за 1971 (Москва 1972), 154-160.

Archaeological researches from Buzduganii de Jos in the Ţuţora Valley conducted in 2008. Preliminary research results

Abstract

The investigation conducted at the site from Ţuţora Valley, on the left side of Prut, revealed two levels of habitat which were well delimited stratigraphically and culturally and were quite consistent and imposing. The lower level belongs to the Iron Age. It is represented by jar-pots, plates and cups, some of them having analogies in the barrows from Trinca. These ceramic categories and fragments of Lesbos amphorae of archaic type dated with the second half - the last quarter of the 6th century BC enable the placement the lower level from the Ţuţora Valley between the middle - the second half of the 7th century and the last quarter of the 6th century BC.

Considering the fact that certain types of pots discovered here are found in different regions, we assume that the early settlement from Ţuţora Valley represents a particular cultural phenomenon if compared to those known in the Prut-Dniester space in this period. These arguments entitle us to delimit within the remains of the early Iron Age on the territory between Prut and Dniester a new cultural aspect which we attribute conventionally to the *remains of Buzdugani type*. The future investigations, the discovery of new materials will confirm or introduce certain corrections to the data presented above.

For the upper layer attributed to the medieval period are important the discoveries of some cultural layers, some habitat and funerary complexes dated with the 16th-17th centuries. They confirm the existence of an important medieval settlement in the area of the Ţuţora ford. In the 17th century it became, according to the written documentary sources, an important princely market town. The market town Ţuţora could be located both on the left side and on the right site of Prut.

At the same site were discovered and investigated the fortifications of the so-called „Camp of Zamoyskij", built, according to the written sources, in the year 1595 and rebuilt in 1620. The fortification represented an important defensive point of the ford from Prut and of Ţuţora customs at the crossroad of important international trade routes, and later – the location of the foreign armies in times of complex political-military disorders in the early medieval and pre-modern periods.

List of illustrations:

Fig. 1. Ţuţora: 1 - the location of the site; 2 - the location of the sections; 3 - plan of Section I; 4 - plan of Section II.

Fig. 2. Ţuţora site. The plan and section of the complexes from the Section II.

Fig. 3. Ţuţora site. Pottery from the Iron Age.

Fig. 4. Ţuţora site. Pottery from the Iron Age.
Fig. 5. Ţuţora site. Pottery from the Iron Age.
Fig. 6. Ţuţora site. Pottery and individual objects from the Iron Age.
Fig. 7. Ţuţora site. Pottery from the medieval period.
Fig. 8. Ţuţora site. Individual objects from the medieval period.
Fig. 9. Ţuţora site. Graves from the medieval necropolis.

Археологические исследования 2008 года у с. Буздуганий де Жос в долине Цуцора. Предварительные результаты

Резюме

Археологические исследования 2008 года, произведенные в долине Цуцора, на р. Прут, на памятнике расположенном к северо-западу от села Буздуганий де Жос, позволили выявить здесь два культурных слоя, разделенных мощной стерильной прослойкой. Первый, нижний, относится к эпохе железного века. Он представлен лепными горшками, тарелками и чашами, некоторые из которых находят аналогии в курганах у с. Тринка. Эта категория посуды, а также фрагменты лесбосских амфор архаического типа, отнесенные ко второй половине - последней четверти VI века до н.э., позволяют датировать нижний слой поселения Цуцора периодом между серединой - второй половиной VII и последней четвертью VI до н.э.

Исходя из того, что некоторые типы посуды из Цуцоры находят аналогии в относительно отдаленных регионах Северного Причерноморья, мы считаем, что исследованное нами поселение представляет особый культурный аспект, отличающийся от других известных в данном периоде в Пруто-Днестровском регионе. Данное обстоятельство позволяет нам выделить, для эпохи железного века Пруто-Днестровского междуречья новый культурный аспект, названный нами *тип Буздуганъ*. Дальнейшие исследования позволят подтвердить или опровергнуть эти предположения.

Исследования верхнего культурного слоя, относящегося к средневековому периоду, позволили выявить материалы, жилые и погребальные комплексы XVI-XVII веков. Они подтверждают свидетельства письменных источников середины XV века о наличии на Пруте брода, а в последствии и таможни Молдавского феодального государства. В XVII веке, как отмечают источники, Цуцора становится городом/торгом. По нашему мнению, город мог находиться как на левом, так и на правом берегу Прута.

Здесь же обнаружены и исследованы остатки так называемого „Лагеря Яна Замойского", сооруженного, как сообщают источники, в 1595 и в 1620 гг. Данная оборонительная точка представляла собой важный пункт охраны брода, а впоследствии и таможни Цуцора в месте, где перекрещивались важные международные торговые пути из регионов Нижнего Дуная и Нижнего Днестра в Центральную Европу и в города Северного Моря.

Список иллюстрации:

Рис. 1. Цуцора: 1 - общий план памятника; 2 - место расположения раскопов; 3 - план Раскопа I; 4 - план Раскопа II.
Рис. 2. Цуцора. Планы и разрезы сооружений из Раскопа II.
Рис. 3. Цуцора. Керамика эпохи железного века.
Рис. 4. Цуцора. Керамика эпохи железного века.
Рис. 5. Цуцора. Керамика эпохи железного века.
Рис. 6. Цуцора. Керамика и индивидуальные находки эпохи железного века.
Рис. 7. Цуцора. Керамика средневекового времени.
Рис. 8. Цуцора. Индивидуальные находки средневекового времени.
Рис. 9. Цуцора. Погребения средневекового времени.

15.04.2009

Dr. Ion Tentiuc, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: ion_tentiuc@yahoo.com

Alexandru Levinschi, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova

UNELE MODIFICĂRI PRIVIND DATAREA ŞTAMPILELOR AMFORISTICE ALE RHODOSULUI DESCOPERITE ÎN MEDIUL BARBAR AL SPAȚIULUI NORD-VEST PONTIC

Natalia Mateevici

Ca şi oricare ştiinţă, arheologia nu este o ştiinţă statică, ci se află într-o dezvoltare perpetuă, în urma apariţiei a noi date, noi artefacte, noi realizări, noi descoperiri.

Epigrafia amforistică, în special cea grecească, suportă în permanenţă noi modificări, în urma cărora, uneori, rezultă noi clasificări, noi revizuiri de cronologii, uneori foarte radicale.

Studiul publicat de autorul acestor rânduri în 2007 *Amforele greceşti în mediul barbar nord-vest pontic în sec. VI - începutul sec. II a. Chr.* a cuprins la compartimentul ilustraţii un catalog, consistent, de ştampile amforistice, printre care s-au numărat circa 70 de ştampile de Rhodos.

Ştampilele acestui centru mediteraneean au fost selectate, din totalitatea pieselor de epigfragie amforistică, încă la începutul sec. XIX, datorită similitudinii subiectelor de pe ştampile cu monedele acestui centru. De obicei, ştampilele Rhodosului sunt aplicate pe ambele toarte ale amforei şi conţin trei elemente de bază: numele preotului eponim cu prepoziţia respectivă ΕΠΙ, numele producătorului şi numele lunii calendarului rhodean. În majoritatea cazurilor aceste elemente sunt plasate pe toarte diferite, pe una, de obicei, era aplicata ştampila eponimică, pe alta – cea a producătorului.

Primele aprecieri cronologice ale ştampilelor amforistice de provenienţă rhodeană s-au făcut circa un secol în urmă. Printre primii cercetători care au oferit aproape concomitent prima clasificare a ştampilelor rhodeene au fost B. Grakov şi V. Grace. În anii '70 ai sec. XX cercetătoarea americană publică ultimele sale elaborări privind clasificarea cronologică a ştampilelor acestui centru (Grace, Savvatianou-Petropoulacou 1970, 286; Grace 1974), care în linii mari au fost acceptate de majoritatea cercetătorilor.

Conform acestei clasificări, apariţia ştampilării de către magistraţi la Rhodos revine sfârşitului sec. IV a. Chr., iar hotarul dintre grupele I şi II, care marchează apariţia în legendă a denumirii lunii, poate fi datat nu cu 275 a. Chr., ci cu sfârşitul anilor '40 ai sec. III a. Chr. (Grace 1974, 194).

Mai târziu, în clasificarea cronologică a V. Grace au fost introduse modificări de către cercetătorii J.-Y. Empereur (Empereur, 1990, 111) şi G. Finkielsztejn (Finkielsztejn 1995, 179-196). Cercetătorul din Israel G. Finkielsztejn, în una din ultimele lucrări ale sale privind tema în cauză (Finkielsztejn 2001), a revăzut clasificarea anterioară, propunând o revizuire a începutului ştampilării la Rhodos. Mai mult decât atât, el a încercat să ofere, în unele cazuri, şi datări absolute privind activitatea unor magistraţi, şi chiar evoluţia activităţii acestora, luându-se în consideraţie faptul că perioada de activitate a unui funcţionar de stat, precum era magistratul, era de un an. Pentru evaluarea datării absolute, G. Finkielsztejn a utilizat diferite metode, atât numismatice, cât şi istorice. Bineînţeles, că ordinea aranjării eponimilor şi datările absolute ale activităţii lor, propuse de către savantul din Israel, vor fi încă revăzute şi completate, dar este clar, că s-a pus o bază solidă pentru o cercetare serioasă ulterioară.

- *grupa Ia* – 304-271 a. Chr. Apariţia aşa-numitelor proto-ştampile;
- *grupa Ib* – 270-247 a. Chr. Este grupa în care apar primele ştampile în formă de „button", Activitatea producătorului Εὔφρων. Începutul activităţii producătorului Ἱεροτέλης şi a eponimilor din Koroni;
- *grupa Ic* – 246-235 a. Chr. Producătorii Ἱεροτέλης şi Ἄξιος. Începutul activităţii producătorului Ζήνων I, până la apariţia în legendă a denumirii lunii anului;
- *grupa IIa* – 324-220 a. Chr. Apariţia în legendă a denumirii lunii. Activitatea producătorului Ἱεροτέλης, sfârşitul activităţii producătorului Ζήνων I, începutul activităţii producătorului Θεύδωρος;
- *grupa IIb* – 219-210 a. Chr. Sfârşitul activităţii producătorului Ἱεροτέλης, continuarea ac-

Tyragetia, s.n., vol. III [XVIII], nr. 1, 2009, 267-276.

tivităţii producătorului Θεύδωρος. Apariţia în ştampile a emblemei „capul lui Helios";

- *grupa IIc* – 209-199 a. Chr. Apariţia ştampilelor grupei „pseudo-button". Sfârşitul activităţii producătorului Θεύδωρος;
- *grupa IIIa* – 198-190 a. Chr. Începutul datări complexului de la Pergam;
- *grupa IIIb* – 189-182 a. Chr. Complexul din Pergam;
- *grupa IIIc* – 181-176/174 a. Chr. Complexul din Pergam, până la apariţia ştampilelor complementare în atelierul lui Δημοκράτης I;
- *grupa IIId* – 175/173-169/167 a. Chr. Complexul din Pergam;
- *grupa IIIe* – 168/166-161 a. Chr. Complexul din Pergam. Ştampilele complementare din atelierul lui Δημοκράτης I;
- *grupa IVa* – 160-153 a. Chr. Atestarea activităţii atelierului lui Θεύμναστος;
- *grupa IVb* – 152-146 a. Chr. Activitatea lui Θεύμναστος;
- *grupa Va* – 145-133 a. Chr. Strat atestat cu perioada de după asediul Corinthului şi al Kartagenei;
- *grupa Vb* – 132-121 a. Chr. Activitatea producătorului Ευφράνωρ II;
- *grupa Vc* – 120-108 a. Chr. Strat atestat cu cucerirea Marissei (a. 111 a. Chr.);
- *grupa VI* – 107-86 a. Chr. Până la ocuparea Delosului şi a Atenei în anii 88- 86 a. Chr.;
- *grupa VIIa* – 85-40 a. Chr. Apariţia noilor forme de amfore. Ocuparea Rhodosului;
- *grupa VIIb* – 40-30 a. Chr. Perioada de după cucerirea Rhodosului până la constituirea Imperiului.

Întrucât actualmente această clasificare cronologică este acceptată de majoritatea cercetătorilor în domeniul amforologiei (cel mai înverşunat oponent al ei fiind cercetătorul rus Ju.S. Badal'jantz (Бадальянц 2000), considerăm de datoria noastră de a accepta noua clasificare, care la rândul ei va duce, inevitabil la o nouă datare a ştampilelor deja publicate, iar aceasta din urmă va însemna revizuirea activităţii comerciale ale Rhodosului, în special a perioadei de pătrundere şi răspândire a mărfurilor acestui polis în debuşeul barbar din regiunea vizată.

Astfel, situl cu cea mai timpurie prezenţă a Rhodosului rămâne în continuare aşezarea de la Ciobruciu, începutul importului rhodean revenind ştampilelor din grupul „button" aparţinând producătorului Μίκυθος (nr. 1) care, conform noii clasificări cronologice, ar activa între anii 50 şi posibil anii '20 sec. III a. Chr. Importul amforelor de Rhodos la aşezarea Ciobruciu decurge pe parcursul întregului secol III a. Chr. – finisând cu anii cu anii '40/ sfârşitul sec. II a. Chr. Cel mai important reper pentru stabilirea datei finale a prezenţei Rhodosului la Ciobruciu sunt două ştampile de producător, una aparţinând lui Λασίων (nr.57), activitatea căruia a decurs în cadrul grupei a V-a şi ştampila producătorului 'Ονάσιμος (nr. 48) care, conform ultimelor estimări cronologice, activase fructuos in grupele V şi chiar VI. Întrucât perioada care cuprinde aceste doua grupe cronologice este prea mare pentru activitatea unui producător, e posibil ca aceasta să fi decurs între a doua jumătate a sec. II a. Chr. şi, se prea poate, în ultimii ani ai sec. II a. Chr. Cu siguranţă această piesă de epigrafie amforistică reprezintă cea mai târzie atestare a importului grecesc în interfluviul Nistru-Prut. Piesele din tumulul 14 de la Hlinoaia, Dubăsari (nr. 7-9), se încadrează în subgrupa IIc (209-199 a. Chr.). Cele mai timpurii exemplare de la Ciurea datează cu 219-210 a. Chr., iar cele mai târzii revin perioadei cuprinse între anii 145-108 a. Chr., această data finală fiind susţinută de cea mai reprezentativă piesă de la acest sit – ştampila producătorului Δαμόφιλος (nr.46). Ştampila de la Borniş oferă o datare şi mai exactă, conform ultimelor evaluări cronologice oferite de G. Finkielsztejn, activitatea magistratului ´ Ξενοφάνης revine anului 189 a. Chr. Unele modificări cronologice au suferit şi ştampilele rhodeene de la Satu Nou II (Novoselskoe II). Astfel ştampila magistratului Φιλωνίδας datează cu anul 233 (subgrupa IIa), iar ştampila eponimului Γόργων, activitatea căruia a decurs în subgrupa IV a (anii 160-153 a. Chr.). O datare revăzută a primit-o şi ştampila de la Boroseşti, care pare a fi aparţinut magistratului Τεισαγόρας, activitatea căruia a decurs în perioada dintre 142-141 a. Chr. O altă datare, decât cea oferită anterior, au primit-o şi ştampilele de la Holmskoe, care aparţineau unei şi aceleiaşi amfore, una fiind ştampilă eponimică, alta – de producător. Bineînţeles, că ştampila de magistrat oferă datarea mai exactă, (întrucât activitatea producătorului este de o durată mai lungă decât cea a eponimului) – între anii 160-153 a. Chr.

Analizând noile datări cronologice putem deduce că importul amforelor ştampilate de Rhodos înce-

pe mai târziu decât se considera anterior – cu anii ʽ70 ai sec. III a. Chr. (cu toate că datarea pătrunderii vinului de Rhodos în mediul barbar al acestei regiuni oferită anterior rămâne neschimbată: sfârşitul sec. IV - începutul sec. III a. Chr.). Mari schimbări a suferit limita inferioară a pătrunderii Rhodosului în regiune. Dacă până nu demult se considera că relaţiile cu lumea grecească se încheie spre sfârşitul sec. III - începutul sec. II a. Chr. (ca reper fiind luate ştampilele sinopeene şi cele de Rhodos), actualmente, ghidându-ne după noua cronologie a ştampilelor de Rhodos, putem afirma că aceste relaţii continuă şi până la mijlocul sec. II, şi ceva mai sporadic, şi în a doua jumătate a lui. Aceeaşi analiză a pieselor de epigrafie amforistică arată că apogeul relaţiilor comerciale ale Rhodosului cu lumea barbară din regiune revine anilor ʽ80-’60 ai sec. II a. Chr. Circa 45 % din ştampilele descoperite aparţin grupei III, perioadei datate după renumitul „complex de la Pergam”.

1[1]**.** [Μικύ]θου

Ciobruciu, ştampilă de producător, circulară, „button” – grupa. Legenda retrogradă. Producătorul Μίκυθος activase în grupele I-II.

2. ἐπὶ Νικα

[σα]γόρα

ʼΑ[ρταμιτίου]

Ciurea, ştampilă eponimică rectangulară. Magistratul Νικασαγόρας este atestat în subgrupa IIa.

3. [ἐπὶ] Φιλώ[νιδα]

Satu Nou II (Novoseľskoe II), ştampilă eponimică circulară. Magistratul Φιλωνίδας din subgrupa IIa. *Придик 1917, 20, nr. 404; Canarache 1957, nr. 605; Buzoianu 1992, 144, nr. 269.*

4. ἐ[πὶ Νι]κασαγό[ρα Ἰακι]νθίου

Ciobruciu, ştampilă circulară a magistratului Νικασαγόρας 1 , subgrupa IIa. *Grace 1985, 45, nr. 2, pl. 1/2; Buzoianu 1980, 133, nr. 32.*

5. ἐπὶ Ξε[νό] –

[φαν]τ[ος]

ʼΑγρι[ανίου]

Ciurea, ştampilă eponimică rectangulară. Magistratul Ξενόφαντος 1 din subgrupa IIb. *Canarache 1957, nr. 586; Брашинский 1984, 199, T. 11/ 7.*

6. ἐπὶ [Ξενό-

φ[αντος].

ʼΑρτα[μιτίου]

Ciurea, ştampilă eponimică rectangulară. Magistratul Ξενόφαντος 1 din subgrupa IIb. *Lungu 1994, 145, nr. 44.*

7. Πεδαγειτνύ / ου

Δίσκου

Hlinoaia (Slobozia), tum. 14. Ştampilă de producător, rectangulară. Activitatea producătorului Δίσκος 1 a decurs pe parcursul grupei II. Denumirea lunii se află pe primul rând.

8. ἐπὶ (Ι)ερέως

ʼΑριστωνίδα

Hlinoaia (Slobozia), tum. 14. Ştampilă rectangulară a magistratului ʼΑριστωνίδας, subgrupa IIc.

9. ἐπὶ ʼΑρχοκρά(τευς)

Δι[οσθ]ύου

Hlinoaia (Slobozia), tum.14. Ştampilă rectangulară a magistratului ʼΑρχοκράτης 1, subgrupa IIc.

10. [ἐπὶ Μ]υτιών/ος (floare de rodie)

Satu Nou II (Novoseľskoe II), ştampilă circulară aparţinând eponimului Μυτίων din subgrupa IIc. *Buzoianu, Cheluţă-Georgescu 1998, 75, nr.124.*

11. ἐπὶ Εὐφρανόρος

Ciobruciu, ştampilă circulară aparţinând eponimului Εὐφράνωρ 1, subgrupa IIc. *Гетов 1995, nr. 162.*

12. ἐπὶ ʽΑριστωνίδα

Ciobruciu, ştampilă circulară a magistratului ʼΑριστωνίδας, subgrupa IIc.

13. ἐπὶ Αρχο

κράτευς

Ciobruciu, ştampilă rectangulară a magistratului ʼΑρχοκράτης 1, subgrupa IIc.

14. [ἐπὶ Θέσ]τορος

Θε[σ]μοφορίος

Curči, ştampilă rectangulară, a eponimului Θέστωρ, subgrupa IIIa (anul 192 a. Chr.)

15. ἐπὶ Θέσ[τορος]

Ἀγριανίου

Ciobruciu, ştampilă rectangulară, a eponimului Θέστωρ, subgrupa IIIa (anul 192 a. Chr.).

[1] Dorim pe această cale sa aducem mulţumiri dlui dr. Nathan Badoud (Franţa) pentru observaţiile făcute şi informaţia oferită privind unele piese din lotul dat.

16. ἐπὶ Ξενοφάνευς
[Ἀγρ]ιανί[ου]
Floare de rodie
Ciobruciu, ştampilă circulară a magistratului Ξενοφάνης, subgrupa IIIb (anul 189 a. Chr.). Acelaşi magistrat la *Buzoianu 1992, 157, pl. 324; Buzoianu 1980, 133, nr. 33* cu alte luni.

17. [ἐπὶ] Ξενοφάνευς
[Ὑακιν]θίου σαυ [Σμιν]θίου
Borniş, ştampilă rectangulară, a eponimului Ξενοφάνης, subgrupa IIIb. *Шелов 1975, nr. 166; Беккер 1863, 25, nr. 29; Nilsson 1909, 464, nr. 340/6.*

18. ἐπὶ Κρατ[ί]δα
Ὑακινθ[ί]ου
Ciobruciu, ştampilă rectangulară, a eponimului Κρατίδας, subgrupa IIIb.

19. [ἐπὶ] Τιμασ[α]-
[γ]όρα
Δαλύ[ου]
Ciobruciu, ştampilă rectangulară, a eponimului Τιμασαγόρας, subgrupa IIIb. *Lungu 1990, 216; Buzoianu 1992, nr. 266; Buzoianu 1980, 133, nr. 41.*

20. cunună ἐπὶ Τιμ
α[σα]γόρα
Ciobruciu, ştampilă rectangulară, a eponimului Τιμασαγόρας, subgrupa IIIb. Atelierul lui Φιλαίνιος.

21. capul lui ἐ[πὶ] Ξεν
Helios [ο]φάνευς
Ciobruciu, ştampilă rectangulară, a eponimului Ξενοφάνης, subgrupa IIIb.

22. capul lui ἐπὶ Αιν[η]
Helios [σιδ]άμο[υ]
Ciobruciu, ştampilă rectangulară, a eponimului Αινησίδαμος 2, subgrupa IIIc.

23. ἐπὶ Καλλι
κράτ[ε]υς
᾽Αρ[ταμι]τίο[υ]
Ciobruciu, ştampilă rectangulară, a eponimului Καλλικράτης 2, subgrupa IIIc (anul 177/175 a. Chr.). *Conovici, Irimia 1991, 163, nr. 271* (nu este indicată luna).

24.ἐ[πὶ Θ]εαι
[δήτ]ου
᾽Αρταμιτίου
Ciurea, ştampilă rectangulară, a eponimului Θεαίδητος, subgrupa IIId.

25. ἐπὶ
Συμμάχου
᾽ Αρταμιτίου
Ciobruciu, ştampilă rectangulară a eponimului Σύμμαχος, subgrupa IIId.

26. ἐπὶ [᾽Αρ]ατοφάν[ευς]
Floare de rodie
Ciobruciu, ştampilă circulară a magistratului Αρατοφάνης 1, subgrupa IIIe.

27. ἐπὶ
᾽Αριστοδάμου
᾽Υακινθίου
Ciurea, ştampilă rectangulară a eponimului ᾽Αριστόδαμος 2, subgrupa IIIe. N – retrograd. Acelaşi eponim la *Buzoianu 1992, 157, pl. VI/ 304, 302, 301* (cu alte luni); *Buzoianu 1980, 131, nr. 18.*

28. ἐπὶ ᾽Αγεσ
[τρά]του
[Βαδρο]μίου
Ciurea, ştampilă rectangulară a eponimului ᾽Αγέστρατου 2, subgrupa IIIe (anul 161 a. Chr.).

29. Διον[υ]σίο[υ]
Ciobruciu, ştampilă rectangulară a producătorului Διονύσος 2, grupa III. *Nilsson 1909, nr. 177/3, 4.*

30. [Δα]μοκράτ[ευς]
(floare de rodie)
Ciobruciu, ştampilă circulară a fabricantului Δαμοκράτης 1, grupa III. *Canarache 1957, 515-517; Buzoianu 1980, 135, nr. 15-19; Lungu 1994, 146, nr. 51.*

31. Δαμ[οκράτευς]
(floare de rodie)
Ciobruciu, ştampilă circulară a fabricantului Δαμοκράτης 1, grupa III.

32. Δ[αμο]κρά[τευς]
(floare de rodie)
Ciobruciu, ştampilă circulară a fabricantului Δαμοκράτης 1, grupa III.

33. [᾽Αρισ]τοκράτευ(ς)
Câte o steluţă în fiecare colţ
Ciobruciu, ştampilă rectangulară a producătorului ᾽Αριστοκράτης, grupa III. *Canarache 1957, nr. 618.*

34. ᾽Αριστοκράτευς
Câte o steluţă în fiecare colţ
Ciobruciu, ştampilă rectangulară a producătorului ᾽Αριστοκράτης, grupa III.

1

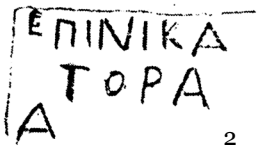
2

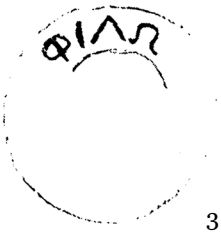
3

4

5

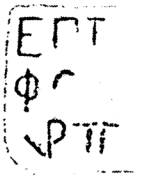
6

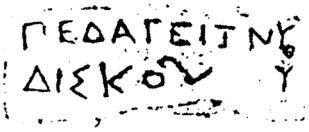
7

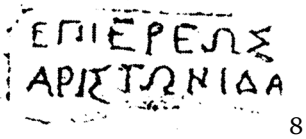
8

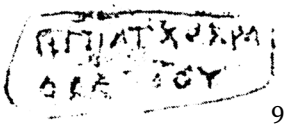
9

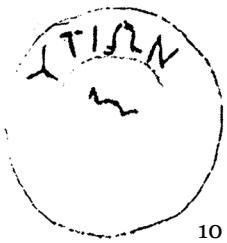
10

11

12

13

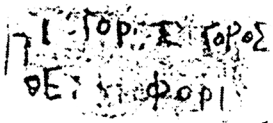
14

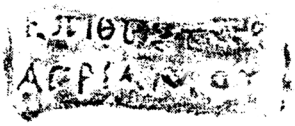
15

16

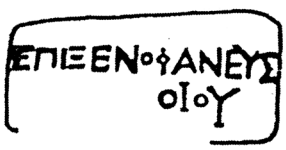
17

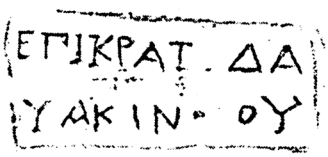
18

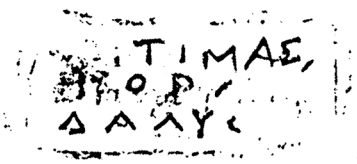
19

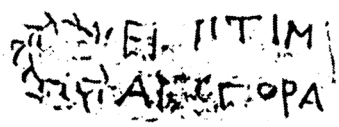
20

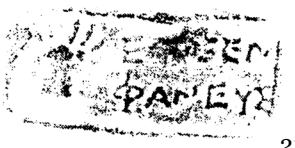
21

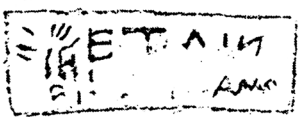
22

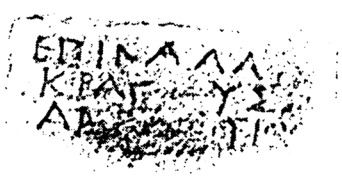
23

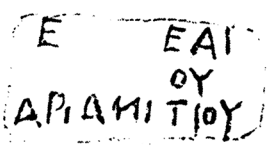
24

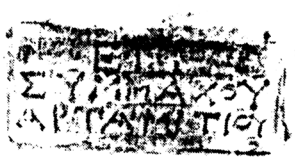
25

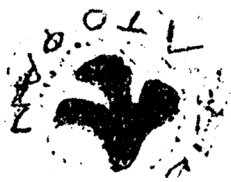
26

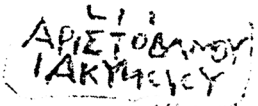
27

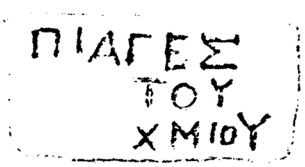
28

35. Φιλαινίου
Ciobruciu, ştampilă rectangulară a producătorului Φιλαίνιος, grupa III. *Canarache 1957, nr. 651.*

36. A
Ciurea, ştampila secundară, în cadran pătrat. Acest tip de ştampilă apare la sfârşitul sec. III - începutul sec. II a. Chr. si, de obicei, secunda o ştampilă circulară, aplicată pe aceiaşi toartă.

37. [’Ρο]δίππου torţă
Ciobruciu, ştampilă rectangulară a producătorului Ρόδιππος, grupa III. *Придик 1917, 32, nr. 819.*

38. Τιμα[κράτευς]
[και]
‘Ηρακλείτο[υ]
Ciobruciu, ştampilă rectangulară de producător. Asociaţie rară a doi producători din grupa III. Finkielsztejn 2001, p. 205.

39. Μάρ[συα]
Σμι[νθίου]
Ciurea, ştampilă rectangulară a producătorului Μαρσύας, grupele III/IV. *Buzoianu 1980, 137, nr. 32-33; Buzoianu, Cheluţă-Georgescu 1983, 166, 29* (cu altă lună); *Grace, Savvatianou-Petrapoulakou 1970, 413; Шелов, 1975, nr. 401.*

40. ’Αν[τιμά]χου
[caduceu]
Ciurea, ştampilă rectangulară a producătorului ’Αντίμαχος, grupele III-IV. *Беккер 1868, 228, nr. 3.*

41. Σαραπιώνος
Steluţe în cele patru colţuri
Ciurea, ştampilă rectangulară a producătorului Σαραπίων, grupele III-IV. *Беккер 1868, 51, nr. 17.*

42. [ἐπὶ ιερέως]
Γόργονος
’Αγριανίου
Holmskoe, ştampilă rectangulară a magistratului Γόργων, subgrupa IVa.

43. ‘Ιερώνος
Holmskoe, ştampilă rectangulară a producătorului ‘Ιέρων, grupele IV/V. *Шелов 1975, nr. 366-367.*

44. [ἐ]πὶ Γόργ-
ωνος
Satu Nou II (Novoseľskoe II), ştampilă rectangulară a magistratului Γόργων, subgrupa IVa. *Canarache 1957, nr. 559.*

45. ἐπὶ Τιμοδίκου
Κα[ρν]είου
Satu Nou II (Novoseľskoe II), ştampilă rectangulară a magistratului Τιμόδικος, subgrupa Va.

46. [Δα]μοφίλου
Ciurea, ştampilă rectangulară a producătorului Δαμόφιλος, grupa V.

47. ἐπὶ [ιε]ρ[έω]ς
Τει[σαγόρ]α
Βαδ[ρο]μίου
Boroseşti, ştampilă rectangulară a magistratului Τεισαγόρας, subgrupa Va.

48. ’Ονα
σίμου
Ciobruciu, ştampilă rectangulară a producătorului ’Ονάσιμος din grupele V-VI. *Nilsson 1909, nr. 345; Придик 1917, 113, nr. 293-294; Rădulescu, Bărbulescu, Buzoianu 1987, 58, pl. II/8; Conovici, Irimia 1991, 161, nr. 257.*

49. Θεσμοφορίου Ε
Ciobruciu, ştampilă circulară. În denumirea lunii apare sigma lunară. Posibil o ştampilă din grupul „button”?. Probabil numele producătorului este redat printr-o singură literă(?) „E”.

50. ἐ[πὶ] ..ν… Πεδα[γειτνύου]
floare de rodie
Ciobruciu, ştampilă circulară. Ar pute fi o ştampilă de magistrat

51. …α..θαικ..
floare de rodie
Ciurea, ştampilă circulară.

52. [ι]
floare de rodie
Ciurea, ştampilă circulară.

53. ..ρ..ος
floare de rodie
Ciobruciu, ştampilă circulară.

54. ..γό[ρ]ου..
floare de rodie
Ciobruciu, ştampilă circulară.

55. Β[.....]
(floare de rodie)
Ciurea, ştampilă circulară.

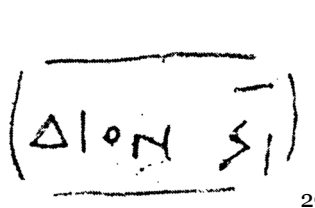
29

30

31

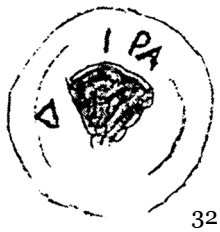
32

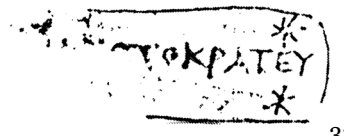
33

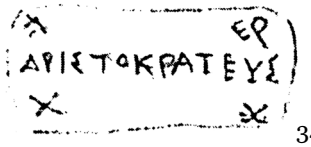
34

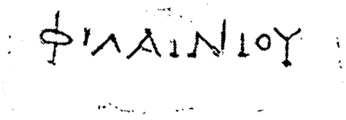
35

36

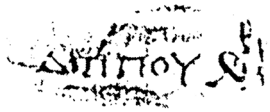
37

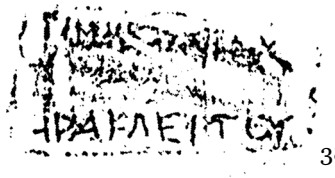
38

39

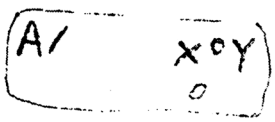
40

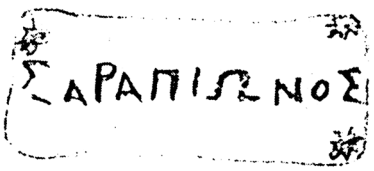
41

42

43

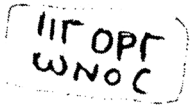
44

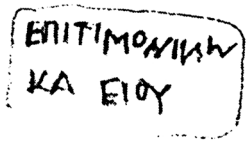
45

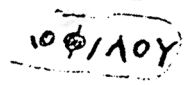
46

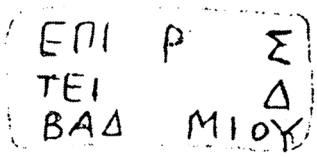
47

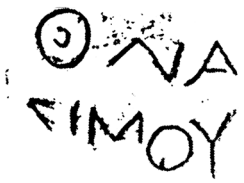
48

49

50

51

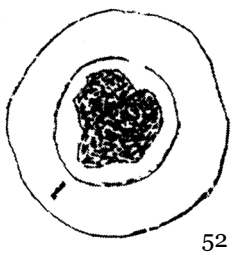
52

53

54

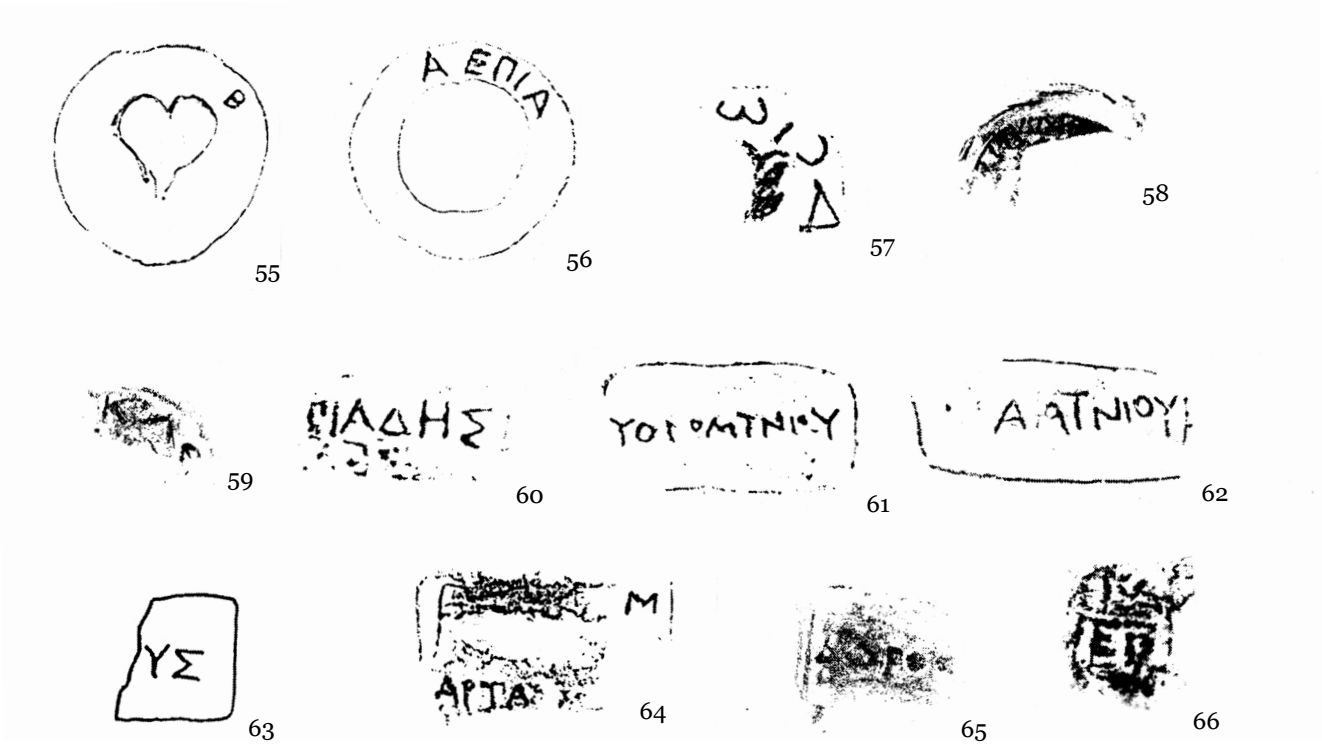

56. .α.. ἐπὶ Α[.....]
Satu Nou II (Novoseľskoe II), ştampilă circulară de magistrat.

57. [Λ]ασίω[ν]
Ciobruciu, ştampilă circulară de producător, cu sigma – lunară, omega – cursivă. Producătorul Λασίων activase în grupa a V-a.

58. [ἐπὶ Κλε...
Ciobruciu, ştampilă circulară de magistrat. Există mai multe variante de citire.

59. ... κλε...
Ciobruciu, ştampilă circulară. În lipsa vreunui indiciu privind apartenenţa ei la magistrat, ne este greu să ne pronunţăm asupra unei variante de citire a ştampilei date, întrucât (daca luăm în consideraţie că literele ramase prezintă începutul numelui) în epigrafia amforistică a Rhodosului există nouă magistraţi şi patru producători numele cărora au aceleaşi litere iniţiale.

60. Πιαδής ??????
Ciobruciu, ştampilă rectangulară.

61. ...υο..ομτνου ???
Ciobruciu, ştampilă rectangulară.

62. [Φιλ]α[ι]νίου
Ciobruciu, ştampilă rectangulară. Ştampilă de producător. Φιλαί]νιος activase în cadrul grupei a III-a.

63. ...υς
Satu Nou II (Novoseľskoe II), ştampilă rectangulară.

64. Ε...μ
'Αρτα[μιτίου]
Čauš, ştampilă rectangulară.

65. Δωροθ[έου]
Ciobruciu, ştampilă rectangulară de producător. Producătorul Δωρόθεος activase în cadrul grupelor III/IV.

66. Κα[ρνείου]
ἐπ[ὶ] .....
Crasnaia, ştampilă rectangulară.

67. ...αναιχ..
floare de rodie
Crasnaia, ştampilă circulară.

68 ..ν..νεαδ.ο..δε
Ciobruciu, ştampilă circulară.

Bibliografie

Buzoianu 1980: L. Buzoianu, Ştampile rhodiene de la Edificiul roman cu mozaic. Pontica XIII, 1980, 119-139.

Buzoianu 1992: L. Buzoianu, Importurile amforice la Tomis în perioada elenistică. Pontica XXV, 1992, 99-165.

Buzoianu, Cheluţă-Georgescu 1983: L. Buzoianu, N. Cheluţă-Georgescu, Ştampile de amfore inedite de la Callatis. Pontica XV, 1983, 149-188.

Buzoianu, Cheluţă-Georgescu 1999: L. Buzoianu, N. Cheluţă-Georgescu, Noi ştampile amforice de la Callatis. Pontica XXXI, 1999, 49- 98.

Canarache C. Importul amforelor ştampilate la Istria (Bucureşti 1957).

Empereur 1990: J.-Y. Empereur, La cronologie des amphores rhodiennes à l' époque hellénistique. In: Actes du Deuxième colloques scientifique sur la céramique (Athènes 1990).

Finkielszteijn 1995: G. Finkielszteijn, Chronologie basse des timbres amphoriques rhodiens et évaluation des exportations d'amphores. In: Acta Hyborborea, vol. 5, 1995, 279-296.

Finkielszteijn 2001: G. Finkielszteijn, Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens de 270 à 108 av. J.-C. Premier bilan. BAR, Intern, ser. (Oxford 2001).

Grace 1956: V. Grace, Stamped Wine Jar Fragments. Hesperia, Suppl. X, 1956, 113-189.

Grace 1974: V. Grace, Revision in Early Hellenistic Chronology. In: Mitteilungen des Deutschen Archeologischen Instituuts (Athenische Abteilung), Bd. 89, 1974.

Grace, Savvatianou-Petropoulacou 1970: V. Grace, M. Savvatianou-Petropoulacou, Les timbres amphoriques grecs. In: Exploration archéologique de Delos, XXVII (Athènes 1970), 277- 381.

Lungu 1990: V. Lungu, Nouvelles données consernat la cronologie des amphores rhodiennes de la fin du III-e siècle - au debut du II-e siècle av. J.- C. Dacia N.S. 34, 1990, 216.

Lungu 1994: V. Lungu, Amforele ştampilate din nordul Dobrogei. Pontica XXVI, 1994, 133-155.

Nilsson 1909: M. Nilsson, Timbres amphoriques de Lindos. In: Exploration Archéologique de Rhodos, V (Copenhague 1909).

Rădulescu, Bărbulescu, Buzoianu 1987: A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, Importuri amforice la Albeşti (jud. Constanţa): Rhodos. Pontica XX, 1987, 53-77.

Бадальянц 2000: И.С. Бадальянц, Эллинистический Родос. Керамические клейма как исторический источник. Проблемы. Решения. Дополнение к IOSPE III (Москва 2000).

Беккер 1863: П.В. Беккер, О надписях на ручках греческих амфор и древней черепице. ЗООИД 5, 1863, 18-75.

Беккер 1868: П.В. Беккер, Новая коллекция надписей на ручках древнейших сосудов найденных в Южной России. ЗООИД 7, 1868, 3-84.

Брашинский 1984: И.Б. Брашинский, Методы исследования античной археологии (Ленинград 1984).

Гетов 1995: Л. Гетов, Амфори и амфорни печати от Кабиле (IV-II в. пр. н.е.) (София 1995).

Граков 1939: Б.Н. Граков, Клейменная керамическая тара эпохи эллинизма как источник для истории производства и торговли. В: Архив ИА РАН, 1939, р. 2, д. 538.

Придик 1917: Е. Придик, Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках и горлышках и на черепицах Эрмитажного собрания (Петроград 1917).

Шелов 1975: Д.Б. Шелов, Керамические клейма из Танаиса III-I вв. до н.э. (Москва 1975).

Some changes in the chronology of the Rhodos amphorae seals discovered in the barbarian surroundings of the Northwestern Pontic space

Abstract

A new chronological classification of the Rhodos seals, discovered at the barbarian sites from the Northwestern Pontic space and published initially in our monograph, is offered in the article.

The Greek amphorae from the Northwestern Pontic barbarian surroundings of 6th- beginning of the 2nd centuries BC. The need to re-publish the Rhodos seals was motivated by the findings of the new investigations regarding the chronology of the Rhodesian sealed amphorae, which resulted in the elaboration of a new chronology by the Israeli researcher G. Finkielszteijn and which are accepted nowadays by most of the amphorologists as a working instrument. According to this chronology, the Rhodesian sealed amphorae's appearance in the Northwestern Pontic barbarian surroundings occurs in the period of the 70ies-40ies of the 3rd century BC. The analysis of the Rhodos seals presented in this study makes possible affirming that the final date of the penetration of this Mediterranean center' goods can be considered the second half of the 2nd century BC and not the beginning of the same century as regarded before.

Некоторые изменения датировок родосских клейм, выявленных в варварской среде Северо-Западного Причерноморья

Резюме

В данной статье представлены новые хронологические определения родосских клейм, выявленных в варварской среде Северо-Западного Причерноморья, и опубликованные раннее в монографии, вышедшей в 2007 году. Необходимость передатировки данных клейм была обусловлена появлением новой хронологической классификации, разработанной в последние годы исследователем из Израиля Г. Финкильштейном, и на данный момент принятой для работы большинством амфорологов мира.

Согласно данной хронологии, появление клейменных родосских амфор в Северо-Западном Причерноморье, и в частности, в варварской среде этого региона, приходится на период между 270-247 гг. Анализ родосских клейм позволяет утверждать, что прекращение ввоза родосских товаров в указанный регион приходится на вторую половину II века до Р.Х. (ранее этой границей было принято считать начало II века до Р.Х.).

06.02.2009

Dr. Natalia Mateevici, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, st. 31 August, 121-A, Chişinău, Republica Moldova, e-mail: amforaelada@yahoo.com

THE PATTERNS OF PROMOTION WITHIN THE ROMAN ARMY AND ADMINISTRATION – PATRONAGE VERSUS EXPERIENCE AND SPECIALIZATION

Marek Żyromski

In the end of September 2008 was the 25th anniversary of Nobel Peace Prize for Lech Wałęsa. In this occasion was organized the music concert in Warsaw and two actors (Krystyna Janda and Jerzy Radziwiłłowicz) remind 21 demands of working class during the strike in Gdańsk in 1980. One of these demands said about the advance and promotion in the administrative system thanks to the personal abilities and education instead of party recommendation. The loudly laughing were heard because even nowadays, 19 years after collapse of the communist rule in Poland, this demand is very important. Most of candidates for high (or sometimes even not so high) administrative positions took their posts thanks to parties' nomination and recommendation. Perhaps, only one change in this system can be observed, namely that nowadays we have the pluralist political system in Poland and many political parties, instead of the one communist party before the elections of June 4, 1989. Even the establishing in Warsaw the High School of Public Administration, whose students afterwards were to gain these high administrative positions, did not change anything in this system. The ruling party recommendation is the best way to power and high salaries. Certainly, even worse situation was in the Imperium Romanum, because there was not such high school. Similar "military academics did not exist" (Birley 2003, 5).

The most information on promotions in the administrative system of the Roman Empire can be obtained from inscriptions containing the *cursus honorum* of the given senator (or members of the equestrian order or even of municipal aristocracy). Unfortunately, "a career inscription by itself can tell us only what posts a man held, it cannot explain why he held them" (Campbell 1984, 329). Certainly, it is very difficult to deduce the motives of promotion (or nomination) from the inscription which presents only the consecutive posts in the Roman army and administration (in ascending or descending order). And so, some theories emerged which try to solve the question of motives, which stood behind the decision of nomination. The two most important (and most common) theories or notions are that of patronage and of specialization. And that is so, this article is about.

Already over half a century ago Eric Birley wrote "I have tried to deduce the principles in which the army of the Principate was supplied with officers of the right caliber and of appropriated previous experience" (Birley 1988, 94). The question of patronage (both in senatorial and equestrian careers) was thoroughly investigated later by R.P. Saller (Saller 1980; Saller 1982). In his opinion "patronage was indispensable to the system because no formal bureaucratic mechanisms existed for bringing candidates to the emperor's attention." (Saller 1982, 111) During the Roman Empire the highest position in the Roman administrative system was taken by the emperor himself. All the provincial governors and legionary commanders were appointed as his legates, as their nomenclature suggests (*legatus Augusti pro praetore provinciae, legatus Augusti legionis* respectively). And so, "all senatorial magistracies, offices and honors were at the disposal of the emperor. We possess examples which show that all were used – either directly by the emperor or indirectly by those close to him – as beneficia in patronal exchange relationships. Unfortunately, these scattered examples cannot by themselves reveal whether patronage was a normal or exceptional factor in distribution" (Saller 1982, 45). Nevertheless, it is very difficult to establish (or even to make a hypothesis) on which stage of the senatorial career (*cursus honorum*) the emperor chose some persons to receive in the future the highest posts in the imperial army and administration. Firstly, Eric Birley wrote about the role of vigintivirate in this respect (Birley 1956, 231). However, the future senators (they formally entered the senatorial order as *quaestores*) took the positions within the vigintivirate already in their

early twenties. It seems that the positions in the vigintivirate were rather the sign of social position of the given persons, because the highest post (*III viri monetales*) was usually filled by patricians and/or sons of consulars and the lowest one (*III viri capitales*) received almost exclusively the new men in senate (*hominess novi*). Certainly, even in the very brutal Roman world (gladiators), the supervision of capital punishments was not especially nice.

The second stage (after the vigintivirate) on which such the promotion could be obtained by young future senators i.e. the military service (as *tribunus militum legionis laticlavius*) seems more reasonable. The young future senator usually served only once in the Roman legion; but the future emperor Hadrian served in the three consecutive legions as the military tribune. Besides "the 'tribunus laticlavius' normally served for something the three years" (Birley 1988, 95) Certainly, "it would, indeed, have been inefficient if the laticlavius generally stayed for one year only. A term of two or three years is generally to be postulated.

The age at which the *laticlavius* entered the service was doubtless generally 19 or 20" (Birley 1981, 9). The military tribunes usually (or at least quite often) served under their close relatives, who fulfilled at the same time more important role of legionary legate or even provincial governor (in the case of imperial praetorian provinces this was the same person). And so, "military tribunate offered the chance of patronage from the consular legate" (Syme 1988a, 564). But, on the other hand, governor in nomination of his *tribuni militum laticlavii* "had to satisfy the needs of their sons and other relations, and deal as best they could with letters from patrons on behalf of candidates" (Dobson 1993a, 131). In Arthur Birley's opinion "for junior appointments such as military tribunates the emperors relied, it must be assumed, on the judgement of their generals" (Birley 1981, 3). On the other hand some persons, especially descending from patrician families, did not want to serve in the army and to travel to distant or even unhealthy Roman provinces (such as Syria for instance(Syme 1984). It can be assumed that "some future senators clearly did not hold tribunates [military] – perhaps as many as 8 out of 20 each year" (Birley 1981, 8). In the result the emperor had to promote persons from the equestrian order or even from the lower strata of the Roman society. We do not know the criteria of nomination for military tribunate (Birley 1956, 230). But in the situation of such great vacancies, perhaps the emperor simply nominated each volunteer? "To obtain commanders for the legions and governors for the imperial provinces the emperors had to persuade senators sons to serve as military tribunes and spend years away from home as legionary commanders and governors. The men persuaded were always a minority, and had to be supplemented by the adlection of equestrian officers" (Dobson 1970, 99). Besides, the military experience, which young military tribune could get depended mainly on the army, in which he served. If the legion stationed in some peaceful and already Romanized provinces, like Spain or Gaul, he had practically no chance to see any war at al ! "It is a matter for debate how much benefit from his experience as tribune still remained with the legionary commander [....] Commands such as that of VII Gemina in Spain or VIII Augusta at Strasbourg could seen less competent men from serious involvement in command in war" (Dobson 1993a, 132). The senatorial military tribune (*tribunus militum legionis laticlavius*) was generally in his early twenties (in H.Devijver's opinion between 16 and 24), which stood in sharp contrast to the equestrian military tribune (*tribunus militum legionis angusticlavius*), who was quite mature men (between 35 and 45) (Devijver 1998, 204).

The second (after the military tribunate) chance for military service in the senatorial *cursus honorum* was the post of legionary legate (*legatus Augusti legionis*), usually taken just after the praetorship i.e. in the early thirties (between 30 and 35) (Devijver 1998, 204). Some senators took two posts only between the praetorship and consulate, namely the legionary command and the governorship of praetorian imperial province (or *curator aerarium militare/Saturni*), who B.Campbell described as the "*viri militares*" (Campbell 1975). In his opinion such the senators were quite young in consulate and could obtain many consular positions, especially in the Roman provinces. On the other hand, taking two praetorian positions only, they had no much experience in the imperial army and administration. Nevertheless, "most consular governors had previously commanded the legion" (Birley 1981, 29). The legionary legate usually served for three years term. He usu-

ally commanded the legion in other province (or at least in other legion), than he previously served as the *tribunus militum*. The reason was not only the need for wide and different experience but "his *dignitas* might suffer if there were too many centurions and other ranks who remembered him in the junior grade a dozen years or so earlier" (Birley 1981, 108). Besides, in the opinion of Arthur Birley – "the policy of avoiding narrow specialization ensured that military practices and standards could be maintained at a uniform level throughout the empire" (Birley 1981, 34).

Practically it is impossible to say something correct on motives which stood behind the imperial nomination for the post of legionary legate. "There is no evidence to suggest that the governor had any decisive say in the appointment of his legionary legates" (Birley 1988, 96). This nomination depended from the emperor himself. "Deliberate selection of individuals to command legions involved in present or planned campaign is very difficult to demonstrate. It is even harder to show that such selection was a direct result of military ability demonstrated as much as 10 years previously" (Dobson 1993b, 123) (as tribunus militum legionis laticlavius). "In summary, it can be postulated that the senatorial career was never specifically adopted to the task of identifying military talent at an early stage" (Dobson 1993a, 133). And so, in the opinion of some scholars the Roman imperial army was under the command of high – status amateurs. "Army commanders were rarely specialist military men, and many senators and equestrians were not involved in military affairs at all" (Campbell 2002, 152). On the other hand, quite different opinion presented Arthur Birley. "Yet enough cases are known of senators with many years of military service to correct this impression" (Birley 1981, 33). Besides, the military experience was only part of the necessary requirements for taking the positions in Roman imperial army and administration. As wrote R.Syme "although most consuls had commanded a legion, education and social gifts rather than military training opened the path to high honours; and a consular's experience with the armies had seldom been continuous and prolonged" (Syme 1988b, 31). Undoubtedly, the more professional and technically educated (or rather experienced) were non-commissioned officers in the Roman legion. „The *primus pilus iterum* was the technically most qualified officer; after him came the *praefectus castrorum* and the *primus pilus bis*. This trio of professional military technicians formed a counterweight to the short-term *legatus legionis*, the *tribunus laticlavius*, and the 5 *tribuni angusticlavii*, the theorists, the intellectuals, the ideologues of *romanitas*. But together they formed the staff of Roman legion" (Devijver 1998, 204).

On the other hand it is difficult to accept the view that the senatorial legionary legates were only amateurs who had to rely on their subordinate under officers, descending from the equestrian order (or even below – from the ranks). Perhaps, such was the situation in rather peaceful regions of the Roman Empire (as Spain or Gaul), but not in the military important, border regions, such as Rhine or Eastern army and especially the Danube army – where in the second century A.D. stationed at about half of the whole Roman military forces.. In contrast to the position of *tribunus miolitum laticlavius*, which (as it seems) depended mostly on the patronage – "at intermediate level – such as legionary legatships and some governorships – one may infer that some kind of regular system developed, even if its workings are in doubt. Even hard-working emperors could not have known personally all the 600 members of the senate" (Birley 1981, 3). Perhaps one of the reasons of mighty position of Imperium Romanum, especially in the second century A.D. in the so-called "golden era of Antonines", was the efficiency of its administration and armed forces. Especially during the reign and wars of Marcus Aurelius "inevitably, a corps of military men with wide experience developed in the process, men whose specialist knowledge and experience was very valuable. The careers of such men were almost exclusively military, involving only brief experience of civilian government posts" (Southern 2001, 19). Some of them spent most of their official career (*cursus honorum*) in active service, mostly in distant provinces of the Roman Empire: P.Helvius Pertinax – 21 years in active service, Sex.Iulius Severus – 21, M.Statius Priscus – 15 years (Birley 2000, 111). All three persons took more than one post each in the Lower Danube "high command". Publius Helvius Pertinax served as *legatus legionis I Adiutricis* (ca. 171 A.D.) and then governed in succession both Moesian provinces and Dacia (ca. 176-179 A.D.). Sextus Iulius Severus (or rather Cn. Minicius Faustinus Sex. Iulius Severus) served as *legatus legionis*

XIIII Geminae (ca. 118-119 A.D.) and received governorships of Dacia Superior (ca. 120-126 A.D.) and Moesia Inferior (ca. 128-130 A.D.). He moved from one corner of the Empire to another as only the military crisis emerged Marcus Statius Priscus Licinius Italicus served as *legatus legionis XIII Geminae, legatus legionis XIIII Geminae* (ca. 155 A.D.) and governed the province of Dacia (ca. 156-158 A.D.) and Moesia superior (161 A.D.) (Żyromski 1995 b, 105, 110, 116). Such the difficult and long service in the Roman provincial administration was certainly very tired. And so, nothing strange that already emperor Hadrian created some posts in the imperial administration, which were in the capital of Rome and can be treated as the kind of "paid leave" for such the "military men" (for instance aerarium Saturni, curator operum publicorum) (Syme 1985, 265). During their military service such the "military men" quite often received the military decorations (*dona militaria*) – however, rather not for their own bravery but rather for the bravery of their legions. Afterwards, they could received the highest posts in the Roman imperial administration (*proconsul provinciae Africae/Asiae, praefectus urbi, consul iterum*) (Żyromski 1996). Besides, it is interesting that such the persons very intensively employed in the military and administrative service descended only exceptional from the old patrician or consular families On the contrary – "consular legates of military provinces were more often than not from relatively new families" (Birley 2000, 117). And so, the successful and distinguished service in the important, border regions of the Roman Empire could be viewed also as the factor of social mobility (Żyromski 2001). Such was the case of all three above-mentioned "military men". "M.Statius Priscus Licinius Italicus performed two posts (included in the *quartae militiae equestre*) under the command of Cn. Minicius Faustinus Sex. Iulius Severus. Besides, he gained the military decorations in Hadrian's Jewish War" (Żyromski 1995b, 62). And so, the military predispositions were closely connected with support of the superior officer or administrator. Arthur Birley presented the list of "senators who hold more than 2 consular military commands" – there were 29 such the "military men" of which 20 belonged to the Lower Danube "high command" (Birley 2000, 111-113).

Undoubtedly, some persons were very frequently employed on the important positions, mainly as legionary commanders and provincial governors, but also as the Task Forces' (*vexillationes*) commanders in the border, military provinces of the Roman Empire (especially on Lower Danube). Thanks to their military abilities they often obtained the military decorations and finished their *cursus honorum* on the highest positions in the Roman imperial administration (though they were almost exclusively *hominess novi*). And so, certainly some kind of specialization in Imperium Romanum existed (Żyromski 1991, Żyromski 1994, Żyromski 1995a). Certainly, there was only exceptional the specialization within one province only. As it was said above, the legionary legate never served in the same legion, in which he previously performed the office of military tribune. Undoubtedly, the question of specialization could be presented rather in terms of whole provincial complexes, such as Rhine, Eastern or especially Lower Danube provinces of the Roman Empire. "Specialization within single province like that of Agricola in Britain must have been rather rare during the Principate [...] Whereas the normal technique was military rotation, as now in modern armies, specialization within larger provincial areas was always possible" (Sherk 1971, 120). On the other hand, Robert Sherk who (perhaps as the first scholar) pointed out the question of specialization, wrote that "Because of the organizational structure of the Principate it was inevitable that the officers responsible for the efficiency of the Roman armed forces and the various government bureaus would rotate from one post to another" (Sherk 1971, 110). The question of specialization is especially visible during the many wars in the second century A.D., because "the growth of specialization in the army made for a greater professionalism" (Southern 2001, 20). On the other hand some scholars do not see the question of specialization even in the case of equestrian order "The careers and promotion of equites do not admit of patterns or schemes of promotion and tell against specialization in Roman imperial administration" (Campbell 1984, 331).

Undoubtedly, the employment of equestrians in the Roman imperial army and administration can be also analyzed in terms of patronage and specialization. "First appointments, whether as prefect of a cohort or as 'tribunus angusticlavius', were normally due to the patronage" (Birley 1988, 105). Also in the opinion of R.P. Saller "equestri-

an militiae were assumed to constitute patronal resources to be dispensed first to protégés and then to friends of friends" (Saller 1982, 132). On the other hand, as it seems, the patronage and personal relations were important on the initial stages of the equestrian career, only. Afterwards, the equestrian officer had to distinguished himself to secure future promotion. „If an initial recommendation secured a first appointment, still more must a man's promotion have depended on the confidential reports by superior officers" (Birley 1953a, 142). And so, Eric Birley opposed the hypothesis claiming that the equestrian officers were amateurs. The equestrian military posts were combined in the so-called "*militiae" (quartae militiae equestres*). "The militiae are in fact grades in the service and not individual appointments – and that explains why 4 is the highest number ever specified, even though in some cases as many as half a dozen successive appointments are attested" (Birley 1953a, 150) The *tres militiae* lasted together at about ten years but starting with the reign of Hadrian ala milliaria appears as militia quarta; Nevertheless, only very few people could count on such the promotion – statistically speaking only at about 3-4% of persons who started career on *militia prima* could get the *militia quarta*. In the middle of the 2nd century A.D. the equestrian military hierarchy was as follows:

at about 300 praefecti cohortis quingenariae/tribuni .cohortis voluntariorum;

ca. 190 tribuni angusticlavii legionis/tribuni cohortis milliariae;

ca. 90 praefecti alae quingenariae;

ca. 10 praefecti alae milliariae (Devijver 1995, 183; Devijver 1987, 108).

And so, "an equestrian officer automatically reverted to civilian status as soon as his successor arrived to take over from him" (Birley 1988, 110). Undoubtedly, the military abilities and/or experience formed only part of the necessary conditions for obtaining the post within *militiae equestres*. "Desirable qualities in an equestrian officer, from the perspective of an army commander, included no doubt, trustworthiness and reliability – but it could be anachronistic to use labels like 'amateur'. Military academics did not exist. Equestrian officers were mostly landowners" – experience in management, command or law; "Army commanders were themselves mostly cultivated men. Away from Rome, they would appreciate having congenial types to entertain them when they toured their province and at their table at headquarters. Hence the emphasis on culture in the letters of recommendation by Pliny and Fronto" (Birley 2003, 5).

Bibliography

Birley 1953a: E. Birley, The Equestrian Officers of the Roman Army. In: E. Birley, Roman Britain and the Roman Army. Collected Papers (Kendal 1953), 133-153.

Birley 1953b: E. Birley, Roman Britain and the Roman Army. Collected Papers (Kendal 1953).

Birley 1956: E. Birley, The Epigraphy of the Roman Army. In: Actes du Deuxieme Congres International d'Epigraphie Grecque et Latin Paris 1952 (Paris 1956), 226-238.

Birley 1981: A.R. Birley, Fasti of Roman Britain (Oxford 1981).

Birley 1988: E. Birley, Promotions and transfers in the Roman Army: senatorial and equestrian officers, 93 – 114 (=Carnuntum Jahrbuch 1957, 3-20). In: E. Birley, The Roman Army Papers 1929-1985, Mavors vol. IV (Amsterdam 1988).

Birley 2000: A.R. Birley, Senators as Generals. In: (Hrsg. G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck) Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit. Gedankschrift für Eric Birley (Stuttgart 2000), 97-119.

Birley 2003: A.R.Birley, The commissioning of equestrian officers. In: (Ed. J.J. Wilkes) Documenting the Roman Army. Essays in honour of Margaret Roxan (London 2003), 1-18.

Birley 1988: E. Birley, Promotions and transfers in the Roman Army: senatorial and equestrian officers, Carnuntum Jahrbuch 1957, pp. 3-20), reprinted in: E. Birley, The Roman Army Papers 1929-1985, Mavors, vol. IV (Amsterdam 1988), 93-114.

Burton 1990: G. Burton, Government and the provinces. In: (Ed. J.Wacher) The Roman World (London and New York 1990).

Campbell 1975: B. Campbell, Who were the "viri militares". JRS 65, 1975, 11-31.

Campbell 1984: J.B. Campbell, The Emperor and the Roman Army 31 B.C.- A.D. 235 (Oxford 1984).

Campbell 1994: B. Campbell, The Roman Army 31 B.C.- A.D.337. A Sourcebook (London and New York 1994).

Campbell 2002: B. Campbell, War and Society in Imperial Rome 31B.C.- A.D.284 (London and New York 2002).

Devijver 1987: H. Devijver, La Prosopographia Militarium Equestrium. Contribution a l'histoire sociale et economique au Principat. In: (Ed. T. Hackens, P. Marchett) Histoire economique de l'Antiquite (Louvain-la-Neuve 1987), 107-122.

Devijver 1995: H. Devijver, Les milices equestres et la hierarchie militaire. In: (Ed. Y.Le Bohec) La hierarchie (Rangordnung) de l'Armee romaine sous le Haut – Empire (Paris 1995), 175-191.

Devijver 1998: H. Devijver, Commanders and officers of legio IIII Scythica. In: (Ed. D. Kennedy) The twin towns of Zeugma on the Euphrates. Rescue works and historical studies, Portsmouth RI 1998 (JRA suppl. series 27), 204-232.

Dobson 1993a: B. Dobson, The 'Rangordnung' of the Roman Army. In: D.J. Breeze, B. Dobson, Roman officers and frontiers. Mavors X (Stuttgart 1993).

Dobson 1993b: B. Dobson, The Roman Army: Wartime or Peacetime Army? In: D.J. Breeze, B. Dobson, Roman officers and frontiers. Mavors X (Stuttgart 1993).

Dobson 1970: B. Dobson, The centurionate and social mobility during the principate. In: (Ed. C. Nicolet) Recherches sur les structures socials dans l'antiquite classique (Paris 1970), 99-116.

Ferrill 1986: A. Ferrill, The Fall of the Roman Empire. The military explanation (London 1986).

Isaac 1990: B. Isaac, The limits of empire. The Roman Army in the East. (Oxford 1990).

Mattern 1999: S.P. Mattern, Rome and the Enemy. Imperial Strategy in the Principate (Berkeley 1999).

Saller 1980: R.P. Saller, Promotion and Patronage in Equestrian Careers. JRS 70, 1980, 44-63.

Saller 1982: R.P. Saller, Personal Patronage under the Early Empire (Cambridge 1982).

Sherk 1971: R. Sherk, Specialization in the provinces of Germany. Historia 20, 1971, 110-121.

Southern 2001: P. Southern, The Roman Empire from Severus to Constantine (London 2001).

Syme 1984: R. Syme, Governors dying in Syria. ZPE 41, 1981, 125-144; reprinted in: R. Syme, Roman Papers, vol. 3 (Oxford 1984), 1376-1392.

Syme 1985: R. Syme, Curtailed Tenures of Consular legates. ZPE 59, 1985, 265-279.

Syme 1988a: R. Syme, Praesens the Friend of Hadrian. In: Studia in Honorem Iiro Kajanto, Arctos Suppl. II, 1985, 273-291; reprinted in: (Ed. A.R. Birley) Roman Papers, vol. V (Oxford 1988), 563-578.

Syme 1988b: R. Syme, The career of Arrian = HSCPh 86, 1982, 181-211. In: (Ed. A.R. Birley) R. Syme, Roman Papers, vol. IV (Oxford 1988), 21-49.

Żyromski 1991: M. Żyromski, Specialization in the Roman provinces of Moesia. Athenaeum (Pavia) 79, 1991, 59-102.

Żyromski 1994: Specialization – the hidden feature of the Roman provincial administration, „Pomoerium" (Bochum) 1, 1994, 63-68.

Żyromski 1995a: The question of specialization in the Roman administrative system – the case of Pannonia. Eos LXXXIII, 1995, 337-353.

Żyromski 1995b: M. Żyromski, The Elite in the Lower Danube Provinces of the Roman Empire (Mosina 1995).

Żyromski 1996: M. Żyromski, The dona militaria as factor of senatorial career in the Roman Empire during the Principate. Eos LXXXIV, 1996, 115-136.

Żyromski 2001: M. Żyromski, Some patterns of senatorial vertical social mobility in the Early Roman Empire. Eos LXXXVIII, 2001, 87-94.

Metode de promovare în cadrul armatei şi administraţiei romane – patronatul faţă de experienţă şi specializare

Rezumat

În acest articol au fost prezentate metodele de promovare în cadrul armatei şi administraţiei romane, avându-se la bază relaţia dintre două noţiuni: experienţa şi specializarea pe de o parte şi patronatul pe de alta parte. Cele mai multe informaţii cu privire la carierele oficialilor şi ofiţerilor romani pot fi obţinute din inscripţiile despre carieră (cursus honorum). Cu toate acestea, stabilirea motivelor pentru promovare din inscripţii este foarte dificilă, întrucât sunt prezentate doar posturile consecutive din armata şi administraţia romana. Totuşi, se pare ca în regiunile de frontieră ale Imperiului Roman experienţa şi specializarea erau mai importante decât patronatul. Acest lucru este valabil, în mod special, pentru provinciile de la Dunărea de Jos.

Методы продвижения в римской армии и администрации – протекционизм против опытности и специализации

Резюме

В данной статье рассмотрены методы продвижения по службе в римской армии и администрации исходя из двух основных понятий: с одной стороны это опытность и специализация, а с другой – протекционизм. Больше всего информаций о карьере римских чиновников и офицеров встречаются в надписях о карьере (cursus honorum). Но, несмотря на это, установление истинных мотивов продвижения встречает значительные затруднения, поскольку эти надписи содержат только последовательность должностей в римской администрации и армии. Исходя из некоторых данных, можно считать, что в приграничных регионах, все же главенствующею роль играют опытность и умение. Особенно это прослеживается в нижнедунайских провинциях.

02.12.2008

Dr. Marek Żyromski, Poznań University, Szamarzewskiego 89a, Poznań 60-567, Poland, e-mail: zyromski@interia.pl

TRADE CONTACTS OF ROMAN DACIA

Mateusz Żmudziński

Knowledge about trade contacts in Roman Dacia is possible thanks to the foreign-made objects which are discovered on this ancient territory during archaeological digs. Among others, these are enamelled and *terra sigillata* potteries, oil lamps, jewels, art works and amphorae. Part of the amphorae could have been delivered to the military camps as *annonae militaris*. But we know for sure that, like in other provinces, there was a trade of some groups of products which did not leave archaeological traces. It is the case of glass products from Britannia which are often mentioned in written sources but seldom found, even fragmentarily (Cool 2003, 139-143). Apart from these objects, many inscriptions have been found on the Dacian territory that indicate the presence of foreign merchants from other regions of the empire. The flourishing Dacian cities little by little became attractive economic centres, but also production centres for goods exported to other provinces or countries outside the empire. Such Dacian products have been found in neighbouring countries. The development of local production also led to a decrease of the imports of goods which could be produced in Dacia (cf. Lipovan 1982-1983, 227-232). This explains why traders who wanted to develop their businesses turned to products which could not have been made in Dacia. The provincial elites who were becoming wealthier and the army officers represented a large group of clients for luxury goods. The Romanised local people living in the cities also was eager to buy Mediterranean food products. It seems therefore that the mere law of supply and demand determined the market (Temin 2001, 169-181).

Among the goods imported at first to the territory of the newly founded province, many oil lamps have been discovered. Part of them came together with the invading legions, but a large amount obviously were imported by traders. These are sometimes volute oil lamps, but definitely more often so-called "firm lamps" which were produced in Italy and in the Western provinces. In this second group, part of the lamps wear the mark of their producers: Fortis, Armeni, Ianuari, Cassi, Flavi, Strobili, Crescens, Lucius, Atimeti, Titus (Băluţa 1977, 209-227; Băluţa 1986, 441-446, Gudea 1989, 447-448; Gudea 1996, 333/2). Their later local imitations are very difficult to distinguish from the original models and testify of the elimination of imports by a local production (Cf. Roman 2006, 545-553).

The next group of imported goods are luxury table dishes. Among them enamelled pottery should be mentioned first. Usually, they were thin-shelled and covered with a yellow-green coloured enamel (Gudea 1989, 446, 858/1-3; Benea 2004, 203-217). They were imported in little quantities from so far unidentified workshops most probably situated in Western Europe. The *terra sigillata* potteries were much more numerous. They can be dated with precision and show well the directions of imports. As an important fact, D. Gabler who has been studying the distribution of sigillates in the different Roman provinces could establish that most probably, there existed two large markets for this sector of trade, and maybe for other sectors too. The first one was Gallo-Germanic, and the second was the Danubian market. This searcher observed that producers usually sold their artefacts on only one of these markets (Gabler 1985, 3-29). Products from the Pfaffenhofen workshops can be mentioned as a typical example: products from Dicanus's workshop alone have been found in the region of Lower Danube, where Helenius's products were completely absent. As for the *terra sigillata* items discovered on the territory of Roman Dacia, the best knows are the ones from the Northern regions of the province (Chirlă et al. 1972, 123; Isac 2001, 79-97; 98-112, 113-129). Among the imported smooth sigillates and stamped potteries, a large majority of them come from central Gaul (50% of the items), and the rest of identified origin show as follows: 1% from Italy (the earliest ones); 6% from Southern Gaul; 5% from Eastern Gaul and Germany; and more pre-

Tyragetia, s.n., vol. III [XVIII], nr. 1, 2009, 285-292.

cisely 20% from Rheizabern; 11% from Westerndorf; and 3% from Pannonia (Isac et al. 1979; Isac 2001, 130-154; Rusu-Bolineț, 2004, 712-734). In Apulum, it has been established that 20% of the sigillates were imported from Rheinzabern, and for comparison, 7% from Westerndorf. In Tibiscum in the Banat, that is in the Southern part of the province, on the contrary, the part of products from Westerndorf was much greater (up to 55%) (Isac 1981), (e.g. COMITIALIS). The products from Westerndorf are found almost exclusively in the near neighbourhood of the Danube, and only occasionally in the North, which is actually limited to the centre of Dacia because these products practically did not reach the far Northern border of the province. In the Southern regions of Dacia, in addition to the already mentioned ones, potteries from Butovo and Pavlikeni in Lower Moesia are also discovered. The last imports of sigillates took place under the reign of the Antonine dynasty. The great majority of the potteries came from Lezoux. They usually were produced by the following workshops: IANVARIVS, SACER, ATTIANVS, PAVLVS, ADVOCIVS, PATERNVS, LAXTVCISSA. As for the potteries from Southern Gaul, they were most often produced by CINNAMVS's and ADVOCIS's workshops. In Rheinzabern, we know above all the producers REGINVS and IANVARIVS (Băluța 1982-1983). Decorated pottery as well as the so-called smooth sigillates were also sold. The discovered items are of the following types: Curle 15, Drag. 15/17, 18/31, 33, 35, 42, Déch. 72, Drag. 37, 39. The transports of potteries from far regions of the empire took place up to the middle of the 3rd Century, and then were almost completely stopped in the times of the economic crisis. An example of the late import is a vase which arrived from Augusta Treverorum to Porolissum in the last years of the province's existence (Gudea 1993). It seems that for goods delivery, including that of sigillates, the transport possibilities were one of the main factors determining the products' shapes. In the Western provinces, most of the items can be found along the rivers. This implies that the presence of waterways was important for the distribution of these products (Cf. Oenbrink 1998, 146/1). It was certainly the case in Dacia too. The large amount of products from Lezoux and its surroundings seems to show that they were transported through the Rhone – Rhine – Danube route. Transports through the Po river, or possibly sea transport through Ostia and Rome, and then farther to Aquilea and through the Danube should not be excluded either.

Beside pottery, various food products also were imported to Dacia. The discovered amphorae testify of wine, olive oil and fish sauce imports. Amphorae fragments are well known in neighbouring Pannonia. Items found in this region are of different types, among others Dr. 6 and similar types from Northern Italy, and were used to transport oil and wine (Kelemen 1987, 3-45). Archaeological digs have discovered Mediterranean amphorae (Pompei XXV) used for the export of fruit, Spanish (Dr. 7-11) for fish sauces, Spanish or Italian (Dr. 38) for wine and aromatised wines, (Dr. 12) for different fish sauces from Betic, (Dr. 20) for olive oil from the surroundings of Betic, (Dr. 16-17) for the transport of fish sauces and wines from the surroundings of Betic, and some of unidentified origin (Kelemen 1990, 147-193). Amphorae from Eastern provinces have been found too. Part of them (Scorpan VII) were used to export wine, which was largely delivered to the regions of Oltenia, Muntenia and Moldavia (Kelemen 1993, 45-73). In the neighbouring Upper Moesia, archaeologists found, among others, amphorae from Italy, the Iberian Peninsula, Aegean region, Anatolia, Pontus and Africa (Bjelajac 1996, 123). Thanks to A. Ardeț's long research, we have now an extended knowledge on amphorae exports to Roman Dacia (Ardeț 2006, 13 et al.). About 500 amphorae have been identified on his research territory. They were imported from Italy, Dalmatia, Betic, Lusitania, Gaul, Lower Moesia, Thrace, and Eastern and African provinces, that is mainly from the Aegean islands, the Near East and Northern Africa (Ardeț 2004, 330-341). In Italy, the Dacian population bought olive oil (amphorae Dressel 2-4, Dressel 6B), olives (Schörgendorfer 558) and wine (Forlimpopoli) (Ardeț 2001). It is possible that these transports began before the foundation of the Dacian provinces, and they continued up to the middle of the 2nd Century AD. In the 2nd Century AD, olive oil was imported from Dalmatia (Portorecanati). Garum (Dressel 7, Dressel 11), olive oil and salted olives (Dressel 20), and wine from reputed vineyards (Metagallares I) were imported from Betic. Fish sauces also were imported from Lusitania (Dressel 14B and Almagro 50). Wine was transported from Gaul in amphorae (Gauloise 4 and Gauloise 5). From Lower Moesia, traders in the

2nd and 3rd Centuries mainly bought wine (Zeest 80, Zeest 94, Zeest 64, Zeest 92, Radulescu III a). Dacia was an olive oil provider (Knossos 18) and also sold fish products and probably fruit (Kuzmanov II). The islands and coasts of the Aegean Sea and the Pontus regions mainly exported olive oil (Zeest 90, Knossos 36, Dressel 24) and wine (Zeest 84, Knossos 22, Dressel 5, Agora F65/66, Kapitän II). In some cases, Ardeț has been able to determine more precisely that oil transports came from Herakleia Pontike (Dressel 24), and wine from Rhodes (Rhodian), Kos (Koan), Knidos (Knidian) or Crete and Cyrena (Knossos, Benghazi MR2/Zeest 99). Olive oil (Dressel 30) also was bought in Mauretania Caesariensis in Africa. Oil was also shipped from the province of Africa Proconsularis (amphorae Africana "Grande", Africana "Piccolo", Benghazi MR 1). Together with the oil, little quantities of olives (Benghazi MR1) were exported from this region too. So far the results of researches on the mentioned amphorae made it possible to establish that the main deliveries of olive oil were imported from Pontus and Bithynia (over 50%), wine from Asia (about 45%), fish sauces from Betic and Lusitania (about 33% each), and olives from Italy and Asia (about 45% each) (Ardeț 2006, 255 et al.). Wine and olive oil were thus bought in similar quantities, and all the rest of the food products imported in amphorae were rather marginal deliveries in the case of the analysed territory. It has been observed too that in the first fifty years after the conquest of Dacia, imports from the Western countries were largely dominant (about 80% of the amphorae). Ardeț noted that after the middle of the 2nd Century, a tremendous change took place: Western amphorae-imported products only represented about 20% then, and imports from the East increased to over 74% of the deliveries. In the first half of the 3rd Century, the trends of the last fifty years of the 2nd Century strengthened. The transports from the East and Africa increased, and the ones from Betic and Lusitania completely ceased. No amphorae from the Western parts of the empire from the last period directly before the evacuation of the Dacian provinces have been found. It is obvious that in this time, trade contacts were maintained only with the Eastern provinces, and more surprisingly, imports from Africa increased (Ardeț 2006, 262-263). P. Dyczek observed the same phenomenon with the Lower Moesia imports, and more precisely the imports to Novae (Dyczek 1999, 264-268). We can then consider that in the analysed period, Dacia was part of the large economic and trade circuit of the empire. The contacts were made possible thanks to the Danube and other waterways connecting Dacia with the Western as well as the Eastern provinces. Within the province itself, the goods were delivered through the tributaries of the Danube and a dense road network connecting the cities and army camps. These roads also led over the province, through bridges or river rafts, and linked the whole Dacian province with the rest of the empire (Fodorean 2004).

In addition to pottery and food products, artefacts were also imported to the province despite its well developed workshop industry. It was the case of goods whose production would have been difficult in Dacia. Together with the sigillates from Gaul, other objects were transported Eastwards, like for instance enamelled products (Benea et al. 2006, 177). C. Pop considers all large imperial bronzes as such products (Pop 1978). All sorts of imported products were discovered in Dacia, even Greek works of art like for example a statue of a centaur (Thomas 1988). Small bronze objects of different natures like amulets and statuettes were broadly sold (Pop 2001). The main lot of them (about 62%) were made in the Western provinces of the empire. Only some few ones (about 7%) came from the provinces situated South of Dacia, and all the rest from the Near East and North Africa. Luxury goods certainly were major import items (Cf. Jundziłł 1991, 99). These were all sorts of daily-use objects, jewels, purple stained clothes, delicate fabrics, furs, spices (Cf. Mrozek 1982, 15-21; Küster 1995, 1-26), and perfumes (Cf. Forbes 1955, 28-49). The clients were rich provincial elites (Peacock 1982, 153). Some of these products could have been imported from specialised workshops (Jones 1974, 350-364). Like in the other Roman provinces, amber products certainly were appreciated. Amber could have been transported through Carnuntum or through the Eastern Carpathian Mountains (Wielowiejski 1996, 218/1). In addition to those products, live animals were also sold to Dacia. Part of them (like cattle, horses and pigs) were sold for husbandry, which is visible thanks to analysis of the bones discovered in the province. Others quickly ended their lives at the butcher's or in the amphitheatre arena. Another quite particular product sold on

the Dacian marketplaces were slaves. They could be bought by mine managers (TC VI, TCVII) or, for example, landowners (?) (TC XIII, TC XXV). Germanic women fibulae discovered in the castles (A 43, 129, 137) sometimes are interpreted as evidence of slavery, as slave women could be bought by soldiers who wanted them for wives (Cociş, Opreanu 1998, 202-203).

When analysing categories of goods which were imported to Roman Dacia, we must not forget of the riches of the Carpathian forests nor the Dacian enormous ore deposits. It is quite probable that ships on their way back from Dacia did not only carry the money earned on the sale of imports, but also were loaded with local products sent for export. Different sorts of wild animals like bisons, bears and wolves certainly could be captured in the forests to be sent to the amphitheatre arenas in Italy or far provinces (Cf. from Moesia: AE 1996, nr 1341; Wilkes 2005, 212). In the forests, there were also many other animals which could be hunted for fur, hides and meat. It is very probable too that Dacia, like earlier Rhetia, which disposed of convenient waterways, could sell large amounts of wood to the very demanding Roman market (Cf. Meiggs 1982, 248). Wood was particularly demanded at the time of the enlarging of Rome under the Antonine emperors (Meiggs 1982, 251 et al.). It was necessary as building material, fuel for ceramic ovens and thermae water heating. C. Daicoviciu's hypothesis that wood was exported to the Near East is likely too (Daicoviciu 1943, 127). Farm animals and animal products like wool, felt, raw leather and leather products certainly were exported too. It is also probable that salted meat was exported, as salt itself was produced in huge quantities in Dacia and was the object of a far trade (Cf. Saile 2000, 172-175). We can suppose that it was transported to the local markets as well as the other provinces through the waterways and the Danube (Glodariu 1977, 960). As neighbouring territories like, for instance, the breeder Jazyge people's land lacked salt, it most probably was exported to these territories (Cf. Opreanu 1997, 247 et al.). This trade route certainly went through the Mureş river, and further the Cisa river. It is also possible that part of the salt from Dacia was transported by land roads over the *limes*, like was the case in the Western provinces (Saile 2000, 189). Metals, among others iron bars, could be exported and certainly were worth exporting. Ore mining and metallurgic production were more developed than was necessary to satisfy the needs of the province's inhabitants. It is possible then that part of the production, as it was the case with the Noricum production (Graßl 1987-1988, 83-88), was exported to the Barbaricum. The metallurgists' workshops in Gyoma (today Hungary) can be regarded as evidence of this trade, as there are no ore deposits in the region (Opreanu 1997, 250). Semifinished products discovered there were most probably imported from Dacia. The enormous amounts of gold and silver extracted in Dacia mainly flowed to the emperor's and the Roman treasure. It is difficult to say which proportion of these precious metals reached the free market. Therefore their trade cannot be considered on the same level with the other kinds of trade. For the same reasons, the money market cannot be commented in this paper: however it was closely linked with trade, it also concerned the other economic sectors (Petolescu 1981; Găzdac 2002). Among the Roman items discovered over the *limes*, a kind of very characteristic fibulae with a trapezoid base, and also precious potteries can be distinguished. They were sold to the Jazyges, but also in other Danubian regions. Another local luxury pottery was also sold abroad: that is *terra sigillata porolissensis* (TSP), which is considered usually as an import from the Western provinces (Gudea 1989, 207-208). TSP potteries are found on the territories of today Hungary and Slovakia (Gudea 1989, 208). Sometimes, Dacia also exported to the Barbaricum some potteries which had been imported first from the Western provinces (Bader 1974-1975, 269-276; Gabler, Vaday 1992, 83-160). Other artefacts exported from Dacia over the *limes* were jewels. These were bracelets and necklaces as well as some other glass-pearl jewels. They were produced in Porolissum and Tibiscum (Benea 2004b, 97 et al.). Large sets of goods with coloured enamel decoration can also be listed to luxury products (Benea et al. 2006, 174). Knowing the preferences of the rich Barbarians, weapons, harness parts, daily-use objects, and jewels among which fibulae were decorated using this method. It is also most probable that Dacia sold wine to the Barbaricum. Because of their harsh climate, the countries situated North of the Carpathian Mountains could not produce it themselves. It could be transported in goatskins or barrels, by road, through the mountain passes.

According to P. Haupt, the dominant form of trade between the inhabitants of the Roman provinces and the Barbaricum was barter (Haupt 2001, 53). But it is likely that part of the Roman items discovered over the borders of the empire were not sold, but looted during wars or given (Kunow 1985, 248). As T. Kotula showed, all sorts of invasions and attacks interfered with the traders' activities, and sometimes even limited trade to local markets (Kotula 1994, 136). It is interesting to note that after the Marcoman wars, a long period of trade development between Dacia and some of its neighbours seemed to take place. It looks as if the series of war lootings set up a fashion for empire-made goods in the Barbaricum (Cf. Opreanu 1997, 247; Wilkes 2005, 171). Similar phenomena have been observed in Germania (Whittaker 1994, 110). For the transport of goods from other provinces, an important element was the developed money market which was regularly supplied with the soldiers' pay.

The function of customs officers is closely linked with foreign trade. Dacia was part of the customs area of *Publicum Portorii Illyrici* (AE 1988, 0977). One of the most important testimonies in this field is the customs station building which has been discovered in Porolissum (Gudea 1996). So far, it is the only known example of such a building on the territory of the whole empire. But some other customs stations have been localised thank to inscriptions, and according to N. Gudea (Gudea 1996, 129), they were situated in Moldova Nouă (IDR III, 1,26), Dierna (IDR III, 1, 35), Drobeta (IDR II,15), Sucidava (IDR II 188), in the surroundings of Băie Herculane (Gudea 1996, 129-130), Pons Augusti (IDR III,1), Micia (IDR III, 2, 102), Ampelum (IDR III, 3, 362), Alburnus Maior (CIL III, 958, II, XXIII, XXIV) and Potaissia (Gudea 1996, 131). A customs office was situated in Apulum, too (Piso, Moga, 1998, 109-118.; AE 1998, 1074, IDR III, 5, 702), and another one was in the city of Partiscum neighbouring with the province (Opreanu 1997, 249). We know the names of some customs officers on the analysed territory, among others imperial slaves (Gudea 1996, 131 et al.; AE 1988, 0977; IDR III, 5, 702; IDR III, 1, 035).

In addition to the customs officers, trade implied of course the activities of a whole range of different salers. Some of them are mentioned in inscriptions such as IDR III, 5, 190; IDR III, 5, 218, CIL III, 14216. A group of Near East merchants has been identified too. They were probably commercial representatives for imports from their native region (in Napoca: CIL III, 860; CIL III 870; in Apulum: CIL III 7761; in Ampelum CIL III 1324). N. Gudea also identified Dacian traders in other provinces (Gudea 1996, 122): in Augusta Traiana in Thrace (IGB III, 1590; IGB III, 2, 1590), in Dalmatia (CIL III 2086), in Nedinum (CIL III 2866), Tragurum (CIL III 2679) and Achaia (IGB XII, 125). A merchant from Aquilea (CIL V, 1047) and two from Augusta Treverorum (IDR II, 22; CIL III, 1214) can also be linked with Roman Dacia trade. D. Benea showed that Aquilea was an important trade centre in the analysed province because it was situated at a trade crossroad (Benea 2003). Thanks to inscriptions, we know not only, to some extend, what goods were exchanged there, but also names of persons who traded them. It is obvious that there also were many small traders in addition to the famous ones mentioned in the inscriptions. But due to the lack of written evidence, we only know a little part of the products they sold.

Commercial relationships linked people from the analysed province with the inhabitants of nearby territories over the *limes* as well as inhabitants of far regions of the empire. Trade was linked, of course, with other economic sectors, and its development gives evidence of the general economic condition of the province. We can observe that after the initial period of foundation of the province, when almost everything needed to be imported, Roman Dacia became an intensive production centre exporting goods to foreign markets. The economic development of the Dacian provinces brought about prosperity to some of their inhabitants, and thus contributed to the intensification of trade exchange in order to meet the demand of people of different degrees of wealth. The eventual trade slowdown can be explained by political troubles, money devaluation, and the progressive evacuation of the province. The main actors of trade exchange were the army and the Romanised population. The inhabitants of mountain villages, descendants of the conquered Daces, had very limited possibilities to buy or sell products more valuable than the ones sold on their local marketplaces.

Bibliography

Ardeţ 2001: A. Ardeţ, Amphoren Dressel 6B und Schörendorfer 558B in Dakien, Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta 37, 2001, 279-282.

Ardeţ 2004: A. Ardeţ, The Roman Province of Dacia: Aspects of Commerce in Light of Amphoras. In: (Eds. L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac) Orbis Antiqvvs. Studia in honorem Ioannis Pisonis (Cluj-Napoca 2004), 330-341.

Ardeţ 2006: A. Ardeţ, Amforele din Dacia Romană (Timişoara 2006).

Bader 1974-1975: T. Bader, Descoperiri de terra sigillata în teritoriile situate la nord-vest de Dacia, Sargetia XI-XII, 1974-1975, 269-276.

Băluţa 1982-1983: C. Băluţa, Pătrunderea şi difuzarea sigillatelor de Rheinzabern şi Westrendorf in Dacia Superior, Sargetia XVI-XVII, 1982-1983, 209-226.

Băluţa 1986a: C.L. Băluţa, Lămpile romane din Muzeul Judeţean Hunedoara-Deva, Sargetia XIII, 1977, 209-227.

Băluţa 1986b: C.L. Băluţa, <<Firmlampen>> sur le limes danubien de la Dacie – pénétration et diffusion. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms III, 13 Internationaler Limeskongreß Aalen 1983, Vorträge, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Würtenberg 20 (Stuttgart 1986), 441-446.

Benea 2000: D. Benea, Les amphores de Tibiscum. Les relations commerciales entre la Dacie et les territoires de la Méditerranée orientale, Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta 36, 2000, 435-438.

Benea 2003: D. Benea, Turrani din Dacia. In: D. Benea, Istoria aşezărilor de tip vici militares din Dacia Romană (Timişoara 2003), 183-191.

Benea 2004a: D. Benea, Ceramica glazurată de la Tibiscum, Apulum XLI, 2004, 203-217.

Benea 2004b: D. Benea, Die römischen Perlenwerkstätten aus Tibiscum (Timişoara 2004).

Benea et al. 2006: D. Benea, M. Crînguş, S. Regep-Vlascici, A. Stefănescu, Arta şi tehnica emalilului în Dacia Romană (Timişoara 2006).

Bjelajac 1996: L. Bjelajac, Amfore gornjo Mezijskog Podunavlja (Beograd 1996).

Chirlă et al. 1972: E. Chirlă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, Das Römerlager von Buciumi. Beiträge zur Untersuchung des Limes Dacia Porolissensis (Cluj 1972).

Cociş, Opreanu 1988: S. Cociş, C. Opreanu, Barbarische Fibeln aus dem Römischen Dakien: ihre Historische Bedeutung, Acta Musei Napocensis 35/1, 1998, 202-203.

Cool 2003: H.E.M. Cool, Local Production and Trade in Glass Vessels in the British Isles in the first to the seventh centuries AD. In: (Eds. D. Foy, M.D. Nenna) Échanges et commerce du verre dans le monde antique. Actes du colloque de l'Association Française pour l'Archéologie du Verre. Aix-en-Provence, Marseille 7-9 jun 2001 (Montagnac 2003), 139-143.

Daicoviciu 1943: C. Daicoviciu, Siebenbürgen (Bucarest 1943).

Dyczek 1999: P. Dyczek, Amfory rzymskie z obszaru dolnego Dunaju. Dystrybucja amfor i transportowanych w nich produktów w I-III w. po Chr. (Warszawa 1999).

Fodorean 2004: F. Fodorean, Drumurile în Dacia Romană (typewiting Cluj-Napoca 2004).

Forbes 1955: R.J. Forbes, Studies in Ancient Technology, 3 (Leiden 1955), 28-49.

Gabler 1985: D. Gabler, Die Unterschiede im Keramikimport der Rhein- und Donauprovinzen, Mùnsterische Beiträge zur antiken Handelsgeschichte 4, 1, 1985, 3-29.

Gabler, Vaday 1992: D. Gabler, A.H. Vaday, Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien 2, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 44, 1, 1992, 83-160.

Găzdac 2002: C. Găzdac, Monetary Circulation in Dacia and the Provinces from the Middle and Lower Danube from Trajan to Constantine I (AD 106-337) (Cluj-Napoca 2002).

Glodariu 1977: I. Glodariu, Die Landwirtschaft im römischen Dakien. In: Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II, 6 (Berlin - New York 1977), 950-989.

Graßl 1987-1988: H. Graßl, Norisches Eisen aus dem Burgenland? Historische Bemerkungen zur rezenten Forschung. Römisches Österreich, Jahresschrift der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie 15/16, 1987-1988, 83-88.

Gudea 1989: N. Gudea, Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. I., Acta Musei Porolissensis XIII, 1989.

Gudea 1993: N. Gudea, Despre legăturile comerciale între Augusta Treverorum şi Porolissum la sfârşitul secolului III p. Ch., Ephemeris Napocensis III, 1993, 227-234.

Gudea 1996: N. Gudea, Porolissum. Vama romană. Monografie arheologică. Un complex arheologic Daco-Roman la marginea de nord a Imperiului Roman, II (Cluj-Napoca 1996).

Haupt 2001: P. Haupt, Römische Münzhorte des 3 Jhs. In Gallien und den germanischen Provinzen. Eine Studie zu archäologischen Aspekten der Entstehung, Verbergung und Auffindung von Münzhorten, Provinzialrömische Studien 1, Grundbach, 2001.

Isac et al. 1979: D. Isac, M. Rusu, C.L. Băluţă, Descopereriri de terra sigillata la Apulum, Apulum XVII, 1979, 225-263.

Isac 1981: D. Isac, Terra sigillata de la Tibiscum, Apulum XIX, 1981, 109-123.

Isac 2001: D. Isac, Viaţa cotidiană în castrele Daciei Porolissensis – studii şi articole (Cluj 2001).

Jones 1974: A.H.M. Jones, The Cloth Industry under Roman Empire. In: (Ed. P.A. Brunt) The Studies in Ancient Economic and Administrative History (Oxford 1974), 350-364.

Jundziłł 1991: J. Jundziłł, Rzymianie a morze (Bydgoszcz 1991).

Kelemen 1987: M.H. Kelemen, Roman Amphorae in Pannonia. North Italian Amphorae, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 39, 1987, 3-45.

Kelemen 1990: M.H. Kelemen, Roman Amphorae in Pannonia III, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 42, 1990, 147-193.

Kelemen 1993: M.H. Kelemen, Roman Amphorae in Pannonia IV, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 45, 1, 1993, 45-73.

Kotula 1994: T. Kotula, *Kryzys III wieku*. In: (Eds. J. Wolski, T. Kotula, A. Kunisz) Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo – Społeczeństwo – Gospodarka. Liber in memoriam Lodovici Piotrowicz (Kraków 1994), 128-147.

Kunow 1985: J. Kunow, Römisches Importgeschirr in der Germania libera bis zu den Markomannenkriegen: Metall- und Glasgefäße, Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II.6, 12.3, 1985, 229-279.

Küster 1995: H. Küster, Weizen, Pfeffer, Tannenholz. Botanische Untersuchungen zur Verbreitung von Handelsgütern in römischer Zeit, Mùnsterische Beiträge zur antiken Handelsgeschichte 14, 2, 1995, 1-26.

Lipovan 1982-1983: I. Lipovan, Opaiţe romane din Ampelum (I), Sargetia XVI-XVII, 1982-1983, 227-232.

Meiggs 1982: R. Meiggs, Trees and Timber in Ancient Mediterranean World (Oxford 1982).

Mrozek 1982: S. Mrozek, Zum Handel von Gewürzen und Wohlgerüchen in der spätrömischen Zeit, Mùnsterische Beiträge zur antiken Handelsgeschichte 1, z. 2, 1982, 15-21.

Oenbrink 1998: W. Oenbrink, Die Kölner Jagdbecher im römischen Rheinland, Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 31, 1998, 71-252.

Opreanu 1997: C. Opreanu, Roman Dacia and its Barbarian Neighbours. Economic and diplomatic Relations. In: (Eds. B.L. van Beek, W.J.H. Willems, S.L. Wynia) Proceedings of XVIth International Congress of Roman Studies, Oxbow Monograph 91 (Oxford 1997), 247-266.

Peacock 1982: D.P.S. Peacock, Pottery in the Roman World: an ethnoarchaeological Approach (London-New York 1982).

Piso, Moga 1998: I. Piso, V. Moga, Un bureau du Publicum Portorium Illyricy à Apulum, Acta Musei Napocensis 35, 1, 1998, 109-118.

Pop 1978: C. Pop, Statui imperiale de bronz în Dacia romană, Acta Musei Napocensis 15, 1978, 133-165.

Pop 2001: C. Pop, Corpus bronzuliror figurate din Dacia romană: consideraţii generale, Apulum 38, 1, 2001, 147-160.

Roman 2006: C.A. Roman, Ateliere producătoare de opaiţe din Dacia. Elemente de identificare. In: (Ed. C. Gaiu, C. Găzdac) Fontes Historiae. Studia in Honorem Demetrii Protase (Bistriţa-Cluj-Napoca 2006), 545-553.

Rusu-Bolindeţ 2004: V. Rusu-Bolindeţ, Tardo-Italica Terra Sigillata from Roman Dacia. In: (Ed. L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac) Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis (Cluj-Napoca 2004), 712-734.

Saile 2000: T. Saile, Salz im ur- und frühgeschichtlichen Mitteleuropa – Eine Bestandsaufnahme, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts 81, 2000, 129-236.

Temin 2001: P. Temin, A Market Economy in the Early Roman Empire, The Journal of Roman Studies 41, 2001, 169-181.

Thomas 1988: E.B. Thomas, Vergoldete Kentaurstatue aus Dazien. In: (Eds. K. Gschwantler, A. Bernhard-Walcher) Griechische und römische Statuetten und Großbronzen. Akten der 9. Internationalen Tagung über antike Bronzen. Wien, 21.-25.April 1986 (Wien 1988), 353-356.

Whittaker 1994: C.R. Whittaker, Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study (Baltimore-London 1994).

Wielowiejski 1996: P. Wielowiejski, Bernstein in der Przeworsk-Kultur, Bericht der Römisch-Germanischen Kommmision des Deutschen Archäologischen Instituts 77, 1996, 215-347.

Wilkes 2005: J.J. Wilkes, The Roman Danube: an Archaeological Survey, The Jornal of Roman Studies 95, 2005, 124-225.

Contactele comerciale ale Daciei Romane

Rezumat

În articol sunt prezentate categoriile principale de produse importate şi exportate din Dacia Romană, precum şi inscripţiile, care menţionează negustorii şi ofiţerii vamali din această provincie. Printre produsele importate sunt amintite lămpile cu ulei, vasele *terra sigillata*, produsele de lux, amforele cu diferite produse şi animalele. Se remarcă că cea mai mare parte a uleiului de măsline era adus din Pontus şi Bithynia, vinurile din Asia, *garum* din Betic şi Lusitania, iar măslinele din Italia şi Asia. La început importurile principale veneau din provinciile de vest, iar în perioada târzie – din cele de est şi din Africa. O parte a produselor erau, desigur, aduse ca *annona militaris*. În ceea ce priveşte exporturile, produsele principale erau sarea, metalele, lemnul, vasele locale *terra sigillata* (TSP), produsele emailate, bijuteriile şi alte obiecte din sticlă şi perle. Relaţiile comerciale erau întreţinute atât cu populaţiile învecinate hotarelor imperiului, cât şi cu provinciile imperiale din Vestul îndepărtat, Africa şi din Orientul Apropiat. Principalele căi comerciale se întindeau de-a lungul Dunării şi a afluenţilor ei, însă exista şi o reţea internă de drumuri.

Торговые контакты Римской Дакии

Резюме

В статье представлены основные категории импорта экспорта Римской Дакии, а так же надписи, упоминающие торговцев и таможенных служителей из этой провинции. Среди импортируемых товаров выделяются масляные светильники, *terra sigillata,* предметы роскоши, амфоры с различными продуктами и животные. Например, оливковое масло привозили из Понта и Битинии, вина – из Азии, оливки – из Италии и Азии. Первоначально товары импортировались из западных провинций, позже – из восточных и из Африки. Экспортировали из провинции: соль, металлы, древесину, эмалированные предметы, бижутерию и другие предметы из стекла и драгоценных камней. Торговые связи поддерживались как народами, проживающими у границ империи, так и с римскими провинциями с запада, из Африки и Ближнего Востока. Основные торговые пути проходили вдоль Дуная и его притоков, но в то же время существовали внутренние дороги, по которым перевозились эти товары.

03.04.2009

Dr. Mateusz Żmudziński, Institut of History Wrocław University, Szewska 49, PL-50-131 Wrocław, Poland, e-mail: mateusz@hist.uni.wroc.pl

UNELE CONSIDERAŢII PRIVIND LATINA DIN DACIA

Ana Voloşciuc-Bîtcă

Imperiul Roman a crescut treptat, prin cuceriri, iar latina s-a extins din micul Latium peste toată Italia şi o bună parte din continentele Europa, Asia şi Africa. Stăpânirea romană s-a extins cunoscând o foarte mare întindere teritorială, dar şi culturală. După cucerirea Latiumului, a Italiei şi a celorlalte provincii, romanii şi-au impus pe teritoriile cucerite modul de viaţă, cultura, dar şi limba, care a devenit mijlocul de comunicare între toate populaţiile imperiului (Mihăiescu 1960, 32). Din momentul în care lupta dinte geto-daci şi romani a luat sfârşit în folosul celor din urmă, civilizaţia romană a cuprins tot bazinul fluviului. Instalându-se în această regiune romanii au influenţat, dar au şi fost influenţaţi, astfel luând naştere o cultură deosebită – romanismul danubian, diferit de cel galic sau hispanic (Pârvan 1958, 154). Factorul cel mai important în realizarea cuceririlor desigur că a fost armata, dar aceasta nu a fost doar un element de cucerire pur militară ci şi de implantare a modului de viaţă şi a culturii romane, jucând un rol foarte important mai ales în răspândirea limbii latine. Stăpânirea romană s-a impus în provinciile dunărene mai târziu decât în celelalte provincii şi a durat mai puţin, dar şi aici ea a fost rezultatul unor acte de intervenţie prin mijlocirea armatelor. Odată cu derularea acţiunilor militare de cucerire a Daciei dar şi mai târziu, în timpul creşterii pericolului din partea marcomanilor, numărul militarilor în regiune a crescut, constituind în secolul al doilea mai mult de o treime din efectivul militar al Imperiului şi a fost practic cel mai important element în răspândirea şi promovarea limbii latine.

Despre cunoaşterea limbii latine în Dacia am putea să vorbim cu mai mult timp înainte de cucerirea propriu-zisă a provinciei, deoarece latina începuse să se răspândească în provinciile dunărene înaintea războaielor daco-romane. Daco-geţii, prin relaţiile lor economice, politice şi culturale cu statul roman înainte de cucerire, au ajuns în situaţia de a putea însuşi mai uşor limba latină. Dacă totuşi am vrea să încadrăm în limite cronologice romanizarea atunci pentru Dacia aceasta ar începe cu secolul al II-lea. În cadrul conceptului de romanizare se includ în general două laturi ale aceluiaşi proces unitar şi anume: colonizarea teritoriului daco-getic cu populaţie latinofonă, venită din toate părţile Imperiului Roman, adică romanizarea prin colonizare şi asimilarea autohtonilor geto-daci, în măsura în care aceştia au adoptat limba latină, şi-au însuşit felul de viaţă roman provincial, au preluat obiceiurile şi civilizaţia romană, schimbându-şi astfel mentalitatea şi însăşi fiinţa lor etnică. Romanizarea reprezintă în ansamblu un proces istoric de mari proporţii cu uriaşe consecinţe.

Procesul de romanizare lingvistică, dacă e să-l restrângem doar la comunicarea dintre membrii societăţii antice din Dacia, a început cu implantarea limbii (Pârvan 1958, 154), extinsă pe una sau două generaţii în care vor fi existat în provincie două feluri de latină. Una dintre ele a aparţinut romanilor, adică administraţiei, armatei, comercianţilor, coloniştilor, care poate fiind de naţionalităţi diferite vorbeau aceeaşi limbă, latina fiind unicul mijloc de comunicare. A doua latină a fost cea a administraţiei, utilizată de reprezentanţii acesteia în raporturile cu autohtonii, în timp ce între ei continuau sa vorbească idiomul matern (Fischer 1985, 197). Aceasta din urmă trebuia să fi fost cu greşeli caracterizate de influenţa limbii autohtone, a necunoaşterii regulilor de exprimare, a celor morfologice, sintactice şi semantice. Nu putem să stabilim o proporţie a cunoaşterii de către populaţia provinciei a acestor două tipuri de latină, deoarece chiar dacă ştim că numărul romanilor veniţi aici era important, nu cunoaştem câţi autohtoni au învăţat latineşte îndată după cucerirea romană.

A doua etapă a procesului de romanizare este cea a romanizării propriu-zise. Este perioada când latina devine limba principală a întregii populaţii, ceea ce se realizează prin unificarea latinei romanilor cu cea a autohtonilor. De fapt, aceasta

Tyragetia, s.n., vol. III [XVIII], nr. 1, 2009, 293-299.

însemnând că autohtonii începeau să înveţe a folosi o limbă din ce în ce mai corectă, totodată şi trecerea limbii lor materne în mijloc de comunicare secundar, rural, familial (Fischer 1985, 198). Din moment ce romanii şi autohtonii au început să vorbească aceeaşi limbă se poate vorbi despre latina din Dacia. Romanizarea în această provincie a fost destul de rapidă şi intensă, în acest proces între latina populară şi graiurile indigene nu s-a produs un amestec, o sinteză nouă, ci idiomurile locale au fost înlocuite de latina populară, care le-a biruit, impunându-se pretutindeni şi pe toată verticala socială. În acest caz latina vorbită în provincie devine din ce în ce mai corectă. Este de menţionat că nu există nici o informaţie care să ateste o eventuală supravieţuire a limbii dacice, dimpotrivă, sursele existente vorbesc despre limba latină ca despre limba maternă a populaţiilor din regiune, chiar şi după retragere. Cu toate că stăpânirea romană efectivă în provincie a durat doar 165 de ani, latina a reuşit să se impună şi să rămână mijloc de comunicare între toate populaţiile din provincie. Originea etnică şi teritorială a coloniştilor apare extrem de diversă, ceea ce i-a determinat pe unii cercetători să pună semne de întrebare în privinţa romanităţii majorităţii colonizatorilor, susţinând că Dacia a fost colonizată în special cu elemente neromanizate. Realităţile documentare însă arată că dimpotrivă noii-veniţi erau vorbitori de limbă latină şi purtători ai modului de viaţă roman. Din studii asupra inscripţiilor pe piatră, a tăbliţelor cerate, a diplomelor militare şi a altor categorii de documente rezultă că în mare parte coloniştii au venit din regiuni de mult romanizate: Hispania, Gallia, Dalmatia, Moesia Superior etc. În zona auriferă a Munţilor Apuseni, spre exemplu, s-au stabilit colonişti iliri din Dalmaţia ce proveneau din neamurile: *Pirustae, Baridustae, Sardeates* (Russu 1969, 45). Acest amalgam de populaţii conlocuitoare pe teritoriul Daciei au găsit în limba latină un mod de a comunica, de aceea credem că după retragerea aureliană limba autohtonilor nu a revenit la statul ei anterior cuceririi, deoarece şi populaţia nu mai era de aceeaşi etnie. Revenirea la această situaţie nici nu ar fi fost posibilă nici din perspectiva diversităţii de popoare care s-au stabilit pe teritoriul Daciei după cucerire (Mifăescu 1960, 29), care au putut să comunice doar prin intermediul limbii latine. Caracterul eterogen al populaţiei din provincie îl distingem şi din onomastica locuitorilor, care se prezintă procentual în felul următor: 70-75% nume romane, 15-16% nume greco-orientale, 4% nume ilire, 2% nume celtice, 3% de origine traco-dace, 1% nord-vest africane, egiptene şi altele (Russu 1977, 353). Să nu uităm că şi cauzele reprezentării anumitor grupuri etnice în inscripţii sunt diferite (Stănescu 2003, 345). Romanitatea Daciei, cu toate particularităţile unei provincii de frontieră, are un pronunţat caracter occidental. Acesta îl întâlnim în organizarea internă a oraşelor, în construcţia edificiilor private şi publice chiar şi în metodele şi materialele de construcţie folosite, în adoptarea divinităţilor, care preponderent sunt romane, în domeniul artelor, în organizarea juridică.

Transmiterea şi implantarea în provincie a particularităţilor vieţii romane s-a făcut în special prin intermediul militarilor. Pe perioada stăpânirii nemijlocite a romanilor în Dacia au staţionat legiunile a XIII-a Gemina şi a V-a Macedonica, dar şi un impresionant număr de formaţii auxiliare – cohorte, ale, numerii, care au avut un rol deosebit de important în răspândirea limbii latine. În afară de coloniile militare s-au stabilit aici şi numeroşi civili, agricultori sau mineri. Persoanele particulare circulau dintr-o provincie în alta şi se stabileau unde doreau şi unde aveau posibilitate. În acest context menţionăm importanţa căilor comerciale, care duceau din Italia spre Dunăre şi Constantinopol, întru promovarea limbii latine în spaţiul respectiv.

Pentru studierea latinei vorbite în Dacia indispensabile sunt inscripţiile, pentru alte provincii o valoare la fel de mare o au şi textele scriitorilor localnici. Pentru Dacia, însă, astfel de texte nu prea există, cel puţin pentru perioada stăpânirii romane. Astfel încât cele mai importante izvoare pentru studierea limbii latine în Dacia Romană rămân inscripţiile, care sunt aproximativ 3000, datate cu sec I-IV p. Chr. Ca număr de inscripţii Dacia depăşeşte pe oricare dintre provinciile vecine, judecând după acestea şi ţinând seama de faptul că ea s-a aflat sub stăpânire romană doar aproximativ 165 de ani putem afirma că romanizarea s-a efectuat în mod rapid şi intens.

Valoarea inscripţiilor, din punct de vedere lingvistic, este variată. De obicei acestea sunt scrise de lapicizi, care se conduc după o anumită tradiţie grafică, folosesc expresii şi formule stereotip, rămânând într-o sferă de concepte înguste, tinzând spre o limbă convenţională. De aceea abaterile

lor pot fi, în mare măsură, considerate ca fapte de limbă vorbită. Oricum, urmărite cu grijă, inscripţiile sunt un minunat mijloc ce ne ajută să înţelegem nivelul de cunoaştere al latinei şi plasarea ei în spaţiul geografic şi cronologic ce ne interesează. Inscripţiile ne ajută mai mult decât literatura la cunoaşterea limbii vorbite, ele fiind documente originale şi nemijlocit produse de către populaţie. Viaţa îşi avea nenumăratele ei aspecte şi se modifica fără încetare, iar odată cu ea se schimbau şi mijloacele de exprimare şi de înţelegere între oameni. Cicero constata că nu există unitate lingvistică nici măcar în interiorul unei singure familii, deoarece bărbatul, femeia, sclavii, bunicii şi nepoţii vorbeau în chip deosebit (Cicero, *Brutus*, 210). Desigur pe teritoriul Imperiului existau mai multe forme de exprimare a populaţiei, iar celor de la Roma li se părea că provincialii stâlceau limba şi se exprimau prost latineşte (Etienne 1970, 334). În aceste condiţii limba literară s-a născut pentru a proteja într-un fel sau altul latina de cusururile neplăcute şi ruşinoase ale limbii de toate zilele, care nu aveau ce căuta în limba literară, după cum susţinea Tacit (Tacitus, *Dialogus de oratoribus* 32, 3). Dar pe cuprinsul imperiului, din Spania până în Pontul Euxin, s-a răspândit limba cea vie plină de barbarisme şi solecisme, care îşi făceau loc printre noţiunile şi expresiile clasice, desigur specifice fiecărei regiuni în parte. Cu toate acestea, întreaga lume romană putea să se înţeleagă vorbind limba latină, chiar dacă că existau elemente specifice unor sau altor regiuni.

Deşi latina literară avea, să zicem, un preţ mai mare şi era mai mult apreciată de către cărturarii vremii, ea nu a fost decât o parte a latinei vorbite, variind de la un scriitor la altul în funcţie de educaţia, vârsta, temperamentul şi clasa socială ale acestuia. Alături de limba scrisă păzită şi îngrijită timp de secole, a existat o limbă uzuală, deosebită şi ea după gradul de cultură şi condiţie socială, dar inteligibilă pentru toţi şi răspândită pretutindeni (Mihăescu 1960, 47). Această limbă comună care era folosită în administraţie, armată, comerţ, tribunale etc. a pornit de pe o bază îngustă şi s-a extins cu timpul pe un spaţiu echivalent cuceririlor armate, ba chiar mai mult. Ea avea avantajul de a fi mereu în contact cu viaţa şi de a exprima nevoile acesteia, pe când limba scrisă şi-a creat anumite tipare, care au devenit apoi imuabile. Pe parcursul istoriei timp de aproape o jumătate de mileniu aceasta s-a schimbat foarte puţin, în timp ce limba vorbită s-a îmbogăţit şi a evoluat fără întrerupere. Stabilitatea limbii scrise se explică, în parte, prin stabilitatea sistemului economico-social şi prin unitatea statului roman în toată această perioadă.

Deşi era unitară, limba vorbită avea aspecte şi înfăţişări deosebite după ocupaţia, cultura şi mediul unde se aflau vorbitorii. Această limbă uzuală era una la Roma şi în oraşe, şi alta la ţară. Totuşi ea avea ceva specific, şi anume faptul că era vorbită, nu scrisă (Väänänen 1967, 15). Chiar dacă la fel ca şi cea scrisă conţinea atâtea varietăţi câte categorii de vorbitori existau într-o societate, oamenii se înţelegeau între ei, deoarece vorbeau o limbă comună tuturor, care nu se deosebea decât prin anumite maniere şi stilul specific fiecăruia. De-a lungul timpului cercetătorii lingvişti au explicat unitatea limbii latine în diverse moduri. Unitatea relativă la care s-au gândit cercetătorii a fost înlesnită de către condiţiile economice, sociale, politice, care este confirmată de documentele scrise din primele secole ale erei noastre. Deoarece limba latină s-a răspândit de pe o bază îngustă unde nu au fost dialecte şi a fost impusă pe un teritoriu foarte întins dar unitar din punct de vedere politic şi administrativ, ea a rămas omogenă şi a fost limba comună a întregului teritoriu roman, inclusiv în Dacia (Mihăescu 1978, 23), provincie care s-a integrat rapid în contextul lingvistic al imperiului.

Pentru studierea latinei vorbite şi cunoscute în provincie indispensabile sunt inscripţiile, pentru că ele reflectă, într-o anume măsură limba vorbită. În acest context trebuie să specificăm că şi inscripţiile pot fi împărţite în mai multe categorii, dintre care distingem pe cele oficiale, care în cele mai dese cazuri erau corect redactate. La executarea acestora se folosea un formular conceput în cancelariile guvernatorului provinciei, ale procuratorului, comandamentului de legiune sau de trupă auxiliară (Macrea 1969, 338). Deşi dispuneau de formule-tip pentru diferite categorii de inscripţii, redactate în limba latină literară, oficială, lapicizii se abăteau uneori de la aceste modele, influenţaţi fiind de limba pe care o foloseau în viaţa de toate zilele (Stati 1961, 21). Aceste abateri pot fi catalogate ca şi greşeli, dar totodată ele sunt probabil elemente specifice vorbirii de aici, din provincie. Pe de altă parte nu există inscripţii integrale care să ilustreze direct limba vorbită, deoarece fonetismele populare apar ală-

turi de formele gramaticale clasice, cuvintele populare se utilizează în forme gramaticale corecte etc. De altfel, limba inscripţiilor se caracterizează prin amestecul de forme clasice cu forme vulgare, atât în gramatică, cât şi în fonetică şi vocabular. Chiar dacă importanţa inscripţiilor în studierea limbii vorbite nu este contestată, trebuie totuşi să luăm în considerare faptul că unele greşeli se pot datora neatenţiei lapicidului şi deci aceste documente nu redau în totalitate situaţia reală şi adevărată. De asemenea, un element esenţial este şi starea pietrei gravate. Fotografiile şi descrierile amănunţite, în cazurile în care acestea există, dau cercetătorilor posibilitatea să se pronunţe şi să aprecieze adecvat inscripţia în cauză. Deseori se întâlnesc inscripţii ale căror sfârşituri de rând sunt trunchiate, prescurtate, fără ultimele litere. Nu trebuie uitat faptul că unele părţi din inscripţie au fost distruse intenţionat din timpul antichităţii pentru a şterge amintirea despre cineva care a suferit *domnatio memoriae* (Petolescu 2001, 23). În unele cazuri se poate aprecia care a fost cauza omiterii acestor litere – dacă ele nu s-au scris din cauza că nu mai era spaţiu sau că au fost scrise, dar au fost ciuntite, sau chiar dacă au fost omise din necunoaştere. O altă piedică în desfăşurarea studiului ar fi deteriorarea în general a suprafeţei pietrei, caz în care se pot uşor confunda unele litere asemănătoare. La fel şi omiterea unor litere nu poate fi întotdeauna sigură, pentru că lapicizii foloseau diverse forme de ligaturi care nu sunt întotdeauna identificate în text (Cagnat 1914, 13). Omiterea unor litere ar putea fi considerată un fapt al limbii vorbite, dacă se face analogie cu limbile romanice care au moştenit latina, dar totuşi nu se poate ajunge la o concluzie sigură deoarece statisticile uneori se contrapun.

Cei care scriau de obicei inscripţiile erau, în genere oameni cu puţină cultură şi foloseau nişte formule stereotip, care reflectă de fapt un stadiu mai vechi al limbii decât cel din sec. al II (Stati 1961, 13), astfel ne-am întreba cât de aproape de limba vorbită şi cunoscută în Dacia este cea din inscripţii. În textele epigrafice se întâlnesc destule expresii care nu erau întrebuinţate în latina vulgară (Densusianu 1997, 72), aceasta dacă ne uităm după limbile romanice. Faptul că mai mulţi lapicizi nu prea aveau pregătire stilistică se vede destul de bine din inscripţiile cu fraze întortocheate şi confuze. Chiar dacă formulele epigrafice nu reprezintă limba secolelor II-IV, numeroasele abateri care există, în special în inscripţiile funerare, ne arată limba curent folosită în acele timpuri. Este clar că ori de câte ori lapicidul se abate de la textul tradiţional prin informaţiile despre defunct şi familia acestuia, astfel depăşind cadrul formularului clasic, de atâtea ori surprindem fapte care vin în contradicţie cu limba literară. Chiar dacă formulele sunt respectate, se întâlnesc multiple greşeli de fonetică, morfologie şi sintaxă, deoarece din neatenţie sau din lipsa cunoştinţelor teoretice, executorul se lăsa influenţat de limba pe care o vorbea. Astfel pot fi determinate tendinţele de schimbare a latinei la acea vreme şi în acel spaţiu geografic (Fischer 1985, 199).

Nu putem spune că era o obişnuinţă, dar nici ceva ieşit din comun ca aceşti executori de inscripţii să greşească înlocuind o consoană cu alta, la sfârşitul cuvântului, dar care, după părerea lor, avea aspectul unei desinenţe corecte (Fischer 1982, 78). Cele mai dese greşeli sunt cele de ordin fonetic, deoarece acestea se infiltrau mai repede. Chiar dacă la prima vedere aceste omiteri şi greşeli ar duce cu gândul la o incultură a celor care scriau, ceea ce nu este tocmai în defavoarea celor care studiază în special limba vulgară, acestea fiind, practic, unicele documente care ne ajută să cunoaştem cu adevărat limba care se vorbea pe aceste meleaguri. Din alt punct de vedere ajungem la concluzia că în Dacia exista tendinţa de a învăţa limba imperiului, de a o utiliza în viaţa de toate zilele, chiar dacă uneori ea se mai abătea de la limba clasică a operelor literare.

Am amintit mai sus despre greşelile, în special fonetice, întâlnite în inscripţii. Acestea sunt cele mai dese dar şi cele mai uşor de comis, judecând după faptul că lapicizii erau uşor influenţabili din acest punct de vedere. Aceste greşeli se mai deosebeau şi în funcţie de aria geografică şi încadrarea cronologică a inscripţiei, astfel deosebindu-se tendinţe de modificare a limbii atât în timp cât şi în spaţiu. Desigur că existau greşeli şi de ordin morfologic. Acestea sunt mai puţine în comparaţie cu precedentele. Cele mai dese sunt alterările de desinenţă în urma căderii consoanelor finale, a confundării lui *e* cu *i* şi a lui *o* cu *u*. Tot în ceea ce priveşte desinenţele se constată conservări de arhaisme (Drăgoiescu 1931, 15). Faptul că majoritatea materialului cuprinde formule epigrafice în care se folosesc forme verbale foarte puţine, studierea flexiunii verbului se loveşte de o mare sărăcie de material. Formulele funerare mai interesante cel

mai adesea permit folosirea verbelor la persoana 1 şi a 3 singular şi plural la modurile indicativ, imperativ, conjunctiv, infinitiv, participiu, la timpurile prezent, imperfect şi viitor (Stati 1961, 92). Cele mai numeroase greşeli în folosirea cazurilor se datorează unei simplificări a declinărilor. Confuzia cazurilor se produce paralel cu tendinţa de a le exprima cu ajutorul prepoziţiilor. Numărul mic de exemple ale faptelor morfologice nu ne permite o încadrare geografică a lor, totuşi pentru Dacia este specific folosirea genitivului arhaic.

Materialul existent şi folosit la studierea faptelor de limbă este foarte sărac când vorbim de sintaxă. Aceasta deoarece inscripţiile funerare sunt de obicei scurte şi au un conţinut sărac, cele votive puse de particulari sunt la fel de sărace, iar cele oficiale sunt în general foarte corecte din punctul de vedere al limbii. Atunci când totuşi se întâlnesc abateri de la formulele clasice, lapicizii ignorează regulile sintaxei clasice (Stati 1961, 95). Numeroase greşeli la acest capitol sunt cele ce ţin de acord. Acestea sunt nemijlocit legate de greşelile ce se datorează unor cauze fonetice sau gramaticale. Cu referire la acord deosebim greşeli ale acordului de caz, datorate în mare tendinţei de creare a unui caz general în limba vorbită; greşeli ale acordului de număr, care sunt datorate deseori tendinţei lapicizilor de a folosi formulele tipice existente dar la un număr incorect, cel mai des folosirea singularului pentru plural; greşeli ale acordului de număr, caz în care cel mai des se confundau substantivele masculine cu cele neutre, astfel se explică acordul unor substantive neutre cu adjective sau pronume la forma masculină. La fel se întâlnesc şi construcţii de substantive cu atribute prepoziţionale în loc de atribut la genitiv (Densusianu 1997, 148). Desigur că există şi greşeli care nu se pot explica altfel decât prin neglijenţa lapicidului.

În inscripţii se întâlnesc şi erori care se referă la verb, chiar dacă sunt puţine fapte interesante. Cele mai frecvente ar fi înlocuirea unui timp cu altul. Deseori în epitafurile funerare se întrebuinţează verbul *a muri* la prezent, aceasta explicându-se prin faptul că inscripţia este executată atât de curând după moartea personajului respectiv, încât există senzaţia că acţiunea mai durează încă (Lascu 1957, 149). De asemenea se mai întâlnesc greşeli precum ar fi înlocuirea stilului direct cu cel indirect, ca de exemplu în tăbliţa cerată nr. 1 (IDR, 31). Inscripţiile denotă tendinţa de extindere a folosirii prepoziţiilor, ceea ce de fapt caracterizează limba latină vulgară. Deseori se folosesc desinenţe la ablativ după prepoziţii care cer acuzativul, astfel încălcându-se identitatea cazurilor. Aceste greşeli erau datorate dorinţei de eliminare a acuzativului, dar şi dispariţiei din limba curentă a ablativului absolut (Stati 1961, 103).

Destul de multe greşeli se întâlneau şi în inscripţiile lungi, care de obicei erau neclare şi încâlcite. Lapicizii nu se descurcau prea bine cu fraze ample, bogate în subordonate. Aceste confuzii se datorau deseori contaminării dintre două formule epigrafice. Având în vedere şi spaţiul destinat inscripţiilor, care era destul de redus, frazele sunt, în cele mai dese cazuri, scurte şi cu o structură extrem de simplă. Cele mai frecvente subordonate care se întâlnesc sunt cele relative (Lascu 1957, 203). Textele tăbliţelor cerate sunt singurele care prezintă situaţii mai ample, dar care nu caracterizează deloc limba vorbită. Cu toate acestea este lăudabil faptul că se cunoşteau aceste formule ale stilului juridic, cu termeni tehnici şi întorsături de frază, chiar dacă ele erau mânuite cu greu de către autori (Macrea 1969, 340). De asemenea şi inscripţiile în versuri au un loc aparte când este vorba de stilul şi ordinea cuvintelor, ele având o topică destul de complicată, imitând în cele mai dese cazuri modelele oferite de poezia clasică (Sămărghiţan 2003, 170).

În general greşelile ce se întâlneau în inscripţiile din Dacia erau cele care se întâlneau şi în inscripţiile din celelalte provincii ale imperiului. Lapicizii se străduiau să redea formulele epigrafice cât mai aproape de modelele existente, preluând formulele corecte, dar şi pe cele incorecte. Bineînţeles că existau lapicizi mai bine instruiţi şi mai puţin instruiţi, şi care se expuneau mereu influenţei limbii vorbite şi schimbărilor care apăreau în exprimare, în primul rând, şi care puţin câte puţin îşi făceau loc şi în limba scrisă. Nu trebuie să uităm nici de greşelile, care mai ţin şi de neatenţia lapicidului sau de graba acestuia în vederea finisării lucrării.

Inscripţiile din Dacia ne redau nivelul de cunoaştere a limbii din punctul de vedere al gramaticii, dar ele sunt indispensabile şi atunci când vorbim despre vocabularul limbii latine utilizat în provincie. Desigur inscripţiile folosesc foarte puţine cuvinte şi expresii în comparaţie cu miile de cuvinte pe care, e de presupus, le foloseau în vorbirea curentă locuitorii din Dacia. Cele mai interesante

din punctul de vedere al vocabularului rămân, ca şi pentru celelalte fapte ale limbii, inscripţiile funerare. Inscripţiile oficiale de obicei sunt bine redactate şi este foarte puţin probabil ca să se fi strecurat vreun cuvânt din limba vorbită printre formulele clasice; la fel şi inscripţiile votive puse de particulari au o contribuţie mai mică la acest capitol, din cauza spaţiului redus destinat inscripţiei, dar şi cuprinsului stereotip pentru acest gen de monumente. Tăbliţele cerate rămân a fi documentele indispensabile pentru cunoaşterea vocabularului juridic din secolul al II-lea al erei noastre nu doar pentru provincia Dacia, dar pentru întreg imperiul, cu toate că este greu de presupus că majoritatea termenilor tehnici din stilul juridic se bucurau de o circulaţie largă în rândul populaţiei. Chiar dacă ne ajută la studierea vocabularului juridic, tăbliţele cerate sunt scrise atât de complicat, încât este îndoielnic faptul că aceste formulări să fi fost folosite curent de către populaţie. Desigur, studiul vocabularului unei limbi vorbite pe un teritoriu anume ridică foarte multe întrebări şi probleme de studiu, ce nu pot fi acoperite într-un articol.

În repertoriul inscripţiilor din Dacia întâlnim cuvinte din limbajul clasic al limbii latine dar şi derivate de tip latin sau chiar cuvinte străine latinizate prin sufixare. Cele mai des întâlnite cuvinte formate cu ajutorul sufixelor sunt denumiri de funcţii *-arcontium, -sacerdotium,* sau adjective *-capitolinus,* derivat de la *Capetolias* etc.; sunt răspândite de asemenea şi cuvinte formate cu ajutorul prefixelor. Prefixul cel mai des întâlnit la formarea unor cuvinte noi este *con-,* el formează substantive precum *coadiutor* sinonim cu *adiutor,* dar şi mai multe verbe precum – *confere, confrequentare, consacrare, continere, conuenire* etc., atestate şi în latina clasică (Stati 1961, 112). În textele inscripţiilor se întâlnesc mai multe cuvinte pentru aceleaşi noţiuni, precum ar fi: *soţ*, *soţie*, *copii*. Acestea sunt redate prin intermediul mai multor termeni, proprii şi pentru limba clasică, uneori în inscripţii se mai întâlnesc câteva sinonime pentru aceeaşi idee legate prin *et*. Spre exemplu, noţiunea de *copil* era mai greu de exprimat în unele cazuri în funcţie de stilul în care era scrisă inscripţia şi la ce anume se referea, cât de oficială era. De exemplu, *liberi* era întrebuinţat în inscripţii mai oficiale, scrise într-un stil juridic, *filius* şi *natus* puteau fi folosite pentru a desemna copiii de ambele sexe în diverse contexte, uneori chiar şi în sensul de moştenitori în defavoarea lui *liberi,* care se pare că nu prea era cunoscut (Stănescu 2002, 194). Precum se întâlnesc diverse nume pentru conceptele la care ne-am referit mai sus, astfel se întrebuinţau, într-un mod generalizat, mai multe sinonime pentru aceeaşi idee, se întâlnesc şi substituiri de cuvinte pentru a fi exprimată o idee sau alta. Populaţia din Dacia prefera să folosească, de exemplu, pentru *equus - caballus,* pentru *iecur - ficatum, uxor* şi *coniux* au fost înlocuite cu *marita* şi *maritus,* astfel încât s-a ajuns în situaţia ca cele mai frecvente cuvinte şi derivatele lor să fie moştenite şi de limba română.

Pe lângă faptul că în unele cazuri se înlocuia un cuvânt cu altul, în inscripţii se mai atestă şi cuvinte cu sensuri noi pentru unele noţiuni din latină. Printre acestea cele mai des întâlnite ar fi – *abstineo,* cu sensul de a păstra banii împrumutaţi, *coque,* cu sensul de chiar, *memoria,* cu sensul de inscripţie funerară, *ordinatorum* cu sensul de centurion, *requiem* pentru mormânt. Studii asupra inscripţiilor au demonstrat că există noţiuni care apar doar pe teritoriul Daciei. Cele mai elocvente sunt: *apparatorium* – clădire pentru morţi, *archidendrophorus* – conducătorul colegiului dendroforilor, *frontalis* – fronton, *Mamusa* – termen de alintare folosit de către C. Veturius Tertius pentru defuncta soţie Iulia Veneria, care ar fi un derivat romanizat de la un nume trac, *prosmoni* cu sensul de cei statornici, *proporticum* pentru un portic aflat în faţa unei clădiri, acestea din urmă fiind derivate din greacă (Fischer 1978, 190). Bineînţeles că se mai întâlnesc şi cuvinte greceşti nu doar derivate ale acestora, doar că numărul acestora în inscripţiile din Dacia este mic.

Latina „populară” vorbită în Dacia nu este o limbă diferită de latina clasică, ci ambele sunt stiluri ale aceleiaşi limbi; latina „vulgară” caracterizând modul de vorbire al păturilor sociale mijlocii, majoritare, corespunzătoare stilului familial din provincie. Provincia dacă, cu o populaţie intens militarizată, a avut o limbă în care cuvintele din jargonul soldăţesc au trecut cu uşurinţă în limba vorbită şi de celelalte pături ale populaţiei. Cu toate acestea, chiar dacă era impregnată cu imperfecţiuni şi cu formule militare, limba latină se încadra în contextul lingvistic general al imperiului, astfel că un locuitor al Daciei era uşor înţeles de unul din Gallia şi viceversa.

Bibliografie

Cagnat 1914: R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine (Paris 1914).
Cicero: Brutus, 210
Etienne 1970: Viaţa cotidiană la Pompei (Bucureşti 1970).
Densusianu 1997: O. Densusianu, Histoire de la langue roumaine (Bucureşti 1997).
Drăgoiescu 1931: P. Drăgoiescu, Limba latină pe inscripţiile din Dacia Romană (Râmnicu Vâlcea 1931).
Fischer 1978: I. Fischer, Aspectul lingvistic al romanizării Daciei. In: (red. I. Fischer) Limba Română (Bucureşti 1978), 37-54.
Fischer 1982: I. Fischer, Les traits spécifiques du latin „danubien". Studii Clasice 21, 1982.
Fischer 1985: I. Fischer, Latina dunăreană (Bucureşti 1985).
IDR, I: Inscripţiile Daciei Romane, I (Bucureşti 1975).
Lascu 1957: N. Lascu, Limba latină (Cluj-Napoca 1957).
Mihăiescu 1960: H. Mihăiescu, Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman (Bucureşti 1960).
Macrea 1969: M. Macrea, Viaţa în Dacia Romană (Bucureşti 1969).
Pârvan 1958: V. Pârvan, Dacia (Bucureşti 1958).
Petolescu 2001: C.C. Petolescu, Epigrafia latină (Bucureşti 2001).
Russu 1969: I.I. Russu, Ilirii. Istoria – limba şi onomastica – romanizarea (Bucureşti 1969).
Russu 1977: I.I. Russu, L'onomastique de la Dacie romaine. In: L'onomastique latine (Paris 1977), 350-380.
Sămărghiţan 2003: Poezia funerară în Dacia Romană. In: (red. M. Bărbulescu) Funeraria Dacoromana (Cluj-Napoca 2003), 170-195.
Stati 1961: S. Stati, Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor (Bucureşti 1961).
Stănescu 2003: A. Stănescu, Italicii. In: (red. M. Bărbulescu) Funeraria Dacoromana (Cluj-Napoca 2003), 343-349.
Stănescu 2002: A. Stănescu, Familia în Dacia Romană (Cluj-Napoca 2002).
Tacitus: Dialogus de oratoribus, 32, 3.
Väänänen 1967: V. Väänänen, Introduction au latin vulgaire (Paris 1967).

Certaines considerations concernant le latin de Dacie

Résumé

Simultanément avec la transformation de Dacie en province romane, celle-ci a été exposée à un vaste processus de romanisation, ainsi en peu de temps, la population de la province a appris la langue latine, qui est devenue la langue de communication, étant donné l'amalgame ethnique cohabitant. Le latin littéraire a été connu par les hautes couches sociales, plus répandu étant le latin vulgaire, imprégné avec des fautes et des erreurs d'expression, à cause de plusieurs facteurs. La militarisation intense a résulté l'apparition dans la langue courante des notions militaires qui feront référence ultérieurement à des choses et des faits civiles. On peut distinguer le spécifique du latin de Dacie des inscriptions de n'importe quel genre, leur recherche étant indispensable pour l'étude des faits de langue. En lignes générales le latin de Dacie n'a été une langue isolée, mais elle s'est intégrée dans les limites de la langue parlée dans tout l'empire, de cette manière la communication de toutes les populations des provinces romanes étant possibles.

Некоторые замечания о латинском языке в Дакии

Резюме

При преобразовании в римскую провинцию Дакия была включена в широкомасштабный процесс романизации настолько, что население быстро овладело латинским языком, который стал языком общения, учитывая этническое разнообразие этой. Литературная латынь был известна в основном высшим слоям общества, более широко была распространена вульгарная латынь, пропитанная ошибками в речи, в связи с несколькими факторами. Интенсивная милитаризация региона привела к тому, что в языке нашли отражение военные термины, которые в дальнейшем вошли в обыденность. Специфику латыни Дакии мы различаем в надписях любого рода. Исследование особенностей языка опирается на изучение этих надписей. В целом латынь в Дакии не была изолированным языком, она была включена в языки, распространенные во всей империи, обеспечивая, таким образом, общение всего населения римских провинций.

16.03.2009

Dr. Ana Voloşciuc-Bîtcă, Institutul Patrimoniului Cultural al AŞM, bd. Ştefan cel Mare, 1, MD-2001 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: anisoarabitca@yahoo.com

CRIPTA ŞI BAZILICA DE LA NICULIȚEL – SIMBOLURI ALE PREZENȚEI CREŞTINISMULUI LA NORD DE BALCANI

Petre Mocanu

Creştinismul a fost un factor de cultură, de civilizaţie şi de coeziune socială, unind diferite comunităţi, clase sociale şi etnii, cărora le-a dat o nouă orientare de viată în duhul aceleiaşi religii revelate, o nouă gândire şi o nouă concepţie a relaţiilor dintre ei, legea iubirii, legea evanghelică, legea omeniei.

Secolul al IV-lea este martorul unor profunde transformări sociale, economice şi spirituale a provinciei Dobrogea – Scytia Minor – odată cu adoptarea creştinismului ca religie de stat, după Edictul de la Milano (313), promulgat de Constantin cel Mare. Înlocuind vechile credinţe politeiste cu una singură, creştinismul venea să ofere un spor de coeziune şi unitate nu numai Imperiului Roman în ansamblu dar şi fiecărei provincii în parte. Datorită legăturilor strânse cu provinciile orientale, noua religie pătrunsese încă de timpuriu în Scytia, îndeosebi în mediul militar al garnizoanelor de pe Dunăre şi în cel comercial al oraşelor maritime. De altfel, în aceste zone s-au înregistrat marile persecuţii anticreştine cu numeroşi martiri.

O interesantă mărturie în acest sens o constituie construcţiile martirice şi bazilicile paleocreştine, printre care se evidenţiază *martyricon*-ul descoperit la Niculiţel, în interiorul căruia s-au conservat osemintele a patru martiri înhumaţi, ale căror nume au fost scrise pe frontalul criptei: Attalos, Filippos, Kamasis şi Zotikos.

Localitatea Niculiţel, situată într-o zonă deluroasă şi împădurită, depozitează numeroase vestigii arheologice. Descoperirile arheologice şi cercetările publicate au introdus de mult timp *Niculiţel*-ul în circuitul ştiinţific, atrăgând atenţia forurilor ştiinţifice şi eclesiastice asupra marilor valori patrimoniale existente în aceste locuri.

La marginea de nord-est a satului Niculiţel, judeţul Tulcea, către poalele dealului Piatra Roşie, în locul numit de săteni „La Plăcintă" apele repezi ale ploilor din vara anului 1971 au dezvelit creştetul unei mici cupole de zid în care sătenii curioşi au făcut o spărtură ca să vadă ce se ascunde dedesubt. Fiind înştiinţată conducerea Muzeului Judeţean, spărtura a fost acoperită cu piatră şi ciment şi s-au luat toate măsurile de protecţie a monumentului.

În luna septembrie a aceluiaşi an V.H. Baumann a întreprins la faţa locului săpături arheologice. Acestea au fost îngreunate de faptul că se desfăşurau într-o zonă locuită şi la intersecţia a două artere stradale. O mare parte a monumentului se afla în interiorul gospodăriilor din vecinătatea locului de descoperire şi chiar sub locuinţe. De aceea cercetarea arheologică s-a desfăşurat în mai multe etape: 1971, 1975, 1985 şi 1994 şi impune o corelare a tuturor datelor ştiinţifice, în scopul unei evaluări cât mai corecte şi mai obiective.

Rezultatele săpăturilor arheologice efectuate în 1971 au constituit obiectul comunicării la sesiunea ştiinţifică din octombrie 1971 în cadrul Muzeului de Arheologie din Constanţa şi publicate de V. Baumann în trei articole în cursul anului 1972 (Baumann 1972, 547).

Săpăturile arheologice din 1971 au avut un caracter de salvare. Cu ajutorul a trei secţiuni a fost investigată o suprafaţă de ca 900 m². Terenul a fost secţionat până la -3,60 m în zona criptei a cărei monumentalitate şi poziţie în teren impunea acest lucru.

„Excepţionala descoperire" era o basilică creştină cu trei nave orientată nord-nord-est 60° din care s-au descoperit temeliile semicirculare ale absidei şi a unei mici porţiuni din naos, restul neputându-se deocamdată săpa, deoarece o parte se află sub o uliţă ce nu putea fi uşor blocată, parte în curţile sătenilor.

Temeliile bisericii erau înfipte în pământul viu antic până la adâncimea de -1,50 m faţă de nivelul solului în momentul respectiv. Sub acest strat de pământ se află *loess*-ul în care constructorii au zidit în antichitate *martyricon*-ul – cripta martirică monumentală. Podeaua bazilicii a fost pardosită;

Tyragetia, s.n., vol. III [XVIII], nr. 1, 2009, 301-307.

în cea mai mare măsură cu cărămidă pătrată de 30×30×2,5 cm. Câteva cărămizi mari, de formă rotundă, presupun existenţa unor coloane în spaţiul vertical al presbyterium-ului. Temeliile bazilicii ca şi zidurile criptei au fost realizate din piatră locală – calcar negru cenuşiu de Guttenstein – extrasă din cariera Niculiţelului, prinse cu mortar de var şi cărămidă pisată în sistemul *opus incertum*, în grosime de 0,92 m. Absida are lărgimea de 6 m, iar naosul de 12,30 m, din care nava centrală de 7,50 m, şi cele două laterale câte 2,40 m fiecare. Grosimea temeliilor pe care se înălţau coloanele ce separau cele trei nave reprezintă jumătate din grosimea zidurilor exterioare ale bazilicii.

Elementul cel mai important al acestui edificiu îl constituie cripta – *martyricon*-ul – descoperit sub pavimentul absidei, azi, dispărut (Baumann 2004, 93); monument a cărei valoare istorică depăşeşte cu mult graniţele fostei provincii Scytia Minor.

Cripta a fost construită direct în *loess* sub forma unei cupole cu planul uşor trapezoidal, cu baza mare de 3,70 m, baza mică de 3,40 m şi înălţimea de 2,25-2,30 m faţă de nivelul de construcţie. Cripta este acoperită de o cupolă de formă semisferică, cu diametrul de 3 m, uşor alungită. Cupola a fost construită din şiruri de cărămizi aşezate pe cant, în alternanţă cu straturi groase de mortar rostuite. Pe mijlocul cupolei se afla un vârf tronconic distrus de săteni, cu ocazia descoperirii criptei, care se ridica până la nivelul pardoselii, pentru a indica centrul altarului (Baumann 2004, p. 94).

Intrarea în cripta martirică se află situată spre sud-vest. Ea are o formă dreptunghiulară, ancadramentele fiind realizate din blocuri masive de calcar cretacic lucrate cu spiţul. În momentul deschiderii criptei intrarea propriu-zisă era astupată cu o lespede de calcar cretacic (1,17×0,69×0,12 m) aşezată în poziţie verticală, împănată pe margini cu pietricele şi fragmente de cărămidă, prinsă în blocurile laterale cu patru sigilii de fier introduse în plumb, sprijinită pe un prag din calcar cretacic cu trei trepte (0,45×0,40×0,23 m). În exteriorul acestei lespezi spaţiul intrării a fost zidit cu cărămizi identice celor folosite în construcţia criptei aşezate orizontal între structuri groase de mortar (Baumann 2004, 21-23).

Spaţiul intrării în criptă este uşor dreptunghiular, având o deschidere de 0,69 m şi o înălţime de 0,79 m.

Camera mortuară pardosită cu trei lespezi mari de calcar cretacic are forma unui dreptunghi uşor neregulat cu latura nord-est 2,28 m; latura sud-est 2,30 m; latura nord-vest 2,37 m, iar latura de sud-vest 2,38 m şi se află la 0,90 m deasupra bazei criptei. Pereţii *martyricon*-ului au un aspect semicircular realizat prin ridicarea bolţii de cărămidă din interiorul criptei; cele patru arce pornind din cele patru colţuri ale încăperii. Pereţii interiori au fost tencuiţi cu var şi nisip, iar arcadele pereţilor au fost marcate cu două benzi: una roşie, vopsită cu ocru, de 0,05 m grosime şi alta albă cu var, de 0,06 m grosime (Rămureanu 1982, 464-471).

La deschiderea criptei s-a constatat că adăpostea patru schelete aşezate într-o raclă de lemn de brad. Scheletele erau aşezate în poziţie orizontală, pe spate, cu capul spre intrare, iar racla aflată într-o stare avansată de degradare.

Forma lăzii evidenţiază un sistem constructiv nemaiîntâlnit în practica rituală creştină. Aparent are o formă dreptunghiulară, mai bine zis un dublu trapez rezultat din îmbinarea scândurilor de formă trapezoidală prin cozi de rândunică, astfel încât, dacă baza mică a uneia se află în jos, latura opusă are baza mică în sus. Colţurile raclei au fost prinse în colţuri de tablă de aramă bătută în ţinte; alte plăcuţe de aramă se aflau pe mijlocul fiecărei laturi prinse tot în ţinte. În dreptul intrării şi în partea opusă, capacul raclei prezenta la capete două frontoane triunghiulare unite prin patru scânduri aşezate orizontal prinse prin cuie de lemn. La exterior, scândurile raclei şi frontoanele erau decorate prin apăsare cu linii romboidale.

Lada mortuară a servit ca mormânt colectiv celor patru martiri ale căror oseminte se aflau în conexiune anatomică decalcifiate şi măcinate. Nu s-au găsit urme de vestimentaţie sau alte accesorii, o înhumare directă în poziţie orizontală, aşezată direct pe pardoseala de piatră a încăperii, deranjate de molozul căzut cu prilejul spărturii făcute de localnici (Baumann 2004, 96).

În partea superioară a pereţilor, din dreapta şi stânga raclei se găsesc două inscripţii, scrise cu litere greceşti, incizate şi vopsite cu roşu. Pe peretele din stânga sub monograma lui Hristos, reprezentată sub forma unei cruci simple cu P prins de partea superioară a hastei verticale, stă scris: † μαρτὺρες Χριστοϋ („martirii lui Hristos”). Pe peretele din dreapta sub o cruce asemănătoare, dar

mai mare, sunt scrise numele celor patru martiri ale căror oseminte se aflau în racla martirică: † μαρτύρες Ζώτικος, Ἄτταλος, Καμάσις, Φίλιππος („martirii Zoticos, Attalos, Kamasis, Philippos) (David 1972, 34-39).

În 1973 a fost descoperită şi cercetată partea inferioară a criptei şi s-au făcut precizări asupra tehnicii de construcţie, stabilindu-se că este vorba de o construcţie etajată. Nivelul inferior era blocat de o lespede cu o inscripţie care făcea atestarea altor martiri, rămaşi necunoscuţi (Baumann 2004, 134).

Inscripţia este dispusă pe trei rânduri, cu litere săpate în piatră şi vopsite cu aceeaşi culoare roşie ca şi a inscripţiilor de pe pereţii criptei: ωδε κε ωδε / ιχὼρ / μαρτύρων (Baumann 1972, 549).

Inscripţia, în traducere literară „Aici şi acolo (se află) sângele martirilor", a fost descifrată de Alexandru Ştefan de la Institutul Arheologic Bucureşti. În rândul 1, κε pentru και reprezintă o formă târzie atestată în Dobrogea din vremea lui Marcus Aureliu la Tomis (Stoian 1962, 159). Adverbul ωδε κε ωδε, cu sens de loc, a fost tradus prin expresia „aici şi acolo (dincolo)" (Baumann 1972, 550). Cuvântul *ἰχωρ ωροϛ* este întâlnit pentru întâia oară la Homer (Baumann 1972, 551) cu sensul de „sângele zeilor", elementul etern care curge prin vinele zeilor, apoi capătă extensiune la Eschil (Baumann 1972, 558), sensul de „sânge". Inscripţia de la Niculiţel foloseşte cuvântul ἰχωρ pentru a desemna *„sângele celor ridicaţi în ceruri"*. Sfinţii martiri devin în vocabularul paleocreştin *„coloanele care ridică spre cer comunitatea creştină"* (Tudor 1978, 525).

Reluarea lucrărilor în 1975 au adus noi precizări în privinţa tehnicii constructive a criptei, stabilind că este vorba de o construcţie etajată. Existenţa unei zone subterane explică diferenţa de nivel dintre cele trei lespezi ale dalajului camerei mortuare – şi pragul intrării. Nivelul inferior este compus din două camere, de dimensiuni asemănătoare, despărţite de două lespezi aşezate pe cant, având şi rolul de susţinere a dalajului din camera mortuară – propriu-zisă – a *martyricon*-ului. Pereţii încăperii fac corp comun cu cei ai camerei mortuare. Nivelul subteran este pavat cu plăci de cărămidă pătrată, asemănătoare celor folosite la pavimentul bazilicii, cu deosebirea că sunt prinse în mortar.

Un pilon tencuit, situat în colţul din dreapta al încăperii, face corp comun cu pereţii *martyricon*-ului având rolul de a susţine lespedea de calcar de deasupra a cărui lungime nu a permis constructorilor să o încastreze în zidul criptei.

Elementul cel mai interesant îl constituie conţinutul încăperilor subterane, pământul negru-clisos care acoperea 2/3 din interior, cu aglomerări mari pe spate, unde capătă nuanţe de galben, conţinând resturi umane.

În dreptul intrării, în încăperea din dreapta era depus un vas globular cu două toarte prinse de buză şi cu buza rotunjită. La 0,63 m spre interior, la poalele grămezii de pământ se afla un castron tronconic din ceramică cenuşie. Castronul este caracteristic ceramicii de factură locală lucrată la roată din sec al IV-lea p. Chr., tipologic întâlnit în zona cetăţilor dunărene până în sec al V-lea (Tudor 1978, 702, fig. 71, 72). Vasul globular ars la roşu, cu fundal rotunjit şi pereţii rezonanţi, face parte din ceramica întâlnită în provinciile orientale ale imperiului din sec V-VI p. Chr. (Tudor 1978, 374). Cele două recipiente erau folosite, probabil, ca ofrandă sau scopul lor era legat, poate, de un ritual paleocreştin. Urmele de mortar aflate pe buza castronului, sunt o dovadă a depunerii acestuia în momentul închiderii criptei. Pământul aflat în interior într-o cantitate apreciabilă a fost scos şi cernut. Astfel, au recuperate 110 fragmente mărunte şi prost conservate de oase, unele cu urme de arsură (Baumann 1972, 548). Aceste fragmente au fost trimise doctorului D. Nicolăescu-Plopşor, la Cabinetul de Antropologie al Academiei care a stabilit apartenenţa lor la doi bărbaţi de vârste apropiate (45-55 ani). Prezenţa a două falange de la acelaşi deget, în ambele grămezi de pământ, presupunea o reînhumare a doi martiri arşi pe rug, în mod sigur cei dintâi martiri din spaţiul de la nord de Balcani atestaţi arheologic despre care tradiţia, cu toate că le pierduse numele, păstrase încă amintirea originii lor etnice.

Cercetările arheologice au continuat în faţa criptei confirmând existenţa unui puţ cu diametrul de 1,80 m, adânc de 3,60 m.

La circa cinci metri sud-vest de intrarea în criptă şi pe axul bazilicii a fost descoperit primul mormânt martiric. Acesta se află situat în caroul G-5c, cu 0,80 m mai sus faţă de nivelul intrării în criptă. Mormântul fusese construit iniţial sub forma unui *hypogeu* dreptunghiular cu pardoseala de 2,15×1,85 m, realizat cu plăci de cărămidă ce a fost dezafectat în momentul construirii crip-

tei. Un strat de pământ negru asemănător cu cel scos din criptă-*martyricon*, partea inferioară, se afla în spaţiul interior al *hypogeu*-lui unde s-au aflat osemintele celor doi martiri, depuse în subsolul criptei. Din umplutura gropii au fost recoltate oase de animal, păsări şi peşti, mai multe fragmente ceramice, fragmente de sticlă şi patru monede (Baumann 1972, 547). Ceramica şi materialul vitric (cel decorat cu pastile aplicate) sunt caracteristice pentru secolul al IV-lea p. Chr. Monedele se înscriu între 348 şi 375 p. Chr. Indicând o distrugere a *hypogeu*-lui care ar fi putut surveni între 370-375 p. Chr. (Baumann 2004, 180-186). Acelaşi pământ găsit în subsolul criptei şi pe pavimentul *hypogeu*-lui, ca şi identitatea tipului de cameră funerară, pledează pentru o construcţie anterioară, destinată cultului celor doi martiri necunoscuţi din subsolul criptei. În momentul construirii *martyricon*-ului, pământul negru în care se aflau osemintele celor doi martiri a fost depus în „subsolul" criptei, iar resturile funerare au fost aruncate în groapa *hypogeu*-lui.

La sud de aceasta s-a descoperit temelia unui zid ce desparte *presbyterium*-ul de *nartex şi atrium*.

Cercetările au surprins stratografic trei niveluri de locuire: *primul,* de sus în jos, corespunzând pardoselii de cărămidă a bazilicii; *următorul*, zidurilor de piatră cu pământ care aparţineau unor construcţii suprapuse de bazilice, în zona intrării; iar cel de-*al treilea* nivel şi cel mai vechi se află situat sub o nivelare masivă brun-cenuşoasă. Bazilica a suprapus o fază mai veche de locuire, cu două niveluri de succesiune care, în linii generale, poate fi încadrată cronologic între 325-375 p. Chr. (Baumann 2004, 137).

Valoarea istorică a bazilicii şi *martyricon*-ului de la Niculiţel este încoronată de mărturiile epigrafice descoperite în criptă, de rămăşiţele pământeşti ale mărturisitorilor lui Hristos, ale martirilor: Zoticos, Attalos, Kamasis, Filipos, aşezate în poziţie orizontală cu capetele spre intrare. Este cea mai importantă descoperire făcută în acest spaţiu până în prezent. Se ştia până acum că au existat numeroşi martiri în Scytia Minor sau Dacia Pontică şi în provinciile romane sud-dunărene începând cu finele secolului al III-lea, dar nu s-au păstrat moaştele lor, cu excepţia moaştelor Sfântului Dasius, care au fost duse de la Durostorum (Silistra) la Ancona, în Italia (Vornicescu 1984, 224-230).

În statul roman, religia era strâns legată de viaţa politică şi socială. Cinstirea zeilor şi săvârşirea cultului erau considerate obligaţii civice. Romanii credeau că bunul mers al statului şi victoriile asupra duşmanului extern depindeau de modul cum autorităţile oficiale, în frunte cu împăratul, şi cetăţenii în totalitatea lor, se achitau de obligaţiile faţă de zei. Creştinii refuzau să se închine zeilor şi să le aducă jertfă. De aceea erau acuzaţi de ateism şi impietate faţă de divinitate. Persecutându-i pentru aceasta, autorităţile romane credeau că răzbună pe zei. Din această cauză, până în anul 313, când împăratul Constantin cel Mare a dat Edictul de la Milano, prin care se asigura libertatea de manifestare religioasă şi pentru creştini, a curs mult sânge şi au fost îndurate nenumărate suferinţe. Dar, chiar şi după această dată, şirul suferinţelor creştinilor n-a încetat cu totul, căci împăratul Liciniu (307-324) şi Iulian Apostolul (361-363) au luat măsuri împotriva lor, mulţi suferind martiriul din această cauză. Din acest număr imens, se cunoaşte astăzi doar o mică parte, care a fost transmisă de inscripţii – aşa cum s-a descoperit în *martyricon*-ul de la Niculiţel –, vieţi de sfinţi, opere ale unor scriitori, dar mai ales de martirologii, adică acele liste în care se consemnau zilele de sărbătoare, dintr-un an, dedicate martirilor şi sfinţilor.

În perioada de început a creştinismului, când numărul martirilor nu era prea mare, ziua morţii sau a înmormântării lor se păstra în amintirea contemporanilor pentru ca, la împlinirea anului, ea să fie comemorată. Atunci se aduna întreaga comunitate, cu preotul, episcopul în frunte şi se făcea sărbătorirea după cuviinţă. Această zi, s-a transmis oral, din generaţie în generaţie. Când însă numărul martirilor a crescut foarte mult, a fost nevoie să se noteze datele de aniversare, astfel că la sfârşitul perioadei de persecuţie, martirologiile par să fie constituite şi intrate în practica obişnuită (Delahaye 1912, 34, 42, 43).

Există două categorii de martirologii: locale şi generale. Martirologiile locale conţineau lista sărbătorilor unei biserici sau a unui grup restrâns de biserici. În această listă putem aminti: *Lista sărbătorilor alcătuită la Roma* în anul 354; *Calendarul gothic*, din care un fragment s-a păstrat inserat în *Biblia lui Wulfila* şi *Calendarul de la Carthagina* (Delahaye 1912, 82, 83).

Este sigur că şi bisericile din Dobrogea au avut asemenea calendare, dar ele nu s-au păstrat.

Martirologiile generale erau rezultatul combinării mai multor martirologii locale şi cuprindeau în plus elemente care nu se găsesc în acestea, (luate) de pildă, din vieţile sfinţilor sau din operele scriitorilor ecleziastici. Teritoriile pe care acestea le cuprindeau puteau fi o provincie, o dioceză sau regiuni mai mari ca acestea, de pildă jumătate din imperiu ori lumea creştină în întregime.

Pentru partea de răsărit a Imperiului, din care făcea parte şi Dobrogea, a existat un martirologiu general, din care ne-a rămas un rezumat, cunoscut sub numele de *Breviarium Siriacum*.[1] Din acest martirologiu răsăritean s-a inspirat *Martyrologium Hieronymianum* atribuit lui Eusebiu Hieronymus şi care este un martirologiu universal.

La 4 iunie, *Martyrologiul Siriac* – indică sărbătoarea Sf. Filip iar Mortyrologiul Hieronymian adaugă pe Zotic, Atal, Euticus (Eutihie), Camas, Quirinus, Julia Saturnius, Galdunus, Ninnita, Fortunio şi alţi 25 ale căror nume nu sunt amintite.

Indicarea ca loc de pătimire a celor patru martiri cetatea Noviodunum se explică prin aceea că ei au fost judecaţi împreună cu ceilalţi fraţi de suferinţă de către autorităţi în această aşezare urbană. După ce li s-a aplicat pedeapsa capitală ei au fost luaţi de către creştini şi duşi pentru odihna veşnică într-un loc mai ferit pe care l-au găsit la Niculiţel. Este de presupus că, la început, trupurile lor au fost depuse într-o criptă sau capelă modestă, de unde au fost transhumate în bazilica actuală. Data pătimirii lor, ca şi construirea bazilicii nu este cunoscută, constituind şi azi un subiect de cercetare (Popescu 1976, 43).

Unii specialişti consideră că cei patru bărbaţi au suferit martiriul în timpul marii persecuţii a lui Diocletian (303-304). Un alt moment critic a fost anii 319-324, ca o consecinţă a măsurilor luate împotriva creştinilor de către împăratul Liciniu. Potrivit altor opinii, Iulian Apostatul (361-363) ar fi făcut victime şi printre creştinii din Scytia Minor. O inscripţie latină descoperită pe teritoriul localităţii Niculiţel şi care îl slăveşte pe împărat ca „stăpân victorios şi veşnic augustus" ar putea fi pusă în legătură cu aceste evenimente. S-a afirmat de asemenea că cei patru bărbaţi au suferit martiriul la nord de Dunăre în regiunile stăpânite de goţi, în timpul persecuţiei dezlănţuite de regele got Athanaric împotriva creştinilor prin anii 370-372. În sfârşit, potrivit unei alte opinii, Zotic, Atal, Camas şi Filip ar fi pătimit la începutul sec al V-lea cu prilejul unei incursiuni barbare.

În încercările de stabilire a datei pătimirii martirilor de la Niculiţel şi a celorlalţi localizaţi de martirologii la Noviodunum, credem că trebuie să se ţină seamă, în afară de alte elemente, şi de numărul lor mare. Aceasta presupune în primul rând o persecuţie de mari proporţii, cum a fost cea din timpul lui Diocletian (303-304) şi Liciniu (319-324). S-ar putea să existe mai multe şanse pentru persecuţia dezlănţuită de Liciniu (319-324) dacă ne gândim că actuala criptă a fost construită de creştini imediat sau la puţin timp după persecuţie, în cadrul atmosferei de libertate asigurată pentru ei de către Constantin cel Mare.

Astăzi moaştele martirilor de la Niculiţel, după 16 veacuri de odihnă în încăperile răcoroase ale criptei, se păstrează în biserica mănăstirii Cocoşu, judeţul Tulcea, şi este o mângâiere pentru oricine poate ajunge acolo şi li se închină.

Cercetările arheologice, dublate de studiile de numismatică şi de epigrafie, de expertiză antropologică şi de analizele de laborator, au relevat următoarele:

– Biserica de la Niculiţel a fost ridicată la sfârşitul secolului al IV-lea pe o fostă proprietate de tip *villa rustica*, unde se afla hypogeul a doi bărbaţi, probabil localnici, martirizaţi prin ardere pe rug.
– Construirea *martyricon*-ului şi a bazilicii s-a făcut la momente apropiate, în imediata vecinătate a primului mormânt martiric, care a fost inclus în zona sacră a *presbyterium*-ului şi a impus orientarea întregului ansamblu arhitectural spre nord-est în conformitate cu propria sa orientare.
– Bazilica de la Niculiţel a fost concepută ca un edificiu impunător cu 14,70 m lăţime şi peste 36 m lungime. Făcea parte din categoria bazilicilor martirice, cu trei nave şi *nartex* fiind unul din cele mai vechi monumente de acest gen cunoscute până în prezent.
– În privinţa tehnicilor constructive, ansamblul de la Niculiţel evidenţiază cunoştinţe deosebite în domeniul fabricării materialelor de construcţie, a cărămizilor şi mai ales a mortarului de var – în amestecul de var, nisip de carieră şi cărămidă pisată

[1] Martirologiul original a fost scris în limba greacă înainte de anul 360, în mediul arian din Nicomedia capitala provinciei Bithynia. Breviarium Siriacum este o copie stângace tradusă în limba niriacă cu multe greşeli (n.a.).

– Construcţia *martyricon*-ului şi în special ridicarea cupolei prin intersecţia bolţilor de cărămidă, utilizarea resturilor de mortar dintre cărămizi, ca element nu numai de rezistenţă şi elasticitate dar şi decorativ, întrebuinţarea tencuielilor colorate, toate relevă cunoştinţe superioare în domeniul construcţiilor şi stăpânirea unor tehnici constructive sofisticate care se întâlnesc, de obicei, în oraşele greco-romane.
– *Martyricon-ul* de la Niculiţel este un monument unic în Europa. Este construcţia cea mai veche de acest gen din România, fiind prima transpunere a concepţiilor arhitecturale care stăteau la baza mausoleelor greco-romane în arhitectura paleocreştină.
– Prezenţa primului mormânt martiric în vecinătatea *martyricon*-ului reprezintă o excelentă demonstraţie asupra evoluţiei acestui tip de monument funerar, de la simplul mormânt hypogeu – în cutie zidită – la monument etajat cu timpane – acrotere şi cupolă din cărămizi rostuite, monument inspirat din modelul mormintelor eroice antice (Tezaurul lui Atreu etc.).
– Construcţia *martyricon*-ului s-a făcut odată cu bazilica prin executarea unei gropi săpată în loess-ul natural, pereţii gropii slujind drept cofraj pentru zidirea criptei până la finalizarea întregii construcţii
– Originalitatea construcţiei şi dovezile ştiinţifice aduse problemei cunoaşterii martirilor dobrogeni, fac din bazilica de la Niculiţel primul monument creştin şi principalul bastion al creştinismului daco-roman de la Dunărea de Jos
– Blocarea şi tencuirea criptei *martyricon*-ului s-a făcut din momentul construirii sale direct în loess. Această practică este întâlnită în lumea creştină a romanităţii târzii din motive de securitate împotriva profanărilor
– Descoperirile de la Niculiţel au adus la lumină pentru prima dată moaştele (scheletele) întregi ale unor martiri cărora le cunoaştem sigur numele
– Se dovedeşte amploarea şi vechimea credinţei creştine în spaţiul de la nord de Balcani.

Asemenea descoperire este până acum unică în întreg spaţiul balcanic.

Bibliografie

Baumann 1972: V.H. Baumann, Consideraţii preliminare asupra bazilicii creştine din satul Niculiţel (jud. Tulcea), Pontica V, 1972, 547-562.

Baumann 2004: V.H. Baumann, Sângele martirilor (Constanţa 2004).

David 1972: P. David, „Martyriconul" de la Niculiţel, Mitropolia Olteniei 3-4, anul XXIV, 1972, 34-39.

Delahaye 1912: H. Delehaye, Les origines du culte des martyrs (Bruxelles 1912).

Popescu 1976: Em. Popescu, Inscripţiile Greceşti şi Latine din sec. IV-XIII descoperite în România (Bucureşti 1976).

Rămureanu 1982: I. Rămureanu, Actele martirice **(**Bucureşti 1982).

Stoian 1962: I. Stoian, Tomitana. Contribuţii epigrafice în istoria cetăţii Tomis (Bucureşti 1962).

Tudor, Dumitru, **1978:** D. Tudor, Oltenia Romană (Bucureşti 1978).

Vornicescu 1984: IPS Nestor Vornicescu, Primele scrieri patristice în literatura noastră, sec. IV-XVI (Craiova 1984).

The crypt and church from Niculiţel – symbols of Christian presence to the north of Balkans

Abstract

The monument was discovered accidentally in 1971 and was the object of several archaeological excavation campaigns. The martyr crypt from Niculiţel, built from brick, is divided into two small rooms, one on top of another. In the upper room were found four whole martyrs relics, situated into a common coffin, made of wood, according to the orthodox known tradition, with the hands and the head west-oriented. All the martyrs had their heads cut; three of them were put in their places, while the fourth was put on the martyr's chest. Three inscriptions were discovered on the walls of the crypt: "*Here and there is martyr's blood*", "*Christ's martyrs*" and the last with the names of the four martyrs: "*Zottikos, Attalos, Philippos, Kamasis*".

The archaeological and anthropological investigations established that their martyr act occurred during Emperor Diocletian's persecutions in 303-304 A.D. Today, the holly remains are placed at the Monastery of Cocos, Tulcea County.

Крипта и палеобазилика из Никулицела – символы распространения христианства к северу от Балкан

Резюме

Памятник был обнаружен случайно в 1971 году и был исследован в последующее года. Крипта из Никулицел была построена из кирпича и состояла из двух ярусов. В верхнем помещении были найдены останки четырех мучеников, расположенные в общем деревянном гробу, по христианскому обычаю. У всех мучеников были отрублены головы. У троих они были поставлены на место, а у четвертого голова находилась на груди. На стенах крипты были обнаружены три надписи: «Здесь и там кровь мучеников», «мученики Христа» и имена четырех мучеников «Зоттикос, Атталос, Филиппос, Камасис».

Археологические и антропологические исследования позволяют предположить, что они приняли мученическую смерть во времена гонений императора Диоклетиана в 303-304 н.э. В настоящее время останки мучеников в виде святых мощей находятся в монастыре Кокош близ города Тулча.

11.01.2009

Petre Mocanu, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici, 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: pr.mocanupetre@yahoo.com

O MONEDĂ DE AUR DIN SEC. V p. CHR. DESCOPERITĂ LA HISTRIA

Theodor Isvoranu
Mircea Dabîca

În vara anului 2007, în timpul campaniei de săpături arheologice de la Histria, a fost descoperit un *solidus* de la Theodosius II (fig. 1).

Descoperirea s-a făcut în zona sudică a staţiunii, în apropiere de turnul din extremitatea sud-vestică a incintei romane târzii (fig. 2). În sectorul Sud-Turnul K (*extra muros*) s-au deschis secţiuni longitudinale, paralele cu latura vestică a zidului de incintă.

Moneda a apărut în cadrul secţiunii S 20, în lungime de 14 m şi lăţime de 2 m, mai exact la capătul sudic al acesteia (0,61 m faţă de profilul sudic şi 0,72 m faţă de cel estic). Din păcate, contextul nu tocmai clar în care a fost găsită – la adâncime foarte mică (-0,32 m) şi într-un strat de pământ negru afânat, probabil o depunere modernă, deasupra unei aglomerări de pietre – limitează întru câtva informaţia de ordin stratigrafic şi topometric. Este foarte posibil ca moneda să fi fost aflată în poziţie secundară, adusă odată cu pământul excavat din altă zonă a staţiunii, într-un moment nedeterminat, ca piesă izolată sau prin dispersarea vreunui lot tezaurizat.

În lipsa unor indicii suplimentare, însăşi raritatea monedelor de aur în teritoriu confirmă importanţa deosebită a unei astfel de piese numismatice, ce completează dosarul nu prea bogat al descoperirilor de monede de aur din această zonă.

Prezentăm datele tehnice şi descrierea după cum urmează:

AV ↙ 4,34 g; 20,5 mm; *solidus*.

Av. D N THEODO – SIVS P F AVG; bustul cuirasat al împăratului, frontal, capul (cu coif cu panaş şi diademă de perle) întors uşor spre dr.; în mâna dreaptă suliţă orientată diagonal spre dr., rezemată de umărul stâng; mâna stângă ţine scutul, pe care este reprezentat un călăreţ roman doborând un pedestraş inamic.

Rv. CONCORDI – A AVGG Θ; în exergă CON OB; în câmp st., stea cu opt raze; Constantinopolis pe tron, frontal, capul – cu coif cu panaş – spre dr., piciorul drept pe o proră de corabie orientată spre st., în mâna dreaptă ţine sceptrul, mâna stângă ţine globul cu Victoria, care îi oferă cununa.

Moneda a fost bătută la Constantinopol în *officina* Θ (al 9-lea atelier monetar al capitalei), în perioada cuprinsă între anul morţii lui Arcadius şi ultimii ani ai domniei lui Honorius, respectiv 408-419 (DOC-LRC 1992, cf. nr. 313-317)[1] sau 408-420 (RIC 1994, 253, nr. 202), aceasta fiind încadrarea cronologică pentru tipul Concordia-varianta cu stea în câmp stânga, stabilită de principalele cataloage numismatice de referinţă. Adăugarea prescurtării OB (*obryziacus*) mărcii atelierului (în cazul de faţă CON) reprezintă un efect al acţiunii oficiale de purificare a aurului întreprinsă în Imperiu cu decenii în urmă, în anii 367-368 (Bastien 1985, 107).

Cu deosebire în secolul V, moneda romană din aur a ajuns în număr mare în afara frontierelor romane, ea servind, pe lângă feluritele plăţi interne, şi ca „valută" internaţională a epocii. Urmare a războaielor cu populaţiile germanice şi cu hunii, loturi mari de *solidi* şi multipli ai acestora au pătruns în *Barbaricum*, ca *stipendia* sau ca pradă de război, ajungând inclusiv în regiuni îndepărtate precum zona scandinavă, unde au primit diferite întrebuinţări şi tratamente[2], în funcţie de comunităţile în posesia cărora au ajuns. Nu este surprinzător că şi pe teritoriul României cele mai multe monede de aur reprezentând această perioadă provin din puncte situate în afara graniţelor Imperiului, în special în interiorul lanţului carpatic. Astfel, au fost semnalate în literatura de specialitate nu mai puţin de 73 de piese de aur de la Theodosius II (Isvoranu 2006,

[1] *Officina* Θ este atestată de exemplarul nr. 318 din catalog, acesta fiind însă un fals placat.

[2] Mai ales ca piese de podoabă, inclusiv pentru harnaşament. A se vedea Toynbee 1944, 43. Piesele astfel utilizate au fost perforate sau li s-au ataşat diverse accesorii. Descoperirile din nordul Europei au atestat şi practica deformării flanului prin lovituri vizând distrugerea efigiei emitentului, constatată pe *solidi* proveniţi exclusiv din Imperiul de Răsărit; vezi Fagerlie 1967, 145.

Fig. 1. Moneda de aur de la Theodosius II descoperită la Histria.

29-31, cu bibl.)[3], dintre care circa 66 provin din Transilvania şi Banat[4], şi câteva imitaţii. Cele mai multe aparţin monetăriei de la Constantinopol, care, alături de Thessalonic, deţinea exclusivitatea emiterii monedei de aur în Imperiul de Răsărit.

Pentru Dobrogea se înregistrau până în prezent de la acest emitent doi *solidi* cu provenienţă cunoscută, anume de la Constanţa (şi împrejurimi) (Ocheşeanu, Vertan 1987, 164, nr. 10; Poenaru Bordea, Mitrea 1991, 221, nr. 35)[5] şi Grădina, com. Târguşor, jud. Constanţa (Custurea, Vertan, Talmaţchi 1998, 319, nr. 1883, unde eronat „Theodosius I"), acestea fiind şi singurele atestări pentru secolul V p. Chr.

Tipul Concordia, cu reprezentarea personificată a capitalei Constantinopolis pe tron şi cu piciorul pe proră, a fost inaugurat cu începere din anul 379 p. Chr., odată cu refacerea triadei imperiale după moartea lui Valens, prin asocierea la tron a lui Theodosius I. În timpul vieţii lui Theodosius s-au emis variantele „cu glob" şi „cu scut" ale acestui tip, după *Partitio Imperii,* acesta continuând să se menţină pe reversul *solidi*-lor Imperiului Răsăritean, dar în varianta „cu Victorie pe glob". Încă din timpul domniei lui Arcadius piesele de tip Concordia, cu legenda terminată AVGGG urmată de marca atelierului, primesc în plus în câmpul reversului o stea cu opt raze. După ce în 408 Theodosius II rămâne unic împărat al Imperiului de Răsărit, iconografia nu se modifică, doar numărul G-urilor din terminaţia legendei fiind redus la două (AVGG); există şi părerea că această schimbare s-a produs la câţiva ani după dispariţia lui Arcadius, cel mai târziu în circa 411. Seriile cu Concordia (foarte rar în varianta „cu scut" în locul Victoriei pe glob) s-au emis aproape fără întrerupere până în anii 419-420 (RIC 1994, 63-64, 65-66 şi 73-74, cu bibl.).

Comparativ cu emisiunile de aur mai târzii ale domniei lui Theodosius, prezente în număr mare în zona barbară – pe teritoriul României predomină cele din anii 430-450 de tip VOT XXX MVLT XXXX şi IMP XXXXII COS XVII P P[6] –, tipul Concordia este reprezentat în descoperiri de puţine exemplare. Până acum în România se cunoştea un singur *solidus* cu loc de descoperire cunoscut, provenind de pe teritoriul municipiului Alba Iulia, emis la Constantinopol în officina H (Pavel 1977, 664-665, nr. 6; Mitrea 1978, 365, nr. 21; Butnariu 1992, 87, nr. 2, dar eronat „COMOB" şi „Thessalonic"). La Muzeul din Alba Iulia se mai află un exemplar de acelaşi tip emis în *officina* B, ce a aparţinut unei colecţii particulare (Pavel 1977, 664-665, nr. 7). În colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca există un *solidus* identic cu cel găsit la Histria, din *officina* Θ, provenit din colecţia Papp Ernö (Ardevan 1986, 251, nr. 62; Călian, Găzdac, Alföldy-Găzdac 2007, 55, pl. XXI, nr. 81, unde eronat „AVGGG"). Tot cu proveniență necunoscută, în colecţiile Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" se află trei *solidi* de acest tip, atestând însă atelierele Z şi I (2 ex.) (Isvoranu 2006, 128-129, nr. 344 şi 345-346), iar la Biblioteca Academiei Române alţi şapte (Preda, Petac 2006, 124-125, nr. 562-568)[7].

Din perspectiva cunoaşterii locului de proveniență, moneda mai sus prezentată reprezintă a doua atestare a acestui tip de *solidus* în România, a treia monedă de acest nominal – reprezentând domnia lui Theodosius II şi secolul V – din Dobrogea, precum şi unica piesă monetară de aur romană de pe teritoriul staţiunii arheologice Histria. Menţio-

[3] Pentru tezaurul de la Firtuşu, în lucrarea menţionată au fost citate doar cele patru piese aflate în colecţia Muzeului de Istorie al Transilvaniei; în total în acest tezaur s-ar fi identificat 28 de monede de la Theodosius II, a se vedea Morrisson, Popović, Ivanišević 2006, 416-417, nr. 353, cu referire la o lucrare încă inedită atunci, P. Somogyi, *Der Fund byzantinischer Goldmünzen von Firtosváralja. Eine Neubearbeitung*.

[4] Dintre acestea 17 ex. provin din descoperiri izolate şi 49 din tezaurele de la Şeica Mică, jud. Sibiu (18 ex.), Firtuşu, com. Lupeni, jud. Harghita (28 ex.) şi (probabil) Hida, jud. Sălaj (3 ex.), la care se adaugă exemplarele, în număr neprecizat, din tezaurul de la Dobra, jud. Hunedoara; Morrisson, Popović, Ivanišević 2006, *ibidem* (Firtuşu) şi p. 425-426, nr. 363 (Şeica Mică), cu bibliografia; Moisil 1923, 91, nr. 111, avea cunoştinţă de 21 de piese recuperate din „vreo 80-100 monete de aur – *solidi* – din veacul al V-lea d. Chr." ce compuneau tezaurul de la Şeica Mică, dintre acestea doar 16 exemplare fiind de la Theodosius II; Preda 1975, 468 (Hida).

[5] Într-o colecţie privată.

[6] După c. 433 p. Chr. (accederea lui Attila şi Bleda la putere) tributul plătit hunilor de Imperiul Roman de Răsărit a fost dublat la circa 700 livre de aur, iar după înfrângerea armatei imperiale în 443 „Attila şi-a asigurat o plată de război imediată de 6000 de livre de aur şi un tribut anual de 2100 de livre"; Fagerlie 1967, xxiii.

[7] Din *officinae*-le A, B, Δ (2 ex.) şi Є (3 ex.).

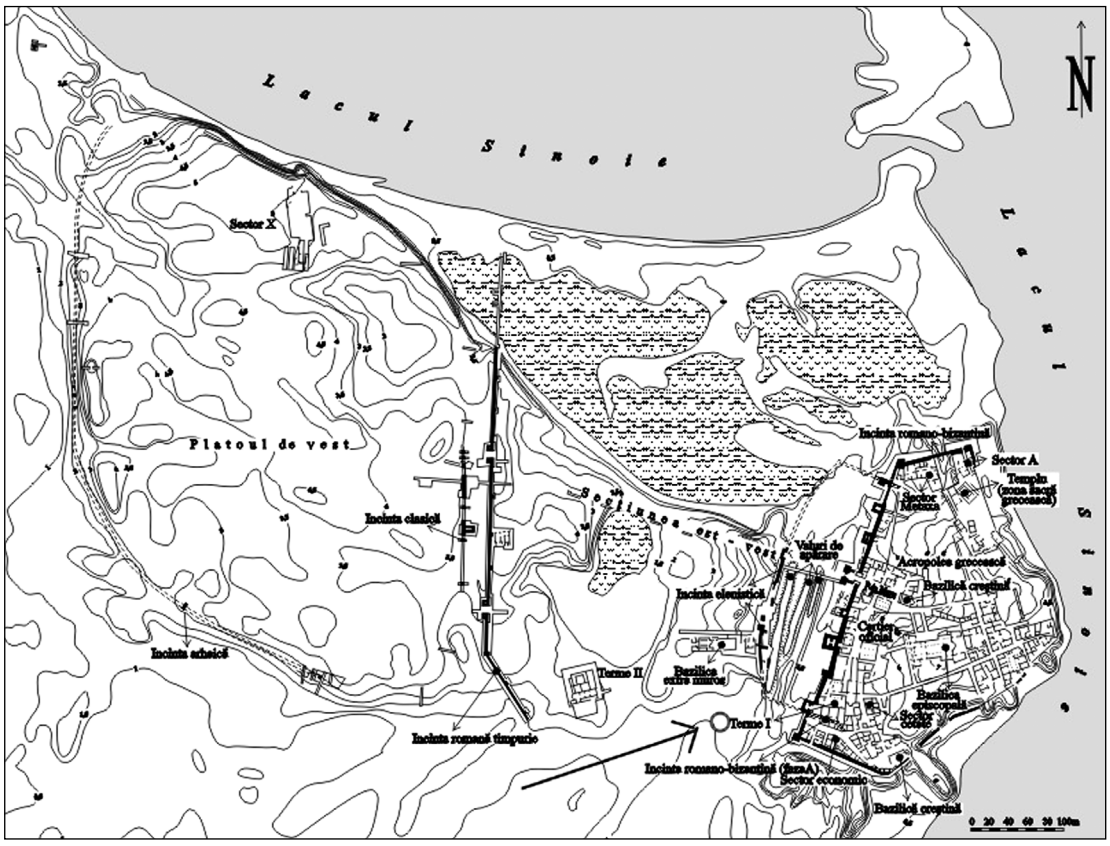

Fig. 2. Histria. Planul general al sitului arheologic şi sectorul în care a fost descoperită moneda.

năm că până în prezent cercetările arheologice de aici au mai scos la iveală patru monede de aur: o diviziune de stater din Cyzic descoperită în anul 1955 în sectorul X, în context cu material ceramic de sec. VI a. Chr. (Vîlcu, Nicolae 2006, 163, nr. 528, cu bibl.) şi trei piese proto-bizantine – doi *solidi* de la Iustin I (Suceveanu et al. 2002, 169)[8] şi Focas (Vîlcu, Nicolae 2006, 163, nr. 528, cu bibl.) respectiv un *tremissis* de la Tiberiu II Constantin (Poenaru Bordea, Dima 2007, 185, nr. 204)[9].

Bibliografie

Ardevan 1986: R. Ardevan, Monedele de aur antice şi bizantine din Muzeul de Istorie al Transilvaniei, BSNR 77-79 (1983-1985), 1986, 237-256.

Bastien 1985: P. Bastien, Le monnayage de l'atelier de Lyon. De la mort de Constantin à la mort de Julien (337-363) (Wetteren 1985).

Butnariu 1992: V. Butnariu, Monede romane postaureliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275-491). ArhMold 14/1991, 1992, 67-107.

Călian, Găzdac, Alföldy-Găzdac 2007: L. Călian, C. Găzdac, Á. Alföldy-Găzdac, The Ancient and Byzantine Gold Coinages in the National History Museum of Transylvania / Moneda de aur antică şi bizantină în Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei (Cluj-Napoca 2007).

Custurea, Vertan, Talmaţchi 1998: G. Custurea, A. Vertan, G. Talmaţchi, Descoperiri monetare în Dobrogea (XII). Pontica 31, 1998, 309-328.

DOC-LRC 1992: Ph. Grierson, M. Mays, Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection (Washington 1992).

Fagerlie 1967: J.M. Fagerlie, Late Roman and Byzantine solidi Found in Sweden and Denmark. In: Numismatic Notes and Monographs, 157 (New York 1967).

Isvoranu 2006: Th. Isvoranu, Les monnaies romaines. In: A. Vîlcu, Th. Isvoranu, E. Nicolae, Les monnaies d'or de l'Institut d'Archéologie de Bucarest (Wetteren 2006), 16-32.

[8] Sectorul *Basilica extra muros*.
[9] Sectorul *Basilica episcopală*.

Mitrea 1978: B. Mitrea, Découvertes monétaires en Roumanie, 1977 (XXI). Dacia N.S. 22, 1978, 363-369.

Moisil 1923: C. Moisil, Monete şi tezaure monetare găsite în România şi în ţinuturile româneşti învecinate. BSNR 18, 1923, 90-91.

Morrisson, Popović, Ivanišević 2006: C. Morrisson, V. Popović, V. Ivanišević, Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713) (Paris 2006).

Ocheşeanu, Vertan 1987: R. Ocheşeanu, A. Vertan, Monede de aur şi argint din secolele IV-V descoperite în Dobrogea. CCDJ 3-4, 1987, 161-168.

Pavel 1977: V. Pavel, Monede de aur romane imperiale şi bizantine în colecţiile Muzeului din Alba Iulia, Apulum 15, 663-670.

Poenaru Bordea, Dima 2007: Gh. Poenaru Bordea, M. Dima, Catalogue des découvertes / Monnaies. In: Al. Suceveanu, Histria XIII. La basilique épiscopale (Bucureşti 2007), 153-193.

Poenaru Bordea, Mitrea 1991: Gh. Poenaru Bordea, B. Mitrea, Découvertes monétaires en Roumanie – 1990 (XXXIV). Dacia N.S. 35, 1991, 215-22.

Preda 1975: C. Preda, Circulaţia monedelor postaureliene în Dacia, SCIVA 4, 26, 1975, 441-486.

Preda, Petac 2006: C. Preda, E. Petac, Les monnaies d'or de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine, I. Monnaies grecques et romaines (Wetteren 2006).

RIC 1994: J.P.C. Kent, Roman Imperial Coinage, vol. X, The Divided Empire and the Fall of the western Parts AD 395-491 (Londra 1994).

Suceveanu et al. 2002: Al. Suceveanu, K. von der Lohe, V. Rusu-Bolindeţ, Al. Bădescu, Sectorul Basilica extra muros. In: Cronica cercetărilor arheologice (campania 2001), 23 (Bucureşti 2002), 168-170.

Toynbee 1944: J.M.C. Toynbee, Roman Medallions: their scope and purpose. NC, 6th series, 4, XIII-XVI, 27-44.

Vîlcu, Nicolae 2006: A. Vîlcu, E. Nicolae, Monnaies byzantines. In: A. Vîlcu, Th. Isvoranu, E. Nicolae, Les monnaies d'or de l'Institut d'Archéologie de Bucarest (Wetteren 2006), 146-210.

A gold coin from the 5th century A.D. discovered at Histria

Abstract

The authors present a *solidus* of Concordia type struck at Constantinople in the 1st part of Theodosius II's reign. This one has been found in the course of the archaeological excavations from 2007 in the southern side of the ancient settlement of Histria, nearby the south-western corner tower of the late Roman fortification (*extra muros*). It represents the first one Roman gold coin resulted from the systematic researches in this important site. Till now at least 73 gold coins struck under Theodosius II, discovered on the territory of Romania, had been known and published. Among them it was a single one of Concordia type with a well-known place of finding (Alba Iulia), but from another *officina* of Constantinople.

List of illustrations:

Fig. 1. The gold coin from Theodosius II discovered at Histria.

Fig. 2. Histria. General map of the archaeological site and the coin's finding area.

Золотая монета V в. н.э. из Истрии

Резюме

Авторы представляют монету типа Конкордия, отчеканенную в Константинополе во времена Феодосия II. Она была обнаружена в 2007 году, во время археологических раскопок в городе Истрия, возле юго-западной башни позднеримской цитадели (extra muros). Монета является первой римской нумизматической находкой из золота, обнаруженной в результате систематических изысканий в Истрии. До сих пор на территории Румынии известно и опубликовано минимум 73 золотые монеты Феодосия II. Среди них только одна, обнаруженная в Алба Юлия, относится к типу Конкордия.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Золотая монета Феодосия II, обнаруженная в Истрии.

Рис. 2. Истрия. Генеральный план с указанием места обнаружения золотой монеты.

12.02.2009

Theodor Isvoranu, Institutul de Arheologie „V. Pârvan", str. Henri Coandă, 11, Sector 1, Bucureşti, România, e-mail: theodor_isvoranu@yahoo.com

Mircea Dabîca, Institutul de Arheologie „V. Pârvan", str. Henri Coandă, 11, Sector 1, Bucureşti, România, e-mail: mdabica@yahoo.com

РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЕ ПОГРЕБЕНИЕ У С. ХЫРТОПУЛ МАРЕ

Иван Г. Власенко
Вячеслав М. Бикбаев

В 2008 году были проведены охранные раскопки погребения у с. Хыртопул Маре района Криулень[1]. Оно было обнаружено по черепу, обнажившемуся в промоине колеи грунтовой дороги, расположенной непосредственно у кольцевого городища раннего железного века с местным названием «Ла Шанц» (рис. 1/1-3).

Памятник открыт в 1949 году Г.Ф. Богачем и впервые описан в научной литературе Г.Д. Смирновым, отнёсшим его к гетской культуре и датировавшим IV-III вв. до н.э. (Смирнов 1964, 254). В 1990 году Г.Ф. Чеботаренко заложил на площадке городища траншею, выявившую остатки углублённых сооружений двух культурно-хронологических горизонтов: позднего гальштата или ранних гетов VI-V вв. до н. э. и раннего средневековья (древнерусской культуры типа Екимэуць-Алчедар) со следами железоделательного производства. На наш взгляд, судя по опубликованным фрагментам гончарной керамики, тем более, по наличию глиняных котлов, этот слой можно отнести к позднему этапу, так называемой, балкано-дунайской культуры типа Ханска-Рэдукэнень и датировать XI - нач. XII в. (Cebotarenco 1997, 211-220).

Видимо, это одно из наиболее северных поселений данной культуры в центральной зоне Молдовы, хотя неподалёку, у с. Устье, у слияния р. Рэута с Днестром, Г.Д. Смирновым было частично исследовано селище более раннего этапа этой же культуры (Фёдоров, Чеботаренко 1974, 42).

Кроме описания городища Хыртопул Маре, Г.Ф. Чеботаренко отметил наличие к югу от него древнего могильника, занимающего довольно большую площадь. Так, жители примыкающей к городищу части села, при строительстве домов и земляных работах находили погребения, совершённые в каменных ящиках, а также обложенные кромлехами. По всей видимости, исследованное погребение относится к данному могильнику.

Погребение располагалось к 43 м к северу от северо-восточной окраины села и шоссейной дороги Хыртопул Маре – Криулень (рис. 1/1-3). Череп погребённого лежал на дороге, а костяк уходил в её обочину. Контуры вытянутой с запада-юго-запада на восток-северо-восток, простой подпрямоугольной могильной ямы с закруглёнными углами обозначились в желтоватой супеси материка на глубине 25-30 см, после прохождения чернозёмного слоя. Длина ямы 205 см, ширина от 70 до 90 см. глубина от современной дневной поверхности в области ног – 50 см, черепа – 25 см (здесь было углублено полотно дороги.). Стенки ямы вертикальные. Дно ровное, горизонтальное (рис. 1/4; 2). Заполнение состояло из плотного желтовато-серого грунта сильно изрытого кротовинами. В нём изредка встречались мелкие фрагменты лепной лощеной керамики раннего железного века, небольшие камешки, а также найден концевой скребок на пластинчатом отщепе из серого кремня, рабочий конец которого имеет угловую зеркальную заполировку, свидетельствующую об использовании орудия и в качестве вкладыша серпа (рис. 3/2). Длина орудия 3,1 см, ширина – до 1,6 см, толщина – 0,5 см.

Костяк взрослого мужчины возрастом около 20-25 лет (по определению антрополога Александра Варзарь), в основном хорошей сохранности, длиной около 175 см лежал вытянуто на спине. Голова покоилась на затылке, лицевой частью вверх и ориентирована на восток-северо-восток. Кости ног и правой руки были вытянуты, кости левой руки слегка согнуты в локте и кистью уложены на тазе. Лицевая часть черепа отсутствовала (срезана либо плу-

[1] Выражаем признательность Родике Ненику и Елене Фрумосу за информацию о погребении и участие в его раскопках.

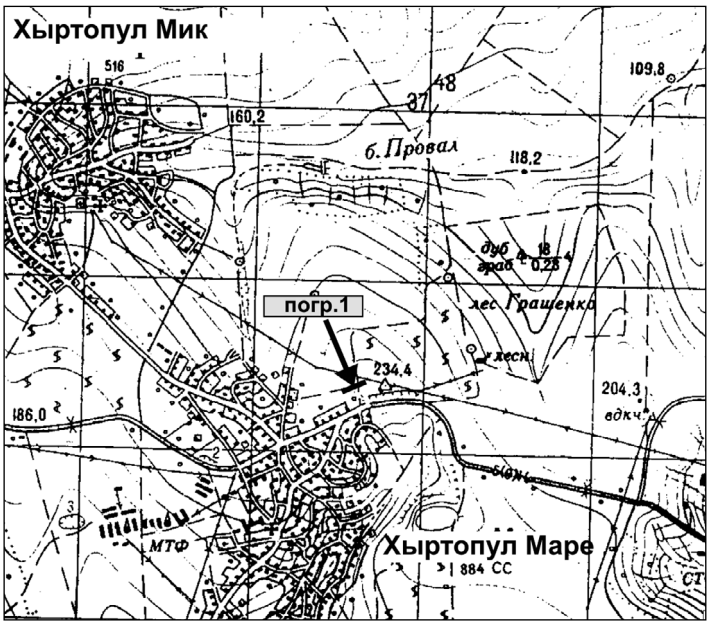

1

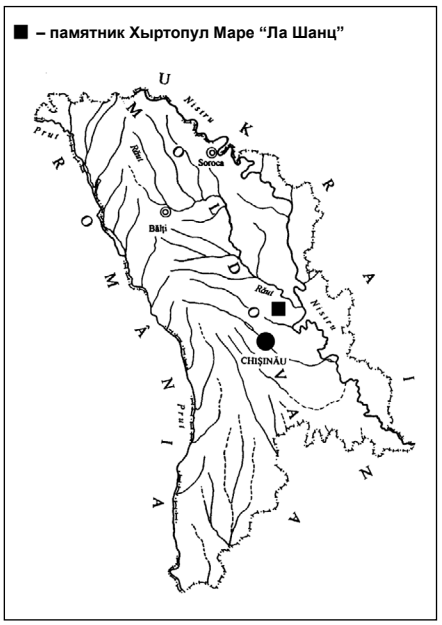

2

3

4

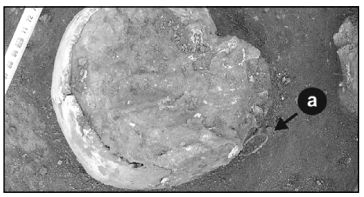

5

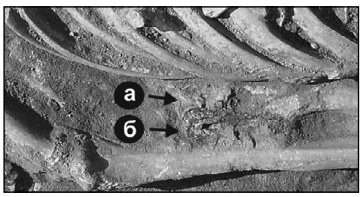

6

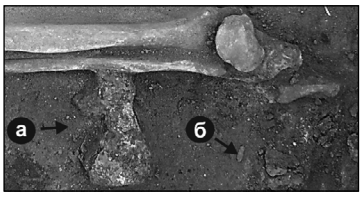

7

Рис. 1. Расположение памятника Хыртопул Маре – «Ла Шанц» на топографической карте (1) и на карте Р. Молдова (2). Вид с востока-юго-востока на городище «Ла Шанц» с указанием места расположения исследованного погребения (3). Вид на расчищенное погребение с востока (4). Фрагменты увеличенных снимков с изображением инвентаря: 5а – серьги; 6 а, б - кресала с кремнем; 7 а, б - топора и застёжек-накладок.

гом – либо колёсами проезжающего транспорта). Также не сохранились шейные позвонки, кости стоп и кисти рук (отдельные фаланги пальцев и мелкие кости стоп были растащены грызунами почти по всей яме). Под костяком и рядом с ним, на дне ямы, местами сохранились слабо различимые следы органического тлена (рис. 1/4; 2)

Усопшего сопровождал довольно выразительный погребальный инвентарь. С правой стороны черепа, в области уха, была найдена бронзовая проволочная серьга в виде вопросительного знака (рис. 1/5; 2/1; 3/2). Кроме того, выявлен ряд предметов, изготовленных из железа. Под мышкой, между костями левой руки и грудной клетки, расчищено кресало удлинённой формы с кремешком (видимо, было уложено покойнику в небольшом мешочке) (рис. 1/6; 2/2; 3/3, 4). Чуть ниже левого колена найден фрагмент железного черешкового наконечника стрелы (рис. 2/3), а у правой ноги, ниже колена (ближе к голеностопному суставу), был положен боевой топор, примыкая обушковой частью к берцовым костям (рис. 1/7а; 2/4; 4/1, 2). Между втулкой топора и костями правой вытянутой руки наблюдались слабые следы древесного тлена от топорища длиной около 50-60 см (лучше всего тлен сохранился во втулке). Видимо, рукоять топора была вложена в кисть правой руки погребённого. Возле правой стопы выявлены остатки, по всей видимости, одного предмета, представленного несколькими, частично разломанными железными накладками и половинкой небольшого колечка (рис. 1/7б; 2/5; 5). Отметим, что все железные предметы были очень плохой сохранности, коррозированы и буквально рассыпались в руках при их извлечении.

Приводим более полное описание лучше всего сохранившихся находок, по которым можно произвести культурно-хронологическую интерпретацию данного погребения. В этом смысле наиболее интересное положение занимает бронзовая проволочная серьга в виде знака вопроса (рис. 3/2). Она состоит из округлого в плане разомкнутого кольца, один конец которого отогнут вертикально вниз в виде стержня и заканчивается подовальной петелькой для крепления бусины, а возможно и стерженька-подвески с несколькими бусинами (если изначально серьга была двусоставной). Стержень серьги у петельки обвит более тонкой проволокой. Общая длина серьги 5 см, диаметр кольца 2,5 см, диаметр петельки 0,7 см, диаметр проволоки 0,15 см.

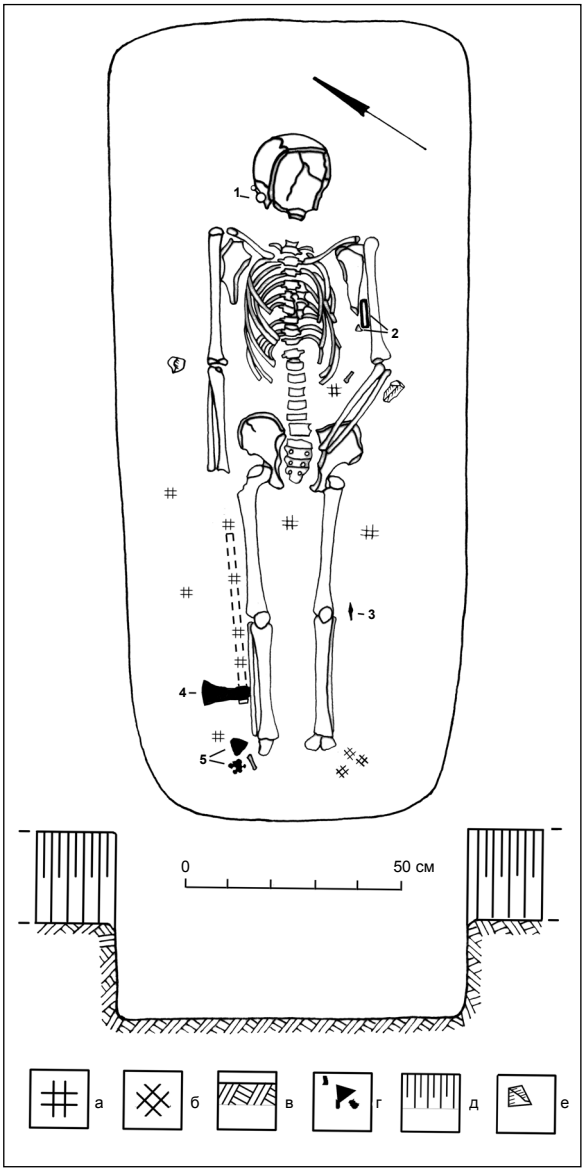

Рис. 2. Хыртопул Маре – «Ла Шанц». Погребение №1. Условные обозначения 1 - серьга; 2 - кресало с кремнем;3- наконечник стрелы; 4 - топор; 5 - застёжки-накладки; а - остатки органического тлена; б - угольки; в - материк; г - железные предметы и их фрагменты; д - чернозёмный слой; е - камни.

Подобный тип серьг распространился на большой территории с востока вместе с кочевниками. Он известен среди изделий Волжской Болгарии (Археология СССР 1981, 255,

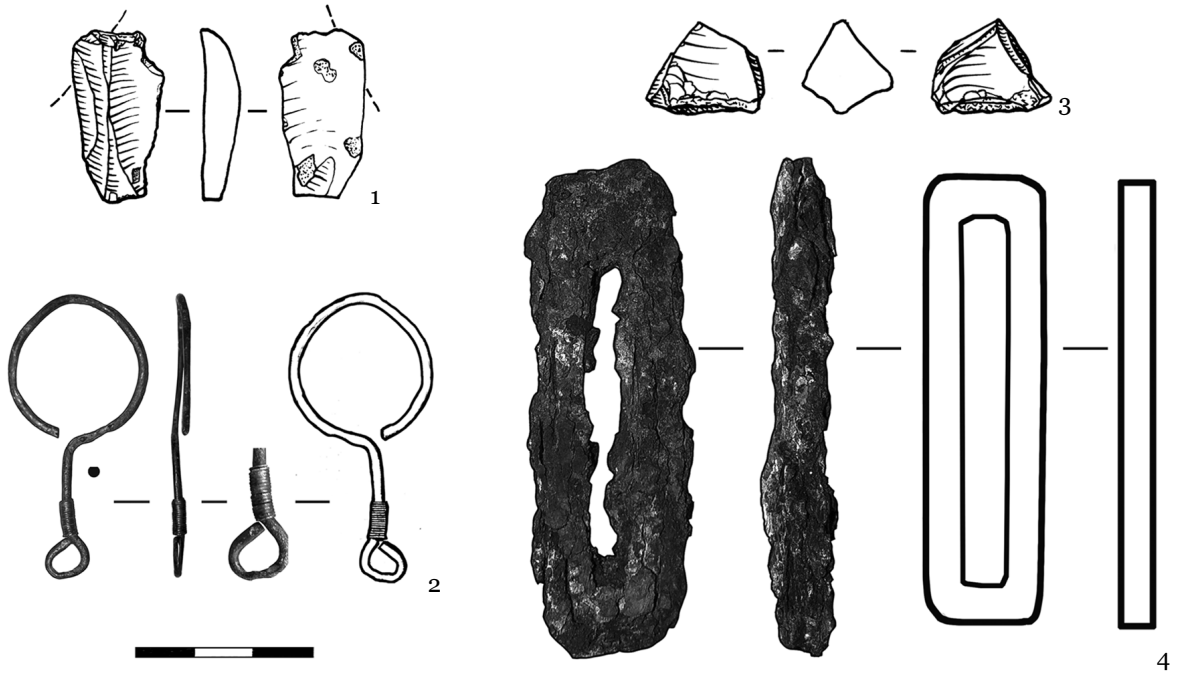

Рис. 3. Хыртопул Маре – «Ла Шанц». Погребение № 1: 1 - орудие из кремня из заполнения погребальной ямы.; 2 - серьга; 3 - кремень для кресала; 4 - кресало.

рис. 79), характерен для поздних кочевников и горожан золотоордынского периода, а также встречается далеко за пределами Золотой Орды и датируется, по мнению Г.А. Фёдорова-Давыдова, второй половиной XIII-XIV вв. (Фёдоров-Давыдов 1966, 116, рис. 6).

На нашей территории серьги в виде вопросительного знака выявлены в двух кочевнических погребениях у села Будешть района Криулень (Рикман 1969, 71). Подобная серьга без бусины найдена в погребении № 2 средневекового могильника Школа ноуэ в селе Матеуць Резинского района (Хынку 1969, 166, табл. II/1). Серьги в виде знака вопроса и их фрагменты – наиболее частые находки среди золотоордынских украшений в расположенном неподалёку Старом Орхее. Они здесь встречаются в заполнении жилых, производственных и хозяйственных сооружений (Бырня, Рябой 1989, 97-98, рис. 1/1-10), а также в погребениях кладбища II (Абызова, Бырня 1981, 169). По-видимому, такие серьги изготовлялись на месте. Так, в ювелирной мастерской XIV в., помимо целой серьги и частей серьг, найдены заготовки для их производства (Бырня 1974, 238). Похожие серьги были найдены в Румынии при раскопках могильника Трифешть (Spinei 1994, 464, fig. 30/31-33), в Великом Новгороде, в слоях XIII-XIV вв (Седова 1959, 225, рис. 1/12) и во многих других местах. Э.А. Рикман отмечал наличие влияния этого типа украшений на производство серьг в средневековой Молдове (Рикман 1969, 77).

Вторым датирующим предметом является двулезвийное прямоугольное кресало с прямоугольной прорезью (рис. 3/4). Длина кресала около 8,5 см, ширина около 2,6 см, толщина – 0,6 см. (из-за коррозии размеры предмета несколько увеличились). С торцевой стороны к кресалу примыкал небольшой кремешок светло-коричневого цвета, в форме неправильной четырёхгранной пирамиды (рис. 3/3). Одна сторона основания имеет дуговидную выемку (образовалась в процессе использования). Высота кремешка 1,7 см, размеры основания 1,8-2,2×1,5-1,8 см. Подобные кресала Г.А. Фёдоров-Давыдов относит к отделу А, типу I (Фёдоров-Давыдов 1966, 66, 84, рис. 12/8 –AI). По Б.А. Колчину такие кресала датируются XIII-XIV вв. (Колчин 1959, 101, рис. 84/9-11). Похожее огниво выявлено в погребении № 7 могильника Лимбарь (Хынку 1970, 56, рис. 22/5).

Следующей датирующей находкой служит боевой топор (рис. 4) с прямой верхней гранью, опущенным лезвием, суженным округлым обушком и овальной втулкой. Длина топора около 14 см, ширина лезвия около 9 см, диаметр втулки около 3 см. (размеры восстановленные, не совсем точные, так как предмет сильно пострадал от коррозии, выкрошился и расслоился). А.Н. Кирпичников относит такие топоры к IV-А типу, отмечая, что они являлись традиционным орудием пехоты, использовались как универсальный инструмент во время похода и боя и датирует их XIII-XIV вв. (Кирпичников 1966, 28-29, 38). Этим же временем датирует данные топоры и Б.А. Колчин (Колчин 1959, 24, рис. 9/5-7). В кочевнических погребениях топоры встречаются в очень ограниченном количестве. Так, Г.А. Фёдоров-Давыдов привлекая огромный фактический материал из подкурганных погребений кочевников, отмечает наличие в их заполнении всего трёх топоров (Фёдоров-Давыдов 1966, рис. 12/9). Они более раннего времени чем наш топор и не аналогичны ему.

Специалист по древнерусскому оружию А.Н. Кирпичников указывает на присутствие большого количества топоров на Руси, преобладающая часть которых найдена в погребениях (Кирпичников 1966, 28). Чаще всего топор находился у правой ноги погребённого, топорищем к руке. Многие топоры были в матерчатом чехле (Алешковский 1960, 77). Ближайшие аналогии нашему топору известны в грунтовых средневековых могильниках: в погребении № 7 могильника Лимбарь у села Ханска, (Хынку 1970, 56, рис. 22/1); в погребении № 1 могильника Шкоала ноуэ у села Матеуць (Хынку 1969, 164, табл. 1/1).

Остатки предмета у правой стопы, как уже отмечалось, состояли из нескольких накладок и фрагмента колечка (рис. 5). Самая большая накладка (рис. 5/4-6) имеет вид равнобедренного треугольника высотой 6 см, длиной основания 7 см и состоит из двух взаимовыпуклых половинок. Вершина одной половинки обломана. Мелкие заклёпки скрепляли обе накладки по углам и у середины боковых сторон. Одна из половинок в центре имела довольно большую умбоновидную заклёпку выпуклостью наружу. К центру другой половинки накладки, с наружной стороны, была

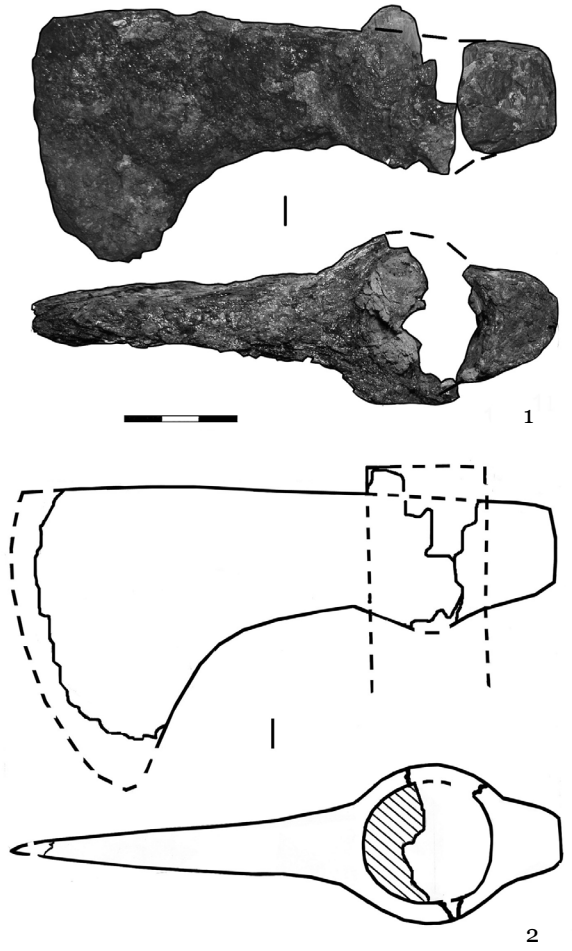

Рис. 4. Хыртопул Маре – «Ла Шанц». Погребение №1. 1 - боевой топор и 2 - его реконструкция.

прикреплена, видимо подвижно, небольшая пластинка в виде острого равнобедренного треугольника вершиной к середине основания большей накладки (высота пластины 4,3 см, длина основания 3 см). По углам и у середины сторон на ней также имеются заклёпки (рис. 5/4-6). Другая небольшая, подромбовидной формы накладка, имеет один утолщённый обломанный конец и заклёпки по углам (рис. 5/1). Её длина 5 см, ширина 4 см. Ещё одна более тонкая накладка подсердцевидной формы с мелкими отверстиями по углам, возможно, использовалась в качестве нашивки (рис. 5/2). Её высота и длина основания 4см, диаметр отверстий около 0,1 см. Толщина всех пластин 0,2-0,3 см. Диаметр колечка около 2 см, толщина его 0,3 см (рис. 5/3).

Аналогии данному изделию подобрать довольно сложно. С определённой долей достоверности, все перечисленные детали предмета можно отнести к застёжкам-накладкам либо

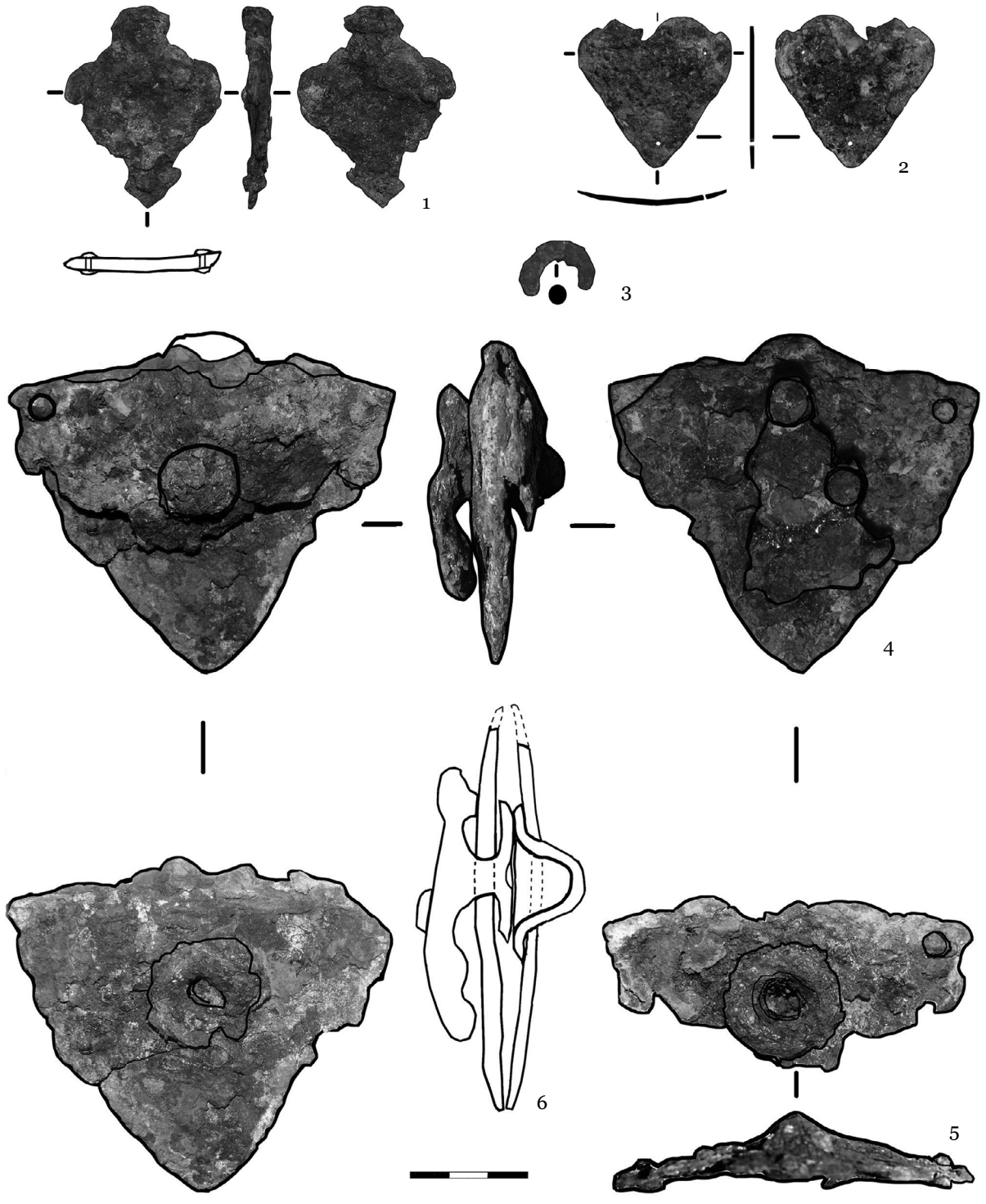

Рис. 5. Хыртопул Маре – «Ла Шанц». Погребение№ 1: 1 - подромбовидная накладка; 2 - сердцевинная накладка-нашивка; 3 - фрагмент колечка; 4-6 - составная накладка.

от кожаной сумки (Фёдоров-Давыдов 1966, рис. 12/7), либо от колчана или чехла топора (между пластинами большой накладки частично сохранился тлен, видимо от кожи).

Исходя из вещевого набора в погребальном инвентаре, данное погребение можно отнести к позднекочевническому периоду и датировать XIII-XIV вв.

Ближайшие ему аналогии известны среди погребений с северной ориентировкой и инвентарём из средневековых грунтовых могильников Шкоала ноуэ (Хынку 1969, 162-170) и Лимбарь (Хынку 1970), а также в золотоордынском некрополе Старого Орхея (Абызова, Бырня 1981, 164-174).

С X по XIV вв. постепенно уменьшается количество подкурганных кочевнических погребений и увеличивается число грунтовых могильников без насыпей и совместных погребений человека и коня. Хотя на территории Молдовы таких могильников пока выявлено ещё мало. По мнению исследователей, это отражает постепенный переход кочевников к оседлости (Сымановић 1956, 106). Г.А. Фёдоров-Давыдов отмечает, что ведя полукочевой образ жизни, поздние кочевники иногда устраивались на зимовища на заброшенных древних городищах, подновляя их укрепления. Зачастую возле зимовищ возникали грунтовые могильники (Фёдоров-Давыдов 1966, 199). Видимо, такой же процесс происходил в средневековый период и возле древнего городища «Ла шанц», когда его укрепления прослеживались чётче, на самом городище, возможно, ещё существовали стационарные сооружения XI-XII вв, или их остатки, а недалеко от укреплений выделялся по внешним признакам древний могильник (Cebotarenco 1997, 211-220).

Всё вышеизложенное по поводу обряда погребения в грунтовых бескурганных могильниках захоронений вытянутых на спине, с северной ориентировкой, без костей коня и с богатым погребальным инвентарём наводит на мысль, что такой обряд был присущ представителям определённой этнической группы, выделившейся из среды поздних кочевников. Г.А. Фёдоров-Давыдов подобные погребения считает монгольскими, или погребениями каких-то сибирских племён, втянутых монголами в их движение на запад (Фёдоров-Давыдов 1966, 159). Это же отмечает и И.Г. Хынку для некоторых погребений из могильника Лимбарь, ссылаясь на М.С. Великанову (Хынку 1970, 66).

В заключение необходимо отметить, что у села Хыртопул Маре имеются остатки двух, а возможно и трёх культурно-хронологических горизонтов, представляющих интерес для изучения археологии и истории Молдовы. С одной стороны это слой позднего гальштата – ранних гетов, с другой – раннесредневековой культуры типа Ханска-Рэдукэнень и с третьей – вышеописанное погребение поздних кочевников, которое, возможно, входило в состав расположенного рядом могильника.

Библиография

Абызова, Бырня 1981: Е.Н. Абызова, П.П. Бырня, Археологические работы в Старом Орхее в 1974-1976 гг. В сб.: АИМ 1974-1976 (Кишинёв 1981), 164-174.

Алешковский 1960: М.Х. Алешковский, Курганы русских дружинников XI-XII вв. СА 1, 1960, 70-90.

Археология СССР 1981: Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья (отв. ред. С.А. Плетнёва) (Москва 1981).

Бырня 1974: П.П. Бырня, Ювелирная мастерская XIV в. из Старого Орхея. В сб.: АИМ 1973 (Кишинёв 1974), 229-241.

Бырня, Рябой 1989: П.П. Бырня, Т.Ф. Рябой, О некоторых ювелирных изделиях из Старого Орхея. В сб.: Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии (Кишинёв 1989), 97-103.

Кирпичников 1966: А.Н. Кирпичников, Древнерусское оружие. Выпуск второй. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. В: Археология СССР. Свод археологических источников, вып. Е1 36 (Москва-Ленинград 1966).

Колчин 1959: Б.А. Колчин, Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. В сб.: МИА АН СССР, № 65 (Москва 1959).

Рикман 1969: Э.А. Рикман, Художественные сокровища древней Молдавии (Кишинёв 1969).

Седова 1959: М.В. Седова, Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XVвв.). В сб.: МИА АН СССР, № 65 (Москва 1959).

Смирнов 1964: Г.Д. Смирнов, Археологические разведки в нижнем течении Реута. В сб.: МИАЭ МССР (Кишинёв 1964), 248-254.

Сымановић 1956: Э.А. Сымановић, Погребения X-XII вв. Каменского могильника. В сб.: КСИИМК, вып. 65 (Москва 1956).

Фёдоров-Давыдов 1966: Г.А. Фёдоров-Давыдов, Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов (Москва 1966).

Фёдоров, Чеботаренко 1974: Г.Б. Фёдоров, Г.Ф. Чеботаренко, Памятники древних славян (VI-XIII) вв. В сб.: АКМ, вып. 6 (Кишинёв 1974).

Хынку 1969: И.Г. Хынку, Средневековый могильник Школа ноуэ из с. Матеуцы. В сб.: Далёкое прошлое Молдавии (Кишинёв 1969), 162-170.

Хынку 1970: И.Г. Хынку, Лимбарь - средневековый могильник XII-XIV вв. в Молдавии (Кишинёв 1970).

Cebotarenco 1997: Gh.Th. Cebotarenco, Cetatea halstattiană tîrzie de la Hîrtopul Mare. In: Vestigii arheologice din Moldova (Chişinău 1997), 211-220.

Spinei 1994: V. Spinei, Moldova în secolele XI-XIV (Chişinău 1994).

Un mormânt medieval din preajma s. Hîrtopul Mare

Rezumat

În vara anului 2008, în cadrul unor cercetări de salvare din preajma satului Hârtopul Mare, r-nul Criuleni, a fost cercetat un mormânt plan de inhumaţie din secolele XIII-XIV. Înmormântarea a fost descoperită în nemijlocita apropiere a locului numit de localnici „La Şanţ”, unde au fost atestate o cetate getică şi o aşezare medievală din sec. XI-XII.

Într-o groapă de formă rectangulară cu colţurile rotunjite, cu adâncimea de 0,5 m a fost cercetat scheletul unui individ în vârstă de 20-25 ani, orientat cu capul spre ENE, depus în poziţie culcat pe spate, cu picioarele şi mâna dreaptă întinse, palma mânii stângi fiind aşezată pe oasele bazinului. În zona tâmplei drepte a fost găsit un cercel de bronz în forma semnului întrebării, iar între oasele braţului stâng şi oasele toracice avea un amnar de fier cu o bucată de cremene. Mai jos de genunchiul stâng a fost descoperit un vârf de săgeată de fier, iar lângă piciorul drept, mai jos de genunchi, a fost găsit un topor de luptă şi resturile unei încheietori cu aplice din fier. Ca urmare a analizei trăsăturilor ritului funerar şi a inventarului, mormântul poate fi datat în secolele XIII-XIV şi atribuit nomazilor târzii. Pe teritoriul Republicii Moldova el îşi găseşte analogii printre înmormântările plane Hansca-Limbari şi Mateuţi-Şcoala nouă. Probabil, mormântul cercetat face parte dintr-o necropolă plană, a cărei prezenţă în apropierea cetăţii „La Şanţ” a fost semnalată atât de locuitorii satului, cât şi de unii cercetătorii.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. 1 - Amplasarea sitului Hârtopul Mare – „La Şanţ” pe hartă topografică şi 2 - harta R. Moldova; 3 - cetatea „La Şanţ” (vedere dinspre est-sud-est) cu indicarea locului mormântului cercetat; 4 - mormântul (vedere dinspre est); 5а - cercel; 6а, б - amnarul cu cremene; 7а, б - topor şi încheietori-aplice.

Fig. 2. Hârtopul Mare – „La Şanţ”. Mormântul nr. 1. Semne convenţionale: 1 - cercel; 2 - amnar cu cremene; 3 - vârf de săgeată; 4 - topor; 5 - încheietoare-aplică; а - rămăşiţe de substanţă organică; б - cărbuni de lemn; в - sol viu; г - obiecte şi rămăşiţe de obiecte din fier; д - strat de cernoziom; е - pietre.

Fig. 3. Hârtopul Mare – „La Şanţ”. Mormântul nr. 1. 1 - unealtă din silex din umplutura gropii; 2 - cercel; 3 - cremene pentru amnar; 4 - amnar.

Fig. 4. Hârtopul Mare – „La Şanţ”. Mormântul nr. 1. 1 - topor de luptă; 2- reconstituirea toporului.

Fig. 5. Hârtopul Mare – „La Şanţ”. Mormântul nr. 1. 1 - aplică romboidală; 2 - aplică cordiformă; 3 - fragment de ineluş; 4-6 - aplică complexă.

An medieval grave near the village Hîrtopul Mare

Abstract

In the summer of 2008 as part of the rescue excavations near the village Hârtopul Mare, Criuleni district, was investigated a flat grave done by inhumation from the 13th-14th centuries. The burial was discovered in the immediate vicinity of the place called by the local inhabitants „La Şanţ” where were attested a Getae fortress and a medieval settlement from the 11th-12th centuries.

In a pit of a rectangular shape with rounded corners, at the depth of 0,5 m has been investigated the remains of an individual of 20-25 years old, east-north-east head oriented, laying on the back, with the legs and right hand stretched, the hand of the left arm placed on the basin bones. At the right temple was found a bronze earring question mark shaped, and between the bones of the left arm and the bones of the thorax had an iron handle with a flint piece. Under the left knee was discovered an iron arrow point, and near the right leg, under the knee – a battle axe and the remains of a closure with iron tag. The analysis of the funerary rite features and inventory places the grave in the chronological diapason of the 13th-14th centuries and attributes it to the late nomads. It finds analogies on

the territory of the Republic of Moldova among the flat graves from Hansca-Limbari and Mateuţi-Şcoala nouă. The grave is part probably of a flat necropolis which's presence near the fortress „La Şanţ" has been pointed out by the inhabitants of the village and by the researchers.

List of illustrations:

Fig. 1. 1 - The location of the site Hârtopul Mare – „La Şanţ" on the topographic map and 2 - map of the R. of Moldova; 3 - the fortress „La Şanţ" (view from east-south-east) with the indication of the grave; 4 – the grave (view from east); 5а - earring; 6а, б - handle flint; 7а, б - axe and closure-tag.

Fig. 2. Hârtopul Mare – „La Şanţ". Grave no. 1. Conventional signs: 1 - earring; 2 - handle with flint; 3 - arrow point; 4 - axe; 5 - closure-tag; а - remains of organic substance; б - wood coal; в - living soil; г - iron objects and object remains; д - chernozeom layer; е - stones.

Fig. 3. Hârtopul Mare – „La Şanţ". Grave no. 1. 1 - flint tool from the pit filling; 2 - earring; 3 - flint for handle; 4 - handle.

Fig. 4. Hârtopul Mare – „La Şanţ". Grave no. 1. 1 - battle axe; 2- axe reconstruction.

Fig. 5. Hârtopul Mare – „La Şanţ". Grave no. 1. 1 - tag lozenge-shaped; 2 - girdle-shaped tag; 3 - ring fragment; 4-6 - complex tag.

15.03.2009

Иван Власенко, Национальный музей археологии и истории Молдовы, ул. 31 Августа 1989, 121А, МД-2012, Кишинэу, Республика Молдова;

Вячеслав Бикбаев, Национальный Музей Археологии и Истории Молдовы, ул. 31 Августа 1989 121А, МД - 2012 Кишинэу, Республика Молдова

UNELE DESCOPERIRI MONETARE DIN CIMITIRUL BISERICII ADORMIREA MAICII DOMNULUI DE LA CĂUŞENI

Valeriu Bubulici
Ion Tentiuc

În vara anilor 2002 şi 2004, în cadrul procesului de restaurare a Bisericii Adormirea Maicii Domnului din Căuşeni, în curtea lăcaşului au fost efectuate câteva sondaje arheologice. Scopul cercetărilor a fost acumularea de informaţie crono-stratigrafică în vederea stabilirii perioadei de întemeiere şi funcţionare a edificiului. Totodată s-a efectuat o anumită activitate de documentare asupra aceluiaşi obiectiv ce ar permite precizarea încadrării cronologice a lăcaşului şi formularea de observaţii privind contextul evoluţiei acestui tip de construcţii eclesiastice medievale în zona Bugeacului. Cercetările arheologice întreprinse în exteriorul bisericii şi lângă zidul de incintă şi-au mai propus de a stabili datarea elementelor alcătuitoare ale ansamblului în baza acumulării informaţiilor de ordin material, dar şi a relaţiei cronologice dintre aceste elemente componente. În această ordine de idei de un real folos pot fi piesele de numismatică descoperite în interiorul unor complexe funerare sau în stratul cultural, pe care le propunem pentru publicare[1].

Menţionăm că primele cercetări de caracter arheologic, în interiorul bisericii Adormirii Maicii Domnului din Căuşeni, au fost efectuate de către Elefterie Mihalevici, la comanda Academiei de Arte din Petersburg, în anul 1877 (Курдиновский 1918, 62-79). Acesta a efectuat câteva sondaje în naosul, pronaosul şi altarul bisericii, fără însă a descoperi elemente ce ar ajuta la precizarea datării monumentului. Atragem atenţia ca aceste investigaţii au fost posibile atunci când, în urma construirii în localitate a două biserici noi, ultima, devenită neîncăpătoare, a fost închisă. Serviciul divin se efectua în biserica Adormirii Maicii Domnului doar la marile sărbători creştine.

În prima jumătate a secolului al XX-lea s-au întreprins câteva tentative de consolidare şi restaurare a bisericii (1907-1908, 1930), fără însă ca lucrările să fie executate în toată complexitatea lor. În cea de-a doua jumătate a secolului al XX-lea, în perioada sovietică, spaţiul interior al bisericii a fost utilizat în scopuri gospodăreşti (uscătorie de fructe, depozit etc.), rezultând cu prejudicii serioase aduse picturii murale. Mai mult chiar, construirea în imediata apropiere a unor edificii masive, case de locuit cu mai multe nivele, a dus la ridicarea nivelului apelor freatice şi la inundarea incintei bisericii. Pe de altă parte, apeductul orăşenesc şi sistemul de evacuare a apelor reziduale, aflate în imediata apropiere a bisericii, amplasate mult deasupra nivelului podelei adâncite a bisericii, duce la inundarea periodică a lăcaşului.

În octombrie 1966, arhitectul Gh. Makarov a efectuat mai multe sondaje, de întindere limitată, în exteriorul şi interiorul bisericii (Макаров 1971, inv. 119/4). Totodată acesta a efectuat o sumară descriere a straturilor culturale, fiind făcute observaţii interesante cât priveşte nivelul vechi de călcare.

În anii 1967-1970 au demarat lucrări de drenare în vederea protejării bisericii de apele freatice care afectau temelia şi inundau lăcaşul (Ременко, Деграчев 1967, 2). S-au efectuat anumite lucrări, superficiale şi de întindere limitată, în vederea reconstrucţiei şi de consolidare a temeliei edificiului. Lucrările de pământ realizate în curtea bisericii au decurs sub supravegherea arheologilor de la Academia de Ştiinţe a Republicii Moldova (V. Dergacev). Sondajele din exteriorul edificiului, din lungul pereţilor au condus la dezvelirea mai multor morminte (Ременко, Деграчев 1968, 13). Rezultatele investigaţiilor nu au obţinut conturul unui raport final şi nu au fost incluse în circuitul ştiinţific. De asemenea nu deţinem informaţii privind materialele descoperite în procesul săpăturilor. Scurte informaţii despre derularea lucrărilor au fost publicate în presa republicană. Conform acestora, în curtea bisericii au fost descoperite „mai multe oseminte şi două monede care datează din prima şi a doua jumătate a secolului al XVI-lea" (1530 şi 1560) (Ременко 1986, 85-95).

[1] Investigaţiile la biserica din Căuşeni au fost posibile graţie unui proiect de salvgardare a monumentelor de cultură din Republica Moldova susţinut de guvernul SUA prin intermediul Ambasadei SUA în RM.

Întinderea limitată a cercetărilor nu a permis cercetătorilor de a stabili perioada fondării şi etapele evoluţiei lăcaşului de cult de la Căuşeni. Potrivit informaţiei culese de noi despre lucrările din anii 1967-1968, săparea tranşeelor pentru edificarea sistemului de drenare din perimetrul exterior al edificiului a condus la deranjarea mai multor morminte.

În anii 1980 şi 1982-1983 lucrările de conservare/restaurare a bisericii Adormirea Maicii Domnului de la Căuşeni au fost reluate. În procesul lucrărilor de pământ a fost utilizată în exclusivitate tehnica mecanizată (excavatoare). Ca rezultat, au fost distruse, în cea mai mare parte, stratul cultural, dar şi un număr mare de morminte din cimitirul comunităţii locale, ca şi cea mai mare parte a unui cavoul de piatră, identificat în partea de nord-vest a curţii bisericii[2].

În anii 1990-1992 au fost efectuate lucrări repetate de drenare a spaţiului din jurul bisericii. Totodată, au fost realizate anumite lucrări de consolidare a temeliei edificiului, efectuate sub îndrumarea inginerului C. Pavelescu de la Bucureşti. A fost unul dintre cele mai reuşite proiecte de restaurare, care însă nu a fost finalizat (Zbârnea 2003, 13-14). Izbucnirea conflictului de pe Nistru a făcut ca proiectul de restaurare şi conservare să fie abandonat. Astfel, în scopul stopării degradării monumentului, fundaţiile bisericii au fost subzidite, iar podeaua din interior a fost înlocuită cu o placă masivă de beton armat. Sistemul exterior de drenare a fost aprofundat. Cu toate acestea, infiltrarea periodică a apelor reziduale, sporirea umidităţii duce la degradarea continuă a frescelor de pe pereţii din interior.

***

În procesul investigaţiilor arheologice din vara anilor 2002 şi 2004 s-a constatat că în perioada modernă în curtea Bisericii Adormirii Maicii Domnului de la Căuşeni au fost efectuate lucrări de pământ care au afectat iremediabil straturile culturale. Cu toate acestea în urma cercetărilor din curtea lăcaşului au mai fost descoperite 32 morminte şi resturile unui cavou de piatră. În 14 morminte au fost descoperite 18 monede. Din punct de vedere al perioadei cronologice de funcţionare a cimitirului, stabilite pe baza anilor în care au fost emise monedele descoperite în complexele funerare, acestea cuprind secolele XVI-XIX, dintre care cea mai timpurie a fost emisă în anul 1520 (*ante quem non*), iar cea mai tardivă în anul 1815. Se cere de menţionat însă că mai multe monede[3] au fost utilizate în calitate de pandantiv, fiind perforate, pentru a fi utilizate în scop apotropaic, iar celelalte îndeplineau, se pare, funcţie rituală.

Mormântul nr. 1/2002 a fost descoperit în caroul 6. Conturul gropii a fost surprins cu exactitate la adâncimea de 70-75 cm. Scheletul defunctului a fost descoperit la adâncimea de 115-120 cm. Groapa funerară, parţial prinsă sub peretele de N-V al secţiunii, avea forma rectangulară cu colţurile rotunjite. Avea lungimea de 140 cm şi lăţimea de 65 cm. Adâncimea gropii era de 124-125 cm de la nivelul actual de călcare. În partea de jos a umpluturii gropii au fost descoperite bucăţi de lemn putrezit.

Defunctul era întins pe spate, orientat pe axa vest (capul) – est (picioarele). Din scheletul care aparţinea unui copil s-au păstrat doar oasele craniului, porţiuni de la coloana vertebrală şi oasele membrelor anterioare. Craniul era dispus cu partea facială în jos (!). Oasele braţelor nu s-au păstrat.

În zona picioarelor, peste gambele defunctului, au fost depuse trei lespezi de piatră de diferite dimensiuni: prima avea dimensiunile de 39×20×5 cm; a doua – 26×16×6 cm; a treia – de formă triunghiulară avea dimensiunile de 16×10×3,5 cm. Pietrele erau amplasate una lângă alta, în aşa fel încât iniţial părea că este vorba de o singură piatră. Pe suprafaţa pietrelor au fost descoperite resturi de cărbuni de lemn ars.

În regiunea toracelui a fost descoperit o monedă (fig. 1/1). Prezintă un dinar de argint, bine conservat, rupt marginal, cu un mic fragment lipsă. Pe avers avea aplicată inscripţia: **REX LEOP DC**; pe revers: **1678 PATRONA HUNGA**. Moneda are diametrul de 15,1 mm şi greutatea de 0,2 g. Pare să fi fost emisă la Buda în Ungaria (Imperiul Romano-German), de către Leopold I (1657-1705) (cf. nr. 1506 la Lajoş Huszár).

Mormântul nr. 2/2002 a fost descoperit în caroul 3, la distanţa de 280 cm de peretele de NV al bisericii, la adâncimea de 120 cm de la nivelul actu-

[2] Informaţia despre metodologia lucrărilor a fost obţinută de la dr. I. Manzura, conducătorul săpăturilor de salvare în curtea bisericii *Adormirea Maicii Domnului* din anul 1980. Rezultatele săpăturilor nu au fost incluse în circuitul ştiinţific.

[3] Determinarea monedelor a fost efectuată de către dr. Anuţa Boldureanu, căreia îi mulţumim şi pe această cale.

al de călcare. Pentru cercetarea mormântului 2 a fost trasată o casetă suplimentară pe latura de S-V a caroului 3, care avea dimensiunile de 100×200 cm. Conturul gropii a fost descoperit de la adâncimea de 90 cm şi avea în plan forma rectangulară cu colţurile rotunjite. Lungimea gropii funerare era de 192 cm, iar lăţimea în zona capului – 78 cm; în zona membrelor inferioare – 60 cm.

Defunctul era întins pe spate, fiind orientat cu capul spre V-SV şi picioarele spre E-NE, fiind amplasat în lungul peretelui bisericii (repeta cu exactitate devierea de orientare a bisericii). Defunctul avea braţele amplasate diferit: stângul era pe abdomen şi dreptul – pe oasele toracelui. Picioarele erau întinse paralel. Capul era întors cu partea facială spre stânga. Lungimea scheletului era de 175 cm. Oasele piciorului stâng, rupte în timpul vieţii, purtau urme de tratament. Locul fracturii era deformat, însă bine prins, piciorul stâng fiind mai scurt cu 10 cm decât cel drept.

Pe oasele toracelui a fost descoperită o monedă. Starea de conservare este foarte precară, moneda fiind fragmentată. Un fragment de aproximativ ¼ este lipsă. Moneda este prevăzută cu perforaţie. Are diametrul de 1,5 cm. Prezintă un dinar unguresc de argint din secolul al XVI-lea, fără a se putea preciza emitentul.

Mormântul nr. 6/2002 a fost descoperit în caroul 1, la adâncimea de 140 cm de la nivelul actual de călcare. Groapa funerară adâncă până la 150 cm, era orientată pe axa est-vest, avea lungimea de 195 cm şi lăţimea de 60 cm. În partea de sus, pe oasele scheletului, dar şi în umplutura gropii, au fost descoperite resturi de lemn putrezit, de la sicriu. Defunctul era întins pe spate, era orientat cu capul spre vest şi picioarele spre est. Avea braţele amplasate pe oasele toracelui, cu palmele suprapuse. Picioarele erau întinse, dispuse paralel.

Pe oasele toracelui, sub bărbie, a fost descoperită o monedă de argint perforată. Moneda este bine conservată, însă ruptă marginal (fig. 1/2). Prezintă o para cu diametrul de 15 mm şi greutatea de 0,1 g. Aparţine Imperiului Otoman, este bătută la Istâmbol de către Mustafa al III-lea (1757-1777 = Hegira anii 1171-1191). Moneda permite datarea mormântului cu sfârşitul secolului al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea.

Mormântul nr. 7/2002 a fost descoperit în imediata apropiere de M6, la doar 20 cm sud de acesta. Conturul gropii a fost descoperit la adâncimea de 110 cm, în formă de lemn putrezit de la sicriu. Groapa funerară era lungă de 180 cm şi lată de 55-60 cm. Defunctul era întins pe spate şi orientat cu capul spre vest. Avea braţele îndoite din cot şi amplasate pe abdomen. Membrele inferioare erau întinse şi amplasate paralel.

Pe oasele toracelui a fost descoperită o monedă de argint în stare foarte proastă de conservare. Din monedă s-a păstrat 1/3 din suprafaţă, aceasta fiind puternic fragmentată. Prezintă un dinar, bătut în Ungaria. Este datată în secolul al XVI-lea.

Mormântul nr. 3/2004. Conturul gropii a fost surprins la adâncimea de 16 cm, având forma rectangulară. Groapa funerară era parţial prinsă sub peretele NV şi avea dimensiunile de 55×24 cm. Scheletul a fost descoperit la adâncimea de 76 cm. Orientarea 208° S-SV. Aparţine unui copil care avea plasate braţele pe piept. S-a păstrat, parţial, resturi de la sicriul de lemn. În regiunea toracelui au fost descoperite trei monede, o mărgică şi două cochilii de scoică. În lungul oaselor braţului stâng au fost descoperite rămăşiţe de stofă de culoare verde.

1. Monedă de argint, în stare deplorabilă. Moneda are greutatea 0,08 g – neprecizată, posibil de sec. XVIII.

2. Monedă de bronz, perforată, bine conservată. Pe avers avea aplicată inscripţia: **R ... HEN PFENNIG ASTA -?**; pe revers: **MINERVA**. Moneda are diametrul de 18 mm şi greutatea de 0,48 g. Locul emisiei şi datarea este neprecizată (fig. 1/3). Moneda a fost folosită în calitate de pandantiv.

3. Monedă de bronz, perforată, ruptă marginal, cu fragmente lipsă. Pe avers avea aplicată inscripţia: **REXI ... DUIXVI...GT-?**; pe revers: **RECH : PEHN L**. Moneda are diametrul de circa 15 mm şi greutatea de 0,15 g. Locul emisiei şi datarea sunt neprecizată (fig. 1/4). Moneda a fost folosită drept pandantiv.

Mormântul nr. 6/2004. Conturul gropii nu a fost sesizat. Orientarea 234° V-SV. Scheletul unui matur a fost depistat la adâncimea de 54 cm. Acesta era întins pe spate, avea craniul înclinat spre dreapta, iar braţele, îndoite din cot erau amplasate diferit. Braţul drept era depus pe umăr iar stângul pe toracic. Membrele inferioare au fost deranjate în vechime, fiind dispuse lângă oasele bazinului defunctului.

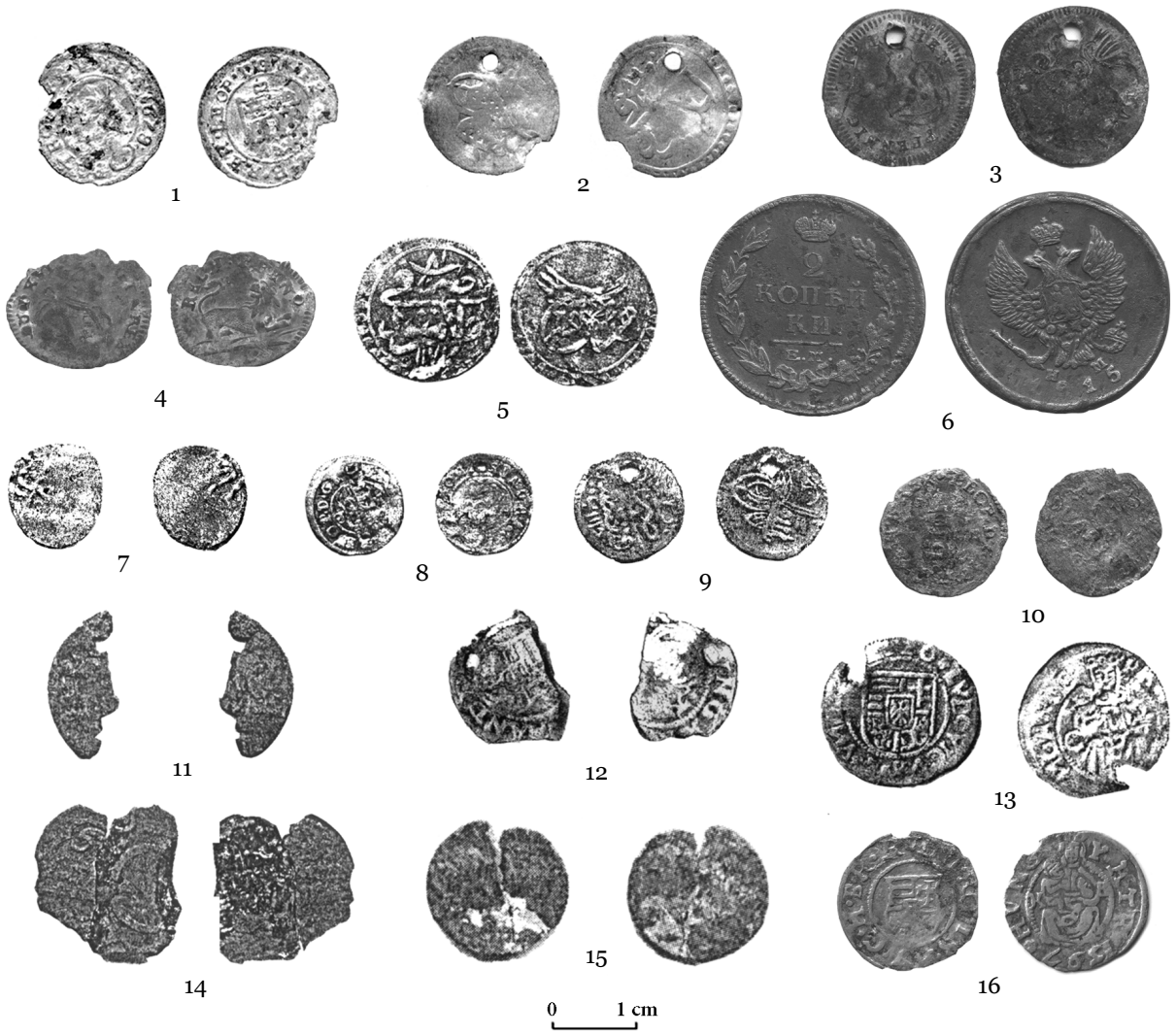

Fig. 1. Monede din săpăturile de salvare din curtea Bisericii „Adormirea Maicii Domnului" din Căuşeni din anii 2002 şi 2004: 1 - monedă din mormântul 1/2002; 2 - monedă din mormântul 6/2002; 3-4 - monede din mormântul 3/2004; 5 - monedă din mormântul 7/2004; 6 - monedă din mormântul 6/2004; 7-8 - monede din mormântul 9/2004; 9-10 - monede din mormântul 15/2004; 11 - monedă din mormântul 16/2004; 12 - monedă din cavou/2004; 13 - monedă din strat/2004; 14 - monedă din mormântul 12/2004; 15 - monedă din mormântul 10/2004; 16 - monedă din mormântul 18/2004.

În partea stângă a bazinului a fost descoperită o monedă de cupru (2 kopeiki), Rusia, Alexandru I, 1815 (fig. 1/6).

Mormântul nr. 7/2004. Conturul gropii nu a fost sesizat. Orientarea gropii este de 234° V-SV. Scheletul unui matur a fost depistat la adâncimea de 56 cm. Defunctul era întins pe spate, depus în sicriu de lemn, avea braţele situate pe piept iar membrele inferioare erau întinse paralel. Dimensiunile sicriului 175×55 cm.

În partea SV a sicriului, pe fundul gropii funerare, a fost descoperită o monedă, iar în umplutura gropii au fost găsite două fragmente de ceramică premodernă.

Moneda prezintă o para de argint, bine conservată: (Imperiul Otoman) Mustafa III (1757 – 1774), are diametrul de 15,2 mm şi greutatea de 0,4 g (fig. 1/5).

Mormântul nr. 9/2004. Conturul gropii nu a fost sesizat din cauza omogenităţii umpluturii gropii funerare şi a solului în care a fost săpată. Orientarea gropi era de 230° V-SV. Scheletul unui copil a fost depistat la adâncimea de 73 cm. Acesta era întins pe spate, avea braţele îndoite în cot şi

amplasate pe piept. Din membrele inferioare s-au păstrat mai bine doar oasele de la piciorul stâng. Partea dreaptă a bazinului şi oasele tibiale erau lipsă, iar femurul drept era deranjat.

În zona toracelui au fost descoperite două monede. Tot aici, la 10 cm spre dreapta de oasele craniului, pe fundul gropii, a fost descoperit un arşic.

1. Moneda prezintă un dinar de argint, perforat, în stare proastă de conservare. Pe avers avea aplicată inscripţia: **LEOP · D · G ...**; pe revers: **...ONA HUNGA 1687**. Moneda are diametrul de 15 mm şi greutatea de 0,37 g. A fost emisă la Kremnica, în Ungaria (Imperiul Romano-German), de către Leopold I (1657-1705) (fig. 1/8). Prezenţa găurii de prindere mărturiseşte că moneda a fost folosită în calitate de pandantiv (cf. nr. 1509, după Lajos Huszár).

2. Monedă de argint, foarte uzată. Pare să fie tătărească de secolul al XVII-lea (?). Diametrul este de 9 mm şi greutatea de 0,15 g (fig. 1/7). Moneda se afla în mâna dreaptă a defunctului.

Mormântul nr. 10/2004. Conturul gropii nu a fost sesizat. Avea orientarea de 222° S-SV. Scheletul unui matur a fost depistat la adâncimea de 78 cm. Defunctul era întins pe spate, cu braţele îndoite în cot şi amplasate pe abdomen. Membrele inferioare erau întinse şi dispuse paralel. Femurul drept a fost fracturat în timpul vieţii şi a concrescut neregulat. În mâna dreaptă a fost descoperită o monedă, iar în regiunea abdomenului – o cataramă de fier.

Monedă de argint foarte uzată. Pare să fie tătărească de secolul al XVII-lea (?). Diametrul de 8 mm şi greutatea de 0,2 g (fig. 1/15). Moneda se afla în mâna dreaptă a defunctului.

Mormântul nr. 12/2004. Groapa avea formă trapezoidală cu dimensiunile de 190×78×42 cm. Era orientată la 244° V-SV. Scheletul unui matur a fost depistat la adâncimea de 92 cm. Defunctul era depus în sicriu de lemn cu dimensiunile 190×70×32 cm. Scheletul era întins pe spate, avea braţele îndoite din cot şi amplasate diferit: braţul drept era depus pe abdomen, iar stângul – pe piept. Membrele inferioare erau întinse paralel.

În zona braţelor au fost descoperiţi câteva pandantive în formă de clopoţei. După poziţia lor se poate presupune că erau cusute la manşetele hainei, câte 15 bucăţi de fiecare parte. În regiunea toracelui a fost găsită o monedă.

Moneda de bronz, foarte uzată, ruptă marginal, cu fragmente lipsă. Nedeterminată. Are diametrul de circa 17 mm şi greutatea de 0,25 g (fig. 1/14).

Mormântul nr. 15/2004. Groapa de formă neregulată (trapezoidală), cu colţurile rotunjite, avea dimensiunile de 113×50×15 cm. Orientarea 210° S-SV. Scheletul unui copil a fost depistat la adâncimea de 85 cm. Defunctul era întins pe spate, cu braţele îndoite în cot şi amplasate pe piept. Membrele inferioare erau întinse paralel. Partea dreaptă a bazinului era lipsă.

În regiunea manşetelor au fost găsite mărgele mărunte de sticlă, iar pe cutia toracică două monede.

1. Moneda prezintă un aspru de argint, perforat, bine conservat: (Imperiul Otoman) Ahmed III (1703-1730). Are diametrul de 11 mm şi greutatea de 0,18 g (fig. 1/9). Moneda a fost folosită în calitate de pandantiv.

2. Moneda prezintă un duarius de argint, în stare uzată, ruptă marginal, cu mici fragmente lipsă. Pe avers avea aplicată inscripţia: **LEOP · D · G ... H · B · REX** ·; pe revers: **P H · DUARIUS 170...** Moneda are diametrul de 14 mm şi greutatea de 0,32 g. A fost emisă la Kremnica, în Ungaria (Imperiul Romano-German), de către Leopold I (1657-1705) (fig. 1/10). Moneda se afla în mâna dreaptă (cf. nr. 1500, după Lajos Huszár).

Mormântul nr. 16/2004. Groapa de formă neregulată, cu colţurile rotunjite şi dimensiunile de 188×55×45 cm avea orientarea de 198° S-SV. Scheletul unui adult a fost depistat la adâncimea de 73 cm. Defunctul era întins pe spate. Braţele îndoite din cot erau amplasate pe piept. Membrele inferioare erau întinse paralel.

Între cutia toracică şi braţul stâng a fost găsit un fragment de monedă, iar pe tibia stângă un obiect de os.

Fragment de monedă de argint, cu urme de perforaţie. Pe o parte s-a păstrat următoarea inscripţie aplicată: **FERD ...O;** pe alta: **PAT ...** (fig. 1/11) (cf. nr. 949, Lajos Huszár, dinar, Kremnica, anul 1530).

Mormântul nr. 18/2004. Conturul gropii nu a fost determinat. Orientarea 230° V-SV. Scheletul unui copil a fost descoperit la adâncimea de 110 cm. Era întins pe spate, avea braţele îndoite în cot şi amplasate pe piept. Membrele inferioare erau

întinse paralel. În mâna dreaptă a fost găsită o monedă.

Moneda prezintă un dinar de argint, cu urme de uzură. Pe avers avea aplicată inscripţia: **RUD · II · RO·I·S·AV · G·H·B·R**; pe revers: **PATR · 1597 · HUNG**. Moneda are diametrul de 14,8 mm şi greutatea de 0,34 g. A fost emisă la Kremnica, în Ungaria (Imperiul Romano-German), de către Rudolf II (1576-1608) (fig. 1/16) (cf. nr. 1059, după Lajos Huszár).

Cavoul. Resturile unui cavou din piatră au fost descoperite la adâncimea cuprinsă între 66 şi 181 cm. S-a păstrat intact zidul de NV, orientat pe axa 230° S-SV, fiind dispus paralel cu zidul bisericii. Zidurile din dinspre NE şi SV s-au păstrat parţial. Cea mai mare parte a cavoului a fost distrusă în timpul lucrărilor de drenare din anul 1980. Iniţial construcţia avea formă rectangulară în plan, fiind prevăzută cu boltă. Zidurile au fost construite în două nivele. Partea de sus a fost edificată din piatră ruptă, folosită îndeosebi ca piatră de temelie, pe mortar de var. Zidul NV avea dimensiunile: lungimea 290 cm, înălţimea 32-45 cm şi lăţimea 30-50 cm. Partea de jos a zidului a fost făcută din piatră de calcar cu forme geometrice regulate, cu toate feţele bine tăiate şi cu muchii perfect drepte. Blocurile de piatră erau de două tipuri şi aveau dimensiunile de 62×22×22 cm şi 62×10×22 cm. Peretele inferior era zidit în patru rânduri de piatră şi avea dimensiunile: lungimea 265 cm, înălţimea 77 cm şi lăţimea de 22 cm. Nivelul din rândului de jos a fost sesizat doar manual deoarece nivelul apelor freatice se afla la cota de 149 cm de la R0.

În partea interioară a cavoului au fost găsite nouă blocuri de piatră, căzute perpendicular peretelui NV. Acestea aveau muchiile, tăiate din capete la 45° şi făceau parte din bolta cavoului.

În umplutura cavoului a fost depistată o monedă. Posibil că ea provine din mormântul 13, distrus în timpul construcţiei cavoului.

Moneda prezintă un dinar de argint, perforat, ruptă marginal, cu fragmente lipsă, în stare bună de conservare. Pe avers avea aplicată inscripţia: **...NAND · D...**; pe revers: **...NGA...** Moneda are diametrul de 13,6 mm şi greutatea de 0,2 g. A fost emisă la Kremnica, în Ungaria (Imperiul Romano-German), de către Ferdinand I (1526-1564) (fig. 1/12) (cf. nr. 935, după Lajos Huszár).

Piese din stratul cultural al complexului. În procesul investigaţiilor arheologice, în straturile culturale care au fost afectate de lucrările de pământ din perioada modernă, au fost găsite foarte multe resturi de construcţie, de provenienţă contemporană. În acest strat, care cuprindea de la nivelul actual de călcare şi până la adâncimea de 2 m, au fost descoperite câteva piese de inventar şi 36 de fragmente de ceramică medievală.

În stratul cultural a fost depistată o monedă care, posibil, a nimerit în strat dintr-un mormânt distrus. Moneda prezintă un dinar de argint, perforat, rupt marginal, cu fragmente lipsă în locul perforaţiei, în stare bună de conservare. Pe avers avea aplicată inscripţia: **LVDOVICVS * ...VNG...*...520**; pe revers: **PA...VNGARIE** . Moneda are diametrul de 15 mm şi greutatea de 0,4 g. A fost emisă la Kremnica, în Ungaria (Imperiul Romano-German), de către Ludwig II (1516-1526) (fig. 1/13) (cf. nr. 841, după Lajos Huszár).

Concluzii. Analiza materialelor acumulate în procesul investigaţiilor arheologice din campaniile anilor 2002 şi 2004 a permis de a trage unele concluzii privind succesiunea straturilor culturale din curtea bisericii Adormirii Maicii Domnului din Căuşeni.

Corelarea succesiunii stratigrafice şi a materialelor depistate în straturile de cultură neafectate de lucrările de teren şi cele din complexele închise a permis formularea ipotezei că temelia bisericii de piatră a fost pusă în prima jumătate a secolului al XVI. Spre aceasta înclină depistarea unui strat cultural cu resturi de construcţie amplasat pe sol nivelat, încadrat în intervalul cronologic indicat. De la acest nivel au fost efectuate mai multe înmormântări, datate cu monede din primul sfert al sec. XVI-lea. Menţionăm că morminte datate cu monede din secolul al XVI-lea (anii 1520, 1530, 1560) au fost descoperite în toţi anii când s-au făcut investigaţii – 1967-1968, 2002 şi 2004. Aceste achiziţii permit de a constata că în curtea bisericii Adormirea Maicii Domnului de la Căuşeni înhumările se efectuau, probabil, încă de la începutul secolului al XVI-lea. Observaţiile din timpul cercetărilor au permis a depista că mormintele din această perioadă (secolul XVI) sunt orientate diferit de cele din secolele ulterioare (XVIII-XIX). Aceasta presupune existenţa pe acest loc a unui cimitir, care, posibil, era amplasat în jurul sau în apropierea unui alt edificiu de cult (probabil biserica de lemn menţionată în pisania din interiorul bisericii de zid).

Atragem atenţia că mormintele din secolul al XVI-lea respectă exact orientarea est-vest. Pe de altă parte, înmormântările efectuate în secolele XVIII -XIX, urmează orientarea bisericii de piatră actuală cu hramul Adormirea Maicii Domnului. Aceasta, după cum s-a constatat, are o abatere de circa 50° de la axa est-vest. Totodată menţionăm că s-ar putea ca piatra funerară descoperită la Căuşeni, amintită în literatura de specialitate, cu datare din secolul al XIV-lea, să aparţină anume acestui cimitir (Gonţa 1989, 27, nota 29).

Un al doilea nivel consistent de resturi de construcţie a fost depistat în straturile superioare, datate aproximativ cu mijlocul secolului al XVIII-lea. De el este legată şi groapa de var descoperită în partea de est, lângă zidul (gardul) de incintă al bisericii. Alte două straturi, intermediare, din cauza lipsei de materiale certe de datare nu au o ancorare cronologică sigură. Se pare ca anumite lucrări de restaurare/reconstrucţie să fi avut loc către sfârşitul secolului al XVI-lea – începutul secolului al XVII-lea.

La mijlocul şi în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, dar şi mai târziu, incinta bisericii a fost utilizată pentru înmormântarea defuncţilor, perioadă care corespunde celei de a doua etape de funcţionare a bisericii.

Aşadar, după cum am observat în timpul investigaţiilor, mormintele, având în vedere orientarea lor pe axa est-vest, pot fi partajate în două faze cronologice diferite. Iniţial acestea erau efectuate la o distanţă apreciabilă de zidul bisericii şi erau orientate exact pe est-vest, după care, în secolul al XVIII-lea, acestea erau înhumate urmând orientarea axei bisericii actuale de zid, care are, după cum am menţionat, o abatere de circa 50° spre nord.

Orientarea şi poziţia defuncţilor înhumaţi în curtea bisericii Maicii Domnului de la Căuşeni se înscrie în ritualul creştin de înhumare. În prima fază înmormântările se făceau fără utilizarea sicriului (resturi ale acestora nu au apărut în săpătură). Situaţia nu se repetă însă în faza ulterioară când sunt identificate resturi de sicrie în toate mormintele târzii.

Bibliografie

Bâzgu, Tentiuc 2003: E. Bâzgu, I. Tentiuc, Datarea bisericii Adormirea Maicii Domnului – o problemă deschisă. In: Patrimoniul cultural al judeţului Tighina (Chişinău 2003), 38-54.

Bubulici, Kurceatov 2005: V. Bubulici, S. Kurceatov, Raport ştiinţific privind cercetările arheologice de salvare în curtea Bisericii Adormirea Maicii Domnului din Căuşeni (anul 2004) (Chiuşinău 2005). Arhiva MNAIM, nr. de inventar 429.

Bubulici, Kurceatov 2005: V. Bubulici, S. Kurceatov, Cercetările arheologice de salvare în curtea Bisericii Adormirea Maicii Domnului din Căuşeni în vara anului 2004. Revista Arheologică s.n. 2, vol. I, 2005, 402-416.

Gonţa 1989: Al. Gonţa, Legăturile economice dintre Moldova şi Transilvania în secolele XIII-XVII (Bucureşti 1989).

Huszár 1979: Huszár Lajoş, Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute (München 1979).

Tentiuc, Cereteu 2003: I. Tentiuc, I. Cereteu, Raport ştiinţific privind investigaţiile arheologice din anul 2002 la Biserica Adormirea Maicii Domnului din Căuşeni (Chişinău 2003). Arhiva MNAIM, nr. de inventar 510.

Zbârnea 2003: T. Zbârnea, Reactualizări şi reconsiderări valorice. In: Patrimoniul cultural al judeţului Tighina (Chişinău 2003).

Курдиновский 1918: В. Курдиновский, Древняя Успенская церковь. В сб.: Труды Бессарабского церковного историко-археологического общества, т. X, 1918, 62-79.

Макаров 1971: Г. Макаров, Материалы шурфов и зондажей. Церковь Успения в г. Новые Каушаны Молдавской ССР. В: Материалы всесоюзного производственного научно-реставрационного комбината Министерства Культуры СССР за 1968-1970 гг., (Кишинев 1971). Arhiva AŞP „Restauratorul", nr. de inv. 119/4.

Ременко, Дергачев 1967: Г. Ременко, В. Дергачев, Рестаурарея унуй монумент де архитектурэ. Култура, 23 дечембрие 1967.

Ременко, Дергачев 1968: Г. Ременко, В. Дергачев, Вэлул чеций се ридикэ (дате ной ку привире ла ун монумент). Култура, 2 (1174), 6 януарие 1968.

Some monetary discoveries in the cemetery of the Assumption Church from Căuşeni

Abstract

In the years 2002 and 2004 were conducted rescue archaeological excavations in the courtyard of the Assumption Church from Căuşeni, where was investigated the cemetery of the local Christian community. 32 graves were discovered dated with the late medieval and pre-modern periods. In 14 funerary complexes were discovered coins. Their number in the graves varied from one piece to three. Most of the pieces were represented by silver coins, in other two cases (M 6/2004 and M12/2004) were found copper and bronze coins as well. The artifacts were found usually on the bones or in the region of the bones of the thorax. In two cases (M10/2004 and M18/2004) they were discovered around the arms (in the hand - ?) and in one case near the basin bones. Their demonetization (the presence of the hole) proves that in certain circumstances these objects turned up in the funerary complexes as pendants and were not part of the funerary rite.

The coins contributed to the dating of the funerary complexes. The earliest graves date from the 16th century (M 2/2002, M 7/2002, M 16/2004, M 18/2004 and the grave from the tomb), while the latest – from the 19th century (M 7/2004).

List of illustrations:

Fig. 1. Coins from the 2002 and 2004 rescue excavations from the courtyard of the Assumption Church from Căuşeni: 1 - coin from the grave 1/2002; 2 - coin from the grave 6/2002; 3-4 - coins from the grave 3/2004; 5 - coin from the grave 7/2004; 6 - coin from the grave 6/2004; 7-8 - coins from the grave 9/2004; 9-10 - coins from the grave 15/2004; 11 - coin from the grave 16/2004; 12 - coin from the tomb/2004; 13 - coin from the layer /2004; 14 - coin from the grave 12/2004; 15 - coin from the grave 10/2004; 16 - coin from the grave 18/2004.

К вопросу об обнаружении монет при исследовании кладбища церкви Успения из Кэушень

Резюме

В 2002 и 2004 годах при исследовании усадьбы церкви Успения из Кэушень обнаружены 32 погребения местной христианской общины, относящиеся к XVI-XIX векам. В заполнении 14 погребений обнаружено 18 монет. Количество монет в комплексах варьировал от одной до трех. Большинство находок представлены серебряными монетами, за исключением двух случаев (П6/2004 и П12/2004), когда были обнаружены медные и бронзовые монеты. Как правило, монеты были обнаружены на костях грудной клетки усопшего. В двух случаях монеты обнаружены около кисти рук, а в одном – около тазовых костей. Возможно, они были вложены в руку покойника. Наличие на некоторых монетах отверстий свидетельствует об их демонетизации и использовании в качестве украшений.

Обнаружение монет в закрытых комплексах позволило определить период функционирования кладбища и возможную датировку строительства церкви Успения из Кэушень. Наиболее ранние погребения осуществлены в первой трети XVI века. Они ориентированны строго по линии Запад (голова) – Восток (ноги). Более поздние погребения повторяют ориентировку церкви, которая отклонена на 50° от линии З-В. Выдвинуто предположение, что ранние погребения повторяют ориентировку более ранней, деревянной, церкви XVI века, а остальные ориентированы вдоль каменного строения, после ее перестройки.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Монеты обнаруженные при исследовании кладбища церкви Успения из Кэушень в 2002 и 2004 годах: 1 - монета из погребения 1/2002; 2 - монета из погребения 6/2002; 3-4 - монеты из погребения 3/2004; 5 - монета из погребения 7/2004; 6 - монета из погребения 6/2004; 7-8 - монеты из погребения 9/2004; 9-10 - монеты из погребения 15/2004; 11 - монета из погребения 16/2004; 12 - монета из склепа/2004; 13 - монета из культурного слоя/2004; 14 - монета из погребения 12/2004; 15 - монета из погребения 10/2004; 16 - монета из погребения 8/2004.

15.04.2009

Valeriu Bubulici, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova

Dr. Ion Tentiuc, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: ion_tentiuc@yahoo.com

CAHLE CU MOTIVE HERALDICE DE LA CĂUŞENI

Ion Tentiuc

În contextul descoperirilor arheologice din perioada evului mediu românesc originea, evoluţia, tehnica modelării, formele şi ornamentica cahlelor din spaţiul pruto-nistrean sunt relativ puţin studiate[1]. Investigaţiile de teren din ultimii ani au permis de a constata că cele mai multe teracote au fost scoase la lumina zilei, de regulă, în târgurile, oraşele şi cetăţile medievale moldoveneşti. Totodată, s-a văzut că acestea nu lipsesc nici în unele aşezări rurale (Bârnea, Batariuc 1994, 281-290; Batariuc 1999, 29-30, 153-188).

Cercetările arheologice sistematice întreprinse începând cu anii '50 ai secolului trecut au dus la depistarea în regiune a unor colecţii interesante, însă prea puţin valorificate, de cahle de sobă cu decor geometric sau zoomorf, descoperite în cetăţile Hotin (Тимощук 1977, 30-31), Soroca (Чеботаренко 1972, 201-237, fig. 12; Idem 1984, 32, fig. 8), Cetatea Alba (Кравченко 1979, 126, fig. 9/1), târgul Lăpuşna (Рикман 1954, 94, fig. 2/b), aşezările rurale Stăncăuţi şi Mălăieştii Vechi (Полевой, Бырня 1974, 74; Городенко 1990, 78-85), Brăneşti, Văratic, Iezărenii Vechi (Sângerei)[2], în mănăstirile Căpriana (Postică, Constantinescu 1996, fig. 82) şi Hâncu (Tentiuc 2002, 145-153), aparţinând, în general, secolelor XV-XVII. Pentru teritoriul avut în vedere, cele mai timpurii sunt considerate cahlele de sobă de la Orheiul Vechi, datate în prima jumătate a secolului al XV-lea (Смирнов 1956, 75-89; Городенко 2000, 79-81, tab. 3-4).

În opinia cercetătorilor, cahlele de sobă, ca parte componentă a instalaţiei de încălzit din interiorul locuinţei, au apărut pentru prima dată în zona Alpilor elveţieni şi în sudul Germaniei. De aici teracotele pătrund treptat spre centrul, estul şi sud-estul Europei, pentru ca în prima jumătate a secolului al XIV-lea şi după această perioadă, să fie înregistrate pretutindeni în mediul românesc circumcarpatic (Batariuc 1999, 37-57). Astfel, deja la sfârşitul secolului al XIII-lea şi în prima jumătate a secolului al XIV-lea primele sobe de cahle apar la Sighişoara (Popa, Baltag 1980, 40, fig. 5/g-i), în locuinţe considerate voievodale de la Cuhea-Maramureş (Popa 1973, 671-679) şi Curtea de Argeş (Constantinescu 1984, 197-199, fig. 65).

În ultimele decenii ale secolului al XIV-lea cahlele şi, implicit, sobele din cahle, sunt prezente constant şi la est de Carpaţii Orientali, fiind descoperite la Baia (Neamţu, Neamţu, Cheptea 1980, 128-139; Idem 1984, 236-244, fig. 101-107), Siret (Spinei, Gherman 1995, 240-243, fig. 10/3, 8 şi fig. 11/5) şi Suceava (Nicorescu 1966, 317-326; Matei, Emandi 1977, 570-571, fig. 7/2; Batariuc 1996, 69-124). În cuprinsul secolului al XV-lea acestea se extind dinspre reşedinţele domneşti (Batariuc 1999, 34-38) spre cele mai multe dintre curţile boiereşti din mediul urban şi rural al spaţiului est-carpatic (Popovici 1985, 268, fig. 7/1-5; Popovici 2002, 29-30, fig. 5; Artimon 1998, 57, 75-77, 127-128, 144-147). În secolele următoare teracotele apar frecvent şi în cetăţile medievale moldoveneşti de pe Nistru – Hotin, Soroca şi Cetatea Albă.

În regiunea pruto-nistreană cele mai timpurii cahle, după cum am menţionat, au fost descoperite la Orheiul Vechi (Gorodenco 2008, 100-104). Având în vedere faptul că aceste piese nu sunt un simplu articol meşteşugăresc răspândit în siturile medievale ci, cu certitudine, sunt o mărturie a nivelului crescut de bunăstare şi civilizaţie, purtând amprenta unor obiecte de artă decorativă, extinderea ariei de circulaţie a acestora dinspre mediile urbane spre cele rurale indică atât nivelul ascendent ale economiei principatelor româneşti în general, cât şi prestigiul social şi prosperitatea celor care le utilizau pentru înfrumuseţarea interiorului locuinţei (Batariuc, Haimovici 2003, 145). Totodată, cahlele, varietatea formelor şi a ornamentării lor, vorbesc clar, aşa cum s-a atras

[1] Anumite aspecte ale acestei probleme au fost abordate de noi în cadrul unei comunicări la Sesiunea ştiinţifică *„Symposia Professorum"*, ULIM, din aprilie 2004, şi publicate, rezumativ, într-un studiu în revista Analele ULIM, seria Istorie, nr. 2, 2004.

[2] Informaţie de la cercetătorul Veaceslav Bicbaiev, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

atenţia, despre anumite gusturi privind confortul, dar şi despre creşterea calităţii vieţii şi a nivelului de cultură a populaţiei româneşti din perioada de geneză şi organizare a osaturii statale medievale.

În această ordine de idei, apariţia sobei de cahle în spaţiul circumcarpatic trebuie pusă şi în legătură cu răspândirea tot mai largă a locuinţelor de suprafaţă înzestrate cu un alt tip, mai performant şi mai raţional, de instalaţie de încălzit[3] (Popa, Mărgineanu-Cîrstoiu 1979, 41-60; Batariuc 1998, 149-163; Popovici 1998, 165-179).

Fără a intra în analize de detaliu privind apariţia, evoluţia şi extinderea obişnuinţei de a înzestra casa medievală din spaţiul est-carpatic cu sobe din cahle, menţionăm că în procesul cercetărilor arheologice întreprinse în anul 2002 în curtea bisericii Adormirea Maicii Domnului de la Căuşeni au fost descoperite mai multe complexe funerare, din cadrul necropolei aparţinând comunităţii locale, datate cu monede din secolele XVI-XVII.

[3] Aici vezi şi observaţiile pertinente ale autorilor privind importanţa civilizatoare deosebită care a avut-o noul tip de instalaţie de încălzit locuinţa – soba, pentru lumea urbană şi rurală din Moldova medievală. Soba în calitate de instalaţie de încălzit locuinţa este un atribut obligatoriu pentru această regiune unde climatul continental moderat prezintă forme de tranziţie spre climat continental extrem. Ea a înlocuit cuptoarele rudimentare, construite din piatră fără liant dar şi pe cele săpate în unul din pereţii locuinţei adâncite sau pe cele din lut, adosate peretelui interior, care degajau cea mai mare parte a fumului în interiorul spaţiului locativ, şi conservau doar o parte din căldură, cu altele mai eficiente. Pe de altă parte, apariţia hogeagului pentru tiraj şi pentru evacuarea fumului, necesita modernizarea instalaţiei în vederea transmiterii cât mai eficiente a căldurii din interiorul cuptorului închis, soba propriu-zisă, spre interiorul locuinţei. O asemenea inovaţie a fost găsită în utilizarea cahlelor – vase cilindrice de lut încastrate, în poziţie orizontală, în peretele sobei. Se pare că în spaţiul est-carpatic, trecerea la un nou tip de cuptor a avut loc în secolele XIII-XIV, mai probabil în a doua jumătate a ultimului secol, după care în regiunea cercetată nu se mai întâlnesc, sau se depistează rar, vetrele deschise sau, ca excepţie, cuptorul-pietrar deschis sau cuptoare cu pereţii din cărămizi. În perioada imediat anterioară, în secolele XII-XIII, pentru locuinţe erau utilizate instalaţii de încălzit de tranziţie: cuptoare săpate într-un calup de pământ viu păstrat în unul din colţurile locuinţei sau cuptoarele cu boltă, iniţial săpate în unul din pereţii locuinţei adâncite, alimentate din interior, însă transmiţând căldura doar prin intermediul gurii de alimentare, fiind deci extrem de neraţionale pentru încălzirea spaţiului locuit. Către sfârşitul perioadei apar cuptoarele cu boltă, construite în interiorul locuinţei, având pereţii clădiţi din lut cu nisip şi înzestrate cu gură de tiraj. Grosimea pereţilor asigura protecţia necesară împotriva incendiilor, nu însă şi eficienţa transmiterii căldurii. Se pare totuşi, că cele mai timpurii cuptoare din lut, prototipul sobelor din secolele XIV-XV, apar, episodic, în secolul al VI-lea d. Chr., însă sunt înlocuite, la scurt timp, de cuptoarele din piatră (a se vedea Tentiuc 1998, 201-212, fig. 1/5). Mai târziu, în unele locuinţe din secolul al XII-lea, găsim mărturii concludente despre prezenţa gurii speciale de tiraj, prototipul hogeagului de mai târziu (Tentiuc 1996, 41-48).

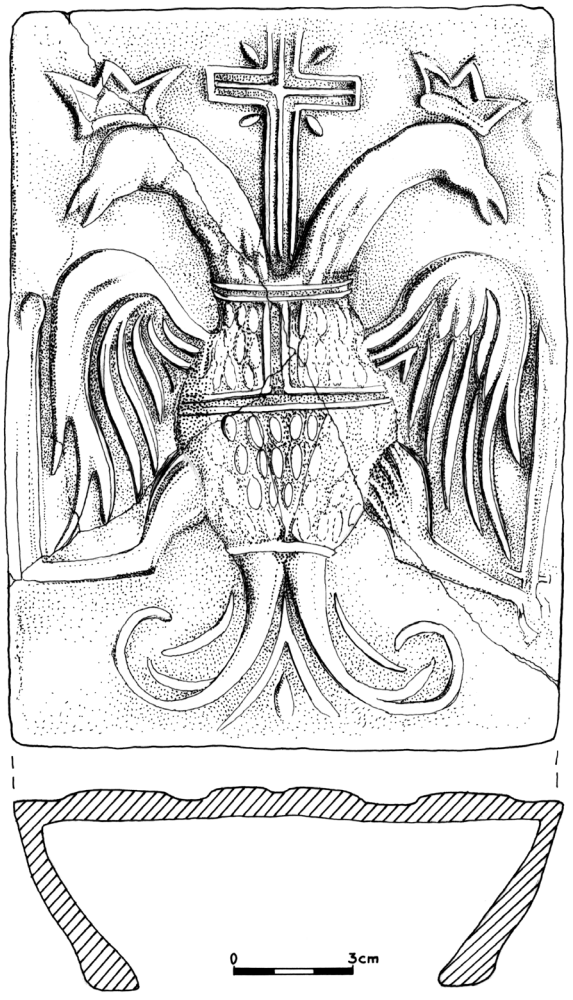

Fig. 1. Biserica Adormirii Maicii Domnului din Căuşeni. Cahlă cu imaginea vulturului bicefal.

Tot aici, la distanţa de circa 11 m NN-V de zidul bisericii, au fost investigate resturile unei locuinţe de suprafaţă, puţin adâncită. În interiorul locuinţei s-a găsit un material variat, reprezentat de piese din fier, teracotă şi sticlă. În unul din colţurile complexului de locuire (cercetat incomplet) a fost descoperită o sobă distrusă care conţinea, printre alte materiale, şi un număr important de fragmente de cahle.

Din punct de vedere cronologic resturile locuinţei au fost atribuite mijlocului şi celei de a doua jumătăţi ale secolului al XVII-lea (Tentiuc, Cereteu 2002, 142; Tentiuc, Bâzgu 2003, 44).

În funcţie de aspectul funcţional în locuinţă au fost evidenţiate patru tipuri de cahle: 1. cahle rectangulare cu picior de montare scurt (fig. 1); 2. cahle înguste, de ancadrament (fig. 3/2); 3. cahle de colţ ce se prezintă sub formă de cavete

dispuse vertical, realizate prin îmbinarea în unghi drept a două picioare de montare, motivul decorului fiind reprezentat de o jumătate din decorul cahlei dreptunghiulare (fig. 3/1); 4. cahle de coronament, rectangulare, cu decor spiralat, puternic reliefat (fig. 4/1).

Dintre tipurile de cahle descoperite, de un interes aparte sunt cele care au reprezentată imaginea acvilei bicefale încoronate, categorie găsită pentru prima dată în spaţiul pruto-nistrean, care însă este relativ frecvent întâlnită în oraşe medievale româneşti din spaţiul est-carpatic. Din totalul de 247 fragmente de cahle găsite în locuinţa de la Căuşeni, 69 de fragmente (aproximativ 1/3) aveau reprezentată imaginea acvilei bicefale. Este necesar să menţionăm că din totalul de fragmente de cahle descoperite, 175 erau nesmălţuite şi doar 72 erau acoperite cu un strat consistent de lac de culoare verde-oliv sau gălbui, dintre care majoritatea o constituiau piesele cu imaginea aflată în discuţie. Doar cinci fragmente de cahlă din această categorie nu au fost smălţuite.

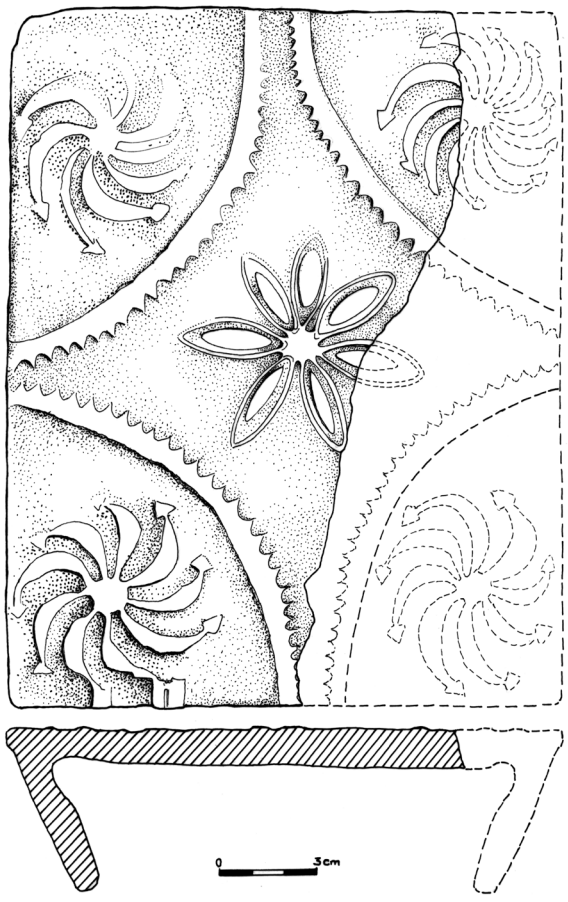

Fig. 2. Biserica Adormirii Maicii Domnului din Căuşeni. Cahlă cu ornament solar.

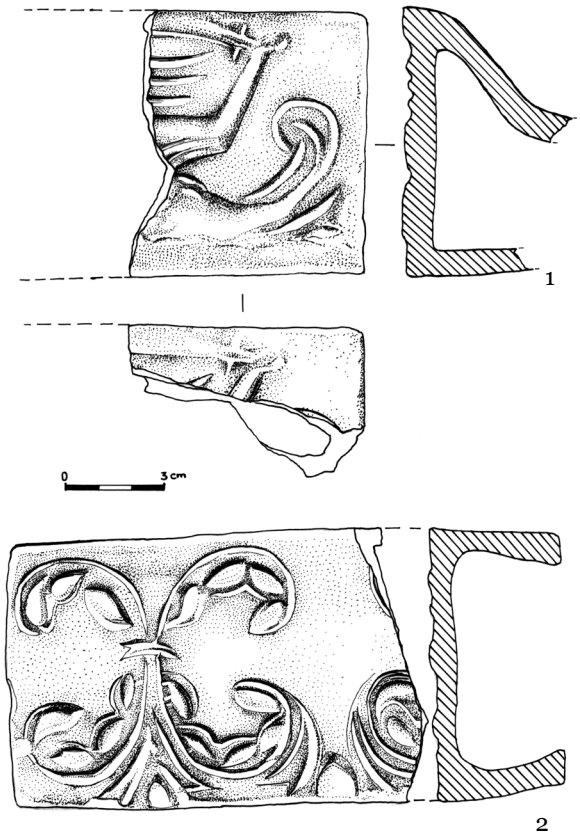

Fig. 3. Biserica Adormirii Maicii Domnului din Căuşeni. 1 - cahlă de colţ; 2 - cahlă îngustă, de ancadrament, cu ornament vegetal.

Din colecţia de teracote descoperite au fost reconstituite arheologic mai multe cahle, dintre care două cu imaginea vulturului bicefal încoronat. Acestea au forma dreptunghiulară cu dimensiunile de 18,5×14,0×5,0 cm şi sunt prevăzute cu picior de montare rectangular, scurt. Sunt modelate în tipare cu decor în relief plat şi acoperite cu smalţ verde-oliv (fig. 1).

Pe cahlele de la Căuşeni este reprezentată acvila cu două capete, având deasupra fiecărui dintre ele câte o coroană deschisă, cu trei fleuroane. Vulturul ţine în gheara stângă o sabie, iar în cea dreaptă – un sceptru. Între capetele încoronate ale acvilei este reprezentată o cruce. De la baza barelor crucii porneşte câte o rază. Pe pieptul acvilei este imaginată o figură heraldică. Menţionăm că au fost descoperite două tipuri de cahle de sobă cu imaginea acvilei bicefale. În primul au fost incluse cahlele de formă rectangulară, pentru placarea suprafeţei camerei de încălzit (fig. 1), iar în cel de-al doilea – cahlele de colţ (fig. 3/1). Acestea din urmă au imaginată, pe fiecare din cele două suprafeţe, câte jumătate din figura acvilei (fig. 3/1).

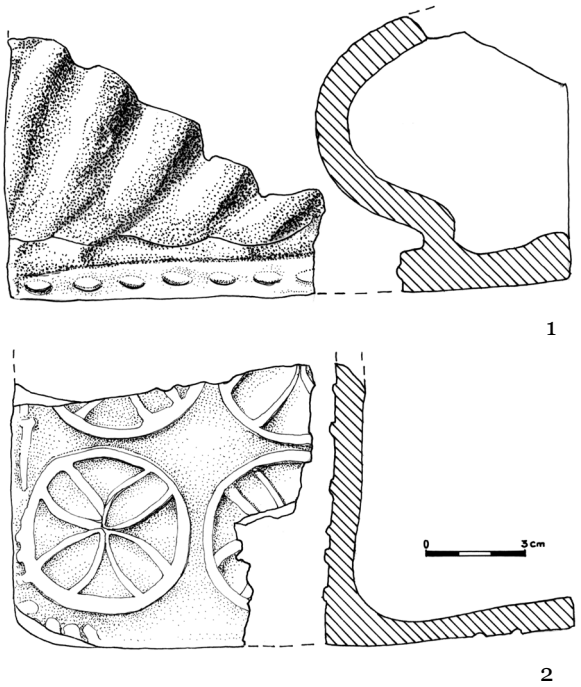

Fig. 4. Biserica Adormirii Maicii Domnului din Căuşeni. 1 - cahlă de coronament; 2 - cahlă cu ornament în formă de rotiţe cu spiţe.

***

Încercarea de a găsi analogii pentru această imagine rarisimă pentru spaţiul pruto-nistrean, ce apare pe teracotele de la Căuşeni, ne-a făcut să constatăm că, la est de Carpaţi, cele mai multe şi mai timpurii cahle cu imaginea acvilei bicefale, au fost descoperite în marile centre urbane de la Suceava – str. Petru Rareş (Matei 1989, 96) şi str. Dimitrie Dan (Batariuc, Andronic 1990-1992, 48), Iaşi – Mănăstirea Barnovschi[4], str. Ştefan cel Mare şi str. Costache Negri (Andronic 1986, 70, fig. 50/1), Vaslui (Andronic, Popescu 1980, 587, fig. 6/1; Rădulescu 2006, 87, fig. 4), dar şi în mănăstirile de la Dobrovăţ (Puşcaşu, Puşcaşu 1983, fig. 38) şi Tazlău[5]. Dintre cahlele cu imaginea acvilei obişnuite sau a celei bicefale, din spaţiul românesc, mai menţionăm piesele descoperite la Târgovişte (Slătineanu 1958, 193, fig. 114), Micăsasa (jud. Sibiu) (Rusu 1996, 132, fig. 10), Brăila (Cândea 1995, 155-156, fig. 172; Nechifor 2005, 283-300), cetatea Chioar (jud. Maramureş)[6], Câmpulung Muscel (Rădulescu 2001, 123-126) etc.

Problema apariţiei imaginii acvilei bicefale pe piese de artizanat (inclusiv pe cahle) în contexte medievale româneşti a fost legată de cercetători în primul rând de spaţiul aulic, de curţile şi reşedinţele domneşti (Batariuc 1999, 37-56).

În legătură cu aceasta s-a considerat că apariţia imaginii vulturului bicefal în Moldova medievală ar putea fi pusă în relaţie cu informaţia lui Dimitrie Cantemir, care afirma că împăratul bizantin Ioan al V-lea Paleologul (1341-1391) i-ar fi acordat domnitorului Alexandru cel Bun titlul de *despot* (Cantemir 1975, 64; Elian 1964, 104-111; Matei 1987, 96-97). Tot aşa titlul de *despot* l-a deţinut, pentru scurt timp, şi contemporanul său, Mircea cel Bătrân (1386-1418), după cucerirea despotatului lui Dobrotici din Dobrogea (1388/1389) (Onciul 1968, 246-247; Theodorescu 1979, 144; Istoria românilor 2001, 588-589). Mărturie despre aceasta servesc vulturii bicefali sculptaţi în piatra chenarelor de la ferestrele naosului şi altarului bisericii mănăstirii Cozia, cei pictaţi pe „chausses”-ele purtate de marele voievod în tabloul din naosul bisericii mari de aici sau pe mantia lui Mircea cel Bătrân din portretele de la biserica bolniţei (Theodorescu 1999, 253, fig. 10; fig. 11a şi 11b).

Dacă în privinţa despotatului lui Mircea cel Bătrân imaginile de mai sus par a confirma posibilitatea, cercetătorii nu au fost de acord cu interpretarea prezenţei imaginilor cu vulturi bicefali în diferite registre iconografice sau pe unele cahle cu acvila în discuţie, cum ar fi cele de la Suceava, dar şi de la Iaşi şi Vaslui, şi nici cu acordarea de credit informaţiei principelui cărturar precum că Alexandru cel Bun ar fi primit vreo dată titlul de *despot* (Pippidi 2001, 32-35).

Insistând asupra acestei sintagme (titlul de despot) care, după cum cred pe bună dreptate cercetătorii, avea drept simbol, ca şi la împăraţii bizantini, vulturul bicefal încoronat, menţionăm că prezenţa acestei imagini pe piese de diferită menire, inclusiv pe monede, descoperite în spaţiul sud- şi est-carpatic (Panaitescu 1930, 64-67; Ştefănescu 1980, 131-141; Dumitriu 2006, 343, pl. III/8; Musicescu, Dobjanschi 1985, 16-17, pl. 15/16; Ţabrea 1971, 166-177; Zwecker, Oberlender-Târnoveanu 2002, 247-251), face să se presupună existenţa unor relaţii de natură politică între potentaţii din teritoriul viitorului, apoi şi al statului medieval al Ţării Moldovei şi cei din Imperiul

[4] Al. Andronic, R. Popovici, C. Asăvoaie, Săpăturile de salvare în vatra istorică a Iaşilor, secolele XV-XVII, Comunicare la Sesiunea naţională de rapoarte, Iaşi, 17 mai, 1992.
[5] Şt. Scorţanu, Mănăstirea Tazlău. Date arheologice, Comunicare la Sesiunea naţională de rapoarte, Iaşi, 17 mai, 1992.
[6] Expoziţia Muzeului Naţional Militar, Bucureşti.

Bizantin. Acestea erau exprimate, într-un fel, prin pretenţiile mediilor domnitoare de mai târziu, de a lega legitimitatea statalităţii româneşti de cea a Imperiului Bizantin (Elian 1964, 104-111; Năstase 1993, 483-499; Pippidi 2001, 39-40; Gorovei 2004, 15-35), fenomene care devin persistente în perioade de criză politică şi identitară care nu au lipsit în toată perioada medievală şi premodernă în Ţara Moldovei.

Schimburile economice, mai mult sau mai puţin active, dintre românii din spaţiul sud- şi est-carpatic şi bizantini în perioada evului mediu timpuriu (Spinei 1982, 96-102, 216; Tentiuc 1996a; Idem 1996b, 136-138; Idem 1997, 15-22), marele prestigiu politic şi confesional al Constantinopolului, nu permite însă de a presupune şi existenţa unor contacte directe între domnitorii Ţărilor Române şi împăraţii bizantini.

Pe de altă parte, prezenţa imaginilor cu vulturul mono- sau bicefal în sfragistica şi plastica decorativă medievală românească este destul de frecventă. S-a văzut că imaginea vulturului nu este o apariţie singulară în plastica Ţării Moldovei şi a Ţării Româneşti, aceasta fiind întâlnită în spaţiul est- şi sud-carpatic nu doar în perioadele de maximă consolidare a statalităţii româneşti.

În literatura de specialitate sunt cunoscute rezultatele analizei sigiliilor medievale româneşti timpurii întreprinse de cercetătorul ieşean Leon Şimanshi. Acesta a constatat, pe un document de la anul 1395, aparţinând lui Petru I Muşat, existenţa unei peceţi, situate în a doua poziţie, stânga, cu legenda în limba greacă, aparţinând lui „Costea Viteazul", care avea în calitate de emblemă imaginea vulturului cu zborul luat (Şimanschi 1980, 151). Numele unui (acestui-?) Costea apare în pomelnicul de la Bistriţa, cu menţiunea „Costea Voievod" (Pomelnicul 1941, 50, citat apud: Papacostea 1973, 43-59; Idem 1999, 104-108).

Fără a intra în discuţiile complexe privind existenţa sau non-existenţa a două formaţiuni politico-statale până spre sfârşitul secolului al XIV-lea (30 martie 1392, Roman I) între Carpaţi, Nistru şi Marea Neagră, adică Ţara de Sus şi Ţara de Jos, ultima probabil administrată de Constantin (Koriatovici-?) (Spinei 1982, 383-385; Gorovei 1997, 111-118; Parasca 2000, 35-42), unii cercetători au atribuit vulturului (monocefal) de pe pecete origini muntene, iar Costea reprezentând dinastia Basarabeştilor (Căzan 1996, 108-109); alţii văzând în Costea-Constantin un boier care acţiona la Cetatea Albă în calitate de reprezentant al domnilor Ţării Moldova (Spinei 1994, 384).

Se pare că una din reşedinţele lui Costea ar putea să fi fost oraşul medieval Costeşti[7] (Ialoveni, Moldova) unde acesta, iniţial, s-ar fi putut stabili, iar aşezarea îi va purta ulterior numele (Nicolae 2006, 8). Pe de altă parte, vulturul de pe pecetea lui Costea este legat de unii cercetători de tradiţia bizantină din perioada de până la înglobarea Cetăţii Albe în hotarele Ţării Moldovei. În calitate de exemplu al situaţiei politice din regiune este adus documentul din arhivele genoveze despre solia care a fost îndreptată din Caffa spre Moldova, la Constantin şi Petru Voievod, cu prilejul conflictului genovezo-tătar din anul 1386. Concluzia la care se ajunge este că la 1386 Cetatea Albă nu se mai afla sub dominaţia tătară, iar Petru I Muşat ca domnitor, şi Constantin în calitate de conducător local, cu o anumită autonomie, impusă de tradiţia regiunii, conduceau o ţară aflată pe cale de centralizare politică[8] (Nicolae 2003, 174). Probabil din aceste considerente cercetătoarea Ileana Căzan consideră că vulturul amintit ar fi fost simbolul stăpânirii (autonomiei-?) din sudul Moldovei (Nicolae 2003, 108).

Atragem însă atenţia că în perioada anterioară constituirii statului feudal centralizat moldovenesc, în regiunile de sud, legate indisolubil de cele de la Dunărea de Jos, este întâlnit frecvent simbolul vulturului, însă nu al celui monocefal, ci al reprezentării lui bicefale.

Revenind la problema originii imaginii acvilei bicefale menţionăm că, dintre cele mai timpurii descoperiri cu această reprezentare şi cu o datare sigură pentru spaţiul circumcarpatic, par a fi

[7] Credem că aşezările urbane de la Costeşti şi Orheiul Vechi, la fel ca şi cea din Cetatea Albă, au apărut la sfârşitul secolului al XIII-lea, pe vremea puternicului tümen-noion Nogai, când acesta s-a desprins de sub autoritatea hanilor de la Sarai şi s-a stabilit cu reşedinţa la Isaccea. Conform unor investigaţii la Costeşti au fost recuperate, până în prezent, mai mult de 10 mii de monede, inclusiv unele de la sfârşitul secolului al XIII-lea.

[8] Acesta pare să fi guvernat aceleaşi regiuni ca şi Cutlubuga şi Dimitrie, care l-au precedat şi care, după 1365 însă până la 1369, cum cred unii cercetători, au manifestat tendinţe de autonomie faţă de autorităţile Hoardei de Aur prin baterea unor monede de argint la Orheiul Vechi de pe care au eliminat numele hanului (vezi şi: Nicolae 2003, 174). Pe de altă parte, Sergiu Iosipescu consideră că în anii 1373-1374, când avea loc extinderea hotarelor Ţării Româneşti spre est, „spre părţile tătăreşti", la Cetatea Albă şi la Orheiul Vechi se mai păstrau stăpânirile mongole (Iosipescu 2003, 219, sub vocea 82).

monedele din emisiile din perioada lui Nogai, când acesta promova la gurile Dunării o politică independentă faţă de hanul Hoardei de Aur (1285-1300). Se crede că doar prin acceptul şi sub tutela lui, formaţiunea politică locală, de tradiţie bizantină, emite monedele descoperite frecvent la Dunărea de Jos, bătute la monetăria din Isaccea, pe care figurează, pe de o parte tamgaua lui Nogai, iar pe de alta imaginea acvilei bicefale stilizate, având capetele încoronate cu coroane deschise (despotale), iar între capete fiind amplasată o cruce (Oberländer-Tărnoveanu, Oberländer-Tărnoveanu, 1981, 91; Oberländer-Tărnoveanu 1986, 585-590).

În Imperiul Bizantin, imaginile vulturului bicefal care se cunosc în prezent nu depăşesc cu mult această perioadă. Ernest Oberländer-Tîrnoveanu vede o posibilă filieră prin care motivul amintit pătrunde în Dobrogea în colonizarea türcilor selgiucizi, conduşi de Izzeddin II Kaykaus, efectuată de bizantini sub Mihail VIII Paleologul (Oberländer-Tărnoveanu 1981, 99). Autorul crede că acest simbol heraldic apare în numismatica selgiucidă încă la începutul secolului al XIII-lea, în timpul domniei sultanilor Nasir-ed-Din Mahmud (1200-1222) şi Ruk-ed-Din Mewdud (1222-1231). Este perioada construirii marii mosquei Devrigi (în anii 1228-1229), cu imaginea vulturilui bicefal plasată sub cornişă. Pe de altă parte, Răzvan Theodorescu menţionează că acvilele bicefale sunt întâlnite în legătură cu purtătorii purpurei imperiale dar şi cu cea mai înaltă demnitate a vremii din Imperiul Bizantin – cea a despotului, de pe vremea Paleologilor (1261-1453), de unde se răspândeşte la diferiţi dinaşti din Peninsula Balcanică (Theodorescu 1979, 137), dar şi în Crimeea.

Unii cercetători înclină şi azi să creadă că răspândirea imaginii vulturului bicefal în Europa medievală este rezultatul direct al primelor cruciade pentru eliberarea Locurilor Sfinte. Astfel, A.L. Iakobson considera, de asemenea, că stema (herbul) cu imaginea vulturului bicefal era larg răspândită în mediul aristocraţilor din Mesopotamia şi la selgiucizii din Asia Mică (Iakobson 1979, 138). Pe de altă parte, T. Talbot Rice menţiona că aşa-numitei „*culturi selgiucide*" din această perioadă îi era proprie o eclectică deosebită, cu preluări din plastica sasanidă, dar şi din cea chineză, în care imaginea vulturului bicefal ar reprezenta influenţa bizantină (după Еремеев 1971, 118).

O altă filieră de pătrundere a imaginii în discuţie a fost propusă de Ileana Băncila. Autoarea crede că imaginea acvilei bicefale a fost însuşită din numismatica occidentală, aducând exemplul emisiilor Brabantului, Flandrei Luxemburgului etc. (după Diaconu 1978, 188). Ileana Căzan consideră că acest simbol a fost adus în Balcani de protobulgari, fiind un semn distinctiv al suveranilor primului Ţarat Bulgar. Drept exemplu dânsa aduce imaginea vulturului bicefal de pe placa de cărămidă nearsă, datând din secolul al X-lea, provenind din reşedinţa ţarilor bulgari de la Stara Zagora (Căzan 1996, 79; Галкин 1978, 221)[9]. Tot dânsa crede că vulturul imperial a fost adoptat de către Carol cel Mare după încoronare, la 25 decembrie, anul 800, ca semn al continuităţii tradiţiilor imperiale romane.

Umanistul german Johannes Cuspirianus aduce informaţii legendare unde explică originea vulturului bicefal imperial ca rezultat al victoriei germanicilor asupra romanilor din anul 9 e.n., în pădurea Teutoburg, când stindardele cu imaginea vulturului unicefal, capturate de la două legiuni, au fost suprapuse formând acvila bicefală (Галкин 1978, 221).

Încercând a explica originile acvilei bicefale, heraldistul rus de origine germană, din secolul al XIX-lea, F. Kene aducea drept exemplu cea mai timpurie imagine cunoscută a vulturului bicefal ce poate fi atribuită perioadei domniei regelui midian Kiaksar (625-584/584 î.e.n.), aceasta simbolizând alipirea unor teritorii străine la statul Midia (Лысенко 1990, 3-4). Dinspre aceste regiuni se răspândeşte imaginea vulturului bicefal, realizată pe un Sfinx din perioada Regatului Nou Hitit, din secolul al XIII-lea î.e.n., descoperită la Alača Hüyuk, în Turcia (Riemschneider 1955, 57 pl. 9)[10], fără a se cunoaşte dacă imaginea este contemporană cu Sfinxul sau este o realizare târzie din perioada persană.

Din acelaşi domeniu fac parte şi opiniile lui N. Lysenko conform căruia vulturul bicefal, în calitate de emblemă de stat, apare pentru prima dată în Imperiul Roman, dar nu mai devreme de domnia

[9] L.L. Galkin vede în această imagine un simbol care conţine calităţi apotropaice, preluat treptat de suveranii din Orient şi Bizanţ. Vezi: Галкин 1978, 221.

[10] Această imagine este publicată de Margarete Riemschneider (1955, 57, pl. 9; 1967 - ediţia românească cu traducerea şi notele de Paul B. Marian nu numerotează planşele) şi de Oliver Gurney (1964).

lui Iulius Cezar (102/100-44 î.e.n.). Autorul consideră totuşi mai plauzibilă ipoteza că această imagine putea să apară odată cu divizarea Imperiului Roman în Imperiul Roman de Răsărit şi Imperiul Roman de Apus, în perioada luptei împotriva invaziilor barbare, fiind utilizată pentru prima dată de Constantin cel Mare (285-337) sau Iustinian I (483/483-565 e.n.), fără însă să aducă dovezi foarte convingătoare (Лысенко 1990, 3-4).

În spaţiul românesc cele mai timpurii imagini ale vulturului bicefal par a fi cele de pe unul din capitelele compozite cu decor istoriat de la bazilica siriană de la Callatis (Florescu, Daicoviciu, Roşu 1980, 214, 365), datat în secolele VI-VII, şi pe o statuie trofeu, având coif simplu şi gladius cu teaca decorată cu spirale şi mâner în formă de vultur bicefal, descoperită la Adamclisi, datând din sec. IV-VI e. n. (Ibidem 1980, 22, 365).

Important pentru înţelegerea perpetuării acestor reprezentări în spaţiul cercetat este lotul de monede cu imaginea vulturului bicefal şi legenda în limba greacă, descoperite la Dunărea de Jos, inclusiv la Păcuiul lui Soare. Acestea sunt datate în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. În opinia lui Petre Diaconu emisiunea acestor monede putea fi efectuată doar sub auspiciile unei puternice formaţiuni politico-statale (Diaconu 1978, 190-200). Conform autorului, conducător al acestui stat, ar fi fost despotul Terter, care este una şi aceeaşi persoană cu Ivanco, fiul lui Dobrotici, şi care se afla într-o anumită dependenţă faţă de familia imperială de la Constantinopol. Pe aceste monede, în câmpul unui cerc perlat, este gravat un vultur bicefal cu aripile desfăcute, care are între capete reprezentată o cruce. Imaginea vulturului bicefal apare şi pe piese de ceramică de la Păcuiul lui Soare (Baraschi 1977, 86, fig. 69/3), descoperite în aceleaşi straturi culturale ca şi monedele. Spre deosebire de acvila bicefală de la Cozia care are reprezentată coroana în formă de floare de crin între şi deasupra capetelor acesteia, fenomen ce s-ar datora influenţei Regatului Ungariei, monedele de la Păcuiul lui Soare au imaginată între capetele acvilei o cruce, motivul venind dinspre lumea bizantină (Diaconu 1978, 188).

Este necesar să menţionăm că monede cu imaginea vulturului bicefal, datate într-o perioadă anterioară, în anii '40-'60 ai secolului al XIV-lea, au fost descoperite şi la Orheiul Vechi (Полевой 1960, 352, таб. VII/5-8; Idem 1999, 147-152). Lazăr Polevoj, care le-a cercetat, în ultimul studiu le pune în legătură cu emisiunile bulgăreşti, considerând că acestea ar proveni din Carbona, localitate situată lângă actualul Balcic. Conform autorului inscripţia arabă de pe monedele de la Orheiul Vechi poate fi citită drept „Carbona". Cu toate acestea, analiza imaginii acvilei de pe monedele de la Orheiul Vechi indică o deosebire tranşantă, din punct de vedere stilistic, a pieselor de la Orheiul Vechi şi a celor din Dobrogea şi de la Dunărea de Jos. Analiza comparată a stilului realizării imaginii vulturului bicefal ne face să constatăm cu surprindere că cele mai apropiate analogii pentru piesele de la Orheiul Vechi le găsim în emisiunile monetare ale hanilor mongoli, descoperite în Crimeea (Галкин 1978, 219-229; Лебедев 1990, 150-151, рис. 2/46-48).

După părerea lui G.A. Fedorov-Davydov, monedele cu imaginea acvilei bicefale sunt emise de hanii Hoardei de Aur la începutul anilor 1340, înlocuind pe cele cu imaginea leului şi a soarelui[11]. După aproximativ un deceniu, pe la 1352, imaginea vulturului bicefal este înlocuită cu rozete (Fedorov-Davydov 1999, 126-129). Încă în anii '60 ai secolului XX S.A. Ianina stabilea că cele mai multe monede cu vultur bicefal ale giucizilor se încadrează în perioada hanului Geanibek (1341-1357) (Ianina 1958, 399-400).

Aşadar, vedem că imaginea vulturului bicefal pe monede, dar şi pe alte piese arheologice, aproximativ din în aceeaşi perioadă, mijlocul - a doua jumătate a secolului ale XIV-lea, pătrund aproape simultan atât dinspre Imperiul Bizantin, prin despoţii din Dobrogea şi de la Dunărea de Jos, cât şi dinspre monetăriile hanilor mongoli ai Hoardei de Aur. Pătrunderea sau prezenţa în teritoriile de la vest de Nistru a unor monede ale hanilor mongoli este o mărturie a intensificării legăturilor economice în care erau cuprinse, în secolul al XIV-lea, aşezările urbane de la Costeşti şi Orheiul Vechi, ca şi Cetatea Albă, puncte de tranzit în lungul marilor drumuri comerciale pontice, cu importante centre din est şi vest.

În această ordine de idei este foarte plauzibilă ideea că cele trei căpetinii mongole înfrânte la Sinie Vodî, după victoria lui Olgiert din 1362/1363, s-au retras spre sud, controlând teritoriile nord-pontice de la vest de Nistru (Spinei 1994, 325-329)

[11] M. Pastoureau menţiona că, începând cu secolul al XII-lea, unul din animalele care se opune şi îi contestă primatul leului (în simbolistică – I.T.) este vulturul (Pastoureau 1985, 133-134).

până spre sfârşitul deceniului. Cei mai cunoscuţi, Cutlubuga şi Dimitrie, care apar deopotrivă în surse onomastice, numismatice şi în documentele scrise din perioada de constituire a statalităţii medievale de la est de Carpaţi, deţin teritoriile şi centrele urbane de la Costeşti, Orheiul Vechi şi, probabil, Cetatea Albă (Spinei 2006, 693-780; Nicolae 2003, 167-179). Pornind de la noua conjunctură politică, Ştefan Andreescu şi Ştefan S. Gorovei consideră că anume această situaţie, aceste fenomene au fost expresia unor realităţi strategice, politice şi economice, ce au stat la baza politicii pontice a domnitorilor Ţării Moldovei, inclusiv a lui Ştefan cel Mare (Gorovei 2004, 45) şi a pretenţiilor sale imperiale[12], care se întindea de la gurile Dunării până în Crimeea.

***

Verificarea unei posibile filiere ruseşti de pătrundere în regiune a cahlelor cu imaginea vulturului bicefal s-a dovedit a fi neproductivă. În Rusia pentru prima dată imaginea vulturului bicefal apare în perioada domniei marelui cneaz Ivan al III-lea (1462-1505) şi este legată de căsătoria acestuia cu Zoe-Sofia Paleolog, care aduce simbolul imperial al Paleologilor în Moscovia pe la 1480-1490 (Сперансов 1974, 13-14; Соболева 1998, 97-98), deci după 1472, anul căsătoriei. Sofia Paleolog era rudă apropiată cu Maria Asanina Paleologhina, soţia lui Ştefan cel Mare din toamna aceluiaşi an (Letopiseţul 1959, 17; Gorovei 2006, 58-59). Imaginea vulturului bicefal, ce apare pe cahlele ruseşti pe la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului următor, cu greu poate fi interpretată ca fiind o acvilă, amintind mai mult o pasăre de curte din tablourile de artă naivă (Маслих 1983, 152, 154, рис. 32).

În legătură cu căsătoria dinastică a lui Ştefan cel Mare cu Maria Asanina Paleologhina, prinţesă de Mangop, în literatura de specialitate s-a afirmat că vulturii bicefali de pe acoperământul de mormânt al doamnei Moldovlahiei nu constituiau o noutate, ei apărând pe coperte de manuscrise dăruite de ctitorul mănăstirii la Putna (Năstase 2004, 72-73); pe o placă de sobă descoperită la curtea domnească din Vaslui (Rădulescu 2006, 88-89), pe alte materiale.

Revenind la problema originii cahlelor din locuinţa de la Căuşeni cu imaginea în discuţie, aceasta trebuie pusă, credem noi, în relaţie cu întemeierea la Dunărea de Jos, după anul 1540, a Mitropoliei Proilaviei şi a influenţei pe care a exercitat-o aceasta în regiunile ocupate de otomani şi tătari asupra creştinilor din raialele de la Dunăre, Nistru şi din Ucraina hanului tătăresc (Giurescu 1968, 140-141). În cea mai mare parte a existenţei sale reşedinţa mitropolitului Proilaviei s-a aflat la Brăila. Mircea Păcurariu menţionează că, uneori, în anumite împrejurări (când mitropolitul îşi vizita păstoria – I.T.), reşedinţa putea fi situată temporar la Ismail, Reni, Galaţi sau Căuşeni (Păcurariu 1993, 278).

La mijlocul secolului al XVII-lea, probabil în timpul domniei lui Vasile Lupu, „om cu hirea înaltă şi mai mult împărătească decât domnească" (Miron Costin 1972, 154), după expresia plastică a cronicarului, la Căuşeni a fost construită o biserică pe locul, sau în imediata apropiere, a unui locaş mai vechi. Definitivarea construcţiei locaşului sfânt şi a unei case parohiale pare să fi avut loc până la stabilirea hotarului dintre teritoriile rămase sub controlul tătarilor-nogai şi cele aflate în autoritatea domnului Ţării Moldovei, traseu cunoscut ulterior cu numele de „hotarul lui Halil-paşa" (Năstase 1932, 177-210), deci până pe la anul 1666. Este posibil ca biserica abia construită şi locuinţa din imediata apropiere, în care au fost descoperite cahle cu imaginea vulturului bicefal, să fi fost distrusă în anul 1650 sau în anii imediat următori, când hoardele tătaro-căzăceşti au devastat, în câteva rânduri, ţinutul. Un document scris mai târziu mărturiseşte că localitatea Căuşeni a fost repopulată doar în anul 1656 (Chirtoagă 2004, 255). O particularitate a bisericii de la Căuşeni, la fel ca şi biserica Sfântul Nicolae de la Chilia (Ghimpu 2000, 104-105), ctitorită de Vasile Lupu în anul 1648 şi biserica armenească de la Cetatea Albă (Ghimpu 2000, 65-67), este că are podeaua adâncită în pământ.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea biserica de la Căuşeni a fost supusă unor reparaţii capitale, fapt despre care menţionează un text ctitoricesc românesc situat deasupra uşii de intrare din interiorul pronaosului şi trei inscripţii în limba greacă, situate în exteriorul bisericii (Ciobanu 1997, 63-66). În pisania centrală grecească este

[12] Începând cu perioada luptelor pentru autonomie duse de Hogai şi Ceaka la sfârşitul secolului al XIII-lea - începutul secolului al XIV şi până la manifestările de independenţă ale lui Cutlubuga şi Dimitrie din anii '70 ai aceluiaşi secol, care deţineau teritoriile cuprinse între Crimeea în est şi Dunărea de Jos în vest, regiunile formau o entitate politică, fenomen ce pare că explică şi îndreptăţeşte aspiraţiile marelui voievod de a le controla.

menţionat *„+ Această sfântă biserică ce prăznuieşte hramul Adormirea Maicii Domnului Faneromeni înălţată din temelie prin eforturile şi cheltuielile smeritului mitropolit fost al Sidei şi acum al Proilaviei kyr Daniil…*" (Ciobanu 1997, 66-67; Ciocanu 2003, 33-37). Textul pisaniei româneşti situate în interiorul bisericii deasupra portalului precizează că: *„+ Această Sfântă şi Dumnezeiască biserică ce să prăznueşte hramul Sfintii Adormirii Precistii, fiindu mai înainte de lemn, veche şi fărâmându-să de tot, încă fiind mitropolit Sfinţia Sa kyr Daniil, n-au lăsat acestu lucru Dumnezeesc să rămăe gios…*". Mitropolitul Proilaviei Daniel de Side, în secolul al XVIII-lea semna „Daniil, din mila lui Dumnezeu, mitropolitul Proilaviei, Tomarovului (Renilor), al Hotinului, al întregului ţărm al Dunării şi al Nistrului şi al întregii Ucraine a hanului" (Russo 1939, 272-273, citat după: Banciu 1993, 32), a păstorit între anii 1751-1773.

Stratul de moluz de construcţie, identificat în procesul investigaţiilor arheologice din anul 2002, care acoperea locuinţa în care a fost cercetată soba de cahle, pare să confirme această „înălţare din temelie" sau reconstrucţie a bisericii de la Căuşeni efectuată de Mitropolitul Proilaviei Daniil între anii 1763 şi 1766, dar şi faptul că locuinţa cu sobă de cahle, la momentul demarării lucrărilor la biserică, nu mai era funcţională.

Este posibil, după cum am menţionat, ca această locuinţă să fi fost construită odată sau imediat după ridicarea bisericii de zid, aproape de mijlocul secolului al XVII-lea. Cine a fost iniţiatorul edificării acestei locuinţe, cine a fost beneficiarul cu aspiraţii imperiale al edificiului situat în imediata apropiere de biserica Adormirii Maicii Domnului de la Căuşeni, este dificil de apreciat. Dacă a fost domnitorul Vasile Lupu, protector al Patriarhiei ecumenice, căreia i-a acordat ajutor financiar, cel care a convocat la Iaşi, între 15 septembrie şi 27 octombrie 1642, un sinod cu participarea reprezentanţilor celor trei mari ramuri ale ortodoxiei – greacă, slavă şi română – ce l-a făcut să se închipuie ca un adevărat împărat bizantin (Păcurariu 1993 207-208; Ţurcanu 2007, 167), sau mitropolitul Meletie al Proilaviei (1639-1655), care a păstorit eparhia de la Dunărea de Jos aproximativ în aceeaşi perioadă (Cândea 2004, 57-58), urmează a se demonstra în bază de noi materiale documentare.

Pentru imaginea heraldică[13] de pe cahlele de la Căuşeni găsim cele mai apropiate analogii pe teracotele similare de la Brăila, pe care autorul cercetărilor le încadrează cronologic în secolul al XVII-lea. Descoperirea la Brăila a unor cahle cu imagini ale vulturului bicefal (Cândea 1995, 155-156, fig. 172; Nechifor 2005, 283-300), cvasiidentice cu cele de la Căuşeni, ne îndreptăţeşte a căuta fire de legătură spirituală la Mitropolia Proilaviei, iar pentru motivul heraldic – în revirimentul ortodoxiei şi în tradiţiile politice imperiale pe care le mai păstrau domnitorii Ţării Moldovei sau poate chiar la Patriarhia de Constantinopol.

Bibliografie

Andronic 1986: Al. Andronic, Iaşii până la mijlocul al XVII-lea. Geneză şi evoluţie (Iaşi 1986).

Andrieş-Tabac 2003: Silviu Andrieş-Tabac, Sigiliul târgului Peştere. In: Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenţei României, Chişinău, 24-26 septembrie 2003, Comunicări şi note, Bucureşti, 2003, 213-221.

Artimon 1998: Al. Artimon, Civilizaţia medievală urbană din secolele XIV-XVII (Bacău, Tg. Trotuş, Adjud) (Iaşi 1998).

Banciu 1993: M.-C. Banciu, Mitropolia Proilaviei. Analele Brăilei, serie nouă 1, an. I, 1993, 31-40.

Batariuc, Andronic 1992: P.-V. Batariuc, M. Andronic, Descoperiri arheologice la Suceava. Contribuţii la cunoaşterea topografiei oraşului medieval. Suceava XVII-XIX, 1990-1992, 37-61.

Batariuc 1996: P.-V. Batariuc, Cahle descoperite în locuinţe de orăşeni de la Suceava. ArhMed I, 1996, 69-124.

Batariuc 1999: P.-V. Batariuc, Cahle din Moldova medievală (secolele XIV-XVII) (Suceava 1999).

Bârnea, Batariuc 1994: P. Bârnea, P.-V. Batariuc, Cahle descoperite în Moldova dintre Prut şi Nistru. ArhMold XVII, 1994, 281-290.

[13] Recent a fost inclus în circuitul ştiinţific sigiliul târgului Peştera (Orheiul Vechi) care are imaginat, în câmpul central, o acvilă bicefală atribuită de publicator la sfârşitul secolului al XVI-lea şi pusă în legătură cu domnitorul Ieremia Movilă, care „au avut gând să facă cetate" aici (Andrieş-Tabac 2003, 213-221). În eventualitatea că acesta nu este un fals modern, el pare, pornind de la reprezentarea acvilei, a fi încadrat mai degrabă la mijlocul şi în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Cantemir 1975: Dmitrie Cantemir, Descrierea Moldovei (Chişinău 1975).

Cândea 1995: I. Cândea, Brăila. Origini şi evoluţie până la jumătatea secolului al XVI-lea (Brăila 1995).

Cândea 2004: I. Cândea, Comunitatea greacă de la Brăila din cele mai vechi timpuri până în secolul al XIX-lea (Brăila 2004).

Chirtoagă 2004: I. Chirtoagă, Târguri şi cetăţi din sud-estul Moldovei (secolul al XIV-lea - începutul secolului al XIX-lea) (Chişinău 2004).

Ciocanu 2003: S. Ciocanu, Arhitectura şi inscripţiile bisericii Adormirea Maicii Domnului din Căuşeni. In: Patrimoniul cultural al judeţului Tighina (Chişinău 2003), 33-37.

Constantinescu 1984: N. Constantinescu, Curtea de Argeş. 1200-1400. Asupra începuturilor Ţării Româneşti (Bucureşti 1984).

Diaconu 1978: P. Diaconu, O formaţiune statală la Dunărea de Jos la sfârşitul secolului al XIV-lea necunoscută până în prezent. SCIVA 2, 29, 1978, 185-201.

Dumitriu 2006: L. Dumitriu, Objets de parure de la nécropole de Vadu Anei. In: Cercetări arheologice, XIII (Bucureşti 2006), 341-362.

Elian 1964: Al. Elian, Moldova şi Bizanţul în secolul al XV-lea. In: Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare (Bucureşti 1964), 104-111.

Emandi 1984: Em.I. Emandi, Un fragment de cahlă din secolul al XV-lea necunoscut în Moldova. ActaMM V-VI, 1983-1984, 387-391.

Florescu, Daicoviciu, Roşu 1980: R. Florescu, H. Daicoviciu, L. Roşu, Dicţionar enciclopedic de artă veche a României (Bucureşti 1980).

Ghimpu 2000: Vl. Ghimpu, Biserici şi mănăstiri medievale în Basarabia (Chişinău 2000).

Gorodenco 2000: A.P. Gorodenco, Ceramica locală de la Orheiul Vechi în secolele XIV-XVI (Brăila 2000).

Gorodenco 2008: A. Gorodenco, Tipologia cahlelor din secolul XV de la Orheiul Vechi. Revista arheologică s.n. 2, vol. IV, 2008, 100-104.

Gorovei 1997: Şt.S. Gorovei, Întemeierea Moldovei. Probleme controversate (Iaşi 1997).

Gorovei 2004: Şt.S. Gorovei, „Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei" (I). SMIM XXII, 2004, 9-50.

Gurney 1964: Ol. Gurney, The Hittites (Maryland 1964).

Iosipescu 2003: S. Iosipescu, Vrancea, Putna şi Basarabia – contribuţii la evoluţia frontierei sudice a Moldovei în secolele XIV-XV. In: (Ed. I. Cândea, P. Cernovodeanu, Gh. Lazăr) Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani (Brăila 2003), 205-224.

Matei, Emandi 1977: M.D. Matei, Em. Emandi, O casă de orăşean din secolul al XV-lea de la Suceava. SCIVA 4, 28, 1977, 570-571.

Matei 1989: M.D. Matei, Civilizaţia urbană medievală românească. Contribuţii (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea) (Bucureşti 1989).

Năstase 1993: D. Năstase, „Necunoscute" ale izvoarelor istoriei româneşti. AIIAX XXX, 1993, 483-499.

Năstase 1994: D. Năstase, Coroana împărătească a lui Vasile Lupu. AIIAX XXXI, 1994, 44-52.

Năstase 1998: D. Năstase, Ştefan cel Mare împărat. SMIM XVI, 1998, 65-102.

Năstase 2004: D. Năstase, Vulturii bicefali de la mănăstirea Putna. In: Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine (Suceava 2004), 71-80.

Neamţu, Neamţu, Cheptea 1980: E. Neamţu, V. Neamţu, S. Cheptea, Oraşul medieval Baia în secolele XIV-XVII, vol. I (Iaşi 1980).

Neamţu, Neamţu, Cheptea 1980: E. Neamţu, V. Neamţu, S. Cheptea, Oraşul medieval Baia în secolele XIV-XVII, vol. II (Iaşi 1984).

Nicolae 2003: E. Nicolae, Monedele de cupru bătute în Oraşul Nou (Şehr Al-Cedid). In: Simpozion de Numismatică dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenţei României, Chişinău, 24-26 septembrie 2002 (Bucureşti 2003).

Nicorescu 1966: M. Nicorescu, Noi descoperiri de ceramică ornamentală din secolele XV-XVI de la Suceava. ArhMold IV, 1966, 317-326.

Oberländer-Tărnoveanu, Oberländer-Tărnoveanu 1981: E. Oberländer-Tărnoveanu, I. Oberländer-Tărnoveanu, Contribuţii la studiul emisiunilor monetare şi al formaţiunilor politice din zona Gurilor Dunării în secolele XIII-XIV. SCIVA 1, 32, 1981, 89-109.

Oberländer-Tărnoveanu 1986: E. Oberländer-Tărnoveanu, Documente numismatice privind relaţiile spaţiului est-carpatic cu zona gurilor Dunării în secolele XIII-XIV. AIIAX 2, XXII, 1985, 585-590.

Onciul 1968: D. Onciul, Mircea cel Bătrân, Cuvântare comemorativă la 500 de ani de la moartea lui. In: (Ed. A. Sacerdoţeanu) Dimitrie Onciul, Scrieri istorice, vol. II (Bucureşti 1968).

Papacostea 1973: Ş. Papacostea, La începuturile statului moldovenesc. Consideraţii pe marginea unui izvor necunoscut. SCIV 6, 1973, 43-59.

Papacostea 1999: Ş. Papacostea, La începuturile statului moldovenesc. Consideraţii pe marginea unui izvor necunoscut. In: Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice (Bucureşti 1999).

Parasca 2000: P. Parasca, Formarea graniţelor istorice ale Ţării Moldovei. In: Analele ULIM, Seria Istorie (Chişinău 2000), 35-42.

Pastoureau 1985: M. Pastoureau, Quel est le roi des animaux? In: Le monde animal et ses representation au Moyen Âge (XIe-Xve siècles) (Universitè de Toulouse-Le Mirail, 1985), 133-142.

Pippidi 2001: A. Pippidi, Tradiţia politică bizantină în ţările române în secolele XVI-XVIII, ed. revăzută şi adăugită (Bucureşti 2001).

Popa, Baltag 1980: R. Popa, Gh. Baltag, Documente de cultură materială orăşenească în Transilvania din a doua jumătate a secolului al XIII-lea. SCIVA 1, 31, 1980.

Popa 1973: R. Popa, O sobă cu cahle-oală din secolul al XIV-lea la Cuhea-Maramureş. SCIV 1, 24, 1973, 671-679.

Popovici 1985: R. Popovici, Aşezarea rurală Negoeşti (secolele XV-XVII). Rezultatul săpăturilor arheologice din anii 1972-1977. Memoria antiquitatis IX-XI, (1977-1979), 1985, 261-282.

Popovici 2002: R. Popovici, Negoeşti, un sat din zona Neamţ în secolele XIV-XVII. ArhMed IV, 2002, 27-45.

Postică, Constantinescu 1996: Gh. Postică, N. Constantinescu, Căpriana. Repere istorico-arheologice (Chişinău 1996).

Pomelnicul 1941: Pomelnicul Mănăstirei Bistriţa (Bucureşti 1941).

Puşcaşu, Puşcaşu 1983: N.N. Puşcaşu, V.M. Puşcaşu, Mărturii de civilizaţie şi urbanizare medievală descoperite în vatra istorică a Iaşilor. Revista Muzeelor şi Monumentelor. Seria Monumente Istorice şi de Artă 2, 1983.

Riemschneider 1955: M. Riemschneider, Le monde des Hittites (Paris 1955).

Riemschneider 1967: M. Riemschneider, Lumea hitiţilor (trad. şi note de P.B. Marian) (Bucureşti 1967).

Rusu 1996: A.A. Rusu, Cahle din Transilvania (II). ArhMed I, 1996.

Slătineanu 1958: B. Slătineanu, Ceramica feudală românească şi originile ei (Bucureşti 1958).

Spinei 1982: V. Spinei, Moldova în secolele XI-XIV (Bucureşti 1982).

Spinei 1994: V. Spinei, Moldova în secolele XI-XIV (Chişinău 1994).

Şimanschi 1980: L. Şimanschi, Cele mai vechi sigilii domneşti şi boiereşti din Moldova. AIIAX XVII, 1980.

Tentiuc 1996: I. Tentiuc, Populaţia din Moldova Centrală în secolele XI-XIII (Iaşi 1996).

Tentiuc 1997: I. Tentiuc, Some Consideration Regarding Byzantine Influence in the East of the Carpatians in the 10th- 13th Centures. In: II International Conference Medieval Europe, Exchange and Trade in Medieval Europe. Papers of the "Medieval Europe. Bruge 1997" Conference. Vol. 3, ed by Guy De Boe and Frans Verhaeghe (Zellik 1997), 15-22.

Tentiuc 1998: I. Tentiuc, Siturile din secolele V-VII de la Moleşti-Ialoveni (Republica Moldova). ArhMold XXI, 1998, 201-212.

Tentiuc 2003: I. Tentiuc, Contribuţii la istoria mănăstirii Hâncu. Tyragetia XII, 2003, 145-154.

Tentiuc 2004: I. Tentiuc, Observaţii privind cahlele din locuinţa medievală de la Căuşeni. In: Studii de istorie veche şi medievală. Omagiu profesorului Gheorghe Postică (Chişinău 2004), 242-247.

Tentiuc 2004: I. Tentiuc, Despre imaginea acvilei bicefale bizantine încoronate pe cahlele de la Căuşeni. Analele ULIM, Istorie, nr. 2 (Chişinău 2004), 38-43.

Tentiuc, Bâzgu 2003: I. Tentiuc, E. Bâzgu, Datarea bisericii Adormirii Maicii Domnului – o problemă deschisă. In: Patrimoniul cultural al judeţului Tighina (Chişinău 2003), 38-54.

Tentiuc, Cereteu 2002: I. Tentiuc, Ig. Cereteu, Investigaţiile arheologice din anul 2002 la biserica Adormirii Maicii Domnului din Căuşeni. In: Ştiinţa universitară la începutul mileniului trei. Simposion ştiinţific internaţional. Rezumatele comunicărilor (Chişinău 2002), 141-142.

Theodorescu 1979: R. Theodorescu, În jurul „despotiei" lui Mircea cel Bătrân sau despre un însemn sculptat şi pictat de la Cozia. In: R. Theodorescu, Itinerarii medievale (Bucureşti 1979).

Theodorescu 1999: R. Theodorescu, Autour de la „despoteia" de Mircea l'Ancien. In: Roumains et Balkaniques dans la civilisation sud-est européenne (Bucureşti 1999), 253-266.

Ţabrea 1971: Il. Ţabrea, Monedele lui Despot-Vodă în lumina ultimelor cercetări. Studii şi cercetări de numismatică V, 1971, 161-177.

Ţurcanu 2007: I. Ţurcanu, Istoria românilor (cu o privire mai largă asupra culturii) (Brăila 2007).

Zwecker, Oberlander-Târnoveanu 2002: C. Zwecker, E. Oberlander-Târnoveanu, Un nou taler moldovenesc emis în anul 1562 de către Despot Vodă. In: Cercetări numismatice, VIII, 2002, 247-251.

Галкин 1978: Л.Л. Галкин, Символика джучидских монет. В сб.: Проблемы советской археологии (Москва 1978).

Городенко 1990: А.П. Городенко, К проблеме датировки раннемолдавского пласта на поселениях Старые Малаешты и Стынкэуць. В сб.: Археология, этнография и искусствоведение Молдовы: итоги и перспективы (Кишинэу 1990), 78-85.

Еремеев 1971: Д.Е. Еремеев, Этногенез турок. Происхождение и основные этапы этнической истории (Москва 1971).

Кравченко 1979: А.А. Кравченко, Производственные комплексы Белгорода XIII-XIV вв. В сб.: Античная Тира и средневековый Белгород (Киев 1979).

Лысенко 1990: Н.И. Лысенко, Русская государственная символика. Очерки (Москва 1990).

Маслих 1983: С.А. Маслих, Русское изразцовое искусство XV-XIX веков (Москва 1983).

Полевой 1960: Л.Л. Полевой, Монеты из раскопок Старого Орхея (1947-1956). В сб.: Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики (Кишинев 1960), 317-352.

Полевой 1999: Л.Л. Полевой, Неизвестные болгарские монеты? Stratum Plus 6, 1999, 147-152.

Полевой, Бырня 1974: Л.Л. Полевой, П.П. Бырня, Средневековые памятники XIV-XVII вв. Археологическая карта Молдавской СССР, вып. 7 (Кишинев 1974).

Рикман 1954: Э.А. Рикман, Разведывательные раскопки в селе Лэпушна в 1953 г. В сб.: Известия Молдавского филиала Академии Наук СССР, 6 (20) (Кишинев 1954).

Смирнов 1956: Г.Д. Смирнов, Производство красноглиняных печных изразцов и опыт реконструкции печей по материалам Старого Орхея. В сб.: Известия Молдавского филиала Академии Наук СССР, 4 (31) (Кишинев 1956), 75-89.

Соболева 1998: И.А. Соболева, Гербы городов России. Альбом-справочник (Москва 1998).

Сперансов 1974: И.Н. Сперансов, Земельные гербы России. XII-XIX вв. (Москва 1974).

Тимощук 1977: Б.О. Тимощук, Середньовічний Хотин. Археологія 22, 1977, 29-39.

Федоров-Давыдов 1999: Федоров-Давыдов Г. А., Двуглавый орел на золотоордынских монетах, Гербовед, 1999, 6 (38), 126-130.

Чеботаренко 1972: Г.Ф. Чеботаренко, Археологические раскопки в Сорокской крепости в 1968-1969. В сб.: АИМ в 1968-1969 (Кишинев 1972), 201-237.

Чеботаренко 1984: Г.Ф. Чеботаренко, Сорокская крепость – памятник старины (Кишинев 1984).

Якобсон 1979: А.А. Якобсон, Керамика и керамическое производство средневековой Таврики (Ленинград 1979).

Les carreaux des poêles avec l'images heraldiques de Căuşeni

Résumé

Ayant comme point de départ la découverte des poêles aux carreaux avec l'image de l'aigle bicéphale sur la cheminée dans une hutte médiévale de Căuşeni, on effectue dans l'étude l'analyse de l'origine, de l'évolution et de la diffusion de l'image sur des piéces archeologiques de l'éspace est-carpathique.

On arrive à la conclusion que les poêles representent un indice incontestable de la croissance de la vie économique et du niveau de l'habitat, des tendences vers le confort des classes privilégiées de la population roumaine de l'est des Carpathes au cours des premières siècles du II millénium notre ère.

On propose de nombreuses analogies de l'éspace circumcarpathique, des régions circumméditerannéennes, en commençant par la période du haut Moyen Âge, quand l'image reçoit diffusion dans différentes Cours royales de l'Europe.

Table des illustrations:

Fig. 1. L'église de l'Assomption de la Vierge de Căuşeni. Carreau avec l'image de l'aigle bicéphale.

Fig. 2. L'église de l'Assomption de la Vierge de Căuşeni. Carreau avec ornement solaire.

Fig. 3. L'église de l'Assomption de la Vierge de Căuşeni. 1. Carreau d'angle. 2. Carreau étroit d'encadrement avec ornement végétal.

Fig. 4. L'église de l'Assomption de la Vierge de Căuşeni. 1. Carreau de couronnement. 2. Carreau avec ornement en forme de petites roues à rayons.

Изразцы с геральдическими изображениями из Кэушень

Резюме

В 2002, году в процессе исследования жилища расположенного в непосредственной близости от церкви Успения из Кэушень, обнаружен развал печи и большое количество изразцов. Среди них выделяются изразцы с изображением двуглавого орла. В результате анализа значительного количества материалов, автор приходит к выводу, что типологически изразцы с подобного рода изображениями могут быть датированы второй половиной XVII века, когда они имели наибольшее хождение в сопредельных регионах. Типологический анализ подтверждается стратиграфическими наблюдениями. Развал жилища обнаружен под толстым слоем строительных остатков середины – второй половины XVIII века когда, по свидетельству письменных источников, осуществлена капитальная реконструкция церкви. Автор предполагает что, обнаружение изразцов с изображением двуглавого орла может свидетельствовать о непосредственной связи церкви Успения из Кэушень с Митрополией Проилавии (с центром в Брэиле) на Дунае, образованной после 1540 года, в юрисдикции которой находилось после образования турецких рай на Днестре и Нижнем Подунавье.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Церковь Успения из Кэушень. Изразец с изображением двуглавого орла.

Рис. 2. Церковь Успения из Кэушень. Изразец с солярными мотивами.

Рис. 3. Церковь Успения из Кэушень. 1. Угловой изразец. 2. Прямоугольный изразец с растительным орнаментом.

Рис. 4. Церковь Успения из Кэушень. 1. Изразец в форме карниза. 2. Изразец с орнаментом в виде колесика со спицами.

17.02.2009

Dr. Ion Tentiuc, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: ion_tentiuc@yahoo.com

CRONICA DESCOPERIRILOR NUMISMATICE (III)

Ana Boldureanu

Publicăm în continuare scurte date referitoare la descoperirile numismatice, tezaure sau piese izolate, înregistrate pe parcursul anului 2008. Conform concepţiei noastre dorim să oferim rapid cercetătorilor date esenţiale despre fiecare descoperire (locul şi condiţiile de descoperire, numărul monedelor recuperate, metalul, nominalul, emitenţii etc.), dar totul foarte succint, majoritatea pieselor urmând să fie publicate ulterior cu toate detaliile necesare. În măsura posibilităţilor am reuşit să fotografiem sau să scanăm unele piese şi aceste ilustraţii vor însoţi descrierile monedelor. Ca şi în articolele precedente, piesele sunt eşalonate în secvenţe de timp, iar localităţile de unde provin descoperirile sunt prezentate în ordine alfabetică. Materialul numismatic este însoţit de un scurt comentariu în care este subliniată importanţa descoperirilor din punct de vedere numismatic şi istoric în general. Deşi nu intră în tema cronicii noastre, am inclus şi podoabele recuperate împreună cu monede.

La începutul lui aprilie ne-a fost prezentată spre determinare o emisiune provenită din Alexandria din Troada, probabil de la Valerian I (253-260) (fig. 1/4) descoperită pe malul Nistrului, nu departe de localitatea Lalova, raionul Orhei. Se pare că este prima piesă din Troada, atestată până acum între Nistru şi Prut. În zona localităţii respective au mai fost însă semnalate monede antice, cum ar fi denarul roman imperial de la Traian descoperit în timpul lucrărilor agricole în anul 1971 (Кропоткин 2003, 43, nr. 2112).

Continuăm cu câteva monede romane imperiale. De la Morenii Vechi, comuna Valea Mare, raionul Ungheni, semnalăm descoperirea întâmplătoare a unui aureus de la Herennia Etruscilla, datat în anul 250. Piesa fiind perforată, sugerează folosirea ei ulterioară în calitate de podoabă.

Şase emisiuni imperiale, împreună cu un inel medieval, au fost descoperite pe data de 9 martie 2008 pe un teren situat la nord de Călăraşi, în direcţia localităţii Nişcani. Descoperitorul susţine că toate aceste obiecte le-a găsit pe o suprafaţă destul de mică, observând în acel loc mai multe fragmente ceramice specifice culturii Sântana de Mureş. Prima monedă este un denar emis de Lucius Verus (161-196) care, conform spuselor descoperitorului, fusese acoperită cu un strat gros de patină cu urme de aur (fig. 1/5). Următoarele piese sunt doi denari (fig. 1/6-7) emişi sub Commodus (180-192) şi unul de la Septimius Severus (183-211) de tip FUNDATOR PACIS (fig. 1/8). Din acest lot mai face parte un antoninian (fig. 1/9) de la Gordian al III-lea (238-244) şi o siliqua (fig. 1/10) emisă de împăratul Constantius Gallus (351-354), găsită în toamna aceluiaşi an şi pe acelaşi loc. Descoperirea acestora în zona Călăraşilor nu este surprinzătoare, aici fiind atestate şi alte monede romane. Astfel, nu departe de satul Mândra, în deceniul 5 al sec. XX a fost găsit un bronz mare de la Gordian. Piesa este nepublicată şi s-a aflat în muzeul şcolii din localitate (Кропоткин 2003, 43, nr. 220). În anul 1970, lângă localitatea Temeleuţi s-a găsit un denar de la Antoninus Pius şi un solidus de la Arcadius de 4,49 g (Кропоткин 2003, 44, nr. 2145, 2146; Нудельман 1976, 65, 56).

Printre descoperirile anului 2008 mai menţionăm şi denarul găsit în localitatea Ciocmaidan, raionul Comrat, emis de către împăratul Pertinax (1 ian.-28 martie 193) (fig. 1/3). O emisiune de la acest emitent a fost atestată şi în componenţa tezaurului descoperit la Varniţa, Tighina, în anul 1914, alcătuit din 135 de denari romani (Нудельман 1976, 56-57). Semnalăm de asemenea încă un denar roman imperial de la Commodus, găsit în deceniul 9 al secolului trecut în raionul Râşcani, emis la Roma în 183-184 (fig. 1/11), donat în vara anului 2008 muzeului de către fiica descoperitorului.

Dintre descoperirile medievale menţionăm în primul rând tezaurul descoperit recent în apropiere de fortificaţia medievală timpurie de la Alcedar, raionul Rezina, alcătuit din monede şi obiecte de podoabă. Nu ştim exact câte monede au fost găsite, dar am reuşit să vedem cinci exemplare păstrate

Tyragetia, s.n., vol. III [XVIII], nr. 1, 2009, 345-352.

într-o colecţie privată: 3 emisiuni bizantine de argint de la Ioan Tzimiskes (969-976) şi doi dirhemi cufici, dintre care unul tăiat, pare a fi o imitaţie. Este primul depozit conţinând emisiuni cufice, descoperit pe teritoriul Republicii Moldova. Din zona Alcedarului au mai fost descoperite monede bizantine din secolele VI-VII (Нудельман 1976, 81-82), dar şi un tezaur cu monede schifate din secolul al XII-lea (Ciocanu, Nicolae 2003, 163-166). Cu ocazia unor săpături arheologice la Alcedar şi Echimăuţi au fost descoperite circa 20 de monede cufice şi imitaţii şi falsuri după acestea, majoritatea dintre ele perforate, sugerând utilizarea lor în calitate de obiecte de podoabă (Нудельман 1976, 89-90). Spre deosebire de ele, piesele pe care le comunicăm, atât cele bizantine, cât şi cele cufice sunt fără perforaţii.

O altă descoperire importantă de care am luat cunoştinţă pe parcursul anului trecut este tezaurul descoperit lângă satul Ineşti, raionul Teleneşti, din componenţa căruia au fost recuperate 25 de emisiuni tătăreşti de argint de la hanul Tokta (1289-1312), bătute la Krım. Tezaurul a fost probabil ascuns în contextul războiului civil din Hoarda de Aur dintre Nogay şi fiii săi şi hanul Tokta de la sfârşitul secolului al XIII-lea. Este al doilea tezaur conţinând emisiuni crimeene de la Tokta atestat până acum pe teritoriul dintre Prut şi Nistru, după cel descoperit în anul 1904 la Cetatea Albă, alcătuit din cca 3263 de monede de la Tula Buga şi Tokta (Федоров-Давыдов 1960, 132). Descoperirile izolate ale acestor emisiuni sunt şi ele destul de rare, fiind semnalate doar câteva exemplare la Sucleia, Parcani, Târnauca şi la Tiraspol, provenite din săpăturile soţilor Stempkovski efectuate în anii 1896-1900 (Нудельман 1976, 147, nr. 63). Cu atât mai important este dirhemul de la Tokta şi emis la Krım în anul 690 A.H., descoperit la sfârşitul anului 2008 la Costeşti, raionul Ialoveni, intrat într-o colecţie particulară din Chişinău (fig. 1/12).

După cum am menţionat mai sus, împreună cu monedele romane descoperite la Nişcani, a fost găsit şi un inel de bronz (fig. 1/14). Şatonul, care are corp comun cu veriga, este de formă octogonală, având laturile ornamentate cu două linii care repetă conturul acestuia. Pe suprafaţa monturii este realizat un ornament cu caracter heraldic.

Şi printre descoperirile de la Tarasova, raionul Rezina, se află un disc de metal care reprezintă şatonul unui inel pe care este gravat un ornament în formă de cruce cu braţele egale. Pe revers se observă locul unde a fost unit cu veriga. Se cunosc mai multe inele având reprezentate diferite tipuri de cruci atât în zona dintre Prut şi Nistru, cât şi în alte regiuni româneşti. Credem că şi inelul pe care îl prezentăm ar putea fi datat în secolele XIV-XV, în acest sit fiind găsite mai multe emisiuni monetare din această perioadă. În afară de inel, prezentăm şi câteva monede din perioada secolelor XVI-XVII, provenite din situl arheologic de la Tarasova.

Recent ne-a fost adusă spre determinare o monedă otomană găsită în primăvara anului 2008 de către o persoană din localitatea Fârlădeni, raionul Hânceşti, în timpul lucrărilor de grădinărit. Moneda este o emisiune otomană, cu nominalul yarım zolta, emisă sub Ahmed III (1703-1730) la Kostantiniye (fig. 1/13). Emisiunile otomane sunt destul de frecvente în descoperirile din Republica Moldova. Mai semnalăm două parale otomane şi un jeton de aramă găsite la Bogzeşti, raionul Călăraşi. Una dintre ele este o emisiune de la Abdülhamid I (1774-1789), bătută la Kostantaniye, iar cea de-a doua este neprecizată. O altă para emisă de Mustafa III (1757-1774) la Islâmbol a fost găsită pe teritoriul Mânăstirii Ţâpova, din localitatea Ţâpova, fiind atestată anterior o para de la Ahmed III, bătută la Mısır (Boldureanu 2007, 357, nr. 25).

Pe lângă descoperirile izolate din secolele XVI-XVII, înregistrate pe parcursul anului 2008, prezentăm şi un tezaur descoperit întâmplător lângă localitatea Furceni, raionul Orhei alcătuit din 43 de monede europene şi obiecte de podoabă, datat la începutul secolului al XVI-lea. Monedele reprezintă denari ungureşti şi imperiali, polgroşi dar şi tripli groşi polonezi. Această acumulare ca şi multe alte tezaure din această perioadă arată înlocuirea polgroşului de către trojaki ca efecte ale reformelor monetare ale lui Ştefan Bathory. Spre deosebire de tezaurele din prima jumătate a secolului al XVI-lea, când polgroşul este îngropat alături de denarii imperiali, la sfârşitul secolului trojakii sunt combinaţi şi cu denari ungureşti.

Am introdus în repertoriul nostru şi două descoperiri provenite din teritoriile aflate cândva în componenţa Ţării Moldovei (azi în Ucraina) şi care reprezintă un mare interes la studierea istoriei economice şi a relaţiilor comerciale din regiune în perioada medievală. Una dintre ele este tezaurul descoperit în anul 2005 pe teritoriul lo-

calităţii Satul Nou din raionul Reni, alcătuit din monede otomane şi emisiuni europene, dar din care au fost identificate doar 14 exemplare. Adăugăm câteva monede descoperite împreună cu mai multe obiecte de podoabă în împrejurimile localităţii Oprişeni, raionul Hliboca, regiunea Cernăuţi. Acest lot este alcătuit din două emisiuni moldoveneşti, groşi de la Bogdan al III-lea, o piesă de trei groşi bătută de regele Sigismund al III-lea la Riga în anul 1592, un denar unguresc de la Maximilian al III-lea de la Kremniţa şi două emisiuni otomane de argint: un aspru de la Süleyman I, bătut la Edirne şi datat în perioada 1520-1534, şi un şahiu de la Murad al III-lea bătut la Haleb. În comparaţie cu Ţara Românească, în Moldova descoperirile de şahii sunt mai puţine, fiind semnalat până acum un exemplar de la Murad al III-lea, bătut la Haleb, la Costişa (Iliescu 1958, 459), altul de la acelaşi emitent a fost găsit în cadrul săpăturilor arheologice de la Baia (Isăcescu 1981, 337), iar alţii şase în tezaurul de la Păun (Neamţu, Foit 1972, 359-367). Majoritatea dirhemilor din aceste descoperiri, ca şi cel de la Oprişeni, reprezintă emisiuni ale sultanului Murad al III-lea, fiind emisiunile epocii în care aceştia pătrund în zonă, asistaţi însă şi de alte emisiuni otomane din domniile anterioare.

Ne-au fost semnalate, de asemenea, mai multe emisiuni ruseşti din secolul al XVIII, dar am înregistrat doar câteva cu loc sigur de proveniență.

I. Monede greceşti

1. *Costeşti*, raionul Ialoveni. În primăvara anului 2008 în împrejurimile localităţii a fost găsit o monedă bosporană de bronz (dupondius).
Riscuporid al II-lea (68-93)?
Av. Bust spre dreapta; legendă ilizibilă.
Rv. Bustul unei zeiţe spre dreapta.
Æ 7,0 g; 18,4×19,5 mm; fig. 1/1. Зограф 1951, таб. XLVII, nr. 5.
Informaţie: A. Boldureanu.

2. *Caimaclia*, raionul Taraclia. În iunie 2008 Comisariatul de Poliţie raional din Taraclia s-a adresat MNAIM cu rugămintea de a evalua bunurile furate din muzeul satului Caimaclia. Printre piesele numismatice în număr de 126 de exemplare, dintre care majoritatea reprezintă emisiuni moderne şi contemporane se afla şi o monedă histriană cu efigie imperială, provenind probabil din zona localităţii.
Septimius Severus
Av. [A]VK – Λ CЄΠTI – CЄVH[P] . . . Bust laureat, drapat şi cuirasat spre dreapta.
Rv. ICTPI – HNΩ; în exergă N. Cybele (cu calathos) tronând spre stânga, între doi lei, ţine în mâna dreaptă întinsă patera, iar cu stânga se sprijină pe tympanon.
Æ ↙ 14,10 g; 29,2 mm; fig. 1/2. Pick 1898, 496.
Informaţie: A. Boldureanu.

II. Monede romane imperiale

1. *Buzduganii de Sus*, raionul Ungheni. Recent, în partea de sud-vest a vetrei satului Buzduganii de Sus, într-o aşezare de tip Sântana de Mureş-Černjahov a fost semnalat un denar roman de la împăratul Antoninus Pius.
Levinschi, Iucal 2008, 6.

2. *Ciocmaidan*, raionul Comrat. În vara anului 2008 cu ocazia săpării unei gropi pentru fundaţia unei case a fost găsit un denar roman imperial.
Pertinax (1 ian. 193-28 martie 193)
Av. IMP CAES P HELV PERTIN AVG
Rv. AEQVIT AVG TRP COS II
AR ↓ 3,7 g; 20,4×19 mm; fig. 1/3.
RIC IV/1, 7, nr. 1, ianuarie-martie 193.
Informaţie: A. Boldureanu.

3. *Lalova*, raionul Orhei. Pe un teren situat între satele Lalova şi Ţâpova, nu departe de Nistru, cetăţeanul Sergiu Luncaş a găsit o monedă emisă la Alexandria din Troada.
Valerian I (253-260)?
Av. . . . IMP LICI V. . . Efigia împăratului spre dreapta.
Rv. COL AVG / TRO. Cal păscând spre dreapta.
AE 5,1 g; 20 mm; fig. 1/4. SNG Copenhaga, 4 (Bosporus-Bithynia), nr. 191.
Informaţie: A. Boldureanu.

4. *Măcăreşti*, raionul Ungheni. În toamna anului 2008, în timpul unor lucrări agricole, studenta Alina Toma a descoperit o monedă romană imperială de bronz de la Gordian al III-lea (238-244).
AE 7,6 g; 23,7 mm.
Informaţie: A. Boldureanu.

5. *Morenii Vechi*, comuna Valea Mare, raionul Ungheni. Recent locuitoarea satului Morenii Vechi, Maria Pânzaru, cu ocazia efectuării unor lucrări agricole în grădină, a găsit o monedă romană de aur. Locul descoperirii se află în mahalaua zisă „După grădini”, situată la 300 metri vest

de biserica satului. Piesa a fost achiziţionată de Muzeul din Ungheni în anul 2008.
Herennia Etruscilla
Av. HER ETRUSCILLA AVG. Bust diademat şi drapat spre dreapta.
Rv. PVDICITIA AVG. Pudicitia şezând spre stânga, ţinând un sceptru transversal; văl pe faţă. RIC IV/3, 127, nr. 59a, anul 250 p. Chr.;
Levinschi, Iucal 2008, 6.

6. *Nişcani*, raionul Călăraşi. În luna martie 2008, pe un teren aflat între Călăraşi şi localitatea Nişcani, la distanţă mică una de alta, au fost găsite 5 monede romane imperiale de argint şi un inel medieval. În preajma acestora au fost observate mai multe fragmente ceramice specifice culturii Sântana de Mureş. Tot acolo, în toamna aceluiaşi an, a fost descoperită o siliqua.

Denari

Lucius Verus (161-169)
Av. IMP L VERVS AVG
Rv. PROV DEOR TR P III COS II
AR 2,18 g; 16,7×18 mm; fig. 1/5.
RIC III, 253, nr. 491, decembrie 162-toamna 163.

Commodus (180-192)
Av. . . . EL AVG BRIT PP
Rv. FIDEI COH P M TRP XVI COS VI
AR 2,36 g; 17,1×18,2 mm; fig. 1/6.
RIC III/1, 390, nr. 220, Roma, anii 190-191.

Av. COMM. ANT. AVG. P. BRIT
Rv. P M TR P X IMP VII COS IIII.P.P
AR 2,22 g; 17,4×16,9 mm; fig. 1/7.
RIC III/1, 377, nr. 103, Roma, anii 184-185.

Septimius Severus (193-211)
Av. SEVERVS PIVS AVG
Rv. FVNDA – TOR – PACIS
AR 3,04 g; 17,5×18,9 mm; fig. 1/8.
RIC IV/1, 124, nr. 265, Roma, anul 202/210.

Antoninian
Gordian al III-lea (238-244)
Av. IMP·GORDIANVS PIVS FEL AVG
Rv. FIDES MILITVM
AR 3,70 g; 21×22,4 mm; fig. 1/9.
RIC IV/3, 37, nr. 209, Antiochia, anul 242/244.

Siliqua
Constantius Gallus (351-354)
Av. CONSTANTI – VS NOB CAES
Rv. Stea în cunună/ R
AR ↓ 2,86 g, 19,4 mm; fig. 1/10.
RIC VIII, 270, nr. 237 (dar DNCONSTANTI – VS NOB CAES), Roma, anul 352/354.
Informaţie: A. Boldureanu.

7. *Pârjota*, raionul Râşcani. Prin anii 1985-1986 Melintie Badrajan, locuitor al satului Pârjota, în timpul lucrărilor în gospodăria proprie, a găsit un denar roman imperial. În vara anului 2008, fiica acestuia, Maria Vasilevscaia (Badrajan), a donat piesa Muzeului Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei.

Commodus
Av. M · COMM · ANTON · (AVG · PIUS) BRIT
Rv. P· M · TR · P · VIIII IM(P · VI) COS · IIII P · P
AR ↓ 2,9 g; 17,6 mm; fig. 1/11. RIC III, 374, nr. 75, Roma, 183-184.
Informaţie: A. Boldureanu.

III. Monede medievale şi moderne

1. *Alcedar*, raionul Rezina. Recent pe teritoriul aşezării medievale a fost găsit un tezaur alcătuit din monede şi obiecte de podoabă. Din conţinutul descoperirii am reuşit să vedem cinci monede. Piesele reprezintă trei emisiuni bizantine de argint de la Ioan Tzimiskes (969-976) şi două monede cufice de argint, dintre care una tăiată şi care pare a fi o imitaţie. Monedele se află într-o colecţie particulară din Chişinău.
Informaţie: A. Boldureanu, N. Tel'nov.

2. *Anenii Noi*, oraş. Cetăţeanul Gheorghe Grădinaru, în luna septembrie 2008, cu ocazia demolării unei case aflate la marginea localităţii, a găsit două monede ruseşti, depuse în fundaţia construcţiei.
Ecaterina a II-a (1762-11796), 5 copeici, 1766, Moscova.
AE ↑ 47,8 g; 44,9 mm
Alexandru I (1801-1825), 3 copeici, 1820, Ecaterinburg.
AE↑ 12,9 g; 35 mm
Informaţie: A. Boldureanu.

3. *Bogzeşti*, raionul Călăraşi. Lângă toloaca localităţii au fost găsite întâmplător două monede otomane şi un jeton de aramă. Piesele au fost aduse la muzeu spre identificare de către directorul muzeului raional Iacob Mândrescu, care ne-a oferit şi fotografiile lor.

Imperiul Otoman
Abdülhamid I (1774-1789)
AR 0,4 g; 15 mm. Pere 1968, 681, para, Kostantiniye.

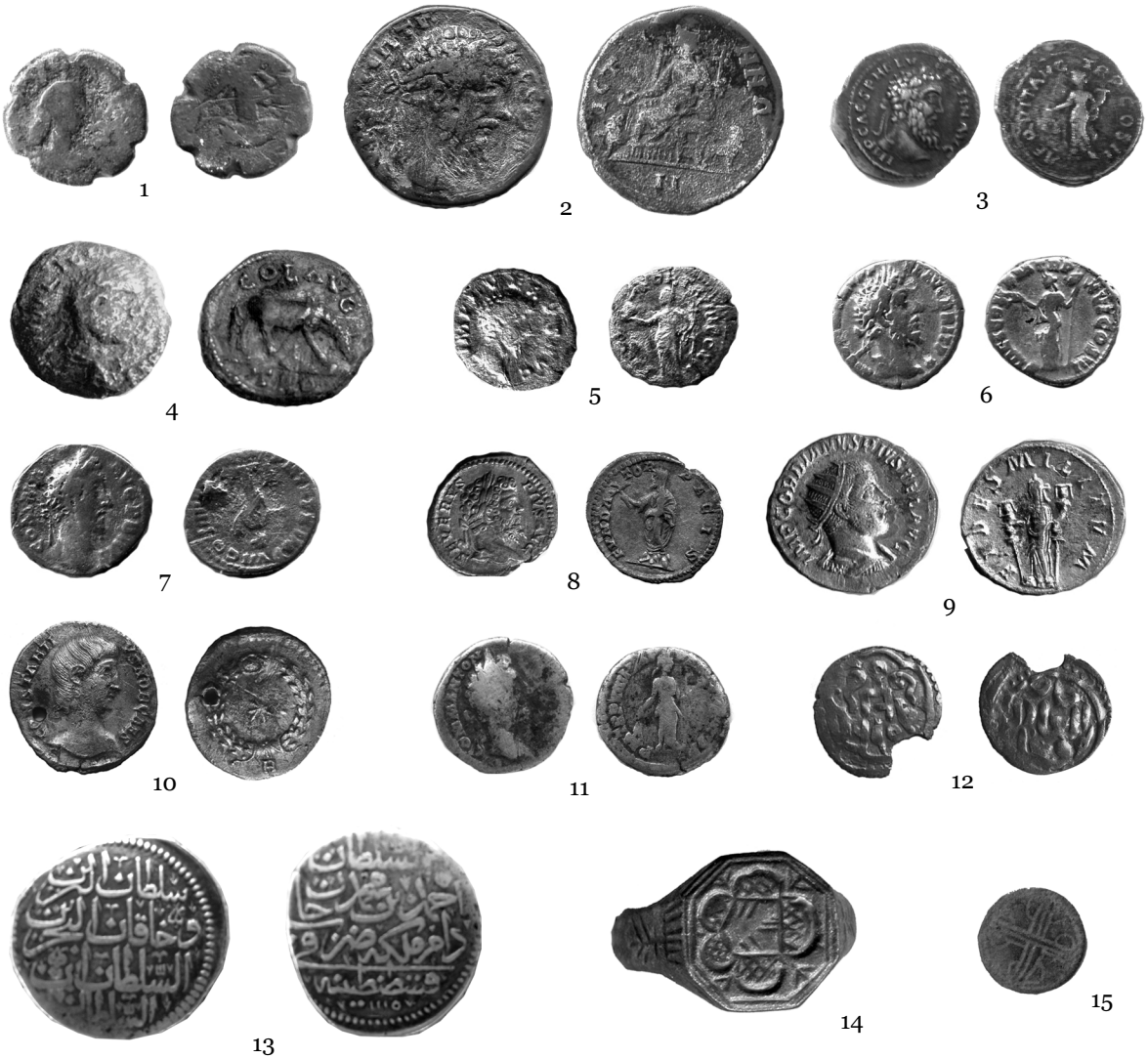

Fig. 1. Descoperiri monetare.

Emitent neprecizat
AR 0,4 g; 15,4 mm; para, atelier neprecizat.
Informaţie: A. Boldureanu.

4. *Costeşti*, raionul Ialoveni. Pe terenurile agricole ale localităţii au fost găsite mai multe emisiuni de argint ale Hoardei de Aur. Toate piesele se află într-o colecţie privată din Chişinău. Cu această ocazie semnalăm un dirhem bătut în numele hanului Tokta la Krım în anul hegirei 690.
AR ↓ 1, 14 g; 18 mm; fig. 1/12. Лебедев 2000, 21, nr. 7б.
Informaţie: A. Boldureanu.

5. *Fârlădeni*, raionul Hânceşti. Un locuitor al localităţii Fârlădeni a găsit în grădina proprie o monedă otomană de argint, care a fost adusă pentru determinare la muzeu de către Iurie Caminschi.
Ahmed III (1703-1730)
AR ↘ 9,6 g; 26,9×29,4 mm; fig. 1/13. Pere 1968, 521, yarım zolta, Kostantiniye.

6. *Ineşti*, raionul Teleneşti. Recent în împrejurimile localităţii Ineşti, raionul Teleneşti, a fost descoperit întâmplător un tezaur alcătuit în întregime din monede tătăreşti. Tezaurul, îngropat la rădăcina unui stejar secular aflat în marginea pădurii din localitate, cuprindea aproximativ 570 de monede de acelaşi fel, dintre care 25 de exemplare se păstrează într-o colecţie particulară din Chişinău. Piesele reprezintă dirhemi emişi la Krım în numele hanului Tokta (1289-1312).
Boldureanu 2008, 7-8.

7. *Izvoare,* raionul Floreşti. În anul 1995 în pârâiaşul care curge prin localitate, cetăţeanul Sergiu Croitoru a găsit o monedă ungurească de argint.
Franz Joseph (1848-1916), Kremnitz, K-B.
AR 11,92 g; 29,9 mm.
Informaţie: A. Boldureanu.

8. *Nişcani*, raionul Călăraşi. Un inel medieval a fost găsit împreună cu monedele semnalate mai sus, II.6.
Æ 6,63 g; înălţimea 24 mm; diametrul şatonului 18,8 mm; grosimea şatonului 2,4 mm; fig. 1/14.
Informaţie: A. Boldureanu.

8. *Novosil'ske (Satul Nou),* raionul Reni, regiunea Odesa, Ucraina. În anul 2005, cu ocazia unor lucrări de construcţie efectuate în localitate, a fost descoperit un tezaur monetar. Din cele relatate de către descoperitori, din componenţa tezaurului au făcut parte monede otomane, monede europene cu flan mare şi mai multe piese mărunte. Au fost identificate din acest depozit 14 exemplare: Provinciile Unite (6), Franţa (6), Lotaringia (1), Polonia (1).
Cojocaru, Kokorjiţkaia 2008, 12.

9. *Oprişeni,* raionul Hliboca, reg. Cernăuţi, Ucraina. În anii 2006-2008, lângă Oprişeni au fost descoperite de către elevi mai multe obiecte de podoabă şi monede care se păstrează în muzeul din localitate.

Imperiul Otoman
Süleyman I (1520-1566)
Aspru, Edirne
Av. Sultan / Süleyman / bin * şah / Selim şah. Srećković 2003 A.
Rv. (Azze nasrühü be) duri / (E)dirne / sene / 926. Srećković I.
AR 0, 65 g; 10 mm.
Murad III (1574-1595)
Şahiu, Haleb
Av. Sulta(n Murad) / bin sultan (Selim şah / azze nasrühü).
Rv. Central: duri, jos; be, sus; Haleb, în centru. Marginal-circular: (Halledallahü mülkeh) ü ve sultanehü sene (98)2.
AR 2,55 g; 19 mm. Nicolae, Custurea 1986, tip B; Pere 1968, 291.

Polonia, Sigismund III (1587-1632), trei groşi, 1595, Riga.

Ungaria, Maximilian II (1564-1576), denar, 1578, Kremnica.

Moldova, Bogdan III (1504-1517), groşi.
Informaţie: A. Boldureanu, N. Bodnariuc, S. Pivovarov.

10. *Furceni,* raionul Orhei. Recent pe teritoriul unei aşezări situate la 3 km vest de satul Furceni a fost descoperit un tezaur alcătuit din monede şi obiecte de podoabă. Cele 44 de monede recuperate reprezintă denari ungureşti şi imperiali emişi de Mathias (1458-1490), Ferdinand I (1526-1564), Maximilian al II-lea (1564-1576) şi Rudolf al II-lea (1576-1608) şi emisiuni poloneze: jumătăţi de groşi şi tripli groşi de la Alexandru I (1492-1506), Sigismund I (1505-548), Sigismund al II-lea August (1544, 1548-1572), Ştefan Bathory (1575-1586) şi Sigismund al III-lea Vasa (1587-1632). Podoabele reprezintă o pereche de cercei uniţi între ei cu un lănţişor, o agrafă întreagă şi mai multe fragmente.
Dergaciova, Reabţeva, Telnov 2008, 9-10.

11. *Republica Moldova*, passim. Au fost semnalate monede tătăreşti de cupru, descoperite în Republica Moldova, contramarcate la Madjar (Caucazul de Nord).
Nicolae 2008, 8-9.

12. *Republica Moldova*, passim. Sunt publicate 89 de monede moldoveneşti din secolele XIV-XVI, descoperite pe teritoriul dintre Nistru şi Prut, aflate într-o colecţie particulară din Chişinău. Autoarea a inclus în catalog 10 piese din cele 12 care ar fi făcut parte din aşa-numitul tezaur de la Cetatea Albă publicat în anul 2001 (Городенко 2001, 8-13), alte 9 din cele 11 presupuse a fi găsite la Orheiul Vechi, publicate în acelaşi an (Городенко 2001a, 4-6), iar restul inedite.
Dergaciova 2008, 208-217.

13. *Tarasova*, raionul Rezina. Continuăm să prezentăm descoperirile provenite din situl medieval Tarasova. Piesele ne-au fost aduse pentru determinare de către şeful expediţiei arheologice de acolo Roman Rabinovici. Acestea reprezintă cinci monede şi plăcuţa unui inel sigilar.

Imperiul Otoman
Süleyman I (1520-1566), aspru, atelier neprecizat.
AR 0,7 g; 11,1×12,9 mm. Grupa I (1520-1541), perioada II - 1534-1541, tip B.
Polonia
Coroana, Sigismund III (1587-1632), 1 ½ groş, 1622.

AR 1,1 g, 19,4 mm, perforată. Găsită în afara sitului. Gumovski 1960, 972.
Imitaţii după şilingi
Prusia, Brandenburg; Georg Wilhelm (1619-1640)
AE 0,6 g; 16,1 mm
Suedia, Christina (1632-1654)
AE 0,4 g, 15 mm.
Placă de inel sigilar cu cruce
AE 14,6 mm; 1,0 g; fig. 1/15.
Informaţie: A. Boldureanu, R. Rabinovici.

14. *Ţâpova*, raionul Rezina. În luna iulie 2008, ne-a fost adusă pentru determinări o monedă otomană decoperită pe teritoriul mânăstirii Ţâpova.
Imperiul Otoman
Mustafa III (1757-1774), para, Islâmbol.
AR 0,4 g; 15 mm. Pere 1968, 639.
Informaţie: A. Boldureanu.

15. *Zubreşti*, raionul Străşeni. În toamna anului 2009 în timpul lucrărilor agricole cetăţeanul Valeriu Calancea a descoperit o monedă rusească de aramă.
Nicolai I (1825-1855), 1 copeică, 1852, Ecaterinburg.
Av. monograma ţarului, sus coroana imperială
Rv. КОПЬЕКЪ / Е.М.; sus coroana.
AE 5,12 g; 21,5 mm. Узденикoв 1986, 3444.

Bibliografie

Boldureanu 2007: A. Boldureanu, Cronica descoperirilor numismatice (I). Tyragetia s.n. 1, vol. I [XVI], 2007, 351-360.

Boldureanu 2008: A. Boldureanu, Consideraţii preliminare referitoare la un tezaur de monede tătăreşti găsit la Ineşti, raionul Teleneşti. In: Al IX-lea Simpozion de Numismatică. Programul şi rezumatele comunicărilor, Chişinău 17-18 septembrie 2008, 7-8.

Ciocanu, Nicolae 2003: M. Ciocanu, E. Nicolae, Un tezaur de monede bizantine descoperit la Alcedar, jud. Orhei. In: Simpozion de Numismatică. Comunicări, studii şi note (2002), 2003, 163-166.

Cojocaru, Kokorjiţkaia 2008: V. Cojocaru, T. Kokorjiţkaia, Tezaurul monetar din secolul al XVII-lea de la Novosil'ske (Satul Nou), raionul Reni, regiunea Odesa, Ucraina. In: Al IX-lea Simpozion de Numismatică. Programul şi rezumatele comunicărilor (Chişinău 2008), 12.

Dergaciova 2008: L. Dergaciova, Monede medievale moldoveneşti din colecţii particulare (I). Revista Arheologică s.n. 2, vol. IV, 2008, 208-217.

Dergaciova, Reabţeva, Telnov 2008: L. Dergaciova, S. Reabţeva, N. Telnov, Un tezaur cu monede şi obiecte de podoabă din raionul Orhei. In: Al IX-lea Simpozion de Numismatică. Programul şi rezumatele comunicărilor (Chişinău 2008), 9-10.

Gumovski 1960: M. Gumowski, Handbuch der polischen Numismatik (Graz 1960).

Iliescu 1958: O. Iliescu, Însemnări privitoare la descoperiri monetare. SCN II, 1958, 447-463.

Isăcescu 1981: E. Isăcescu, Tezaurul monetar din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, descoperit la Rîmnicu Vîlcea. In Buletinul Societăţii Numismatice Române, 70-74, 1976-1980 (Bucureşi 1981), 331-339.

Levinschi, Iucal 2008: A. Levinschi, Vasile Iucal, Descoperiri monetare romane recente din raionul Ungheni. In: Al IX-lea Simpozion de Numismatică. Programul şi rezumatele comunicărilor (Chişinău 2008), 6.

Neamţu, Foit 1972: E. Neamţu, G. Foit, Tezaurul de obiecte şi monede feudale descoperit la Păun, com. Mihălăşeni, jud. Botoşani. ArhMold VII, 1972, 359-367.

Nicolae, Custurea 1986: E. Nicolae, G. Custurea, Tezaurul monetar din secolul al XVI-lea descoperit la Bercioiu, jud. Vîlcea. In: Buletinul Societăţii Numismatice Române, 77-79, 1983-1985 (Bucureşti 1986), 309-327.

Nicolae 2008: E. Nicolae, Monede tătăreşti contramarcate la Madjar (sec. XIV) descoperite în Republica Moldova. In: Al IX-lea Simpozion de Numismatică. Programul şi rezumatele comunicărilor (Chişinău 2008), 8-9.

Pere 1968: Nuri Pere, Osmanlılarda madenî paralar (Coins of the Ottoman Empire) (Istanbul 1968).

Pick 1898: B. Pick, Din antiken Münzen von Dacien und Moesien, I, 1 (Berlin 1898).

RIC: The Roman Imperial Coinage, I-X (London 1923-1994)

SNG Copenhaga 1955: Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum (Copenhaga 1955).

Srećković 2003: S. Srećković, Akches (Volume Three). Süleyman I Kanunî 926-974 A. H. (Beograd 2003).

Городенко 2001: А.П. Городенко, Монеты чеканки Аспрокастро (Белгорода) из частных коллекций. Лабиринт 1, Кишинев, 2001, 8-13.

Городенко 2001а: А.П. Городенко, Молдавские монеты из Старого Орхея. Лабиринт 2, Кишинев, 2001, 4-6.

Зограф 1951: А.Н. Зограф, Античные монеты. В сб.: МИА, вып. 16 (Москва-Ленинград 1951).

Лебедев 2000: В. Лебедев, Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII - конец XV вв.). Нумизматика и фалеристика 1, 2000, 19-23.

Кропоткин 2003: В.В. Кропоткин, Дополнение к списку находок римских монет. Stratum plus 6, 2003, 20-117.

Кухар-Онишко, Травкин 1999: Н.А. Кухар-Онишко, С.Н. Травкин, Об одном монетном кладе с территории Молдавии. Stratum plus 6, 1999, 170-175.

Нудельман 1976: А.А. Нудельман, Топография кладов и находок единичных монет (Кишинев 1976).

Федоров-Давыдов 1960: Г.А. Федоров-Давыдов, Клады Джучидских монет. Основные периоды развития денежного обращения в Золотой Орде. Нумизматика и эпиграфика 1, 1960, 94-192.

Узденников 1986: В.В. Узденников, Монеты России 1700-1917. Russian Coins (Москва 1986).

The chronicle of monetary discoveries (III)

Abstract

The author points out to the numismatic discoveries from the territory of the Republic of Moldova from 2008 and to some older discoveries which were left unregistered in the earlier numbers of the chronicle. Among the discussed issues are the objects acquired by the museum, those brought for identification by the archaeologists, and a few from the private collections. The adornments uncovered together with the coins are mentioned and the finds from Bucovina and the southern region between Prut and Dniester were integrated as well.

Are remarked among the antic coins a Histrian object (found at Caimaclia), an aureus from Herennia Etruscilla (Morenii Vechi) and a siliqua from Constantius Gallus (Nişcani).

For the medieval period were registered four treasures, two of which are of exceptional importance: Alcedar, the first deposit of cufic coins (associated with Byzantine objects and adornments) discovered in the Republic of Moldova, and Ineşti, the first deposit with silver Tatar issues from the times of Tokta (1289-1312) discovered in the Republic of Moldova (and the second from the regions between Prut and Dniester, after the great treasure found at Cetatea Albă in 1904).

Хроника монетных находок (III)

Резюме

Автор представляет нумизматические находки обнаруженные на территории Республики Молдова в течении 2008 года, а также и более ранние, не вошедшие в предыдущие выпуски. Таким образом, в Хронике перечислены монеты, поступившие в фонды музея и те которые обнаружены в результате археологических раскопок, а также монетные эмиссии из частных коллекций. Наряду с монетами представленны и найденные вместе с ними ювелирные изделия, включая и две находки с Буковины и юга Днестровско-Прутского междуречья.

Среди античных монет выделяются одна Истрийская эмиссия (найденая в Каймаклия), ауреус Гереннии Этрусциллы (Морений Векь) и силиква Констанция Галла (Нишкань).

В хронику включены также четыре клада относящихся к средневековому периоду, два из которых имеют особое значение. Находки из Алчедар являются первым кладом на территории Республики Молдова, содержащим куфические монеты (совместно с византийскими монетами и украшениями). Клад из Инешть, являющийся первой в Республике Молдова тезаврацией серебряных татарских монет, относящихся к периоду правления Токты (1289-1312) (и второй по счёту из найденых в Днестровско-Прутском междуречьи, после известного большого клада из Аккермана - 1904 г.).

15.03.2009

Dr. Ana Boldureanu, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: anaboldureanu@yahoo.com

ETICA ŞI DEONTOLOGIA PROFESIONALĂ ÎN ARHEOLOGIE

Sergiu Musteaţă

Introducere. Etica este una din ramurile filozofiei care se preocupă de probleme ale moralităţii, iar deontologia, ca parte componentă a eticii abordează aspecte legate de norme, obligaţii şi conduita profesională. În diverse dicţionare etica este definită ca un set de principii sau standarde morale ale unei conduite corecte, care determină un şir de obligaţii şi sarcini ale unui individ sau grup de persoane într-un anumit domeniu profesional sau social. Astfel, etica poate fi definită ca un set de principii şi valori morale care conduc comportamentul unui grup de oameni, iar codul de etică – o articulare formală a standardelor de etică adoptate de o anumită asociaţie sau organizaţie. Orice discuţie despre etică este, în esenţă, o discuţie despre moralitate, care este o parte indispensabilă a sistemului de valori culturale, educaţionale şi religioase caracteristice fiecărei societăţi (Goldstein, Kintigh 1990, 585; King 2008, 1149).

Excurs istoric. După al Doilea Război Mondial, atât pe plan naţional cât şi internaţional s-a dezvoltat elaborarea cadrului normativ în domeniul protecţiei patrimoniului cultural. Un rol important în acest sens au jucat organizaţiile internaţionale guvernamentale şi neguvernamentale, cum ar fi UNESCO, Consiliul Europei, ICOMOS, ICOM etc. Începând cu anii ´60 ai secolului XX, problema eticii şi deontologiei profesionale a devenit un subiect larg discutat, inclusiv în arheologie[1]. Printre primele organizaţii care au iniţiat procedura elaborării unor reguli de etică profesională se înscrie Asociaţia Americană de Antropologie, care a aprobat în 1967 o declaraţie privind problemele cercetării şi eticii în domeniul antropologiei, iar în 1971 – principiile responsabilităţilor profesionale[2]. După care au urmat în anii ’80 un şir de organizaţii din întreaga lume, de exemplu Asociaţia Australiană a Arheologilor[3], Societatea pentru Antropologie Aplicată[4], Consiliul Internaţional al Muzeelor[5], Asociaţia Naţională pentru Practicarea Antropologiei[6], Congresul Mondial de Arheologie[7] etc.

Extinderea fenomenului globalizării, începând cu anii ’90 ai secolului XX, şi asupra domeniilor ştiinţifice şi culturale a facilitat dezvoltarea iniţiativei de codificare a deontologiei profesionale a arheologilor. În 1990 au fost elaborate codurile de etică al Institutului Arheologic din America şi al Congresului Mondial de Arheologie

[1] A se vedea următoarele acte internaţionale elaborate şi promovate de **Consiliul Europei**: Convenţia culturală europeană, 1954; Convenţia europeană privind protecţia patrimoniului arheologic, semnată în 1969, în vigoare de la 20.11.1970 (ulterior această convenţie a fost revizuită şi deschisă pentru semnare de la 16.01.1992); Convenţia europeană privind infracţiunile contra bunurilor culturale, 1985. La fel de importante sunt recomandările Adunării Parlamentare cu privire la arheologie nr. 848 (1978), 921 (1981); 1072 (1988) şi Recomandarea R(89)5 cu privire la protecţia şi valorificarea patrimoniului arheologic în contextul operaţiilor de amenajare urbană şi rurală;
UNESCO: Recomandarea UNESCO privind principiile internaţionale de aplicare în materie de săpături arheologice, 1956; Carta internaţională pentru conservarea, restaurarea monumentelor şi siturilor, 1964; Recomandarea UNESCO cu privire la conservarea bunurilor culturale puse în pericol de lucrările publice sau private, 1968; Convenţia privind protecţia patrimoniului mondial, cultural şi natural, 1972 etc.;
ICOMOS: Carta internaţională privind protecţia oraşelor istorice, 1987; Carta pentru protecţia şi gestiunea patrimoniului arheologic, 1990 etc.

[2] American Anthropological Association (AAA), 1967 Statement on Problems of Anthropological Research and Ethics; 1971 Principles of Professional Responsibility, http://www.aaanet.org/stmts/ethstmnt.htm (ultima accesare 28.01.2009). Pentru istoricul dezvoltării codurilor de etică în mediul antropologilor americani a se vedea Fluehr-Lobban 1991, iar în domeniul arheologiei Lynnot 2003.

[3] Australian Association of Consulting Archaeologists (AACAI) 1980 Code of Ethics, http://www.aacai.com.au//index.php?option=com_content&task=view&id=14&Itemid=27 (ultima accesare 28.01.2009).

[4] Society for Applied Anthropology (SfAA), 1983 Statement of Professional and Ethical Responsibilities, http://www.sfaa.net/sfaaethic.html (ultima accesare 28.01.2009).

[5] International Council of Museums (ICOM), 1986 ICOM Code of Ethics for Museums, http://www.icom.org/ethics.html (ultima accesare 28.01.2009).

[6] National Association for the Practice of Anthropology (NAPA), 1988 Ethical Guidelines for Practitioners http://www.practicinganthropology.org/about/?section=ethical_guidelines (ultima accesare 28.01.2009).

[7] World Archaeological Congress (WAC), 1989 Vermillion Accord on Human Remains, http://www.wac.uct.ac.za/archive/content/vermillion.accord.html (ultima accesare 28.01.2009).

(WAC)[8]. A urmat o mişcare analogă în întreaga lume, fiind alcătuite coduri de etică şi conduită în domeniul arheologiei. În 1991 apar: codul de etică al Asociaţiei Arheologilor din Australia[9], cel al Institutului de Arheologie din America[10], al Asociaţiei Americane a Muzeelor[11], iar în 1993 – al Institutului de Arheologie din Marea Britanie[12], al Societăţii pentru Arheologie Istorică din SUA[13] şi al arheologilor din Noua Zeelandă[14]. În anii 1994-1999, în lista organizaţiilor profesionale care şi-au elaborat şi aprobat propriile reguli de etică şi standarde profesionale se înscriu: Institutul de Arheologie din America[15], Institutul American pentru Conservarea Lucrărilor Istorice şi Artistice[16], Asociaţia Resurselor Culturale Americane[17], Societatea pentru Arheologie Americană[18], Asociaţia de Antropologie Americană[19], Registrul Arheologilor Profesionişti (Woodall 1990)[20], Asociaţia Arheologilor din Canada[21] etc. Dintre cele mai recente acte în domeniul eticii şi deontologiei profesionale menţionăm noile reguli ale membrilor ICOMOS[22].

La 27 septembrie 1997, la întrunirea de la Ravenna, Asociaţia Europeană a Arheologilor (EAA) a aprobat propriul cod de conduită[23], care ulterior a devenit un model pentru mai multe organizaţii profesionale de pe continentul european[24]. În Republica Moldova activitatea arheologică se bazează pe un şir de acte normative, printre care Legea privind ocrotirea monumentelor[25], Regulamentul de organizare şi funcţionare a Comisiei Arheologice, Metodologia privind înscrierea în Registrul arheologilor, Regulamentul de organizare a săpăturilor arheologice[26] etc. În Republica Moldova, deşi a existat o tentativă de a iniţia un astfel de cod pe baza celui din România, totuşi redactarea unui set de norme comune pentru arheologii moldoveni nu a fost finalizată. Astfel, constatăm că Republica Moldova, în afară de o legislaţie imperfectă în domeniul protecţiei patrimoniului cultural[27], are restanţe şi la capitolul conduită profesională[28].

Domenii şi direcţii de reglementare etică în arheologie. Codurile de etică profesională din domeniul arheologiei pot fi abordate din mai multe perspective, deoarece au un conţinut complex. Astfel, ele pot fi considerate atât instrumente lega-

[8] Archaeological Institute of America: Code of Ethic approved on December 29, 1990 and amended on December 27, 1997 and Code of Professional Standards adopted on December 29, 1994 and amended on December 29, 1997, http://www.archaeological.org/pdfs/AIA_Code_of_EthicsA5S.pdf (ultima accesare 03.12.2008); Code of Ethics, Adopted by WAC Council in 1990 at WAC-2, Barquisimeto, Venezuela http://www.worldarchaeologicalcongress.org/site/about_ethi.php (ultima accesare 03.12.2008). Zimmerman/Bruguier 1994.

[9] Australian Archaeological Association, 1991 Code of Ethics http://www.australianarchaeologicalassociation.com.au/codeofethics.php (ultima accesare 03.12.2008).

[10] Archaeological Institute of America (AIA), 1991 Code of Ethics, http://www.archaeological.org/pdfs/AIA_Code_of_EthicsA5S.pdf (ultima accesare 28.01.2009).

[11] American Association of Museums (AAM), 1991 Code of Ethics for Museums, http://www.aam-us.org/museumresources/ethics/coe.cfm (ultima accesare 28.01.2009).

[12] Code of Conduct, UK Institute of Field Archaeologists, 1993.

[13] Society for Historical Archaeology (SHA), 1993 Standards and Guidelines for the Curation of Archaeological Collections, SHA Newsletter. 26(4):3-5, http://www.sha.org/Research/curation.htm (ultima accesare 28.01.2009).

[14] Code of Ethics. In: Archaeology in New Zeland 36, 1993, 183-184.

[15] Archaeological Institute of America (AIA), 1994 Code of Professional Standards. http://www.archaeological.org/pdfs/AIA_Code_of_Professional_StandardsA5S.pdf (ultima accesare 28.01.2009).

[16] American Institute for the Conservation of Historic and Artistic Work (AIC), 1994 AIC Code of Ethics and Guidelines for Practice, http://aic.stanford.edu/pubs/ethics.html (ultima accesare 28.01.2009).

[17] American Cultural Resources Association (ACRA), 1996 Code of Ethics and Professional Conduct of the American Cultural Resources Association. http://www.acra-crm.org/Ethics.html (ultima accesare 28.01.2009).

[18] Society for American Archaeology (SAA), 1996 Principles of Archaeological Ethics, In: American Antiquity 61 (3), 1996, pp. 451-452; http://www.saa.org/aboutSAA/ethics.html (ultima accesare 04.12.2008).

[19] American Anthropological Association (AAA), 1998 Code of Ethics of the American Anthropological Association (AAA) http://www.aaanet.org/committees/ethics/ethcode.htm (ultima accesare 28.01.2009).

[20] Register of Professional Archaeologists (RPA), 1998 Code of Conduct and Standards of Research Performance, http://www.rpanet.org/conduct.htm (ultima accesare 28.01.2009).

[21] Canadian Archaeological Association (CAA), 1999 Statement Of Principles for Ethical Conduct Pertaining to Aboriginal Peoples, http://www.canadianarchaeology.com/ethical.lasso (ultima accesare 28.01.2009). Rosenwig 1997.

[22] Ethical Commitment Statement for ICOMOS Members, 2002 (revised), http://www.international.icomos.org/icomos/ethical_e.htm (ultima accesare 28.01.2009).

[23] The EEA Code of Practice, approved by the members of the Association at the Annual Business Meeting, held in Ravenna (Italy) on 27 September 1997, http://www.e-a-a.org/codeprac.htm (ultima accesare 03.12.2008).

[24] Vezi, spre exemplu, Codul deontologic al arheologilor din România. Aprobat de Comisia Naţională de Arheologie, Deva 24.05.2000. http://cimec.ro/Arheologie/cod_deont_arh.htm (ultima accesare 03.12.2008)

[25] *Legea privind ocrotirea monumentelor*, nr. 1530-XII, adoptată de Parlamentul Republicii Moldova la 22.06.1993.

[26] Actele respective au fost propuse atenţiei Colegiului Ministerului Culturii al Republicii Moldova în şedinţa din 21 februarie 2001, dar decizia finală nu a mai fost făcută publică sau cel puţin distribuită în mediul arheologilor.

[27] A se vedea analiza legislaţiei moldoveneşti Musteaţă 2008.

[28] În acest context putem menţiona că nu doar arheologia este restanţieră, ci majoritatea domeniilor de activitate umană.

le care reglementează relaţiile între arheologi, între arheologi şi instituţiile de stat, între arheologi şi finanţatori sau ordonatorii de proiecte arheologice, între arheologi şi locuitorii băştinaşi sau din zonele imediat apropiate de siturile arheologice, cât şi un set de principii şi norme de conduită profesională. Unii experţi consideră că aici trebuie evidenţiate şi momentele ce ţin de partizanatul politic al unor arheologi sau instituţii arheologice (Fowler 2008, 448). De la începuturile sale arheologia deseori a fost implicată în politică. Partizanatul politic al unor arheologi, concepţii sau interpretări arheologice, în cele mai dese cazuri, a fost legat de interesele ideologice faţă de anumite teritorii. Republica Moldova nu a fost o excepţie de la acest fenomen, situaţie de care trebuie să se ţină cont în contextul realităţilor politice atât din perioada sovietică, cât şi din cea actuală.

i. *Codul de etică în calitate de instrument legal.* Arheologia, ca şi alte domenii, are la bază un şir de principii, metode şi instrumente legale (Lynnot 1997, 589; Messenger 1999). Actele normative naţionale şi tratatele internaţionale constituie totalitatea acestor instrumente legale care permit realizarea practică a arheologiei[29]. Derulând proiecte arheologice în diverse medii culturale şi sociale, arheologii intră în contact cu diverse comunităţi umane care, actualmente, locuiesc în aceste zone şi care se consideră moştenitorii direcţi sau indirecţi ai patrimoniului arheologic. Relaţiile cu populaţiile băştinaşe au o importanţă deosebită pentru realizarea investigaţiilor arheologice şi pentru păstrarea şi valorificarea ulterioară a descoperirilor. Conform principiilor democraţiei şi ale Declaraţiei universale a drepturilor omului (1948), care prevăd dreptul deplin al popoarelor asupra patrimoniului lor cultural, arheologii trebuie să respecte dreptul populaţiilor indigene[30]. Unele comunităţi, în special religioase, sunt destul de reticente faţă de săpăturile arheologice şi nu doresc ca osemintele celor înmormântaţi să fie deranjate. A fost o perioadă când arheologii ignorau orice părere a comunităţii locale (King 2008, 1152). Însă este profund incorect să considerăm că arheologii au „dreptul natural" sau mandatul de a săpa oriunde doresc (Klesert, Powell 1993, 350). Astăzi, în contextul democratizării societăţilor, fiecare comunitate trebuie consultată şi implicată în proiectele arheologice, domeniu care s-a cristalizat într-o direcţie distinctă a ştiinţei arheologice – arheologia publică (Fowler 1981; Bonyhady, Griffiths 1996; Jameson 1997; Gerstenblith 2001; Little 2002; Merriman 2004). Populaţia locală, în cele mai dese cazuri, se consideră succesor direct al moştenirii culturale. În asemenea situaţie este greu să explici deosebirea între descendenţii direcţi şi indirecţi sau importanţa investigaţiilor arheologice pentru cunoaşterea trecutului uman. Fiecare parte implicată într-o situaţie de conflict trebuie să accepte drepturile celuilalt, aici fiind vorba de principiul toleranţei. Astfel, arheologii trebuie să trateze cu respect atât culturile antice, cât şi pe cele ale comunităţilor contemporane. O atitudine similară se cere şi din partea celorlalţi participanţi la procesele de cercetare, conservare sau valorificare a patrimoniului arheologic. Unul din codurile de activitate a arheologilor, în special în domeniul cercetării şi tratării urmelor funerare, este Acordul de la Vermillon al Congresului Mondial al Arheologilor privind urmele umane din 1989 (Zimmerman, Bruguier 1994, 5)[31]. Astfel, arheologii trebuie să asigure, în primul rând, o consultanţă profesionistă, iar în al doilea rând – toate activităţile lor trebuie să se desfăşoare într-un cadru legal.

ii. *Codul de etică în calitate de set de norme profesionale.* Aşa cum arheologia ca ştiinţă are misiunea să studieze trecutul uman pe baza urmelor materiale, arheologii au obligaţia morală să se conformeze acesteia. Profesionalismul arheologic trebuie să se bazeze pe onestitate şi echidistanţă în aprecierea obiectivă a trecutului istoric (Fagan 1993, 14-16; Fowler 2008, 449; King 2008, 1149). Registrul arheologilor profesionişti, spre exemplu, menţionează că arheologia este o profesie, iar privilegiul practicilor profesionale solicită atât moralitatea şi responsabilitatea profesională, cât şi competenţa profesională a fiecărui practician[32]. Codurile de etică, de regu-

[29] A se vedea pentru cadrul normativ naţional, european şi internaţional în domeniul arheologiei Musteaţă 2008.

[30] Acelaşi principiu stă la baza majorităţii actelor europene şi internaţionale. Doar în Republica Moldova această obligaţie este delegată fiecărui cetăţean în parte, fără a se specifica rolul întregii societăţi şi al instituţiilor statului. „Protecţia mediului înconjurător, conservarea şi ocrotirea monumentelor istorice şi culturale constituie o obligaţie a fiecărui cetăţean", Art. 59. Constituţia Republicii Moldova, 1994.

[31] The Vermillion Accord on Human Remains, Adopted in 1989 at WAC Inter-Congress, South Dakota, USA, http://www.worldarchaeologicalcongress.org/site/about_ethi.php#code1 (ultima accesare 29.01-2009). A se vedea ca exemplu: Statement of Principles for Ethical Conduct Pertaining to Aboriginal Peoples, Canadian Archaeological Association.

[32] Register of Professional Archaeologists (RPA), 1998 Code of Conduct and Standards of Research Performance, http://www.rpanet.org/conduct.htm (ultima accesare 28.01.2009).

lă, stabilesc care trebuie să fie responsabilităţile etice şi nivelul competenţelor profesionale. Una din componentele esenţiale ale codului de etică este dreptul de autor. Este total neetic să plagiezi sau să-ţi însuşeşti lucrul colegilor, al subalternilor sau al studenţilor[33]. Noi, arheologii, trebuie să purtăm responsabilitate morală şi etică pentru cei care lucrează cu şi pentru noi. Abuzul şi exploatarea muncii trebuie să fie excluse din activitatea noastră (King 2008, 1153). Deşi plagiatul este combătut şi de legislaţiile naţionale, şi de convenţiile internaţionale, astfel de cazuri continuă să fie atestate (Nicholas, Hollowell 2006).

Un alt aspect de ordin etic este obligaţia faţă de finanţatori şi ordonatorii de proiecte arheologice de a raporta şi justifica cheltuielile în termenele stabilite în contractul de finanţare sau în proiectul de cercetare. La încheierea investigaţiilor arheologii sunt obligaţi să prezinte tot materialul şi documentaţia de şantier instituţiei ştiinţifice abilitate. Totodată, arheologii trebuie să prezinte, de regulă Comisiei Arheologice, şi un raport ştiinţific despre cercetările realizate în termenele şi conform cerinţelor fixate de regulamentele privind organizarea săpăturilor arheologice. În mediul arheologic termenul iniţial de confidenţialitate de la data descoperirii sau a încheierii cercetărilor este de şase luni calendaristice. De aceea arheologii sunt chemaţi ca, în cel mai scurt timp, să aducă la cunoştinţa publicului descoperirile arheologice şi să folosească diverse mijloace de publicare (reviste, serii de monografii, mass-media electronică etc.). Dreptul de autor asupra materialelor descoperite, în majoritatea statelor europene, e valabil până la 10 ani, după care ele trebuie să devină disponibile altor cercetători pentru analiză şi publicare. Regulamentul moldovean prevede că peste „10 ani după finisarea cercetărilor" dreptul de utilizare a datelor din rapoarte este prerogativa instituţiei sau organizaţiei ce a efectuat lucrările[34].

Majoritatea convenţiilor internaţionale şi codurilor de etică profesională enunţă obligaţia instituţiilor şi persoanelor specializate în domeniul arheologiei de a conserva moştenirea culturală descoperită. Arheologii sunt obligaţi prin toate mijloacele legale să asigure păstrarea patrimoniului arheologic, iar investigaţiile ştiinţifice să corespundă celor mai înalte şi actuale standarde ale ştiinţei arheologice contemporane. Efectuând săpături arheologice, noi deranjăm contextul cultural sau distrugem situl arheologic. Dar noi putem realiza studiul arheologic fără a interveni în straturile culturale. Deseori sunt criticaţi arheologii care fac săpături în siturile care pot fi protejate şi nu necesită intervenţii arheologice urgente (King 2008, 1150). De aceea o altă regulă, la care se face apel tot mai des în ultimul timp, este obligaţia specialiştilor de a păstra pe cât de posibil intact situl arheologic. Astfel, se recomandă utilizarea pe larg a practicilor nedistructive. Excepţie de la aceste reguli sunt săpăturile de salvare în caz de eroziune a solului, lucrări agricole, şantiere de construcţie etc. Aceasta nu înseamnă că trebuie să fim indiferenţi faţă de starea generală a siturilor arheologice, care pot fi afectate în viitor de eroziuni sau de alte fenomene nocive. Arheologii au obligaţia morală şi profesională să atragă atenţia autorităţilor competente asupra eventualelor pericole ce planează asupra siturilor şi obiectelor arheologice.

În contextul economiei de piaţă, în ultimele două decenii a căpătat o largă dezvoltare arheologia contractuală. Arheologii sunt chemaţi să presteze servicii de calitate, în limita competenţelor profesionale şi legale. Indiferent de circumstanţele politice şi financiare, arheologii poartă o responsabilitate multiplă, atât faţă de contractant, cât şi faţă de instituţia unde activează, normele de cercetare şi deontologie profesională[35].

Cele mai grave probleme care intră în contradicţie cu orice normă de etică profesională şi morală sunt furtul, distrugerea conştientă a patrimoniului cultural şi traficul de antichităţi (Alexander 1990; Donnan 1991; Brodie, Doole, Renfrew 2001; Brodie, Gill 2003; Brodie 2004; Braden 2006, 27-33). Prin furt piesele arheologice sunt scoase din contextul cultural şi puse în circuitul ilegal al pieţei de antichităţi. În traficul de antichităţi se încadrează nu numai indivizii care participă direct, dar şi cei care colecţionează obiecte pentru propria plăcere (Renfrew 1993, 16-17; Vitelli 1981, 88-89), persoanele care vandalizează

[33] Cele mai dese cazuri, inclusiv în Republica Moldova, se referă la profesori şi doctori habilitaţi care preiau munca unor colegil mai tineri, a laboranţilor, studenţilor, masteranzilor şi doctoranzilor.

[34] Regulamentul de organizare a săpăturilor arheologice în Republica Moldova, punctul 6.8.

[35] The EAA Principles of Conduct for archaeologists involved in contract archaeological work, approved by the members of the Association at the Annual Business Meeting, held in Goteborg (Sweden) on 26 September 1998, http://www.e-a-a.org/princond.htm (ultima accesare 29.01.2009).

siturile şi obiectivele culturale, cei care fac săpături ilegale din curiozitate etc. Codul deontologic al Arheologilor Europeni, spre exemplu, prevede că arheologii nu au dreptul de a deţine colecţii constituite din obiecte ce fac parte din patrimoniul arheologic sau ca urmare a exploatării acestuia. De regulă, în traficul de antichităţi sunt implicate trei categorii de persoane: vânzători, cumpărători şi intermediari (King 2008, 1150; Wylie 1996). Arheologii care susţin astfel de activităţi încalcă direct principiile ştiinţifice şi normele de etică profesională. Arheologii au obligaţia de a combate aceste fenomene ilicite şi nu trebuie să permită ca numele lor sau al instituţiilor de profil arheologic să fie asociate cu activităţile de trafic de antichităţi, în caz contrar are loc violarea codului de etică profesională (Shanks 1999; Palmer 1995). Din anii ’70 ai secolului XX un şir de muzee au elaborat coduri de etică muzeală, prin care se interzice achiziţionarea pieselor sustrase din siturile arheologice sau de provenienţă incertă (Ford 1984; Hersher 1987; Messenger 1989; Eisenberg 1995;Tubb 1995; Boylan 1995; Renfrew 2001; Barker 2003). Pentru a combate traficul de antichităţi, UNESCO a aprobat în 1970 una din cele mai importante convenţii în acest domeniu, prin care îndeamnă statele lumii să depună eforturi susţinute în această direcţie[36].

Concluzii. Apariţia Codului de conduită al Asociaţiei Arheologilor Europeni a constituit un exemplu şi un impuls pentru mai multe organizaţii profesionale din Europa în elaborarea codurilor proprii de etică şi conduită în domeniul arheologiei. Nu punem la îndoială importanţa conţinutului acestui cod, dar considerăm oportună adaptarea lui la realităţile fiecărui stat. Credem că arheologii din Republica Moldova ar trebui să elaboreze un asemenea act normativ care ar constitui un îndrumar al normelor de conduită şi al obligaţiilor etice ale profesiei de arheolog, deoarece etica trebuie codificată pentru a deveni un ghid în realizarea obiectivelor profesionale. Apariţia unui astfel de cod ar facilita înţelegerea, susţinerea şi toleranţa profesională, indiferent de vârstă, de rezultatele şi oportunităţile profesionale. De aceea, prin intermediul publicaţiei anuale a Muzeului Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei îi îndemnăm pe colegii arheologi să constituim un grup de lucru care să elaboreze proiectul codului de etică şi deontologie profesională, care ulterior va fi propus spre dezbatere comunităţii arheologice din Republica Moldova.

Surse:

a. Coduri de etică

- American Cultural Resources Association (ACRA), 1996 Code of Ethics and Professional Conduct of the American Cultural Resources Association. http://www.acra-crm.org/Ethics.html
- Archaeological Institute of America (AIA), 1991 Code of Ethics, http://www.archaeological.org/pdfs/AIA_Code_of_EthicsA5S.pdf
- Archaeological Institute of America (AIA), 1994 Code of Professional Standards. http://www.archaeological.org/pdfs/AIA_Code_of_Professional_StandardsA5S.pdf
- American Anthropological Association (AAA), 1998 Code of Ethics of the American Anthropological Association (AAA) http://www.aaanet.org/committees/ethics/ethcode.htm
- American Anthropological Association (AAA), 1967 Statement on Problems of Anthropological Research and Ethics, http://www.aaanet.org/stmts/ethstmnt.htm
- American Anthropological Association (AAA), 1971 Principles of Professional Responsibility, http://www.aaanet.org/stmts/ethstmnt.htm
- American Association of Museums (AAM), 1991 Code of Ethics for Museums, http://www.aam-us.org/museumresources/ethics/coe.cfm
- American Institute for the Conservation of Historic and Artistic Work (AIC), 1994 AIC Code of Ethics and Guidelines for Practice, http://aic.stanford.edu/pubs/ethics.html
- Australian Archaeological Association, 1991 Code of Ethics, http://www.australianarchaeologicalassociation.com.au/codeofethics.php
- Australian Association of Consulting Archaeologists (AACAI) 1980 Code of Ethics, http://www.aacai.com.au//index.php?option=com_content&task=view&id=14&Itemid=27
- Canadian Archaeological Association (CAA), 1999 Statement Of Principles For Ethical Conduct Pertaining To Aboriginal Peoples, http://www.canadianarchaeology.com/ethical.lasso

[36] Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, Paris, 14 November 1970.

- European Association of Archaeologists (EAA), 1997 EAA Code of Practice, http://www.e-a-a.org/codeprac.htm
- EAA, 1998, Principles of Conduct, http://www.e-a-a.org/princond.htm
- Institute of Field Archaeologists (IFA), Codes, bylaws, standards and policy statements, http://www.archaeologists.net/modules/icontent/index.php?page=15
- International Council of Museums (ICOM), 1986 ICOM Code of Ethics for Museums, http://www.icom.org/ethics.html
- International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), http://www.icomos.org/
- Charters Adopted by the General Assembly of ICOMOS, http://www.international.icomos.org/icomos/centre_documentation/chartes_eng.htm
- Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage, ICOMOS 1990, http://www.international.icomos.org/icomos/charters/arch_e.htm
- Charter on the Protection and Management of Underwater Cultural Heritage, ICOMOS 1996, http://www.international.icomos.org/icomos/charters/underwater_e.htm
- Ethical Commitment Statement for ICOMOS Members, 2002 (revised), http://www.international.icomos.org/icomos/ethical_e.htm
- National Association for the Practice of Anthropology (NAPA), 1988 Ethical Guidelines for Practitioners http://www.practicinganthropology.org/about/?section=ethical_guidelines
- Register of Professional Archaeologists (RPA), 1998 Code of Conduct and Standards of Research Performance, http://www.rpanet.org/conduct.htm
- Society for American Archaeology (SAA), 1996 Principles of Archaeological Ethics, In: American Antiquity 61 (3), 1996, pp. 451-452; http://www.saa.org/aboutSAA/ethics.html
- Society for Applied Anthropology (SfAA), 1983 Statement of Professional and Ethical Responsibilities, http://www.sfaa.net/sfaaethic.html
- Society for Historical Archaeology (SHA), 1993 Standards and Guidelines for the Curation of Archaeological Collections, SHA Newsletter. 26(4):3-5, http://www.sha.org/Research/curation.htm
- UK Institute of Field Archaeologists, 1993 Code of Conduct
- UNESCO, 2006 Conventions and Declarations Relating to Cultural Heritage and Ethics. http://portal.unesco.org
- World Archaeological Congress (WAC), 1989 Vermillion Accord on Human Remains, http://www.wac.uct.ac.za/archive/content/vermillion.accord.html
- World Archaeological Congress (WAC), 1990 First Code of Ethics, http://www.worldarchaeologicalcongress.org/site/about_ethi.php

b. Alte resurse On-line:

- http://www.museum-security.org/artifacts-saz.htm
- Licit Antiquities Research Centre, a project of the McDonald Institute for Archaeological Research, http://www.mcdonald.cam.ac.uk/

c. Literatură:

Alexander 1990: B. Alexander, Archaeology and Looting Make a Volatile Mix. Science 250, 1990, 1074-1075.

Barker 2003: A.W. Barker, Archaeological Ethics: Museums and Collections. In: (Eds. L. J. Zimmerman, K.D. Vitelli, J. Hollowell-Zimmer) Ethical issues in archaeology (Walnut Creek, CA 2003), 71-84.

Bonyhady, Griffiths 1996: T. Bonyhady, T. Griffiths, The making of a public intellectual. In: (Eds. T. Bonyhady, T. Griffiths) Prehistory to Politics: John Mulvaney, the Humanities and the Public Intellectual (Victoria 1996), 1-19.

Boylan 1995: P.J. Boylan, Illicit Trafficking in Antiquities and Museum Ethics. In: (Ed. K.W. Tubb) Antiquities Trade or Betryed: Legal, Ethical and Conservation Issues (London 1995), 94-104.

Braden 2006: M. Braden, Traffiking in Treasures. In: (Eds. K.D. Vitelli, C. Colwell-Chamthaphonh) Archaeological Ethics (Walnut Creek, CA 2006), 27-33.

Brodie 2004: N. Brodie, Export Deregulation and Illicit Trade in the Archaeological Material. In: (Eds. J.R. Richman, M.P. Forsyth) Legal perspectives on cultural resources (Walnut Creek et al. 2004), 85-99.

Brodie et al. 2001: N. Brodie, J. Doole, C. Renfrew (Eds.), Trade in Illicit Antiquities: Destruction of the World´s Archaeological Heritage (Cambridge 2001).

Brodie, Gill 2003: N. Brodie, D. Gill, Looting: An International View. In: (Eds. L.J. Zimmerman, K. D. Vitelli, J. Hollowell-Zimmer) Ethical issues in archaeology (Walnut Creek, CA 2003), 31-44.

Donnan 1991: C.B. Donnan, Archaeology and Looting: Preserving the Record. Science 251, 1991, 498.

Eisenberg 1995: J. Eisenberg, Ethics in antiquity trade. In: (Ed. K.W. Tubb) Antiquities Trade or Betryed (London 1995), 215-221.

Fagan 1984: B. Fagan, Archaeology and the wider audience. In: (Ed. E.L. Green), Ethics and Values in Archaeology (New York 1984), 175-183.

Fagan 1993: B. Fagan, The Arrogant Archaeologist. Archaeology 46, 6, 1993, 14-16.

Fluehr-Lobban 1991: C. Fluehr-Lobban (Ed.), Ethics and the Profession of Anthropology: Dialogue for a New Era (Philadelphia 1991).

Ford 1984: R.I. Ford, Ethics and the museum archaeologist. In: (Ed. E.L. Green) Ethics and Values in Archaeology (New York 1984), 133-142.

Fowler 2008: D.D. Fowler, Antiquities and Cultural Heritage Legislation. In: (Ed. D.M. Pearsall) Encyclopedia of Archaeology 1, A. (Amsterdam et al. 2008), 448-450.

Fowler et al. 2007: D.D. Fowler, E.A. Jolie, M.W. Salter, Archaeological ethics in context and practice. In: (Ed. H. Maschner, A. Bentley) Handbook of Archaeological Theory (Lamtham 2007), 31-48.

Fowler 1981: P.J. Fowler, Archaeology, the Public and the Sense of the Past. In: (Eds. D. Lowenthal, M. Binney) Our past before us. Why do we save it? (London 1981), 56-69.

Gerstenblith 2001: P. Gerstenblith, The public interest in the restitution of cultural objects. Connecticut Journal of International Law 16, 2, Spring, 2001, 197-246.

Goldstein, Kintigh 1990: L. Goldstein, K. Kintigh, Ethics and the reburial controversy. American Antiquity 55, 3, 1990, 585-591.

Green 1984: E.L. Green (Eds.), Ethics and Values in Archaeology (New York 1984).

Guthrie Hingston 1989: A. Guthrie Hingston, U.S. Implementation of the UNESCO Cultural Property Convention. In: (Ed. P.M. Messenger) The Ethics of Collecting Cultural Property: Whose Culture? Whose Property? (Albuquerque 1989), 129-148.

Hersher 1987: E. Hersher, International Council of Museums Adopts Code of Ethics. Journal of Field Archaeology 14, 1987, 213-215.

Jameson 1997: J.H. Jameson, Jr. (Ed.), Presenting Archaeology to the Public: Digging for Truths, vol. 288 (Walnut Creek, London, New Delhi 1997).

King 2008: T.F. King, Ethical Issues and Responsabilities. In: (Ed. D.M. Pearsall) Encyclopedia of Archaeology 2, B-M (Amsterdam et al. 2008), 1149-1155.

Klesert, Powell 1993: A.L. Klesert, S. Powell, Perspective on ethics and the reburial controversy. American Antiquity 58, 2, 1993, 348-354.

Kobyliński 1998: Z. Kobyliński, The Ethics of the Protection of the Archaeological Heritage. http://www.muzarp.poznan.pl/archweb/archweb_eng/kobylinski_ethic.htm (ultima accesare 29.01.2009)

Layot 1994: R. Layot (Ed.), Conflict in the Archaeology of Living Traditions (London 1994).

Little 2002: B. Little (Ed.), Public Benefits of Archaeology (Gainesville et al. 2002).

Lowenthal 2005: D. Lowenthal, Why sanctions seldom work: Reflections on cultural property internationalism. International Journal of Cultural Property 12, 3, 2005, 393-424.

Lynnot 2003: M. Lynnot, The Development of Ethics in Archaeology. In: (Eds. L.J. Zimmerman, K.D. Vitelli, J. Hollowell-Zimmer) Ethical issues in archaeology (Walnut Creek, CA 2003), 17-30.

Lynnot, Wylie 1995: M. Lynnot, A. Wylie (Eds.), Ethics in American Archaeology: Challenges for the 1990s (Washington DC 1995).

Lynnot 1997: M.J. Lynnot, Ethical Principles and Archaeological Practice: Development of an Ethics Policy. American Antiquity 62, 4, 1997, 589-599.

Lynott, Wylie 2000: M.J. Lynott, A. Wylie (Eds.), Ethics in American Archaeology 2 (Washington DC 2000).

Merriman 2004: N. Merriman (Ed.), Public Archaeology (London, New York 2004).

Messenger 1999: P.M. Messenger, The ethics of collecting cultural property: Whose culture? Whose property? 2 (Albuquerque 1999).

Musteaţă 2008: S. Musteaţă, Protecţia patrimoniului arheologic. Studiu comparativ: legislaţia Republicii Moldova şi Statelor Unite ale Americii (Preservation of the archaeological heritage. Comparative study: the legal framework in the Republic of Moldova and the United States of America). Monografii ANTIM IV (Chişinău 2008).

Nicholas, Hollowell 2006: G. Nicholas, J. Hollowell, Intelectual Property Issues in Archaeology? In: (Eds. K.D. Vitelli, C. Colwell-Chamthaphonh) Archaeological Ethics (Walnut Creek, CA 2006), 206-211.

Palmer 1995: N. Palmer, Recovering stolen art. In: (Ed. K.W. Tubb) Antiquities Trade or Betryed: Legal, Ethical and Conservation Issues (London 1995), 1-37.

Renfrew 1993: C. Renfrew, Collectors are the Real Looters. Archaeology 46, 3, 1993, 16-17.

Renfrew 2001: C. Renfrew, Loot, Legitimacy and Ownership: The Ethical Crisis in Archaeology (London 2001).

Rosenwig 1997: R.M. Rosenwig, Ethics in Canadian Archaeology: An International, Comparative Analysis. Journal of Canadian Archaeology 21, 1997, 99-114.

Scarre, Scarre 2006: C. Scarre, G. Scarre, The ethics of archaeology: philosophical perspectives on archaeological practice (Cambridge, New York 2006).

Shanks 1999: H. Shanks, How to stop looting: a modest proposal. Archaeological Odyssey 2:04, September/October (Washington DC 1999).

Tubb 1995: K.W. Tubb, Antiquities Trade or Betryed: Legal, Ethical and Conservation Issues (London 1995).

Vitelli 1981: K.D. Vitelli, The Ethics of Collecting: Afterthoughts on the Responsabilities of Archaeologists. Journal of Field Archaeology 8, 1, 1981, 88-89.

Vitelli 1996: K.D. Vitelli (Ed.), Archaeological Ethics (Walnut Creek, CA 1996).

Vitelli, Colwell-Chamthaphonh 2006: K.D. Vitelli, C. Colwell-Chamthaphonh (Eds.), Archaeological Ethics 2 (Walnut Creek, CA 2006).

Woodall 1990: J.N. Woodall, Predicaments, Pragmatics, and the Professionalism: Ethical Conduct in Archaeology. In: Special Publication Number 1, Society of Professional Archaeologists, 1990.

Wylie 1996: A. Wylie, Ethical Dilemas in Archaeological Practices: Looting, Repatriation, Stewardship, and the (Trans)formation of Disciplinary Identity. Perspectives on Science 4, 2, 1996, 154-194.

Zimmerman, Bruguier 1994: L.J. Zimmerman, L. Bruguier, Indigenous Peoples and the World Archaeological Congress Code of Ethics. Public Archaeology Review 2, 1, 1994, 5-8.

Zimmerman et al. 2003: L.J. Zimmerman, K.D. Vitelli, J. Hollowell-Zimmer (Eds.), Ethical issues in archaeology (Walnut Creek, CA 2003).

Ethics and Professional Deontology in Archaeology

Abstract

In the present article the author debates the question on professional ethics and deontology in the field of archaeology. His works starts with some general appreciation of the terms of ethics and deontology and than continues with historic presentation of the development of the movement among archaeologists on development of the Code of Ethics.

The Codes of Ethics are considered as legal instruments, because most of them settles relations between archaeologists; between archaeologists and state bodies; between archaeologists and donors; between archaeologist and the native people or settled near to the archaeological sites. At the same time the Code of Ethics contains the list of principles and professional norms. Some experts consider that in this list shall be mentioned the aspects on political partisanat too.

One of the actual and common problems of the archaeologists is combating the black archaeology and illicit trade of antiquities. The names of archaeologists and institutions have not to be involved in such illegal phenomena.

The EEA Code of Practice and other international experience should be taken into account in the preparation of the national Code of Ethics according to the local realities and need. At the end of the paper the author is inviting the archaeological community from Moldova to establich a working group and prepare the draft of the Code which could be later discussed and approved.

Этика и профессиональная деонтология в археологии

Резюме

В данной статье автор анализирует вопрос о профессиональной этике и деонтологии в области археологии. Статья начинается с характеристики понятий этики и деонтологии, а затем продолжается краткой историей движения среди археологов за развитие кодекса этики.

Кодексы этики обычно считаются легальным инструментом, потому что большинство из них реглементируют отношения между археологами, между археологами и государственными структурами, между археологами и донорскими организациями, между археологами и местным населением или живущим в непосредственной близости с археологическими памятниками. В то же время Кодекс этики содержит список принципов и профессиональных норм поведения. Некоторые эксперты считают, что в эти списки обязательно должен быть включён аспект политического партизаната, который противоречит нормам научных исследований.

Одна из самых актуальных и общих проблем в археологии это борьба с черной археологией и незаконной торговлей предметами старины. Имена археологов и названия учреждений в которых они работают не должны быть связаны с этими незаконными феноменами.

Европейская Ассоциация Археологов и другие международные организации призывают специалистов при разработке своих кодексов этики принимать во внимание реальную действительность и необходимость каждого государства и случая в отдельности. В конце статьи автор призывает археологов из Молдовы создать рабочую группу для разработки проекта Кодекса этики археологов, а позже и его принятия как общего документа.

03.02.2009

Dr. Sergiu Musteaţă, Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, str. Ion Creangă nr. 1, MD-2069, Chişinău, Republica Moldova, e-mail: sergiu_musteata@yahoo.com

Natalia Mateevici, AMFORELE GRECEŞTI ÎN MEDIUL BARBAR DIN NORD-VESTUL PONTULUI EUXIN ÎN SEC. VI – ÎNCEPUTUL SEC. II a. CHR.

Chişinău, 2007. 284 p. + 353 estampaje, 37 figuri şi 18 hărţi. ISBN 978-9975-80-080-8

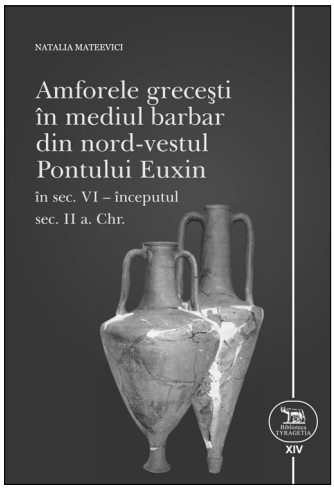

Că amforele de transport descoperite în monumentele indigene de la periferiile *oecumenei* antice reprezintă cea mai numeroasă şi mai variată categorie de importuri greceşti, este un fapt binecunoscut şi pe larg valorificat de istorici şi arheologi la studierea relaţiilor greco-barbare. Astfel, pornind de la forma buzei, mânerelor şi a picioruşului, volumul şi caracteristicile metrice, semnele de producător, iar în unele cazuri şi de negustor, culoarea argilei şi ingredientele pastei din care ele au fost confecţionate, amforele oferă informaţii deosebit de importante pentru a pune producerea lor – de cele mai multe ori fără prea mari dificultăţi – pe seama unui sau altui centru economic din lumea greacă. Cunoscând oraşele producătoare de amfore şi ponderea diferitor ramuri în activitatea lor economică, deţinem şi informaţii suplimentare despre conţinutul care putea fi transportat în ele, iar în acest fel şi despre preferinţele pentru un produs sau altul în mediul populaţiilor din regiunile unde aceste ambalaje au fost difuzate. Nu în cele din urmă, amforele greceşti pun la dispoziţia cercetătorului, datorită elementelor de atribuire şi reperelor cronologice pe care conţin, date importante pentru evaluarea statistico-cantitativă a volumului producţiei din diverse centre şi ponderea acestora în relaţiile de schimb şi comerciale dintre greci şi indigeni. În această privinţă nu face excepţie nici situaţia din nordul şi nord-vestul Pontului Euxin, regiune valorificată de greci în secolele VII-VI a. Chr. prin fondarea unui număr impresionant de aşezări de tipul *apoikía* şi *empória* cu caracter agrar sau comercial. Aşa, amforele greceşti descoperite în aşezările şi complexele funerare tracice şi scitice din *hinterland*-ul coloniilor de aici au devenit pentru arheologi cu timpul atât de fireşti, încât, nu atât prezenţa ci mai degrabă lipsa unor asemenea importuri ceramice ar ridica anumite semne de întrebare şi ar deveni obiectul unor discuţii academice.

Intensificarea investigaţiilor în arhivele muzeale şi pe teren, perfecţionarea metodelor şi metodologiei de prelucrare a surselor arheologice, precum şi sporirea posibilităţilor şi modalităţilor de publicare a rezultatelor ştiinţifice, au provocat de curând un adevărat *boom* informaţional privind contextul şi condiţiile de descoperire a amforelor greceşti în mediul indigen şi colonial – şi nu numai –, precum şi în centrele pontice şi mediteraneene, unde aceste recipiente ceramice fuseseră odinioară fabricate. Mai mult decât atât, pe lângă caracterul pluri-lingvistic al publicaţiilor dedicate acestei problematici, literatura apărută se mai găseşte şi *împrăştiată* prin numeroase raporturi de săpătură, diverse periodice şi reviste de specialitate, monografii şi volume omagiale, materiale ale diverselor întruniri ştiinţifice, atât de frecvente în ultimele două decenii, graţie unei cooperări internaţionale foarte intense în domeniul arheologiei. Prin urmare, aşa cum arată şi practica cotidiană, toţi cei interesaţi de prelucrarea materialului amforistic dintr-o regiune sau alta a colonizării greceşti, sunt puşi în situaţia, indiferent de scopul urmărit, să înfrunte o bibliografie destul de *stufoasă*, atât ca număr al publicaţiilor apărute, cât şi ca volum al documentaţiei arheologice aflată în circuitul ştiinţific. Spunând acestea am avut nu numai intenţia să atragem atenţia aici asupra unora dintre dificultăţile legate de sistematizarea materialului amforistic, dar şi să accentuăm, o dată în plus, importanţa elaborării unor lucrări speciale, chiar şi în asemenea împrejurări. După cum se cunoaşte, lucrările de sinteză sunt de natură să marcheze un bilanţ în studierea unei probleme, dar şi să contribuie esenţial la extinderea cercetării într-un cadru istoriografic şi metodologic mai larg. Un moment de reţinut în cercetarea amforelor greceşti din spaţiul nord-vest-pontic ar marca şi studiul monografic prezentat în rândurile ce urmează.

După publicarea mai multor însemnări şi articole pe marginea amforelor şi ştampilelor greceşti, în cea mai mare parte din Republica Moldova – fie din descoperirile arheologice mai recente sau fondurile muzeale şi colecţiile private –, dar şi unele din România şi Ucraina, Natalia Mateevici, colaborator ştiinţific la Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, publică de curând o lucrare de sinteză dedicată materialului amforistic din nord-vestul Pontului Euxin. Luând formele sale finale sub auspiciile profesorului universitar şi binecunoscutului arheolog moldovean Ion Niculiţă, conducătorul tezei de doctorat din care a rezultat această carte şi semnatarul aici a unei prefeţe (5), monografia dată examinează descoperirile amforistice din mediul barbar. În acest fel, studiul întruneşte premisele să se profileze şi ca o contribuţie importantă la cercetarea relaţiilor dintre lumea greacă şi populaţiile indigene, tracice şi scitice, din spaţiul nord-vest-pontic. Informaţiile din *Nota autorului* (7 urm.), din care cititorul află despre specialiştii în domeniu şi instituţiile de profil cu care a colaborat autoarea în ultimii ani, cât şi despre natura documentaţiei arheologice pe care se bazează lucrarea, în parte până acum nepublicată şi pusă aici pentru prima dată în circuitul ştiinţific (vezi şi p. 13 urm.), vin să confirme această afirmaţie.

Pe lângă generalităţile legate de istoria recipientelor ceramice la greci şi terminologia lor, în *Introducere* (9-20) sunt explicate, mai întâi, limitele geografice şi cronologice ale lucrării. Un argument important la fixarea cercetării în spaţiul dintre Carpaţii Orientali şi Bugul de Sud a constituit faptul că acest teritoriu, aşa cum susţine N.M., a fost până acum, în comparaţie cu Dobrogea şi regiunile de la est de râul Bug, „mai puţin studiat în ce priveşte importul amforistic grecesc” (11). Deşi autoarea a mărginit spaţiul de cercetare între mijlocul sec. VI şi începutul sec. II a. Chr., pentru cititor ar trebui să fie clar că atât limita cronologică superioară propusă, cât şi cea inferioară, posedă aici doar o valoare relativă. Aşa cum aceste capete cronologice se bazează în lucrarea de faţă pe datele rezultate din analiza materialului amforistic, atât descoperirile viitoare, cât şi perfecţionarea continuă a sistemului de datare a importurilor greceşti în general, şi a amforelor de transport în particular, sunt de natură să aducă anumite precizări în această direcţie. Cu atât mai mult, pentru unele dintre amforele discutate în lucrare sunt admisibile şi alte determinări cronologice, decât cele propuse de autoare.

După o trecere în revistă a unora dintre sursele scrise şi arheologice folosite în lucrare, precum şi a metodelor folosite la analiza acestora (11-14), în introducere se dă şi un scurt istoric al cercetării (14-20). Luând în consideraţie numărul impunător al lucrărilor realizate de-a lungul mai multor decenii pe marginea unei sau altei probleme ridicate de difuzarea acestei categorie de produse ceramice greceşti, este fireşte că aici nu putea fi vorba decât de o trecere în revistă a unora dintre contribuţiile mai importante pe tema dată. Deosebit de salutabilă este încercarea de a analiza situaţia din spaţiul cercetat după regiuni geografice distincte – spaţiul dintre Carpaţii Orientali şi râul Prut (16-17), spaţiul pruto-nistrean (17-18) şi, în cele din urmă, regiunile de la est de râul Nistru până la Bugul de Sud (18-19) –, care se încadrează, în linii mari, în hotarele politice actuale ale României, Republicii Moldova şi Ucrainei. Totodată, deoarece marea majoritate a lucrărilor menţionate la compartimentul legat de istoricul cercetării se regăseşte şi în bibliografia de la sfârşitul cărţii[1], credem că cititorul putea fi scutit de citarea completă – iar pe alocuri chiar cu unele erori – a denumirilor şi în cuprinsul celor câtorva pagini din introducere. O expunere a problemelor mai importante pe care le ridică studiul materialului amforistic, aşa cum aceasta a reuşit autoarei pe alocuri, ar fi fost aici mai utilă şi oportună. Neomogenitatea sistemului de menţionare a bibliografiei citate se face observată şi prin utilizarea în paralel, pe lângă titlurile complete, şi a sistemului de prescurtări, adică citarea doar a numelui autorului şi anului publicaţiei, practicat, de altfel, în celelalte capitole ale lucrării. O structurare a informaţiilor despre publicaţiile pe care s-a bazat lucrarea, ar fi evitat repetările şi ar fi scos mai bine în evidenţă succesele înregistrate de *amforlogia* modernă la diferite etape. Pentru exemplificare notăm aici că după menţionarea celor două lucrări de sinteză ale binecunoscutului specialist rus S. Monachov, apărute în 1999 şi, respectiv, 2003, este amintit în treacăt şi „un studiu valoros” semnat de M. Ebert pe la începutul

1 Excepţie ar putea face, de exemplu, un articol semnat de I.B. Brašinskij, pretins specialist în domeniul *amforologiei*, pe marginea datelor metrice ale recipientelor rhodiene (Стандарты родосских амфор. КСИА 156, 1978, с. 11 сл.). Astfel, fiind menţionată incomplet la p. 14 urm., această lucrare nu se mai regăseşte citată la compartimentul care tratează despre amforele rhodiene, şi nici în lista bibliografică.

secolului trecut (19). Pentru a ne da seama despre importanţa şi locul acestei lucrări într-un istoric al cercetării, amintim aici doar că M. Ebert, cu toate că a publicat foarte exemplar materialul arheologic descoperit de el, *nu a determinat, atât din punct de vedere cronologic, cât şi morfologic, nici una din amforele descoperite în complexele funerare de la Solončaki-Adžigol şi Petuchovka* (s.n. – V.B.), lucrarea dată reflectând, într-o anumită măsură, şi nivelul de cercetare a amforelor greceşti la începutul secolului XX. În fine, credem că acest compartiment al lucrării ar fi avut de câştigat şi dacă pasajele detaliate cu datări de amfore sau ştampile din unele aşezări şi complexe funerare tracice şi scitice, de altfel, indiscutabil de valoroase, ar fi fost plasate în capitolele dedicate difuzării acestor descoperiri în spaţiul de cercetare[2]. De altfel, N.M. este ea însăşi de părerea că „... astfel de exemple sunt numeroase şi e de prisos de a insista aici asupra lor...” (17).

Primul capitol al lucrării tratează diverse aspecte ale amforei greceşti difuzate în spaţiul de cercetare drept *principalul ambalaj al mărfurilor lichide* (21-60). Astfel, cele trei compartimente ale capitolului tratează despre *centrele de producere a mărfurilor şi a ambalajelor* (21-33), *morfologia, tipologia şi standartizarea materialului amforistic* (33-49) şi, în cele din urmă, despre *caracteristica ştampilelor amforelor greceşti* descoperite în spaţiul de cercetare (49-60). După cum se poate intui şi din titlurile citate mai sus, la dispoziţia cititorului sunt puse diverse informaţii despre centrele producătoare şi caracteristicile amforelor lor la diferite etape de difuzare. Binevenit găsim documentarea compartimentului al doilea, în care sunt sistematizate datele morfologice despre amfore. Aşa cum uneori în literatura de specialitate informaţiile cu privire la culoarea şi compoziţia pastei din care sunt fabricate amforele nu corespund atribuirilor propuse de cercetători – de exemplu în cazul descoperirilor de la Hârtopul Mare, Hansca, Calfa, Alcedar-La Cordon etc. (17 urm., 62) –, această parte a lucrării are şi o importanţă practică, chiar şi pentru arheologii consacraţi din alte domenii, mai puţin versaţi în problematica amforelor greceşti, cât şi, într-un mod deosebit, pentru arheologii şi muzeografii începători. Pentru evitarea repetărilor şi intercalărilor din cele trei subcapitole, ne întrebăm dacă nu era mai reuşită sistematizarea informaţiilor referitoare la un centru sau altul într-un singur loc, adică, respectând principiul cronologic, în subcapitole aparte după centrele meşteşugăreşti sau tipurile de amfore, în cazul când producătorul lor nu este încă identificat.

În cuprinsul capitolului am constatat, cu regret, şi strecurarea unor erori printre datele istorice. Aşa, colonia Heraclea Pontică nu este o fundaţie milesiană (25), ea fiind înfiinţată de coloniştii din Megara şi Beoţia, iar oraşul Sinope nu a fost fondat în sec. VI a. Chr. (28), ci, cel puţin în timpul aceluiaşi val de colonizare ca şi Histria, adică apro-

[2] Aşa, la p. 18 am atestat şi un pasaj cu privire la un material semnat de noi pe marginea relaţiilor economice dintre lumea greacă şi populaţiile din spaţiul pruto-nistrean (В. Банару, К вопросу об экономических связях населения Пруто-Днестровского междуречья с греческим миром. В сб.: Никоний и античный мир Северного Причерноморья [Одесса 1997] 174-179). Luând în discuţie difuzarea amforelor thasiene descoperite în cetatea getică de la Butuceni, autoarea studiului ne atribuie o *concluzie*, pe care am fi formulat-o noi acolo, şi anume: „ ... V. Banaru ajunge la concluzia că piesele thasiene descoperite în acest sit atestă prezenţa Thasosului în comerţul greco-barbar *doar* (s.n. – V.B.) până în sec. IV a. Chr.”, în timp ce ştampilele amforistice thasiene de aici, datate în prima jumătate a sec. III a. Chr., descoperiri despre care, aşa cum reiese din text, nu am fi avut cunoştinţă, „... infirmă concluziile cercetătorului V. Banaru”. Surprinşi de această analiză, am găsit de cuviinţă să aducem la atenţia cititorului, pentru clarificarea situaţiei date, pasajul integral la care se face aici trimitere: „... Начиная с последней четверти V в. до н. э. Хиос уступает ведущую роль Фасосу. С этого времени в Бутучень встречаются ножки амфор с кольцеобразным подонном, внизу скошенные вовнутрь с широким углублением. До середины IV в. до н. э. на городище преобладают фасосские товары. В сравнении с другими центрами Фасос представлен большим количеством обломков. Это подтверждается и количеством клейменных амфор (notă: И. Никулицэ, Геты и эллинские полисы в IV-III вв. до н. э. Thracia Pontica 4, 1991, 200; I. Niculiţă, V. Banaru, Les importations grecques de la forteresse getique de Butuceni, Republique de Moldavie. The Thracian world at the crossroads of civilisations 1 [Bucharest 1997] 373-383). ... С середины IV в. до н. э. можно говорить о начале нового этапа в торговле Северо-Западного Причерноморья. По нашему мнению, он отражает определенные политические и экономические изменения в Черноморском бассейне в целом и для Северо-Западного Причерноморья. С этого момента основную роль начинают играть понтийские колонии Гераклея, Синопа, Херсонес, которые становятся влиятельными производственными центрами, успешно конкурируя с восточногреческими. Возможно, что смена лидеров в торговле Северо-Западного Причерноморья происходила на фоне определенных политических и экономических изменений”. Aşa cum vedem noi lucrurile, din acest text nu reiese, nicidecum, concluzia care ne este atribuită nouă de N.M. Cu atât mai mult, că atât în comunicarea noastră la congresul al noulea de tracologie (V. Banaru, L'importation grecque a la forteresse de Butuceni. In: The Thracian World at the Crossroad of civilizations. The 7th international congress of Thracology [Bucharest 1996] 195-196), cât şi în varianta lărgită a acestui material (Niculiţă, Banaru 1997), aflată atunci încă sub tipar, am vorbit şi am publicat şi unele materiale de Thasos din secolul al III-lea a. Chr., provenite de la Butuceni.

ximativ în a doua jumătate a sec. VII a. Chr, dacă nu chiar mai devreme (Ivanthick 1998, 297-330). Chiar şi în lipsa unor reguli fixe de citare, ar fi fost deosebit de binevenită – observaţia se referă atât la acesta cât şi la alte capitole ale lucrării – adaptarea şi utilizarea toponimelor antice şi moderne, aşa cum acestea se practică în literatura de specialitate de limbă română: Akanthos pentru Akanth (27, 46, 59), Clazomenae pentru Klazomene (23), Borysthenes/Berezan pentru Boristhene/Berezani (12), Nikonion pentru Niconium, Chalcedon pentru Halkidika (24), corintic pentru korinthic (32) etc. Nu vedem nici un motiv de ce ar trebui să difere toponimul Tyra-aşezare de hidronimul Tyras-râu. Chiar dacă această deosebire a fost şi se mai practică încă în unele studii ale cercetătorilor ruşi şi ucraineni[3], suntem de părerea că ea este improprie uzului românesc.

Acordându-le calificativul de *principal indicator al relaţiilor comerciale între autohtoni şi lumea greacă*, difuzarea amforelor greceşti în spaţiul de cercetare constituie subiectul capitolului al doilea (61-104). În cuprinsul celor trei subcapitole, care, de fapt, constituie esenţa acestei cărţi, sunt analizate, pornindu-se de la principiul cronologic, descoperirile amforistice din secolele VI-V, sec. IV - mijlocul sec. III şi, în cele din urmă, din a doua jum. a sec. III - începutul sec. II a. Chr. Dat fiind faptul că în această parte a lucrării se operează cu un număr considerabil de descoperiri, o sistematizare mai exigentă a informaţiilor după principiul tipologic, cronologic şi geografic la descrierea şi analiza materialului ar fi înlesnit lectura atât pentru specialişti, cât şi pentru cei mai puţin versaţi în tematica dată. Fără a intra în detalii prea multe, vom menţiona aici numai exemplul amforelor timpurii de Chios, de la începutul acestui capitol (61 urm.). Astfel, după descrierea unor piese cu gâtul umflat din trei aşezări din România, plasate printre primele în şirul tipologic al acestor amfore, urmează cele de la Hârtopul Mare, din Republica Moldova, apoi cele de la Gradenicy III şi Majaki, de la Nistrul Inferior, pentru ca mai apoi să se revină la alte piese de la Hansca, Butuceni şi Ciobruciu-aşezare de la noi din republică, ultimele, de altfel, mai vechi decât unele menţionate anterior. În continuare, după piesele de la Novo-Nekrasovka II şi Adžigol, şi acestea din regiuni diferite, urmează cele de la Ciobruciu-tumul, iar după descoperirile de la nord de Dunăre (Satu Nou II), din regiunea Bugului Superior (Nemirovo, Zaliss'ja) şi bugo-nipreană (Kovalevka II), autoarea vine, la sfârşitul descrierii, din nou cu o menţiune a situaţiei de la Alcedar-La Cordon, din Republica Moldova.

Aşa cum menţionam şi mai sus, anumite rectificări se impun şi pentru unele repere cronologice cu care se operează în carte, în special pentru amforele timpurii. Astfel, conform tipologiilor elaborate de P. Dupont în ultimul timp (Dupont 1997), amfora chiotă din complexul funerar de la Ciobruciu atribuită de N.M. „către cea de a doua jum. a sec. V a. Chr." (62), ar putea fi datată, mai degrabă, între 475-450 a. Chr. Anumite rezerve ar trezi şi datarea amforei de Lesbos din tumulul 7 de la Corjevo în prima jum. a sec. V (63), aceasta provenind, mai degrabă, din a doua jum. a sec. VI a. Chr. Nu ar depăşi hotarele sec. VI a. Chr. nici amfora de Samos din tumulul 46 de la Dubăsari, pentru care autoarea propune o datare între sf. sec. VI - înc. sec. V a. Chr. (64).

În capitolul al treilea, vizibil mult mai redus ca volum decât cele două precedente, este abordată problema contactelor comerciale greco-barbare şi rolul acestora în dezvoltarea populaţiei autohtone (105-113). Pe scurt sunt trecute în revistă diverse probleme pe care le ridică studiul materialului amforistic din aşezările şi complexele funerare indigene. Caracterul relaţiilor comerciale şi de schimb la diferite etape, factorii interni şi externi care au determinat pătrunderea importului în amfore, mărfurile locale şi sud-mediteraneene din comerţul timpului, prezintă doar câteva din aspectele discutate aici, mai multe din ele regăsindu-se şi în *Concluzii* (115-118). Fiindu-ne cunoscute unele dintre aceste puncte de vedere şi din discuţiile noastre cu N.M. pe tema dată, am dori, şi cu această ocazie, să intervenim cu câteva explicaţii critice pe marginea unora din enunţurile exprimate de ea, atât în acest capitol al lucrării, cât şi în cele precedente. Anumite rezerve trezesc, bunăoară, atât denumirile primului capitol *„Amfora – principalul ambalaj al mărfurilor lichide greceşti"*, şi celui de-al doilea, *„Amforele... – principal indicator al relaţiilor comerciale între autohtoni şi lumea greacă"*, cât şi unele afirmaţii din textul lucrării, *„... principalele articole ale comerţului greco-barbar, pe parcursul mai multor secole, rămân uleiul de măsline şi vinul"* (9), ori,

[3] Cf. s. v. Тирас (Týras), древнегреческое название р. Днестра; такое же название носил древнегреческий город в устье Днестра на западном берегу его лимана (Большая Советская Энциклопедия).

în acelaşi context, „*Cele mai răspândite produse greceşti care pătrundeau în mediul barbar... erau vinul şi uleiul de măsline şi care erau transportate în ambalaj special – amfore de diferite tipuri*" (105) (s.n. - V.B.).

O primă clarificare cere starea şi componenţa documentaţiei arheologice care ne stă azi la dispoziţie pentru reconstituirea tabloului relaţiilor greco-indigene în general, şi a comerţului timpului în special. Aşa cum se cunoaşte, materialul arheologic de origine greacă descoperit azi, fie că el provine din centrele greceşti mediteraneene sau din coloniile pontice, este reprezentat, în primul rând, prin obiecte lucrate din materiale puţin perisabile, adică argilă, metal, os, piatră, sticlă etc. Anume acestea au rezistat agresivităţii solului, unde ele au nimerit întâmplător sau au fost depuse intenţionat, au supravieţuit incendiile distrugătoare, foarte răspândite în antichitate, ori au scăpat întregi în urma comportamentelor vandalice ale oamenilor. Pe de altă parte, de data aceasta mai mult din cauze obiective, totul ce era odinioară alterabil, adică stofe, produse naturale şi animaliere, cereale sau alte soiuri de alimente, la fel nu au ajuns până în zilele noastre. Mai ales produsele locale nu au lăsat urme arheologice, despre majoritatea din ele având cunoştinţă doar din sursele literare şi, numai în cazuri rare, din cele epigrafice. Prin urmare, obiectele de origine greacă, inclusiv amforele, reflectă doar hazardul descoperirilor şi nu constituie decât doar o parte – după cum înclină să creadă unii cercetători, nici pe departe cea mai mare – din adevăratul trafic de mărfuri din comerţul timpului. Dacă vom lua în consideraţie doar resturile arheologice care ne stau azi la dispoziţie, atunci *nolens-volens* se creează impresia unui comerţ greco-indigen care s-ar fi derulat doar într-o singură direcţie, adică de la greci spre băştinaşi. Această situaţie trebuie luată neapărat în consideraţie la elucidarea relaţiilor comerciale dintre lumea greacă şi barbară.

Anumite explicaţii necesită şi situaţia produselor importate în amfore. Mai întâi, aşa cum informaţiile literare şi epigrafice despre acest aspect al comerţului sunt extrem de lapidare – mai ales dacă le raportăm la volumul imens al descoperirilor amforistice –, este greu de a afirma în ce măsură şi alte tipuri de ambalaje *neceramice*, ca, de exemplu, cele din unele materialele perisabile ca pielea, lemnul, stofa etc. sau poate chiar metal, ar fi jucat un anumit rol la transportarea mărfurilor din comerţul timpului. Cel puţin pentru burdufurile din piele, acele *askoi* menţionate la autorii antici şi destul de frecvent reprezentate în scenele de pe ceramica pictată grecească, ar putea fi admisă o practicare mai largă în calitate de recipiente pentru asemenea produse. Chiar dacă sursele nu sunt generoase cu noi, nu poate fi exclusă categoric nici folosirea unor ambalaje de lemn pentru produsele lichide, aşa cum mai târziu romanii practicau transportul vinului sau al altor mărfuri în butoaie. Mai apoi, aşa cum acest lucru nu-i scapă nici autoarei din vedere, amforele nu au servit în exclusivitate pentru transportarea vinului şi a uleiului de măsline. Astfel, pornind de la forma şi volumul recipientelor, semnele de pe corpul, gâtul şi mânerele amforelor, analizele chimice ale resturilor găsite în ele, precum şi ale unor diverse informaţii literare (Demosth., Lakrit 34, § 35) şi epigrafice despre produsele destinate transportării în amfore, se consideră că în afară de vin şi ulei, în aceste vase au fost comercializate, de asemenea, măsline, oţet, must de struguri, smoală, răşină, miere, sare, peşte sărat, sosuri şi conserve de peşte, vopsea, cereale, făină, nuci, lână ori chiar alte produse încă neidentificate. De aceea, este la fel dificil de a stabili cota-parte a altor produse lichide sau fiabile, transportate la fel în amforele greceşti descoperite şi în spaţiul pontic, decât vinul şi uleiul.

Trecând peste rezumatul consistent în limba franceză (119-133), un cuvânt aparte merită catalogul cu cele 376 de ştampile de amfore din diferite centre descoperite în spaţiul de cercetare. Fiind alcătuit din două părţi, text (135-176) şi estampaje (177-197), nu vom greşi prea mult dacă vom susţine că cititorul are în faţă una din cele mai valoroase şi mai importante secţiuni din economia acestei lucrări. Chiar şi celor mai puţin versaţi în problematica respectivă nu le va fi prea complicat să-şi dea seama despre volumul enorm de muncă care a fost depus la întocmirea unui asemenea catalog. Chiar dacă el face parte doar din anexele lucrării, suntem de părerea că el constituie o contribuţie demnă de luat în consideraţie, care va ocupa pe viitor un loc important în procesul de cercetare a ştampilelor greceşti. Drept confirmare a celor spuse serveşte şi materialul ilustrativ al lucrării, care întruneşte 37 de figuri-planşe cu ilustraţiile unui număr considerabil de amfore întregi sau fragmente expresive ale acestora, buze, toarte şi picioruşe (219-255), mai multe dintre ele pu-

blicate aici pentru prima oară, precum şi 18 hărţi în care este schiţat tabloul repartizării geografice a diferitor tipuri de amfore (257-274). Deosebit de informative şi practice sunt acele reprezentări – de ex. fig. 35/2 pentru amfora de Rhodos de la Ciobruciu sau fig. 34/3 pentru amfora de Mende din tumulul 28 de la Plavni I –, care pe lângă conturul complet al amforei conţin, de asemenea, şi reprezentări cu forma buzei, picioruşului şi secţiunea torţii. Luate împreună, toate acestea constituie elemente deosebit de importante pentru atribuirea şi datarea tipurilor respective de amfore.

La încheierea acestei prezentări suntem de convingerea că, în pofida criticilor exprimate aici sau care ar mai putea fi aduse pe marginea acestei lucrări, toţi cei care, într-un fel sau altul, se confruntă pe şantier sau în muzeu cu problemele legate de determinarea amforelor, vor găsi în ea, mai ales acolo unde culoarea argilei, forma buzei, mânerului sau picioruşului constituie unicele elemente de atribuire, un ghid şi un instrument important de lucru. Aşa cum vedem noi lucrurile, apariţia acestui studiu prezintă şi un moment important în procesul continuu de dezvoltare şi devenire a ştiinţei arheologice din Republica Moldova. Astfel, după mai multe decenii, când pentru atribuirea sau datarea materialului amforistic descoperit prin părţile noastre erau atraşi, nu rareori, savanţi din centrele ştiinţifice din străinătate, cu Natalia Mateevici avem un specialist autohton format în domeniul *amforologiei*.

Bibliografie

Dupont 1998: P. Dupont, Archaic East Greek trade amphoras. In: R.M. Cook, P. Dupont, East Greek pottery (London - New York 1998), 142-191.

Ivanthick 1998: Askold I. Ivanthick, Die Gründung von Sinope und die Probleme der Anfangsphase der griechischen Kolonisation des Schwarzmeergebietes. In: (Hrsg. Gocha R. Tsetskhladze) The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archeology. Historia 121 (Stuttgart 1998), 297-330.

11.05.2009

Dr. Valeriu Banaru, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989, 121A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: valeriubanaru@hotmail.com

Florin Curta, (Ed.), **THE OTHER EUROPE IN THE MIDDLE AGES. AVARS, BULGARS, KHAZARS AND CUMANS.** Florin Curta, General Editor, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, volume 2, Leiden/Boston: BRILL, 2008, ISSN 1872-8103, ISBN 978 90 04 16389 8

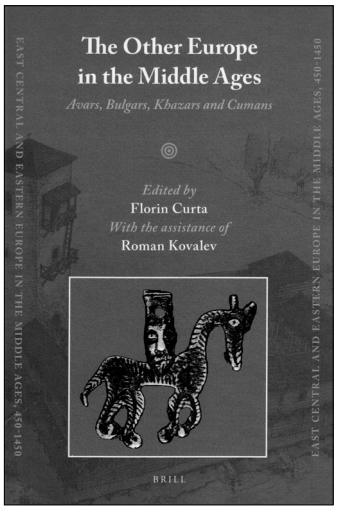

La Editura BRILL, în seria de monografii „East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450", coordonată de Florin Curta, sub numărul 2 a apărut în anul 2008 o nouă culegere de articole despre istoria medievală a Europei, având-l în calitate de editor pe Florin Curta, asistat de Roman Kovalev. Lucrarea este publicată în memoria lui Petre Diaconu (1924-2007).

Culegerea cuprinde 12 studii ale unor arheologi şi istorici cu renume din Europa şi America, o prefaţă şi o introducere, semnate de Florin Curta, iar la final este prezentată o listă bibliografică privind avarii, bulgarii, chazarii, maghiarii, oguzii, cumanii, urmată de succinte date despre autori şi de un indice de nume, denumiri şi noţiuni istorice. Pentru o abordare pluridisciplinară a temei şi perioadei propuse editorul a cooptat specialişti din Austria, Bulgaria, Germania, Polonia, România şi Ungaria.

Florin Curta menţionează în ***Prefaţă*** (p. ix-x) că majoritatea lucrărilor din volum au fost prezentate la trei sesiuni speciale ale Congresului Internaţional de Studii Medievale de la Kalamazoo, ediţiile 40 şi 42 din anii 2005 şi 2007. Sesiunile au avut ca scop prezentarea unei perspective actuale a istoriei Europei de Est în Evul Mediu timpuriu cu participarea unor experţi specializaţi în cercetarea avarilor, bulgarilor şi chazarilor. Prezentările de la Kalamazoo s-au focusat, în special, pe interacţiunea dintre societăţile Europei de Est şi de Vest. Unul din punctele forte al dezbaterilor a fost cel privind vestimentaţia medievală timpurie reflectată în sursele arheologice şi narative, care a depins în mare măsură de realităţile sociale şi politice ale vremii[1]. Contactele cu Bizanţul şi alte populaţii din Europa au condus la diversificarea vestimentaţiei avarilor şi bulgarilor, aceasta căpătând un caracter „exotic". F. Curta relevă şi faptul că la curţile conducătorilor s-au produs anumite schimbări, inclusiv în vestimentaţie, odată cu trecerea oficială la religia creştină, cum ar fi cazul hanului bulgar Boris.

În ***Introduction*** (p. 1-12) **Florin Curta** trece in revistă principalele aspecte privind imaginea populaţiilor migratoare în sursele narative din epoca medievală timpurie, făcând comparaţie cu situaţia de astăzi, când studenţii americani studiază istoria medievală a Europei (p. 1). Editorul menţionează că volumul este dedicat unei probleme duble privind (re)definirea şi dialogul disciplinar al conceptelor „Europe of the Other" şi „other Europe". Imaginea şi identitatea popoarelor nomade se reconstituie prin coroborarea atât a surselor scrise, cât şi a anumitor categorii de obiecte arheologice. Astfel, din start putem observa că majoritatea autorilor încearcă să analizeze complexitatea schimbărilor culturale şi identitare din Europa de Est pe parcursul Evului Mediu timpuriu, pornind de la avari şi ajungând până la cumani.

Tivadar Vida, *Conflict and coexistance: the local population of the Carpathian Basin under Avar rule (sixth to seventh century)* (p. 13-46). Conflictul şi coexistenţa populaţiei autohtone din bazinul carpatic în timpul dominaţiei avare reprezintă un subiect pe cât de actual, pe atât de dificil de reconstituit. Atenţia arheologului şi profesorului maghiar se centrează pe problema identităţii populaţiei „germanice", reconstituită prin intermediul urmelor de îmbrăcăminte găsite în cimitirele avarilor timpurii din vestul Ungariei. Pentru a-şi demonstra poziţia, autorul face un şir de analogii între seturile de centuri din necropolele atestate în Ungaria şi cele din Europa de Vest, încadrate cronologic în faza a II-a a perioadei me-

[1] Subiectul vestimentaţiei populaţiilor barbare este destul de actual în cercetările din ultimii ani: Pohl 1998; Postică 2004; Rodinkova 2004; Rummel 2006 etc.

rovingiene timpurii. Cele mai elocvente paralele au fost stabilite între elementele modei feminine din aceste două regiuni, printre care se evidenţiază centurile lungi prinse la talie şi împodobite cu multiple limbi. T. Vida susţine că pe baza surselor arheologice putem observa practicile comune ale acestor comunităţi, majoritatea cărora sunt de tradiţie bizantină. Mormintele bogate din necropola de la Keszthely, ce au aparţinut aristocraţiei avare, dovedesc stabilirea unor relaţii timpurii dintre elita avară şi Bizanţ, care a continuat neîntrerupt după aşezarea avarilor în bazinul carpatic. Totodată, autorul susţine că, cel puţin până în anul 630, un grup important de populaţie indigenă din regiunile vizate şi-a menţinut nu doar organizarea socială internă, dar şi identitatea sa creştină, lucru dovedit de urmele bazilicii de la Keszthely-Fenékpuszta. Supravieţuirea şi prosperarea unui grup considerabil de creştini (romanici) după invazia şi aşezarea avarilor în Câmpia Panonică indică în mod evident că uniformitatea culturală şi religioasă nu a fost o prioritate a conducătorilor avari, pentru care, după toate probabilităţile, mult mai însemnat a fost controlul politic al „societăţii multiculturale" din Chaganatul Avar, decât distrugerea sau asimilarea populaţiei indigene.

Peter Stadler, *Avar chronology revisited, and the question of ethnicity in the Avar qaganate* (p. 47-82). Subiectul abordat de P. Stadler este o continuare a problematicii discutate de T. Vida. Studiul arheologului austriac se bazează pe materialele arheologice avare publicate şi colectate în baza de date „Montelius". P. Stadler propune o cronologie proprie a perioadei avare, bazată pe metode independente, cum ar fi cea cu radiocarbon. Astfel, perioada avară medie, de o durată de 50 de ani în sec. VII, a avut implicaţii importante în schimbările culturale care sunt reflectate de sursele arheologice din perioada avară târzie. Cu ajutorul soft-ului WinSerion, P. Stadler a reuşit să analizeze datele adunate în baza „Montelius", care în final au facilitat descrierea interferenţelor culturale din bazinul carpatic. Autorul consideră că folosirea culturii materiale poate fi interpretată ca o încercare de construire a hotarelor etnice. Inventarul funerar este o reflectare nu doar a tradiţiilor locale, dar şi o formă regională, probabil, a identităţii etnice. Astfel, ceea ce P. Stadler numeşte „Germanic" sau „Slav" poate sau nu poate să se suprapună cu definirea lingvistică a acestor grupuri. Un aspect mult mai important este deosebirea dintre creuzetele din perioada avară timpurie şi uniformitatea culturală din perioada avară târzie. De aceea, P. Stadler înlocuieşte oricare noţiune privind legătura directă între cultura materială şi identitatea etnică cu o discuţie mult mai sofisticată a puterii de configuraţie la diferite etape a cronologiei perioadei avare. În comentariile sale, editorul volumului observă că, interpretarea istorică rămâne un teren subiectiv al cercetării. Observaţia lui F. Curta că noi trebuie să abandonăm asocierea simplistă între oale şi oameni este binevenită în contextul discuţiilor recente privind interpretările etnice bazate pe anumite elemente ale culturii materiale (p. 5).

Péter Somogyi, *New remarks on the flow of Byzantine coins in Avaria and Walachia during the second half of the seventh century* (p. 83-149). P. Somogyi, numismat de origine maghiară din Austria, continuă prin studiul său problema cronologiei perioadei avare, având la bază emisiunile monetare bizantine din a doua jumătate a sec. VII[2]. Autorul limitează simpla asociere a emisiunilor monetare descoperite în inventarul funerar cu anii de domnie a emitenţilor. El nu găseşte susţinere în datele numismatice pentru părerea privind pătrunderea monedei bizantine din sec. VII (împăraţii din dinastia Heracliană) prin intermediul bulgarilor (onogurilor) veniţi în bazinul carpatic din stepele de nord ale Mării Negre. Totodată, Somogyi observă schimbarea dramatică în ce priveşte cantitatea şi calitatea monedei bizantine pe teritoriul Chaganatului Avar după anul 650. În comparaţie cu subsidiile bizantine (în monedă de aur) primite de către avari până în anul 626, monedele de aur de la finele sec. VII trebuie interpretate ca daruri sau mită primite de către avari pentru susţinerea armatei bizantine în luptele cu bulgarii. P. Somogyi respinge ideea privind întreruperea pătrunderii monedei bizantine de aur în Avaria ca rezultat al crizei economice din Imperiu. Autorul însă menţionează că una din cauzele importante ale acestui fenomen a fost oscilaţia relaţiilor militare şi politice dintre Bizanţ şi Chaganatul Avar, deoarece împăraţii bizantini au fost continuu interesaţi de implicarea popoarelor vecine în protejarea hotarelor imperiului, iar preţul plătit pentru

[2] Studiul din prezenta culegere vine să completeze lucrările anterioare privind pătrunderea şi răspândirea monedei bizantine în regiunile carpatice Somogyi 1987; Somogyi 1994; Somogyi 1997.

aceste servicii oscila de la un caz la altul, ţinându-se cont de circumstanţe.

Uwe Fiedler, *Bulgars in the Lower Danube region. A survey of the archaeological evidence and of the state of current research* (p. 151-236). Arheologul german propune un studiu bazat pe datele arheologice actuale privind cronologia şi redatarea unor situri arheologice din regiunile Dunării de Jos din perioada Bulgariei precreştine[3]. U. Fiedler observă că este foarte dificil să reconstitui doar cu suportul datelor arheologice dezvoltarea statului medieval timpuriu. El trece în revistă istoricul şi principalele descoperiri de la Pliska, centrul administrativ al Bulgariei precreştine. Autorul identifică pe baza particularităţilor ritului şi ritualurilor funerare zone separate care au aparţinut bulgarilor şi slavilor. Totodată, el observă un şir de variaţii regionale care împiedică trasarea unor hotare clare între aşezările acestor comunităţi. În acest context, U. Fiedler ia în discuţie sistemele de fortificaţii şi inscripţiile bulgare timpurii. Problema şanţurilor şi a elementelor de apărare timpurii, care ar putea indica anumite hotare, necesită însă o abordare complexă şi nu doar din perspectiva apartenenţei lor bulgare. U. Fiedler conclude că imaginea bulgarilor este formată, în primul rând, de cronicile bizantine, care trebuie însă confruntate cu datele arheologice pentru a se reconstitui o imagine complexă a Bulgariei precreştine.

Orsolya Heinrich-Tamaska, *Avar-age metalworking technologies in the Carpathian Basin (sixth to eighth century)* (p. 237-261). Autoarea de origine maghiară revine prin studiul său asupra problemei avare, dar asupra unui domeniu mai puţin explorat – tehnologia prelucrării metalelor în perioada avară în bazinul carpatic în sec. VI-VIII. O. Heinrich-Tamaska evidenţiază trei aspecte ale procesului tehnologic: producerea şi selectarea elementelor componente ale aliajelor; elaborarea suprafeţelor şi glazurarea; tehnicile de încrustare. Pe baza datelor arheologice ea susţine activitatea unor meşteri de înaltă calificare pe teritoriul Chaganatului Avar. Astfel, cercetarea tehnicilor de prelucrare a metalelor ne poate ajuta nu numai la aprecierea nivelului cunoştinţelor tehnologice ale meşterilor, dar şi la discutarea unor aspecte de ordin social, deoarece în majoritatea cazurilor obiectele de lux erau executate de meşteri la comanda elitelor locale, cărora le erau specifice anumite aspecte legate de stilistică. Meşterii puteau fi locali sau veniţi din imperiu, ei puteau fi sedentari sau itineranţi. De aceea, în abordarea subiectelor legate de practicile meşteşugăreşti trebuie să ţinem cont, în măsura în care ne permite stadiul actual al cercetărilor, de interferenţele între tradiţiile locale şi cele bizantine, de experienţa şi provenienţa meşterilor.

Bartłomiej Szymon Szmoniewski, *Two worlds, one hoard: what do metal finds from the forest-steppe belt speak about?* (p. 263-296). Arheologul polonez abordează semnificaţia simbolică a imaginilor de animale şi umane de pe anumite categorii de piese descoperite în tezaurele de obiecte din bronz şi argint din sec. VI-VII de pe teritoriul Ucrainei. În afară de pandantive, sunt analizate fibulele niprovene şi limbile de centură ce prezintă elemente antropo şi zoomorfe, semnificaţia lor simbolică şi stilistică. Astfel, obiectele cu motive zoomorfe şi antropomorfe din arealul culturii Pen'kovka pot fi considerate o formă de evidenţiere atât a poziţiei sociale a posesorilor, cât şi a ierarhiei politice şi militare din perioada de decădere a Bulgariei Mari şi de creştere a puterii chazare. B.S. Szmoniewski relevă rolul noului stil decorativ cu motive zoo şi antropomorfe ca un element al puterii şi privilegiilor. Cât priveşte tezaurul de la Martynovka, el consideră că acesta reprezintă două tradiţii, stiluri şi tehnologii diferite, ce combină elementele comunităţilor nomade şi sedentare ale regiunilor de stepă împădurite. Din punct de vedere cronologic autorul estimează că unele categorii de piese au apărut la începutul sec. VI, au evoluat şi s-au răspândit, fiind populare până la mijlocul sec. VIII (cum ar fi fibulele niprovene sau pandantivele trapezoidale şi lunulare). Autorul nu lasă fără atenţie nici problema atribuţiei etnice, afirmând că în sec. VI-VII, în zonele de stepă ocupate de cultura Pen'kovka s-a produs un proces de interacţiuni culturale intense, în care au fost implicate diverse comunităţi – slavi, anţi, cutriguri, avari, bulgari, chazari ş.a. Din aceste considerente, aprecierea unor categorii de piese ca fiind specifice unei etnii anume este dificil de realizat. Cu atât mai mult cu cât piesele de podoabă şi vestimentaţie constituiau subiectul modei şi erau răspândite pe arii geografice şi culturale largi.

3 Studiul dat vine să susţină unele concluzii anterioare ale autorului german privind necropolele de la Dunărea de Jos din sec. VI-IX Fiedler 1992.

Florin Curta, *The earliest Avar-age stirrups, or the „stirrup controversy“ revisited* (p. 297-326). Editorul volumului vine şi cu un studiu propriu, privind scărițele de şa ca element „controversat” al culturii materiale avare. F. Curta porneşte de la studiul lui L. White, considerat a fi una din primele contribuţii în acest domeniu. Autorul combină datele arheologice cu cele scrise (*Strategikon*), concluzionând că scărițele de şa au fost asociate simbolic cu războinicii profesionişti, însoțiți în morminte de caii lor. Ca majoritatea obiectelor legate de activitatea militară, şi scărițele de şa au urmat o evoluţie care, după toate probabilităţile, a fost influenţată de mai mulţi factori, atât de ordin practic, cât şi tehnologic. De aceea, contribuţia lui F. Curta vine cu noi concretizări pe marginea cronologiei acestei categorii de piese şi încearcă să corecteze concluziile anterioare ale lui B. Bachrach, care consideră că scărițele de şa atestate în Europa de Vest nu pot datate până în 650. F. Curta demonstrează că un anumit număr de scărițe de şa de origine avară pot fi totuşi încadrate cronologic în perioada de până la 650.

Valeri Iotov, *A note on the „Hungarian sabers“ of medieval Bulgaria* (p. 327-338). Arheologul bulgar revine prin studiul său asupra problemei „săbiilor maghiare” din Bulgaria Medievală[4]. Atestarea unor astfel de piese pe teritoriul Bulgariei este pusă în legătură cu raidurile maghiarilor la sud de Dunăre în perioada lui Simeon (893-927). V. Iotov consideră că acest tip de arme a fost preluat rapid de militarii bulgari şi nu exclude posibilitatea producerii lor ulterioare pe teritoriul Bulgariei. Armele, ca şi alte categorii de obiecte, au avut o largă circulaţie, mai ales în mediile militare cum erau cele din Evul Mediu timpuriu. Astfel, problema originii descoperirilor de pe teritoriul Bulgariei, precum şi probabilitatea producerii lor locale rămân un subiect deschis pentru dezbateri.

Veselina Vachkova, *Danube Bulgaria and Khazaria as part of the Byzantien „oikoumene“* (p. 339-362). Autoarea bulgară abordează un subiect destul de important din perspectivă geopolitică – relaţiile Bulgariei dunărene cu Chazaria ca parte a „oikoumenei” bizantine. În contextul preocupării Imperiului de a-şi proteja hotarul de pe Dunăre de invaziile populaţiilor „scitice” din stepele de nord ale Mării Negre, Bulgaria a fost direct vizată de politica bizantină. V. Vachkova consideră că Bulgaria, în edificarea statului său, a preluat modelul bizantin (excepţie fiind limba greacă), lansând şi pretenţiile pentru coroana de vest de a fi a Doua sau Noua Romă. În Chazaria, care a acceptat iudaismul, ideea unui Nou Ierusalim nu a apărut, în schimb conducătorii chazari s-au declarat succesori direcţi ai lui David şi Solomon - situaţie care reflectă formele de reprezentare a puterii în stil turcic.

Tsvetelin Stepanov, *From ´steppe´ to Christian empire and back: Bulgaria between 800 and 1000* (p. 363-377). Istoricul bulgar, cunoscut prin lucrările sale recente privind istoria medievală a Bulgariei[5], vine în acest volum cu un studiu privind Bulgaria între „tradiţiile stepelor” şi Imperiul creştin între anii 800 şi 1100. Autorul arată că Bulgaria a fost *de facto* un khaganat, dar titlul de khagan nu a fost utilizat niciodată cu referire la conducătorii bulgari din Bulgaria precreştină. De aceea el pune în discuţie problema folosirii noţiunii de khagan (*qaqan*) în Bulgaria în perioada medievală timpurie. El este atribuit lui Boris abia în sursele scrise de la finele sec. XI. Astfel, Ts. Stepanov concluzionează că titlul de *qaqan* ar reflecta ideea bulgarilor ca „popor ales” şi a fost adoptat de către bulgari în sec. XI, începând cu *Apocalypsa* lui Methodius din Pathara.

Dimitri Korobeinikov, *A broken mirror: the Kipçak world in the thirteenth century* (p. 379-412). În acest studiu autorul abordează problemele legate de identitate – negocierea identităţii *Kipçak* (Cuman) în Egipt în perioada dinastiei Mamluk. Denumirea oficială a statului a fost *dawla al-turkiyya* (statul turcilor) şi sensul identităţii cumane s-a păstrat printre mameluci (în arabă - mamlüc). D. Korobeinikov dezbate şi problema impactului bătăliei de la Kalka şi al invaziei mongolilor în Europa de Răsărit asupra cumanilor şi cea a păstrării identităţii lor în memoria colectivă.

Victor Spinei, *The Cuman bishopric – genesis and evolution* (p. 413-456). Arheologul şi profesorul ieşean V. Spinei revine prin contribuţia sa în acest volum asupra problemei genezei şi evoluţiei episcopiei cumane[6]. Crearea unui epi-

4 A se vedea acelaşi studiu în limba franceză Yotov 2005. De acelaşi autor: Yotov 1995; Jotov 2004, 37-76.

5 Stepanov 1999; Stepanov 2000; Stepanov 2005b; Stepanov 2005a.

6 Spinei 1982; Spinei 1986; Spinei 1994; Spinei 1995; Spinei 1996; Spinei 1999; Spinei 2006.

scopat al Cumaniei a fost un interes strategic al Bisericii Catolice: pe de o parte papa era interesat de convertirea cumanilor la creştinism, iar pe de altă parte maghiarii erau interesaţi de extinderea lor teritorială spre est. Autorul se opreşte şi asupra numelui (şi arealului geografic) al Cumaniei înregistrat în diverse diplome papale – *Cumania, Terra Cumanorum, Terra Nigrorum Cumanorum* sau *nigra Chumania,* care ocupa stepele de la nordul Mării Negre sau regiunile de la nordul Deltei Dunărene. Din argumentele aduse de V. Spinei reiese că, în acelaşi timp când unele comunităţi cumane solicitau arhiepiscopului de Esztergom să fie creştinate, în regiunile de la Dunărea de Jos şi nordul Mării Negre locuite de cumani se atestă un nivel de violenţă fără precedent. Legătura dintre prozelitismul catolic şi expansiunea maghiară se poate observa şi după insistenţa papală de a revitaliza episcopia cumană ca episcopia Milcoviei[7]. V. Spinei menţionează lipsa oricăror date arheologice cumane pe teritoriul episcopiei cumane, observând în acest sens că regiunile deluroase şi împădurite ale episcopiei cumane nu erau favorabile pentru triburile păstorilor nomazi. Astfel, concluzia dedusă pe baza surselor scrise, arheologice şi lingvistice este că, pe teritoriul episcopiei cumane, nu erau aşa de mulţi cumani. Activitatea misionarilor creştini era destul de dificilă în mediul populaţiilor nomade, care erau chemate să se sedentarizeze după convertirea lor la noua religie. Deşi regii maghiari au acordat un suport considerabil în promovarea religiei creştine în regiunile de la est de Carpaţi, impactul acestei politici nu a fost de lungă durată, deoarece ea a fost întreruptă de invazia tătaro-mongolă.

Deşi variate după conţinut, toate studiile din volumul editat de către Florin Curta reprezintă o contribuţie preţioasă la cunoaşterea realităţilor medievale timpurii din Europa de Est în contextul transformărilor culturale, etnice şi religioase. Totodată, participarea la acest proiect a unor specialişti din diverse ţări, dar interesaţi de subiecte comune, este un exemplu demn de urmat în explorarea istoriei medievale timpurii din Europa de Răsărit.

Bibliografie

Fiedler 1992: U. Fiedler, Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts aus der unteren Donau. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 11 (Bonn 1992).[1]

Pohl 1998: W. Pohl, Telling the difference: Signs of ethnic identity. In: (Eds. W. Pohl, H. Reimitz) Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800, 2 (Leiden/Boston/Köln 1998), 17-70.

Postică 2004: G. Postică, Consideraţii privind vestimentaţia medievală timpurie din spaţiul pruto-nistrean. Revista de Istorie a Moldovei 4, 2004, 5-10.

Rummel 2006: P. v. Rummel, Habitus barbarus. Keildung und Represäntation spätantiker Eliten im 4. und 5. Jahrhundert. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 55, (Berlin/New York 2006).

Solomon 1999: F. Solomon, Episcopia Cumaniei - Episcopia Milcoviei. Două episoade din istoria relaţiilor româno-maghiare. In: (Ed. L. Nastasă) Studii istorice româno-ungare (Iaşi 1999), 7-18.

Solomon 2004: F. Solomon, Politică şi confesiune la început de ev mediu românesc (Iaşi 2004).

Somogyi 1987: P. Somogyi, Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschläge: zu den archäologischen Hinterlassenschaften osteuropäischer Reiterhirten aus der pontischen Steppe im 6. Jahrhundert. Archaeologia Austriaca 71, 1987, 121-154.

Somogyi 1994: P. Somogyi, Vorbericht über die Bearbeitung byzantinischer Fundmünzen der Awarenzeit asu dem Karpatenbecken. Die Münzen der heraclischen Dynastie. In: (Hrsg. A. Nagy) Numizmatika és a társtudományok (Szeged 1994), 87-101.

Somogyi 1997: P. Somogyi, Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. In. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 5 (Innsbruck 1997).

Spinei 1982: V. Spinei, Moldova în secolele XI-XIV (Bucureşti 1982).

Spinei 1986: V. Spinei, Moldova in the 10th-14th Centuries (Bucharest 1986).

Spinei 1994: V. Spinei, Moldova în secolele XI-XIV2 (Chişinău 1994).

Spinei 1995: V. Spinei, Marile migraţii din spaţiul nord-pontic în secolele IX-XIII (Iaşi 1995).

Spinei 1996: V. Spinei, Ultimele valuri migratoare de la nordul Mării Negre şi Dunării de Jos (Iaşi 1996).

Spinei 1999: V. Spinei, Marile migraţii din estul şi sud-estul Europei în secolele IX-XIII (Iaşi 1999).

[7] A se vedea la acest subiect contribuţiile lui Solomon 1999; Solomon 2004.

Spinei 2006: V. Spinei, The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century, I, Hungarian and, Pechenegs and Uzes, II Cumans and Mongols. Schwarzmeer-Studien 2 (Amsterdam 2006).

Stepanov 1999: T. Stepanov, Power and Prestige in Early Medieval Bulgaria (Sofia 1999).

Stepanov 2000: T. Stepanov, Byzantiums´ Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204 (Cambridge 2000).

Stepanov 2005a: T. Stepanov, Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages: the problem of the ´Other´ (Sofia 2005).

Stepanov 2005b: T. Stepanov, Ruler and Political Ideology in Pax Nomadica: Early Medieval Bulgaria and the Uighur Qaganate. In: (Ed. F. Curta), East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages (Michigan 2005), 152-161.

Yotov 1995: V. Yotov, Sur les Sabres des Bas Danube. In: Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Muzeul Dunării de Jos VIII-XIV, 1995, 227-232.

Yotov 2005: V. Yotov, Découvertes des "sabres hingrois" en Bulgarie. In: (Ed. V. Cojocaru), Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 463-470.

Йотов 2004: В. Йотов, Въорожението и снаряжението от Българското средневековие (VII-XI век) (Велико Търново 2004).

Родникова 2004: В.Е. Родникова, Локальные разновидности женского металлического убора VII в. в Поднестровье. В сб.: Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.В. Городцова в Государственном Историческом музее. Тезисы конференции, часть II (Москва 2004), 113-117.

03.02.2009

Dr. Sergiu Musteaţă, Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă", str. Ion Creangă nr. 1, MD-2069 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: sergiu_musteata@yahoo.com

Gheorghe Postică, CIVILIZAŢIA MEDIEVALĂ TIMPURIE DIN SPAŢIUL PRUTO-NISTREAN (SEC. V-XIII).

Cuvânt-înainte de Victor Spinei, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2007, 487 p.

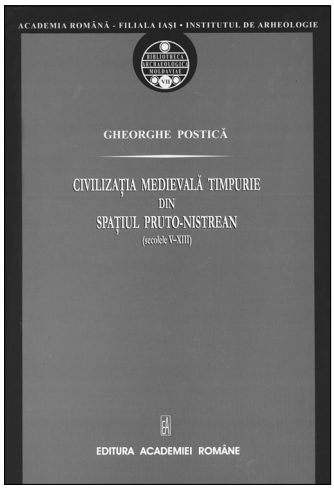

Problema destinelor istorice ale populaţiei daco-romane, problema etnogenezei poporului român, a continuităţii sale în vatra vechii Dacii în perioada „mileniului întunecat" (sec. V-XIII), apoi problemele legate de raporturile autohtonilor cu semenţiile migratoare nomade, a înfiripării unor nuclee prestatale sub formă de „ţări" şi „voievodate" timpurii, a genezei şi constituirii statelor medievale româneşti, între care şi Ţara Moldovei, i-au frământat de secole pe marii noştri înaintaşi Grigore Ureche, Miron Costin, Dimitie Cantemir ş.a., faimoşi cronicari şi istorici din sec. XVII-XVIII. Aceleaşi probleme au rămas în prim planul intereselor ştiinţifice ale generaţiilor de istorici şi arheologi români şi străini din sec. XIX-XX, fiind abordate prin investigaţii arheologice şi istorice concrete, fie mai ample, fie mai înguste, încercându-se periodic de a veni cu totalizări, sinteze şi concluzii până în zilele noastre.

Tentativele de a cuprinde, în cadrul unor investigaţii individuale sau colective, vastul teritoriu balcano-carpatic şi „de la Nistru până la Tisa", vorba lui Mihai Eminescu, într-o perioadă atât de mare şi complicată, în care s-a plămădit în devenirea şi manifestarea sa istorică poporul român, sunt deosebit de complicate din punctul de vedere al acumulării şi sistematizării materialelor arheologice, al informaţiilor oferite de sursele scrise. De aceea considerăm că este pe deplin justificată încercarea domnului profesor Gheorghe Postică de a se limita la o zonă concretă istorico-geografică, fiind vorba de spaţiul pruto-nistrean, ţinând cont de faptul că acesta din urmă a fost şi este o parte componentă a spaţiului carpato-nistrean, care la rândul său a făcut parte din aria de civilizaţie daco-romană şi ulterior românească pe întreg parcursul evului mediu timpuriu (sec. V-XIII).

Într-un fel sau altul, o asemenea abordare, dar în arealul carpato-nistrean a întreprins cu 25-30 de ani în urmă, regretatul arheolog Ion Hâncu, a cărui lucrare a fost respinsă cu brutalitate în condiţiile regimului totalitar. De aceea investigaţia de proporţii considerabile propusă sub formă de teză de doctor habilitat în istorie şi arheologie, şi publicată recent cu evidente îmbunătăţiri, sub formă de monografie, de către Gheorghe Postică, este binevenită şi pe deplin justificată sub aspect metodologic şi ştiinţific. Cu atât mai mult cu cât pe parcursul ultimilor 50-60 de ani, în urma investigaţiilor arheologice de teren, au fost scoase în evidenţă şi puse în circuitul ştiinţific numeroase vestigii ale trecutului istoric datând din epoca medievală timpurie. Or, acest enorm material informativ trebuia nu numai pur şi simplu sistematizat, datat şi interpretat ca material istoric, ca vestigii şi urme lăsate de atâtea generaţii de oameni, purtători ai unei culturi sedentare cu îndeletnicirile şi universul cultural-spiritual transmis şi îmbogăţit secole de-a rândul până în pragul formării statelor medievale în bazinul carpato-danubian-nordpontic, dar şi de a-l pune cap la cap, de a înnoda firul istoric pe parcurs de circa un mileniu.

Specificul acestei zone geografice constă în aceea că în perioadă arătată ea s-a aflat la periferia civilizaţiei daco-romane şi post-romane, care, precum s-a exprimat cronicarul: „a fost în calea tuturor răutăţilor". Fiind „Poartă a Europei", spaţiul est-carpatic a fost pavăză în faţa revărsării repetate a valurilor de populaţii migratoare până în sec. al XIII-lea.

Volumul publicat de Gheorghe Postică reprezintă un valoros studiu monografic de proporţii considerabile, în care este abordată multitudinea de probleme arătate mai sus, constituindu-se într-o lucrare de sinteză şi de investigaţii, având la bază atât un vast material arheologic, cât şi un mare număr de izvoare scrise, pe care autorul le cunoaşte în profunzime, fiind în aria acestor cerce-

tări de circa trei decenii. În paralel, lucrarea este întemeiată pe o numeroasă literatură ştiinţifică arheologică şi istorică, care conform Bibliografiei lucrării recenzate, numără 1360 de titluri (p. 251-314).

Ecoul amplelor discuţii, de multe ori părtinitoare, care s-au desfăşurat timp de decenii în cadrul Institutului de Istorie al Academiei de Ştiinţe a Moldovei răbufneşte până azi în unele lucrări şi tratate rămase în corsetul de altă dată al ideologiei imperiale. Elaborarea unui studiu cum ar fi cel sub formă de teză de doctor habilitat şi respectiv monografic al lui Gheorghe Postică era de mult aşteptat în ştiinţa istorico-arheologică, cu atât mai mult cu cât acestea s-au dovedit a fi de o înaltă calitate ştiinţifică sub toate aspectele. Lucrarea în cauză este ieşită din comun atât prin amplitudinea problemelor şi aspectelor abordate, cât şi prin profunzimea şi calitatea analizei efectuate, a discursului ştiinţific susţinut. Autorul face dovada unui foarte bun cunoscător, specialist de prim rang în problematica abordată, în atenţia sa nerămânând nici un material arheologic descoperit, nici o lucrare sau interpretare ştiinţifică istorică privind evoluţia civilizaţiei populaţiei din spaţiul pruto-nistrean, pa care îl vede încadrat într-o arie de cultură şi civilizaţie a evului mediu timpuriu european şi cel românesc, în special, civilizaţie care s-a clădit pe bogata moştenire materială şi spirituală daco-romană şi postromană.

Lucrarea are o structură foarte clar definită, cuprinzând în afară de părţile componente impuse prin regulamentele respective ale Consiliului Naţional de Atestare şi Acreditare (p. 11-16), şapte capitole, Încheiere, numeroase hărţi, tabele statistice, diagrame, anexe care includ repertoriul aşezărilor, al necropolelor şi al complexelor funerare tumulare, un excurs istoriografic fundamental, în care este prezentat întregul spectru de opinii în problemele abordate în evoluţia lor, o bogată bibliografie şi un amplu rezumat în limba engleză.

Logica şi argumentarea investigaţiei sunt întru totul credibile şi convingătoare, deoarece sunt bazate pe întregul tezaur de materiale arheologice, numismatice, izvoare scrise, care ţin de epoca studiată. Pe lângă toate acestea, autorul aplică un spectru larg de metode ştiinţifice de investigaţie, dintre care evidenţiem pe cele analitice şi critice, deductive şi analogice, istorico-comparative şi statistico-matematice, cartografice ş.a., care ni s-au părut pe deplin rezonabile şi rezultative.

Revenind la cele şapte capitole ale monografiei cu tematica şi problematica lor distinctă, vom menţiona că, în viziunea noastră, cercetătorul reuşeşte întru totul să prezinte un amplu tablou al evoluţiei sub toate aspectele populaţiei autohtone, a civilizaţiei în general din spaţiul pruto-nistrean pe parcurs de circa un mileniu. În urma investigaţiei efectuate este vărsată mai multă lumină asupra „mileniului întunecat" şi sunt date răspunsuri la multe din problemele aflate în discuţie timp de decenii. De la primul până la ultimul capitol istoricul face dovada unei bune înţelegeri a problemelor printr-o riguroasă şi minuţioasă sistematizare a materiei după cum urmează: *Sursele şi Istoriografia*, care desemnează cercul de izvoare şi ne introduc în miezul discuţiei; *Cadrul demografic*, care ne prezintă un amplu tablou al evoluţiei etnodemografice a spaţiului în sec. V-XIII; *Habitatul*, care scoate în relief şi varsă lumină asupra structurilor habitatului populaţiei autohtone în interacţiunea sa cu populaţiile nomade; *Economia*, în care este demonstrată cu deplină claritate îmbinarea îndeletnicirilor agricole cu cea a creşterii animalelor, un spectru larg de ocupaţii meşteşugăreşti şi activităţi comerciale, care vin din epoca romană târzie; *Spiritualitatea*, în care este dezvăluit universul cultural şi spiritual al populaţiei autohtone de sorginte creştină, transmis din generaţie în generaţie preponderent pe cale orală prin identificarea complexelor de cult, necropolelor şi practicilor funerare, a obiectelor şi simbolurilor religioase; *Organizarea social-politică şi militară a autohtonilor*, în care sunt dezvăluite formele de vieţuire în comun, de organizare în obşti săteşti, uniuni de obşti, de la „cuiburi" de aşezări rurale, până la nucleele formaţiunilor prestatale, ţări şi voievodate, care în devenirea lor s-au profilat ca structuri teritoriale sub formă de ţinuturi ale Ţării Moldovei, cu structurile lor militare în devenire; *Relaţiile cu migratorii şi statele vecine*, în care autorul examinează spaţiul pruto-nistrean ca arie de interese politice, militare şi cultural-spirituale din partea marilor puteri vecine: Imperiul Bizantin, Ţaratul Bulgar şi cnezatele Kievean şi cel Halici-Volânian pe parcursul epocii examinate.

În *Încheiere* sunt formulate un şir de concluzii deosebit de importante, care reies din întreaga investigaţie şi care ni se par întru totul convingătoare. Dintre acestea evidenţiem pe cea conform căreia populaţia autohtonă (daco-romană, est-romanică şi românească în cele din urmă) a continuat să vieţuiască neîntrerupt în vatra şi în vechile tipare ale

civilizaţiei româneşti medievale timpurii. Preluând de la civilizaţia romană târzie asemenea valori definitorii cum ar fi romanitatea şi creştinismul cu parametrii lor de factură hotărâtoare în devenirea poporului român în vatra vechii Dacii, inclusiv în spaţiul pruto-nistrean, civilizaţia medievală timpurie s-a dezvoltat şi a progresat atât prin acumularea unei experienţe proprii în diversele domenii, ca forme de habitat, modele economice, politice şi spirituale, cât şi prin contactul cu ariile limitrofe de cultură şi civilizaţie, ajungând să se manifeste plenar prin coagularea şi cristalizarea unor forme şi structuri proprii de viaţă economică, politică şi cultural-spirituală.

O altă concluzie deosebit de importantă, care se desprinde din întreg studiul monografic, este aceea că, deşi impactul invaziilor şi migraţiilor străine a fost destul de mare asupra civilizaţiei din spaţiul pruto-nistrean, acestea nu au dus la întreruperea firului continuităţii româneşti de-a lungului „mileniului întunecat".

În totalitatea ei cartea poartă un caracter fundamental exhaustiv şi reprezintă o mare realizare a ştiinţei istorico-arheologice din Republica Moldova. Indiscutabil, studiul monografic publicat va trezi un mare interes din partea oamenilor de ştiinţă, dar şi a publicului larg de cititori. În viziunea noastră lucrarea *Civilizaţia medievală timpurie din spaţiul pruto-nisrean (sec. V-XIII)* de Gheorghe Postică, poate servi în multe privinţe drept model de cercetare a unui spaţiu geografic delimitat, a unei civilizaţii în procesul ei de devenire şi dezvoltare istorică pe parcurs de secole şi reprezintă o deosebit de valoroasă contribuţie la cercetarea şi rezolvarea problemelor luate în discuţie.

Fără a pune cât de puţin la îndoială valoarea ştiinţifică a lucrării recenzate, formulăm şi unele considerente, care ar putea fi utile autorului. Astfel, noţiunea de civilizaţie care figurează chiar în titlul monografiei poate fi acceptată doar convenţional, din simplul motiv că această categorie în literatura de specialitate este aplicată la spaţii istorico-geografice şi culturale mult mai vaste. Or, spaţiul pruto-nistrean este doar o mică parte dintr-o arie de cultură şi civilizaţie postromană în plan european.

Lucrarea se prea poate ar fi şi mai convingătoare în abordarea unor aspecte dacă în afară de cercul de izvoare scrise utilizate autorul ar fi recurs, prin metoda retrospectivei, şi la documentele interne emise de cancelaria domnească a Ţării Moldovei în ultimele decenii ale sec. al XIV - prima jumătate a sec. al XV-lea (incluse în cunoscuta serie de documente *Documenta Romaniae Historica A. Moldova,* vol. I, Bucureşti, 1975), deoarece acestea au conservat multe elemente de habitat, de structuri economice şi politice din perioadele anterioare.

Pornind de la faptul că persistă problema impactului excesiv al valurilor de migraţie ale slavilor sau chiar de habitat al acestora în spaţiul pruto-nistrean, precum se mai pretinde în unele studii, ar fi trebuit poate de abordat mai pe larg aceste aspecte, pentru a face mai multă claritate şi în această problemă.

Cu toate că prin conţinutul său, prin felul de abordare şi rezolvare a problemelor Capitolul VII. *Relaţiile cu migratorii şi statele vecine* nu trezeşte obiecţii serioase, totuşi, titlul s-ar cere reformulat, deoarece spaţiul examinat, neconstituindu-se într-o entitate politică aparte, nu a putut avea raporturi cu marele puteri vecine, ci dimpotrivă, spaţiul pruto-nistrean prin poziţia sa geografică, prin potenţialul său economic şi uman s-a aflat aproape permanent în aria de interese geopolitice, militare şi de altă natură a statelor vecine.

Deşi Bibliografia tezei este deosebit de impunătoare, considerăm că ar fi fost utile în rezolvarea problemelor abordate şi asemenea lucrări ca *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor* de Dimitrie Cantemir, *Românii în secolul al XIII* de Şerban Papacostea s.a.

În concluzie, considerăm că monografia lui Gheorghe Postică *Civilizaţia medievală timpurie din spaţiul pruto-nisrean (sec. V-XIII)* este o cercetare de înalt nivel academic şi ştiinţific şi va servi drept temelie trainică atât pentru lucrările de sinteză, cât şi cercetările ulterioare. Lucrarea reprezintă o valoroasă contribuţie la cercetarea problemei abordate şi constituie o importantă realizare, un succes al ştiinţei istorico-arheologice româneşti, şi al acelei din Republica Moldova în special.

17.02.2009

Acad. Andrei Eşanu, Institutul de Istorie, Stat şi Drept al AŞM, 31 August 1989, 82, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova

PROFESORUL ION NICULIŢĂ LA 70 DE ANI

Născut la 27 mai 1939, în localitatea Zârneşti, judeţul Cahul. După studiile primare şi generale, făcute în satul natal, în 1958 este înmatriculat la Facultatea de Istorie a Universităţii de Stat din Chişinău. După absolvire, în 1963 este angajat în funcţia de lector-asistent la aceeaşi facultate. Între anii 1968-1971 este doctorand la Catedra de Arheologie a Universităţii „M.V. Lomonosov" din Moscova, unde susţine cu succes în 1972 teza de doctor în ştiinţe istorice. Revenit la baştină, continuă să activeze la Universitate în calitate de lector superior, iar din anul 1976 – de conferenţiar universitar. După susţinerea (1991) tezei de doctor habilitat la Universitatea din Moscova, în anul 1992 i se acordă titlul de profesor universitar.

Începând cu anul 1983 conduce Catedra de Istorie Antică şi Medievală, iar din 1990 – Catedra de Arheologie şi Istorie Antică. În perioada 1992-2002 deţine funcţia de decan al Facultăţii de Istorie a Universităţii de Stat din Moldova.

Este autor a 7 monografii şi peste 130 studii şi articole, dedicate arheologiei şi istoriei spaţiului carpato-danubiano-pontic de la finele mil. II a. Chr. – prima jumătate a mil. I p. Chr.

Printre problemele prioritare în arheologie le-a considerat pe cele care ţin de mileniul I a. Chr. O atenţie sporită el a acordat cercetării sfârşitului mileniului al II-lea a. Chr. şi începutului celui următor, perioadă în care sunt puse bazele civilizaţiei nord-tracice. În această ordine de preocupări, a căutat cu insistenţă să dovedească perpetuarea în timp şi spaţiu a elementelor de tip Noua, elemente de cultură care, după considerentele sale, şi-au lăsat amprenta, contribuind la procesul de hallstattizare a comunităţilor umane din prima epocă a fierului. O altă problemă la fel de importantă este aceea de formare treptată şi uniformizare a culturii tracilor septentrionali, proces care trebuie plasat, după cum este convins, nu în sec. VI a. Chr. atunci când apar primele informaţii scrise despre geţi, ci mai timpuriu, încă din Hallstattul Mijlociu. Pentru teritoriul Moldovei procesul de omogenizare culturală este certificat printr-un şir de vestigii descoperite în monumentele de la Stânceşti, Hansca, Saharna, Butuceni, Cartal-Orlovka etc. Perioada cuprinsă între sec. VI şi I a. Chr. a constituit subiectul cheie în activitatea ştiinţifică a profesorului. Preocupările savantului pentru această perioadă şi-au găsit materializarea în mai mult de o sută de studii, profunzimea ştiinţifică a cărora a fost apreciată pe larg de specialiştii din ţară şi de peste hotare. Printre acestea citäm cel mai cuprinzător studiu, *Tracii de nord în sec. VI-I a. Chr.*, (*Северные фракийцы в VI-I вв. до н.э.*, Кишинев, 1987) operă care prin vestigiile şi prin problemele discutate, după lucrarea străbunului său Vasile Pârvan, pretinde, pe bună dreptate, la titlul de a patra *Getica*.

Un aspect revelator în studierea istoriei vechi a ţinutului dintre Prut şi Nistru ţine de domeniul penetraţiei culturii romane şi de problema continuităţii daco-romane. Această tematică şi-a găsit reflectarea într-un şir de studii, argumentate atât prin sursele narative, cât de mărturiile arheologice. Printre cele din urmă un loc aparte ocupă vestigiile recoltate de pe urma săpăturilor de la Sobari, raionul Soroca.

Saltul calitativ în studierea istoriei şi civilizaţiei tracilor septentrionali marcat de opera domnului profesor a putut fi realizat graţie cercetărilor de teren. A organizat şi a condus efectiv importantele

şantiere de la Hansca şi de la Butuceni. Actualmente, coordonează activitatea şantierului-şcoală din zona Saharna, monument etalon al culturii tracilor septentrionali din extrema de nord-vest a extinderii acestora. Legată de această ordine de preocupări este activitatea de valorificare şi punerea în circuitul ştiinţific a vestigiilor descoperite. Apar unul după altul articole şi studii de sinteză dintre care ţinem să menţionăm *Butuceni. Monografie arheologică*, apărută în 2002, în colaborare cu S. Teodor şi A. Zanoci, şi mai recent, în 2008, *Habitatul din mileniul I. a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna)*, studiu alcătuit şi publicat în colaborare cu discipolii săi.

Pe tărâmul eticii profesionale permanent a propagat spiritul criticismului prin propensiunea polemică cu realităţile vieţii, a transmis şi transmite acest spirit studenţilor şi discipolilor masteranzi şi doctoranzi. Admiratori a tot ce ne-a lăsat valoros, beneficiari ai rezultatelor lui în mai buna cunoaştere a istoriei şi civilizaţiei paleobalcanice, plecăm cu veneraţie conştiinţa întru îmbogăţirea memoriei şi ducerea de mai departe a spiritului naţional. Activitatea profesorului nostru poate fi asemuită cu cea de *agri* şi *cultor,* adică cu a plugarului care, brăzdând ţarina, răscoleşte tradiţia istoriei şi, aruncând în glia înţelinită sămânţa sacră a memoriei, ne îmbogăţeşte spiritul perpetuu de lumină a neamului. În ipostaza de *agri* a reuşit să defrişeze tărâmul cercetării, iar în calitate de *cultor* – să cultive cultura şi istoria civilizaţiei tracilor din primul mileniu a. Chr.

În ultimele decenii savantul Ion Niculiţă participă regulat la *Congresele Internaţionale de Tracologie* de la Palma de Malorca (1992), Constanţa-Mangalia-Tulcea (1996), Sofia-Iambol (2000), Chişinău-Vadul lui Vodă (2004) şi Komotini-Alexandrupoli (2005). Cel de al IX-lea congres (2004), fiind organizat nemijlocit de omagiat. De asemenea, magistrul este prezent la un şir de Symposioane şi Colloquii Internaţionale, organizate la Sozopol (1988) – Bulgaria, Tulcea (1993, 1997, 2008), Deva (2004), Iaşi (2005, 2006) – România etc. De fiecare dată comunicările şi luările de cuvânt, prin verva-i caracteristică, pline de conţinut şi docte prin ţinuta ştiinţifică au fost apreciate înalt.

În calitate de profesor universitar, domnul Ion Niculiţă s-a manifestat drept un pedagog ilustru. Fiind de o inteligenţă rară, este în acelaşi timp un om de o atractivitate deosebită, care reuşeşte în permanenţă să adune în jurul sau tineretul. Este un orator excepţional, cu o puternică forţă de convingere, în stare să cucerească orice auditoriu.

Printr-un îndelungat efort profesorul Ion Niculiţă a reuşit să creeze o şcoală proprie, numită, pe bună dreptate, drept *Şcoala profesorului Ion Niculiţă*. Prin esenţa sa, aceasta este o şcoală de arheologie, care a urmat cele mai bune tradiţii ale arheologiei postbelice europene. Discipolii domnului profesor activează în cele mai diverse ramuri ale arheologiei, de la preistorie până la evul mediu.

Pentru activitatea ştiinţifică de excepţie şi a contribuţiei de seamă este ales *Membru al Consiliului Internaţional de Studii Indo-europene şi Trace*, *Membru de onoare al Institutului de Arheologie din Iaşi*, precum şi Membru al colegiilor de redacţie ale unui şir de prestigioase reviste de specialitate cum sunt: *SCIVA, Istros, Cumidava* şi *Tyragetia*.

Cavaler al Ordenului „Gloria Muncii" al Republicii Moldova, Ion Niculiţă este *Omul de ştiinţă*, căruia îi adresăm omagiul nostru de adânc respect şi afecţiune.

Aurel Zanoci, Tudor Arnăut

Bibliografia selectivă a profesorului Ion Niculiţă

Monografii

В.Л. Лапушнян, И.Т. Никулицэ, М.А. Романовская, Памятники раннего железного века. В: АКМ вып. 4 (Кишинев 1974).

И.Т. Никулицэ, Геты IV-III вв. до н.э. в Днестровско-Карпатских землях (Кишинев 1977).

И.Т. Никулицэ, Северные фракийцы в VI-I вв. до н.э. (Кишинев 1987).

I. Niculiţă, Al. Popa, Prezenţa romană în zona nord-vest pontică (Chişinău 2000).

I. Niculiţă, S. Teodor, A. Zanoci, Butuceni. Monografie arheologică (Bucureşti 2002).

I. Niculiţă, Thraco-Getica. Studii şi materiale (Chişinău 2004).

I. Niculiţă, A. Zanoci, T. Arnăut, Habitatul din mileniul I a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna) (Chişinău 2008).

Studii şi articole

И.Т. Никулицэ, Исследования гетского могильника Лутэрия у с. Ханска. В сб.: Далекое прошлое Молдавии (Кишинев 1969), 134-145.

И.Т. Никулицэ, Погребальный обряд гетов IV-III вв. до н.э., СА 2, 1973, 27-44.

И.Т. Никулицэ, Исследования поселений раннежелезного века в Ханском микрорайоне В сб.: АИМ в 1973 г. (Кишинев 1974), 95-109.

И.Т. Никулицэ, Гальштатское поселение в Ханском микрорайоне. В сб.: АИМ в 1974-1976 гг. (Кишинев 1981), 71-88.

И.Т. Никулицэ, Некоторые аспекты этнической и общественно-политической истории Днестровско-Карпатских земель во II-I вв. до н.э. В сб.: Первобытные древности Молдавии (Кишинев 1983), 173-192.

И.Т. Никулицэ, Изучение северофракийских поселений в Ханском микрорайоне. В сб.: АИМ в 1981 г. (Кишинев 1985), 95-117.

И.Т. Никулицэ, Гетские племена в VI-III вв. до н.э. В: История Молдавской ССР, том I (Кишинев 1987), 121-136.

И.Т. Никулицэ, Геты и эллинские полисы VI-III вв. до н.э., Thraco-Pontica IV, Sofia, 1991, 197-204.

I. Niculiţă, Tracii septentrionali în mileniul I î.e.n. - prima jumătate a mileniului I e.n. In: Istoria Moldovei din cele mai vechi timpuri pînă în epoca modernă (Chişinău 1992), 27-51.

I. Niculiţă, Tracii de nord în prima jumătate a mileniului I e.n. In: Probleme actuale ale istoriei naţionale şi universale (Chişinău 1992), 8-17.

I. Niculiţă, Traco-geţii la Est de Prut, Carpica XXIII/1, Bacău, 1992, 107-113.

I. Niculiţă, Relaţiile populaţiei autohtone din nordul şi nord-vestul Pontului Euxin cu lumea greacă în mileniul I î. Chr. In: Relations Thraco-Illyro-Helleniques (Bucharest 1994), 275-283.

I. Niculiţă, Les Thraces septentrionaux dans l'historiographie des Etats de l'Europe de l'Est: la Moldova, l'Ukraina, la Russie. In: The Thracian World at the Crossroads of Civilizations. The 7-th International congress of Thracology. Reports and summaries (Bucharest 1996), 46-71.

I. Niculiţă, Habitatul traco-getic de la Butuceni, Thraco-Dacica 1-2, XVII, Bucureşti, 1996, 139-167.

I. Niculiţă, Spaţiul est-carpatic în perioada dominaţiei romane la Dunărea de Jos. In: Omagiu lui Vladimir Potlog şi Constantin Drachenberg la 70 de ani (Chişinău 1997), 52-63.

I. Niculiţă, Thraces et Cimmeriens. Problemes et suggestions. In: Premier age du fer aux bouches du Danube et dans les regions autour de la Merre Noire. Actes du Colloque International (septembre 1993) (Tulcea 1997), 43-47.

I. Niculiţă, S. Matveev, Ed. Potângă, Cetatea traco-getică Potârca. In: Cercetări arheologice în aria nord-tracă, III (Bucureşti 1999), 279-343.

I. Niculiţă, A. Zanoci, Les vestiges du type Saharna-Solonceni decouverts sur le promontoire de Butuceni, Thraco-Dacica XX, Bucureşti, 1999, 135-142.

V. Vančugov, V. Sîrbu, I. Niculiţă, V. Bârcă, Cercetările arheologice de salvare de la Orlovka-Cartal (Ucraina) – campania 1998. In: Cercetări arheologice în aria nord-tracă, III (Bucureşti 1999), 135-221.

I. Niculiţă, Situaţia etno-demografică în stepele Bugeacului în mileniul I a. Chr. – prima jumătate a mileniului I p. Chr. In: (Ed. A. Zanoci, S. Matveev) Romanitate şi românitate la Nord de Balcani (Chişinău 2000), 17-19.

I. Niculiţă, V. Sîrbu, V. Vanciugov, Les Thraches au sud de Bougeac au Ier milenaire a.Chr. In: Istro-Pontica (Tulcea 2000), 73-92.

И. Никулицэ, Фракийцы и скифы в северном причерноморье. In: (Ed. Fol, A.) Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology "Thrace and the Aegean" (Sofia-Yambol, 25-29 September 2000), II (Sofia 2002), 293-299.

И.Т. Никулицэ, С.А. Фидельский, Фракийский горизонт на поселение Чобручи в Нижнем Поднестровье (по материалам исследований 2001 г.). В сб.: Северное Причерноморье: от энеолита к античности (Тирасполь 2002), 206-217.

I. Niculiţă, Contribuţii la originea tracilor, Revista de istorie a Moldovei 1-2, 2003, 5-12.

I. Niculiţă, A. Zanoci, S. Matveev, A. Nicic, Les monuments thraco-gètes de la zone de Saharna, Studia Antiqua et Archaeologica IX, Iaşi, 2003, 241-252.

I. Niculiţă, T. Arnăut, 2004, Cult Constructions in the Balkan-Carpathian-Pontic Space in the First Millennium B.C. In: (Ed. V. Cojocaru, V. Spinei) Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages (Iaşi 2004), 71-88.

I. Niculiţă, T. Arnăut, A. Zanoci, Cetăţile traco-getice din zona Nistrului Mijlociu. In: Daco-geţii (Deva 2004), 193-218.

I. Niculiţă, T. Arnăut, A. Zanoci, G. Simion, Stepele Bugeacului în mileniile II-I a. Chr. In: (Ed. I. Niculiţă, A. Zanoci, M. Băţ) Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology (sept. 2004, Chişinău-Vadul lui Vodă), I (Chişinău 2004), 285-322.

I. Niculiţă, A. Nicic, Evoluţia decorului ceramic în spaţiul nord-vest pontic la finele epocii bronzului – începutul hallstattului timpuriu. In: (Ed. I. Niculiţă, A. Zanoci, M. Băţ) Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology (sept. 2004, Chişinău-Vadul lui Vodă), I (Chişinău 2004), 135-167.

I. Niculiţă, A. Zanoci, Sistemul defensiv la traco-geţii din regiunea Nistrului Mijlociu. In: (Ed. I. Niculiţă, A. Zanoci, M. Băţ) Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology (sept. 2004, Chişinău-Vadul lui Vodă), II (Chişinău 2004), 104-129.

И. Никулицэ, Т. Арнэут, Вопросы протсхождения и эволюции наконечников стрел Балкано-Карпато-Понтийского региона, Карпатика 31, Ужгород, 2004, 77-86.

И.Т. Никулицэ, С.А. Фидельский, Чобручи – многослойное поселение на Днестре. In: (Ed. I. Niculiţă, A. Zanoci, M. Băţ) Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology (sept. 2004, Chişinău-Vadul lui Vodă), II (Chişinău 2004), 190-216.

I. Niculiţă, Interferinţe etno-culturale în spaţiul de la est de Nistru în mil. I a. Chr. In: Scripta praechistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dâmboviţa oblata (Iaşi 2005), 589-600.

I. Niculiţă, A. Zanoci, Kulturell-chronologische Interferenzen Mitte des I. Jahrtausends v. Chr. im Nordwestlichen Schwarzmeerraum. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 29-41.

I. Niculiţă, Sanctuaries, altars and Cult hearths from the Iron Age in the Balcan-Carpathian-Pontic space. In: Iron Age Sanctuaries and Cult Places in the Thracian World. Proceedings of the International Colloquium (Braşov 2007), 265-269.

I. Niculiţă, T. Arnăut, A. Zanoci, Cercetări arheologice la Saharna Mică. In: (Ed. R. Ştefănescu, I. Bauman, L. Savu) Studia in honorem Florea Costea (Braşov 2007), 83-124.

I. Niculiţă, A. Nicic, Cercetări arheologice la situl Saharna-Dealul Mănăstirii, Tyragetia s.n. 1, I [XVI], 2007, 225-248.

I. Niculiţă, A. Zanoci, Die Beziehungen der Thrako-Geten aus dem Nordwest-Pontos zur archaisch griechischen Zivilisation. In: Proceedings of the 10th International Congress of Thracology (Komotini-Alexandroupolis, 18-23 october 2005) (Athens 2007), 428-435.

I. Niculiţă, A. Zanoci, T. Arnăut, Sistemul defensiv al cetăţii din epoca fierului – Saharna Mare, Tyragetia s.n. 1, I [XVI], 2007, 27-62.

I. Niculiţă, A. Nicic, Habitatul din prima epocă a fierului de la Saharna-Ţiglău. Consideraţii preliminare, Tyragetia s.n. 1, II [XVII], 2008, 205-232.

I. Niculiţă, A. Zanoci, Les rites et les rituels funeraires dans l'espace est-Carpatique (Deuxieme moitie du XIIe siecle - IIIe siecle av. J.-C.). In: Proceedings of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology "Funerary Practices in Central and Easthern Europe (10th c. BC - 3th c. AD)" (Brasov 2008), 143-151.

I. Niculiţă, A. Zanoci, T. Arnăut, Construcţii de suprafaţă din siturile de la Saharna, Tyragetia s.n. 1, II [XVII], 2008, 51-78.

I. Niculiţă, A. Zanoci, T. Arnăut, A. Nicic, Complexe hallstattiene timpurii din aşezările din zona „Saharna". In: (Ed. S.C. Ailincăi, C. Micu, F. Mihail) Omagiu lui Gavrila Simion la a 80-a aniversare (Tulcea 2008), 60-105.

DR. TUDOR SOROCEANU LA 65 DE ANI/ DR. TUDOR SOROCEANU ZUM 65. GEBURTSTAG

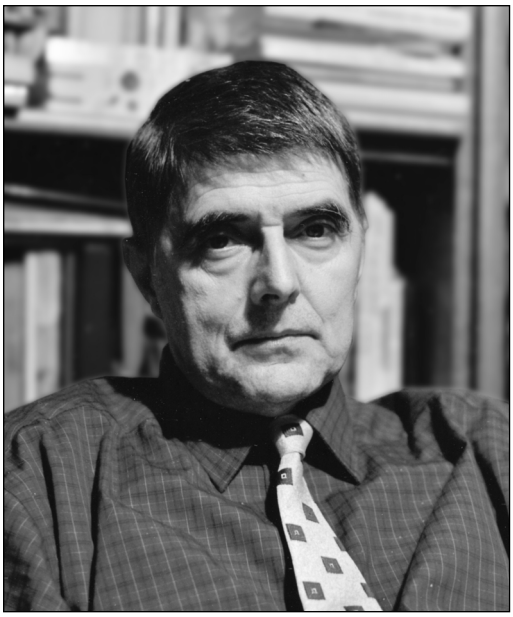

În ziua de 3 august 1944, la Abrud, jud. Alba, se năştea Tudor Soroceanu, într-o familie ce provenea din Soroca, astăzi Republica Moldova. După un scurt interval de timp familia Soroceanu se mută la Reghin, unde el îşi încheie pregătirea şcolară. După serviciul militar îşi începe studiile la Facultatea de Istorie a Universităţii din Cluj, pe care le încheie cu succes în 1967, cu o temă de magistru despre perioada romană (Dii consentes in Dacia Romana). Imediat după finalizarea studiilor universitare Tudor Soroceanu este angajat la Muzeul de Istorie al Transilvaniei din Cluj, în secţia de Preistorie. Foarte curând după aceea interesul său ştiinţific se deplasează de la perioada clasică la perioada epocii bronzului care îi va marca întreaga evoluţie profesională. Alături de obligaţiile activităţii muzeale se concentrează asupra lucrării de doctorat privind cultura Mureş, pe care, sub conducerea Prof. Kurt Horedt, o susţine cu succes în 1978. Din motive lesne de bănuit lucrarea vede lumina tiparului abia în 1991.

Caracterul excelent al muncii sale este recunoscut de către Fundaţia Alexander von Humboldt, care îi acordă în 1982 o bursă ce-i permite intensificarea şi extinderea cercetării ştiinţifice, sub coordonarea prof. dr. Rolf Hachmann, la Insti-

Am 3. August 1944 wurde in Abrud, jud. Alba, Tudor Soroceanu geboren, in eine Familie die ursprünglich aus Soroka stammte, heute in der Republik Moldova. Wenige Jahre später zog die Familie nach Sächsisch-Regen/Reghin um, wo er seine Schulbildung abschloss. Im unmittelbaren Anschluss an den Militärdienst begann sein Studium an der Fakultät für Geschichte der Universität Klausenburg/Cluj, das er 1967 mit einer Magisterarbeit über die Römische Period (Dii consentes in Dacia Romana) erfolgreich abschloss. Tudor Soroceanu wurde direkt nach seinem Hochschulabschluss am Museum für die Geschichte Siebenbürgens/Muzeul de Istorie al Transilvaniei in Klausenburg/Cluj in der Abteilung für Urgeschichte angestellt. Sehr bald wechselte sein Interesse von der anfänglich bearbeiteten Römerzeit zur Bronzezeit, die seinen weiteren wissenschaftlichen Werdegang beherrschen sollte. Neben seiner Arbeit am Museum konnte er unter Anleitung von Prof. Dr. Kurt Horedt 1977 seine Dissertation über die Mureş-Kultur schreiben und im darauf folgenden Jahr verteidigen. Sie erschien aus verschiedenen Gründen erst 1991 in gedruckter Form.

Seine herausragende Forschung wurde 1982 durch ein Stipendium der Alexander von Humboldt-Stiftung gewürdigt, durch das er seine Arbeit bei Prof. Dr. Rolf Hachmann am Institut für Vor- und Frühgeschichte der Universität Saarbrücken vertiefen konnte.

Bereits Mitte der 1980er Jahre stellte er im damals kommunistischen Rumänien einen Ausreiseantrag, dem schließlich im Frühjahr 1989, einige Monate vor dem Zusammenbruch des Ostblockes, stattgegeben wurde. Er reiste zusammen mit seiner Familie nach Chile zu seinen Schwiegereltern. Von dort aus nahm er 1990 sein unvollständig in Anspruch genommenes Humboldt-Stipendium wieder auf, diesmal bei Prof. Dr. Bernhard Hänsel am Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin. Trotz der politischen Veränderungen in Osteuropa ergaben sich keine Möglichkeiten einer Rückkehr nach Rumänien, Dr. Soroceanu führte aber als Mitarbeiter der Gesellschaft für Archäologische Denkmalpflege e.V. in Deutschland über

tutul de Pre- şi Protoistorie al Universităţii din Saarbrücken.

La mijlocul anilor ' 80 face autorităţilor României comuniste de atunci o cerere de emigrare care îi este aprobată în 1989, cu câteva luni înaintea prăbuşirii sistemului politic. Împreună cu familia se mută pentru scurtă vreme în Chile, la părinţii soţiei. În 1990 se reîntoarce în Europa şi reia bursa Humboldt, de această dată la prof. dr. Bernhard Hänsel, la Seminarul pentru Pre- şi Protoistorie (Freien Universität) din Berlin. În ciuda schimbărilor politice intervenite în Europa de Est, nu i se oferă posibilitatea reîntoarcerii în România; timp de mai bine de zece ani Tudor Soroceanu conduce numeroase proiecte de cercetare a diferite monumente arheologice din Germania, sub egida Gesellschaft für Archäologische Denkmalpflege e.V, o parte dintre acestea văzând şi lumina tiparului.

Aceste scurte notiţe oferă doar o impresie palidă a complexităţii vieţii şi activităţii colegului Tudor Soroceanu – un om de o adâncă religiozitate dar în acelaşi timp nelipsit de spirit critic, cordial şi generos.

L-am cunoscut personal la Berlin, în 1982, unde, ca bursier al Fundaţiei Alexander von Humboldt, venise pe de o parte pentru a-l întâlni pe prof. B. Hänsel, pe de altă parte pentru a documenta piese din România, păstrate în Museum für Vor- und Frügeschichte, împrejurare în care m-am oferit a-l ajuta. Era vorba de obiecte de bronz, între care depozitul de la Moigrad şi câteva vase de bronz. Deşi se ocupa el însuşi de depozite de bronzuri, înregistrarea pieselor de la Moigrad nu a făcut-o în propriu interes ci pentru ajutarea unui coleg cu fotografii noi[1] ceea ce mi-a dovedit deja de la prima întâlnire generozitatea sa faţă de alţi colegi. Cunoscut deja ca cercetător al epocii bronzului, în discuţii privind lucrarea mea de doctorat, abia începută, privind cultura Wietenberg, mi-a oferit sprijinul, în ciuda faptului că el însuşi publicase deja mai multe studii asupra acestei culturi. Asemeni altor colegi ar fi putut afirma că tema este ocupată şi că ar trebui să mă ocup de altceva! Sprijinul său s-a dovedit a fi de nepreţuit ulterior, cu ocazia călătoriei de documentare făcută în România – prin intervenţia lui Hadrian Daicoviciu, la vremea aceea director al

zehn Jahre lang zahlreiche Grabungen in Denkmälern unterschiedlicher Zeitstellung durch, wovon ein Teil auch veröffentlicht wurde.

Diese knappen, aber eher trockenen Angaben, lassen kaum das verworrene Schicksal des zutiefst religiösen, gleichzeitig aber kritischen Menschen oder des freundlichen und hilfsbereiten Kollegen Tudor Soroceanu erkennen.

Persönlich habe ich Ihn 1982 kennen gelernt als er während des Aufenthaltes als Humboldt-Stipendiat nach Berlin kam, einerseits um Prof. B. Hänsel zu treffen, andererseits um einige Funde aus Rumänien zu dokumentieren, die im Museum für Ur- und Frügeschichte aufbewahrt wurden, wobei ich Ihm behilflich sein konnte. Es handelte sich um Bronzegegenstände, darunter den Depotfund von Moigrad und einige Metallgefäße. Obwohl er selbst sich schon längst mit Depotfunden beschäftigte, erfolgte die Dokumentation der Funde von Moigrad nicht im eigenen Interesse, sondern um einem Kollegen mit neuen Fotos behilflich zu sein[1]. Dies zeigte mir schon bei der ersten Begegnung seine Hilfsbereitschaft gegenüber anderen Kollegen an und bei den gleichzeitig geführten Gesprächen zu meiner eben erst begonnenen Dissertation über die Wietenberg-Kultur versprach er als bekannter Bronzezeitler mir, doch erst einem beginnenden Doktoranden, seine Unterstützung, obwohl er selbst bereits mehrere Beiträge zu dieser Kultur geschrieben hatte. Ebensowohl hätte er, wie manch anderer Kollege, sagen können, das Thema sei besetzt und ich solle mir doch etwas anderes suchen! Später, bei meiner Dokumentationsreise in Rumänien sollte sich seine Hilfe als unschätzbar erweisen – durch die Intervention des damaligen Direktors des Klausenburger Museums, Hadrian Dacoviciu, bei dem „Puck", wie Dr. Soroceanu von Freunden genannt wird, für mich sprach erhielt ich im damals kommunistischen Rumänien ohne große Schwierigkeiten die Genehmigung in allen anderen siebenbürgischen Museen wie geplant Material, auch unpubliziertes, zu dokumentieren. Darüber hinaus kündigte er mich bei vielen befreundeten Kollegen an, die ich als westlicher Student kaum kennen konnte. Nachdem das Klausenburger Museum geschlossen hatte, sass ich zumeist noch bis spät in die Nacht bei ihm und seiner Frau Alina zuhause bei der Arbeit und Gesprächen, auch auf Grundlage seines eigenen Archives, obwohl dies immer wieder Kon-

[1] Nicolae Gudea, Porolissum. Res Publica Municipii Septimii Porolissensium (Bucureşti 1986). Vasele de metal documentate atunci au apărut în 2008 într-un studiu monografic (Die damals gezeichneten Metallgefäße sollten erst 2008 in der entsprechenden Monografie erscheinen.).

muzeului clujean, la rugămintea lui „Puck“, cum este numit dr. Soroceanu de către prieteni, primeam fără dificultăţile obişnuite în România comunistă de atunci, permisiunea de a documenta materiale publicate şi nepublicate şi în alte muzee transilvănene. Prin el am întâlnit şi pe alţi colegi pe care, ca student venit din Germania, nu aş fi avut ocazia de a-i cunoaşte. După încheierea programului muzeului din Cluj petreceam serile, adesea până noaptea târziu, împreună cu el şi cu soţia sa Alina în casa lor, adânciţi în lucru şi în discuţii susţinute de archiva lor proprie, ceea ce avea ca urmare numeroase controale ale miliţiei, cetăţenii străini neavând voie să locuiască la români. În ciuda greutăţilor de aprovizionare, m-am bucurat de-a lungul a câtorva luni de o caldă ospitalitate.

Prietenia începută atunci s-a transformat într-un permanent contact care a continuat şi în perioada dificilă care a urmat depunerii de către familia Soroceanu, sporită prin naşterea unui fiu, a cererii de emigrare. Puţini îşi mai amintesc astăzi în România faptul că un asemenea pas avea ca urmare, în România comunistă de atunci, interdicţia de a mai practica meseria. Deşi nu au trebuit să-şi prezinte demisia din posturile ocupate la muzeu, au fost marginalizaţi de către unii colegi, ceea ce a continuat şi după schimbările politice petrecute la începutul anilor '90. Stigmatizarea s-a exprimat prin lipsa fondurilor financiare pentru proiectele lor de cercetare şi explică şi reducerea volumului studiilor publicate de către dr. Soroceanu după 1986. Remarcabilă este onestitatea şi rigurozitatea sa profesională, manifestată prin refuzul de a desemna perioada epocii bronzului drept „tracică“ în publicaţiile sale din vremea României naţionaliste comuniste. El demonstra în felul acesta propria independenţă ideologică faţă de circumstanţele politice dar şi faptul că instrumentalizarea politică a cercetării putea fi evitată în ciuda afirmaţiilor multor colegi care astăzi încearcă să justifice colaborarea cu sistemul politic. Promptitudinea sa în ajutorarea colegilor s-a dovedit de-a lungul anilor în sprijinirea arheologilor mai tineri şi, în ciuda lipsei recunoaşterii oficiale, prin ocuparea unei poziţii universitare ce a contribuit simţitor la formarea profesională a câtorva cercetători din Transilvania.

Firul publicaţiilor a fost reluat după plecarea în emigraţie şi după lunile aparent nefructuoase petrecute în Chile (care i-au permis însă familitrollen durch den Streifenpolizisten nach sich zog, da man damals als Ausländer nicht bei Rumänien wohnen durfte. Trotz der schwierigen Versorgungslage wurde ich ausserdem über mehrere Monate hervorragend beköstigt.

Die damals angeknüpfte Freundschaft festigte sich im andauernden Kontakt, auch während der schweren Zeit nachdem Dr. Soroceanu mit seiner Familie, inzwischen um einen Sohn berreichert, den Ausreiseantrag gestellt hatte. Heute erinnert sich kaum noch jemand daran, dass dies im kommunistischen Rumänien praktisch ein Berufsverbot zur Folge hatte. Er und seine Frau wurden zwar nicht aus dem Museumsdienst entlassen, man spürte aber bei manchen Kollegen einen Abstand, der teilweise sogar über die politischen Veränderungen der 1990er Jahre hinaus andauerte, und Forschungsgelder für Projekte erhielt er kaum noch. Dies spiegelt sich nicht zuletzt auch in den seit 1986 reduzierten Publikationen wieder, betrachtet man die hier beigefügte Bibliographie einmal unter diesem Aspekt. Des Weiteren ist zu bemerken, dass Dr. Soroceanu als aufrechter und streng wissenschaftlich arbeitender Kollege in seinen Publikationen im nationalkommunistischen Rumänien die Bronzezeit nicht als „thrakisch“ bezeichnete. Er demonstrierte damit seine Unabhängikeit gegenüber den politischen Umständen. Gleichzeitig belegt er dadurch, dass diese Politisierung der Forschung auch damals keinesfalls unbedingt notwendig war, entgegen den Behauptungen mancher seiner Kollegen, die ihr Mitläufertum heute damit rechtfertigen. Seine beständige Hilfbereitschaft schlug sich in den Arbeiten mancher jüngeren Kollegen nieder, deren Arbeiten er förderte. Obwohl dies nie durch eine Anerkennung in der universitären Lehre gewürdigt wurde, hat er damit auch zur Bildung manch eines heute aktiven Forschers in Siebenbürgen wesentlich beigetragen.

Erst nach der Ausreise, den scheinbar unfruchtbaren Monaten in Chile (die doch auch das Kennenlernen eines ganz anderen Kulturkreises ermöglichten) und vor allem seit der Wiederaufnahme des Humboldt-Stipendiums und der darauffolgenden Niederlassung in Berlin, begannen die Veröffentlichungen wieder zu erscheinen. Dadurch zeigt sich, dass auch die Zeit ohne große Publikationstätigkeit zur Sammlung von Materialien genutzt worden war. Zunächst waren dies noch ältere Studien, wie etwa die Dissertation, die nun endlich gedruckt werden konnten. Es folgten jedoch bald neuere Werke, insbesondere zu Bronzefunden, in denen nicht nur Material, oft zum ersten Mal wis-

arizarea cu un alt cerc cultural) dar, mai ales, cu reluarea bursei Humboldt şi stabilirea la Berlin, ceea ce dovedeşte că anii în care nu a putut publica au fost folosiţi pentru documentarea de material. Printre primele lucrări apărute se remarcă teza de doctorat care abia acum vedea lumina tiparului, urmată de lucrări mai noi, în special asupra obiectelor de bronz, multe inedite şi, îndeosebi, pentru prima oară publicate la standardul ştiinţific necesar. Studiile de bază în problematica complexă a interpretării fenomenului depozitelor, apărute în volume cu participarea altor colegi şi editate de către Dr. Soroceanu în străduinţa, uneori pedantă, de a obţine un tablou complet şi corect, oferă un fundament ştiinţific pentru generaţiile viitoare de arheologi şi înlocuiesc lucrările anterioare învechite şi inexacte. La baza reflecţiunilor privind motivaţia practicii depozitării se află excelenta cunoaştere a materialului arheologic şi a contextului de descoperire, temelii ale oricărei documentări ştiinţifice; în special pentru Europa de Sud-Est a deschis un drum nou de cercetare chiar dacă această direcţie încă nu a fost complet preluată. Studiile recente precum şi numeroase recenzii mai vechi sunt dovezi ale vastei cunoaşteri profesionale care nu se rezumă la perioada epocii bronzului şi are ca obiect spaţiul larg european. Diversitatea intereselor sale intelectuale se exprimă şi în traduceri (care nu sunt menţionate în bibliografie), care poartă parţial şi un caracter istoric dar nu neapărat unul arheologic şi sunt, ca atare, necunoscute celor mai mulţi colegi[2].

În vara anului 2009 dr. Tudor Soroceanu împlineşte 65 de ani şi iese la pensie, ceea ce nu înseamnă nici pe departe sfârşitul unei activităţi profesionale fructuoase! De aceea îi urez celui care mi-a fost de-a lungul a mai bine de un sfert de secol un preţios coleg şi prieten nu doar cele mai calde urări cu ocazia zilei de naştere ci şi mult succes profesional.

senschaftllichen Ansprüchen genügend, vorgelegt wurde, sondern auch grundlegende Beiträge zur Interpretation von Deponierungen, vor allem von Dr. Soroceanu, manchmal auch in Zusammenarbeit mit Anderen, verfasst wurden. Die möglichst vollständige und korrekte, manchmal etwas pedantisch wirkende, Edition von Bronzefunden dürfte noch für mehrere Generationen von Archäologen eine präzise Grundlage stellen, die almählich ältere, weniger genau recherchierte Arbeiten ersetzten muss. Die Bemühungen Soroceanus sind in dieser Hinsicht von bleibendem Wert. Die Überlegungen zur Motivation hinter den Deponierungen gehen von einer soliden Materialkenntnis aus, zu der auch die Fundumstände zu rechnen sind, die Teil einer jeden wissenschaftlichen Dokumentation sein sollten und ebenso wichtig, wenn nicht sogar noch wichtiger, sind als die Funde selbst. Er hat damit, insbesondere für Südosteuropa, neue Forschungswege aufgezeigt, auch wenn diese noch nicht in vollem Umfang aufgenommen worden sind. Diese neueren Studien zeigen, ebenso sehr wie die zahlreichen älteren Rezensionen, die breit gestreuten Kenntnisse von Dr. Tudor Soroceanu, nicht nur speziell für die Bronzezeit und überdies räumlich quer durch Europa gestreut. Seine viel ausgedehnteren Interessen spiegeln sich jedoch auch in den Übersetzungen (nicht in der Bibliographie aufgeführt) wieder, die zwar teils auch einen historischen Aspekt haben, aber nicht nur archäologisch sind und daher den meisten seiner Kollegen kaum bekannt sein dürften[2].

Dr. Tudor Soroceanu wird nun, im Jahre 2009, 65 Jahre alt und daher in Rente geschickt. Das bedeutet aber in keiner Weise, dass wir nicht mehr von ihm lernen könnten oder gar, bei aller Hochachtung vor dem bereits geleisteten Werk, dass seine äusserst fruchtbare archäologische Tätigkeit beendet sein soll.

Daher möchte ich dem sehr geschätzten Kollegen und Feund nicht nur herzlichst die besten Glückwünsche zum Geburtstag ausdrücken, sondern auch weiterhin ein erfolgreiches Arbeiten:

La Mulţi Ani şi *Spor la lucru*!

Dr. Nikolaus Boroffka, Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien Abteilung, Im Dol 2-6, 14195 Berlin, Germania

[2] Spre exemplu (zum Beispiel): Raymund Netzhammer, Secretarul meu. Amintiri despre Părintele Lucius Fetz O. S. B. (1870-1931). Capitular al Mănăstirii Maria-Einsiedeln. Cu un cuvânt-înainte al E.S. Arhiepiscopul Jean-Claude Périsset, Nunţiu apostolic în România şi Republica Moldova. Editura Sapientia (Iaşi 2006); Joseph Cardinal Ratzinger/Papa Benedict al XVI-lea, Sarea pământului. Creştinismul şi Biserica Catolică la cumpăna dintre milenii. O convorbire cu Peter Seewald. Editura Sapientia (Iaşi 2006); Joseph Cardinal Ratzinger/Papa Benedict al XVI-lea, Dumnezeu şi lumea. A crede şi a trăi în epoca noastră. O convorbire cu Peter Seewald. Editura Sapientia (Iaşi 2009).

Bibliografie Tudor Soroceanu

1968

Constantin Pop, Tudor Soroceanu, Cîteva stele familiale din Dacia superioară. SCIV 19/2, 1968, 351-355.

1969

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Dumitru Tudor, Oltenia Romană. Ediţia a III-a revizuită şi adăugită (Bucureşti 1968). Acta Musei Napocensis 6, 1969, 545-548.

1970

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Tabula Imperii Romani, Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L 34 (Budapest 1968); Tabula Imperii Romani, Romula-Durostorum-Tomis, L 35 (Bucarest 1969). Acta Musei Napocensis 7, 1970, 561-563.

1971

Tudor Soroceanu, Un mormînt de incineraţie de la Cristurul Secuiesc. Acta Musei Napocensis 8, 1971, 499-502.

F. Medeleţ, T. Soroceanu, N. Gudea, Descoperiri arheologice din epoca dacică la Pescari (jud. Caraş-Severin). Acta Musei Napocensis 8, 1971, 465-475.

1973

Tudor Soroceanu, Descoperirile din epoca bronzului de la Obreja (jud. Alba). Acta Musei Napocensis 10, 1973, 493-515.

1974

Tudor Soroceanu, O contribuţie la cunoaşterea ceramicii din epoca bronzului în Transilvania. In: In Memoriam Constantini Daicoviciu (Cluj 1974), 367-373.

Tudor Soroceanu, Aşezarea de tip Wietenberg de la Palatca (jud. Cluj). In: Centenar Muzeal Orădean 1972 (Oradea 1974), 165-172.

1975

Tudor Soroceanu, Die Bedeutung des Gräberfeldes von Mokrin für die relative Chronologie derfrühen Bronzezeit im Banat. Praehistorische Zeitschrift 50, 1975, 161-179.

Tudor Soroceanu, Însemnătatea cimitirului de la Mokrin pentru cronologia epocii timpurii a bronzului în Banat. Banatica 3, 1975, 33-48.

Tudor Soroceanu, M. Istrate, Faza finală a culturii Wietenberg. Studii şi Comunicări, Muzeul Brukenthal, Sibiu 19, 1975, 21-27 şi pl. 1-6.

Tudor Soroceanu, Ortansa Radu, Şantierul arheologic Corneşti (jud. Timiş). Săpăturile din 1973 şi 1974. Tibiscus 4, 1975, 33-40 şi pl. 1-2.

1976

Tudor Soroceanu, Mihai Blăjan, T. Cerghi, Cimitirul de incineraţie de la Aiton. File de Istorie, Bistriţa 4, 1976, 57-82.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Ottó Trogmayer, Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé (Budapest 1975). Acta Musei Napocensis 13, 1976, 631-633.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: János Banner, István Bóna, Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés (Budapest 1974). Acta Musei Napocensis 13, 1976, 635-637.

1977

Tudor Soroceanu, Studien zur Mureş-Kultur (Cluj 1977). [Manuscris]

Tudor Soroceanu, Beiträge zur Bronzezeit am Unterlauf des Mureş. Dacia N.S. 21, 1977, 55-79.

Tudor Soroceanu, Însemnătatea stratigrafiei de la Pecica pentru epoca bronzului carpato-danubian. Studii şi Comunicări, Caransebeş 2, 1977, 241-250.

Tudor Soroceanu, Consideraţii preliminare asupra ceramicii de tip Mureş. Banatica 4, 1977, 105-110.

Tudor Soroceanu, Gheorghe Lazarovici, Eberhard Amlacher, M. Mureşan, Contribuţii la repertoriul arheologic al judeţului Mureş. Marisia 7, 1977, 57-65 şi pl. 21-34.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Petre I. Roman, Cultura Coţofeni. Biblioteca de Arheologie 26 (Bucureşti 1976). Acta Musei Napocensis 14, 1977, 665-668.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: István Bóna, Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Archaeologia Hungarica, Series Nova 49 (Budapest 1975). Acta Musei Napocensis 14, 1977, 668-672.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Marek Gedl, Kultura Przedłużycka. Prace Komisji Archeologicznej 14 (Wrocław, Warszawa, Kraków Gdańsk 1975). Acta Musei Napocensis 14, 1977, 672-673.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a.M. 1975; Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a.M. 1976. Acta Musei Napocensis 14, 1977, 673-676.

1978

Tudor Soroceanu, Cultura Mureş. Rezumatul tezei de doctorat (Cluj-Napoca 1978).

Tudor Soroceanu, Ein neues Buch über die Bronzezeit Ungarns. Dacia N.S. 23, 1978, 319-324.

Tudor Soroceanu, Valeriu Buda, Der Bronzegefäßhort von Buza, Kr. Cluj. Dacia N.S. 22, 1978, 99-106.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Petre I. Roman, Ioan Németi, Cultura Baden în România. Biblioteca de Arheologie 31 (Bucureşti 1978). Acta Musei Napocensis 15, 1978, 675-676.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Margarita Primas, Untersuchungen zu den Bestattungssitten der ausgehenden Kupfer- und der frühen Bronzezeit. Grabbau, Bestattungsformen und Beigabensitten im südlichen Mitteleuropa. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 58.1, 1977, pp. 1-160. Acta Musei Napocensis 15, 1978, 677-680.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Wanda Sarnowska, Kultura unietycka w Polsce, I (Wrocław, Warszawa, Kraków 1969); Wanda Sarnowska, Kultura unietycka w Polsce II (Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1975). Acta Musei Napocensis 15, 1978, 680-685.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Valentin A. Dergačev, Pamjatniki epochi bronzy. Archeologičeskaja Karta Moldavskoj SSR 3 (Kišinev 1973). Acta Musei Napocensis 15, 1978, 685.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: V.A. Dergačev, Bronzovye predmety XIII-VII vv. do n. ė. iz Dnestrovskogo-Prutskogo meždureč´ja (Kišinev 1975). Acta Musei Napocensis 15, 1978, 685-686.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Mircea Petrescu-Dîmboviţa, Depozitele de bronzuri din România. Biblioteca de Arheologie 30 (Bucureşti 1977). Acta Musei Napocensis 15, 1978, 686-689.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Symposium on the Dark Ages in Greece, April 30, 1977, Hunter College, New York City (New York 1977). Acta Musei Napocensis 15, 1978, 689-690.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Bernhard Hänsel, Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Arch. des Mittelmeer-Kulturraumes 16-17 (Bonn 1976). Acta Musei Napocensis 15, 1978, 691-692.

1979

Tudor Soroceanu, L'età delle origini. In: I Daci, mostra della civiltà daco-getica in epoca classica. Roma dicembre 1979 - gennaio 1980 (Roma 1979), 23-24.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Tiberiu Bader, Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică şi tracică (Bucureşti 1978). Acta Musei Napocensis 16, 1979, 849-854.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Vera Bianco Peroni, Die Messer in Italien/I coltelli nell'Italia continentale. Prähistorische Bronzefunde VII.2 (München 1976). Acta Musei Napocensis 16, 1979, 854-855.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. M. 1977 (1978). Acta Musei Napocensis 16, 1979, 855-859.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Werner Coblenz, Fritz Horst (ed.), Mitteleuropäische Bronzezeit. Beiträge zur Archäologie und Geschichte. Historiker-Gesellschaft der DDR, 8. Tagung der Fachgruppe Ur- und Frühgeschichte vom 24. bis 26. April 1975 in Dresden (Berlin 1978). Acta Musei Napocensis 16, 1979, 860-861.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Friedrich Laux, Die Nadeln in Niedersachsen. Prähistorische Bronzefunde XIII.4 (München 1976). Acta Musei Napocensis 16, 1979, 861-862.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Sebastian Morintz, Contribuţii arheologice la istoria tracilor timpurii, I. Epoca bronzului in spaţul carpato-balcanic. Biblioteca de Arheologie 34 (Bucureşti 1978). Acta Musei Napocensis 16, 1979, 862-865.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Mircea Petrescu-Dîmboviţa, Die Sicheln in Rumänien. Mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens. Prähistorische Bronzefunde XVIII.1 (München 1978). Acta Musei Napocensis 16, 1979, 866-869.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: M. Gedl (ed.), Studien zur Lausitzer Kultur. Zeszyty naukowe Universytetu Jagiellońskiego 352. Prace Archeologiczne 18 (Kraków 1974). Acta Musei Napocensis 16, 1979, 869-870.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: M. Gedl (ed.), Studien zu südpolnischen Wehranlagen. Zeszyty naukowe Universytetu Jagiellońskiego 424. Prace Archeologiczne 23 (Warszawa, Kraków 1976). Acta Musei Napocensis 16, 1979, 871.

1980

Tudor Soroceanu, Die Zeit vor den Dakern. In: Die Daker, Archäologie in Rumänien (Mainz 1980), 8-10.

Tudor Soroceanu, Alina Soroceanu, Cîteva observaţii prilejuite de alcătuirea „Repertoriului de periodice conţinînd articole de istorie veche, arheologie şi muzeologie". Acta Musei Napocensis 17, 1980, 693-695.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Sieglinde Mirié, Das Thronraumareal des Palastes von Knossos. Versuch einer neuinterpretation seiner Entstehung und seiner Funktion. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 26 (Bonn 1979). Acta Musei Napocensis 17, 1980, 853-854.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Frauke Stein. Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland. Beiträge zur Interpretation einer Quellengattung. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 23 (Saarbrücken 1976). Acta Musei Napocensis 17, 1980, 854-856.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Frauke Stein. Katalog der vorgeschichtlichen Hortfunde in Süddeutschland. Saarbrükker Beiträge zur Altertumskunde 24 (Bonn 1979). Acta Musei Napocensis 17, 1980, 856-857.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: J.M. Coles, A.F. Harding, The Bronze Age in Europe. An introduction to the prehistory of Europe c. 2000-700 BC (London 1979). Acta Musei Napocensis 17, 1980, 857-859.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Ján Pástor, Čaňa a valalíky – pohrebiska zo staršej doby bronzovej (Košice 1978). Acta Musei Napocensis 17, 1980, 859-864.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Anton Točik, Výčapy – Opatovce a ďalšie pohrebiská zo staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. Materiala Archaeologica slovaca Instituti Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae 1 (Nitra 1979). Acta Musei Napocensis 17, 1980, 864-865.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Jovan Todorović, Praistorijska Karaburma. II - nekropola bronzanog doba. Dissertationes et Monographiae 19. Muzej Grada Beograda, Monographije 4 (Beograd 1977). Acta Musei Napocensis 17, 1980, 866-867.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Marek Gedl, Bronze II-III (Mont.). Civilisation Lusacienne. Inventaria Archaeologica, Pologne 41, (Warszawa, Łódz 1978). Acta Musei Napocensis 17, 1980, 867-868.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Marek Gedl, Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur in Kietrz. Zeszyty naukowe Universytetu Jagiellońskiego 522. Prace Archeologiczne 27 (Warszawa, Kraków 1979). Acta Musei Napocensis 17, 1980, 868-872.

1981

Tudor Soroceanu, Alina Soroceanu, Repertoriu de periodice conţinînd articole de istorie veche, arheologie şi muzeologie (Bucureşti 1981).

Tudor Soroceanu, Materialien zur Bronze- und Hallstattzeit Siebenbürgens (I). Acta Musei Napocensis 18, 1981, 357-365.

Tudor Soroceanu, Der zweite Depotfund von Vîlcele, Rumänien. Praehistorische Zeitschrift 56, 1981, 249-261.

Tudor Soroceanu, A. Retegan, Neue spätbronzezeitliche Funde im Norden Rumäniens. Dacia N.S. 25, 1981, 195-229.

Tudor Soroceanu, Éva Lakó, Depozitul de bronzuri de la Sîg (jud. Sălaj). Acta Musei Porolissensis 5, 1981, 145-168.

1982

Tudor Soroceanu, Pecica - Eine bronzezeitliche Siedlung in Westrumänien. In: Bernhard Hänsel (ed.), Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 1. Südosteuropa-Jahrbuch 13 (Berlin 1982), 353-369.

Tudor Soroceanu, Hortfunde und befestigte Anlagen in Transilvanien. In: Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa. Tagung des Zentralinstutes für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der Deutschen Demokratischen Republik und des Archäologischen Instituts der Slovakischen Akademie der Wissenschaften, Dresden 19.-23. April 1982 (Berlin, Nitra 1982 [1984]), 363-376.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Valentin A. Dergačev, Pamjatniki pozdnego Tripol´ja (Opyt sistematizacii) (Kišinev 1980). Acta Musei Napocensis 19, 1982, 719.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a.M. 1978-1979 (1980). Acta Musei Napocensis 19, 1982, 719-721.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: T. S. Chačatrjan, Artikskij nekropol´, Katalog (Erevan 1979). Acta Musei Napocensis 19, 1982, 721.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Ghenuţă Coman, Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al judeţului Vaslui (Bucureşti 1980). Acta Musei Napocensis 19, 1982, 722-723.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Jozef Paulík, Prähistorische Kunst in der Slowakei (Bratislava 1980). Acta Musei Napocensis 19, 1982, 723-724.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Anton Točik, Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Madarovce-Kultur Bd. I - Text, Heft 1-2. Materialia Archaeologica Slovaca 3 (Nitra 1981); Anton Točik, Nitriansky Hrádok-Zámeček Bez. Nové Zámky. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Madarovce-Kultur Tafeln I-CLXXXVII; Pläne 1-76 (Nitra 1978). Acta Musei Napocensis 19, 1982, 724-725.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Colin Burgess, David Coombs (ed.), Bronze Age hoards. Some finds old and new. British Archaeological Reports, British Series 67 (Oxford 1979). Acta Musei Napocensis 19, 1982, 725-727.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Nicolae Chidioşan, Contribuţii la istoria tracilor din nord-vestul României. Aşezarea Wietenberg de la Derşida (Oradea 1980). Acta Musei Napocensis 19, 1982, 727-735.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Tibor Kemenczei, Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej. Régészeti Füzetek, Series II 20 (Budapest 1979). Acta Musei Napocensis 19, 1982, 736-738.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: I.S. Masimov, Keramičeskoe proizvodstvo ėpochi bronzy v Južnom Turkmenistane (Po materialam raskopok poselenija Altyn depe) (Ašchabad 1976). Acta Musei Napocensis 19, 1982, 735.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Klemens Wilhelmi, Zwei bronzezeitliche Kreisgrabenfriedhöfe bei Telgte, Kr. Warendorf. Bodenaltertümer Westfalens 17 (Münster 1981). Acta Musei Napocensis 19, 1982, 736.

1983

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Klaus Goldmann, Die Seriation chronologischer Leitfunde der Bronzezeit Europas. Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Neue Folge 1 (Berlin 1979). Dacia N.S. 27, 1983, 209-211.

1984

Tudor Soroceanu, Die Periodisierung der Mureş-Kultur. Acta Archaeologica Carpathica 23, 1984, 43-78.

Tudor Soroceanu, Materialien zur Bronze- und Hallstattzeit Siebenbürgens (II). Acta Musei Napocensis 21, 1984, 433-458.

Tudor Soroceanu, Éva Lakó, Al doilea depozit de bronzuri de la Dragu (jud. Sălaj). Acta Musei Porolissensis 8, 1984, 125-127, Abb. 1-3.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Nicolae Chidioşan, Contribuţii la istoria tracilor din nord-vestul României. Aşezarea Wietenberg de la Derşida (Oradea 1980). Praehistorische Zeitschrift 59, 1984, 103-110.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Imre Jakabffy, A Kşz'ep-Duna-medence r'eg'eszeti biobliogr'afi'aja 1967-1977 (Budapest 1981). Acta Musei Napocensis 21, 1984, 803-805.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Fritz Horst (ed.), Bodendenkmalpflege und archäologische Forschung. Historiker-Gesellschaft der DDR. X. Tagung der Fachgruppe Ur- und Frühgeschichte vom 24. bis 26. September 1979 in Greifswald (Berlin 1983). Acta Musei Napocensis 21, 1984, 804-805.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum. Tagungsbeiträge eines Symposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung Bonn-Bad Godesberg veranstaltet vom 25.-30. November 1979 in Berlin (Mainz am Rhein 1982). Acta Musei Napocensis 21, 1984, 805-806.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte I. Festschrift W. Coblenz. Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege, Beiheft 16 (Berlin 1981). Acta Musei Napocensis 21, 1984, 806-807.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Rolf Hachmann (ed.), Bericht ăber die Ergebnisse der Ausgrabungen in Kāmid el-Lōz in den Jahren 1971 bis 1974. Saarbrăcker Beitrţge zur Altertumskunde 32 (Bonn 1982). Acta Musei Napocensis 21, 1984, 807-808.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Ehrengard Kroeger-Michel, Les haches à disque du bassin des Carpathes. Recherches sur les Civilisations. Mémoire 24 (Paris 1983). Acta Musei Napocensis 21, 1984, 808-815.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Nándor Kalicz, Rózsa Kalicz-Schreiber (ed.), Die Frühbronzezeit im Karpatenbecke und in den Nachbargebieten - Internationales Symposium 1977. Budapest-Velem. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Beiheft 2 (Budapest 1981); A. Aspes (ed.), Il Passagio dal Neolitico all´Età del Bronzo nell´Europa Centrale e nella Regione Alpina. Problemi cronologici e terminologici. Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell´età del Bronzo in Europa, Lazise-Verona 8-12 aprile 1980 (Verona 1982). Acta Musei Napocensis 21, 1984, 815-817.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: J. Ondráček, J. Stuchlíková, Věteřovské sídliště v Budkovicich. Fontes Archaeologiae Moraviae 16 (Brno 1982). Acta Musei Napocensis 21, 1984, 817.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Stanislav Stuchlík, Osídleni jeskyň ve starší a středni době bronzové na Moravě. Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně 9.2 (Brno, Praha 1981). Acta Musei Napocensis 21, 1984, 817-818.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: István Bóna, Gyula Nováki, Alpár. Bronzkori és árpád-kori vára. Cumania 7, 1982. Acta Musei Napocensis 21, 1984, 818.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Ali Radwan, Die Kupfer- und Bronzegefäße Ägyptens. Von den Anfängen bis zum Beginn der Spätzeit. Prähistorische Bronzefunde II.2 (München 1982). Acta Musei Napocensis 21, 1984, 819-820.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Alix Hochstetter, Die Hügelgräberbronzezeit in Niederbayern. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, Reihe A – Fundinventare und Ausgrabungsbefunde 41 (Kallmünz 1980). Acta Musei Napocensis 21, 1984, 820-821.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Tiberiu Bader, Die Fibeln in Rumänien. Prähistorische Bronzefunde XIV.6 (München 1983). Acta Musei Napocensis 21, 1984, 822.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Harald Koschik, Die Bronzezeit im südwestlichen Oberbayern. Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte, Reihe A – Fundinventare und Ausgrabungsbefunde 50 (Kallmünz 1981). Acta Musei Napocensis 21, 1984, 823-824.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Jiří Říhovský, Základy středodunajských popelnicových polí na Moravě. Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně 9.1 (Praha 1982). Acta Musei Napocensis 21, 1984, 824-825.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Jindra Nekvasil, Pohřebište lužické kultury v Moravičanech. Fontes Archaeologiae Moravicae 14.1-2 (Brno 1982). Acta Musei Napocensis 21, 1984, 825.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Valentin Rychner, L'âge du Bronze final à Auvernier (Lac de Neuchâtel, Suisse). Typologie et chronologie des anciennes collections conservées en Suisse. Auvernier 1. Bibliothèque histoorique vaudoise. Cahiers d´Archéologie Romande 15 (Lausanne 1979). Acta Musei Napocensis 21, 1984, 825-826.

1986

Tudor Soroceanu, Vociile: periamská kulturá (pp. 678-679); Socodor (p. 807); wietenbergská kulturá şi altele. In: B. Novotný et al. (eds.), Encyklopédia archeológie (Bratislava 1986).

1987

Tudor Soroceanu, Materialien zur Bronze- und Hallstattzeit Siebenbürgens. In: Hermann Maurer (ed.), Festschrift für Dieter Korell, Bd. 3. Mannus-Bibliothek 28 (Bonn 1987), 922-956.

1988

V.V. Morariu, T. Soroceanu, Pore structure of ancient pottery. An experiment with representative potsherds from an excavation site. In: P.T. Frangopol, V.V. Morariu (ed.), First Romanian Conference on the Application of Physics Methods in Archaeology. Cluj-Napoca, 5-6 November 1987, Volume 1 (Bucharest 1988), 119-129.

1991

Tudor Soroceanu, Studien zur Mureş-Kultur. Mit Beiträgen von V. V. Morariu, M. Bogdan, I. Ardelean und D. Săbădeanu und Mitarbeit von Ortansa Radu. Internationale Archäologie 7 (Buch am Erlbach 1991).

1993

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Tiberiu Bader, Die Schwerter in Rumänien. Prähistorische Bronzefunde IV, 8 (Stattugart 1991). Zeitschrift für Archäologie 27, 1993, 399-402.

1995

Tudor Soroceanu (ed.), Bronzefunde aus Rumänien. Prähistorische Archäologie in Südösteuropa 10 (Berlin 1995).

Tudor Soroceanu, Einleitung. In: Tudor Soroceanu (ed.), Bronzefunde aus Rumänien. Prähistorische Archäologie in Südösteuropa 10 (Berlin 1995), 9-11.

Tudor Soroceanu, Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen - Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten. In: Tudor Soroceanu (ed.), Bronzefunde aus Rumänien. Prähistorische Archäologie in Südösteuropa 10 (Berlin 1995), 15-80 şi pl. 1.

Tudor Soroceanu, Der Bronzefund von Gîrbău, Kr. Cluj. In: Tudor Soroceanu (ed.), Bronzefunde aus Rumänien. Prähistorische Archäologie in Südösteuropa 10 (Berlin 1995), 197-211 şi pl. 9.

Tudor Soroceanu, Literaturverzeichnis. In: Tudor Soroceanu (ed.), Bronzefunde aus Rumänien. Prähistorische Archäologie in Südösteuropa 10 (Berlin 1995), 311-331.

Tudor Soroceanu, Éva Lakó, Der zweite Depotfund von Dragu, Kr. Sălaj. Zu den Tüllenbeildepotfunden in Rumänien. În: Tudor Soroceanu (ed.), Bronzefunde aus Rumänien. Prähistorische Archäologie in Südösteuropa 10 (Berlin 1995), 187-195 şi pl. 8.

Nicolae Chidioşan, Tudor Soroceanu, Der Bronzefund von Galoşpetreu, Kr. Bihor. In: Tudor Soroceanu (ed.), Bronzefunde aus Rumänien. Prähistorische Archäologie in Südösteuropa 10 (Berlin 1995), 169-186.

1996

Tudor Soroceanu, Datiert durch Münze und Kamm. Eine spätkaiserzeitliche Siedlung von Deutsch Wusterhausen, Landkreis Dahme-Spreewald. Archäologie in Berlin und Brandenburg 1993-1994 (1996), 90-92.

Tudor Soroceanu, Archäologische Funde am Kirchplatz in Luckau. Luckauer Heimatkalender 29, 1997 (1996), 48-51.

Tudor Soroceanu, Der Bronzedepotfund von Cincu/Groß-Schenk, Siebenbürgen. Eurasia Antiqua 2, 1996, 241-286.

1997

Tudor Soroceanu, Zum Depotfund von Suseni, Siebenbürgen. In: Cornelia Becker, Marie-Luise Dunkelmann, Carola Metzner-Nebelsick, Heidi Peter-Röcher, Manfred Roeder, Biba Teržan (ed.), Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel. Internationale Archäologie. Studia honoraria 1 (Espelkamp 1997), 389-402.

1998

Tudor Soroceanu, Peregrini Romani. Römisches Fundgut in vorskythenzeitlichen Horten Siebenbürgens. Praehistorische Zeitschrift 73, 1998, 233-251.

1999

Nikolaus Boroffka, Tudor Soroceanu (ed.), Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt. Internationale Archäologie, Studia honoraria 7 (Rahden/Westf. 1999).

Nikolaus Boroffka, Tudor Soroceanu, Vorwort. In: Nikolaus Boroffka, Tudor Soroceanu (ed.),Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt. Internationale Archäologie, Studia honoraria 7 (Rahden/Westf. 1999), 9-10.

Tudor Soroceanu, Kurt Horedt. Eine Persönlichkeit in bewegten Zeiten. In: Nikolaus Boroffka, Tudor Soroceanu (ed.), Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt. Internationale Archäologie, Studia honoraria 7 (Rahden/Westf. 1999), 11-17.

Tudor Soroceanu, Florin Medeleț, Die bronzene Kette mit Anhängern von Moldova Veche, am Eisernen Tor. In: Nikolaus Boroffka, Tudor Soroceanu (ed.), Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt. Internationale Archäologie, Studia honoraria 7 (Rahden/Westf. 1999), 181-213.

2001

Tudor Soroceanu, János József Szabó, Der Bronzefund von Gyula (Kom. Békés). A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica 7, 2001, 219-230.

2002

E. Sava, N. Boroffka, T. Soroceanu, Cluj “Strada Banatului”. In: Eugen Sava, Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten, mit Katalogbeiträgen von N. Boroffka, L. Dascălu, Gh. Dumitroaia, E. V. Jarovoj, T. Soroceanu. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 19 (Kiel 2002), 100-103, pl. 137-140; 141,1-9.

2003

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Tibor Kovács (ed.), Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag (Budapest 1996). Dacia N.S. 46-47, 2002-2003 (2005), 209-214.

2004

Tudor Soroceanu, In legătura cu încadrarea cronologică a situlelor de tip Kurd de la Brâncoveneşti, jud. Mureş. In: Petru Rogozea, Valentin Cedică (ed.), Festschrift für Florin Medeleț. Zum 60. Geburtstag (Timişoara 2004), 163-222.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Wolfgang David, Studien zur Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta, Teil 1-2. Bibliotheca Mvsei Apvlensis 18 (Alba Iulia 2002). Eurasia Antiqua 10, 2004, 359-373.

2005

Tudor Soroceanu (ed.), Bronzefunde aus Rumänien 2. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang/Descoperiri de bronzuri din România 2. Contribuţii la publicarea şi interpretarea descoperirlor de metal din epoca bronzului şi prima vârstă a fierului în contextul european. Biblioteca Muzeului Bistriţa 11 (Bistriţa, Cluj-Napoca 2005).

Tudor Soroceanu, Vorwort/Introducere. In: Tudor Soroceanu (ed.), Bronzefunde aus Rumänien 2. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang/Descoperiri de bronzuri din România 2. Contribuţii la publicarea şi interpretarea descoperirlor de metal din epoca bronzului şi prima vârstă a fierului în contextul european. Biblioteca Muzeului Bistriţa 11 (Bistriţa, Cluj-Napoca 2005), 11-13.

Tudor Soroceanu, Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes I. Contribuţia lui C. Nicolescu-Otin la cunoaşterea metalurgiei preistorice. In: Tudor Soroceanu (ed.), Bronzefunde aus Rumänien 2. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in eu-

ropäischem Zusammenhang/Descoperiri de bronzuri din România 2. Contribuţii la publicarea şi interpretarea descoperirlor de metal din epoca bronzului şi prima vârstă a fierului în contextul european. Biblioteca Muzeului Bistriţa 11 (Bistriţa, Cluj-Napoca 2005), 15-46.

Tudor Soroceanu, Zu den Fundumständen der europäischen Metallgefäße bis in das 8. Jh. v. Chr. Ein Beitrag zu deren religionsgeschichtlicher Deutung. In: Tudor Soroceanu (ed.), Bronzefunde aus Rumänien 2. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang/Descoperiri de bronzuri din România 2. Contribuţii la publicarea şi interpretarea descoperirlor de metal din epoca bronzului şi prima vârstă a fierului în contextul european. Biblioteca Muzeului Bistriţa 11 (Bistriţa, Cluj-Napoca 2005), 387-428.

Tudor Soroceanu, Zur zeitlichen Heimat des Eimerpaares vom Kurd-Typ aus Brâncoveneşti, Siebenbürgen, Rumänien. In: Tudor Soroceanu (ed.), Bronzefunde aus Rumänien 2. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang/Descoperiri de bronzuri din România 2. Contribuţii la publicarea şi interpretarea descoperirlor de metal din epoca bronzului şi prima vârstă a fierului în contextul european. Biblioteca Muzeului Bistriţa 11 (Bistriţa, Cluj-Napoca 2005), 429-476.

Tudor Soroceanu, Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes III. Johann Georg Keysler (1689-1743) und die anfänglichen Deutungsversuche der Bronzedeponierungen. In: Josip Kobal´/Йосип Кобаль (ed.), Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczky zum 175. Geburtstag. Ushhorod, 5.-6. Oktober 2005/Скарб доби бронзи – проблема інтерпретації. Матеріали конференції, присвяченої 175-річчю від дня народження Тиводара Легоцького. Ужгород, 5-6 жовтня 2005 року (Užgorod/Ужгород 2006), 27-54.

2006

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Valentin Dergačev, Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien. Prähistorische Bronzefunde XX.9 (Stuttgart 2002). Praehistorische Zeitschrift 81.2, 2006, 237-242.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Milan Salaš, Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě ve Slezsku I-II (Brno 2005). Revista Bistriţei 20, 2006, 371-373.

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Carol Kacsó (ed.), Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag. Baia Mare 10.-13. Oktober 2001. Bibliotheca Marmatia 2 (Baia Mare 2003). Dacia N.S. 50, 2006, 461-463.

2007

Tudor Soroceanu, Johann Georg Keysler (1689-1743) und die anfänglichen Deutungsversuche der Bronzedeponierungen. Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes III. Das Altertum 52.2, 2007, 131-154.

Tudor Soroceanu, Prefaţa. In: Ioan Bejinariu, Depozitul de bronzuri de la Brâglez (comuna Surduc, judeţul Sălaj) (Cluj-Napoca 2007), 7-9.

2008

Tudor Soroceanu, Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien/Vasele de metal prescitice de pe actualul teritoriu al României. Bronzefunde aus Rumänien 3. Biblioteca Muzeului Bistriţa 16 (Bistriţa 2008).

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Carol Kacsó (ed.), Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag. Baia Mare 10.-13. Oktober 2001. Bibliotheca Marmatia 2 (Baia Mare 2003). Revista Bistriţei 22, 2008, 297-299. 2009 (sub tipar)

Tudor Soroceanu, Die mehrstückigen Kupfer- und Bronzedepotfunde der frühen und mittleren Bronzezeit im heutigen Rumänien / Depozite compuse din mai multe obiecte de cupru şi de bronz. Descoperirile din epoca timpurie şi mijlocie a bronzului de pe teritopriul actual al României. Archaeologia Romanica (Berlin).

Tudor Soroceanu, Colecţia dr. Samuel Egger din Viena. Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes II. In: Florin Gogâltan (ed.), Volumul în memoria lui Mircea Rusu (Cluj-Napoca).

Tudor Soroceanu, *Recenzie*: Lidija Nikitović, Milorad Stoić, Rastko Vasić, Mojsinje. Nekropola pod humkama iz bronzanog i gvozdenog doba / Mujsinje. A Bronze and Iron Age mound necropolis (Čačak 2002). Revista Bistriţei 23, 2009.

Lista abrevierilor

ActaMM	Acta Moldavie Meridionalis. Anuarul Muzeului Judeţean Vaslui, Vaslui
ActaMN	Acta Musei Napocensis. Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
AJA	American Journal of Archaeology, Boston
L'Anthropologie	L'Anthropologie, Paris
AIIA Iaşi	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol", Iaşi
Apulum	Acta Musei Apulensis. Arheologie, Istorie, Etnografie
ArhMold	Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie, Iaşi
Athenaeum	Athenaeum. Studi Periodici di Litteratura e Storia dell'Antichità
BAI	Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iaşi.
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Institutes, Frankfurt am Main
Britannia	Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies
BSNR	Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
Byzantinobulgarica	Byzantinobulgarica, Sofia
Carpica	Carpica. Muzeul de Istorie şi Artă, Bacău
CAANT	Cercetări arheologice în aria nord-tracă. Institutul Român de Tracologie, Bucureşti
CCA	Cronica cercetărilor arheologice
Chiron	Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München
Current Anthropology	Current Anthropology. Boston University, Boston
Dacia N.S.	Dacia. Nouvelle Série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti
Eurasia Antiqua	Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, Berlin
Hierasus	Hierasus. Acta Moldaviae Septentrionalis, Botoşani
Hyperboreus	Hyperboreus. Bibliotheca Classica Petropolitana, St. Petersburg
Historia	Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte, Wiesbaden
Ialomiţa	Ialomiţa (Studii şi comunicări). Muzeul Judeţean Ialomiţa, Slobozia
ISM	Inscripţiile din Scythia Minor, Bucureşti
Istros	Istros, Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila
LGPN	A Lexicon of Greek Personal Names, Oxford
LIMC	Lexicon iconographicum mythologiae classicae, Zürich
MCA	Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti
Memoria Antiqvitatis	Memoria Antiqvitatis. Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamţ
Mousaios	Mousaios. Muzeul Judeţean Buzău, Buzău
Peuce	Peuce. Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica	Pontica. Studii şi materiale de istorie, arheologie şi muzeografie, Constanţa
Prehistoire Europeenne	Prehistoire Europeenne. Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège, Liège

Przeglad archeologiczny	Przeglad archeologiczny, Poznan
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin
Quaternaire	Quaternaire, Paris
RE	Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
Revista arheologică	Revista arheologică. Institutul de Arheologie şi Istorie Veche, Chişinău
Revista arheologică S.N.	Revista arheologică S.N. Institutul Patrimoniului Cultural, Chişinău
Revista Muzeelor	Revista Muzeelor, Bucureşti
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica. Universitatea „A.I. Cuza", Iaşi
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti
SCN	Studii şi Cercetări de Numismatică, Bucureşti
Slovenska Archeologia	Slovenska Archeologia, Bratislava
Stratum plus	Stratum plus. Şcoala Antropologică Superioară, St.-Peterburg-Chişinău-Odessa
Thetis	Thetis. Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns, Mannheim
Thracia	Thracia, Sofia
Thraco-Dacica	Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie, Bucureşti
Tibiscus	Tibiscus. Muzeul Banatului, Timişoara
Tyragetia	Tyragetia. Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, Chişinău
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Археология	Археология, София
Археологія	Археологія, Кїив
Археологические вести	Археологические вести, Москва
АИМ	Археологические исследования в Молдавии, Кишинев
АКМ	Археологическая карта Молдавской ССР, Кишинев
АО	Археологические Открытия, Москва
АСГЭ	Археологический Сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград/Санкт Петербург
БКПЧП	Бюллетень Комиссии по изучению Четвертичного периода, Москва
ВДИ	Вестник древней истории, Москва
ЗООИД	Записки Одесского общества изучения древностей, Одесса
Карпатика	Карпатика. Институт Карпатоведения, Ужгород
КСИА	Краткие сообщения Института Археологии АН СССР, Москва
КСИИМК	Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры, Москва-Ленинград
КСОГАМ	Краткие сообщения Одесского Археологического Музея, Одесса
МАСП	Материалы по археологии Северного Причерноморья, Одесса
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград

МИАЭ МССР	Материалы и исследования по археологии и этнографии МССР, Кишинев
РА	Российская Археология, Москва
СА	Советская Археология, Москва
САИ	Свод археологических источников, Москва
ССПК	Старожитності Степового Причономор'я і Криму, Запоріжжя
Труды ГИКМ	Труды Государственного Историко-Краеведческого Музея, Кишинев
Ученые записки	Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР

Condiţiile de publicare în revista „Tyragetia”

Stimaţi colegi,

Revistă prevede publicarea studiilor arheologice, istorice, muzeografice, rezultatele cercetărilor ştiinţelor interdisciplinare în domeniul arheologico-istoric, ocrotirea patrimoniului.

Articolele şi alte tipuri de lucrări ştiinţifico-muzeografice vor reflecta din punct de vedere geografic spaţiul balcanico-carpato-pontic şi teritoriile limitrofe.

Articolele pot fi prezentate în limbile română, rusă, engleză, germană, franceză.

Toate materialele prezentate spre publicare urmează a fi recenzate de membrii Colegiului de redacţie precum şi de alţi specialişti în domeniu.

În cazul unui aviz negativ, Colegiul de redacţie nu este obligat să comenteze decizia sa.

Volumul manuscriselor nu va depăşi 100 mii caractere, (aproximativ 2,5 c.a.), inclusiv bibliografia, rezumatele şi ilustraţiile. Textul lucrărilor trebuie prezentat în formă de manuscris şi în format electronic: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5*.

Articolele trebuie să fie însoţite de un rezumat în trei limbi: română; rusă; engleză (germană sau franceză).

Planşele (ilustraţiile), în format A4, se vor prezenta în formă grafică clară, cu numerotarea poziţiei fiecărui obiect. Materialul ilustrativ trebuie să fie însoţit de o lista a planşelor cu o legendă exhaustivă (tradusă şi în limbile rezumatului). Planşele (TIF, JPG – nu mai puţin de 300 dpi) şi lista lor (*Microsoft Word*) se va prezenta şi în format electronic.

Notele bibliografice se prezintă în original în textul manuscrisului: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Explicaţiile, comentariile, precum şi referinţele la fonduri de arhivă, muzee etc. se vor face la subsolul paginii.

Bibliografia se prezintă în ordine alfabetică, la sfârşitul textului.

Modul de citare a monografiilor:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).
Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Modul de citare a articolelor publicate în culegeri de lucrări ştiinţifice:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.
Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Modul de citare a lucrărilor publicate în ediţii periodice (reviste, anuare etc):

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.
Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Modul de citare a materialelor publicate în volumele simpozioanelor şi conferinţelor ştiinţifice:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.
Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

În cazul utilizării unor prescurtări în text, precum şi în bibliografie, se anexează o listă de abrevieri.

La sfârşitul textului se anexează date despre autor: numele, prenumele; gradul ştiinţifico-didactic; funcţia; instituţia; adresa; telefon, fax, e-mail.

Anual, termenul de prezentare a materialelor este 1 decembrie

The following conditions for publishing in the „Tyragetia" journal will apply

Dear Colleagues,

The journal provides publications on various aspects of archaeology, history, museology, results of scientific researches in interdisciplinary sciences in the field of archeology and history, protection of cultural heritage.

Contributions and other types of scientific-museological works should reflect the Balkan-Carpathian-Pontic regions and the neighboring territories from the geographic point of view.

Contributions should be submitted in Romanian, Russian, English, German and French.

All material presented for publication will follow review by the Editorial Board members and other specialists.

The Board is not obliged to comment negative reviews.

The volume of the manuscripts shouldn't exceed 100,000 signs, (approximately 2,5 ens), including bibliography, summaries and illustrations. The texts of the contributions should be submitted in the form of manuscripts and in electronic format: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.*

Articles should be accompanied by a summary in three languages: Romanian, Russian, English (German or French).

Illustrations should be provided in A-4 format with all the objects supplied by numbers. The tables themselves should be numbered; a complete list of the tables should be offered and accompanied by relevant information (translated in the language of the summary).Tables (TIF, JPG - not less than 300 dpi) and lists (*Microsoft Word)* of illustrations should be provided in electronic format.

Bibliographical notes in the text of the manuscript should be presented in the original: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Bibliography should be provided at the end of a contribution in the alphabetical order.

Monographs:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Samples of articles published in scientific collections:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.

Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Articles published in journals:

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.

Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Contributions to conference proceedings:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.

Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

If abbreviations are used, a list of them should be provided.

Personal data about the author should be provided at the end of the text: name, surname; academic degree; function; institution; address; phone and fax numbers and e-mail.

The deadline for contributions to be published: 1 December

Условия для публикации в журнале «Tyragetia»

Уважаемые коллеги,

В журнале будут опубликованы научные статьи по археологии, истории, музеологии, результаты междисциплинарных научных исследований в этих областях, а также работы по охране культурного наследия.

Статьи и другие типы научно-музееведческих работ должны отражать территорию балкано-карпато-понтийского региона и соседние территории.

Статьи могут быть представлены на румынском, русском, английском, немецком и французском языках.

Материалы представленные к публикации, рецензируются членами редакционной коллегии, а также другими специалистами.

Коллегия не обязана комментировать негативные рецензии.

Объем рукописи не должен превышать 100.000 знаков (примерно 2,5 авторских листа), включительно библиография, резюме и иллюстрации. Тексты статей должны быть представлены в виде рукописи и в электронном формате: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5*.

Статьи должны сопровождаться резюме на трех языках: румынском, русском, английском (немецком или французском).

Иллюстрации (таблицы) в формате A4 должны быть представлены в четкой графической форме с указанием номера каждого предмета. Иллюстрации должны сопровождаться списком таблиц с полной информацией (переведенным на языках резюме).

Таблицы (TIF, JPG- не менее 300 dpi) и списки (*Microsoft Word*) иллюстраций должны быть представлены в электроном формате.

Библиографические сноски представляются в тексте рукописи в оригинале согласно следующим критериям: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Библиография должна быть дана в конце текста статьи, в алфавитном порядке.

Примеры для монографий:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Примеры для работ, опубликованных в сборниках:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.

Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Примеры для работ, опубликованных в периодических изданиях:

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.

Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Примеры для работ, опубликованных в материалах конференций и семинаров:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.

Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

Если в статьи использованы сокращения, тогда список сокращений прилагается.

В конце текста статьи прилагается также краткая информация об авторе: фамилия, имя, ученая степень, должность и место работы, адрес, телефон, факс, e-mail.

Ежегодно последний срок представления рукописей 1 декабря

Tipar: Casa editorial-poligrafică “Bons Offices”
mun. Chişinău, bd. Gagarin 10, MD-2001
tel/fax.: 500-895; tel.: 500-578
e-mail: ion@bons.md